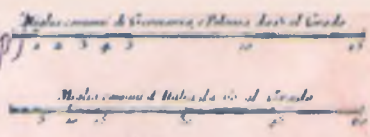

83.31 (Числ.)

K-68

Микола КОРПАНЮК

ДОВО, ХРЕСТ, ШАБЛЯ
УКРАЇНСЬКЕ МОНАСТИРСЬКО-
ЦЕРКОВНЕ, СВІТСЬКЕ КРАЙОВЕ
ЛТОПИСАННЯ XVI-XVIII ст.,
КОМПІЯЦІЇ КОЗАЦЬКОГО
ЛТОПИСАННЯ XVIII ст.
ЯК ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНЕ ЯВИЩЕ)

LE PALAIS
de
BRACLAW

KIOWA

Table de l'Atlas de l'Europe
du Sud par M. de la Harpe

СМОЛОСКІП

1780

Paris chez la Harpe

chez la Harpe

Микола КОРПАНЮК

СЛОВО. ХРЕСТ. ШАБЛЯ

(УКРАЇНСЬКЕ МОНАСТИРСЬКО-
ЦЕРКОВНЕ, СВІТСЬКЕ КРАЙОВЕ
ЛІТОПИСАННЯ XVI-XVIII ст.,
КОМПІЛЯЦІЇ КОЗАЦЬКОГО
ЛІТОПИСАННЯ XVIII ст.
ЯК ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНЕ ЯВИЩЕ)

700447

ОБСЛУГОВУВАЧІ ПРИМІРНИК

Микола КОРПАНЮК

СЛОВО. ХРЕСТ. ШАБЛЯ

(УКРАЇНСЬКЕ МОНАСТИРСЬКО-
ЦЕРКОВНЕ, СВІТСЬКЕ КРАЙОВЕ
ЛІТОПИСАННЯ XVI-XVIII ст.,
КОМПІЛЯЦІЇ КОЗАЦЬКОГО
ЛІТОПИСАННЯ XVIII ст.
ЯК ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНЕ ЯВИЩЕ)

НБ ПНУС

700447

Київ
«СМОЛОСКІП»
2005

ББК83.3(4Укр)1
К68

Монографія доктора філології МИКОЛИ КОРΠΑНЮКА “СЛОВО. ХРЕСТ. ШАБЛЯ (УКРАЇНСЬКЕ МОНАСТИРСЬКО-ЦЕРКОВНЕ, СВІТСЬКЕ КРАЙОВЕ ЛІТОПИСАННЯ XVI-XVIII ст., КОМПІЛЯЦІЯ КОЗАЦЬКОГО ЛІТОПИСАННЯ XVIII ст. ЯК ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНЕ ЯВИЩЕ)” є першим науковим літературознавчим дослідженням великого пласта національної культури, створеної давньою українською, польською, латинською, російською мовами, яка розвивалася на всьому українському просторі — від Попраду до Дону — і впливала на розвиток духовності нації, оберігала її від денационалізації.

Різнобічно аналізуючи тематику, проблематику, художній світ пам'яток, автор доводить, що різноконфесійне українське духовництво, козацька старшина, сільські та містечкові літописці свідомо дбали про розвиток культури як основного засобу збереження національної самобутності в умовах політичної залежності, сприяли формуванню визвольних, державотворчих процесів в Україні та їх відродженню після нової втрати державності у XVIII ст.

Автор праці обґрунтовує особливості розвитку крайового літописання, як комплексного синтетичного жанру, на засадах гуманістичної, класицистичної, барокової та просвітницької естетики, етики, національних літературних традицій та ідеології.

Монографія розрахована на фахівців-медієвістів та широке читачке коло.

*Дослідження М. Корпанюка “СЛОВО. ХРЕСТ. ШАБЛЯ
(українське монастирсько-церковне, світське крайове
літописання XVI-XVIII ст., компіляції козацького
літописання XVIII ст. як історико-літературне явище)”
появляється завдяки фінансовій допомозі
Наукового Товариства імені Шевченка в Америці
з фонду Івана і Єлисавети Хлопецьких*

Науковий редактор:

д. ф. н., член-кореспондент НАН України

Олекса Мишанич

Рецензенти:

д. ф. н. Богдана Крива,

д. ф. н. Павло Сергієвський

д. ф. н. Володимир Сергієвський

імені Василя

код 021

© Корпанюк М., 2005

© «Смолоскип», 2005

ISBN 966-8499-19-0

700447

ВІД АВТОРА

Перед шановним читачем книжка, котра ввібрала в себе аналіз, узагальнення та наукове опрацювання пам'яток національної літератури, створених упродовж XVI-XVIII ст. на етнічних українських землях від Попраду до Дону. Літописні записки, хронічки, щоденники, діаріюші, літописи писали українці різних станів: від сільського заможного чоловіка, дяка, священника до гетьмана і митрополита, що дає підстави узагальнювати висновок: національні дух, культура, мова, генетична та історична пам'яті міцно в'язали наш народ до купи, руйнуючи на шляху до єдності штучні перешкоди у вигляді колонізуючих наші землі Польської, Московської, Австрійської монархій. Оскільки українську літописну літературу творили представники різних станів і віровчень (православні, римо- і греко-католики, протестанти, реформатори), котрі дотримувалися приписів і традицій станової культури та вимог історико-культурного напрямку, жанрового стилю, то наше літописання, як і інші жанри давньої літератури, — багатомовне. Найчисельнішу групу складають пам'ятки, писані давньою книжною українською мовою, більше або менше наближеною до усної розмовної; чимала кількість написана церковнослов'янською української редакції, польською, латинською, а з другої половини XVIII ст. — російською. Переважна більшість літописних записок з Галичини, Закарпаття написана усною розмовною діалектною мовою. Мова цих творів, як культурно-естетичне та історичне явище,

підкреслює час, місцевість, освітній і культурний рівень, стану принадлежність літописця, тому до неї особлива увага автора монографії. Уривки (цитати) із творів, написаних польською, латинською, російською мовами, перекладаються сучасною українською літературною мовою зі збереженням особливостей стилю оригіналу. Уривки (цитати) із творів, написаних українською книжною та розмовною мовами, церковнослов'янською української редакції — транслітеруються згідно з правилами, прийнятими у сучасній літературознавчій медієвістиці, з метою повнішого й полегшеного сприймання тексту сучасним читачем. Такий практично виправданий підхід використаний у виданні збірників творів “Українська література XVII ст.”, “Українська література XVIII ст.”.

Відповідно до законів історичної фонетики та граматики української мови, її правописних норм, натомість літери “ѣ” використовуються *i, ĭ, u, e, e*; замість *ь* — *o*, а *ъ* — *e*; з кінця слів знімається редукований *ъ*; замість латинської літери *g* використовується українська *г*, але сполучення *kg* на позначення цього звука залишається; замість літери *ω* використовується сучасна *o*; а замість *χ* — сполучення *кс, пси, θ* — літера *ф*. Знімаються всі паєрики з над скорочених слів, які заповнюються літерами. Між губними та йотованими звуками використовується апостроф (*'*), а в суфіксах *-цьк, -ськ* — м'який знак (*ь*). Де була потреба, літерні визначення років, дат замінені числовими. Лексеми передаються в первісному вираженні та значенні.

Ці незначні фонетично-правописні зміни до первинних рукописних чи друкованих текстів не позбавляють їх історичної точності.

В усному та писемному мовленні українців, oprіч запозичень із чужих мов, чималий лексичний пласт становлять змакаранізовані українські слова на кшталт польської чи російської лексики, що передає колорит колоніальної залежності й на цьому рівні. Наприклад,

питомо українські слова *господар, господиня, орати* деколи підмінюють російськими або зукраїнізованими російськими: *хазяїн, хазяйка, пахати; город — огород, місто — город, селище — посьолок* тощо. Під цей “закон” потрапило чимало топонімічних назв: Харків — Харьков, Донецьк — Донецк, Сіверськодонецьк — Северодонецк, Улянівка — Ульяновка, Київ — Кієв, Південне — Южний. Так само давню назву міста Винниця “перекроїли” на Вінницю.

У давній українській мові слово “винниця”, що походить від слова “вино/виноград”, означало бочку (посудину), лъох для зберігання вина, а також винничками називалися кислиці (кислі яблука), з яких варили вино. Винником називався “винар”, чоловік котрий варив вино (горілку), його дружина була “винничихою”, донька — “винничівною”, син — “винниченком”. Власне у такому звучанні та значенні подаються ці слова в “Лексиконі словенороському” Памви Беринди (XVII ст.), “Словнику української мови” Павла Білецького-Несенка, “Словарі української мови” Бориса Грінченка (XIX ст.), I томі 11-томного “Словника української мови” (1970), I томі “Етимологічного словника української мови в VII томах” (1982). Про те, що назва міста Винниця походить від слова “винниця”, а не “віно” (посаг), стверджують не лише давні мовні пам'ятки, але й праці великих українських учених і глибоких знавців рідної мови та її історичної граматики. М. Грушевський у VIII томі “Історії України-Руси” пише: “Сзуїтські колегії, як найбільш популярні в Польщі школи, найкраще приладжені до вимог сучасного польського життя і вищих верств суспільности, без сумніву послужили головним взірцем для сих обох могилянських шкіл — головної київської і для її філії. Ся була заложена спочатку в Винниці, потім 1639 р. Могила переніс її на Волинь, до Гоці” (С. 95). Його сучасник літературознавець-медієвіст Михайло Возняк у першій книжці двотомної “Історії української літератури” (Львів, 1992) пише:

“Після вступлення Петра Могили на митрополичий престол існування колегії могло вважатися забезпеченим. Але Могила йшов далі непохитно до своєї цілі й 1634 р. відкрив нову латинську колегію у Винниці як філію, головної київської” (С. 381).

Поділяючи погляд науковців на те, що назва міста Винниця походить від українського слова «винниця», а також дотримуючись давньої української наукової традиції виправляти напластування на питомо українські слова чужих кальок, запозичень, макаронічних покручів тощо, автор монографії у своїй праці принципово дотримується вживання слова Винниця та похідних від нього і закликає всю українську громадськість до активного очищення нашої мови від непотрібних впливів, запозичень, перекручень, замін, підмін тощо.

Даним підходом автор керувався при перекладі назв творів сучасною мовою, часто знімаючи їхнє зросійщення, пов’язане з імперськими антиукраїнськими законами друку та заборонами української мови.

18 лютого 2005 року

М. КОРΠΑНЮК

Розвиток жанру літописання в національній літературі має вже більшу як 1000-річну історію. З того часу розпочинається притаманна літописцям науково-пошукова праця, покликана, як писав М. Максимович про Нестора Літописця, “скласти історію”¹ України. Творчий науково-письменницький підхід до змісту творів, закладений першими літописцями, тривав до завмирання жанру в середині ХХ ст. Академічний науково-дослідницький підхід до нього з боку істориків утверджується на зламі ХVIII-ХІХ ст. з праць Г. і В. Полетик, М. і Д. Бантиш-Каменських, Я. Марковича-молодшого, М. Маркевича та їх послідовників.

Визначення літературних ознак жанру маємо в поетиках та риториках від Аристотеля до Феофана Прокоповича. Але тільки М. Максимович в аналізі “Повісті минулих літ” 1830-1850-х рр. довів, що цей літопис, як і інші пам’ятки, маючи високу художню структуру, вагомий зміст та важливе ідейне спрямування, одночасно є і “назавжди залишиться багатоцінною, незаперечною пам’яткою нашої історії та словесності”².

Починаючи від М. Максимовича, вчені-медієвісти, літературознавці та історики однозначно визнають літописи пам’ятками історико-літературними, жанром історичної белетристики. Д. Чижевський підкреслює,

¹ Максимович М. А. Собр. соч.: В 3 т. — К., 1877. — Т. 2. — С. 96.

² Там само. — С. 33.

що “історіографія часів бароко ще належить до красної літератури”³. О. Мишанич доповнює, що “кращі з них займають видатне місце серед інших жанрів тогочасної української літератури”⁴, бо “безпосередньо і найвірогідніше відобразили бурхливі події суспільно-політичного життя XVII-XVIII ст.” — погоджується М. Грицай з висновком М. Марченка⁵. Висновки С. Єфремова, що літописи “є ідеологічними пам’ятками”⁶, а Ю. Мицика, що їм притаманне значне публіцистичне спрямування⁷, уконкретизовують особливості жанру як історико-публіцистичної белетристики.

Літописці в своїх творах прагнуть об’єктивно і емоційно описувати особливості історичного життя нації, зокрема козацтва, з просвітницько-узагальнюючою метою для “потомних” поколінь нащадків. П. Симоновський підкреслює, що, власне, “описати”⁸. Іменник “опис” виражає “словесне зображення, словесну передачу чого-небудь”⁹, тобто літературний підхід, який був досить популярним у літописців. Щоб підкреслити таке розуміння, М. Гунашевський свій твір називає “Ісписаніє літом...”, М. Плиска “Краткое описаніє Малоросіі”, П. Симоновський — “Краткое описаніє о козацком малоросійськом народі”, І. Острозький-Лохвиць-

³ Чижевський Д. Історія української літератури. — Тернопіль, 1994. — С. 288.

⁴ Мишанич О. В. Історико-мемуарна проза // ІУЛ: У 8 т. — К., 1967. — Т. I. — С. 402.

⁵ Грицай М. С., Микитась В. Л., Шолом Ф. Я. Давня українська література — К., 1978. — С. 222.

⁶ Єфремов С. Історія українського письменства. — Нью-Йорк, 1991. — С. 244.

⁷ Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века. — Днепропетровск, 1978. — С. 73.

⁸ Симоновський П. Краткая опись о козацком малоросійськом народе... // ЧИОДР. — М., 1887. — № 2. — С. 159.

⁹ Словник української мови: В 11 т. — К., 1974. — Т. 5. — С. 709.

кий “Описаніє житія”, С. Зарульський — “Описаніє о Малой Россіі і України” і т. і. Зміст даних творів і вжитий на його позначення термін розкривають жанрову особливість: вибірковий, тематично цілісний історико-літературний твір, який за сучасними мірками відповідає *документально-художньому нарисові*. Синтез історичної хронології, не завжди документально точного датування, історичних персоналій, переказів, зрідка вживаних документів і літературно оформлених записів становить особливості жанру, в якому документальний та усно-переказовий зміст, що оформлений за законами літературної бароково-класицистичної поетики. Тобто літописець переконаний, що він пише свій твір як науково-популярний, відповідаючи *за загальне* достовірне спрямування, тому уникає заглиблення в подробиці, але обов’язково викладає зміст емоційно наснажено, щоб пробуджувати в читача відповідні почуття.

Крайовим і компілятивним пам’яткам притаманна пошукова жанрова термінологія. Значна кількість творів визначена авторами та дослідниками як “записки”: С. Лашкевич свій літописний щоденник називає “Записка домашняя ежедневная”, І. Квітка — “Записки о Слободських полках”, Я. Маркович-молодший “Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях”, В. Білозерський — “Записки оставшимся по нас о разних в Малой Россіі отмінах”, які відповідають стислому документально-художньому нарису. Це — “літературний твір, написаний у формі спогадів або записів, зроблений ким-небудь протягом певного періоду”¹⁰, прототип майбутнього жанру “записок”, бо в них автор у викладі матеріалу дотримується, переважно, суб’єктивного підходу до теми, ідеї, образів. За часом — вони охоплюють події від сторіч до одного або кількох ро-

¹⁰ Словник української мови: В 11 т. — К., 1972. — Т. 3. — С. 255.

ків. Різниця в тому, що щоденникові записки (як у Лашкевича) більш детальні, помісячні і поденні, а в інших творах розповідь ведеться про найбільш варті уваги, на думку автора, події, факти із суспільного та приватного життя за значно триваліший період.

Термін “літописні замітки” відповідає авторському “хронічка”, “кройнічка”, що охоплює короткі твори реєстрового змісту. Їх літературна вартість полягає в тому, що ті записи мають ознаки образу-коду як джерела для детальніших наступних описів, розповідей, спогадів (літописні замітки родини Барських, хронічки П. Полуботка, Я. Марковича-старшого, літописні замітки 1635-1649 рр. невідомого польського шляхтича).

Термін “діаріуш” відповідає визначенню “записки щоденние” приватного змісту з життя державного діяча (діаріуші М. Ханенка, Я. Марковича, П. Апостола), авторового життя (М. Ханенка) чи державної установи (діаріуші гетьманської канцелярії)¹¹. Вони мають щоденниково-літописну композицію, політематичні, зі значною роллю підтексту, барокових прийомів іронії, гротеску, антитези, що робить їх різновидом літописання — “діаріушною прозою”¹² історико-мемуарної літератури.

Окремі автори опускають жанрове визначення свого твору, трактуючи його як сам собою зрозумілий за змістом і формою. С. Галуговський називає свій твір “О російських князствах і народех їх”, а М. Вишневецький — “Для пам’яті, що ся якого року діяло”, маючи на увазі хроніку свого роду. Кирило Іванович — “О церкві Соборной мурованой, іже в Києві стоїть на

¹¹ Горобець В. Й. Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст.: На матеріалі українських діаріушів. — К., 1979. — С. 5.

¹² Шевчук В. Малі українські літописи, хроніки та діаріуші // Київська старовина, 1993. — № 6. — С. 17.

Подолі, як поправлена на старом фундаменті”, а анонімний автор твору, включеного до Київського літопису, — “Коротко теж напишу, што се діяло за віку мого”. Творам С. Галуговського, М. Вишневецького, біографічній “сказці” С. Лукомського притаманні всі ознаки літопису, родинної хроніки, а два інші — це літописні оповідання. Даний випадок засвідчує широке практикування в освічених колах літописання та відступів від традиційної форми, намагання більш детально, опираючись на документи, розповісти про важливі події для їх громади, стану чи України як сучасників та письменників-дослідників історії. Цим самим вони поступово нівелювали традиційну композицію літопису в бік побутового, документального оповідання¹³.

Деякі літописці називають свої твори історіями, підкреслюючи оповідну форму викладу матеріалу¹⁴: Г. Покас — “Дві гісторії Малоросійських козаків”, “Малоросійська історія” аноніма. А вживаючи термін “синопсис” (“Київський синопсис, или Краткое собрание от различных летописцев” Пантелеймона Кохановського) — комплікативність зведення різних матеріалів¹⁵ з питань історичного життя українського та слов’янських народів. В обох випадках маємо творчий дослідницько-белетристичний підхід авторів до жанру, збагачення його термінологічного змісту новими відтінками та підкреслення власне такого розуміння завдання історика-літописця.

Підхід літописця до жанру літопису як письменника історичної тематики, систематика засвідчує зміст твору “Собрание историческое. Из книг древняго писателя (підкреслення наше. — М. К.) Александра Гваг-

¹³ Романенчук Б. Українське письменство: Популярний нарис для молоді й самоосвіти. Ч. 1. — Краків, 1941. — С. 120.

¹⁴ Словник української мови: В 11 т. — К., 1973. — Т. 4. — С. 52.

¹⁵ Словник іншомовних слів. — К., 1974. — С. 616.

ніна і із старих руських вірних літописей”. Вживаючи термін “писатель” літописець висловлює своє розуміння історика як історика-письменника, стилеві якого притаманна значна змістова та формальна емоційність. Як письменник історичної тематики, він визначає жанр власного літописного життєпису “сказкою”¹⁶. С. Кушевич хронологічну розповідь про облогу Львова військами Б. Хмельницького у 1648 р. komponує у жанрі листів, а Я. Божецький — щоденникових записів.

Ці та інші термінологічні видозміни літописців ще раз підкреслюють, що історія вважалася в нашій науковій думці XVI-XVIII ст. видом белетристики, чому її поетика й обґрунтовувалася в курсах поетик і риторик київських професорів. Вчення Феофана Прокоповича про опис якраз уточнює даний висновок: “Для всіх описів спільними і головними є дві якості: ясність і стислість, бо перша і друга сприяють наглядності предмета”¹⁷. А цей висновок опертий на вчення Горація, Григорія Назіанзіна, обґрунтування ним понять: правдоподібність, похвала героєві, його здібностям, часові, місцевості, композиції літопису¹⁸.

Письменники-літописці своїми творами сповна реалізують і вчення Аристотеля про катарсис, про запозичення від жанру трагедії зображення дій активних людей, а вагомої думки для опису суттєвого та доцільного, про відбір матеріалу за його вагою¹⁹.

Із наукового опрацювання особливостей поетики літописів київських професорів та обґрунтованих висно-

¹⁶ *Левицкий О.* Автобиографическая «сказка» малороссийского летописателя Стефана Лукомского // Киевская старина, 1890. — Т. 30. — № 9. — С. 477-485.

¹⁷ *Прокопович Ф.* О поэтическом искусстве // Соч. — М.-Л., 1961. — С. 360.

¹⁸ Там само. — С. 361, 375-377, 408.

¹⁹ *Аристотель.* Поэтика // Сочинения: В 4 т. — М., 1981. — Т. 4. — С. 652-655.

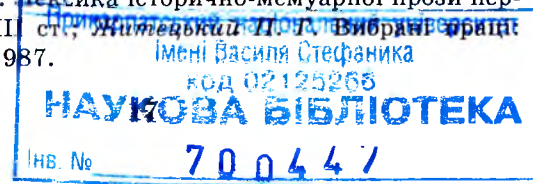
вків М. Максимовича про їхню літературну природу і розпочинається історія національного літературознавчого літописознавства, яке на сьогоднішній день має значні досягнення. Але, через несприятливі колоніальні умови на Україні, особливо в XX ст., які спричинили занедбаність джерелознавства, видань пам’яток літератури, об’єктивного трактування та поцінування їх змісту, образної системи, — у цій галузі науки нерозв’язаних проблем залишилося набагато більше, ніж розв’язаних. Особливо ця проблема є актуальною для світського, монастирсько-церковного крайового літописання, козацьких компіляцій XVIII ст., родинних хронік, приватних і офіційних діаріушів, щоденників, реєстрів, літописних записок, листів, які об’єднуються в жанровий різновид малих літописів²⁰.

Якщо в дослідженнях істориків XIX-XX ст. окремі літописи, як, наприклад, Львівський, Чернігівський, Баркулабівський, Острозький, Київський, опрацьовані більш-менш задовільно, а про інші дана приблизна узагальнююча характеристика, то в історії літератури зроблені перші кроки в напрямі визначення місця творів даних жанрів у літературному процесі своєї доби (Короткого Волинського, Львівського, Хмельницького, діаріушів Афанасія Филиповича, М. Ханенка), зв’язків окремих творів із усною народною творчістю²¹, вивчення мови текстів²². Кращий стан із тими творами,

²⁰ *Шевчук В.* Малі українські літописи, хроніки та діаріуші. — С. 17-20.

²¹ *Грицай М. С.* Давня українська проза: Роль фольклору у формуванні образного мислення українських прозаїків XVI — початку XVIII ст. — К., 1975; *Мишанич О. В.* Українська література другої половини XVIII ст. і усна народна творчість. — К., 1980.

²² *Горобець В. Й.* Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст. // *Львівський журнал «Вісник філологів»*. — К., 1987.

котрі є спільним надбанням українського та білоруського письменства, — Баркулабівським літописом, щоденником Ф. Євлашевського, діаріушем Афанасія Филиповича — завдяки значній увазі до них білоруських медієвістів²³.

За визначенням багатьох дослідників, літописання та його жанрові види відносяться до літератури і становлять значний набуток історико-мемуарної прози²⁴. Враховуючи факт, що загальнодержавницькі літописи княжої доби зусиллями українських, російських, білоруських та інших зарубіжних науковців непогано вивчені; що вже чимало зроблено нашими літературознавцями для аналізу та характеристики художнього рівня та історико-літературної вартості західноруських, козацьких (Самовидця, Г. Граб'янки, С. Величка, “Іс-

²³ *Дабрынін М. К.* Беларуская літаратура: Старажытны перыяд. — Мінск, 1952; *Вольскі В.* Нарысы па гісторыі беларускай літаратуры эпохі феодалізму. — Мінск, 1958; *Ахрыменка П. П., Ларчанка М. Р.* Старажытная беларуская літаратура. — Мінск, 1968; *Гісторыя беларускай дакастрычнцкай літаратуры: У 2 т.* — Мінск, 1968. — Т. 1; *Коршун А.* Афанасій Филипович: Жыццё і творчасць. — Мінск, 1965; *Чамярыцкі В. А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. — Мінск, 1968; *Помнікі мемуарнай літаратуры Беларусі XVII ст.* — Мінск, 1983; *Чамярыцкі В. А., Коршун А. Ф., Лойка А. А.* Традыцыі літаратуры Старажытнай Русі у Беларускай літаратуры: Дакастрычна перыяд. — Мінск, 1982; *Улашчак Н. Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. — М., 1985.

²⁴ *Франко І.* Кінцеві запискі в староруських рукописах // Збір. тв.: У 50 т. — К., 1982. — Т. 37; *Домбровський В.* Українська поетика. — Перемишль, 1924; *Липа Ю.* Бій за українську літературу. — Варшава, 1935; *Крип'якевич І. П.* Літописи XVI-XVII ст. в Галичині // *Історичні джерела та їх використання.* Вип. 1. — К., 1964; *Лихачев Д. С.* Человек в литературе Древней Руси // *Избр. работы: В 3 т.* — Л., 1987. — Т. 3; *Боева Л.* Проблемы русской литературы XI-XVIII веков. — София, 1985.

торії русів”), некозацьких (“Хроніки з літописців стародавніх” Феодосія Софоновича, “Синопису”, “Поширеного Синопису руського” Пантелеймона Кохановського) літописів, які мають загальноукраїнське значення, то вже давно назріла потреба наукового дослідження “малих”, крайових світських і монастирсько-церковних літописів, які не тільки входили у “великі” козацькі²⁵, але й мають власну естетичну цінність, є вагомим надбанням національного письменства, культури. Аналогічна потреба пов’язана і з козацькими компіляціями, авторськими та офіційними діаріушами, щоденниками, що мають вагоме місце як в розвиткові історії, так і літератури України XVI-XVIII ст. Всі ці об’єктивні реалії, потреба більш повнішого вивчення та відтворення історії давньої національної літератури XVI-XVIII ст. зумовили появу монографії.

Історія розвитку жанрів крайового літописання у Україні розпочинається “близько середини XII ст.”, коли “спостерігається розгалуження єдиного літописного стовбура на ряд хронік, головним змістом яких стала місцева історія”²⁶. Так постали, окрім Києва, літописні центри в Переяславі, Чернігові, на Волині, в Галичі, на теренах сучасної Росії (в Новгороді, Владимирі, Суздалі).

У литовсько-руську добу продовжує розвиватися літописання на Волині, в Києві. Але особливий сплеск розвитку жанру припадає на кінець XVI-XVIII ст., бо літописна література стає актуальною тоді, “коли народ переживає великі події”²⁷. Вихід на активну історичну арену козацтва, постійні міждержавні війни, які

²⁵ *Радзикович В.* Нарис історії української літератури. — Львів, 1941. — С. 83.

²⁶ *Толочко П. П.* Літописи Київської Русі. — К., 1994. — С. 4.

²⁷ *Грицай М. С.* Українські літописи XVII-XVIII ст. і народна творчість // *Вісник Київського університету: Серія філологічна та журналістики.* — К., 1966. — № 8. — С. 29.

велися на теренах етнічної України, міжконфесійні протиріччя, напади татар спричинили потребу описувати особливості суспільно-політичного, церковно-релігійного, культурного життя предків. Так появляється літописання в найвіддаленіших закутках Закарпаття, Буковини, Галичини, Підляшшя, Холмщини, Поділля. Це переважно невеличкі хронічки, літописні записки, що велися в монастирях, церквах і мали локальний характер. У них стисло описані події воєнного, релігійного, господарського характеру, особливості природних явищ, голоди, епідемії, цікаві та вагомні випадки, події із загальнонаціонального та міжнародного життя.

Утвердження серед інтелігенції гуманістично-ренесансного світогляду на кінець XVI ст., розвиток національно-визвольної боротьби українців та сусідніх народів, об'єднання українців, білорусів, литовців, поляків у Річ Посполиту та їх спільна боротьба проти татар, турків, московитів, активна самостійна мілітарна діяльність козацтва, широкий колоніальний наступ на Україну польської шляхти, міжцерковні чвари в Короні стали темами і джерелами для розвитку більшого за обсягом крайового літописання. Автори, розвиваючи ідею безперервного розвитку життя в Україні, у своїх краях, включають у твори розповіді про події з княжої та литовської діб, які запозичують із літописів попередників. Княжа доба з її могутньою державою, православною державною церквою стають ідеалом і духовною опорою для літописців XVI-XVIII ст., своєрідною національною античністю. Національно-визвольний рух кінця XVI ст., козацькі повстання 1620-1636-х рр., боротьба православної ієрархії з католицизмом і включення в неї козацтва послужили поштовхом для розробки нової державницької ідеології, котра стала засадничою для літописання XVII-XVIII ст. і крайового, зокрема.

Перемога козацько-селянських військ у Національно-Визвольній війні під орудою Б. Хмельницького, від-

новлення Української держави, Київської православної митрополії — це ті три основні доленосні події, які найбільше вплинули на тематику та проблематику всього літописання XVII-XVIII ст. Наступними поштовхами для його розвитку були спроби монархів Петра I, Анни Іванівни знищити державність після невдалого виступу проти їх імперських зазіхань на Україну козацтва, очоленого гетьманом І. Мазепою, її знищення Катериною II. Наступ на православну церкву царського режиму, утвердження після подолань польської та православної упередженості греко-католицької як духовно-просвітницької національної потуги у XVIII ст., відбудови старих, будівництво нових монастирів, церков, як і дипломатично-політична діяльність гетьманів, успішна господарська діяльність монастирів, окремих старшин, світських осіб також стали джерелами розвитку малого та компілятивного літописання.

Бурхливе й трагічне соціально-національне життя в Україні в XVI-XVIII ст., боротьба за визволення, відбудову держави, громадянська війна та втрата держави, запровадження кріпацтва зумовлювали пріоритетність світської тематики. Письменники надають перевагу зображенню героїзму козацтва в боротьбі за волю, державу з татарами, турками, поляками, московитами; особистих заслуг чи неслави гетьманів, полковників, генеральної старшини, їх господарської підприємливості, а також міжусобної боротьби за владу, маєтки, взаємини із сусідніми монархами; героїко-патріотична тематика сприяє створенню глибоко трагічного образу України, шматованої чужинцями та своїми у боротьбі за панування в ній. Як ідеологи козацького, шляхетського станів, літописці за всієї тенденційності не обминають їх вад, акцентуючи увагу на таких шкідливих рисах, як пристосуванство, кар'єризм через зрадництво, отаманщині, які постійно ускладнювали внутрішнє життя народу, допомагали руйнувати всі завоювання.

Під пером письменників козацтво постає надзвичайно динамічним, жертвним у боротьбі за свободу нації, добре вишколеним військом, очоленим такими ж талановитими “вождями”, володарями-гетьманами. Одночасно вони виступають не тільки найкращими в Європі рицарями, нащадками князівських дружинників, але й дітьми свого часу, породженими конкретною військово-політичною та господарсько-колонізаційною добою — індивідуалістами з почерговими перевагами раціоналістичної або емоційно-романтизованої, барокової свідомості, навиків: рицарями слова і честі або жорстокими безоглядними месниками, нападниками-руїнниками; милосердними християнами або спільниками татар у боротьбі з ними. Створені образи козаків і старшини персоналізують у собі весь комплекс національного характеру українця з його позитивними та негативними рисами. Червоною ниткою через твори світського крайового літописання проходить тема поваги авторів до людини як особистості діяльної, творчої та наполегливої в досяганні мети; людини, що реалізувала свої здібності у військовій, господарській, політичній, культурній діяльності. Перед читачем постають образи носіїв гуманістично-ренесансної, класицистично-просвітницької ідеології, філософії, естетики та практики. Вони цінують людину не за її родовідну, а за конкретні здібності та внески в суспільне і станове життя.

Церковні ієрархи православного, греко-католицького віровчень у своїй діяльності керувалися потребою брати активну участь у суспільно-політичному, економічному, просвітницько-культурному житті, щоб, таким чином, бути невідривними від віруючих, впливати на розвиток і формування національної, станової свідомості, моралі, культури. Тому монастирсько-церковні літописи ієрархів різнобічно відтворюють світське життя. Їх тематика, проблематика, ідеї, висновки є суголосними зі світськими, присвячені культивуванню козацько-рицарських чеснот і патріотизму, ненави-

сті до всіх завойовників і нападників на Україну, пошанівку до просвітників, ктиторів, прагнення виховувати кожне покоління твердо віруючими.

Церковно-монастирські літописці виступають справжніми ідеологами раціоналістично-господарської діяльності. Створені ними образи ігуменів, ктиторів, монахів спрямовані на культивування постатей, які досягли визначних здобутків у вдосконаленні віровчення, богословсько-культурницькій, просвітницькій та господарській діяльності. Їх ієрарх, монах як богослов-просвітник-господарник — *це реальний дієвий ідеал*, який ввібрав у свою сутність все найкраще з християнського та світського вчення. Він не ховається за мури монастиря від бід і клопотів конкретного національного життя, а є його творцем, живе болями та радощами свого народу, творить для нього духовні скарби, показує, як треба творчо господарювати, аби бути матеріально й духовно багатим і незалежним. Повне заперечення аскетизму та його філософії, утвердження філософії віталізму як корисної і потрібної для людини, нації є визначним досягненням жанру в розвиткові суспільно-політичної та естетичної думки в Україні.

Літописці-богослови прагнуть викликати в людей упередженість до жорстокості, тому проповідують ідеали християнського гуманізму, але не пацифізму. Церква благословить справедливую боротьбу із загарбниками, нападниками на Україну, з ворогами християнства як справедливую. Автори майже уникають міжконфесійної полеміки, зате ревниво дбають про прилучення до національної, державобудівної діяльності “блудних синів” — ополячених і окатоличених князівсько-шляхетських родин, засуджують промосковську чи протурецьку орієнтацію козацьких ватажків як безвідповідальну.

Характерною рисою крайового та компілятивного літописання є те, що воно не замикається в локальних рямцях, а зображує свою малу батьківщину як складову України, Європи через увагу до суспільно-політич-

них та культурних проблем свого і чужих народів. Вони зорієнтовані на духовні центри нації. Для світських літописців і компіляторів ними виступають козацькі столиці, для православних — Київ з його святинями, митрополичою кафедрою, для греко-католиків — Львів, Рим і власні обителі, для римо-католиків, вірменів — Польща, Рим та власні духовні центри.

Переважає більшість літописців за своїм світоглядом є патріотами України, тому вони переконливо зображують всі потуги нації в боротьбі із загарбниками, не обминаючи прорахунків і вад. Відстоюючи право на державність України, окремі з них у XVIII ст. схильні до думки про корисність військової угоди з Московією, але без утрати державності (Я. Лизогуб, М. Плиска, Г. Покас, П. Симоновський).

Укладаючи свої почуття, погляди в різнобічне змалювання національно-визвольної боротьби, жертвовності народу в обороні свободи, прав, в зображення знущань над людьми поляків, московитів, татар, турків, вони цим окреслювали власну позицію, хоча задля цензурних вимог вдавалися до офіційних промосковських штампів про “зрадників”-гетьманів І. Виговського, І. Брюховецького, Ю. Хмельницького, І. Самойловича, І. Мазепу, П. Орлика та ін. Деякі (О. Безбородько, В. Рубан, І. Острозький-Лохвицький) примирилися з долею України, але переконані, що особиста мудра діяльність українців, царських чиновників в Україні та монархів-просвітників забезпечать їм належний рівень життя, спокій і самобутність.

Відверту промосковську орієнтацію займають літописці В. та І. Дворецькі; пропольську — Й. Єрлич, Я. Юзефович, автори літописів Винницького капуцинського, Львівського кармелітського монастирів, Кам’янецької хроніки, повісті “Про перемогу над турками” із Супрасльського літопису. Австрофільство притаманне авторові Гукливського літопису. Незважаючи на такий політичний спектр світоглядів авторів, всі твори є

цікавим набутком літератури, бо вони з різних боків окреслюють національні протиріччя козацької доби, а в сукупності відтворюють причини і результати тодішніх здобутків і втрат.

Усім аналізованим творам притаманний гуманістично-просвітницький підхід до героїв оповідань. Вони культивують образи діяльних світських і церковних героїв, які намагаються поєднати в собі воїнську з господарською, пастирську з просвітницькою та господарською діяльностями, що їм якраз і непогано вдається. Раціоналістично-підприємницька діловитість шляхти, духівництва, селян є вираженням буржуазної свідомості та переконань, хоча більшість літописців сповідують промонархічну, а не республіканську, ідеологію. У монархічному ладі вони вбачають більшу гарантію на стабільність, аніж у козацькій демократії, пронизаній анархічними проявами. Фактично, образи анархічної польської шляхти та деякої козацької старшини після Хмельниччини є однозначними.

Великою заслугою даних жанрових різновидів у розвитку естетичної думки, тематики, проблематики та образної системи давнього письменства є естетизація побуту, фізичної праці людини з низових станів, які, поруч із традиційними воїнськими та церковними, охоплюють весь спектр занять усіх станів суспільства. Автори акцентують увагу на потребі виховання людини духовно розвиненою, свідомою національної гідності, готовою порозумному в своїй діяльності поєднувати власні інтереси з державними, останнім підпорядковувати перші, станові. Вплив класицистичної свідомості, моралі, культури досить відчутний на тематичному, проблемному, ідейному, образному, стильовому рівнях, що дає підстави вважати українське літописання літературою національного класицизму, яке поєднує в собі світоглядно-естетичні засади Ренесансу, Бароко, Просвітництва.

В історії дослідження жанру літописання вже сформувалася певна думка, що ці твори мають значну ідей-

но-тематичну та стильову близькість з усним героїчним епосом. І. Франко вважає козацьке літописання літературною “грандіозною конструкцією Хмельниччини”²⁸; І. Призов доводить, що воно є складовою частиною нового історичного епосу²⁹; Б. Лепкий, що автори зосереджуються на лицарських козацьких чеснотах “артистично”³⁰, бо “літописець оповідає про події, не висуваючи своєї особи, зовсім *епічно*, т. зн. об’єктивно, зображуючи події так, як вони відбилися в його свідомості”³¹; М. Гнатишак вбачає у літописах народно-поетичну стихію³², а Д. Чижевський — прозовий епос³³. О. Смирнов доводить, що класицизм вимагав епосу³⁴, а Л. Боева вбачає в літописах прозові героїчні поеми³⁵. Г. Цвайг відстоює думку, що вони близькі до епосу³⁶, а Ю. Луценко дійшов до висновку, що літопис Г. Граб’янки є зразком героїчного епосу³⁷.

²⁸ Франко І. Історія української літератури. Часть перша: Від початків українського письменства до Івана Котляревського // Збір. творів: У 50 т. — К., 1983. — Т. 40. — С. 332.

²⁹ Призов И. Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVIII век. — Воронеж, 1869. — С. 44.

³⁰ Лепкий Б. Начерк історії української літератури. — Мюнхен, 1991. — С. 122-123.

³¹ Домбровський В. Українська поезика. — С. 149-150.

³² Гнатишак М. Історія української літератури. Ч. 1. — Прага, 1941. — С. 93.

³³ Чижевський Д. Історія української літератури. — С. 310.

³⁴ Смирнов А. Литературная теория русского классицизма. — М., 1984. — С. 84.

³⁵ Боева Л. Проблемы русской литературы XI-XVIII веков. — С. 190.

³⁶ Цвайг Г. М. Развитие жанров художественно-документальной литературы // Художественно-документальные жанры: Вопросы теории и истории: Тезисы. — Иваново, 1970. — С. 8.

³⁷ Луценко Ю. Н. Летопись Григория Грабянки: Текстология. Проблематика. Поетика // Автореферат на соиск. уч. степени к. ф. н. — К., 1989. — С. 13.

На основі всебічного аналізу ідейно-тематичного змісту, проблематики та поезики крайових світських і монастирських літописів, компіляцій бачимо, що світські компілятори, культивуючи героїко-патріотичну та господарську діяльність козацького стану, а монастирсько-церковні — духівництва, розвинули літописний козацький героїчний епос та літописний монастирський епос XVII-XVIII ст. У сукупності з іншими загальноукраїнськими літописами вони становлять потужний пласт національного літописного епосу. Говорячи словами М. Грушевського, “по контрасту з тою попередньою летаргією се піднесенне соціальної ініціативи і культурної енергії робить вражінне якогось блискучого феєрверка. І все, що підіймало сю енергію, що взяло участь в сім справжнім відродженню, в повнім значінню слова, заслуговує не тільки історика, але й історика літератури”³⁸.

Літописці в своїй праці керувалися різними підходами до творчості, але їх єднала спільна ідея: відобразити особливості життя їхньої доби, їхніх станів не тільки для історичної пам’яті та напучування сучасників і нащадків, але й, перш за все, внести власну лепту в політично-культурний розвій нації, допомогти читачам знайти своє місце в активному суспільному житті. Вони творили як справжні громадяни й митці своєї Батьківщини, ідеологи свого стану, дбаючи про здоровий їх дух і чисту совість, бо, “якщо його вдосконалення пов’язане з віковим станом тіла, то цей зв’язок не є примусовим, продиктованим безмежними можливостями божественної волі; він визначається сенсом людського життя, його призначенням або ідеєю”³⁹.

Вибір пропонованої теми пов’язаний зі свідомим розумінням того факту, що через колоніальну залежність України вже з кінця XVIII ст. нація надзвичайно

³⁸ Грушевський М. Історія української літератури. — К., 1927. — Т. 5. Друга половина. — С. 503.

³⁹ Юркевич П. Из науки про людський дух // Історія філософії України: Хрестоматія. — К., 1993. — С. 349.

багато втратила духовних скарбів і, особливо, їхній вплив на подальше формування самосвідомості. Як писав І. Франко, ми “можемо собі уявити, який великий вплив на національний розвиток півдня Русі могли б справити ці витвори, котрі не раз жваво і барвно, поважно, але водночас з патріотичним теплом оповідають про недавню минулу історію України, про криваві війни і дипломатичні стосунки, про героїчні зусилля і про грандіозні катастрофи, як би щаслива доля дозволила їм одразу по написанні побачити світ”⁴⁰.

Недавні об’єктивні та суб’єктивні суспільні реалії зумовлюють сучасного історика літератури по-новому, поглиблено і різнобічно, студіювати весь історичний процес розвитку письменства, узагальнювати його здобутки, специфіку, самобутність, щоб, нарешті, сповна показати народові всі ті його духовні опори, котрі не дали йому духовно занепасти, знеособитися в жорсткому колоніальному місиві. А для цього ми повинні пам’ятати пораду великого Каменяря, що історикові літератури “гідне уваги” “все жниво”, а не тільки найвидатніші досягнення на царині красного слова, що він зі вдячністю та пошаною повинен опрацьовувати “скромні, забуті писання дрібних талантів та щиросердних дилетантів... Він не погорджує компіляціями, робленими в певнім часі для певних цілей освітніх чи загальною ідеальних; не минає без уваги й звичайних копій, в котрих не раз знаходить цінні варіанти, інтересні прояви індивідуальності скромного переписчика або бодай свідоцтво більшої або меншої популярності твору”⁴¹, бо кожен художній твір є “документом людським”⁴².

⁴⁰ Франко І. Характеристика руської літератури XVI-XVIII століть // Європейське Відродження та українська література XVI-XVIII ст.: Зб. наук. праць. — К., 1993. — С. 360.

⁴¹ Франко І. План викладів історії літератури руської: Спеціальні курси. Мотиви // Збір. творів: У 50 т. — К., 1984. — Т. 41. — С. 37.

⁴² Там само. — С. 36.

Надійність науковості історії літератури відстоювали М. Грушевський та М. Возняк, стверджуючи, що вона “мусить бути” історією “красної словесності”, “яка підходить під естетичний критерій”⁴³, “студіювати і пояснювати.., наскільки достовірно в літературних творах висловлені настрої доби”⁴⁴. Власне, такі підходи є на сьогодні актуальними для нашого літературознавства, служать методологічним ґрунтом для дослідників.

Оскільки жанр літописання є специфічним завдяки виразній тенденційності, просвітницькому та конкретному ідеологічному спрямуванню, що вимагає від науковця пильної уваги до змісту творів та їх мистецького втілення, то при аналізі стильових особливостей, як говорить Д. Чижевський, найкраще дотримуватися їх єдності⁴⁵, відштовхуючись від засад і досягнень культурно-історичного, філологічного, естетичного, соціально-історичного, психологічного методів досліджень.

Політична заангажованість літописців, їх активна громадянська та творча позиція в свою добу зумовлює потребу належної уваги дослідника до порушуваних у творах ідей, їх місця та користі для суспільства, стану, конкретної особи. У даному спрямуванні слухними методологічними орієнтирами служитимуть узагальнення С. Єфремова, який розробив вчення про історію ідей як завдання літературної творчості⁴⁶; М. Кареева, згідно висновків якого, історія літератури повинна вивчати “не літеру, а дух, думку, ідею”⁴⁷, бо вона “части-

⁴³ Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. — К., 1993. — Т. 1. — С. 50.

⁴⁴ Возняк М. Історія української літератури: У 2 т. — Львів, 1992. — Кн. 1. — С. 55-56.

⁴⁵ Чижевський Д. Історія української літератури. — С. 18-22.

⁴⁶ Єфремов С. Історія українського письменства. — С. 27-31.

⁴⁷ Кареев Н. Что такое история литературы? — Воронеж, 1883. — С. 25.

на великої історії духу, котру можна назвати філософією”⁴⁸.

Щоб вийти на специфіку жанру літописання, його місце та роль у загальному літературному процесі доби, потрібно пам’ятати, що козакофільство є процесом і рівнем національної самосвідомості українців⁴⁹, яке протиставлене насаджуваним полоно- та москвофільству. Воно, ґрунтуючись на теорії хозаризму, узаконило національну самобутність українців, їх етнічну окремішність. У літописах дана ідеологія надзвичайно дієва, тому твердження І. Нечуя-Левицького, що “література — се ціла пережита, давня й сьогочасна історія нації, се сама нація, виявлена в своїх кращих привідцях усебочнього розвитку, котрі давали всьому привід, зробивши свої думи громадськими скарбами”⁵⁰, є одним із важливих ключів до аналізу творів.

Мілітаризація тодішніх європейських держав, утвердження класицизму спонукали до мілітаризації культури. Літописи, поруч із усним героїчним епосом, книжною героїчною поезією, найбільш заангажовані на військовій тематиці та проблематиці. Вони правдиво відтворюють загальнонаціональний та міжнародний дух лицарськості, силового протиборства, експансіонізму, жорстокості, що стали для різних народів нормою їх життя. Цим реаліям монастирсько-церковні пам’ятки протиставляють сили християнського гуманізму, не тішачи себе у досягненні бажаних результатів. Але апеляція до людського серця, розуму, совісті, здорового глузду надає пам’яткам привабливого гуманістичного

⁴⁸ *Возняк М.* Історія української літератури. — Кн. 1. — С. 56.

⁴⁹ *Коряк В.* Нарис історії української літератури: Література передбуржуазна. — К., 1927. — С. 226.

⁵⁰ *Нечуй-Левицький І.* Світогляд українського народу в прикладі до сьогочасности // Правда, 1868. — Ч. 35. — С. 416.

спрямування. Тому, як “витвір козацьких рухів”, “літописи, кройніки та записки козацькі... до історії літератури... належать поперед усього як більше або менше вірні малюнки загальної фізіономії того часу, як зразки того духу, тих симпатій і ідеалів, що оживляли козацтво в його чільних представителях. З того самого погляду курс історії южноруської літератури не може поминути й деяких офіціальних та неофіціальних документів козацької доби., оскільки в них виразилися духові, просвітні або літературні інтереси їх авторів”⁵¹.

Потреба досліджувати крайове літописання та козацькі компіляції підкреслена всіма чільними істориками літератури від М. Максимовича до О. Мишанича, оскільки цей синкретичний жанр ввібрав у себе комплекс історичних, політичних, соціальних, національних, економічних, моральних, етичних, естетичних тем, проблем, ідей, які були провідними в національній літературі XVII-XVIII ст. Тому комплексний підхід до дослідження пам’яток, запропонований у працях І. Франка, М. Грушевського, М. Возняка, С. Єфремова, О. Дорошкевича, А. Шамрая, Д. Чижевського, є орієнтацією на історичний підхід до особливостей зв’язку змісту та стилю творів із закономірностями суспільно-політичного, релігійного та культурного життя даної доби. “Бо ж духове життя людини, — пише О. Зілинський, — це ж саме і міряння ідей, що живуть у свідомості одиниці чи громадянства, до пливу життя. Це контроль перебігів життя, визначування своїх становищ до його потреб і конечностей. Це конструція відірваних явищ, які тиснуться з зовнішнього світа до людської свідомості, у одну систему доцільностей, вищу понад химерні уклади сил, які витворює хвилина. Це, врешті, боротьба творчого зусилля проти історичної конечності, перемагання того, щоб творить-

⁵¹ *Франко І.* План викладів історії літератури руської. — С. 59.

ся правом власної тяжкості з аморфного пливу подій, творчим, оформленим людською вірою в досконаліше майбутнє”⁵².

Впродовж XIX-XX ст. українські історики та історики літератури в основному займалися археографічними питаннями крайового літописання та компіляцій XVIII ст. Значний їхній внесок у розшуки, підготовку до публікацій, видання, коментування текстів, переклади, аналіз джерел творів, співвідношень їх редакцій, умов і причин написання, гіпотез про авторство, чим заклали добрий ґрунт для монографічного дослідження. Серед публікаторів і коментаторів пам’яток на добре слово заслуговують О. Безбородько, В. Рубан, Ф. Туманський, О. Бодяньський, М. Білозерський, М. Максимович, П. Куліш, В. Антонович, А. Петрушевич, Ф. Николайчик, О. Лазаревський, О. Левицький, І. Франко, М. Довнар-Запольський, Г. Стрипський, В. Гнатюк, Є. Сіцінський, І. Щипович, Ф. Титов, І. Свенцицький, І. Панькевич, І. Крип’якевич, М. Ваврик, М. Тихомиров, О. Бевзо, О. Апанович, Ю. Мицик, О. Мальцев, І. Сварник та ін. Публікаціями пам’яток займаються переважно історики, які звертають увагу на ті проблеми, що стосуються їх галузі. Але в міркуваннях М. Шугурова, В. Антоновича, А. Єршова, М. Петровського, П. Клепацького, М. Горбаня, І. Крип’якевича, О. Бевза, О. Апанович, Ю. Мицика є чимало важливих тверджень, висновків літературознавчого характеру, котрі допомагають дослідникові-філологу в розширенні засад його фахового аналізу.

Значним внеском в історію літератури є історіографічні міркування самих літописців, в яких вони оцінюють праці своїх попередників і сучасників. Завдяки думкам Захарії Копистенського, Й. Єрлича, Феодосія

Софоновича, Михайла Лосицького, Пантелеймона Кохановського про потреби укладати літописи, надавати їм патріотичного спрямування простежується ідейно-художній підхід козацьких літописців XV-XVIII ст. Г. Граб’янки, С. Величка, Г. Покаса, П. Симоновського, С. Лукомського, О. Рігельмана, О. Безбородька, В. Рубана, автора “Історії русів”, А. Леванідова, О. Шафонського. У XIX ст. історіографія набула набагато якіснішого рівня завдяки різнобічним підходам до літописів у працях М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича, О. Лазаревського, філологічним оцінкам в історіях літератури М. Максимовича, О. Огоновського, І. Франка.

Із початку XX ст. зростає процес історіографічних оглядів пам’яток істориками та літературознавцями, які започаткували синтетичне вивчення та дослідження відомих літописів, розшуки й публікації архівних джерел, їх аналіз, який триває й дотепер. Поруч із значним внеском редакцій “Киевской старины”, “Записок наукового товариства ім. Т. Шевченка”, “Записок чину святого Василя Великого”, “Чтений исторического общества Нестора Летописца”, збірниками літописів, виданих М. Білозерським, О. Левицьким, В. Антоновичем, вагомим внеском в історіографію України є праці “Руські літописи і літописці XVII століття”, “Літопись Хмельницька” К. Заклинського, “О летописях” О. Маркевича, “Опыт русской историографии” В. Іконникова, “Огляд джерел до історії України” П. Клепатського, “Нарис української історіографії. Джерелознавство” Д. Багалія; статті М. Горбаня, А. Єршова, М. Петровського, М. та О. Грушевських, І. Шпитковського, А. Крижановського, С. Томашівського; монографії “Українська історіографія: Від давніх часів до середини XIX ст.” М. Марченка, “Люди старої України” О. Оглоблина, “Библиография русского летописания” Р. Дмитрієвої, “Літописи XVI-XVIII ст. в Галичині” І. Крип’якевича, “Література Закарпаття XVIII-XVIII

⁵² Зилінський О. Духова генеза першого українського Відродження // Європейське Відродження та українська література XIV-XVIII ст. — С. 276-277.

століть” О. Мишанича, “Українська історіографія” Н. Полонської-Василенко, “Джерела історії України XVIII ст.” М. Литвиненко, “Львівський літопис і Острозький літописець” О. Бевза, “Літопис Самовидця” Я. Дзири, “Украинские летописи XVII века” Ю. Мицика, “Рукописная светская книга XVIII в. на Украине” О. Апанович, “Покрайні записки на підкарпатських церковних книгах”, “Культурно-історичне значення покрайніх записів” І. Панькевича; статті Ю. Мицика і, зокрема, Валерія Шевчука “Малі українські літописи, хроніки та діаріуші”.

З літературознавчого боку в історіях національного письменства подибуємо цікаві окремі міркування про зміст і форму пам’яток. Ідейно-тематичні, образні, стилістичні питання, порушені в праці П. Житецького “Мова українських літописів першої половини XVIII ст.”⁵³, монографіях “Давня українська проза: Роль фольклору у формуванні образного мислення українських прозаїків XVI — початку XVIII ст.” М. Грицяя, “Українська література другої половини XVIII ст. і усна народна творчість” О. Мишанича, передмовах Вал. Шевчука до видання літописів С. Величка та “Історії русів”, Ю. Луценка до літопису Г. Граб’янки, статті Вал. Шевчука “Малі українські літописи, хроніки та діаріуші”. Вони використовуються як важливі наукові засади для аналізу тематики, проблематики та стилів крайового і компілятивного літописання.

Літературний текст літописів, його художня вартість залежать від таланту письменника та тематики описуваного матеріалу, обсягу пам’ятки. Твори — переважно політематичні. Автори намагаються в них раціонально поєднувати жанрові національні традиції з особливостями ідейно-культурних віянь свого часу. Їх політична заангажованість, тенденційність сприяють акцентуван-

⁵³ Житецький П. Г. “Енеїда” Котляревського у зв’язку з оглядом української літератури XVIII ст. // Вибрані праці: Філологія. — С. 187-203.

ню уваги на проблемах, які мають виключно важливе значення для церкви, монастиря, краю, України.

Естетичний світ літописів надзвичайно різноманітний. У творах бачимо переплетіння світогляду, смаків аристократії, шляхти, козацької старшини, церковних ієрархів і низового духівництва, міщан, селян, що зумовлює в них синтез ідей Гуманізму, Класицизму, Бароко, Просвітництва, Передромантизму, патріотичних устремлінь, байдужості, зрадливості і ворожості до національних державотворчих процесів. Автори виступають однозначними оборонцями України, віри або їх ворогами. До числа ворогів-чужинців письменники відносять усіх зрадників і відступників. У політичному розвитку зображені образи п’яти основних героїв козацької тематики: Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи. До них наближені образи І. Брюховецького від негативного до позитивного, П. Тетері — у зворотній деградації. У зв’язку із поступовою еволюцією жанру вбік суто літературного твору, бачимо відтворення еволюції автообразу шляхтича-поміщика в літописі І. Острозького-Лохвицького “Описаніє життя” (1771-1825).

Героями літописних оповідань виступають переважно козацька та церковна еліти. Поруч з ними значна увага звернена на стару князівську аристократію, державців Польщі, Литви, Московії, Криму, Туреччини, Молдо-Валахії, Швеції, Австрії. Оскільки літописцями були канцеляристи різних рангів, монахи, попи, міщани, то вони значно демократизують жанр, вводять героями розповідей постаті зі свого соціального середовища. Значно розширився спектр зображення образу жінки: від трактування її як постійної причини різних бід, політичних катаклізмів у XVII ст. до рівноправної з чоловіком володарки, господині, коханої, родинної берегині у XVIII ст.

За змістовним наповненням досить цікавими і різноманітними є образи-символи, котрі уособлюють мораль-

но-етичні, світоглядні, політичні, національні та релігійні погляди, переконання авторів. Характерною ознакою малих літописів є те, що вони досить інформативні за стислою викладу змісту. Підтекст творів має велике значення, що сприяє белетризації розповіді. У стислій оповіді автори використовують символіку образів-кодів, ритміку “телеграфічного стилю”, які ефективно спонукають до розвитку уяви в читача, відтворення ним на основі прочитаних фактів власних картин за допомогою наявних у нього знань та життєвого досвіду. Значна увага надається силі авторитету документів, звичаєвих моральних норм, традицій, генеалогій історичних осіб.

Літописці-письменники є виразниками державницької ідеології, тому прагнуть якомога глибше вплинути на почуття та свідомість читачів. Зображуючи переважно тільки важливі події з життя нації, стану, конкретної особи, змальовують їх у порівнянні зі супротивними фактами, явищами, постатями, за допомогою чого досягають належної психологізації оповідей. Поглиблення її відбувається за рахунок порушуваних проблем, які мають соціальне, національне, політичне, економічне, військове, станове, світоглядне, психологічне, естетичне спрямування. Завдяки тому, що аналізовані літописи є виразного воїнсько-героїчного, морально-етичного та побутового плану, це дає можливість проаналізувати розвиток та утвердження в них, а через них у національному давньому письменстві, відповідним тем, проблем та стильових ознак.

У дослідженні ідейно-тематичного та проблемного змісту творів автор опирається на висновки, припущення П. Житецького, І. Франка, М. Грушевського, С. Єфремова, Д. Чижевського, Д. Лихачова, Л. Боевої, О. Мишанича, М. Грицяя. Обґрунтування національної ідеї як засади завоювання та збереження Української держави та її розуміння письменниками в їх добу і нами сьогодні ґрунтується на висновках про особливості національного характеру українців П. Житецького,

М. Дашкевича, М. Сумцова, Л. Білецького, Ю. Липи, І. Мірчука, П. Феденка, А. Княжиницького, І. Рибчина, В. Роменця, Є. Маланюка, Д. Донцова.

Синкретичність літописного жанру, його виразна політико-ідеологічна, історико-юридична, господарсько-економічна та літературна спрямованість є засадою досить цікавих змістів і форм пам'яток, їх постійної популярності в читацькому та політичному середовищах минулого й сучасності. Є твори, які виразніше тяжіють до жанру історичного нарису, інші — до літературно-публіцистичного нарису на історичну, морально-етичну чи побутову теми.

Оскільки літописці у підході до матеріалу з минулих епох користуються джерелами попередників, усними переказами, легендами, чутками, то вони, природно, як зазначав А. Єршов, використовують особливості їх світогляду, стилів і переносять майже без змін у свої твори. В описанні сучасних подій, явищ, осіб, їх діяльності певну роль відіграють традиції, смаки, мода станової культури, рівень освіченості та таланту літописця, його орієнтація на читача. Все це в сукупності створює прецедент переплетіння в пам'ятках XVI-XVIII ст. усіх тодішніх основних стилів, які розвивалися в Україні: монументального історизму, епічного, орнаментального, доби Гуманізму, барокового, реалістичного, класицистичного, просвітницького; використання романтичного, а з XVIII ст. — сентиментального та навіть окремих вкрапель рококо. Традиційно письменники полюбляють натуралістичні описи, стилістику статистичних звітів, документів, господарсько-побутових нотаток, замальовок, шкіців. Белетризація розповіді досягається також завдяки використанню діалогів, аплікуванню її легендами, переказами, чутками, пейзажними замальовками, забобонами, віруваннями, іншими художніми творами чи уривками з них, спогадами, фразеологізмами, сентенціями, композиційно-сюжетними новаціями.

Особлива роль належить образотворчим засобам. Серед тропів найчастіше використовуються різні види епітетів, метафори, метонімії, порівняння, рідше — оксиморон, гіпербола, літота. Серед стилістичних фігур найпоширенішими є перифраз, градація, антитеза, риторичні фігури, асиндетон, полісиндетон, анафора, повтори. Досить часто письменники використовують традиційні для жанру в різні епохи образи-символи, образні, стилістичні кліше (штампи), “формули”.

Найпоширенішим розповідним жанром є літописне оповідання. Зрідка автори звертаються до жанрових особливостей повісті, новели, нарису, замальовки, новелети, шкіца, каламбуру, епітафії. Письменники дотримуються хронології розповіді, але не завжди дбають про її точність; намагаються окреслити важливіми даними, деталями життєписи героїв. Естетизують документи, фізичну, інтелектуальну, художню працю. Сміливо надають творам суб’єктивного вираження.

Перелічені дані ідейно-тематичні та стилістичні ознаки дають підстави стверджувати, погоджуючись із академіком Д. Лихачовим⁵⁴, про наявність літописного стилю в давній національній прозі як ознаки і жанру, і авторового творчого “я”, принаймні, в XVI-XVIII ст., оскільки історичний розвиток жанру вимагав використання в творах тих стилетворчих чинників, які розвивалися паралельно в авторові часи і відповідали смакам і потребам як письменників, так і читачів. З усього мовленого бачимо, що літописний стиль є відкритим і універсальним, в якому переплітаються традиційна архаїчність із новітніми стильовими напрямками, авторськими знахідками.

У дослідженні особливостей стилів крайових, малих літописів і літописних компіляцій автор опирається на висновки науковців В. Перетца, М. Гнатишака,

Д. Чижевського, Д. Лихачова, Д. Наливайка, О. Чичеріна, О. Кухара-Онишка, І. Білодіда, О. Білецького, О. Соколова, М. Гіршмана, О. Вальцеля, В. Вомперського, В. Виноградова, Г. Поспелова, В. Крєкотня; теоретичні засади поезики й риторики Феофана Прокоповича, трактатів Н. Буало, С.-Х. Любомирського. Запропоновані М. Гнатишаком і Д. Чижевським⁵⁵ схеми зміни стилів у національному письменстві становлять кістяк науки про них, і вони знайшли своє відбиття в даній праці. Враховуючи весь спектр стильових ознак у різних творах, які є не однаковими за хронологією написання, широтою висвітлення подій та зацікавленнь авторів, мистецьким рівнем, можна констатувати, що всім їм притаманне просвітницьке спрямування. Крайові літописи, літописні компіляції, діаріючі мають виразні ознаки бароково-класицистично-просвітницьких творів. Родинні хроніки, щоденники, літописні записки, листи — просвітницьке. За художніми ознаками більш виразними й досконалішими є обширні літописи (Львівський, Острозький, Короткий Волинський, Короткий опис Малоросії, Лизогубівський, П. Симоновського), хоча стислі (Густинського, Мгарського, Підгорецького, Сатанівського монастирів, Кам’янецька хроніка) своєю образно-стилістичною фактурою, як і окремі літописні записки, оповідання, такі ж.

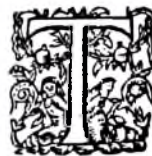
На сьогоднішній день у дослідженнях давньої національної літератури переважає комплексний підхід у вивченні світоглядно-теоретичного її підґрунтя, синтетичного аналізу розвитку жанрів, творчої спадщини авторів, які писали латинською, польською мовами, тих, які з різних причин залишалися поза увагою науковців або були зараховані до числа ворогів православ’я (полемісти греко- і римо-католицького табору), мос-

⁵⁴ Лихачев Д. С. Смех в Древней Руси // Избр. работы: В 3 т. — Т. 2. — С. 351.

⁵⁵ Гнатишак М. Історія української літератури. — С. 23-24; Чижевський Д. Історія української літератури. — С. 29.

ковської корони (І. Мазепа, П. Орлик) чи творили суто богословську літературу. Це вселяє надію у вихід на академічний рівень медієвістики і підготовку в майбутньому ґрунтовної історії давнього письменства. У руслі даного розвитку звернення до крайових, малих літописів і літописних компіляцій покликане не тільки заповнити ще одну лакуну в науці, але, перш за все, показати, що розірваний між різними державами наш народ впродовж XVI-XVIII ст. жив спільним духовним і культурним життям, творив єдину літературу від Попраду до Дону, а через неї і церкву, сформувався не лише в єдину націю, але й зберігся від асиміляції попри всі внутрішні та зовнішні катаклізми. Мале і компілятивне літописання є чи не найвиразнішим свідченням духовної єдності нації; воно доводить, що між загальноукраїнським і місцевим літописанням були постійні взаємозв'язки, що з плином часу мінялася політична кон'юнктура, але прагнення національної єдності, завоювання державності, соціальної та національної свободи зумовлювали постійну актуальність жанру аж до середини XX ст. Дослідження цього жанру конкретизує висновки про різностанове походження літератури, особливості її тематики, проблематики, ідейності та стилістики, про визначну роль літератури в культурному житті нації.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ТЕМАТИКА І ПРОБЛЕМАТИКА МОНАСТИРСЬКО- ЦЕРКОВНИХ ЛІТОПИСІВ

Визначальною рисою збережених монастирських, церковних літописів, літописців, хронік, хронічок, літописних записок, діаріушів церковних діячів є те, що вони досить різноманітні й колоритні за тематикою та ідейним спрямуванням. За ними маємо змогу прослідкувати за жвавою зацікавленістю авторів суспільно-політичним життям в Україні та поза її межами, за прагненням відібрати найхарактерніші явища й представити їх так, аби вони мали обов'язкову повчальність. Відбір історичного, побутового, господарського матеріалу має свої усталені підходи й принципи, які характеризують авторів як творчих осіб, покликаних довести сучасникам і нащадкам, що духівництво завжди було, є і буде виразником і захисником інтересів свого народу, віровчення, носієм освіти, патріотом і пастирем.

Такий підхід до себе, як до письменників-літописців, давав їм змогу надавати творам просвітницького характеру, вміло й доречно поєднувати світську й церковну тематику, заявляти власне ставлення до описуваного, підкреслювати патріотичну позицію. Попри всі суперечності поміж собою, православне та греко-католицьке духівництво вищою мірою власного служіння вважають службу Богові, своєму народові та Україні. Тому їх патріотизм — щирий, виражений в прагненні через аналіз і опис історичного ходу подій в Україні увіковічнити, поцінувати пережите в минулому, сьогодні заради кращого майбутнього, залучити якомога більше людей до активної суспільної діяльності, спряму-

вати її в національно-визвольне русло. Звідси витікає переважаюча зацікавленість духовництва світським життям, його проблемами, оскільки воно зрозуміло, що основним рушієм історичного розвитку та поступу в Україні є світський народ. Тому розумне поєднання міри впливу на формування засад ідеології нації потуг церковників і світських повністю залежало від бажань і хисту обох. Це сприяло постійній боротьбі духовництва за завоювання пріоритетності у вихованні людей, налагодженні культурної та господарської діяльності країни. Зазнаючи перемог і втрат у цій боротьбі, воно з покоління в покоління все активніше діє на цих теренах суспільного життя, здобуваючи всенародне визнання свого авторитету.

Автори літописів, створених римо-католицьким і вірменським духовництвом, мають польську орієнтацію на ідейно-тематично-проблематичному рівні, хоча непогано відтворюють суто українські події, намагаються дати їм оцінку. Ці оцінки переважно упереджені, але й серед них можна знайти тверезі думки, штрихи, факти, які допомагають більш достовірно зрозуміти логіку, психологію діяльності національних героїв, козацтва, гайдамаків, селян, православного духовництва; визначити закономірності суперечностей та складнощів розвитку нашої нації, культури, літератури, літописання. Вони є складовою частиною і нашого історико-культурного процесу як носії конкретно-історичної ідеології, самосвідомості польської та вірменської національних меншин в Україні, складних і трагічних взаємин між нашими народами в ту пору.

Ці пам'ятки, як і літописи греко-католиків, дають цікавий матеріал про міжконфесійні взаємини. Долаючи міжнаціональну, політичну ворожнечу, суб'єктивізм в українсько-польських взаєминах, значна частина духовництва з обох боків шукала шляхів взаємопорозуміння через співпрацю у службі Богові, сподіваючись за його допомогою пом'якшити протистояння.

Для цього вони запрошують одні одних на освячення церков, монастирів, костелів, спільні служби Божі, похорони значних ієрархів, ктиторів. Серед моря палітичних жорстокостей ці прояви християнського гуманізму несуть сподівання на можливе подолання руйнівної сили зла.

Жанр літописання завдяки своїй видовій природі має змогу оголено й виразно, різнобічно, хоча і стисло, у розрахунку на активну розумову й емоційну співпрацю читача, його знання, уяву розкрити основну тему письменства: боротьбу добра зі злом. Підкреслити основну ідею: тернистим і довгим є шлях до перемоги справедливості, чеснот над жорстокістю, ницістю, зажерливістю людини. Вічне боріння між благородними душевними пориваннями, пошуками розумних розв'язань складних і заплутаних проблем із егоїстичними людськими, становими прагненнями та холодними розрахунками, зображеними на матеріалі багатовікової трагічної історії нашої держави, стали основною причиною не тільки актуальності жанру літописання, як документально-літературного життєпису нації, але й патріотично-просвітницької місії літописців з-поміж духовництва, які опиралися в своїй творчості на засади християнського гуманізму, закономірності реального розвитку подій в конкретні епохи.

1.1. МІСЦЕ ТВОРЧОСТІ ДУХІВНИЦТВА В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ XVI-XVII ст.

Традиційно кожен літописець, приступаючи до праці над твором, відштовхується від реального життя своєї доби, бажає поєднати його з подібними особливостями з попередніх епох, зв'язуючи, таким чином, історичний поступ нації в один нерозривний ланцюг. Від характеру сучасних літописцеві подій, суспільних проблем залежить його підхід до вибору тематичного спектра зображення, надання їм відповідного ідейного

спрямування. Окрім того, на позицію автора до опису-ваних подій впливає його станова й національна приналежність, місце служби, рівень посадового чину, особиста заангажованість у вир суспільного життя (активна в ньому участь чи пасивне споглядання), рівень освіти, свідомості, широта світогляду, симпатій та антипатій до оточуючого середовища, станів. Ця сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників у поєднанні з особливостями традиційної науки про поетику літописів лежать в основі підходу автора до підбору та визначення обсягу використовуваного матеріалу від попередників, надання йому певного тематико-ідейного спрямування, вибору власного стилю й виду оповіді.

Значне місце у визначенні глибини й широти підходу автора до зображення життєвих подій, фактів, осіб відіграє *мета*, яку він ставить перед собою як літописець, просвітянин, громадянин. Тому він у вступній частині твору, в передмові чи зверненні до читача наприкінці, а чи в середині розповіді, обумовлює її. Якщо твір адресується певній суспільній верстві (наприклад, духовництву чи козацькій старшині), то в ньому значна увага надаватиметься висвітленню подій і фактів, пов'язаних із їх середовищем. Відповідно й порушуватимуться ті проблеми, котрі є проблемами цих станів, у першу чергу, але відтворені так, щоб показати внесок даного стану в загальнодержавні, національні чи крайові потреби, підкреслюватимуть значення старшини, духовництва в обороні прав народу, України. Власне, такі твори є виразними носіями державницької ідеології нації.

Якщо ж твір задумувався як своєрідна родинна чи монастирська хроніка, то в ньому дещо зміщуються акценти у бік звужування сфери впливу на загал, зате поглиблюються висвітлення конкретного внеску родини чи монастиря в загальноукраїнські чи крайові справи. Наприклад, автор Лизогубівського літопису, епічно-панорамно відтворюючи історичний перебіг подій в Україні, постійно зображує місце, роль і внесок пред-

ставників їх родини у вирішення різних державних справ. На таких засадах стоять літописці Києво-Печерської лаври, Лаврівського, Сатанівського, Винницького монастирів. Різниця поміж монастирськими творами значна тільки в історико-ідейному спрямуванні. Літописець Києво-Печерської лаври підкреслено тенденційно проводить думку про тяглість через усю історію монастиря державницької позиції з православної ідеології в Україні, його впливу на хід розвитку державотворчої політики в княжу, литовську, польську та козацьку доби. Літописці Супрасльського, Лаврівського, Сатанівського монастирів підкреслюють спадковість від православних патріотично-просвітницьких засад у своїй діяльності, умотивовують значний внесок своїх обителів у зміцнення греко-католицької віри в Україні, потребу й права на рівноправність із православними чи римо-католиками, заслуги в місіонерській діяльності.

Літописець Винницького капуцинського монастиря, хоча й патріот Польщі, все-таки прив'язує зображення діяльності кляштора для потреб України та місіонерських завдань свого ордену. Тому його позиція недвозначна: римо-католицька віра в Україні така ж природна й потрібна, як і православна чи греко-католицька.

Автори літописів Густинського, Мгарського та Підгорецького монастирів акцентують свою увагу дещо нужче, підкреслюючи крайове значення їх обителів. Але, змальовуючи свої монастирі як продовжувачів традицій Києво-Печерської лаври, тим самим поглиблюють і розширюють сферу впливу й діяльності основного православного чернечого центру України на всі її терени.

Локальніший характер мають ті літописці, хроніки, хронічки, котрі укладали автори "для пам'яті" своєї, села, містечка. У них, зазвичай, або зафіксовані, або стисло описані ті події, які відбувалися в рідному краї чи інших краях за життя автора. Але однозначно зара-

ховувати їх до суто провінційних пам'яток не можна, бо в них переплітається місцевий матеріал із загальноукраїнським і міжнародним. Це дає змогу документально прослідкувати за рівнем об'єднання нашого народу довколо всеукраїнських ідей, проблем, визначити рівень загальнонаціональної самосвідомості, культури в різних кінцях України у XVII-XVIII ст. До таких пам'яток належать Баркулабівський, Гукливський літописи, літописці Добромильського, Межигірського, Крехівського, Мотронинського монастирів, літописні замітки з Новоросії, Керестурська, Самбірська хроніки, короткі галицькі та закарпатські літописи, літописці Варлаама Ясинського, Йоасафа Кроковського.

До локальних хронічок, літописних записок за їх тематикою, що відображають події певного села, містечка чи церкви й зосереджені переважно на описі господарсько-побутового та релігійного життя, відносяться літописні записки з Підляшшя, більшість коротких галицьких літописів, значна частина Керестурської хроніки, покрайні записи з Галичини та Закарпаття.

Різновидом малих літописів є діаріуші. За жанровими особливостями діаріуш дає можливість розкрити внутрішній світ автора, його суспільно-громадську та фахову діяльність, відтворити зв'язок конкретної особи з життям стану, народу, держави, їх взаємини та взаємовпливи. Ці історико-літературні пам'ятки є своєрідними ключами для розуміння засад авторського "я" на тлі доби, його творчого набутку. Діаріуші є попередниками жанру автобіографій. "Діаріуші" Афанасія Филиповича та Димитрія Туптала — ієрархів православної церкви — відтворюють одночасно тернистий шлях боротьби православ'я за своє провідне місце в Україні, високу місію та відповідальність її ієрархів за долю віри. Звідси їх змістовна та художня напруженість і багатовимірність, стилістична цікавість.

Окрім тем, викладених вище, літописи порушують низки проблем найбільш актуальних для суспільства у

час їх укладання. Виходячи з природи жанру, монастирсько-церковні літописці прагнуть охопити в творі увесь комплекс характерних проблем свого краю, закладу; їх цікавить переплетіння локальних із загальноукраїнськими та міжнародними проблемами світського й духовного життя. Причому, свідомо надають творам виразних рис повчальності, яку виводять із описуваних найпекучіших проблем, що відбивають залежність долі людини, церкви, віри від суспільних і конфесійних подій, способів і методів розв'язання внутрішніх і міжнародних суперечностей, які так бурхливо розвивалися на теренах України впродовж XVI-XVIII ст. Враховуючи надзвичайно складне суспільне життя України в ту історичну добу, літописці надають перевагу зображенню не суто конфесійних, а світських проблем, розуміючи, що лише від їх вирішення залежить доля кожної людини, а через неї — нації, церкви. Такий підхід письменників-літописців до історичного матеріалу покликаний засвідчити, що церква, монастир є невід'ємною складовою інституцією громади, суспільства, держави з усталеними функціями діяльності, спрямованими на збір, узагальнення та вироблення відповідної ідеології, покликаної забезпечити їхні політичні та громадянські потреби. Літописання в даному разі набирає значення важливої конкретної державної справи, тому літописець повинен сповна усвідомлювати всю відповідальність за доручену чи добровільно взяту на себе працю, наповнити її таким змістом, який потрібен не вузькому колу людей, а загалом, хоча би він розповідав і про суто приватні чи вузькостанові справи або дії.

Якщо врахувати те, що крайове літописання в Україні розпочинає розвиватися в час після остаточної ліквідації великими литовськими князями та польськими королями решток ознак колишньої держави України-Руси — Київського князівства — в 1470-х рр., коли вже виразно окреслюється протиріччя між прагнення-

ми місцевої аристократії максимально зберегти власну вагу й роль у державних справах Литовського князівства та Польської корони в Україні, не допустити центральні уряди повноправно господарювати тут, то побачимо, що воно взяло на себе функції продовжувача традицій колишнього державного князівського літописання, про що наглядно засвідчує зміст Короткого Волинського літопису. Ця функція є особливо актуальною в XVI ст., бо в цей час значно зросла роль козацтва в історично-політичному житті України та вираженні ним національних потреб, оскільки вже стало цілком зрозуміло, що українська князівсько-шляхетська еліта не зможе виконати свою історичну місію — відбудувати державу. Тому крайове літописання “на ходу” прагне обґрунтувати потребу використання князівсько-шляхетської ідеології, культури, політичних набутків і цінностей козаками для їх державотворчої діяльності, підкреслити спадковість та безперервність у цьому русі, хоча змушене пристосовуватися й до особливостей козацької політики та світогляду, їх прагнень, не завжди поділяючи вироблені ними засади. Крайове літописання зорієнтувалося й на подолання духовних наслідків “епохи безповоротньо втрачених можливостей”¹ XIII — першої половини XVI ст., хоча його творці розуміли, що успіх нової політичної доктрини можливий тільки при об’єднанні зусиль, прагнень і досвіду шляхти з козацьким. Але чи буде досягнутий такий компроміс? Чи зуміють шляхтичі й козаки підпорядкувати власні вузькі інтереси загальнонаціональним?

Ці проблемні питання пронизують усю літературну спадщину України XVI-XVIII ст. Незважаючи на те, що тодішня література не мала нормальних умов для свого розвитку, вона, заполітизована, запліднена актуальними проблемами, рисами Гуманізму, Відроджен-

¹ Історія філософії на Україні: В 3 т. — К., 1987. — Т. 1. — С. 126.

ня, Реформації, Класицизму, Просвітництва, Бароко зуміла утвердитися одним із найвпливовіших ідеологічних важелів і відіграти неоціненну роль у сформуванні нації, відвоюванні та збереженні держави, виробленні подальшої стратегії визвольної боротьби. Тому окремий аналіз проблематики монастирсько-церковних літописів покликаний висвітлити особливості й міру внеску пам’яток у прогнозування суспільно-політичного та літературного розвитку того часу.

Зі змісту творів випливає тема усвідомлення духовництвом власної суспільної ваги, яка широко висвітлена в тодішній богословській, полемічній та панегіричній літературах. Доба XVI-XVIII ст. у розвитку національного письменства характерна великим внеском у нього різноконфесійного духовництва, яке мало “нахил до науки, терпимість до ворогів, яскраву талановитість, логічність в думках”². Етапним щаблем у його розвитку є XVI ст., в якому закладені нові ренесансно-гуманістичні ідеї, котрі спрямували формування національної літератури на пізнання самотності та самовартості свого народу через засвоєння історичної національної спадщини, її використання для відтворення та пояснення сучасного різнобічного життя. У цьому сторіччі, коли криза в християнстві породила новий період церковних розколів, гостре протистояння між старими (католицькою та православною) і новими релігіями, духовництво змушене було піти на поглиблену співпрацю зі світською владою, шукати в неї гарантій захисту свого віровчення від посягань супротивників. Українські реалії тієї доби характеризують поділ суспільства на три конфесійні групи. Православні, вважаючи себе єдиними господарями в духовному житті нації, зорієнтувалися виключно на козацьку опіку, але заради підкреслення рівності з католиками, дипломатичного прикриття тісних взаємин з козаками, схиль-

² Огієнко І. Українська культура. — К., 1991. — С. 34.

ні були до компромісів із польським королівським урядом (згодом і з царським, котрий поклав кінець їх “хитрощам”); греко-католики сподіваються на підтримку короля та шляхти; протестанти — шляхти. Якщо конфесійні проблеми є тематикою полемічної літератури, то вони майже не порушуються в літописній. Автори враховують у творах строкатість реального життя довкола монастиря чи церкви, тому намагаються зацентрувати увагу на взаєминах їх закладу зі світськими колами. Цей підхід підкреслював невіддільність духівництва від суспільства, надавав можливості впливати на розвиток суспільних подій і державної політики. У час, коли в житті України панувала жорстокість різних воєн, повстань, міжусобних чвар, визвольних змагань і завойовницьких походів на неї сусідніх монархій, літописці найбільше звертають увагу на потребу визначення місця їх церкви в цьому хаосі. Вони, йдучи на компроміси зі світським оточенням і реаліями, всі свої симпатії віддають власному народові, який бореться за волю, рівноправність і державність, бо розуміють, що “хто витривалістю в добрім ділі шукає слави, і чести, і нетління — життя вічне”³ матиме.

Розроблені в “Протестації” Йови Борецького і православної ієрархії засади співпраці церкви з козацтвом були керівними для творчої інтелігенції України. Обґрунтовування потреби добитися права бути господарями на своїй землі, бо беремо “ми лиш те, що перед тим мали, що нам предки наші zostавили й заповіли”⁴, є вищим виявом патріотизму церкви та війська, церкви та народу в боротьбі за незалежність.

³ Послання св. апостола Павла до римлян // Біблія. — Вид-во Об'єднання біблійних товариств, 1990. — С. 181. — 2.7.

⁴ *Борецький Й.* та ін. Протестація // Пам'ятки братських шкіл на Україні: кінець XVI — початок XVII ст. — К., 1988. — С. 325.

Наскільки дієвою буде праця духівництва на терені суспільного життя, залежить від того, як воно буде працювати і *яким* воно буде в моральному плані. Димитрій Туптало узагальнює цю вимогу в проекції на себе та вищий клір, як Божих посланців і слуг, формулює: “Не азъ ли тя избрахъ”⁵. Божі обранці, переконаний він, повинні зробити все залежне від них, аби з гідністю виконати свою місію на землі. Духівництво мусить засуджувати війни та їх призвідців, шукати повчальності в сучасності, бо “руйнування наші ці до кращої надії послужать нам благополучно”, а “лиха доля” має загартувати розум, віру, позицію, вишукувати в скруті можливості, щоб і собі користь заробити, і іншим допомогти⁶. Не втечею в пустелю від земних клопотів, а “лікуванням душ” повинен займатися проповідник і “навчитель слова Божого”. Письменник переконаний, що другі перших набагато “перевищують” своєю значимістю, бо, наслідуючи Ісуса Христа, повинні “ярмо Христове” з вдячністю носити⁷. Димитрій Туптало вбачає велику суспільну вагу духівництва через виконання ним своїх обов'язків творчо, з вірою в корисні перемоги християнського гуманізму над людською жорстокістю.

Афанасій Филипович відстоює думку, що монастир повинен бути “винницею Христовою”⁸ і справжнім осередком виховання дійсних Христових воїнів, оборонців православної віри. Тому пастир не повинен зупинятися перед жодними перешкодами, труднощами в обороні переконань, у відстоюванні прав церкви перед королем чи царем. Вперта й спрямована діяльність для

⁵ Діаріуш грішного ієромонаха Димитрія. — М., 1781. — С. 47.

⁶ Там само. — С. 88-89.

⁷ Там само. — С. 91.

⁸ Діаріуш Афанасія Филиповича, Берестейського ігумена // Русская историческая библиотека, 1878. — Т. 4. — С. 52.

потреб рідного краю, свого народу високо вчених і розумних священиків, монахів, ієрархів (як доводить власною позицією автор) принесе плоди здобутків. Вважаючи таку діяльність потрібною і Богові, і людям, берестейський ігумен не тільки виховує свою братію в дусі нетерпимості до греко-католиків, фарисейства окремих православних ієрархів, але й вдається до крайнього ригоризму: оголошує себе виконавцем Божої волі для знищення унії, бо вважає, що не повинен він мати спокій до тих пір, доки на рідній землі панує зло і чужинець: “О, Ісусе Христе, мой Одкупателю! Чи не воліл бим я, нендзний, сидіти в монастиру, як другії духовнії отцеве і братії мої, молячися Тебі, Творцу моему, за себе і за всю владзу, духовную і світськую, а особливе за добродії моїх? Чи не уважалем я того собі? Уважалем і уважаю, дивуючися непонятним справам Єго святим. Подаю то до побожного уваження вашої королевської милости пану і добродієві мні велце милостивому, што бим я міл чинити, нендзний чоловік, простак, гарбарчик, калугер убогий, межи монархами світа, вашою королевською милостью і царом Московським, гди би не било в том особливої волі і опатрности Бога в Тройці святой Єдиног”⁹.

Ставлячи цю проблему, письменник порушує і її складову: формування індивідуальної відповідальності духовної особи за свої дії. Він, як і Димитрій Туптало, долучається до вчення гуманістів про оцінювання осіб за їх вчинки, але, враховуючи підневільний стан України, чітко спрямовує ці дії на потреби її суспільства, визвольних змагань як у національному, так і релігійному рухах. Використавши барокову “діаду”¹⁰, автор діаріуша оголено заострює увагу на істині, що будь-який історичний рух спричинюється діяльністю окре-

⁹ *Филипович Афанасій*. Діаріуш. — С. 101.

¹⁰ *Боева Л.* Проблемы русской литературы XI-XVIII веков. — С. 2.

мих особистостей, здатних збудити думку, вплинути на свідомість оточення, збудити його і повести за собою. Такими особистостями він хоче бачити православне духовництво, котре би зуміло протиставити свою діяльність на користь Батьківщини діяльності королівсько-шляхетської влади, єзуїтів, уніатів, зацікавлених у зміцненні католицької віри.

Потреба розширення ролі монастирів, як духовних центрів, лежить в основі діяльності Ісайї Копинського, засновника Густинської, Мгарської, Ладинської обителей як нових осередків розвитку традицій “Київської Палестини” — Печерської лаври, виховання в них справжніх сподвижників православно-української ідеї. Але підхід цього ієрарха значно глибший, ніж у Филиповича чи Туптала. Він переконаний, що національна ідея може бути реалізована до кінця за умови об’єднання довкола неї релігійних і світських діячів (це — шлях, визначений колом Йови Борецького та гетьмана Сагайдачного). Тому значною перемогою даної ідеї є запорука, що до неї прилучиться та покатоличена українська шляхта, яка відстоювала інтереси Польщі. З цією метою Копинський розгортає справжню агітацію князя Вишневецького “іменем всього християнства і іменем всієї церкви”¹¹ послухати його, а не піддаватися на “політицькі рації” ворогів України. В патріотичній діяльності різних за вірою українців, яким дорога доля Батьківщини, Копинський вбачає один із шляхів згуртування нації, де розумна позиція православної церкви дає їй можливість відігравати історичну роль.

Петро Могила, Захарія Копистенський, створюючи родовідні Т. Замойського, Ф. Проскури-Суцанського, князів Святополк-Четвертинських, акцентують увагу на потребі продовжувати шляхтою — героями творів — патріотичні дії предків. Автор “Короткої історії про

¹¹ Літопис Густинського монастиря // ЧИОИДР. — М., 1848. — Кн. 8. — С. 42.

Києво-Печерську лавру”, що створена в 1772-1773 рр., вагу і значення цього монастиря підкреслює детальним описом його діяльності в XI-XII ст., коли її ігумени, через підтримку великих князів, створили в ній дійсно неперевершений в історії обителі загальнодержавний християнський культурний і політичний центр. Таким він був і у XVII ст., таким його потребує подальше життя в Україні. Всю велич слави монастиреві принесли його сподвижники-ігумени, ченці, до жертвовності віддані служінню Богові та людям.

Таких рицарів Христових має українська православна церква в особах письменників і літописців, свідомих її історичної місії, відображеної в їхніх творах. А дидактичне спрямування літописів сприяло авторам відтворювати проблему усвідомлення духівництвом власної вагомої суспільної сили переконливо і доказово. Для авторів літописів Сатанівського і Лаврівського монастирів вона виражається в активній проповідницько-освітній та виробничій діяльності, відстоюванні права на повнокровне побутування і греко-католицького віровчення. Вони зображують складні взаємини монастирів із різними владами (польською, московською, австрійською), але підкреслюють, що не побутово-матеріальні чи внутрішні конфесійні справи виробляють їхнє обличчя, а проповідницько-освітні. Це — їх гордість, радість і скорб. На цьому терені вбачають патріотичне служіння Україні. З висоти цих заслуг аналізують світське життя та особливості підневільної України в ньому. Світське життя — дуже динамічне, змінне, жорстоке, бо оперте на земні клопоти, культ сили, збагачення, тому і швидкоплинне. Монастирське, покликане дбати про вічне, духовно-моральне, хоча і зазнає значних впливів, перешкод від світського, але рухається значно рівномірніше, тому і впевненіше. Творча особистість, переконані автори, поєднавши свою долю з монастирем чи церквою, має всі можливості для самореалізації, патріотичної діяльності на царині осві-

ти, пастирства, політики, як це бачимо на прикладі образів Петра Могили в Межигірському, Ісайї Копинського в Густинському, ігуменів у Лаврівському літописах, Афанасія Филиповича та Димитрія Туптала в їх діаріюшах. Такий кровний зв'язок пастви зі своєю церквою бачимо ширше відтвореним у Гукливському літописі, Керестурській, Щебрешинській хроніках, низці літописних записок із Галичини та Закарпаття.

Виходячи із закономірності, що літопис є одночасно нам'яткою історико-політично-літературної думки, його творці керувалися переконанням, що в історії України найстабільнішим виразником інтересів нації була і залишалася церква, роль якої пропорційно зростала мірі втрат національно свідомої аристократії. Це зумовлювало ієрархів сприяти політизації, витворенню самобутийної національної богословсько-світської барокової, класицистичної, просвітницької літератури з органічним поєднанням особливостей, тем, проблем, ідей, естетик цих напрямів. Жанр монастирсько-церковного літописання є переконливим тому свідченням, його розвиток пов'язаний і з громадянсько-патріотичними засадами світогляду літописців, для яких проблеми України і церкви були нерозривними. Знаючи нечислотплотність політичної діяльності, вони намагалися надати їй християнсько-гуманістичних морально-етичних ознак, притаманних кращим рисам свідомості, культури нашого народу; відшліфувати антикатолицькі (для православних) і антимагометанські та антиколоніальні переконання, вселити в людей віру в свої сили, аби не допустити панування зневіри, розпачу, “бо то гріх ест великий против духа святого”¹².

Тодішня суспільна позиція церкви та її творче обґрунтування в літописній літературі спрямовані на узаконення думки про провідну роль духівництва в розви-

¹² *Галатовський Й.* Наука, або способ зложеня казаня // *Ключ розуміння.* — К., 1985. — С. 237.

ткові політичної ідеології та культурного життя. Вона не декларується, а є висновком із зображеного. Створені церковниками літописи прагнуть зафіксувати “окремі моменти змінної дійсності”. Вони “пов’язані з місцевістю та визначеними датами. Повідомлення подаються... про те, що змінилося, трапилося”. У них “сильніше відбивається безпосереднє відображення дійсності”, через що вони і є “національним літературним явищем”¹³ з чіткою проблемно-тематичною орієнтацією, опрацьовуваною в різних краях України впродовж XVI-XVIII ст., котра відповідала потребам суспільної спільноти, націленої на відродження державності, створення відповідної до мети, облагородженої високими ідеями, культури. Дана проблема ставилася в тісній єдності з проблемами загальнонаціональної богословської та світської літератур, але конкретизувала їх на локально-периферійному матеріалі.

1.2. ОБҐРУНТУВАННЯ ПОТРЕБИ СТВОРЕННЯ ЛІТОПИСІВ

Гостра міжконфесійна боротьба в Україні наприкінці XVI — поч. XVIII ст., складні політичні умови, безперервні напади татарів, турків, поляків, внутрішні міжусобні чвари, що переросли в громадянську війну в другій половині XVII ст., поступове зростання козацької держави, а згодом її занепад, посилення колоніальних режимів Московії на Лівобережжі, Польщі — на Правобережжі, а згодом Австро-Угорської імперії в Західній Україні, а Російської — на Правобічній не сприяли стабілізації внутрішнього життя народу, а, навпаки, загострювали протистояння національне, міжконфесійне, станове. Посилюється жорстокість, підступ-

¹³ Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X-XVII веков: Эпохи и стили // Избранные работы: В 3 т. — Л., 1987. — Т. 1. — С. 96-97.

ність на всіх суспільних щаблях, пристосуванство, зрадництво, руїна духовних цінностей. Символом української нації по праву виступає озброєний козак, ладен воювати не на життя, а на смерть з усіма, хто посягає на права, свободу народу. Із поступовим занепадом провідної козацької сили впродовж другої половини XVIII ст. їх функції та традиції намагаються продовжити гайдамаки-колії, опришки, але це не ті сили, а стихійно-бунтарські, не здатні виконувати роль професійного війська.

Із зростанням мілітаризації життя в Україні, посиленням загарбницьких зазіхань на неї з боку Польщі, Московії, Туреччини зростає й потреба боротьби церкви за людину, її душу, за недопускання повного морального падіння, за право українців жити своїм самобутнім самостійним життям, проти розчленування країни поміж сусідами. Патріотичні засади і православної, і греко-католицької церков були причиною постійних гонінь на них з боку московської та польської влад. Якщо царський уряд зламав опір православної української церкви підпорядкуванням її Московському патріархатові, масовою депортацією патріотичної ієрархії на неозорі простори імперії під виглядом місіонерів, професорів навчальних закладів, то королівський уряд Польщі до греко-католицьких ієрархів застосовував метод постійних утисків, денаціоналізації, “примусово-добровільно” відриваючи їх від парафіян.

Таке трагічне історичне тло національних справ мусимо повсякчас враховувати, аналізуючи будь-які літературні пам’ятки XVI-XVIII ст., а жанри церковного літописання зокрема. У цьому тлі — ключ до розуміння всього комплексу поетики творів. Роздумуючи над цими проблемами, Лазар Баранович, як учасник і часник тих подій, писав:

Над нами висів меч, нині спадає
І крушить він нас — аж лихо волає.

Над Авеля кров'ю земля голосила,
А нині кров більша наш край затопила.
Зумів ти води утримати, Боже! —
Твоя хай воля сю кров переможе.
Потопом землю не дав ти залити —
В поту кривавім не дай нас втопити¹⁴.

Тому, розуміючи історичну вагу писемного увічнення особистостей, особливостей життя свого часу, літописці, не претендуючи на глибину і всеохопність проблеми, намагаються обґрунтувати причини, що зумовили їх взятися за перо. Рівень обґрунтування залежить від того, яким читацьким колам адресував свій твір автор, яким проблемам він надавав перевагу у висвітленні матеріалу. Так, автор літопису Крехівського монастиря, укладеного, за твердженням А. Крижановського¹⁵, напевне, в 1648 р. й поміщеному в рукописному “Лимонарі” з київського видання 1628 р., що є скороченою редакцією Острозького літописця¹⁶, зосереджує свою увагу на найважливіших, на його думку, подіях, що відбувалися в Україні з 1494 до 1648 рр. Усе це йому потрібно “для пам'яті”. І коли прослідкувати за характером зібраного матеріалу, то побачимо, що він основну увагу звертає на трагічні події: війни, напади татарів, сарани, мор, землетрус, початок Національно-Визвольної війни під орудою Б. Хмельницького. Така добірка фактів, записаних “телеграфним стилем”, покликана не тільки підвести вдумливого читача до висновку про закономірність вибуху Хмельнич-

¹⁴ Баранович Л. Меч землю рубнув, у крові потонув // Українська література XVII ст. — К., 1987. — С. 229.

¹⁵ Літопис Крехівського монастиря під назвою “Руська... Кройника” з XVII ст. // ЗНТШ. — Львів, 1904. — Т. 62. — С. 1-3.

¹⁶ Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века. — С. 40-41.

чини, але й нагадати йому ті страшні жертви, що втрачені в попередній час, і які вимагають від живих помсти за них, закликають до завоювання свободи, відновлення держави.

Автор, виходячи із засад середньовічної літературної етики, традицій літописання, не лише приховує власне ім'я, але й, враховуючи малу паперову площу, на якій веде свої записи, скорочує речення до своєрідних афористичних висловів метонімічного характеру: “На Буковині війна” (1497); “Татаре великіі” (1498). Не опис, а факт повинен мовити містко сучасникам і нащадкам, які надто добре знають, що таке війна, напади татарів. Тому його обґрунтування, зведене до афоризму з багатою та глибокою інформацією. Автор відразу цим застереженням налаштовує читача на серйозний підхід до тексту, на підготовку до вдумливого вчитування в нього, на глибинне “шурфування” розумом своїх знань з історії рідного народу, на міркування над прочитаним, роздуми й висновки, а подані в тексті факти, прізвища героїв служать своєрідними *сигналами історичної пам'яті*, покликаними збуджувати в читача відповідні роздуми, емоції, впливати на родові гени й вести його до дій.

Ця “суха” інформація, підсилена вибуховою фразою-закликом, фразою-наказом, фразою-законом “для пам'яті”, несе такий великий заряд експресивності, що вона замінює потребу детального описування події чи факту. Вона викликає відтворення картин пережитого в уяві читача, чим і виконує потрібну авторові та громаді естетичну роль. Вона, як і зафіксовані в літописі факти, набувають ролі літературних *образів-кодів*, розширення яких покладене на розум і емоції читача. Завдання ж автора-шифрувальника полягає в тому, як би найпотужніше закодувати текст, стиснувши його до рівня образів-кодів, підсиленних місткими характеристичними епітетами: “татари великіі”, “война с козаками великая била і побили козаки ляхов”.

Отже, на думку і переконання літописців, їхні твори призначені “для пам’яті”, для науки сучасникам і нащадкам, тому вони виконують важливу просвітницьку та естетичну функцію. З огляду на те, що вони мають дієве спрямування, їх форма мусить бути глибоко продуманою, експресивною, лаконічною, здатною якнайповніше запам’ятовуватися. Текст повинен мати вираження хронологічного ланцюга динамічних енергетичних зарядів, покликаних тривожити, непокоїти, розбурхувати розум і почуття людини, спрямовувати її до діяльності, формувати історичну пам’ять, генетичний зв’язок між поколіннями, зв’язувати в єдине прагнення різних поколінь довкола основної мети: свободи, волі, рівності, держави.

Подібний підхід бачимо в Григорія Гаванського, укладача літописних записок у с. Годова на Зборівщині та інших хронікарів другої половини XVIII ст. Гаванський “для пам’яті” записує не тільки страшні випадки з місцевого життя, але й цікаві, не знані ним раніше, факти, котрі повинні не забуватися, побутові випадки легендарного спрямування. Своїм записам автор надає рис літописних оповідань. Під 1756 р. читаємо: “Це записую на пам’ять, що не могли знати. Сила літ Бішецькій церкві (на Бережанщині. — *М. К.*) тій, що її поставила свята цариця Олена, коли мала війну з Буняком Солодивим, під іменем святих Гліба і Бориса, синів Володимира, царя восточного, від брата рідного убитих. Тоді я, о. Григорій Гаванський, годівський парох, будши в Біщі на відпусті в 1750 р. — був також в Біщі на той час бакалар з Поповець, з-під Почаєва, і показав мені у книжці, що записано старим монахом у Почаївському монастирі: що це діялося в 1180 році. То від того року до цього, 1750, пройшло років 570. Цю церкву вже переставили, тільки ще давнього дерева є внизу кілька десятків штук”¹⁷.

¹⁷ Крип’якевич І. П. Літописи XVI-XVIII ст. в Галичині. — С. 77.

З такою ж метою — “для пам’яті” — під 1756 р. Гаванський записує про занепад містечка Загруддя, бурмистер якого, щоб відкрити ярмарку, віднести до кн. Радзивілла право на самоврядування, вимушений позичати в дідича одяг і взуття, бо був таким же злиднем, як і його місто. А під 1672 р. “для пам’яті” записує факт, як поморяни відкупилися від турків шістьма людьми: двома капеланами, одним світським міщанином і трьома “жидами”. Тільки один повернувся, втіши, а решта загинули в полоні.

Ці стислі “образки з натури”, як і матеріал з літопису Крехівського монастиря, мають велику психологічну напругу, заострюють увагу на різних перипетіях трагічної долі рідного міста Поморяни та довколишніх сіл.

Один із авторів літопису Підгорецького монастиря (1658-1687) ієрей Василь підкреслює, що причиною укладання твору є те, що “яко всі умираем і аки вода розлинемся по реченію разумной Текунтянини, всякое же нисаніе умирати не обиче”¹⁸. Він переконаний, що слово правди, як і слово Боже, — вічне; воно здатне повести людину за собою на добрі чи злі вчинки. А слово ченця (котрий відтворює трагічну долю свого народу й славно роль рідної церкви Благовіщення Пресвятої Богородиці в с. Голубиці, яка, відбудована, має ввійти до складу монастиря) спрямоване на обґрунтування віри людей в потребу перемоги добра над злом, духовності над байдужістю. Автор у своїх міркуваннях керується насадами теолога-філософа, письменника-гуманіста й просвітника, патріота рідного народу. Основними опорами в його роздумах є історична пам’ять, котра, як і слово, є незнищеною. Опираючись на неї, він переконаний, що кожна людина зокрема, а весь народ в сукупності, ніколи не впадуть до рівня нищості, озвіріння, безпам’ятства, байдужості та примирення з тим, що їхньою землею, їхніми добрами, долями керують заїди.

¹⁸ Франко І. Летопись Подгорецкого монастыря // Збір. творів: У 50 т. — К., 1980. — Т. 28. — С. 329.

Образ Голубицької церкви, що є центральним у творі, виступає духовно-історичним символом Батьківщини, прапором боротьби за віру, свободу, людяність.

Літописець Василь, як психолог і письменник, підходить до теми потреби створювати літописні пам'ятки. Він переконаний, що література здатна не тільки увіковічнити працю людини, а через неї і її саму, але й покликати кожного до праці корисної, творчої, а не руйнівної. Підносячи на найвищий щабель гідності творчість, мистецтво, письменство, автор, таким чином, закликає протиставляти людській жорстокості, втіленій у війнах і розореннях, які є результатами ницості, бісівськими проявами, геній людської творчості, божої благодаті — будівництво храму Духу Святого та написання такого ж храму засобами слова.

Письменник-літописець своїм твором підкреслює етапне значення сили й мети літератури, її важливу роль у суспільстві. Виходячи з цих завдань, кожен автор, приступаючи до творчої праці на царині красного слова, повинен завжди пам'ятати про її завдання, тому має писати натхненно про важливі духовні, суспільні проблеми свого часу, пов'язувати їх з минулим, спрямовувати створене в майбутнє, і бути переконаним, що лише увічнена словом людська праця здатна виконати своє призначення: виховувати громадянина-патріота.

Значна увага написанню літописів, хронік монастирів, церков надавалася керівництвом греко-католицької церкви в Україні. Як писав І. Шпитковський, “побіч трьох монашеських обітів: чистоти, убожества та послуху — четвертим майже обітом василіянських монахів був обов'язок кожного їх монастиря робити записи з подій, які самі пережили або про які від других осіб довідалися”¹⁹. До числа значних греко-католиць-

¹⁹ Шпитковський І. Матеріали до історії Коліївщини: Мемуар Ігнатія Филиповича // ЗНТШ. — Львів, 1922. — Т. 133. — С. 85.

ких письменників XVIII ст. належить о. Гнат Филипович, ігумен Підгорецького монастиря, професор риторики, філософії, поет. Він не був прихильником визвольних змагань селянства і козацтва Правобічної України, зокрема Коліївщини, вбачаючи в ній вищу міру людської жорстокості з боку повстанців, замовчує про справжні причини (жорстокість поляків), які породили таку “різню”.

Мотиви Г. Филиповича, що розкривають причини написання мемуару, досить вагомі. Він, як любитель історичних студій, розуміє, що “історія вимагає ретельного й правдивого” відображення подій, “неупередженості та щирості, уникання фальшивства.., викладу дійсно різнобічного й докладного, стислого, а де є потреба, то і обширного”²⁰. Ці теоретичні міркування Г. Филиповича ґрунтуються на засадах, якими користувалися тодішні письменники історичного жанру, що дас підстави вірити їхнім творам, використовувати як джерела у дослідженнях, але не забувати про ідейні підґрунтя авторів. Він, як полонофіл, звичайно, писав “правдиво” зі свого боку, так само, як “правдиво” писали українофіли зі свого. Суб'єктивна тенденційність, притаманна митцям, письменникам, вона є категорією мистецькою, а не науковою, й покликана задовольняти естетичні потреби читача, наснажувати зміст психологічними прийомами. Як письменник, Г. Филипович обґрунтовує не історичну правду (хоча говорить про неї), а художню, як одну із основних літературних категорій. Власне, літературний підхід до висвітлення Коліївщини він декларує сам: розповідаючи про це, хочу дотримуватися традиції, узвичаєної авторами великих праць, книжок, томів, бо не хочу з цією книжкою виходити на публіку, ані похвали, ані користі шукати, дотримуючись правила, що швидше пишу “для влас-

²⁰ Шпитковський І. Матеріали до історії Коліївщини: Мемуар Ігнатія Филиповича. — С. 91.

ної пам'яті та сатисфакції, ніж для людського ока"²¹. Як правильно запримітив І. Шпитковський, автор керувався вибором теми "з писарського нахилу"²².

Г. Филипович робить важливий висновок для літературознавчої науки, відштовхуючись від традицій аристотелівської поетики про потребу й право суб'єктивного тлумачення митцем історичної теми, події, але через дотримання правди факту. Тобто, він уже повністю відділяє історичну белетристику, в тому числі й мемуари, літописи, від наукової історії, створеної на суворо документальному матеріалі, без суб'єктивних емоційних впливів.

Унікальною пам'яткою давнього національного письменства є "Літописець келійний" Дмитрія Туптала²³, який поєднує в собі жанрові особливості літопису та проповіді²⁴. Ним письменник, тематично звертаючись до тексту Старого Заповіту й коментуючи та доповнюючи його, спрямовує свій твір у сучасність, надає йому морального спрямування. Виходячи із засад християнського гуманізму, реального життя в Україні, оцінює моральні якості митців, селян і царя Петра І. Автор в ньому підкреслює, що причиною людських бід є низький моральний рівень усіх станів суспільства. Тому богословська література ще не до кінця виконала свій обов'язок перед людьми і Богом. Настала нова пора глибоко й різнобічно студіювати Святе Письмо, твори отців церкви, вітчизняних і зарубіжних богословів і на їх засадах створювати популярні та загальнодоступні

²¹ Шпитковський І. Матеріали до історії Коліївщини: Мемуар Ігнатія Филиповича. — С. 91.

²² Там само. — С. 92.

²³ Туптало Дмитрій. Літописець келійний (Список 1733 року) // ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. 30. — № 95. — Арк. 25.

²⁴ Шляпкин И. А. Св. Дмитрий Ростовский и его время: 1651-1709 г. — СПб., 1891. — С. 425.

тлумачні "літописці" виразного морально-повчального спрямування. Автор вбачає своє завдання в тому, щоб на основі зібраного різноманітного матеріалу створити твір для "наученія", щоб усі люди вище цінували "золото", "срібло" і "перли" душ своїх від речовізму, жорстокості. Зрештою, щоб прищеплювати любов і смак до богословсько-етичного читання, він ставить перед читачами в передмові риторичне запитання: "Навіщо читати й знати Святе Письмо, біблійну історію та інші "учительні" чи "історичні" книжки?" І сам відповідає: для пізнання Бога, вироблення умінь керувати собою, для навчання добра ближніх і інших людей. Ці "три вина", переконаний літописець, потрібні як письменникові-богословові, так і читачеві-християнинові²⁵. Поглиблюючи моральну проблематику в "Літописці келійному", Туптало веде розмову про потребу розвитку на землі всіх видів творчості ("художеств"): найгуманнішою та найморальнішою вважає працю селянина-хлібороба, який завжди був і є найбільш упослідженим, але все ж таки залишається найбільш морально чистим, бо його праця сприяє праведному життю годувальника. Розбещеність моральна, статєва, занедбання виховання дітей батьками, гоніння за чужими модами, продажність чиновників і духівництва, жорстокість і зневага до всього народу — всі ці вади для письменника є плодами однієї причини: морального занепаду суспільства в Московії.

На прикладі творчого розуміння потреби розвивати церковне літописання в особі Дмитрія Туптала бачимо християнсько-просвітницький підхід. Письменник обстоює потребу гуманістичного підходу до людей із засад ринньої християнської демократії, високої богословської моралі, спрямованих на подолання в людині основ зла, жорстокості, розбещеності, фарисейства. Цим самим автор відстоює потребу створювати літописи за ста-

²⁵ Туптало Дмитрій. Літописець келійний. — С. 4.

рою традицією (як “Повість минулих літ”, численні вітчизняні та зарубіжні хронографи), коли в них широко поєднується світський і релігійний матеріал з виразним підпорядкуванням морально-етичному дидактизму. Потребу повернення до випробуваної практики письменник вбачає не через заперечення поступу цивілізації, а, навпаки, прагнучи надати їй морального здоров’я. Цікаво, що автор є провісником засад нового письменства, культури: їх ґрунтом бачить працю, мораль і культуру селян-хліборобів. Таким чином, він закладає ще один наріжний камінь у підвалини національної нової культури: демократичність, що природно впливає із величезної світової духовної спадщини, започаткованої Старим Заповітом, творчо опрацьованої, обдуманого й належно вивченої та загальнодоступної для всіх.

Виходячи із засад роздумів літописця, бачимо, що в добу гетьманування І. Мазепи в письменстві зростають пошуки обґрунтування та вирішення проблем нового якісного його підйому на засадах гуманізму, просвітництва і краси, спрямованих на утвердження національної самобутності, ошляхетнення морального обличчя всього народу (про це свідчать сотні списків “Літописця”). Письменник покладав великі сподівання в цьому плані на богословську та літописну літературу, які, на його думку, мають значні можливості у вихованні високоморальної особистості, свідомих патріотів, здатних протистояти наступові на Україну царя-тирана Петра I, на права людини в своїй імперії. Це було своєчасне застереження не лише українцям, але й московитам, які все більше відчували на собі зашморґ “реформатора-європейця”.

Ще виразніше окреслює завдання письменника-богослова Туптало в своєму “Діаріуші”²⁶. У листі до Сте-

²⁶ Діаріуш грішного ієромонаха Димитрія, постриженця Кирилівського Київського монастиря. — М., 1781. — С. 76, 80, 84, 87.

фана Яворського від 1707 р., що включений до нього, піддаючи критиці розбіжності хронології християнської історії, підкреслює суб’єктивний підхід наступників святих отців до теми. “Хіба про такі неузгодження мовчати, а що хибне, того не викривати, а впертості людській догоджати? І не важко мовчати і не писати; важко дослідити детально, і писати в повідомлення річ невідому”²⁷. Туптало як письменник-богослов та історик церкви вбачає в своїй праці над “Літописцем келійним” обов’язок і прагне допомогти нею позбутися над у хронології. Другою, не менш важливою причиною, що зумовила дану працю, є його переконаність, що нею він протистоїть вченню російських розкольників, які перекручують канонічне і дотримуються не правди, а “з добрих, корисних і святих речей насміхаються... І чи нам іти за їх безглуздя?”²⁸. Тому завданням церковного літописця вважає написання не світської історії, бо то “не архиєрейська справа”: хай нею займаються “мирські люди”. “Під образом і назвою Літописця бажав би якісь корисні моральні повчання писати, щоби читача не тільки історіями звеселяти, але і моральності повчати. Це і є мій задум. Це бажання, якщо не для інших (бо хто я, що навчаю навчених мужів?), то, зрештою, для мене самого. Ще і цього зарди (коли б та справа мала завершитися й скластися в читиво для людей посполитих) Святу Історію написати гадаю”²⁹. Автор підходить до свого твору не із засад історика, а теолога-мораліста, щоб із його висновків, роздумів “деколи до проповіді щось пригодилося”³⁰.

Туптало, дбаючи, щоб його праця була на “благопотребу церкви”, робить висновок, важливий для літератури та історії: історичні факти, події треба аналізува-

²⁷ Туптало Димитрій. Діаріуш. — С. 78.

²⁸ Там само. — С. 79.

²⁹ Там само. — С. 80.

³⁰ Там само. — С. 84.

ти, вивчати та оцінювати з боку морального. Моральне поцінування минулого служить важливим щаблем у моральному вихованні сучасників.

Характерною рисою багатьох церковних літописів XVII-XVIII ст. є продовження традиції складання творів, утвердженої ще “Повістю минулих літ”, але на значно вищому методологічному рівні. Відчувається тяг до наукового опрацювання біблійної історії через появу різних і переважно довільних її тлумачень, що привносило в богословську науку непорозуміння, неканонічність. Прагнучи вийти з цієї ситуації, історики-богослови активно займаються розробкою, уточненням давньоюдейської та античної діб, події з яких відображені як у церковній науці, так і в літописанні. Появляються тематичні літописи “Розгляд і дослідження років втілення Благослова.., узгоджених і неузгоджених з роками буття світу”³¹, “Літопис про початок світу, особливо про Польщу та Малу Росію”³², в яких автори прагнуть створити канонічну хронологію біблійної історії та спадкової прив’язаності до неї через античність національної. Але коли Туптало в такому підході бачив потребу і нагоду піддати критиці сучасний державний устрій, моральний стан суспільства засобами публіцистики прямо, то автор “Розгляду і дослідження” підходить до цієї проблеми вузько. Для нього основним завданням є виправити “многое літам несогласіє”, котрі “вєліє смущєніє” і “немалое многіє сумнінія воведоша”, “того ради потребно єсть с всяким разсмотрєнієм іспитати і достигнути ся має і з усіх дати то істое літо, понеже Збавитель (?) наш родися єсть, і от того начати літай прочтеніє, да тако... і явиться правий путь сочисленію літ воплощенія Христа, согласному еліти битія міра”³³.

³¹ IP НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. VIII. — Спр. III. 41 м/45.

³² Там само. — Ф. VIII. — Спр. III. 147 м/56.

³³ Розгляд і дослідження. — С. 1.

Таким чином, у добу І. Мазепи, коли так рясно розвинулося літописання в усій Україні, коли появились реальні можливості утвердження справжньої суверенності нашої держави, монастирсько-церковне літописання досягає високого рівня розвитку, підтримує державотворчі заходи козацької влади, спрямовує ідеологію суспільства на об’єднання всіх верств, підняття ролі селянства в цьому русі, сприяє поширенню антицаристських настроїв. Усе це є важливим виявом поглядів передової української православної ієрархії, котра переконалася, що її доля має майбутнє тільки в тісній єдності зі своїм народом, як це було в попередні часи. Розвінчування німбу царя-захисника православних в Україні — нова тема в національній белетристиці початку XVIII ст.

У добу царювання Катерини II, коли її уряд повів широкий наступ на права та маєтки монастирів у імперії, Мотронинський монастир перебував у складі Речі Посполитої. Укладений “консистористою-священником” Яковом Дем’янським на вимогу Переяславської єпископії твір³⁴ є цікавим свідченням могутності монастиря-землевласника. Автор, як і монастирська управа, прагнуть довести старожитність своєї обителі та сподвижницьку працю монахів над його відбудовою, розбудовою та виведенням у число економічно сильних і перспективних. Літописець пише: “Виш пом’янутий Троецькій Мотронинській монастир іздрєвле к єпархії Переяславської принадлежал, і для монахов православних греко-російського ісповіданія сооружен бил. А когда во времена военние разорєніи українськіє міста от Батія-цара татарського, то і оній монастир разорєн, а по оном разорєніи поназванного монастира остались знаки і повіствованія.

По котором разорєніи хотя й сойшлися на прєжнєє разорєнное місто монахи, однак чрез доволное время

³⁴ Відомості про Мотронинський монастир св. Трійці // IP НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. II. — Спр. III. 3581.

первіє жили без церкви в печерах і келіях пустинних, потім почали возбудовувати разорене святилище благословенієм преславного митрополита Київського Іони Протасовича 1568 года, понеже от 1249 года до 1700 года не було єпископа в Переяслові, по разореніі Батієвом, і назвався Скит Мотроненський”³⁵.

Описуючи процес відбудови й розбудови монастиря, автор основну увагу акцентує на документальному відтворенні підтверджень законності монастиря та його земель Київськими митрополитами, українськими та польськими гетьманами, королем Яном-Казимиром; прав на закуплені ґрунти, маєтності в Чигиринському, Жаботинському ключах. Він байдужий до інших подій, котрі відбуваються поза стінами монастиря, а скрупульозно, з гордістю описує вперту працю керівництва над збагачуванням обителі, яка завойовує цим значне визнання й авторитет в усіх верств населення краю. На прикладі даної “Відомості” маємо змогу побачити, як у літописанні утвердилася нова тема: економічного збагачення монастирів як засади їх суспільного впливу. Завдяки реалістичності опису в ньому бринить і тривога: в монастирів появилися сильні конкуренти в особі польських урядовців, наділених великою владою, які, використовуючи право сильнішого, відбирають у нього значну частину ґрунтів. Ці приглушені факти (руйнація Батієм, відбирання земель польським старостою) виступають наріканнями на колоніальне свавілля завойовників в Україні, котрі за рахунок страждань і обмежень корінного народу здобувають для себе багатства. З іншого боку, ця пам’ятка є документальним свідченням того, як Мотронинський монастир у жорсткій конкуренції з чужинцями через кмітливу підприємливість керівництва обителі зміцнював і свою силу, і авторитет, розуміючи істину, що тільки тоді він

³⁵ Відомості про Мотронинський монастир св. Трійці // ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. II. — Спр. III. 3581. — Арк. 1.

може бути корисним для свого народу, коли матиме економічну силу, з якою рахуватимуться всі, що й показало повстання гайдамаків 1768 р.

Дана пам’ятка розширює тематику літописання. Вона із високих реєстрів воїнсько-патріотично-богословських проблем опускається до буденної прози, пов’язаної з боротьбою за впливи, за місце під сонцем. Одночасно свідчує значні здібності чернецтва в господарюванні, вмінні вести конкурентну боротьбу, що й призводить їх до значного успіху. Твір ніби втрачає риси духовного, проте посилює тенденції утвердження в свідомості різних верств народу буржуазної діловитості, виробничої діяльності. Він підкреслює зміну духовних цінностей, які приходять у тодішнє письменство. Образ ділової людини просувається вперед поміж традиційними ідеалами літописання — рицарем-козаком у чині гетьмана чи полковника, ієрархом-ченцем і коронованим монархом, оточеним гуртом вірних генералів. Тема господарювання була на часі: вона засвідчила розвиток процесу зміни естетичних цінностей, які відбувалися в Україні в другій половині XVIII ст., коли вже окреслювалися в суспільстві висновки, що доба рицарства минає, а настає доба фабриканта, землевласника, купця, науковця, командира регулярного державного війська.

Кожна церква чи монастир намагаються забезпечити культ святості найбільшим своїм духовним скарбом. До числа таких авторитетів серед віруючих, інтелегентних людей відносяться мощі святих і чудотворні образи. В багатьох випадках маємо гарні художні твори давнього письменства, присвячені цим святинам. Священник греко-католицької церкви в с. Щебрешині на терені Холмсько-Підляської України Іван-Карло Липовецький, розуміючи, яке велике національно-духовне значення має в житті його краян довірений йому храм, уклав його хроніку, відтворивши кількасотрічну історію та описавши його духовні скарби як символи

церковної та національної культури на прикордонні з польським етносом. “На славу і честь Божої Матері, — пише він, — що знаходиться в іконі в Щебрешинській парохіальній церкві, після належного дослідження про давність і про засновників цієї церкви, я, Іван-Карло Линовецький, настоятель Щебрешинської церкви, залишаю цей опис моему наступникові, майбутньому настоятелю парохіальної церкви в Щебрешині”³⁶.

Хроніка написана після 1789 р. Мета, поставлена автором перед собою, не просто важлива, але й благородна, бо твір спрямований на те, щоб піднімати й утверджувати національну самосвідомість народу, що проживає в оточенні чужої панівної культури та ідеології. Він розвиває давню традицію нашого письменства і пише про важливе суспільне значення історичної пам'яті народу як гаранта збереження його самобутності, вироблення в ньому протипагаз асиміляції, зрадництва, конформізму. Під пером хроніста змальовані два образи-символи — церкви та ікони Богородиці, які впродовж багатьох сторіч були і залишилися духовними опорами українців цього краю. Підсилена хроніка “хронічкою” чудес образу в 1779 і 1781 рр., розповіддю про офіційне визнання його як чудодійного спрямовані на те, щоб переконати читача в силі віри, потребі шанобливого оберігання скарбів духовної культури.

Ці дві “хронічки” є типовими зразками багатьох тодішніх творів, доля яких, на жаль, сьогодні не відома. Вони є свідками не лише масового розвитку крайового літописання, але й, що не менш важливо, відтворюють процес цілеспрямованої праці духівництва XVI-XVIII ст. над вихованням широких народних мас засобами художньо-документального жанру на засадах самоповаги, яка досягається через прищеплення любові

³⁶ Гербачевский Ф. Русские древности и памятники православия Холмско-Подляшской Руси (Люблинской и Седлецкой губерний). — Варшава, 1892. — С. 42.

до всього рідного, котре оточує тебе в щоденному житті та наближає значення місцевих духовних скарбів, створених на високому мистецькому рівні, до загальноновизнаних авторитетів, що знаходяться у великих християнських центрах. Розуміння того, що краса здатна виховати в людині людину, підтримувати в ній душевну рівновагу, розвивати національну гордість, бажання оберігати й примножувати число таких святинь — лежать підґрунтям творчого процесу відомих і невідомих літописців з усіх кінців України. Вироблені ними теми й проблеми “малої Батьківщини”, як складової частини великої України, битої-перебитої, але нескорої, — основна вартість даних пам'яток. Не завжди ми знайдемо прямий, на поверхні, текст такого тлумачення, але ним переповнений підтекст творів. Такий прийом автори застосовували свідомо, прекрасно знаючи, що не заклик повинен людину заставляти думати й робити потрібні висновки, а майстерно створена річ чи твір мають виконувати роль заклику.

Такими важелями духовного й національного виховання вважав священик Линовецький силу краси церковних святинь. Тема краси, як складової частини літературної творчості, все глибше вкорінювалася в жанр літописання, надаючи йому белетристичних ознак, публіцистичної спрямованості. Літописці все більше практикують створення художньої правди, опертої на історичну, надаючи великого значення емоційності змісту.

Про те, що управа отців-василіан особливо ретельно дбала про ведення хронік, літописців монастирів свідчать не тільки значна кількість літописних пам'яток, але й висновки науковців³⁷. Читаючи тексти літописів Лаврівського, Сатанівського монастирів, раз у раз натикаєшся на повідомлення про те, що перевіряючи справи обите-

³⁷ Гуцаленко Т. М. Хроніки Василіанських монастирів як джерело вивчення історії Західної України // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Вип. 1. — К., 1992. — С. 4-16.

лі верхні чини ордену аналізують стан ведення її “історії”, а відповідальний за це ведення “літописець” обов’язково вписує повідомлення про те, хто, коли, навіщо відвідував монастир, які надійшли розпорядження, документи, яку закупили літературу, кому й навіщо та які видавали документи, хто з братів-монахів і куди відбув працювати, хто і на скільки прибув на навчання. Так з-поміж цих суто адміністративних нотаток-хронік виокремлюється образ монастиря як центру духовного життя краю. Другою важливою причиною ведення літописців була потреба записувати в “книжку історії” “для пам’яті наступним сторіччям і на вдячність благодійникам”³⁸ всі ті пожертвування, котрі давали братству ктитори, парафіяни, різні богомільні люди. Ця давня добра традиція вдячної співпраці монастиря з віруючими проходить наскрізною темою в хроніках, вона породжує образ щедрої душею та кишенею ктитора, який своїми жертвуваннями заслуговує на вічну вдячність і пам’ять серед нащадків. До таких же важливих причин господарсько-економічного спрямування належить і потреба описати непросту працю монахів, ігуменів над будівництвом церков, монастирів, розвитком господарства (землеробства, садівництва, виготовлення вина чи броварництва), складних взаємин із підданими, сусідами-землевласниками, їх економами, купцями-євреями та ін. Надаючи багато уваги відтворенню буденного господарського життя монастирів, автори греко- і римо-католицьких літописів особливо підкреслюють значення їх закладу в розвиткові просвіти, місіонерства, взаємин із Римом, білим духовенством, владою. Лаврівський, Сатанівський монастирі під їх пером постають як важливі центри просвітництва, в яких здобувають освіту, підвищують свій фаховий рівень як монахи з усіх теренів греко-католицької церкви, так і

³⁸ Літопис Сатанівського монастиря // *Сицинский Е. Материалы для истории монастырей Подольской епархии. — Каменец-Подольск, 1891. — С. 178.*

священники, дяки з периферій та великих міст. Розуміючи важливість своїх монастирів у справжньому відродженні греко-католицької віри та національної богословської науки, вони пильно й з тривогою реагують на спроби австро-угорського цісаря Йосифа II обмежити їх освітянську діяльність, зв’язок із Римом як гарантом їх законного функціонування.

Потреби відтворити внесок конкретного монастиря в розвиток національної культури, описати проблеми морального стану серед чернецтва, суспільства, особливості розвитку духовного життя в краї, взаємин монахів зі світською та духовною владою, українським і польським суспільними рухами є тими причинами, що визначали засади створення монастирських літописів. Твори, маючи просвітницько-повчальне спрямування, дають можливість прослідкувати, як в жанрі літописання виіривають нові теми буденного життя церковників, світських людей, їх взаємин, як церква, через відсутність потрібної кількості навчальних закладів різного рівня, взяла на себе обов’язки шкільництва не тільки для духовенства, але й всіх дітей. Документалізм розповідей, переплетений з авторськими роздумами, морально-етичними, філософськими, побутовими відступами, замальовками, надає пам’яткам літературних ознак. Вони набувають рис художньо-документальної публіцистики, попередниці побутової белетристики ХІХ ст.

Як справедливо вважає М. Ваврик, пишучи про Лаврівську хроніку, “цей безпретенсійний нотатник молоденького ченця, захопленого лаврівським минулим”, має сьогодні “далеко вищу вагу”, бо в ньому “живим підгомоном відбилися загальні події церковного життя, що йшли в більших центрах тодішньої галицької землі”, “перші прояви народного відродження на галицькому терені”³⁹.

³⁹ *Ваврик М. Лаврівська хроніка: 1771-1882 // Записки чина св. Василя Великого. — Рим, 1954. — Т. 2 (8). — Вип. 1-2. — С. 93.*

Проблема історичної достовірності, котра була постійною проблемою давньої національної белетристики, й надалі, в XVI-XVIII ст., зберігає свій “дух історизму”, серйозності, а не розважальності під пером церковників-літописців, свідчить про “грандіозність” розвитку жанру та його підвидів, у яких перехрещувалися найважливіші ідеї, що хвилювали, вимагали вирішення на загальнонаціональному чи локально-крайовому рівні. Порушені в творах проблеми, теми та їхнє розв’язання, ідейне спрямування об’єднує творчість письменників в одне ціле — українську літературу.

1.3. БУДІВНИЦТВО МОНАСТИРІВ, ЦЕРКОВ І ЇХНЯ ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

Із літературної спадщини X-XVIII ст. усталилася думка, що тематично вона присвячена переважно двом провідним, наскрізним темам: світська — воїнській, а богословська — морально-етичній, з яких розгалужуються низки допоміжних і в сукупності вони розвивають третю — тему людської мудрості. У цьому висновкові немає нічого хибного, бо тодішнє письменство було дзеркалом суспільних і національних потреб, які, власне, зводилися до їх запитів, висвітлюючи діяльність елітарних верств — військових і духовництва. Але вже у “Слові о полку Ігоревім” бачимо небайдужість автора до долі селянства, замилювання його працею в “Роксоланії” Себастьяна Кленовича, захист його інтересів і безпеки в творах Герасима Смотрицького, Івана Вишенського, легендах Петра Могили, поезії Данила Братковського, Климентія Зіновієва, високу оцінку моральним якостям у творчості Дмитрія Туптала, Григорія Сковороди. Всі ці гуманістично-демократичні віяння відповідали конкретним вимогам свого часу та прагненню передової творчої інтелігенції допомогти нації згуртуватися довкола державотворчих ідей, спільно протистояти зовнішнім загрозам. Чимала заслуга в де-

мократизації ідеології та культури належить духовництву. Тому, природно, що монастирі виступили першопроходцями в переведенні рицарсько-козацької ідеології та естетики на шлях буржуазної, господарської. Монастирські літописи утвердили тему праці, торгівлі як естетичну категорію, котра поширилася на творчість окремих козацьких і світських хронікарів, підготували ґрунт для розвитку соціально-побутової белетристики XIX ст. Національне літописання поповнилося доволі привабливим образом монаха-господарника і проповідника, який, безперечно, мав велике виховне значення і спричинив ненависть до себе з боку основного конкурента — державця-поміщика (чи козацького, чи польського, чи московського), який зрозумів одне: його треба позбутися. Що і робили, опираючись на силу закону, війська та вічне незадоволення селянина.

Поява “Короткої історії про Києво-Печерську лавру” в 1773 р.⁴⁰, можна вважати, була давно очікуваною і своєчасною. Найбільший монастир України не вбирався прощатися, через антимонастирську політику Катерини II, з роллю провідника духовного життя в православному світі рідного краю. Потрібне було обґрунтування своєї місії та ролі в житті України з XI ст. до останнього часу, а через акцентування уваги на князівській добі відстоювати і загальноросійське значення. Оскільки такі засади лежать в особливостях підходу до спрямування ідеї твору, то бачимо в ньому свідоме акцентування уваги лише на духовному житті монастиря, жодного слова про господарську діяльність. Зате повністю про заснування лаври, будівництво перших, дерев’яної й мурованої, церков, монастирських приміщень

⁴⁰ Коротка історія про Києво-Печерську лавру, зібрана з Патерика і різних літописів словеноросійських в тій же Києво-Печерській лаврі 1772-1773 року за митрополита Гаврила Кременецького // ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. — Спр. III. 000п/194.

займає половину тексту. Далі стисло відтворена хронологія печерських архімандритів і їх співпраці з київськими князями, пересипана панегириками то ігуменам, то князям, які відзначилися своєю любов'ю до монахів, розуміли потребу підтримувати монастир, дбати про його могутність.

Не дивлячись на те, що літопис задумувався, напевне, як засіб впливу на пом'якшення для себе указу Катерини II про конфіскацію монастирських маєтків, тому в ньому детально описані приятельські взаємини перших ігуменів з великими князями, ктиторство останніх. З твору випливає ідея: монастир від початку свого заснування був центром державницької та самобутньої національної політики і опертої на них духовної культури. Тому українці, які хоча б децицію задумувалися над своїми проблемами, одержували потрібні ідеї: тільки в єдності світської та духовної влади, еліти можлива їх держава. З іншого боку, твір окреслює важливу проблему: монастир був тоді могутнім і підтримуваним київськими монархами, коли він забезпечував поширення й утвердження політики цих державців. Отже, його історія, слава потрібні Україні, українцям, а не зайдам. І третя важлива проблема: монастиреві славу здобули своєю безкомпромісною пастирською працею, заснованою на засадах християнської чистоти, відданості справі власного народу ті сподвижники-святі, котрі в ньому бачили фортецю Божого духу, а не місце світських утіх. Це плетиво проблем розкриває складну ситуацію, в якій опинилася церква в Україні в другій половині XVIII ст. З ким їй бути? І якою їй бути?

Детально змальовуючи складні шляхи до чернечої святості Антонія, Феодосія та їх сучасників: Іларіона, Никона, Варлаама, автор наголошує на потребі продовження сучасниками традицій високого духовного самоудосконалення, здатного не тільки приносити користь монахам, але й впливати на світогляд, дії найбільших державців, які, будучи нащадками святого Володими-

*Л. Тарасевич. Нестор Літописець. —
Патерик. — К., 1702.*

*Князь Рюрик.
Малюнок XVII ст.*

*Князь Святослав.
Малюнок XVII ст.*

*Князь Игорь.
Малюнок XVII ст.*

*Великий
князь Владимир.
Малюнок XVII ст.*

*Великий
князь Ярослав Мудрий.
Малюнок XVII ст.*

*Князь
Володимир Мономах.
Малюнок XVII ст.*

ра, мають бути і продовжувачами його християнських вчинків. Від рівня досконалості ігумена, його відданості Божій службі залежить не тільки кількість монахів у монастирі, але і їх якість. У повісті “Про початок Києво-Печерської лаври” з цього літопису постають два образи, що мають вираження символів, — Антонія та Феодосія як зразків чернечо-християнської досконалості. Причому автор постійно підкреслює, що Антоній є “наставником” Феодосія, який кожен свій задум здійснює лише тоді, коли після поради з ченцями їх “благословить” Антоній. Антоній, в свою чергу, звертається на підтримку до великого князя від імені всієї братії. Автор літопису зображує цих героїв оповіді виключно у праці над розбудовою монастиря від перших печер, дерев’яної церкви до справжнього осідку. Опис ведеться в урочисто-зображальному стилі, підкресленому відтворенням Божого благословення та натхнення. Він стисло, але піднесено, переоповідає патерикові сюжети про “дійсно надісланих” Матір’ю Божою з Влахерни майстрів-мулярів з мощами святих мучеників Артемія, Полієвкта, Леонтія, Акакія, Арефи, Якова, Феодора, які “призналися щиро, що ці мощі наказано їм покласти від вищезгаданої цариці під фундамент церковний. Окрім того, принесли вони образ Успіння Богоматері з оголошенням, що мають наказ будувати Церкву на честь Успіння Божої Матері”⁴¹. Сам Бог надіслав монахам “Симеона-варяга, що був сином варязького князя Африкана і якому окреме від Бога було одкровення про будівництво Київської великої церкви Печерської”⁴² із золотим пасом для вимірювання місця під святу будівлю.

Для автора важливою нагодою є можливість показати, що не тільки Бог і Мати Божа виступають покрови-

⁴¹ Коротка історія про Києво-Печерську лавру. — 18 зв. — 19 арк.

⁴² Там само. — 22 арк.

телями й натхненниками будівництва основного осередку православ'я в Україні, але й не залишаються осторонь великі князі. Ізяслав Ярославич віддав під печери Антонієві та Феодосієві всю гору на Берестю, а Святослав Ярославич — “благовірний князь” — “за Божою спонукою” “подарував преподобним власну свою землю достатньої величини недалеко від старого монастиря... і дав дозвіл будувати на ній велику цегляну церкву і монастир так, як вважатиме за краще ігумен Феодосій, з наставником своїм Антонієм”⁴³. І не просто великий князь подарував землю, сто золотих гривен, але й власними руками почав копати канаву під фундамент. Таке взаєморозуміння, взаємозалежність була і повинна бути в Україні між духовною та світською владою, бо вони разом покликані працювати для блага Батьківщини. А що є тепер? І чому? І який вихід із такого становища?

Певною мірою на ці запитання дає відповідь образ ігумена Варлаама, який, збудувавши малу дерев'яну церкву в цьому монастирі, пішов далі служити ігуменом в новий Дмитрівський. Місіонерство в минулому, яке було головним розсадником християнської віри, повинно із новим, сучасним, змістом продовжувати давні традиції. Історичні традиції Києво-Печерської лаври, її багатотомові завоювання засновані на найкращих засадах Божого вчення та бажанні київських монархів бачити монастир надійною опорою в зміцненні держави. Ці традиції, пронесені монахами через всю свою історію, дали великі плоди в козацьку добу, дадуть і згодом, якщо буде в цьому потреба. В одному впевнений автор: його монастир не повинен втратити отієї первісної духовності та потрібності, заради чого заново переповідає давню історію з виразним повчальним спрямуванням.

⁴³ Коротка історія про Києво-Печерську лавру. — Арк. 21 зв.

“Коротка історія про Києво-Печерську лавру” представляє собою твір, в якому тема розбудови монастиря та праці зводиться до традиційної, як і належить провідному духовному центрові, теми потреби й надалі гідно працювати в царині християнської моралі. Духовними опорами цієї впевненості виступають старожитні образи монастиря та Успенської церкви як обереги, збудовані святими Антонієм, Феодосієм і Варлаамом і які мають перших ктиторів ув особі самого Бога, Матері Божої, українських монархів Ізяслава та Святослава Ярославичів і варязького принца Симеона. А під фундаментом церковної святині лежать мощі семи святих мучеників, в монастирі — сотні національних духовних і світських героїв — цілий некрополь-пантеон! Хіба це не тема для роздумів?

Підтекст твору дозволяє стверджувати, що киево-печерські ченці в другій половині XVIII ст., йдучи на певні компроміси з царською владою, усвідомлювали себе невідривною частиною українського етносу й готувалися до подальшої праці на користь свого народу. Згодом вони давали іншим монастирям приклад духовної наснаги в праці.

Якщо для автора “Короткої історії про Києво-Печерську лавру” розбудова монастиря була далекою історією, збереженою в Києво-Печерському патерикові та інших літописах, то автор літопису Густинського монастиря описує розбудову своєї обителі й церкви за свіжими спостереженнями, враженнями. Літописець Михайло Лосицький⁴⁴ є ченцем-ерудитом з історії української церкви, добре знає Києво-Печерський патерик і під впливом його розповіді про вибір місця під будівництво монастирської Успенської церкви розповідає про пошуки місця для закладання й будівництва монастиря. Афоніт Афанасій, який в усьому прагне бути послі-

⁴⁴ Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века. — С. 66-67.

довником Антонія, шукає усамітнення за межами Києва й знаходить його в Межигір'ї. Як і Антоній, коли там зібралось чимало монахів, благословить ієромонаха Йоасафа, який вирішив шукати нове місце під новий монастир. Для цього відправляється в “страни восточние Задніпрськіє, до держави благородного князя Михайла Корибута-Вишневецького”⁴⁵, де відшукали й вибрали острів Густиню на Удаї біля Прилук. Такими ж рисами богообраного ченця, як Антоній і Феодосій, наділений і засновник Густинського монастиря Йоасаф, під керівництвом якого збудована в 1614 р. перша мала дерев'яна церква Пресвятої Живоначальної Трійці. Як і його попередники, Йоасаф привчає монахів до постійної праці в господарстві, терпеливо переносити “недостаточества”. Подвижницька праця монахів швидко заслужила повагу в людей, які сприймали їх “аки Ангелов земних” радісно й давали все необхідне “неоскудними руками”⁴⁶.

Автор для опису монастирського життя використовує піднесено урочистий стиль, не скупий на похвальне слово. Він підкреслює, що його заснували справді глибоко моральні християнські сподвижники, виховані на засадах найкращих традицій “Палестини преславушого града Києва”⁴⁷. Порівняння Києво-Печерської лаври з Палестиною — це не тільки підкреслення його високої духовної місії, але й підкреслення великого досягнення українським православним духівництвом у християнській вірі, що дозволяє вважати його прямим спадкоємцем первісної чистоти віровчення, якого немає більше ніде на сході Європи. Це — підготовка громадської думки до дій, спрямованих на відновлення Київської православної митрополії, на офіційне визнання Києва як другого Єрусалима

⁴⁵ Літопис Густинського монастиря // ЧИОИДР. — М., 1843. — Кн. 8. — С. 2-3.

⁴⁶ Там само. — С. 5.

⁴⁷ Там само. — С. 1.

— центру православ'я в Східній Європі. Густинська манастирська братія вважає свою твердиню дітищем Києво-Печерського монастиря. Недарма на прохання ігумена Йоасафа ченці запрошують новим ігуменом Ісайю Копинського, як одного з найбільших ревнителів цнотливості православ'я. Саме з ним пов'язана розбудова Густинського монастиря, котрий став опорою для Копинського в заступництві Мгарського, Ладинського. Під пером літописця діяльний Копинський, який зумів залучити князів Михайла та Раїну Вишневецьких, численну місцеву шляхту до щедрого меценатства, а також монахи і ктитори постають спадкоємцями духовного подвигу Антонія та Феодосія, Ізяслава та Святослава Ярославичів. Вибір місця Копинським під будівництво нової “теплої” церкви монастирських будівель такий же церемоніальний і освячений Божим благословенням, як при будівництві Києво-Печерського. В такому ж стилі зображене будівництво Мгарського монастиря. Справжнім навчителем і вихователем сподвижників, “мужів іскусних і честних”, виступає Ісайя Копинський, який, за характеристикою Йоасафа, є “муж” “благовірний і іскусний” “во всяких добродітелех ісправлений”, “шестнадесяти” бо літ яко Госнодеві работает, во вседневних же молитвах і постих Христові угожда, іздітська бо остави родителя своя і бисть мніх, і будети бо посліжде зілний ревнитель по благочестіі і святительській достиже сам, і в здешних бо краях воздвигнет Бог многі монастирі”⁴⁸. Копинський, маючи належні кошти через підтримку кн. Вишневецьким і самим Богом⁴⁹, буде швидко церкви-перлини “зіло красні”. Подиву гідні його цілеспрямованість у будівництві, хоча пожежі, провокаційна паніка ігумена Мгарського монастиря, що спровокував утечу монахів у Московію, знищують дотла храми⁵⁰.

⁴⁸ Літопис Густинського монастиря. — С. 6.

⁴⁹ Там само. — С. 22-23.

⁵⁰ Там само. — С. 28, 29, 38.

Автор детально відтворює вперте змагання двох протилежних сил — творчої, розбудовної та руйнівної — пожеж і “нерозсмотрительних і легкосердних” “калугерів”, які “яко трость от вітру невірием і малодушием возшуміша, і восколибахуся, аки п’яние і без рассмотренія воскорі вдашася путі бігства, в чужую землю московську, вся zde пусто оставиша, і ізлупиша храми церквий і вся внутрняя і внїшняя монастирская, аки вні ума бяху ізумлени, вся разграбиша і нівочто же обратиша злонравієм своїм”⁵¹. Літописець зумисне підкреслює тимчасову перемогу дурості та жорстокості, щоб психологічно підкреслити ницість зрадників та результат їх дії: на місці перлин-церков “по ізбіжанії їх пусто бяхше містце святоє, обитель сія, не мию яко в’яще годища, нікого же бі на нем от чоловік, зижданія аки столпи травами і хмизиною заростоша, остров же весь граждане пустошаху, і утішашася сим враг вселукавий, яко і явственне реготаху на дзвонници і по храминах; та же і всі противници віри Христової зіло радовахуся сих безумію і запустінію тогда же того містца”⁵².

Трагедія Густинського монастиря 1637 р. — це складова частина трагедії України після поразки козацького повстання під орудою гетьмана Павлюка. Але автор, як і тодішнє суспільство, — оптиміст і цей оптимізм вселяє в душі читачів переконання, що допоки на Україні є патріоти, доти вона — безсмертна. Завдяки зусиллям монахів, підтриманих новим ігуменом Іллею Торським, митрополитом Петром Могилою, довколишньою громадою, монастир відбудувався. Та в 1671 р. церква через “гріхи ради наших согорі со всяким своїм украшенієм, сиріч з роботою зіло прекрасною, сницерською й малярською, таже дзвоница со дзвонами великими, й ініе многіе будинки согоріша”⁵³.

⁵¹ Літопис Густинського монастиря. — С. 29-30.

⁵² Там само. — С. 30-31.

⁵³ Там само. — С. 38.

Відтворюючи трагедію монастиря, літописець проєктус її не тільки на сучасність, а й в майбутнє з виразним почальним спрямуванням: коли в світі безконтрольно панують закони жорстокості, а руйніцтво “варварів” стає щоденною потребою політиків і воєнків, то краса і Воже слово стають ніби зайвими. А раз вони не дієві, війні, то Бог, щоби вплинути на людську свідомість і совість, мусить карати жорстокість жорстокістю, допускаючи в ній і руйнування храмів, збудованих на його честь. Цей твір є докором сучасникам і закликом до нащадків не допускати загибелі плодів людського розуму й хисту як втілення величі духу, протиставити силі руйнуючій силу творчу, здатну вплинути на жорстокість.

Одночасно твір є гімном талантові та праці монахів і будівельників, художників, сніцарів, своєму народові, який в жорстоку добу будує храми-перлини, виражає своє прагнення до життя мирного і одночасно відчуває беззахисність перед силою долі, випадку, не втрачає віри в потребу жити повнокровно. Чарівність і привабливість, сила краси підкреслена в його беззахисності, але і непереможності. Літопис Густинського монастиря логічно, через підтекст, закликає до згуртування українців і завоювання ними права повного господарювання на своїй землі. Особливо доречним до цього питання є лист Копинського до кн. Вишневецького, в якому він підкреслює потребу повернення до рідного народу, до рідної віри. Через образ “матки-церкви”, котра плаче “же єю, наша княжая милость, згоржати рачиш”⁵⁴, ігумен-єпископ переконує магната, що тільки праця для добра свого народу, позбавлена “політицьких рацій”, потреби “шукати где інде” підтримки, погорди “вірою своєю”, здатна забезпечити йому тут, на рідній землі, “щасливе і фортельне вік свой препровадивши, в ласці Божой о некуїстий живот одідичити”⁵⁵.

⁵⁴ Літопис Густинського монастиря. — С. 39.

⁵⁵ Там само. — С. 42.

Отже, завдання православної української церкви визначене чітко: їй треба на засадах праці над розбудовою та обороною віри, а через неї і України, об'єднати довкола себе всі верстви нації задля перемоги над чужинцями — “варварами”, задля перемоги справедливості, добра, совісті над злом. Тому відображення творчої, жертвовної праці людей світських і монахів над будівництвом і відбудовою Божих храмів у Густині переростає у символ відбудови нашої держави, котру робили через численні спроби повстань козаки, селяни, міщани, долаючи і руйнуючи опір, плани основних колоністів України — Польщі та Московії, одержуючи і перемоги, і поразки.

Якщо автори “Короткої історії про Києво-Печерську лавру”, літопису Густинського монастиря через зображення високої духовної місії своїх обителів досягають бажаного наслідку, акцентуючи увагу на облагородженні людини творчою працею, то *автор літопису Мгарського монастиря*, не відкидаючи ці засади, здійснює поетизацію людської фізичної праці, господарювання ченців⁵⁶. Він із захопленням, насолодою описує процес будівництва основної монастирської церкви Спаса і св. Михайла, житлових і господарських приміщень, цегляної брами через відтворення праці мулярів, сніцарів, склярів, тертичників. Підкреслює ту заслужену шану, яку віддавали робітникам монахи, ігумени, гетьмани І. Самойлович, І. Мазепа. Радіючи від того, що талантом цих простих “майстрових людей” створені такі прекрасні споруди, автор пишається і тим, що за їх важку працю вони одержують і щедрю плату⁵⁷. Він не вдається до поетичної патетики, а розлого розповідає, документуючи написане, про витрати будівельних матеріалів, щедрю допомогу ними і коштами на їх закупівлю гетьманів, полковників, сотників, священників, по-

⁵⁶ Киевская старина. — 1891. — № 3. — С. 53-76.

⁵⁷ Літопис Мгарського монастиря. — С. 40-41, 53-57.

сполитих, Михайлівського братства. Такий опис переконує читача у загальнонародному значенні будови цього духовного центру, відтворює картину традиційної народної толоки як вияву громадської єдності та влагоди.

Звідси — поважна шана до всіх ктиторів, помічників, список яких увічніює їх пам'ять. Автор літопису (одним із них був намісник, а згодом ігумен Іпатій Горбичевський)⁵⁸, який за своєю посадою безпосередньо шиймався будівництвом, добре знав тонкощі будівельних ремесел, не цурається нагоди підкреслити фахову майстерність робітників, ремісників. Він створює низку образів основних і найкращих “майстрів”, силою таланту яких і створені ці перлини національного духу, архітектури. Основним будівничим монастиря зображений “майстер мурарський”, що мав “в своем ремеслі досвідченеє залицене”, німець Іван Бапטיста⁵⁹. Гідними його славі зображені сніцар Стефан Мутяниця, “которий маючи в своем ремеслі залицене, обіцует міти дбалость около виготованя в современной оздобі” деісуса⁶⁰, скляр Федір Іваненко. Художню довершеність церквам надав художник Йосип Іванович, “діла малярського майстер”, який розмалював і позолотив деісус “як наіздобній” і “найдосконалій”⁶¹. Логічно, що літописець не може обминути опис приміщень збудованого монастиря. Його описи-інтер'єри, як і в “Ходінні” Данила Паломника, — точні, інформативні, скромні. Вони підкреслюють невибагливість життєвого кредо монахів⁶². Зображена скромність у побуті, котра межує із пишнотою оздоб храмів, покликана підкреслити чистоту душ ченців, які віддають своє життя досягненню

⁵⁸ Літопис Мгарського монастиря. — С. 51, 72-73, 76.

⁵⁹ Там само. — С. 44, 64, 68.

⁶⁰ Там само. — С. 50.

⁶¹ Там само. — С. 50.

⁶² Там само. — С. 64-65.

духовної досконалості, створенню особливого набожно-го настрою у віруючих.

У відтворенні буденної праці ремісників-будівельників цей літопис перегукується з поезією Климентія Зіновієва. В ньому закладені широкі можливості для розуміння потреби розширення тематики жанру. Одночасно твір узаконює поступове усвідомлення письменниками, ієрархами, шляхтою, що вже настала пора переорієнтації свідомості, ідеалів з мілітарних на виробничі, як не гірші і не менш потрібні для реалізації своїх здібностей, забезпечення більш надійного шляху до добробуту. Ним підкреслена природна риса українців — працелюбство, прагнення в творчій праці, красі зреалізувати свій таланти, забезпечити душевні потреби. Особливо це переконливо виглядає в зображених образах гетьманів Самойловича та Мазепи. Вони постають в іпостасі щедрих і талановитих господарників-меценатів, що з непередбачливим бажанням дбають і допомагають у будівництві монастиря як грішми і будівельними матеріалами, так і залученням до благородної справи найкращих майстрів, козацької старшини. Об'єднані бажання архімандритів Макарія Русиновича, Іпатія Горбачевського та гетьманів, козацької старшини і лівобережної громади увінчалися новим здобутком — прекрасним храмом, який виступає символом духовності та устремлень нашого народу: творити красу на землі, жити мирно і в достатку. Та життя — жорстоке, воно непередбачливе і мінливе. Якщо авторові вдається відсунути на другий-третій план військову веремію, яка смерчем котиться по Україні, навмисне зосередитися на мирній тематиці, щоб протиставити творчість людського розуму його ж витворові — руїні, то в зображенні пожежі 1736 р., котра знищила весь монастир, реалістичне: вона виникла, через недбалість ієромонаха Савицького⁶³. Третя пожежа

⁶³ Літопис Мгарського монастиря. — С. 71.

1775 р. також була наслідком поганого господарювання: “загорілась в той поваренной трубі сажа”⁶⁴.

Акцентування на цих фактах причин пожеж засвідчує, що літописці XVIII ст. вже подолали традицію описувати провини самих монахів на “кару Божу”, що реалістичність розповіді для них є набагато вартіснішою, ніж дотримання певних світоглядних, стилістичних штампів, якими прикривали реальні причини.

Детальний розгляд тем будівництва монастирів, церков і праці монахів у літописах Києво-Печерської лаври, Густинського, Мгарського монастирів окреслив основні причини та питання, що висвітлювалися в цих пам'ятках. Вони повторюються і в інших творах, але зі зміною окремих акцентів, які диктувалися як особливостями потреб духовного закладу, так і смаками, рівнем зацікавленень їх авторів, спрямуванням твору. Всі пам'ятки об'єднуються однією метою: відтворити історію монастирів, церков через зображення творчої духовної та господарської праці монахів упродовж сторіч. Вони доносять до читачів складну сподвижницьку діяльність духівництва задля забезпечення виконання їх обов'язків. Стверджують у свідомості кожного віруючого неповторність, унікальність і важливість їх монастиря чи церкви як духовних і культурних цінностей та самотню роль і значимість у християнському вихованні своїх парафіян, підносять на вищий щабель свідомості широких народних мас красу та корисність праці, надають їй рівноправного естетичного “громадянства” в літературі з традиційною військовою та богословсько-просвітницькою темами.

У літописці з Підгорецького монастиря⁶⁵ автор, як і його попередні колеги, намагається дотримуватися традицій, вироблених раніше. Він звертає увагу на обгру-

⁶⁴ Літопис Мгарського монастиря. — С. 74.

⁶⁵ “Синопис” Підгорецько-Плісненського монастиря // ЗЧСВВ. — Жовква, 1928. — Т. 3. — Вип. 1-2. — С. 156-164.

нтування потреби будівництва нової церкви та монастиря на старому місці, де вони раніше були, щоб “пресловутая й стародавня преображення Господня церков без всегдашнего молитвотворенія, й безкровніа жертви приношеній не пошла в запомнініє, но даби по-давньому обикновенію хвала Божая в ней разширалася”⁶⁶. Тому темі будівництва нових церкви і монастиря підпорядкований виклад матеріалу. Монахи самі багато працюють над розчищенням лісу під новобудову⁶⁷, активно шукають ктиторів серед селян, поміщиків, відправляються до Москви просити пожертв у царя.

Вибір місця під побудову церкви відтворений у традиційному стилі за Божою допомогою. Для цього використовується легенда, згідно якої стара Голубицька церква була збудована не там, де хотіли люди, а на тому місці, куди “в єдину ноц дивним смотренієм Божіім невидиме перенесено бі”⁶⁸. Для підтримки належного господарського стану й забезпечення братії харчами, вони утримують фільварок, на якому працюють щоденно.

У творі вимальовується образ прекрасної старожитньої, заново збудованої Голубицької церкви, котра виступає символом незнищенності, вічності й здоров’я нації, символом єдності всіх українців. Для її відновлення не шкодують коштів, матеріалів, землі ні селянин Михайло Мельник, ні поміщик Станіслав Дітинський. Кипуча енергія ігумена Парфенія Ломиковського, підтримана єпископом Афанасієм Шумлянським, ктиторами увічніюється важливим духовним здобутком: побудовою ще одного духовного центру. Ця перемога є логічним результатом і виявом невичерпних народних можливостей за умови їх єдності та розуміння потреби спільно дбати про власну та нащадків духовність. Таку

⁶⁶ Літопис Підгорецького монастиря. — С. 164.

⁶⁷ Там само. — С. 159.

⁶⁸ Там само.

мету поклав перед собою і автор, поетично розповідаючи про життя монастиря, життя, сповнене гармонії в єдності фізичної та духовної праці. Ця гармонія, як доводять літописці, якраз і завершується спорудженням Божих храмів, храмів, що символізують єдність таланту людських рук, розуму та душевного багатства. Храмів краси, науки, вічного й земного.

Автори *Лаврівської хроніки* дуже уважні до свого осередку. Вони з особливим пієтетом підкреслюють і відтворюють внесок обителі в Галичині в поширення богословської та світської освіти там і на Закарпатті. За їхніми розповідями можна прослідкувати як із 1770-х рр. греко-католицьке духівництво крок за кроком долучається до національного відродження, що розпочинається з проповідей, лекцій рідною мовою. Лаврівський монастир у хроніці зображений навчальним національним центром, зв’язаним через освітню діяльність з Волиню, Поділлям, Закарпаттям, Польщею, Литвою, Римом, Віднем; його найбільшою гордістю є “професори”, які навчають і виховують священників, монахів на високому фаховому рівні. Справжнім святом блиску розуму, духовності, завзяття, відданості служінню вірі, віруючим були регулярні “реколекції” (диспути) з проблем богослов’я, філософії, етики, моралі, віровчення. За розповідями про навчальні предмети, мови їх викладання, про обміни викладачами, їх поїздками на навчання в інші краї відчувається висока моральна відповідальність ченців за рівень пастирської діяльності та підготовки богословів. Серед грона прекрасних фахівців запам’ятовуються образи оо. Гульського, Созанського, які першими розпочали прокладати шлях рідній мові на професорські катедри, а через них — у монастирі, церкви, до сердець і розуму людей, оскільки нею, “звичайною мовою”, до цього часу викладалося богослов’я лише для “простих” священників, служителів у селі. Таким чином, автори хроніки вбачають своє основне завдання в зображенні

монастиря як освітнього центру, тому даній темі присвячують більшість описаного матеріалу. Вони зміщують проблемні акценти в бік просвітництва, аргументовано доводять внесок греко-католицької церкви, монастиря в розвиток освіти, культури, підкреслюють велику роль духівництва в поширенні знань серед народу через навчання, будівництво, утримання шкіл, гімназій, в яких навчалися діти з різних станів⁶⁹, як і переведення діловодства на рідну мову⁷⁰.

Така сподвижницька діяльність католиків-василіан на терені просвітництва справедливо заслуговує на належне поцінування їх діяльності. Недарма головними образами літопису є образи монаха-просвітника, монастиря та хроніки, як символів національно-культурного відродження, причому образ хроніки уособлює собою справжнє торжество сили розуму й духу нації, котра, втративши державність, не зламалася, а взялася до праці над підготовкою нових змагань за свободу. Змагань, що ґрунтуються на слові Божім і праві бути господарем у своїй хаті.

Лаврівські літописці звертають належну увагу й на господарське життя монастиря. Через увесь твір проходить лаконічний опис буденної праці. Будівництво монастиря проходить повільно, цілеспрямовано. Зате справжнім героєм зображений о. Йоан Лісецький, який “довгі літа” з найбільшою жертвою сил, здоров’я працював коло будови, тому заслужено одержав висвячення за “тяжку й совісну працю при будові монастиря”. Скромно, проте доречно, розповідають вони про ті зусилля, які докладалися для ремонту монастиря, дренажної системи, будівництва шкіл, церкви, про заборони цісарським урядом рубати ліс, вивозити з нього тертиці⁷¹, про боротьбу з довколишніми панами за зем-

лю, ґрунти⁷². Скромність опису господарської діяльності монахів з Лаврова впливає закономірно з їх бажання зосередитися на просвітницькій праці. Адже читачам легко зрозуміти, що для потреб розвитку освіти треба багато коштів, а вони могли бути тільки за двох умов: самі монахи будуть багато й розумно працювати і постійно матимуть широку підтримку серед людей. Видно, одне і друге було загальновідомою практикою.

Лаврівська хроніка зафіксувала тип діяльного, національно свідомого ченця-патріота, просвітника та інтелігента нової формації, які підготували ґрунт для національного відродження в ХІХ ст. і самі стали його діячами на теренах Західної України.

Стисло розповідають про будівництво церков автори *Баркулабівського літопису*⁷³, “*Хроніки міста Самбора*”⁷⁴. Самбірський хроніст не обминає нагоди підкреслити, що збудована мурована церква замість дерев’яної, “хоча не дуже просторонна і велика, однакже красива, кріпка і гречеським вкусом усовершенна”⁷⁵. Для нього, як і для кожного віруючого, важливі не розміри, а краса, краса традиційного візантійського стилю, модернізованого українцями, рідного. Цим штрихом автор нагадує читачам вагу коріння національної культури як опори усвідомлення своєї самобутності, національної самосвідомості, гаранта його незнищенності. Він виражає цю переконаність упевнено, враховуючи особливості національної ментальності: любов до краси та її велику роль у житті вкраїнця.

⁷² Лаврівська хроніка. — С. 409, 413.

⁷³ Баркулабівський літопис // Кулиш П. А. Матеріали для истории воссоединения Руси: 1578-1630. — М., 1877. — Т. 1. — С. 53, 63.

⁷⁴ Короткі записки історическїі о місті Самборі // Зоря Галицька яко Альбум на год 1860. — Львів, 1860. — С. 351, 353.

⁷⁵ Там само. — С. 353.

⁶⁹ Лаврівська хроніка. — С. 409, 412, 413, 415, 417.

⁷⁰ Там само. — С. 414.

⁷¹ Там само. — С. 84, 85.

Як патріот свого народу, хроніст відзначає великі заслуги місцевого братства, що дбало про збереження духовних скарбів, забезпечення господарських потреб українців міста, взявши під свою опіку церкви, ремісників. Одночасно створює символічний образ “муру”, котрим вимушені самбірці на власній землі боронити церкви, будівлі від ворожих до них зайд-бернардинів і євреїв⁷⁶. Мур постає в творі символом не глухої стіни, дикості українців, а їх великого духу, спроможного не допустити в свої душі чужу ідеологію, віру. Мур є і образом-докором польській колоніальній владі, спонукаючій, підтримуючій розбій різних духовних і гендлярських зайд, які намагаються витіснити зі свого міста, краю корінний народ. Цей образ має надзвичайно емоційний зміст: “станул мур і бастиля”, на будівництво якого миряни використали весь матеріал, призначений для будівництва церкви⁷⁷.

Федір Филипович, автор *Баркулабівського літопису*, священник місцевої церкви, дуже близький до сільського народу як за соціальним станом, так і за багатьма поглядами і переконаннями; йому притаманне співчуття до простих людей, які, важко працюючи на землі, дуже бідують, терплять від голодів, постійно перебуваючи в залежності від примх природи. Він, як господар і духівник, уважний до проблем землеробів, тому детально описує, за яких умов люди сіють, косять, жнуть, який був урожай, які ціни на зерно, овочі. Найвищим моментом емоційного насаження тексту літопису є детальна розповідь про голод 1602 р. в його краї, коли люди масово вимирали, ходили просячи, голосячи, вимолювали дітям хоч “ложечку ... варивця сирого”⁷⁸. Трагічність людських доль поглиблюється навалом різних бід того року: дорожнечою, знищенням мо-

⁷⁶ Короткі записки історическїї о місті Самборі. — С. 352.

⁷⁷ Там само. — С. 352.

⁷⁸ Баркулабівський літопис. — С. 79.

розами ярових посівів і городини, навалою епідемії⁷⁹. Непідробне співчуття до знедолених з боку автора, коло його зацікавлень показують у ньому особу, яка свідомо вже у першій половині XVII ст. проявляла демократичний світогляд, розуміла значення відображення в літературі життя низів суспільства в їх буденних клопотах, тривогах і radoцax. Ввівши цей матеріал у літопис, письменник надав жанрові новаторських рис, звернув увагу на нетрадиційну тему фізичної праці як таку, що повинна стати об’єктом літописців. Новаторство Ф. Филиповича в цьому спрямуванні було вчасним і плідним. Хоча ця тема не була визначальною, але вона значно підсилила реалістичні засади давньої літератури, сприяла виробленню в еліти почуттів уваги, милосердя до селян, ремісників.

Дуже виразним образом-символом, що уособлює духовний центр згуртування і єдності українців-русинів на їх новій батьківщині, в Керестурі, виступає образ церкви зі сторінок *Керестурської хроніки*, в якій з любов’ю до неї описується праця переселенців від її закладання до повного впорядкування впродовж 122 років. Громада села дружньо, толокою, дбайливо виконує свою святиню, радіє першому владиці-українцеві Горвату⁸⁰. Етапними подіями, відображеними в хроніці, є повідомлення про початок заселення Керестура, перший укладений контракт, засвоєння технології виробництва рису та шкоди, якої завдають господарствам повені.

У низці літописів теми будівництва храмів, праці монахів, священників, людей записані досить фрагментарно, хоча з достатнім підтекстом. Зібрані до купи, вони допомагають відтворити загальну картину проблеми у всій Україні, вияснити закономірності розвитку дав-

⁷⁹ Баркулабівський літопис. — С. 79-80.

⁸⁰ Керестурська хроніка // ЗНТШ. — Львів, 1903. — Т. 53. — С. 7.

нього письменства з урахуванням крайових, їх спільність і особливості.

Автор літопису *Межигірського монастиря*⁸¹, наприклад, звертає увагу тільки на те, що “колодязь” у Київському Михайлівському Золотоверхому монастирі був виконаний за наказом митрополита Йови Борецького в 1623 р. Михайло Грігашій, автор *Гукливського літопису*⁸², описує закінчення будівництва нової церкви в своєму селі в 1784 р. та її розмальовування німецьким художником Францем Пеером у час парохства літописця. Для літописця із села *Бедевлі* на Мараморощині таким важливим фактом є будівництво шляху в село 1786 р. за наказом цесаря Йосифа II, щоб допомогти людям “ведлуг полегки” під час голоду, оскільки село було відрізане лісами й горами від світу⁸³.

Для пароха Щебрешинської церкви на Підляшші І.-К. Линовецького важливо вияснити історію та час заснування свого храму, його святині — образу Богоматері. Коли він довідався, що вони походять із 1194 р., то подальший матеріал, викладений у хроніці, є передачею деталей такої важливої для культури пам’ятки. Автор відзначає, що церква одержує щорічно відсотки за ревізоване цесарським урядом срібло, котрі йдуть до її каси⁸⁴.

Визначною пам’яткою української та білоруської літератур є “Діаріуш” Афанасія Филиповича⁸⁵. Автор відомий як один із найенергійніших православних полемістів, упертих ненависників уніатів і досить тала-

⁸¹ Межигірський літопис // Сборник летописей. — К., 1888. — С. 95.

⁸² Угроруські літописні записки // ЗНТШ. — Львів, 1911. — Т. 160. — Кн. 4. — С. 73-82.

⁸³ Там само. — С. 82.

⁸⁴ *Гербачевський Ф.* Русские древности... С. 42-43.

⁸⁵ Русская историческая библиотека, 1878. — Т. 4. — С. 49-156.

новитий письменник. У творі він створює емоційний образ “винниці Христової” Куп’ятицької церкви. Оскільки йому, як намісникові Куп’ятицького монастиря, доручено відбудову старожитнього храму, то він розробляє план одержання “ялмужни” від московського царя Михаїла Федоровича, створює легендарний образ її чудодійності: “Церков тая з початку (як єсть відомість) збудована біла православних селян радою, за оказанемся на дереві образу Пречистой Богородиці в крестним инаку. По спаленю оное од татаров, знову, за оказанемся в огнистых поломенах тогож образу, на том же місци збудована от православних мужей зостала”⁸⁶. Запала церква зусиллями монахів, ктиторів і місцевої громади мусить бути відбудованою, бо вона є вагомою духовною пам’яткою. Це розуміє не лише Филипович, але й митрополит Петро Могила, який дозволив “старатися през ялмужну святую реставровати оную”⁸⁷.

Автор художньо створює образи Куп’ятицької церкви та ікони Куп’ятицької Пречистої Богородиці як духовних оберегів православних. Ці образи дозволяють письменникові розгортати твір, порушувати в ньому проблеми утисків православних уніатами, католиками та урядовцями, пропонувати власні варіанти ліквідації унії, засуджувати вище православне духовництво за ненаполегливе, на його погляд, відстоювання прав православної церкви. Образи церкви та Божої Матері, автор переконує, є найбільшими свідченнями святості єдиноправильної православної віри, як спадкоємниці вчення Ісуса Христа. Вони є символами прагнень нашого народу до свободи і незалежності.

Користуючись традиційним, розробленим Києво-Печерським патериком, методом зображення образу церкви, Афанасій Филипович по-максималістськи вважає, що єдиним захисником прав народу є тільки пра-

⁸⁶ Діаріуш Афанасія Филиповича. — С. 51.

⁸⁷ Там само. — С. 52.

вославне духівництво. З іншого боку, він має рацію, коли ініціативу розв'язання міжконфесійного конфлікту вбачає справою самого духівництва.

Коли провести паралель між твором Филиповича і літописом Густинського монастиря, котрі створювалися в приблизно той самий час, то побачимо наступальний підхід православних до міжконфесійних суперечок. Обґрунтування ними старожитності, святості та чудотворності своїх святинь мало актуальне значення. Вони сприяли виробленню патріотичних, антиколоніальних почуттів серед духівництва та віруючих усієї України.

Суто формальні ознаки монастирського літопису має *“Відомість про Мотронинський монастир св. Трійці”*⁸⁸. Вони пов'язані, швидше, з метою його складання: твір призначений як розгорнутий історичний нарис-звіт Переяславській єпископії. Літописець Я. Дем'янський досить побіжно розповідає про відбудову церкви, подвигницьку працю ігумена Пафнутія та братії над розбудовою скиту в 1677-1678 рр. Зате основну увагу зосереджує на відтворенні господарської діяльності монахів. Із великим задоволенням літописець розповідає про енергійну діяльність монастиря у скуповуванні земель, пасік, греблі, потоків, ґрунтів, “футора”. Основними образами цього твору виступають образи “купчої”, “права” та “даровизни”, котрі гарантують законність придбаних багатств. Перед читачем вимальовується образ монастиря-землевласника, який вагомо конкурує з польськими урядовцями-феодалами. Цілком зрозуміло і розумно поступає управа монастиря, ретельно дбаючи про юридичне оформлення придбаних, одержаних у пожертвування земель, маєтностей. Будівництво млина засвідчує про перехід обителі на промислові засади господарювання. Суперництво з військовими землевласниками доходить до очікуваного результату: в 1763 р.

⁸⁸ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. 2. — Спр. Ш. 3581.

воевода брацлавський відділив і забрав собі всі землі, придбані монастирем у Жаботинському ключі⁸⁹. Ця документальна деталь є важливим історичним фактом, який увиразнює ту страшну картину національної дійсності, коли в другій половині XVIII ст. російські та польські окупанти, особливо військові, не лише ласками монархів одержували “за заслуги” у нищенні України тисячі десятин землі, десятки й сотні сіл, хуторів разом із закріпачуваними людьми, але й по-розбійницьки відбирали в беззахисних людей, монастирів стільки, скільки їм бажалося. І це була ще одна причина, що підштовхнула народ до масової боротьби проти поневолювачів — Коліївщини, до якої має пряме відношення і Мотронинський монастир. Його пограбування брацлавським воеводою Яблоновським було надто відчутним, щоб забути чи подарувати таку кривду.

Дана “Відомість” розширює тематику національного літописання темами активного включення монастирів у процес боротьби за землеволодіння як найбільш надійне джерело збагачування; тему хижацького прикласнення, загарбання земель польськими урядовцями; тему будівництва та скуповування монастирями виробничих об'єктів: млинів, пасік, гребель, потоків, фільварків.

За цим твором можна робити висновок, що в другій половині XVIII ст. окремі монастирі, церковні діячі України повністю стояли вже на засадах розуміння, що їхня діяльність повинна поєднувати в собі духовно-виробничу інституцію, здатну забезпечити власні потреби; інституцію значно більшу, ніж фільварок, — типове поміщицьке господарство. Власне, такі засади й викликали супротивну реакцію з боку імператорів Йосифа II та Катерини II, які оголосили конфіскацію монастирських землеволодінь, аби не допустити їх до морального краху та суперництва зі світськими дідичами.

⁸⁹ Відомість про Мотронинський монастир. — 22 зв. арк.

Один із авторів *літопису Сатанівського греко-католицького монастиря*⁹⁰ ігумен Модест Сильницький, розпочавши укладання пам'ятки 1770 р., коротко, за переказами, розповідає історію обителі до 1707 року, коли ним заволоділи василіани, про розбудову монастирського життя за часи ігуменств своїх попередників. Відзначає заслуги ігумена Варлаама Савицького, який перебував монастир⁹¹, його енергійність і організаторську завзятість, завдяки чому він зумів об'єднати довкола будівництва монастиря тутешню громаду, ченців, знаменитих ктиторів і єпископа Афанасія Шептицького. Тому “за короткий час” “з Божою допомогою” церква була збудована, “оздоблена всередині величними олтарями так, як ніде на Поділлі”, забезпечив братію всім необхідним для богослужіння. Автор переконаний, що Савицького можна “назвати ... справжнім фундатором цього місця”⁹², бо він збудував і двоповерховий монастирський корпус, “хоча і не вишуканий, зате зручний. І це робить йому велику честь, бо він, не маючи жодної суми (грошей. — *М. К.*), не маючи фундатора, але тільки спрямовуваний провидінням Божим, зробив таку велику справу”⁹³.

Модест Сильницький, як і його попередник-суперіор Савицький, розуміє, що для виконання своєї місіонерсько-просвітницької діяльності монастир мусить мати міцні господарчі засади, котрі би гарантували прохарчування монахів, приносили прибутки. Виробничу базу також заклав Савицький: “землю, де тепер фільфарок, він купив у міщан; потім фільварок знизу, де тепер город, на гору переніс і там належним чином дуже зручно побудував стайні, стодолу, пекарню та загони для худоби”⁹⁴.

⁹⁰ *Сицинский Е.* Материалы для истории монастырей Подольской епархии. — Каменец-Подольск, 1891. — С. 151-194.

⁹¹ Літопис Сатанівського монастиря. — С. 155.

⁹² Там само.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Там само. — С. 159.

З 1760-х рр. сатанівські суперіори включилися в широку господарську діяльність. Одержані від ктитора Потоцького 30 тисяч золотих вигідно зичать вельможам під високі проценти, що приносить їм значні прибутки. Займаються броварництвом, утримують під контролем торговлю спиртними напоями біля монастиря, орендують шинкарів, які сплачують їм чинш, згодом відкривають власний шинок⁹⁵, одержують значні пожертвування від віруючих, які забезпечують “убоному монастиреві” гроші, худобу, зерно, олію, масло, горілку; навіть старці, яким “видають свідоцтва”, вносять свою лепту в касу. Все це дозволяє монастиреві постійно розбудовуватися, удосконалювати його художнє оздоблення, утримувати школу риторики⁹⁶. Завдяки такій діяльності з монастирем рахувалися не лише на Поділлі, але й в усій Польщі, бо його ктиторами та оборонцями були впливові магнати Сенявські, Потоцькі, їх оточення. Його різнобічна господарчо-торговельна діяльність забезпечувала певний авторитет, який відповідав тодішньому розумінню. Така активна господарська діяльність не могла проходити гладко, тому в монастирі, окрім порозумінь і злагоди з підданими, шинкарями, магнатами та їх економами, виникають різного роду й складнощів конфлікти, в яких йому доводиться показувати свій характер, щоб, у переважній більшості, вигравати справи⁹⁷. Особливо тривожними для монахів були непрості взаємини зі своїми підданими, котрі, як підкреслює літописець, “жили заможнo”, але намагалися втекти з-під їх “юридики” в слободи або й поміщицькі села, самовільно захопити частину монастирських земель⁹⁸. Хоча у творі не знайдемо свідчень про якісь жорстокі міри до підданих, а, навпаки, втікачі бралися “на поруки всіма монастирськими підданими”⁹⁹

⁹⁵ Літопис Сатанівського монастиря. — С. 159.

⁹⁶ Там само. — С. 162.

⁹⁷ Там само. — С. 160, 162-163, 174, 187-188, 191.

⁹⁸ Там само. — С. 188.

⁹⁹ Там само. — С. 174.

перед місцевою владою. Винуватцями цих “бунтів” виступає родина підданого Максима Брояка, повернення якого добивалися монахи назад під їхню “юридику”. Вона організовує навіть розбійницькі напади частини міщан на монастирський фільварок¹⁰⁰.

Літопис Сатанівського монастиря реалістично відображає складні суспільні та економічні взаємини свого часу не тільки між володарями та підданими, але й поміж самими власниками. Акцентується увага на забезпеченні монастирем своїм підданим досить міцного їх власного господарства: всі вони мають землю, худобу. Наприклад, Максим Брояк, “живучи більше десяти років на юридиці, маючи 3 коней, пару волів, декілька корів, пасіку на 20 пнів, не будучи ні в чому ображеним з боку монастиря, перейшов на проживання в Іванівці — село поміщицьке”¹⁰¹. Ці факти засвідчують масові явища волоцюжництва в другій половині XVIII ст., коли вводилося кріпацтво й селяни шукали різних можливостей уникнути його. Це — з одного боку. З іншого, маємо прецедент незадоволення людей господарською практикою монастирів, які, на їх погляд, відходили від засад свого призначення. А, по-третє, йшла боротьба за селян, яким дідичі плели тонко сіті, заманоючи їх у свої володіння, щоб згодом закріпачити. Всі ці міркування витікають із нових тем, порушених у літописі: теми взаємин монастиря з підданими, теми взаємин монастиря із землевласниками та теми видів господарської діяльності обителі.

В аналізованому творі, як і в інших, сучасних йому пам’ятках, різнобічно змальовані образи ігумена та монастиря, котрі розкривають реалії свого часу: вижити й нормально працювати, виконувати християнські обов’язки монастир міг лише за умови його міцного економічного стану, рівень якого залежав від міри гос-

¹⁰⁰ Літопис Сатанівського монастиря. — С. 187.

¹⁰¹ Там само. — С. 174.

подарського таланту архімандрита. Образ ігумена-господарника стає типовим і виражає значний вплив конкретного світського життя на духовне. Надаючи у творі багато місця господарській тематиці, літописці зовсім не принижують, тим паче, не ігнорують богословською тематикою. Вона перенесена в інший вимір: у тему підготовки священників, навчання монахів, будівництво церков, монастирів, місіонерства. Такий злам у змісті виправданий часом. Переконувати віруючих, агітувати їх за християнство не було потреби, бо християнська віра, мораль уже стали невід’ємною частиною свідомості, культури нашого народу. Друкарні видавали достатньо богословської літератури, призначеної для масового читача. Час утвердження буржуазної філософії та практики господарювання вимагав підйому на перше місце в ідеології та культурі людини нового типу: підприємця, купця, винахідника, ученого, просвітника. Естетика та ідеологія Просвітництва, яка в Україні почала вкорінюватися ще в XVII ст., у XVIII була провідною серед інтелігенції. Ось ці історичні умови й зумовили монастирських літописців ширше описувати своє буденне, господарське життя, адже серед духівництва, майже в кожному монастирі, були справжні господарники, силою таланту яких і підтримувався процес змагань за виживання, а згодом і відродження національної культури. На видніше місце літописці витягнули із затінку ті важелі, котрі завжди живили й підтримували церкву, освіту, культуру. Цей процес є щаблевим в утвердженні в національному письменстві побутового реалізму.

Складовою частиною давньої літератури є і твори, написані на терені України письменниками римо-католицької віри, уродженцями нашої землі. Вони допомагають різнобічніше вивчити не тільки хід і розвиток історичних подій в Україні, але й реалістичніше, глибше, по-науковому розкрити розмаїття політичних, культурологічних думок, які сприяли розвиткові пись-

менства. Антиукраїнські настрої, пов'язані з національно-визвольним рухом, притаманні цим авторам, також є важливим джерелом для вивчення причин і методів реакції українського козацтва, гайдамаків, позицій духівництва православного, греко-католицького і протестантського віровчень.

Літописці православних монастирів, описуючи процеси закладання, будівництва церков, монастирів, багато уваги надають відтворенню та обґрунтуванню спільності Божого провидіння та прагнень місцевих ієрархів у потребі побудови конкретного храму чи обителі. За їх сюжетною схемою, задум втілюється в дійсність завдяки тому, що цією ідеєю, морально підготовлені богословами, проймаються ктитори з князівсько-гетьмансько-поміщицького середовища, які щедро фінансують побудову. На перше місце в цій темі виступає внутрішня ідея: духовна потреба різних верств народу мати обновлений старожитний чи зовсім новий православний центр, який служитиме обороні, глибшому утвердженню віри, боронитиме вірників від іновірців, не допускати конфесійної зради, сприятиме згуртуванню всіх віруючих довкола своєї церкви, впливатиме на процес повернення до неї відступників. Тобто автори виражали ідеї свого народу, котрий в силу історичної долі мусив на власній землі обороняти, захищати свої права від посягань зайд як світських, так і духовних. Маючи чітко виражене ідеологічне спрямування, православне духівництво і літописці свідомо надавали творам глибокої духовної форми, підкреслюючи нею як серйозність описуваних подій, так і переконуючи читачів, що лише православна віра є найчистішою християнською вірою, що тільки православне духівництво йде шляхом, накресленим Ісусом Христом у своєму вченні, за що і мають благословення та підтримку від самого Бога, Божої Матері та інших святих, що лише українське православне духівництво як наступники святих Антонія, Феодосія, вихованці та сподви-

жники св. Києво-Печерської лаври здатні оберекти свою землю, свій народ від страшної апокаліптичної загибелі. Тобто зміст цих пам'яток має майстерно завуальоване полемічне спрямування проти конфесійних суперників. Звідси і походить зануреність пам'яток у світоглядно-просвітницьке спрямування, зручним матеріалом для якого були теми будівництва, відбудови церковних споруд.

Автор *літопису Винницького капуцинського монастиря*¹⁰² як представник пануючої в Правобережній Україні нації-завойовниці не має потреби розв'язувати ті проблеми, які стояли перед православними українцями. Тому перед ним стоїть інше завдання: описати внесок свого монастиря в розв'язання загальнопольських державних справ у цій частині України, їхній, монаший, внесок у поширення місіонерства на схід від Поділля. Описові закладання капуцинського монастиря, його будівництва притаманна урочиста театральність, розрахована через зображення зовнішньої парадності, блиску, повідомлення про дії в заході високих гостей, викликати в читача почуття захоплення, здивування, заздрощів і радості. Перед очима читача проходить сценічне дійство, яке приносить насолоду, сприяє відпочинкові, а не розумовим вправам: у великій Польщі все відбувається велично! “1745 року 14 вересня, в день Воздвиження Хреста Господнього, відбулося закладання наріжного каменю і підняття хреста. На це торжество прибули: львівський гвардіан Станіслав, начальник збриських капуцинів Валентій, святковий львівський проповідник Каетан і послушник брат Бервард. Від імені луцького єпископа був присутній брацлавський офіціал Адам Павловський. Калиновський (винницький староста, засновник і головний ктитор цього монастиря. — М. К.) запросив зібраних у той час

¹⁰² Щипович И. *Летопись Винницкого капуцинского монастыря*. — Каменец-Подольск, 1902.

до Винниці на сеймик князів, шляхтичів і старост. До 10 години ранку зібралися світські люди, прибули домініканці з братством Рожанця та єзуїти з учнями. Прийшли урочистим хресним ходом священники сусідніх уніатських церков. Офіціал освятив і затвердив великий дубовий хрест. При піднятті хреста загриміли постріли з гармат. У наріжний камінь вклали мощі св. Павла та Іоанна і стару римську монету. Камінь був знесений у рів, на своє місце, фундаторами за допомогою посторонніх осіб і замуруваний під тим місцем, на якому передбачалося вимурувати головний олтар. На камені був напис про час закладання і про те, що костел капуцинів буде присвячений імені Ражку Анельської, інакше Порціонкулі. Опісля була виголошена проповідь, а згодом проведена під наметом урочиста меса. Під час меси співали два хори і стріляли з гармат. Калиновський лежав на землі хрестом”¹⁰³.

Така ж театральна пишнота притаманна описові освячення новозбудованого монастиря в 1761 році: “...17 лютого Луцький біскуп Антоній-Еразм Волович урочисто освятив Винницький капуцинський костел. На освяченні були настоятелі (винницьких) кляшторів: домініканського та єзуїтського, а також багато ксьондзів. На освячення прибуло багато поміщиків, дев’ять хоругв польських військ і полк Київського воєводи. Біскуп зупинився в єзуїтському колегіумі. З колегіуму до капуцинського костелу для освячення його й назад єпископ ішов урочистим хресним ходом, під час якого стріляли з гармат. У костелі покладені мощі святих Юстини та Ілюмінати. Великий олтар присвячений Пресвятій Діві де Парціонкуля, один бічний олтар присвячений святій Анні, інший — святим Людовіку та Єлисаветі (на честь ктиторів Калиновських. — *М. К.*), третій — Феліксові та Ялові Непомукові, четвертий — Антонієві та Рохові”¹⁰⁴.

¹⁰³ Літопис Винницького монастиря. — С. 18-19.

¹⁰⁴ Там само. — С. 22-23.

*Герб
Великого
князівства
Литовського.*

*Великий
князь Гедимін.
Гравюра XVII ст.*

*Великий
князь Ольгерд.
Гравюра XVII ст.*

*Великий
князь Вітовт.
Гравюра XVII ст.*

Як бачимо, автор літопису основні акценти в описі даної теми переносить на рівень ушанування збудованого костелу без теологічно-проповідницьких обґрунтувань. Та і потреба в цьому монастирі виникла суто житейська: за переказами монахів, між Калиновським і одним із Потоцьких був судовий процес за землю, котрий виграв Калиновський. Під час визначення межі в полі Потоцький грубо образив супротивника, за що йому грозили “важка кара” за образу шляхетської честі. Посередники залагодили справу, й Калиновський одержав вингороду в 40000 злотих, але він не захотів додавати до своїх багатств ці гроші, а разом з дружиною додав до них ще свою пожертву й заклав їх на будівництво монастиря. Чому саме обрав капуцинський орден? Бо, за власним переконанням і порадами знайомих, вони були серед усіх тодішніх монахів найскромнішими і невибагливими. Такий суто земний підхід до віри, до святинь ложиться в основі підходу світських людей та літописця до висвітлення етапних проблем і моментів з життя монастиря, за яким чітко проглядається бароковий стиль мислення, життя наших предків у XVII-XVIII ст.

Основне покликання монастиря в його діяльності — це місіонерство, забезпечення духовних потреб покровителів, поміщиків, навчання їхніх дітей, прислуги¹⁰⁵. Чимало вони роблять милосердних послуг для лікування людей, порятунку їх від голоду в часи його спалахів, епідемій.

Господарські клопоти несе на собі “шановний о. Йосиф”, який займається ремонтами, городом¹⁰⁶. Надто лаконічно мовиться в літописі про буденне життя монастиря свідомо: він був забезпечений матеріально, тому це питання не хвилювало монахів. Вони спокійно могли віддаватися просвітницько-місіонерській діяльності, чим і займалися впродовж усього його існування до середини XIX ст.

¹⁰⁵ Літопис Винницького монастиря. — С. 41.

¹⁰⁶ Там само. — С. 45.

1.4. ДОЛЯ ДУХОВНИХ СКАРБІВ

У свідомості духівництва та віруючої людини найбільшими скарбами є віра та людська душа як символи християнської моралі, благочестя людини. Будуючи Божі храми, віруючі люди вкладають у них власне розуміння призначення віри, цього місця для молитви, прослуховування служби Божої та безпосередньої участі в ній. Природно, що оздоблення храмів картинами на євангельську тематику, образами святих, різними обрядовими речами, оздобами мистецького рівня, котрі заковувалися громадою чи дарувалися, були потребою людини внести свою лепту в створення потрібної для благоговіння душі краси в цьому святому для неї місці. Читаючи численні покрайні записи на стародруках, відчуваєш, з яким трепетом дарують віруючі церквам Біблії, Євангелія, різні обрядові речі, розуміючи, що цей дарунок допоможе зробити віру, церкву більш рідною для своєї родини, нащадків. Одночасно вони дають конкретний матеріал для вивчення культурного стану нації¹⁰⁷ в певний період її історичного розвитку на різних етнічних теренах величезних просторів України — від Попраду, Вісли до Дону. Тому облік, рівень зберігання церковних скарбів з покоління в покоління був під постійною увагою, ба, навіть, контролем як з боку духівництва, так і церковної, монастирської громади. Посягнути на них вважалося й вважається не лише “неспасенним” гріхом, але й злочинном проти Бога, громади, виявом дикості, невірства, бісівським промислом.

Така конкретика довкола церковних скарбів зумовлює пильну увагу літописців до них, аби донести нащадкам правду про їхню долю. Ці матеріали яскраво ілюструють складну долю нації та національної куль-

¹⁰⁷ *Панькевич І.* Культурно-історичне значення покрайніх записів // *Наук. зб. Музею української культури в Свиднику.* — Пряшів, 1970. — Т. 4. — Кн. 2. — С. 11.

тури в багаторічних змаганнях за право бути повноправними господарями на своїй землі.

У збережених пам'ятках бачимо переплетіння роздумів, висновків, фактів розуміння ролі духовних скарбів. Письменники намагаються різнобічно обґрунтувати тезу про нерозривність людини й церкви, людських моральних якостей як скарбів Божих зі скарбами матеріальними, вираженими в творах мистецтва, речах, пов'язаних з вірою, потребою унаочнювати зміст християнського віровчення. Такий підхід літописців, проповідників до теми єдності віри та людської свідомості, її дій спрямований на виховання в кожного віруючого, громадянина України глибоких переконань у власній моральності, громадянській гідності, почуттів патріотизму, обов'язку перед громадою, народом, пам'яттю предків і обов'язками перед нащадками; проповідувани факти потреби благоговійного збереження духовних скарбів, змальовування варварського ставлення до них завойовників, відступників від віри, національних зрадників покликані увіковічнити конкретні вчинки, виховувати в українцеві ненависть до руйників, формувати з нього оборонця віри, Батьківщини, а в політично підневільного народу націю-борця.

У розробці даної теми зливаються воєдино прагнення, завдання церковної моралі зі світською, громадянсько-наступальною, що надає творам актуальної ваги. У своїй посвяті кн. С. Святополк-Четвертинському, надрукованій в деяких примірниках “Бесід св. Йоанна Золотоуста на 14 послань св. апостола Павла” (1623)¹⁰⁸ Захарія Копистенський, як і його сучасники поети-панегіристи, православні полемісти, намагається вплинути на процес денаціоналізації князівсько-шляхетсь-

¹⁰⁸ Приложения к первому тому исследования заслуженного профессора протоиерея Феодора Титова “Типография Киево-Печерской лавры: Исторический очерк: 1606-1616-1721”. — К., 1918. — С. 60-68.

кої верхівки. Всі вони прекрасно розуміли, що втрата нацією своєї еліти веде до її колоніального стану, тому намагалися різними засобами загострити в аристократії національну свідомість, гордість, патріотизм. Одним із таких засобів, до якого вдається Копистенський, є літописне відтворення генеалогії роду Четвертинських, підкреслення в ньому великого внеску в українське державобудування нащадків Володимира Святого, Володимира Мономаха в боротьбі з різними завойовниками. Для православної віри Четвертинські завше були прикладом ревнивої цнотливості, оборони, її розбудови через гілку духівництва, яке вийшло з цього княжого гнізда: "... в чом правицею Бозскою з високости покріпляни биваєте, і сталими адамантові подоб'ячися трваєте: о которого натурі пишуть іж ані желізом, ані огнем не биваєть зм'якчен, ані розбит. Тоежся і о цних Четвертинських держить і славить, же ані огонь, ані желізо от віри отчистое не отстрашить"¹⁰⁹.

Другою, потрібною для нації та роду рисою, котру викладає письменник, повинен бути *розум*, як ґрунт не тільки "цноти", але й налагодження загальноукраїнських справ. Автор виражає тодішню історичну реалію: всі мрії та дії українства на відбудову своєї держави пов'язувалися з розумною політикою шляхти і козацтва як її опори в національно-визвольному русі, караючого та захисного меча. І лише згодом, через двадцять п'ять років, козацька старшина замінить історичну місію національної шляхти у відбудові держави, а та, спочатку ображена, змушена рахуватися з реаліями і пристати до козаків, аби не залишитися за межею власних володінь та історії. А поки що іще плекаються сподівання на нащадків українських державців з княжих кийівської та литовської діб, бо "цнота, бовім, не может бити затлумлена, але всюди сіяєть", "літописці роськїї свідчать, і пам'ять людська подаю-

¹⁰⁹ Копистенський Захарія. Генеалогія кн. Четвертинських. — С. 72.

чая от рода в род з уст не виходить, же продкове, ваша княжа милість, кровь за віру і Отчизну проливали: свідчать окопи Луцькїї.., свідчать дикїї поля татарськїї"¹¹⁰. Про це свідчить і герб князів: "Воїн нагій з шаблею на коні без сідля: што значить завше готовий і прудкїй переважний і сердачний народ роськїй до войны"¹¹¹. Потребу жити нерозривно зі своїм однокровним народом письменник підкреслює у відданості князів Четвертинських православної вірі, котра тепер воює "двоєю": проти "душевного смока" і проти фізичного "найсрощшого неприятеля" свого — магометан.

Едність князівсько-шляхетської еліти зі "станом духовним" — ця наступна "цнота" є гарантом реалізації "діл" своїх "рицарських" для "збавеня" від духовного і світського зла, від колоніального наступу Польщі. Копистенський, як гнучкий і глибокий ідеолог своєї доби, звертаючись до конкретної особи, накреслює шлях виходу нації з прірви, в яку вона потрапила через помилки попередників, закликає до єдиного гаранта успіху: загальнонаціональної єдності, злагоди під орудою спадкової шляхти. Він вірить у її мудрість, досвід і переконаний, що вона спрямує свої зусилля, розум на відбудову держави. Щоб досягти цього успіху, еліта має забезпечити перевагу на рідній землі *своєї* культури, ідеології, збагачених набутками сторіч. Основою духовного і державного відродження, переконаний письменник, є рідна мова: "прирожоний свой славенськїй діалект або язык любиш і виславуєш, і силу его розуміючи, рад книги того діалекту читаєш, й многих до читаня й козанья ся в нем побужати рачиш. І слушне: маєт бовім язык славенськїй такову в собі силу й зацность же язика грецькому якобы природне согласует"¹¹².

¹¹⁰ Копистенський Захарія. Генеалогія кн. Четвертинських. — С. 72.

¹¹¹ Там само. — С. 74.

¹¹² Там само.

Підняття рідної мови, її ролі, зокрема в богослужінні, є тим щаблем, який здатний протистояти колонізації верхівки суспільства, забезпечити його відродження. Оскільки “з віку заісте той славенській язик ест знаменит, которого Іафет і єго поколінье уживало: широко і далекося ростягал, і славний бил: для чого от слави славенським назван ест”¹¹³, то шлях до відродження нації, держави лежить через книгодрукування, започатковане в Кракові Швайпольтом Фіолем. Книжки, надруковані рідною мовою, забезпечують потреби суспільства, людини, допомагають досягнути мети. Вони (що дуже важливо!) порятують людські душі. Душі, наповнені християнським вченням, порятують народ від загибелі: “Реку і я: “Великий гнів Божий распалился, іж на нас распалиться, если так не поживемо, яко он поучает”¹¹⁴.

Для письменника реальний шлях згуртування нації бачиться в її боротьбі за волю та державність на засадах християнської моралі, котра привчає кожного до злагоди, любові між собою, терпіння, братерської взаємодопомоги в досягненні богоугодної мети. Тому для вченого-монаха, поруч із попередніми духовними скарбами (патріотизмом, мовою, книжкою, душею), висувається рівнозначним скарбом християнське вчення, розроблене в творах отців церкви, котре приходить до українця через друковані в Києво-Печерській лаврі книжки, бо через нього досягаємо “пожитков” добрих, у “вірі ся змощняємо і ствержаємо, і розуму правого набиваємо”, оскільки “той гость зацний і странник або перегрін далекій а богатий, несучи нам добра небесні і проводячи нас правою до царства небесного дорогою”¹¹⁵, забезпечує їх обґрунтування та досягнення.

¹¹³ *Копистенський Захарія*. Генеалогія кн. Четвертинських. — С. 75.

¹¹⁴ Там само. — С. 75.

¹¹⁵ Там само. — С. 76.

Якщо звести до купи розуміння чеснот і скарбів духовних нації Захарією Копистенським, то вони яскраво підкреслюють їх спрямованість на виховання духовно багатой, суспільно активної особистості — патріота України. Письменник, виражаючи суспільно-політичні та духовно-естетичні погляди київського гуртка учених богословів Єлисея Плетенецького, ратує за активізацію православної церкви в теоретичному обґрунтуванні національно-визвольної боротьби, надавши йому християнсько-гуманістичного спрямування. І в цьому він бачить реалізацію християнського віровчення, згідно якого кожен народ перед Богом є вільним, вільним обирати самостійні шляхи власного розвитку, боронити свої права та свободи перед будь-яким загарбником.

До таких дій закликає і єпископ Ісайя Копинський, звертаючись до кн. М. Вишневецького допомогти в розбудові Густинського монастиря. Він підкреслює адресатові в закликові зайняти активну національно-творчу діяльність добродійством, бо “еднак ліпшую тие завше славу і повагу у всіх людей мають, которие суть в вірі своєї сталії, а ніжли тиї, што ся хвіють і статечне во своєї вірі не тривають, і тривати не хотять”¹¹⁶. Біда наша, переконаний єпископ, в тому, що багато шляхти через свою необізнаність, тимчасові вигоди, пристосуванство не тільки зрадили свій народ, але й повірили наклепам ворогів, які стверджують, “же то грецька хлопська есть віра”¹¹⁷. Якщо так, — міркує письменник, — то вся релігія є хлопською, бо і апостоли, і монархи, котрих шануємо, дотримувалися її, православної¹¹⁸. Копинський у цьому твердженні також стоїть на засадах гуманістично-християнського відродження національної культури, згідно якого всі віруючі перед Богом — рівні. Не стани, “шати і шкарлати” визнача-

¹¹⁶ Літопис Густинського монастиря. — С. 41.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Там само. — С. 42.

ють суть людини, а її розум, дії, вчинки. І таким вчинок, гідним стану князя, якраз і повинна бути його діяльність на царині розвитку національної культури, а через неї і національного державобудування. “Чему, ваша княжая милость, не маєш продков своїх віри наслідувати, в которойся, ваша княжая милость, народил? Абовім ні в чом не єсть подейзрєня, не до чужой, але до своєї матки церкви Божой навернеш. Не маєте, ваша княжая милость, на што ся оглядати; не див то в молодих літех датися увести мовами людськими; а часом то бивает в молодих дитинних літех і през мус, але то все нічого, кгда, ваша княжая милость, захочеш зараз, то все учинити зможеш”¹¹⁹. Автор підкреслює вагу в житті людини, нації таких скарбів як *совість, домашнє виховання та церква*, котра здатна надати їм потрібного народові спрямування за однієї умови: коли конкретна людина хоче що-небудь корисне робити. І ще поважна для розуміння тону й ваги тематики деталь: християнське вибачення кривд ближньому переноситься цілком на розуміння трагічної долі зденаціоналізованої української аристократії, відчуженої від свого коріння і чужої для польського.

Використовуючи поетику стилю історичного монументалізму, його етикетності, “дідівської слави”, літописці першої половини XVII ст. через нагадування сучасникам їх пракоріння, етико-моральну категорію совісті піднімають на щит всемірності: тільки люди зі совістю здатні думати і творити високе, вічне, гуманне, високоморальне, корисне, людям і Богові потрібне. Під їх пером категорія совісті набула конкретного змісту: совісні українці здобудуть волю, збудують державу і наведуть у ній потрібний їм лад.

Сучасники Захарії Копистенського, Ісайї Копинського Тарасій Земка, Петро Могила чимало уваги надають молитві як засобові очищення душі людини від

¹¹⁹ Літопис Густинського монастиря. — С. 42.

скверни, навернення її на правильний шлях, сприяння їй до дії, зібраності, вдячності, милосердя. Тобто для виховання в людини якостей гармонійної високодуховної та шляхетної особи, конче потрібної для розгортання визвольних рухів в Україні.

Серед різних видів молитов Тарасій Земка виділяє і “прошеніє”, бо нею “требуєм, да нам помощник будеть (Бог. — М. К.) противу гонящим стадо Христово”¹²⁰. Рівнозначними за силою розумового та емоційного впливу він вважає *слово*¹²¹, *рідну мову*¹²². Ці три душевні та розумові обереги людської пам’яті є значним набутком сучасної письменникові національної культури, здатної спонукати людину до добрих вчинків. Для Петра Могили молитва — “фундамент віри”¹²³. Тому, на його думку, молитва за живу людину є дуже дієвою, але вона повинна її заслужити лише добрими і корисними справами. Таким чином, молитва утверджується як один із найважливіших символів віри, духовних скарбів християнства і одночасно духовних опор українців у пошуках виходу з важкого суспільного стану. Причому, молитві відводиться роль символу віри не відірваного від конкретних суперечливих внутріукраїнських реалій, а як одній із підойм, що витікають із них. Підойми, що ґрунтуються на пошуках об’єктивного і дієвого виходу ідеологами національно-державницького чи православного Відродження. Недарма і Земка, і Могила свої роздуми про неї пишуть у передмовах-посвятах, адресованих як читачеві, так і Ф. Проскурі-Суцанському.

Руйнування церкви (як віри і приміщення) у монастирських літописах відтворене зусібч на основі реалі-

¹²⁰ Приложения к первому тому исследования Феодора Титова. — С. 247.

¹²¹ Там само. — С. 248.

¹²² Там само. — С. 251.

¹²³ Там само. — С. 358.

льних подій, що відбувалися в Україні у XVI-XVIII ст. На переконання о. Филиповича, автора Баркулабівського літопису, прийняття унії православної церкви з римо-католицькою було відступництвом і соборним розоренням церкви¹²⁴, яке започаткувало новий етап гонінь на православних у Речі Посполитій. За логікою переконань літописця, руйнівниками православної церкви виступили ієрархи, які надали переваги власним вигодам над потребою відстоювати її права. Авторська упередженість має суто конфесійне спрямування, не претендує на об'єктивність. Вона цікава однією деталлю: в ній бачимо розуміння віри як всезагального духовного скарбу православних, захищати який покликані всі — світські й церковні люди, прості віруючі та ієрархи. Боязнь, що унія є першим щаблем масового покатоличення, колонізації українців і білорусів, небажання глибше проникнути в причини її появи, відбилися як на свідомості православного духовництва, так і поспільства, породили довге і трагічне протистояння двох конфесій українців.

Основним завданням, яке ставить перед собою церковний письменник, — це *виховання глибоко морального християнина*. Заради цієї мети вони описують найнеочікуваніші факти життєвих перипетій, пов'язаних із церквою. В першій половині XVII ст. православні українці вже звикли до того, що їх святині руйнують татари, на них зазіхають католики, що жиди ласі заробити на їх вірі орендою. Але щоб руйнівниками свого храму стали православні монахи, то це було дико, бісовим напученням: перелякавшись труднощів, спонукувані своїми ігуменами монахи з Густині, Мгарі, Лади́на перед втечею до Московії зруйнували Густинський монастир, обікравши всі його святині. Цим самим вони допомогли супротивникам “во злоє расхищеніе рукам ляшеськім й невірним жидом”, які “зіло радовахуся сих безумію й

¹²⁴ Баркулабівський літопис. — С. 71.

ванустінію тогда же того містца”¹²⁵, бо лубенські бернардини відразу спробували захопити монастир. Через “божевілля” таких монахів сум і гіркота охоплюють всіх віруючих, розчарованих таким вандалізмом. Гіркота й розчарування зрозумілі, бо вони передають документальний факт непоодиноких випадків зрадництва, провокацій з боку православного духовництва, які загострювали політичне протистояння в Україні, паплюжили свою церкву, готували ґрунт до духовної інтервенції Московського патріархату на неї, вдаючись до старцювання “ял-мужни”, шукаючи нерідко чисто теплого й ситного місця за залізними плечима кремлівських царів.

Окрім пожеж, які так жорстоко карали монахів Густині, Мгарі¹²⁶, християнські святині зазнавали руйнуцій від чужих завойовників, своїх вояків. Автор “Відомості Мотронинського монастиря” з гіркотою згадує про розорення обителі “от Батія, цара татарського”, що від неї “остались” тільки “знаки і повіствованія”¹²⁷. Автори “Кам’янецької хроніки”, розповідаючи про хід Хотинської битви 1621 р., описують про один типовий напад татарів на місто: “Тоді ж невірні татари напали і опалили цілком церкву Святого Григора, чудово зведеноу, а також знищили навколишні сади, будинки на церковному подвір’ї й огорожу з балясинами з усіх боків та порушили свинцевий купол на церкві, так що залишилися лише чотири кам’яні стіни”¹²⁸. Порушили вони і дах церкви Святого Хреста, на якій був гарний купол. “Хай відомстить Господь Бог за ці святі церкви невірному, нечистому й фанатичному племені, хай (покарає їх) можуть Святого Хреста, хай прокляне їх у своїх святих молитвах святий Григор”¹²⁹.

¹²⁵ Літопис Густинського монастиря. — С. 30, 31.

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ Уривки з літопису Мгарського монастиря. — С. 71-72, 74-76.

¹²⁸ Кам’янецька хроніка // Жовтень, 1985. — № 4. — С. 100.

¹²⁹ Там само.

Аналізуючи цей запис, бачимо, що автори Агопій та Аксент підкреслюють ворожість для людини, зокрема християн, жорстоких мусульман. Їх вандалізм в Україні був, як ніде, напевно, тривалим і методичним. Але як було боляче нашим предкам, коли над ними самими і їх святинями знущалися не дикі невірри-ординці, а християни. Автор Добромилського літопису під 1655 р. розповідає: "...знову козаці із Москвою Полще воевали, которие і церкви руйновали і свещеников і у церквах пекли"¹³⁰. Хто був зацікавлений у такій жорстокості до своїх людей? За змістом цього оповіданнячка важко відповісти, а ось Самійло Кушевич, очевидець і літописець облоги Львова, дає однозначну відповідь: московити¹³¹. Якщо так, то з перших кроків своєї спілки з московитами козаки мали нагоду переконатися, наскільки ненависними вони були для північного сусіда і фальшивого спільника, котрий вогнем і мечем намагався показати свій характер українцям, які боролися за власну свободу, що їх чекає в майбутньому. Це не могло не застерегти москвофілів, якщо ті були здатні до раціонального аналізу сучасних їм подій. Можна із співчуттям уявити стан ортодоксального православного духівництва, яке практикувало традиційне старцювання до Москви за "ялмужною" для підтримки своєї церкви в Речі Посполитій. "Слава" про "гуманних" визволителів розповсюджувалася всією Галичиною. Автор записок із Благовіщенської церкви в Стрию під цим же роком розповідає: "В року же 1655 бил (автор записки. — М. К.) в Немирові при храмі Святой і Животворящої Тройци. Там же козаки із москвою в той час

¹³⁰ Добромилський літопис // Сборник летописей. — К., 1888. — С. 239.

¹³¹ *Божецький Ян*. Щоденник облоги Львова Б. Хмельницьким у 1655 р. // Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1913. — Т. 6. — С. 231.

людій пекли, драли, брали і церкви божії внівець аж до ґрунту і престолу вивертали"¹³².

Процитовані факти сприяють поглибленому розумінню причин, чому письменники з-поміж духівництва так багато уваги надають висвітленню питання про моральність, милосердність людини, Божу кару гвалтівникам, руйнникам, фарисеям і відступникам від віри. Свідчення про те, що козаки двічі брали участь у варварському знищенні людей і церков на Львівщині не робить їм честі. Ці факти ще раз звертають увагу на страшну руйну, яку несе війна, зокрема національно-визвольна, якщо конфесійна упередженість стає однією з причин жорстокостей, яку мали московити та окремі козацькі діячі до неправославних. Символічно, що, знову в силу реальних фактів, бачимо трагічну єдність долі людини і церкви. Найбільші святині цивілізації — людина і церква — у молосі війни, жорстокостей, безправ'я, яке вона несе, стають найбільш незахищеними перед військовою силою та нерозважливістю. І подвійною трагічністю віє від того, що такими жертвами через збіг обставин чи людську нерозважливість стають одновірники, кривняки, потенційні спільники, а, виходить, що жертви молоху війни та завойовницьких прагнень сусідніх монархів.

Трагедія нашого народу — бездонна. Бездонність підсилюється тими історичними окружинами, які доносять літописні документальні свідчення, що розкривають навмисне нищення завойовниками духовних святинь. За всієї стриманості емоцій при їх описі, письменники не можуть не відзначити, що всіх завойовників України єднає спільна метода поведінки на підкорених чи тимчасово окупованих землях. Якщо татари і московити палили, руйнували церкви, нищили духівництво, людей, а поляки намагалися православні свя-

¹³² *Петрушевич А. С.* Сводная Галицко-Русская летопись с 1600 по 1700 год. — Львов, 1874. — С. 123-124.

тині захопити для свого кліру чи віддати жидам на відкуп у них тими ж православними, то австрійська влада більш раціонально підходить до них: мистецькі речі, що мають значну вартість, конфіскує, поповнюючи державну скарбницю за рахунок духовних надбань нашого народу.

Відразу виникає запитання: чи є християни віруючими, якщо в їх діях немає різниці з магометанами? Раціоналізм влади XVII-XVIII ст. брав верх над гуманізмом, і церковна інтелігенція, вихована на засадах гуманістичної моралі, розуміння прив'язаності та взаємозалежності долі нації з долею її культури, не могла оминати фактів наруги над мораллю і совістю, щоб про них не розповідати в літописах.

Про конфіскацію монастирських і церковних коштовностей, які зберігалися у вигляді золотих і срібних культових речей, читаємо в Лаврівській хроніці, коли ченці змушені були віддати їх “до скарбу”¹³³. Суголосний з цим записом матеріал з хроніки Щебрешинської церкви: “Срібні ризи з образів Спаса і Богородиці, за наказом його Величності цісаря Йосифа II, були зняті й передані до державної скарбниці у Відні 1789 року, за що Щебрешинська церква одержує щорічно з цісарської скарбниці в Замості по три золоті зі ста”¹³⁴. Якщо в цьому факті бачимо “цивілізований” підхід австрійського уряду на нових захоплених землях до духовних святинь, то справжнє ігнорування, а, точніше, знуцання над ними і українським народом є у розповіді перемишльського літописця в 1784-1786 рр.: “его милость кесарь Йосиф рассказал, аби пости і свята з'єдночили били. Так же з костіолом церквей всі вота...

1786. Місяця апріля, дня 30 розібрана бисть церквь Засанская храма собору пресвятої Діви Богороди-

¹³³ Лаврівська хроніка. — С. 409.

¹³⁴ Гербачевский Ф. Русские древности и памятники православия Холмско-Подляшской Руси. — С. 43.

STEFAN BATORUM... (The text below the image is a transcription of a historical document or a detailed caption in a foreign language, likely Latin or Hungarian, which is mostly illegible due to the image quality and resolution.)

Король Стефан Баторіі

Король Сигізмунд III

Король Владислав IV

Король Ян-Казимир

ці, которая стояла через літ 174, і на том цминтарі для офіцеров цесарських станції суть вимірювані”¹³⁵.

Усі ці літописні оповідання покликані відтворити політично-моральну ситуацію для нашого народу в добу колоніального панування польсько-московсько-австрійських завойовників, вони є яскравими антиколоніальними публіцистичними виступами, спрямованими в майбутнє. Вони в сукупності покликані заставити читача думати над долею нації, над долею та роллю культури, краси в житті людини, місцем і значенням церкви у формуванні громадянської самосвідомості українців.

Справжньою антитезою руйництву церков чужинцями та власними розбійниками чи вояками під час битв, суголоссям з роздумами про святість церковного добра, яке належить конкретній громаді, є записи Івана Чурпека із села Шеметківців в Західному Закарпатті. Вони виражають високий моральний світогляд автора, його християнську честь, усвідомлену відповідальність за доручену справу, за потребу раціонально, погосподарському, використовувати церковні гроші на її справу. Відрадно, що записи Чурпека показують, наскільки в основній своїй масовості нашому народові притаманні були такі загальнолюдські моральні якості, як совість, порядність, дбайливість, відповідальність і господарність, які давали підстави сподіватися на поступову перемогу добра, правди, людяності над своїми антиподами. Щирий тон автора в записах розходів церковної скарбниці засвідчує його самоповагу, навик до порядності, акуратності в праці, взаєминах зі своїми односельцями. Він певен, що чесність і відповідальність — засади справжнього господаря, громадського діяча, тому прагне виправдати довіру, дати приклад наступникам. “Аз, Іоан Чурпек, презвітер ц(е)ркви Ольшавської, — пише він, — кому о том відати нале-

¹³⁵ Петрушевич А. С. Сводная Галицко-Русская летопись с 1772 по 1800 год: Ч. II. — Львов, 1889. — С. 236.

жить, щанієм, божією помістю, благодаті д(у)ха всемогущаго во троеці єдиного, которіи гроші церковні при мні зоставали, на которий рок що ся прибрело і що ся кде скемпovalo, сіє єсть написано”¹³⁶. Далі детально розповідає, скільки, коли і на що витрачено громадських грошей, отриманих за продажу меду, вівса. На ці церковні прибутки він купував дзвін, богослужбові книжки “Трифолой”, “Тріюдь”, “Псалтир”, “Октоїх”, ризи, хрест, виготовлення та розмальовування образів, цвяхи, бляху для ремонту храму, на оплату праці охоронника пасіки та інші щоденні потреби.

Зваживши суспільні умови, котрі панували в Україні впродовж XVI-XVIII ст., а також завдання монастирських і церковних літописців, можна стверджувати, що вони свідомо відштовхувалися від гуманістично-просвітницьких ідей, які панували в культурі своєї доби, й робили конкретні кроки утвердження в тематиці літописів теми праці, буденного життя, буденних проблем як естетичних категорій, рівноправних з традиційними епічно-церковними темами, сюжетами. Цим самим і забезпечували жанрову реалістичність зображення, актуальність, усвідомлення людиною великої ваги, першості її мирної праці, здатної забезпечити життя.

1.5. ПРИРОДНІ ЯВИЩА, СТИХІЙНІ БІДИ ТА ЇХ НАСЛІДКИ

Увага монастирських і церковних літописців до соціальних, суспільних, господарсько-економічних, природних подій, явищ, що становить значну частину їх змісту, повністю залежить “від зацікавлень літописців, їх освіти та світогляду”¹³⁷. Оскільки вони, як стверджує

¹³⁶ *Панькевич І.* Культурно-історичне значення покрайніх записів. — С. 60.

¹³⁷ *Крип'якевич І. П.* Літописи XVI-XVIII ст. в Галичині. — С. 77.

І. Крип'якевич, “записували тільки сучасні події”, а “більш освічені намагалися зібрати події минулого”¹³⁸, то часто не завжди минуле зображалося документально точно, тому воно служить і літературним джерелом, фактом, покликаним відтворити художню правду, надати творові виразної вірогідності з метою обґрунтування авторської мети, втіленої в пам'ятці. Якщо історики, політологи, економісти, астрономи, дошукуючись переконливості історичних свідчень, змушені літописні тексти піддавати детальним уточненням, то перед літературознавцями постає завдання вивчити тематику, проблематику цього матеріалу через аналіз та узагальнення причин підходу автора до них та в якій мірі даний матеріал відповідав запитам суспільства, стану, культури в добу написання твору. Що письменник хотів сказати тим чи іншим історичним фактом своїм сучасникам і нащадкам. У результаті приходимо до висновку про тяглість історичної пам'яті нації та її засадниче значення в поступі. З літературного боку історичні літописні оповіді, факти, образи мають вагоме значення у формуванні нашого народу в націю, виконують важливу просвітницько-виховну роль.

Майже кожна літописна пам'ятка нашої літератури багата на оповіді про природні та стихійні явища, випадки, записані досить лаконічно. Особливо рясні вони в крайових літописах, а деякі з них (сільські та містечкові) переважно відтворюють господарсько-метеорологічний календар різних років, епох, сторіч. Таке спрямування творів викликало незацікавленість до них з боку літературознавців, що не бачили в них естетичних проблем. Та чи так воно є насправді? Кращий підхід до цих “локальних” літописів з боку істориків, краєзнавців, мовознавців, метеорологів¹³⁹. Завдяки їх пра-

¹³⁸ *Крип'якевич І. П.* Літописи XVI-XVIII ст. в Галичині. — С. 77.

¹³⁹ *Петрушевич А. С.* Сводная Галицко-Русская летопись с 1600 по 1700 год. — Львов, 1874; *Він же.* Сводная Галицко-

цям маємо нагоду не тільки розширити обсяг обліку пам'яток, але й вслухатися в міркування вчених про їх значення для національної культури, зокрема письменства. Цінними є думки І. Панькевича, який підкреслює історико-культурну вартість, здатну допомогти реконструювати шляхи розвитку та рівень культури предків. Творче осмислення матеріалів “малих” літописів лягло в основу праць І. Крип'якевича, який уклав на основі літописних записів тематичні хроніки астрономічних явищ і голодівок в Україні у тому далекому минулому¹⁴⁰.

Творцями крайових, а особливо церковних сільських, літописців, хронічок, записів на книжках, були переважно попи, дяки, церковні старости, паламарі, просто грамотні люди, які щоденно займалися господарюванням. Тому, природно, що для землероба-селянина найбільше зацікавлення мали ті питання, котрі впливали на хід і результати його праці — стан погоди, ціни на

Русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года. — Львов, 1887; *Він же*. Сводная Галицко-Русская летопись с 1772 до конца 1800 года. — Львов, 1889; *Свенцицкий И. С.* Церковно- и русско-славянские рукописи Публичной библиотеки Народного дома во Львове. — СПб., 1904; *Панькевич І.* Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах // Науковий збірник товариства “Просвіта”. — Ужгород, 1928. — Річник V; *Він же*. Культурно-історичне значення покрайніх записів / Матеріали до історії мови південно-карпатських українців // Науковий збірник Музею української культури в Свиднику. — Т. 4. — Кн. 2. — Пряшів, 1970; *Крип'якевич І. П.* Літописи XVI-XVIII ст. в Галичині // Історичні джерела та їх використання: Вип. 1. — К., 1964; *Святский Д. О.* Астрономические явления в русских летописях с научно-критической точки зрения // ИОРЯИС имп. АН, 1915. — Т. XX. — Кн. 1; Кн. 2.

¹⁴⁰ *Крип'якевич І.* Астрономічні явища в українських літописах XI-XVIII в. // Збірник фізіографічної комісії. Вип. 3. — Львів, 1930. — С. 45-58; *Він же*. Голодівки на Україні XVII в.: Кілька літописних записок. — Б. м. і р. — С. 34-37.

сільгосппродукцію, худобу, реманент, то вони і становлять значну частину цих літописних записів. Але людина, як член громади, суспільства, не може жити лише суто виробничими проблемами. Вона прагне знайти себе в громаді, визначитися в ній, відбити основні гаразди, клопоти, біди, трагедії, котрі хвилюють її як хроніста, так і середовище, в якому вона живе. Таким чином і розширюється тематика пам'яток. Оскільки за написання хронічок бралися (чи назначалися) люди певного рівня авторитету, знань, культури, то вони не могли не відбивати в творах рівень власної ерудиції, світогляду, традиційних вірувань, тлумачень тих чи інших суспільних, державних, господарських і природних явищ, економічно-виробничих катаклізмів, адже праця хлібороба залежить у великій мірі від природних умов, як і, зрештою, життя людини. Ці їхні міркування, роздуми й відбиваються стислими записами про конкретні факти, характеризуються “сухо”, зате досить виразно. Вони, як і різний літописний матеріал, мають глибокий підтекст із емоційними характеристиками, переданими за допомогою влучних епітетів, які в певній позиції виконують роль засадничих естетично-емоційних узагальнюючих виразників думок, почуттів автора та його середовища. Тому, коли висновок І. Панькевича (“Куди більше цікавили наших записувачів події місцевого характеру або події, що в'язалися з життєвими питаннями, як голод, дорожнеча, пошестні хвороби, повіддя, безснігов'я, бездощів'я і т. д.”¹⁴¹) помножити на кількість хронік, що творилися буквально у всіх краях України, то ми одержимо типове загальнонаціональне явище. Явище, яке відбиває рівень свідомості, культури, проблем усього низового селянсько-міщансько-попівського стану, є великим пластом письменства, науки. Даний факт є свідченням яскравого входження в класичну писемну літе-

¹⁴¹ *Панькевич І.* Культурно-історичне значення покрайніх записів. — С. 27.

ратуру літератури низів із визначеним колом естетичних цінностей, тематики, проблематики, котра, як і бурлескно-трагедійна поезія мандрівних дяків, впливала на елітарність останньої, сприяла її “заземленню”, демократизації. Запозичувала в останньої потрібні їй сюжети, стилеві ознаки, схильність до традиційних тематик і проблематик і так у сув’язі й поруч розвивалися обидві. Якщо перша, традиційно елітарна, література, дещо абстрагуючись, носила чітко загальнодержавницьке, загальнонаціональне спрямування, то друга, крайова, її доповнювала, конкретизувала, розширювала й поглиблювала, одночасно й сама набираючись належного рівня. Тому поняття “крайова” — суто умовне, дослідницьке, не остання істина, а, навпаки, — це перший щабель для розуміння нерозривності загальнокультурного розвитку в межах нації. Бо “Історія про Києво-Печерську лавру” стає більш зрозумілою та дієвою в сув’язі з літописами Густинського, Мгарського, Мотронинського монастирів, так само, як ці пам’ятки недооціненіми будуть без їх аналізу в сув’язі з літописами Лаврівського, Підгорецького, Сатанівського, Винницького монастирів.

Викладені вище засади аналізу підходу хронікарів до теми, пов’язані з наявними величезними фактичними матеріалами, де зафіксовані такі природні явища, як величезні грози, супроводжувані градом, громами, повеннями; морози, засухи, бурі, землетруси, пожежі, масові нальоти сарани, що спричинювали неурожаї, зростання цін на продукти харчування; мори (епідемії), затемнення сонця (місяця), знамення комет. Фактично кожна пам’ятка цим подіям відводить чимало матеріалу. Тому його треба звужувати до наслідків, які витікають із причин. А саме: голоду, епідемій, цін. У цьому тематичному колі особливо цікавим є трактування авторами космічних “знамень”, які дозволяють розкрити не тільки вірування, культуру предків, але й літературний підхід хронікарів до зображуваних явищ.

Описуючи те чи інше природне явище, літописці дивлять йому оцінку з господарського боку. Так, розповідаючи про град, автор Сатанівського літопису підкреслює в оповіданні 1780 р., що він був таким, “якого ми ніколи не бачили”¹⁴², а винницький літописець в оповіданні 1747 р., що він був, “як курячі яйця” величиною, а під 1762 р. — “незвичайний”. Обидва хроністи наголошують на тому, що град наробив багато шкоди, бо побив “хліби, городину”, шибки у вікнах монастиря (Сатанівський, 1780, 1789), ранив і вбивав людей (Винницький, 1762).

Велика спека завжди породжує в природі сильні грози. Межигірський літописець Ілля Косаківський (?) підкреслює, що “з допущення Божого кгром запалил вимок Київський под час вечерні і зараз — весь згорів і людей щось погоріло на день святих мученик Ємеліана (Іакинфа і Памви)”¹⁴³ у 1608 р., а в Сатанівському під час грози грім “спричинив багато шкоди”, спаливши будівлі, худобу, “не було порятунку і людям”. Справжнім психологічним малюнком є опис бурі в Попрадській долині, коли 1740 року “така страшливая вночь випала погода же, страшніі лісовіі ламала дерева крижкіі. З домов схватовала верхи, тяжкіі шевелила колоколи, своєю буйною схватовала кріпостію люде”¹⁴⁴. Нагнітання характеризуючих явище епітетів, метафор передає той стан страху, який переживали люди під час раптової біди, що звалювалася на них. Відрадно, що автор не уникає нагоди відтворити суто людські почуття страху, беззахисності перед силою природи. Цим самим він робить своє оповідання художньо вира-

¹⁴² Літопис Сатанівського монастиря. — С. 179.

¹⁴³ Летопись Межигорского монастыря // Сборник летописей. — К., 1888. — С. 95.

¹⁴⁴ Літопис Сатанівського монастиря. — С. 179; *Панькевич І.* Культурно-історичне значення покрайніх записів. — С. 92.

зним, правдивим. Ми бачимо, що поступово, поруч із епічним стоїцизмом, притаманним літописним героям, появляється новий з характером звичайної земної людини, з властивими їй рисами страху. Це — шлях до ліризації епічного стилю творів літописного жанру.

Не меншою бідою для людей були повені, котрі руйнували результати довгої і важкої праці. Якщо автори Керестурської хроніки, Гукливського літопису, десятків малих хронік із сіл Закарпаття, Галичини розповідають про них стисло, не підкреслюючи розміру нанесених збитків, бо вони і так зрозумілі, то Семен Коростенський в оповіді під 1649 р. нагадує той страх і біди, які вона принесла: “виляння вод било барзо велико, же села, двори, замки ломило”¹⁴⁵. Коли вдумливий читач зробить узагальнення й пригадає, що Галичина після козацького походу 1648 р. була не тільки зруйнована, але в ній тривали репресії польської шляхти проти місцевих повстанців, що підтримували Національно-Визвольну війну Б. Хмельницького, то він мав можливість уявити, в якому важкому, розпачливому стані залишилися низи краю, найбільш бунтівливі і найбільш покарані владою, долею і природою. Психологічний тиск тексту — високий, емоційний і він спочатку навіює почуття розчарування, беззахисності, гіркоти, але життя вимагає дій, а не сліз. Воно таке складне й важке, що тільки й приносить гіркоту та сльози. Загадкова, недосяжна природа для загального людського розуму під перами хронікарів постає величною в своїй жорстокості до людей. Вона за Божою волею карає їх постійно доти, доки люди не опам’ятаються, не відмовляться від власної жорстокості. Щоб психологічно сильніше вплинути на читача, сатанівський літописець, поруч із розповіддю про урочисте від-

¹⁴⁵ Добромільський літопис // Сборник летописей. — К., 1888. — С. 178.

виачення свята Трійці, відразу переходить до змалювання жахів повені: “вода поруйнувала греблі, позносила млини, винниці, або броварні, багато людей потопилося, особливо в Мечківцях; град побив хліб на декілька миль за Товстим до Теревовлі; громи запалили чимало будівель, загинуло багато коней, худоби”¹⁴⁶.

Таким же руйнівним злом є пожежі, про які чимало вже написано, але їх традиційний кінець завжди будив у людей почуття обережності, відповідальності, повчальності. Недарма літописці XVII-XVIII ст. відтворюють факти далекої історії, з сучасної особливо повчальні випадки, аби вкотре нагадати собі та нащадкам ті втрати, яких зазнала культура, нація через недбалство або трагічні випадки. Автор хроніки м. Самбора згадує велику пожежу 1241 р., яка знищила все місто, через що всі мешканці переселилися “о дві малі милі дальше на всхід на більшу, также над Дністром ростягающуюся рівнину, і основали ту нову осаду, котру названо “Самбір”. Властивий же і давніший Самбір перезвано для ризличия “Старий Самбір” или “Старое місто”¹⁴⁷. З цією ж метою Йоасаф Кроковський нагадує про “так велику” “пожогу” 1123 р., яка спалила церков і будинків “без лічби”, а в 1665 р. знищила Межигірський монастир, 1698 р. — келії Київського митрополита¹⁴⁸. Автор хроніки Лаврівського монастиря підкреслює шкоду, нанесену пожежею обителі: згоріли метрики хрещених людей в монастирській церкві, а в 1769 р. знову згоріло м. Самбір¹⁴⁹. Велика спека спричинила пожежу, про яку автор записок з Отинії пише, що “земля горіла”¹⁵⁰.

¹⁴⁶ Літопис Сатанівського монастиря. — С. 178.

¹⁴⁷ Хроніка Самбора. — С. 350-351.

¹⁴⁸ Літописець Йоасафа Кроковського / *Мыцык Ю. А.* Украинские краткие летописцы конца XVII-XVIII вв. // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. — Днепропетровск, 1978. — С. 38-40.

¹⁴⁹ Лаврівська хроніка. — С. 71, 80.

¹⁵⁰ *Петрушевич А. С.* Сводная летопись. — С. 214.

Випробовування людини природою, Богом не зупиняється, а, навпаки, на думку авторів, поглиблюється в міру їхнього морального занепаду, варварського ставлення до довкілля, до самих себе, до християнських обов'язків. Такими карами зображені бурі, що несуть руйнування будівель, шляхів, нищення урожаїв, лісів: справжня кара Божа. Якщо автори Лаврівської¹⁵¹; Городенківської¹⁵², Керестурської¹⁵³ хронік стисло описують наслідки бурі: руйнування будівель і страх, який вони викликали, то Ф. Филипович у Баркулабівському літописі створює справжню психологічну новелу: “Буря великая” в лісі, бору, лугами “дерева бортні” винищила, “штось троха зостала”, “поламала, якож на тот час давали справу і жалосно повідали, іж дей ув одного мужа сіверського бортного дерева сто поломило, у другого — двісті, у третього — триста, іж страшно о том слишати било. А дорога каждый от села до села волостью прочищали. Навіть і тепер на містех, на бору і по болотах, поламатіє видіти много”¹⁵⁴. І все це відбувається, за авторською композицією, 1592 року під час повстання К. Косинського, жорстоких боїв на Поліссі, коли знищено багато містечок, поруйновано садиб. Переважно в усіх випадках досить стисло повідомляється про землетруси. Причин є кілька. Пояснити їх природу ніхто не міг і не намагався. Що вони вважалися Божою карою, засвідчує оповідь з літописця Йоасафа Кроковського, коли в 1680 р. землетрус описується як наслідок появи комети: “Декабря 16 комета на небі явися і земля тряслася в Києві і Львові”¹⁵⁵. Для інших, як для винницького літописця, щастям було,

¹⁵¹ Лаврівська хроніка. — С. 91.

¹⁵² Крип'якевич І. П. Галицькі літописи XVI-XVIII ст. — С. 74.

¹⁵³ Керестурська хроніка. — С. 7.

¹⁵⁴ Баркулабівський літопис. — С. 62.

¹⁵⁵ Літописець Йоасафа Кроковського. — С. 39.

що він не приніс жодної шкоди¹⁵⁶. Хоча острах, породжуваний цим природним явищем, відчувається з характеру уваги до нього, прагнення зафіксувати письмово територію поширення його дії: “земля тряслася от Львова на п'ять миль”¹⁵⁷, а також уважним стеженням за поведінкою домашніх тварин, птахів. Автор літописних заміток з Новоросії в оповіданні з 1798 р. зазначає, що “генваря 3 числа, зранку, в Катеринославській губернії в різних поселеннях худоба тікала від хат у поле”¹⁵⁸.

Значно вагомішими для наших предків були різні погодні катаклізми: ранні восени чи пізні весною заморозки, сніги, безсніжжя взимку при сильних морозах, довготривалі дощі, засухи, котрі нищили урожаї, накликали голод, загибель худоби. Особливо уважними до цих явищ є літописці-господарники. Вони радісно повідомляють про сприятливі погодні умови: великий сніг узимку, вчасні дощі весною, влітку, сонячне поліття під час жнив, копання картоплі, при оранні на озимину чи ярові культури. За таку погоду щиро дякували Всевишньому, який зглянувся на гірку долю селянина. Серед усіх літописців, які рясно описують погоду-непогоду, врожаї-неврожаї, найрозлогіше до цих питань підійшов Ф. Филипович у Баркулабівському літописі, підводячи розповідь до основної теми — життя та долі людини в її скромній щоденній землеробській праці. З описів літописця маємо змогу прослідкувати за трагічною долею поліщуків впродовж 1583-1604 рр., коли природа, ніби навмисне, майже щорічно карала людей своїми стихійними бідами, залишаючи їх віч-на-віч з голодом, заставляла переселятися в степові райони України, рятуючись від голодної смерті. Роз-

¹⁵⁶ Літопис Винницького монастиря. — С. 19.

¹⁵⁷ Літопис Крехівського монастиря. — С. 3.

¹⁵⁸ Літописні замітки про події в Новоросії // Киевская старина, 1890. — № 3-4. — С. 67.

повіді письменника побудовані в жанрі драматичних літописних оповідань, новел, які мають сталу сюжетну лінію взаємин людини і природи. Так, у 1587 р., не дивлячись на те, що ярвину сіяли дуже пізно, її знищив мороз, тому пересівали, але восени “не много пожитку мали”, бо рік “вельми бил на все згола неврожайний і голодний”¹⁵⁹. У 1588 р. “вельми великая била непогода”: влітку засуха, осінь — дощова і вітряна, з повенями, як весною, зима — тепла, як весна, спочатку, а згодом — сувора. Такі ж наступні “люті”, “злі” зими, “непогодні” літа, осені, весни зі “сильними” градами, “вельми грозними” грозами-перунами, “немалими” бурями, “страшними” морозами. І дуже, на авторове око, була в Бога серйозна причина “оказувати” “великі чудеса”. Він карав людей за те, що працювали на свята. Цим письменник пояснював глибоку в своєму результаті трагедію православних, які не сприйняли новий календар, запроваджений 1582 р., згідно якого розрив між католицьким григоріанським і старим юліанським, за яким далі жили православні, становив два тижні. Тому пани під час свят як своїх, так і православних, заставляли останніх працювати на себе. За цю примусову працю люди терпіли як від пана, так і Всевишнього: “Того ж року (15)83, праве о Світом Петрі альбо на самий день Петра і Павла Святого у Головчині робили, у броні от Строговой, сильний і великий гром забил 12 человек, а трех человек не знашли, невідить гди ся поділи, если вода знесла, альбо пісок засипал”¹⁶⁰. Окрім кари людей, тоді “многа множества страшних і великих чудес Господь Бог оказати рачил: перуни і гради великій, сушость, морозі, моль не через все літо били у Литві”, а взимку морози нищили шляхами “множество людей убогих, так же і купецьких”¹⁶¹.

¹⁵⁹ Баркулабівський літопис. — С. 54.

¹⁶⁰ Там само. — С. 52.

¹⁶¹ Там само.

Такий повчальний підхід літописних оповідань і новел про погодні явища мав демократичне спрямування. Автор, користуючись нагодою, звертається до епопівських засобів, аби засудити колоніальну експансію Польщі на наші землі в економічному, політичному, духовному напрямках. Через детальний опис природних катаклізмів він має можливість відтворити занепад господарства селян, висловити їм власні співчуття, привернути до них увагу тих, хто не байдужий до долі народу. Своєю позицією у цьому питанні Ф. Филипович перегукується із сучасником Герасимом Смотрицьким, який у полемічному трактаті “Календар римський новий” значно радикальніше підходив до подвійного (духовного і економічного) гноблення селян, накликаючи їх: “Повстаньте, почувтеся і поднесіте очі душ ваших”¹⁶². Позиція баркулабівського літописця ближча до християнського вирішення цього питання, вгідно з яким, як зобразив у легендах “Про робітника, висипаного землею” та “Про орача і його господаря” Петро Могила, Бог покарає винуватців, а терпеливого виправдає¹⁶³, бо він є великим терпеливцем, а пани ні.

Справжньою “карою Божою” на голови господарників і селян, худоби були нальоти сарани. Практично жоден із сотень літописів XI-XVIII ст. не обминає цієї теми, щоб бодай хоч стисло не повідомити про біду, що раптом падала на поля, луки, городи і винищувала все: впень траву, урожаї, загиджували шляхи, будинки. Часто ці нальоти порівнюються зі спустошливими нальотами татар. Так, автор Межигірського літопису в оповіданні про неї під 1690 р. пише: “Сарана великая ішла через цілий місяць Август, болш, ніж на сто миль шири, а взялася, як повідають, от востока, з моря Хва-

¹⁶² Українська література XIV-XVI ст. — К., 1988. — С. 217.

¹⁶³ Українська література XVII ст. — К., 1987. — С. 423-425, 428-429.

линського, а інші повідають, же з лісов Сибірських і от Синеї орди; і ішла аж до Польщі і до землі Венкгерської, где уже под час осені от зимних дожчов і вітров ледве погинула і барзо шкодила в полю, в недозрілій пашні”¹⁶⁴.

Характерною ознакою белетризації літопису є намагання психологічно наснажити текст через запис фактів появи сарани в контексті оповідей про хід Національно-Визвольної війни під орудою Б. Хмельницького в 1648-1651 рр., як це зробив Павло Свидзинський¹⁶⁵, чи систематизувати їх з однорідними явищами, як викладав дяк Михайло Лисецький, пов’язуючи їх між собою і створюючи драматичну картину: “1690. Саранча першая”. “1700. Солнце мінилося пред воздвиженіем Честного Хреста в середу перший раз”. “1706. Солнце другий раз мінилося пред вознесеніем в середу і саранча ішла другий раз”. “1709. Солнце мінилося третій раз і саранча”¹⁶⁶. Про появу шашки (сарани) пишуть автори з Бедевлі, шишки — з Керестура знову ж таки в оточенні психологічно-драматичного змісту. Перший розповідає поміж оповідами про напад на Мараморощину татар у 1745 р. та голодом у 1748¹⁶⁷, а другий — поміж вибухом революції в Угорщині 1848 і безсніжною зимою 1850 р., яка передбачала засуху¹⁶⁸.

В оповідах підкреслюється ненажерливість сарани як основна її шкода. Так, “Року 1645 місяца Іюля 28 дня саранча великая ішла мимо Переяславль і очерет поїла, і березя, і овес на нивах, і інших шкод много в полю починила”¹⁶⁹. Наскільки страшним лихом була сарана для людей, як одна з основних причин голоду,

¹⁶⁴ Межигірський літопис. — С. 99.

¹⁶⁵ Крип’якевич І. П. Літописи Галичини XVI-XVIII ст. — С. 74.

¹⁶⁶ Там само. — С. 72.

¹⁶⁷ Угроруські літописні записки. — С. 82.

¹⁶⁸ Керестурська хроніка. — С. 9.

¹⁶⁹ Межигірський літопис. — С. 96.

Гетьман Богдан Хмельницький

*Гетьман
Іван Виговський*

*Гетьман
Павло Тетеря*

*Гетьман
Петро Дорошенко*

*Гетьман
Іван Самойлович*

*Гетьман
Іван Брюховецький*

*Гетьман
Юрій Хмельницький*

*Гетьман
Дем'ян Многогрішний*

*Гетьман
Іван Мазепа*

Гетьман
Іван Скоропадський

Гетьман
Данило Апостол

Гетьман
Пилип Орлик

Гетьман
Кирило Розумовський

мору, загибелі худоби, можна переконатися з оповідань Сатанівського літопису. Розповідаючи, якої біди в 1780 р. нанесла людям “страшна хмара” з градом, “якого ніколи не бачили”, автор зі справжньою психологічною інтригою далі пише: “В останні дні вересня, коли за допомогою Божою, хліб був зібраний і мало що залишалося на нивах, із-за Дністра налетіла сарана й накрила деякі поля, хоча мало нашкодила цього року і тут же пропала. Дай Боже, щоб наступного року не появилася, оскільки вона зазвичай закопується, що і трапилося зараз”¹⁷⁰. Восени, як продовження кари, в “цьому краї” “показалася” “зараза на людей” — “джу-ма”, “повітріє”, занесене з Балти до такої міри, що люди втікали “на поля і в лісі”¹⁷¹. Чума бушувала до кінця Різдвяних свят, а весною сарана вилізла із землі й почала рости. Люди кинулися винищувати її, поки мала. “Із різних сіл і містечок вигнали багато людей, щоб сарану били, спалювали, закопували; били на цьому боці (подільському. — М. К.), били на Волощині, били турки. Та, яка була на цьому боці Дністра, вся була знищена. Але незабаром із-за Дністра налетіла інша, у великій кількості й захопила простір на милю й більше, товщина її була на півколіна, як розповідали; вона, зупинившись тут на деякий час і наробивши багато шкоди на полях, біля дня св. Іллі відлетіла на захід. Через декілька тижнів, уже наприкінці жнив ярового хліба, знову повернулася на Поділля і, розлетівшись різними місцями, була до пізньої осені і зарилася на зиму. У деяких місцях, де можливо було, переорювали поля і цим хотіли (люди. — М. К.) не допустити розмноження сарани, бо, як оповідають, після такої операції вона гине”¹⁷². Це побутове літописне оповідання виразно змальовує важке життя селян у боротьбі з при-

¹⁷⁰ Сатанівський літопис. — С. 179.

¹⁷¹ Там само.

¹⁷² Там само. — С. 180.

родою, її стихіями, вироблення способів порятунку урожаїв, а через них і себе.

Природні катаклізми, котрі так часто супроводжували життя наших предків, спричинювали голод, який був етапним явищем у ланцюзі бід і причиною епідемії. Тема голоду в літописах опрацьована достатньо. Її описують пам'ятки з Поділля, Галичини, Полісся, Закарпаття. І не безпідставно. На цих теренах не тільки проходили активні військові битви, але особливо простежуються інтенсивні природні негаразди, що були причинами голодів. Про це прямо пише винницький літописець в оповіданні під 1748 р.: сарана знищила хліб, листя на деревах, трави, тому люди змушені були домішувати до їжі жолуді, листя тополі. Через це виникли інфекційні хвороби, що закінчувалися смертю. Від голоду гинула й худоба¹⁷³. Пізні весною, ранні восени морози, дощове літо, бурі, гради нищили урожаї. Ці причини літописці обов'язково підкреслюють, описуючи голод. Стрийський хронікар у 1693 р. розповідає, що причиною голоду на Мараморощині був факт, що “миші хліб із'їли”, а люди в пошуках хліба ходили до Галичини¹⁷⁴.

Про те, що під час голоду люди рятувалися самі, хто як міг, постійно підкреслює баркулабівський літописець. Основним порятунком для його країн була втеча чи переселення в степові українські села, де на них чекала небезпека татарських набігів — коло бід замикалося. Трагедію спустошених голодом сіл передає цей письменник в оповіданні під 1602 р.: “Много множество людей убогих з голоду на Низ з жонами і дїтьми і з сімьєю, што аж страшно било не только видіти, але трудно било і виписати”, йшли. Весною в цьому масовому зриві людей “множество почали мерти; по п'ятеру, по тридцати у яму хворих, голодних, пухлих мно-

гоє множество (ховали. — М. К.). Страх видіти гніву Божого. А так при великих містах человека по одному у яму ховали, священники проводили. Там же которіє йшли на Низ, тие всі там померли; мало се зостало. А так мерли одні при містах, на вулицях, по дорогах, по лісах, на пустині, при распутіях; по пустих ізбах, по гумнах померли. Отець сина, син отца, matka дїтки, дїтки матку, муж жену, жена мужа покинувши, дїтки свої, розно по містах, по селах розишлися; один другого покидали, не відаючи один о другом, мало не всі померли. А коли тот наход у ворот альбо в дому у кого стоячи хліба просили, отець з сином, син з отцем, matka з дочкою, дочка з маткою, брат з братом, сестра з сестрою, муж з жоною, тими словами мовили, сильне слїзне горко мовили так: “Матухно, зезулюхно, утухно, панюшко, сподариня, солнце, місяць, звїздухно, дай крошку хліба!” Тут же, подли ворот, будет стоячи з рана до обїда і до полудня, так то просячи, там же другий і умрет”¹⁷⁵.

Це високопоетичне, трагічне оповідання ніби узагальнює всі лаконічні описи десятків літописців, які створювали свої тексти за такою сюжетною лінією, коли контекст розповіді, підтекст наснажували зміст високоемоційними почуттями. Всіх авторів об'єднує гуманістичне ставлення до людей-жертв цього лиха. Вони, як свідки і учасники цих бід, не могли залишатися байдужими до долі свого народу, свого покоління. Ф. Филипоич зі щирою радістю описує картину повернення додому уцілілих під час голоду людей: “Того ж року (1)603. Народ Божий з Низу до домов своїх назад пошол, великое множество мужей, жон, дїтей. Но еще больши тих било, которіє на Низу померли”¹⁷⁶.

Не дивлячись на те, що літописці не мають змоги через особливості жанру, котрий вимагає стислості,

¹⁷³ Винницький літопис. — С. 20.

¹⁷⁴ Петрушевич А. С. Сводная летопись. — С. 239.

¹⁷⁵ Баркулабівський літопис. — С. 78, 79.

¹⁷⁶ Там само. — С. 81.

детально розповідати про голод, вони прагнуть підкреслити потребу гуманістичного висвітлення цієї трагедії. М. Гріґашій в Гукливіському літописі під 1786 р. пише: “У яри хотя і сице рано била, не било што сіяти. Люде із голоду умираючи, і м’ясо у с(вятому) м(іся)цю їли, что болше, аще правда есть, і издохленину їли”¹⁷⁷. “І того ж року літо було мокрое і студеноє, врожаї слабиї. Тогожде року люде їли січку, жаливу¹⁷⁸, кромпловиня¹⁷⁹ — іная таковая”¹⁸⁰. Керуючись морально-етичними нормами милосердя, літописець підкреслює, що під час частих голодів у гірських селах, де досить складний клімат, люди не з меншою впертістю рятували худобу, як і себе, обдираючи солом’яні дахи з хат, стаян. Він підкреслює, що не тільки кліматичні умови спричинювали голод, але й часті “стації” значних військових сил у селах, які спустошували запаси харчів, траву, сіно¹⁸¹.

Проаналізовані тексти були б неповними, коли б не зупинитися окремо на аналізі Гукливіської хроніки. М. Гріґашій в кожному літописному оповіданні зображує кліматичний стан свого високогірного села. Ним змальована сувора погода, котра, ніби навмисне, випробовує терпіння мешканців, караючи їх то морозом, що “ізварив” “хліб”, і “било зіло тяшко за хліб”, то літо “било дуже мокрое”, то “сухое дуже”, то “сівба і трава та вигоріла, яко узимі, ради недостатку зимівлі хижі і стайні подерли, бо сніг упав бив пред пущаном Пилиповим”, то “миші хліб із’їли”, бо “била лехка зима”, то “цілоє літо дождь ішов”, то сніг випав наприкінці квітня і “мороз поварив росади, дині, огурки, лен, горох, ліс і прочая”. Така примхливість погоди була

¹⁷⁷ Гукливіський літопис. — С. 75.

¹⁷⁸ Жалива — кропива.

¹⁷⁹ Кромпловиня — картопляне бадилля.

¹⁸⁰ Гукливіський літопис. — С. 82.

¹⁸¹ Там само. — С. 76.

єдиним джерелом недородів урожаю, голоду, коли “марги¹⁸² издохло много от голоду” і “хороби тяшкі проходили, народа до третей части умерло на глуханю”¹⁸³, бо через голод люди харчувалися “січков і бур’янами, би-лием” (1783); “голод великий бисть, хліба, вина¹⁸⁴ мало вродило” (1788). В описі важкого життя односельців літописець їхні біди перепускає через власні серце і розум, бо терпить разом із ними, разом із ними радіє, коли “кто посіав, добро уродилося пшениці”, “рок догідливий бив і хліба било доста” (1796). Як бачимо, такі радощі були не частими гостями в хатах гуклинців, українців Закарпаття XVII-XVIII ст.

Зате подиву гідний зображений письменником збірний образ гірського народу, що дуже терпить від суворой природи, але вперто живе в своїм краї, працює, будується, дбає про красу церкви і не тікає з рідних місць у пошуки легшого життя. Не тікає, бо любить свою землю такою, якою вона є, суворою, в своїй суворості прекрасною. Злиття людини й природи відбувається під пером літописця через почуття любові та прив’язаності до дідищини. Цим спрямуванням автор надає творові виразної ліричної забарвленості, літературних ознак.

Правдивість є однією із засадничих рис літописного жанру, котрої дотримуються всі автори. В одних випадках розповідається, як цісар розпорядився завезти зерно в голодуючі села (Гукливіський літопис), в інших — збудувати шляхи до цих сіл, аби можна було їх забезпечувати продуктами (хроніка с. Бедевлі), в третіх — як духівництво дозволяло споживати м’ясо в піст, аби підтримати фізичний стан голодуючих, в четвертих — як монахи допомагали їм, годуючи людей з монастирської кухні (Винницький літопис). У сукупності, описані літописцями картини голоду поглиблюють

¹⁸² Марга — худоба.

¹⁸³ Глуханя — тиф.

¹⁸⁴ Вино — виноград.

відчуття і розуміння факту, що вони стояли поза суто конфесійними ідеями; своєю творчістю прагнули різнобічно змалювати трагічне життя народу, практично утверджувати нерозривність долі церкви з долею нації. А матеріали цього циклу, написані за законами белетристики, надають літописам рис і літературних пам'яток. У творах досить рідко розповідається про урожайні роки, хіба тоді, коли після голоду чи голодів природа нагороджувала людей ласкою, даруючи щедро чи посередньо достаток. Письменники, як і інші люди, не могли промовчати про такі факти, не вилити почуття радості, не зафіксувати таку подію для пам'яті, щоб згодом її відновлювати і переоповідати нащадкам. Відповідно і літописний текст набуває психологічного контрасту, емоційної наснаги, більшого впливу на почуття, свідомість читачів. Таке олітературнення літописів посилює їх естетичну вагу, робить важливими пам'ятками культури.

Другим чинником, який підтверджує урожайні чи неурожайні роки, були *курси цін* на зерно, продукти, сіно. Літописці майже нічого не розповідають про рівень урожаю в сприятливі роки, але розповіді про ціни (дорогі чи дешеві) досить промовисті і підтверджують здогад. Як і про голод, про ціни найбільше мовиться в західноукраїнських літописах. Відомості ці — сухуваті, але вони є мірилом, допоміжним засобом розкриття тем, ідей, образів творів, аналізу історично-побутового тла, на якому розгортаються дії персонажів. Зрештою, ціни виступають складовою частиною різнобічного зображення конкретної доби. Оскільки за своїми жанровими ознаками літописи відносяться до документально-художніх пам'яток, то і ці документальні оповідання, вжиті для підсилення вражень, мають літературні ознаки¹⁸⁵.

¹⁸⁵ Назаревский А. А. О литературной стороне грамот и других документов Московской Руси начала XVII века. — К., 1961. — С. 58.

М. Грігашій в оповіданні за 1786 р. пише: “Вівса ніко било по два семаки, і то не мож било достати”¹⁸⁶, оскільки миші переїли солому, а люди вже і “хижі подерли били”. Такий констатуючий виклад — ніби беземоційний, бо немає порівнянь, підкреслення, чи це дорого, чи дешево, чи доступно. Але це не так, бо фраза “і то не мож било достати” якраз досить виразно підкреслює дорожнечу, викликану великою скрутою (“же і хижі подерли били”), яка завше сприяла зростанню цін. Через них маємо змогу побачити чергову драматичну побутову ситуацію, в якій вкотре опинилися гуклівські селяни. Холодна, з великим сніговим покривом, зима 1795 р. спричинила тут ситуацію, коли “сіна еден возок у Верховині за шість золотих угорських не мож било купити”. Тому люди “хижі і стайні” “подерли”, щоб урятувати “маргу” на якийсь час, хоча їй довелося “у послідок” збувати чи “дерти” (вирізувати). Цього ж року “сівба погоріла” у Дебрецені і поза Тисою, тому “по дванацять золотих німецьких еден кобел жита платили”. Щоб врятуватися від голоду, “із Польщі угорська земля зерно возила собі ради виживлення і еден кобел жита платила по п'ять золотих римських, альбо і по шість у Галіції”. У селі Венеція в 1725 р. “била пшеница по 14 грош, жито по 7 грош, карпел (картопля. — М. К.) по 6 грош, овес по три гроші”¹⁸⁷. І раніше не легшим життя було на Закарпатті. Літописець з Пітрова під 1622 р. записує: “Би́ла драгота ...великі́ї меджи людьми, так аж шшекнес кобел бил по злат”¹⁸⁸.

Загальне враження, що опирається на літописний матеріал і якого прагнув автор, — не просте. Він викликає співчуття до людей, які так багато страждають

¹⁸⁶ Гуклівський літопис. — С. 77.

¹⁸⁷ Панькевич І. Культурно-історичне значення покрайніх записів. — С. 47.

¹⁸⁸ Там само. — С. 91.

через кліматичну суворість, і почуття захоплення від героїчної прив'язаності до рідної землі закарпатців. Ми яскраво бачимо, що письменник, завдяки різнобічному поглибленому описові побутово-кліматичних умов життя народу гірського села, досягає реалістичного малюнку твору, в якому головним героєм зображені прості селяни в їх щоденному важкому житті. Твір, таким чином, написаний на засадах демократичного світогляду автора, який розширює рамки літописання, вводячи низи суспільства рівноправними з елітою героями книжної літератури.

У літописному змісті Крехівського, Добромильського творів, пам'яток церковних із Галичини стисло зафіксовані ціни на збіжжя під час голодів, наприклад: 1674 р. “В тим же року голод барзо великий бил: жито било по золотих 14; пшениця по 15”¹⁸⁹. “Дроги рок, кгда збоже померзло”, — пише автор Крехівського літопису. Подібний стиль і виклад матеріалу про ціни у літописних записках із Галичини. Усе це дає підстави робити висновок, що включення в літописні оповідання документальних даних про розміри цін є важливим компонентом поглиблення реалістичності творів, надання їм переконливості у створенні побутового тла історичної доби, що в сукупності робить зображену епоху виразною і повчальною для сучасників і нащадків. Завдяки такому підходові авторів до тематики творів, маємо нагоду глибше пізнати долю народу в різні періоди його життя, прослідкувати за конкретними діями інтелігенції, письменників, їх розумінням свого призначення як творців літературної історії нації; за шляхами та особливостями розвитку письменства в конкретні часові відтинки, його місцем у житті українців та роллю в духовному і суспільному розвитку.

На наше переконання, глибока увага літописців до природно-кліматичного середовища України, яке є ос-

новним джерелом життя людей, їх добробуту, викликане не вузькістю світогляду авторів, а раціональним осмисленням нерозривного зв'язку людини й природи в філософсько-гуманітарного та господарсько-економічного боків. Письменники, узаконюючи тему праці як складову частину естетичної думки, не могли обминути увагою і саму людину праці, її долю. Роздуми над важкими реаліями, про довкілля привели їх до людини з низів, про яку вони ще розповідають абстрактно, алегорично, але образ її вже чітко вимальовується в поміж побутового матеріалу. Причому образ такого селянина, який вартий уваги і шани не меншої, ніж образ козака чи церковника. Читач одержав змогу переконатися, що потрібні продукти харчування, які він повсякчас споживає, — це не просто “дар Божий”, але ще і плід кривавої, важкої праці хлібороба, який, змагаючись із природними стихіями, суворим кліматом, часто сам гинучи, творить непростий буденний подвиг — годує людей. Так, через побутовізм, натуралістичність, крок за кроком літописці підходили до нового образу, нового об'єкта літератури — селянина, утвердивши його надалі постійним у національній літературі. Через плоди його праці і важку долю звертається увага і на духовний світ селянина, відкривається феномен національної культури — культура землероба, як засаднича національної самосвідомості українців. Завдяки цим пам'яткам, створеним священиками, дяками, які були найближчими до поспільства, літописання зробило рішучий крок до демократизації літератури, виконуючи свою просвітницьку місію, наповнюючи її зміст життям селянства. Даний історичний крок не настільки масовий, як би хотілося, але він досить нагомий, щоб про нього говорити і враховувати в академічному вивченні історії літератури, культури.

Справжньою бідою для людей були епідемії, котрі нищили їх тисячами, худобу. Тому увага до них не менша, ніж до голодів чи сарани. Описи “мору”, “пові-

¹⁸⁹ Добромильський літопис. — С. 239.

трія”, “джуми”, “болячки”, “морової зарази”, “морового повітря” (все це синоніми до одного терміна) досить часті майже в усіх літописах. Переважно автори невеличких хронічок, літописних записок дуже лаконічно фіксують факт появи епідемії, розраховуючи на досвід читача, а для себе занотовуючи як джерело для пам’яті, розповідей чи пізніших творів. У більших за обсягом творах про них мовиться ширше, з деякими деталями про причини та наслідки її появи. Якщо про епідемії в XVII ст. переважно написано мало й стисло, то у XVIII — досить широко. У Межигірському, Добромильському, Варлаама Ясинського літописах розповідається про епідемію 1652 р., коли “мор бил великій по всей Малой Росіи, Україні, і Польщі, і Литві”¹⁹⁰. Про епідемію 1602 р. баркулабівський літописець пише, що “весні і літі на люди били, з Божого допущенья, хори великіє, горючки, бігунки”¹⁹¹.

За переконанням Ф. Филиповича, епідемія є Божою карою людині за її гріхи. Літописці XVIII ст., описуючи мори, акцентують увагу не стільки на причинах її появи, скільки на наслідках, на вживаних заходах для її подолання. Під 1705 р. перемишльський літописець розповідав: “Било страшное повітріє моровое в Львові, в Перемишлі і поза Перемишлем всюди. В том же времени било оно і в Бабицах, і в Тарновцах, в Старой Солі, в Новом Місті, в Станіславові і по других містах і городах”¹⁹². У 1710 р. епідемія охопила Закарпаття. Хронікар із с. Кривого повідомляє, що настав “гнів Божий, то єсть повітря в Угорської землі”¹⁹³. Зате його колега із с. Бедевлі вже прагне створити літописне оповідання, в якому розповідає про той жах, який пере-

¹⁹⁰ Межигірський літопис. — С. 98.

¹⁹¹ Баркулабівський літопис. — С. 80.

¹⁹² Петрушевич А. С. Сводная летопись. — С. 28.

¹⁹³ Панькевич І. Культурно-історичне значення покрайніх записів. — С. 71.

жили селяни, попи місцевої церкви: “Во мор великий померло всіх д(у)ш із д(і)тми у Бедевлі триста і 7. Почало мерти у пуст (піст) прес(вя)тої Б(огороди)ці, і мер..., аж до покрыв (Покрови). Пуп (піп) Іван Андрушуський во той мур помер. І пуп Шимон Федурканич, а третій пуп був Андрей, Булхувський родом по отцу; і той остался в той час, не умер. Але погрібал от початку аж до конца із своїм сином ново(ви)священним іереєм Васи́лем і з другим Іваном Марковим. А при них бив слуга также церковний і божій на ім’я Алексей, которий звонил помершим”¹⁹⁴.

Біда завжди згуртовує людей. Такий підхід літописців бачимо у зображенні епідемії. Відштовхуючись від засад християнського та загальнолюдського гуманізму, вони прагнуть покращити взаємини поміж різними верствами людей. Такий підхід давав їм змогу підкреслити крихкість людського життя, непередбачуваність долі, котра в будь-який момент може круто змінити життя кожної людини. Тому вона потребує якщо не підтримки, то бодай людського співчуття, розуміння. Співчуття, а через нього і моральна підтримка, є тими людськими критеріями, які сповідували хроністи у висвітленні трагічних подій у житті власного народу. Із все глибшим усвідомленням цієї місії літературних пам’яток і ролі автора в їх ідейному спрямуванні зростає і обсяг розповіді. Літописець із Сатанова у 1770 р. розповідає: “Цього року в Кам’янці-Подільському настало повітріє і багато людей світських і монахів, померло. Це повітріє поширилося і до Сатанова, і тут досить багато людей померло. В нашому монастирі помер монах, який приїхав з Камінця, щоби втекти від смерті — Йоаникій Щепанський, хоча помер не від повітревої зарази. Люди, що проживали під монастирем, помирили від різних хвороб і деякі з ознаками повітревої зарази, — померло їх декілька десятків. Пізніше помер-

¹⁹⁴ Угроруські літописні записки. — С. 82.

ло від того ж повітря монахів шість. Усіх же, як тих, що служили в монастирі, так і тих, що проживали під монастирем, з духовними особами померло біля 150”¹⁹⁵.

Наростання моральної енергії, бажання ширше розповісти про біду бачимо у літописі Винницького капуцинського монастиря. Якщо в 1755-1756 рр. автор повідомляє про “морovu заразу”, то в оповіданні під 1770 р. розповідає, як мешканці Браїлова, щоб врятуватися від епідемії, запросили з Винниці знахаря Заїку. Той викопував з могил померлих від зарази і переносив їх біля меж із сусідніми селами, приповідуючи: “Нехай там зараза відділиться, стане слабшою, піде геть”. В результаті епідемія не зменшилася, а збільшилася.

Критичний підхід до нецтва, виражений в позиції автора до практики знахаря, ще більше посилюється, коли він в оповіданні про епідемію 1772 р. розчаровано пише про безсилля медицини в боротьбі з нею. Він підкреслює гуманізм монахів, варварську дикість люмпенів у поведінці під час біди. Якщо перші рятували людей у спорожнілому місті харчуванням, милостинею, наражаючи себе на небезпеку, то “зłodії ... дуже часто добиралися в будинки і там забирали все, що знаходили” і “всі залишилися живими”, хоча в місті “померло до 1000 осіб: 300 євреїв, 700 християн”¹⁹⁶.

Цим оповіданням додається ще один штрих у розширення тематики літописання: змальовуються явища побутового варварства. Коли в час жорстокої біди, якими були епідемії, знаходилися люди, що наживалися на ній, то це засвідчує про серйозні моральні проблеми в суспільстві, в церкві. Розкриваючи їх, письменник увиразнює гуманістичність своєї позиції, прагнення допомогти людям позбутися аморальності, засудження її та, одночасно, своєрідним докором пасивно-

¹⁹⁵ Сатанівський літопис. — С. 158.

¹⁹⁶ Винницький літопис. — С. 29-30.

ті тим силам, які не вживають потрібних заходів для недопускання таких злодіянь. Адже влада додумалася виставляти “варти”, щоб не випускали людей з охоплених епідемією теренів і таким чином запобігала її поширенню¹⁹⁷, то чому вона не захотіла організувати охорону майна? Таке запитання виникало у сучасників подій небезпідставно. Воно підкреслювало, що шляхетська Польща не прагнула дбати про українців Правобережжя, особливо після подій Гайдамаччини. Тому цей м’який докір із вуст католицького монаха, патріота своєї держави, вагомий у розкритті колоніального режиму в Україні. Через побутовий матеріал, як бачимо, порушуються складні теми і проблеми загальнонаціонального життя, взаємин між українцями та Річчю Посполитою, між різними конфесіями, що втілені в одичних образах добра і зла.

Дотичним матеріалом до теми кліматичних умов, урожаїв, голоду, епідемій є розповіді літописців про *комети*. Їх періодична поява на небі завжди викликала не лише зацікавлення, але й страх. Тому з ними пов’язані пророкування, “небесні знамення”. Так траплялося, що комети появлялися в багатьох випадках тоді, коли в певному краї відбувалися війни чи повстання, голод чи якісь інші природні катаклізми, що посилювало психологічний тиск явища на свідомість і почуття людини. Аналогічне тлумачення мають у літописі описані затемнення сонця чи місяця. В аналізованих творах звертається увага на появу в 1577 р. (Кривітський літопис) комети, котра описана, як передбачення страти гетьмана І. Підкови, про якого розповідь дається в 1578 році. Провісницею важких внутрішніх протистоянь вбачається вона П. Свидзинському, хронікареві зі с. Тернівець, у 1664-1665 рр. Для Симеона Коростенського, автора Добромільського літопису, “появил Господь Бог комету барзо великую от заходу сло-

¹⁹⁷ Винницький літопис. — С. 29-30.

нца, котору острологове повідають бити на шість сот і сімдесят і п'ять мил"¹⁹⁸. Якщо цей автор робить тільки натяк на комету як Боже знамення, застереження, то автор Винницького літопису під 1780 р. уже прямо розкриває зміст: "29 лютого появилися на небі великі, незвичайні явища: білі й червоні стовпи, білі й червоні мітли. Зрештою, почервоніло все небо з боку Москви"¹⁹⁹. І на підтвердження власного розуміння застережливості появи комети автор далі розповідає про появу на Поділлі якогось "російського волоцюги", що підбурював людей до бунту, "псевдоєпископа", який самочинно, щоб відвертати людей від греко-католицької віри, "рукоположив у священники багатьох сільських жителів"²⁰⁰, а в 1781 р. розпочалося у Винниці протистояння між студентами та палестрантами (юристами) і закриття єзуїтських монастирів у Галичині та Лодомерії (Волині).

Застережливим для людей є опис затемнення сонця в 1654 р.: "Того ж року місяця Августа, 2 дня, в середу о полудні, слонце затмило ся страшно; било всім в барзо великом подивеню"²⁰¹. Якщо зважити на оточуючі розповідь матеріали "піддання" України "цару московському", про вступ до Києва московських залогових військ, про смерть Б. Хмельницького та козацьку війну з москвитами під Києвом і спалення його воєводою Шереметєвим, то застереження виглядає досить правдивим. Так, принаймні, розумів автор, який, як видно, не був прихильником угоди гетьмана Б. Хмельницького з царем. Такий же зміст укладений і в повідомлення в літописці Йоасафа Кроковського — пам'ятки XVIII ст.²⁰², літописних записок із Тисова на Болехів-

¹⁹⁸ Добромильський літопис. — С. 240.

¹⁹⁹ Винницький літопис. — С. 35.

²⁰⁰ Там само.

²⁰¹ Межигірський літопис. — С. 98.

²⁰² Літописець Йоасафа Кроковського. — С. 39.

щині, Солотвина. Тисівський хроніст у 1703 р. пише: "Слонце мінилося. І того року Москва плюндрувала по всій Польщі"²⁰³. Поява "яскравої" комети в 1716 р. принесла великі сніги, а "зорі огнистої" в 1719 р. "с променями от запада на восток, шила, як дим" — епідемію²⁰⁴; у 1730 р. поява "пламені чрез усе небо от всходу на сівер, а з сівера на полудне" біля Солотвина попереджала про повінь²⁰⁵, а в іншому краї побачили "знаменіє огнистое ... ідущее от запада на восток, блакитно, біло, і яко дим преміняшеся", що принесло чуму на Прикарпаття²⁰⁶, про появу сарани в 1749 р. попереджало затемнення сонця²⁰⁷.

Наведені приклади переконливо підтверджують віру предків у те, що поява комети, затемнення сонця об'єднано віщують якісь трагічні події. Причому ця віра, як бачимо, мала під собою реальний ґрунт. Вона переінірена досвідом спостережень впродовж багатьох сторіч. Хоча вона не науково обґрунтована, але утвердження життєвою практикою простих "філософів-астрономів", церковним вченням. Тому висновок авторитетного історика про те, що астрономічні літописні записи, подані "як знаменія", незвичайні, пророчі знаки, "культурні куріози", бо їх писали малоосвічені люди²⁰⁸, виглядає спрощеним.

У даному випадкові треба шукати не наукової точності, а письменницького підходу, опертого на вірування та практичний досвід людей. Автори, зображуючи природні явища, прагнули не лише зафіксувати, але й використати їх з метою повчання, застереження, пси-

²⁰³ Петрушевич А. С. Сводная летопись. — С. 19.

²⁰⁴ Там само. — С. 75, 81.

²⁰⁵ Там само. — С. 112.

²⁰⁶ Там само.

²⁰⁷ Петрушевич А. С. Сводная летопись. — С. 183.

²⁰⁸ Крип'якевич І. Астрономічні явища в українських літописах XI-XIII в. // Збірник фізіографічної комісії. Вип. 3. — Львів, 1930. — С. 45.

хологічного наснажування тексту. Нанизування картин, які відтворюють руйнівні сили бур, повеней, землетрусів, сарани, появи комет, затемнень сонця давало можливість літописцям підкреслити могутність Божої сили, втіленої в ці явища, незахищеність людини перед нею і, таким чином, впливати на людей, добиватися дотримання ними християнської моралі в побуті, діях, вчинках. Це не консерватизм письменників, а намагання зробити людей добрішими, бо вони вже не одне сторіччя нищили одні одних у боротьбі за володіння, збагачення, владу. Церква хотіла бачити народ свій вільним, тому й прагнула впливати на нього постійно, підштовхуючи до розумних дій, а не бездумних руйнівних вчинків. Тому твердження Д. Святського про те, що народ падаючі аероліти розумів як символи відставки, смерті царів, державців, держав, а появу комети на небі як попередження про загрозу, що насувається на державу, нам здається, є об'єктивним²⁰⁹, бо вони оперті на тисячорічний досвід, описаний у пам'ятках "першими астрономами"-літописцями (М. Карамзін).

Детальний аналіз літописних оповідань про астрономічно-кліматичні явища, голод, епідемії навіть на тематичному рівні, без занурення в поетику текстів, показує, що автори, зберігаючи хронологічно-документальні традиції, не завжди дотримувалися точності дат. Для них важливо було передати почуття, котрі самі переживали, знайомлячись із подіями, довколишніми людьми, тому обирають стиль не історико-наукового опису, а белетристичної оповіді, свідомо олітературнюючи її різними композиційно-стилістичними прийомами і засобами (комбінування хронології, тропи, будова речень). І завдяки такому підходові до жанру, до завдань літератури літописці поглибили белетризацію

²⁰⁹ *Святский Д. О.* Астрономические явления в русских летописях с научной-критической точки зрения // ИОРЯИС. — 1915. — Т. 20. — Кн. 2. — С. 260, 284.

навіть малих за обсягом творів, якими в переважній більшості є крайові пам'ятки. Причому це поглиблення відбувається на двох рівнях: літературно-психологічному та підтекстовому.

1.6. ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ

Буденне, різноманітне за спрямованістю, життя монастирів, церков в аналізованих літописах описане по-різному, в залежності від того, хто укладав твір чи з якою метою. Якщо він призначався "для пам'яті", то автор стисло зупинявся на важливих подіях з життя монастиря, церкви, конфесії, зокрема виборів, смерті ієрархів. Якщо ж пам'ятка створювалася як історія, то в ній детально, з широким використанням документів, переказів, легенд описується становлення й розвиток храму чи обителі, їх взаємин з християнським і світським середовищами. Переважно такі ґрунтовні літописи створювалися за завданнями релігійної управи. Вони є носіями відповідної ідеології, спрямованої на обґрунтування, відстоювання старожитності свого віровчення, внеску конкретного закладу в його поширення, зміцнення, відстоювання права на життєдіяльність. Цим пам'яткам притаманне доброзичливе ставлення до іновірців. Вони значно менше, хоча досить широко, висвітлюють світське життя, ніж "малі" літописи, котрі написані з власної ініціативи рядовим духівництвом. Характерною рисою стилю обох видів цих літописів є зацікавлення світським життям, що дає змогу в переплетінні матеріалів, фактів побачити конкретне місце в історії, культурі того чи іншого духовного закладу, літописця, твору. З цього погляду кожен твір, як писав М. Максимович, є важливою й неоціненною історичною пам'яткою. Він несе в собі пульс, нерв особливостей життя предків різних теренів України, а в сукупності вони змальовують самотутню картину напрямів і течій національної культури XVI-XVIII ст.

Для монастирських літописців переконливою історією їх обителі є історія, відтворена описом внеску в розбудову закладів ігуменів, які спрямовували розвиток духовного, господарського життя, зв'язку монастиря з іншими духовними центрами, ієрархами, світською владою, конкретними історичними постатями. Такий підхід забезпечує потрібну перевагу. По-перше, письменники мають нагоду утверджувати через конкретні факти авторитет монастиря, ігуменів в розвої християнства, державності, культури, декларувати спадкоємність сучасної діяльності, побудованої на кращих традиціях минулого. По-друге, зберігаючи в пам'яті нащадків гідні її імена, добиваються виховного ефекту серед духівництва та віруючих. По-третє, застерігають світські владні структури, завойовників від спроб нищення чи їх ліквідації. Під пером авторів "Історії про Києво-Печерську лавру", літописів Супрасльського, Підгорецького, Лаврівського, Сатанівського монастирів постає ціла галерея визначних ігуменів, митрополитів, єпископів, які, долаючи життєві перешкоди, йдуть за покликом розуму й серця, за Божим провидінням і працюють над утвердженням, поширенням християнського віровчення, високого розвитку культури в Україні. Особливо акцентують увагу на фактах внеску ієрархів у вплив на політику князів, королів, гетьманів, царів щодо відстоювання потреб віри, розбудови монастирів, церков; на муках, яких вони зазнали від ворогів (Макарій Чорт) чи заслугах на освітній ниві. Справжніми святими сподвижниками української церкви змальовані ченці та ігумени Києво-Печерської лаври княжої доби, апостолами освіти — першої половини XVII ст. Портрети святих Антонія, Феодосія, архімандритів Єлисея Плетенецького, Захарії Копистенського, Петра Могили, як і інших ієрархів, зображені в панегірико-некрологічному стилі, гідними вічної пам'яті, наслідування.

Такий же підхід і до образів митрополитів і архімандритів у супрасльського літописця. Спочатку він зма-

лює розбудову монастиря як православного, а згодом як греко-католицького, що зробив великий внесок в утвердження даної віри в Україні та Білорусі.

Заради правди письменники не обминають нагоди, щоб не описати моральні вади окремих пастирів. Дорікають за "двоженство" митрополитові Онисифорові Діючці; православні з гнівом пишуть про тих ієрархів, які прийняли греко-католицьку віру, а греко-католицькі зображують їх як героїв розбудови своєї церкви. Справжніми будівничими держави зображені Феодосій Печерський, Йов Борецький, Ісайя Копинський, Йосип Нелюбович-Тукальський, а відновленої церкви Іпатій Потій, Вельямин Рутський, Петро Могила.

Якщо автори монастирських літописів ширше розповідають про життя ієрархів, то інші, в переважній більшості, пишуть тільки про час їх обрання на митрополію чи ігуменство або лише про смерть. У Межигірському літописі читаємо: "Року 1663 місяця Ноемврія 14 преставился Варнава Лебедевич, ігумен Межигорський, чоловік чесний і побожний, общого життя не оспаний ревнитель; бил погребен Іннокентієм Кгізелем, архімандритом печерським і всім духовенством Київським в монастиру Межигорськом, в церкві великій, Чоеврія 30"²¹⁰. "Р(оку) 1779, дня 8 червця, умер Єпископ Атанасій Шептицькій в Страшевичах, селі до єпископства Перемишльського належачім і дві милі від Самбора вітстояцім. Тіло єпископа того сложено в подвійній трумні і похоронено в церкві Самборській в гробниці під великим престолом межі основателем тої церкви Ілією Комарницьким і его супругою"²¹¹. У цих некрологах бачимо давні етикетні традиції стилю монументального історизму, які витримані сповна. Але в більшості творів, написаних "для пам'яті", записано стисло: "1682. Мелетій Дзик, ігумен Кирилловський і

²¹⁰ Межигірський літопис. — С. 98.

²¹¹ Хроніка м. Самбора. — С. 354.

Михайловський, преставився”²¹². Чи: “1693. Преосвященний архієпископ черніговський Лазар Баранович преставився сеп(теврія) 7, в неділю”²¹³. Ця стислість не менш інформативна, але вона адресована вузькому колу або і окремій людині.

Увага літописців до часу смерті ієрарха, окрім суттєво хронологічного (“для пам’яті”), поминального значення, має і набагато глибше. Вона не лише надає творчій мартирологічному забарвленню (ніби пом’яника), але й нагадує кожному споконвічне християнське вчення про скороминущість нашого життя, про те, що на цьому світі ми тільки готуємо себе до вічності в потойбічному. Цей запис виступає темою для молитви за померлих, для проповіді, служби Божої, спогадів і розповідей. Запис, таким чином, набирає ознак сюжету, від якого продовжиться подальша творча праця усно або письмово. Тому твердження про мартирологічні ознаки літописів — це лише перший крок до пізнання природи й мети стислих записів. Другий — це, власне, розуміння їх як джерел, сюжетів для подальшої творчої праці.

Якщо священники досить скромно описують церковне життя, зупиняючись на будівництві храму, його облаштуванні, записах розходів громадських коштів, дарунків-пожертв, то монастирські літописці досить вельєречиві. Єднає обидві групи хроністів велика зацікавленість до світського життя. Описуване життя монастирської братії можна поділити на три великі теми: релігійно-просвітницьке, господарське та політичне позамонастирське, котрі, в свою чергу, поділяються на низку побічних другорядних тем і підтем, які в сукупності створюють багатотемне розгалужене документально-художнє полотно, здатне самостійно виконувати роль історико-естетичної пам’ятки конкретної доби. Одночасно кожна пам’ятка є вдячним джерелом для

²¹² Літописець Варлаама Ясинського. — С. 38.

²¹³ Літописець Йоасафа Кроковського. — С. 40.

*Цар
Олексій Михайлович*

*Імператор
Петро I*

*Императриця
Єлизавета I*

*Императриця
Катерина II*

історичної белетристики, поезії, драматургії, публіцистики XIX-XX ст.

Призначення монастирів — зміцнювати, поширювати, утверджувати християнську віру. Цій темі в творах надано чимало матеріалу. Оскільки це завдання виконують живі земні люди, то літописці з перших кроків розвитку жанру переносять акценти не на суто конфесійно-моральні проблеми, а на висвітлення їх через зображення життя монахів. Таким чином, основним героєм твору стає не абстрактне віровчення, а конкретний монах, священик, ієрарх, як його носії. Дане переакцентування дозволило письменникам, різнобічно зображуючи життя і працю людини-“слуги Божої”, переконливо й наглядно відтворити всі перипетії, пов'язані із забезпеченням потреб віри і віруючих.

Щоденною практикою кожної церкви є відправи служб Божих. Вони настільки звиклі і зрозумілі для віруючого, що на них хроністи майже не зупиняються в своїх оповіданнях. Служби Божі — це один із кінцевих видів обрядових дійств, підсумок довготривалого навчально-практичного процесу підготовки духівництва, виконання ними своїх професійних обов'язків, реалізація духовних потреб, наповнення душі, свідомості новими зарядами християнської моралі. Зупинятися на цих питаннях покликані інші жанри богословської літератури — проповіді, казання, повчання, гімнологія, натристика, Євангеліє, Біблія. Це дало можливість літописцям зосередитися на питаннях буденних і через них розкрити той мікроклімат, у якому формуються знання, вміння, світогляд віруючого, душпастиря, творця богословської культури. Такий підхід у своїх засадах є реалістичним і мистецьким, що ще одним боком підтверджує приналежність літописання і до літературного жанру. Монастирські й церковні літописи, поруч із колядками, щедрівками, гаївками, апокрифами, стоять на межі богословської та світської літератури, є перехідним жанром від першої до другої.

Через брак богословських навчальних закладів в ХІ-ХVІІІ ст. фахову підготовку духівництво здобувало і в монастирях, де зосереджувалися значні сили високовчених теологів, а вже згодом, із ХVІ ст., окремі їздили поглиблювати свої знання за межами України, зокрема в Римі. Для потреб православних українців у 1587 р. князь В.-К. Острозький відкрив Острозьку академію, а Петро Могила в 1632 р. — Києво-Могилянську. Протестанти здобували освіту в академіях Гоцці та Киселина в другій половині ХVІ — першій половині ХVІІ ст. Греко-католики — у Замойській, в Римі, з кінця ХVІІІ ст. у Львові. Римо-католики — у Замості, Винниці, Острозі, Римі. Центрами підготовки духівництва були Супрасльський, Лаврівський, Сатанівський греко-католицькі монастирі. Тут навчалися діти з різних станів, причому одержували не тільки дяківську та священницьку освіту, але й ремесло кравецтва та інших побутових послуг²¹⁴, розрахованих на навчання дітей у парафіяльних школах. Якщо в Сатанівському монастирі була “школа красномовства”²¹⁵, то Лаврівський наприкінці ХVІІІ — в першій половині ХІХ ст. мав початкові школи, гімназію. Багато матеріалу в літописах цих двох монастирів відведено описові навчального процесу. В Лаврівській монастирській духовній школі викладалися, окрім богословія, мови, арифметика, алгебра, фізика, граматики, метафізика, логіка, риторика, філософія. Тут готували і викладачів цих дисциплін для інших монастирських шкіл з числа молодих монахів, т. зв. “неопротестантів”, підвищували свій фаховий рівень “професори”, які з’їжджалися на періодичні “реколекції” (сесії) і влаштували разом із “студентами” численні “сабативи” (диспути) з різних фахових проблем, особливо з метафізики, філософії, богословія. Фактично, то була не проста монастирська шко-

²¹⁴ Лаврівська хроніка. — С. 88.

²¹⁵ Сатанівський літопис. — С. 162.

ла, а вищий богословський навчальний заклад. Звідси й авторитет монастиря, бо його вихованці, викладачі, ігумени направляються в усі кінці осідку та поширенні греко-католиків в Україні та поза її межами для проповідницької й викладацької діяльності. З літописних оповідей постають образи цих трьох монастирів як визначних духовних і культурних центрів, в яких формувалася, гартувалася й удосконалювалася національна свідомість духівництва, котре несло ці високі повдання в гуцулщині. Недарма монастирська управа постійно найздібніших вихованців, викладачів з Лаврова посилає на подальше навчання до Риму²¹⁶.

Студенти з Лаврова і Сатанова, практикуючись у риторичній вправності, як і їхні наставники, розвивають жанр урочистих вітальних промов, складаючи паногірики ігуменам, єпископам, професорам латинською, польською, а згодом і рідною мовами.

Із завоюванням Криму в 1780-х рр. досить динамічно відбувається заселення півдня України нашим народом, адже здійснилася віковична мрія, що керувала діями берладників, ухадників, козаків упродовж ХІІІ-ХVІІІ ст. Автор записок про тутешні події, невідомий канцеляриста з єпископії, обширно зупиняється на церковних справах півдня, розповідає про перші кроки нововідкритої Новомиргородської семінарії, переведеної сюди з Полтави²¹⁷, в якій також, окрім богословія, викладалися латинська, грецька, німецька мови, арифметика, географія, історія. Методика і традиції Києво-Могилянської академії розвивалися на Україні в православних і греко-католицьких закладах, спрямованих виконувати функції і світських. Вони виступають реальними центрами розвитку освіти, культури, працюють за програмами гімназій, академій, є ґрунтом для національного відродження, котре з новою си-

²¹⁶ Лаврівська хроніка. — С. 74, 81.

²¹⁷ Літописні записки про події в Новоросії. — С. 67, 68.

лою почало розвиватися з початку XIX ст. Фактично, майже при кожному монастирі працювали початкові школи, в яких місцеві діти здобували такий рівень знань, який забезпечував їм підготовку до навчання в гімназіях (про це пишуть І. Тимківський²¹⁸, М. Максимович²¹⁹ та інші діячі національного відродження першої половини XIX ст.).

Поширення конфесійного віровчення — одне з основних завдань для кожного віруючого, тим паче для духівництва. Тому *тема місіонерства* висвітлюється в літописах Супрасльського, Лаврівського, Сатанівського, Винницького монастирів. Супрасльські монахи успішно розгортали свою проповідницьку діяльність на теренах українського та білоруського Полісся, в Подляшші; лаврівські, сатанівські — в Правобічній Україні. Винницькі капуцини та їх брати з Чехії спрямовували свою діяльність і на Московію. Особливо з теплою пише винницький літописець про активну їхню діяльність в Одесі на початку XIX ст. завдяки підтримці губернатора Рішельє²²⁰, але на заваді монахам став брак знань “іноземних мов”²²¹ і відмова австрійських капуцинів допомагати, адже в місті переважно проживали французи, італійці та німці.

Місіонерська та проповідницька й господарська діяльність монахів не була простою. Постійна полеміка із супротивниками віровчень туго перепліталася з політичними проблемами, які в Україні були досить складними в XIV-XVIII ст. Якщо, підтримане королівсько-шляхетською владою, католицьке духівництво чітко стоїть на засадах їхньої політики, а православне, маю-

чи за плечима потужне козацтво, сміливо проводить наступально-оборонну політику свого віровчення на Правобережжі, то досить сутужними були справи у протестантів і греко-католиків, ставлення до яких постійно змінювалися з боку козацтва і польської шляхти в залежності від політичної кон'юнктури. Особливо незаздрісною є доля греко-католиків, які впродовж всієї історії церкви після Берестейської унії 1596 р. піддавалися гонінням з боку одних і інших як серед поспільства, так і еліти. І чим більше загострюється тиск на церкву, тим вона настирливіше відстоює своє право на життя завдяки праці духівництва, особливо монахів чину святого Василя Великого. Упередженість до уніатів з боку шляхти і козацтва заставляла їх інколи йти на компроміси з ними, котрі поверталися проти них новим спалахом репресій з боку супротивників, що приносили численні людські жертви. Вони, в порівнянні з жертвами серед народу в результаті безперервних воєн, людоловних нападів татарів, набагато менші, але відтворюють трагічну ситуацію, пов'язану дошкала віри в країні, розірваній поміж колонізаторськими державами, які намагалися нав'язати власне офіційне віровчення українцям і через нього добиватися повного поневолення, асиміляції нашого народу.

Ці матеріали допомагають глибше висвітлити тернистий шлях пошуків предками оборони себе, власної гідності, віри, а через них і завоювання та оборону права на свободу, державність. Суспільно-політична та економічна трагедія народу, підсилена духовною, стала жахливим історичним фактом випробування фізичної й духовної сили українців, їхньої здатності опам'ятатися, відмовитися від дріб'язковості, згуртуватися дошкала державобудівної ідеї.

Літописні матеріали цьому питанню присвячують небагато уваги, щоб не загострювати конфесійні протистояння. Водночас таким підходом декларується ідея віротерпимості з їхнього боку як засадничого чинника,

²¹⁸ Тимківський І. Записки // Русский архив, 1877. — Кн. 1. — С. 1377-1466.

²¹⁹ Максимович М. Автобіографія // Києвъ явился градо-мъ великимъ: Вибрані твори. — К., 1994. — С. 389.

²²⁰ Винницький літопис. — С. 45.

²²¹ Там само.

який не заважає людям різної віри жити мирно, в злагоді, поруч, гуртуватися довкола визвольних змагань, вносити свою лепту в перемогу над колонізаторами, перемогу добра, високої християнської моралі над злом і ницістю. Серед пам'яток не побачимо закликів до насильства, хоча симпатії автора Винницького літопису повністю на боці шляхти, а не гайдамаків, під час опису цього повстанського руху. Греко-католицькі літописці, підтримуючи ідею визвольного спрямування Гайдамаччини, все-таки дорікають останнім за їхню жорстокість у ставленні до свого духівництва, за погром Уманського монастиря²²², за немилосердність до ближнього.

Внутрішнє протистояння греко-католицької та православної церков України найбільше хвилювало духівництво, тому воно знайшло бурхливе вираження в полемічній літературі з обох боків, загостило політичну обстановку, коли до цих проблем на прохання київського духівництва, очоленого митрополитом Йовом Борецьким, підключилося козацтво. Це протистояння призвело до вбивства в 1610-1630-х рр. двох греко-католицьких ієрархів: Антонія Грековича та Йосафата Кунцевича. Літописець Супрасльського монастиря, роздумуючи над цією проблемою, в 1618 р. пише: “В Київському Видубицьком монастирі Григорія іли как его іменуєть Віленське братство, Антонія Грековича, благочестивого священника, уніята, генерального намістника в ділах духовних, бившаго здісь по распоряженію м(итрополита) Рутського, схизматики утопили в Дніпрі. Здісь же четирьох уніятських монахов вбросили в такое заключеніє, что они здісь нашли болізни на всю жизнь. Священника і другаго, бившаго по ділам, несправедливо, нечестиво і безбожно погубили і убили; в Шаргороді убили уніятського протоіерея-старца. Віленські волненія схизматиков с трудом укрощени тяжкою

казнію”²²³. Це оповідання, спричинене часом найбільшого протистояння конфесій, відбиває і гнів автора (православні — “схизматики”) і підкреслення жорстокості останніх до греко-католиків. У сукупності воно відбиває важку реалію, коли церква, охоплена внутрішньою кризою, стала причетною до жорстокостей (а подеколи і ініціаторкою їх) і як швидко девальювалися високі християнські якості через причетність духівництва до злочинності, і як діяв закон зворотності, коли жертвами жорстокості ставало й саме духівництво. Напрошується висновок про потребу залагодження міжконфесійних протиріч з метою об'єднання нації на загальнонародних засадах, речниками яких були якраз митрополити Вельямин Рутський і Петро Могила.

Неодноразово монахи ставали жертвами розбійників. Мгарський літописець, розповідаючи про “замішання” в козацькому війську після скинення з гетьманства І. Самойловича, пише: “Тогдиж і нашего брата Порфирія з дяконом, послушником і хлопцем, юж назад повертаючого з гути, дві милі от Гадячого, 27 юля, под Русанувкою селом, тогож села чотири чоловіки тиранською смерть позабивали і на купу тіла їх зложивши, дегтем полили, сіном накидали і вози наверх склавши, тіла їх попалили”²²⁴. Правда, кривдників також так “през суд” “смертю тиранською” скарали. Обидва оповідання спрямовані проти людської жорстокості, засвідчують, що церква в добу воєн, масових протистоянь не може виконувати свою гуманістичну функцію сповна, сама стає об'єктом і жертвою руйнівної сили, тому повинна докласти ще більші зусилля до недопускання їх. Хоча ці благі наміри є ідеалістичними, але конче потрібними, і їхні висвітлення зумовлені власне такими потребами. Мгарський літописець розповідає, як багато і щиро працюють монахи, будівничі над побудовою церкви, щедро

²²² Лаврівська хроніка. — С. 65.

²²³ Літопис Супрасльської лаври. — С. 98.

²²⁴ Мгарський літопис. — С. 45.

підтримувані гетьманом Самойловичем. У цей напружений час вони стають жертвою озвірілих убивць. Натуралістичний опис жорстокого вбивства у контексті повідомлень про будівництво, створений за законами барокового стилю, спрямований викликати відразу, ненависть до жорстокості, ефективно впливає на почуття читачів, спонукає шукати виходи із кризових ситуацій. Такий підтекст, підсилений вироком суду, дає надію, що поєднання гуманістичного виховання з пануванням законності в суспільстві здатні перемогти зло.

Таким же жорстоким заходом, на думку сатанівського літописця, є вольова ліквідація жіночих монастирів в Україні, підвладній Австрійській короні в 1782 р.²²⁵, з конфіскацією їх добра. Не дивлячись на те, що автор описує “сумну справу”, яка спіткала римо-католицькі обителі, він розглядає її, як логічний результат озлобленого світу, в якому гуманістичні ідеї опинилися на задвірках. Та інакше і не могло бути, якщо протистояння церков саме спровокує відповідне до них ставлення, сприяє підпорядкуванню їхнім потребам світської влади. Такий страх зависав постійною загрозою і над греко-католицькою церквою, бо лише при появі московських військ на Поділлі, хоча би і тимчасово, як пише винницький літописець, православні відбирали в уніатів храми, а влада відмовлялася захищати (оповідання за 1772, 1794 рр.), зрештою, перевівши більшість (в т. ч. і Сатанівський) монастирів у православні вольовим рішенням.

Тему непростого церковного життя літописці намагаються висвітлювати різнобічно, щоб показати виразки духовництва, сподіваючись на їх подолання в майбутньому. Про злодійкуватість монахів-тринітаріїв з Галичини і Лодомерії, що призвело до закриття їхніх монастирів²²⁶, про вільнодумство, порушення монашої дисципліни описано в Сатанівському та Винницькому

²²⁵ Сатанівський літопис. — С. 182-183.

²²⁶ Там само.

літописах. Перший розповідає про створення в монастирі келії-в'язниці для “невиправного” монаха-порушника Вітошинського, другий про втечу капуцина Гонората, який не витримав “утисків” у монастирі.

До греко-католиків з постійною недовірою ставилася місцева влада, проти них займалися провокаціями пилипони, підмовляючи православне духовництво до бунтів²²⁷, які мали засвідчувати нібито утиски перших стосовно других. З цією метою Призренський митрополит Євсей, що прибув на Поділля з Молдови, у 1780 році через брак православного духовництва висвячував священниками простих селян²²⁸. Протести офіціала Йонна Любинського проти незаконних дій “псевдоєпископа” завершилися бунтом селян, які ледь не забили уніатського ієрарха, як колись Кунцевича²²⁹. Але і свої ієрархи не завжди праведним шляхом добивалися ігуменських посад. Боротьба за них породжувала нездорову конкуренцію, вольові рішення “своїх” протекторатів²³⁰, що давало привід австрійській владі в Галичині ще настирливіше втручатися у внутрішні справи церкви: вона в 1781 р. назначає Львівським, Галицьким і Кам'янецьким єпископом Петра Білянського “з білого духовництва”. Автор цитованого оповідання з гіркотою усвідомлюючи, що настає новий етап утисків на свою церкву, отже, і новий етап поневолення українців, пише: “Де перший випадок у наших краях, особливо в обряді руському, щоб із світського священника був призначений єпископ, усупереч усім правам і звичаям, які існують від початку східної церкви до сьогоднішніх днів, а тепер знищеним; це справа пануючих у тому краї німців, які декілька років тому безправно відібрали від Польщі той край, панують там”²³¹.

²²⁷ Сатанівський літопис. — С. 191.

²²⁸ Винницький літопис. — С. 35.

²²⁹ Там само.

²³⁰ Лаврівська хроніка. — С. 71-72.

²³¹ Сатанівський літопис. — С. 180.

Беззаконня в світському житті впливало на його рецидиви й в церковному й поверталось знову ж таки проти церкви. Це розуміло духівництво, спрямовуючи все більше зусиль на просвітницьку діяльність. Та жорстоке життя в жорсткому світі нав'язує свої закони, свої випробування. Сатанівських монахів турбує те, що "злість людська, не задоволена образою людей через різні види, як крадіжки, грабунки, обмани і т. ін., вривається часто і в святині та замахується на жертви, Богові присвячені"²³². Автор розповідає про зростання шахрайства, котре загрожує добробуту суспільства, замахнулося на добро монастирів і навіть комісарів поліції²³³.

Зростання військових потреб Польщі, Росії, Австрії в другій половині XVIII ст. зумовило уряди вдаватися до вольового використання для своїх потреб багатства монастирів. Вони обкладаються податками—"люстраціями" "для якоїсь особливої державної потреби"²³⁴, зобов'язаннями забезпечувати армію фуражем²³⁵. Галицьке духівництво, переконавшись у крутому характері австрійської влади, котра не лише, на їхній погляд, закривала забагато існуючих монастирів, але й забороняла підтримувати прямі зв'язки з Римом, купувати закордонні книжки, уживає заходи, які би виражали його лояльність до нового господаря, забороняючи його критикувати, а про непослушних монахів вирішило "доносити"²³⁶. Тому такі заходи увінчалися успіхом, бо незабаром нова влада посприяла відкриттю у Львові "цісарської" богословської академії²³⁷, дозволила знову їздити монахам за кордон, підтримувати тісний зв'язок із Римом²³⁸.

²³² Сатанівський літопис. — С. 184-185.

²³³ Там само.

²³⁴ Там само. — С. 173.

²³⁵ Там само. — С. 189.

²³⁶ Лаврівська хроніка. — С. 78, 85, 87.

²³⁷ Там само. — С. 92.

²³⁸ Там само. — С. 90.

Польська влада в останні роки свого панування в Україні лояльно ставилася до греко-католиків. Після ліквідації єзуїтського ордену в 1773 р. (про що літописці пишуть досить спокійно) на Волині справи їхні покращилися, бо місцеві мешканці почали "симпатизувати" їм, тому уряд дозволив у Острозі відкрити василіанський колегіум замість єзуїтського²³⁹. Це було офіційним визнанням як уряду, так і народу, зростав авторитету греко-католиків та їхньої ролі в житті українців Галичини, Волині, Закарпаття, Поділля, а, водночас, і пошуки фінансової підтримки від духівництва.

Австрійський уряд також швидко зрозумів, що загострення стосунків з греко-католицькою церквою нічого доброго йому не передбачає, тому пішов на співпрацю з нею, хоча дав зрозуміти, що в ній повинен панувати порядок, характерний для духовної діяльності, а не світської. Зменшивши до мінімуму силовими методами кількість римо-католицьких монастирів, він відновив жіночі уніатські, узаконив самостійність монастирів як окремих юридичних інституцій²⁴⁰. Особливо важливим є рішення уряду захистити монахів від свавілля церковної влади. Згідно урядового рішення кожен монастир повинен був узаконити число монахів, заборонялося "видалювати" монаха з монастиря чи переводити з одного в інший без попередньої згоди родини²⁴¹.

Дані літописні матеріали відтворюють драматичне, але гнучке, визрівання греко-католицької церкви та завоювання нею провідної ролі в житті західноукраїнського народу. Паралельно цим подіям бачимо зростання ролі православної церкви на півдні України, значне сувереніцтво поміж греко-католицькою та православною в Східному Поділлі, на Правобережжі, де в містах кращі

²³⁹ Сатанівський літопис. — С. 181.

²⁴⁰ Лаврівська хроніка. — С. 85.

²⁴¹ Там само. — С. 86.

позиції були в уніатів, а в селах — у православних, хоча тут появився могутній і безцеремонний супротивник греко-католиків в особі російської влади.

Стосунки монастирів із світською владою, особливо довколишніми поміщиками, були постійно складними, бо їхні інтереси перехресчувалися навколо ґрунтів, лісів, фільварків та інших майнових питань. Доходило до того, що навіть з нащадками засновників обителів доводилося мати затяжні судові процеси, як це було між Супрасльським монастирем і князем Х. Ходкевичем, С. Пацом, які хотіли перетворити його на римо-католицький, тому шукали різних зачіпок. Лаврівські монахи мають постійні клопоти від своїх братів зі Львова²⁴², австрійського уряду, що відібрав ліси в державну власність, сусідів-селян і поміщиків за землю, пасовища. Про ці змагання хронікарі пишуть як про змагання силою, завзяті. У переважних випадках монастирі, не маючи державної підтримки, програвали (Лаврівський, Мотронинський), а Супрасльський завдяки величезній підтримці митрополита Рутського, на боці якого був і король, зумів відстояти себе. Ці розповіді можна схарактеризувати як малі перемоги чи поразки у великій справі. Їхня величина вимірюється силою авторитету монастиря, церкви, котра, не дивлячись на досить складні політичні умови, сміливо вступала в боротьбу за свої права проти сильних світу цього. Хоча не завжди ці процеси йшли їм на користь, бо монастирі в змаганнях за збагачення втрачали не менше авторитету, ніж відстоювали. Засуджувати ці реалії було б невинуватим спрощеним підходом до них. Треба брати до уваги і той факт, що через відсутність національної державної інституції церква взяла на себе освітні обов'язки, тому потребувала значних коштів для її реалізації, а пожертвувань було явно замало. Та і потреби для самої церкви чималі. З іншого боку: а чому всіляким зайдам чи своїм

²⁴² Лаврівська хроніка. — С. 75, 409.

магнатам земля, ліси повинні належати, а церкві ні? Здається, що православні та греко-католицькі монастирі як інституції, що працювали для України, більше не наліштовували чужих володарів, ніж просто монастирі-землевласники. Це ще один бік для роздумів і розуміння особливостей реформаторських засад нашої культури, тісно переплетеної з опором і національно-визвольним рухом, в яких поєднувалося особистісне, конфесійне із загальнонаціональним. Виникав ніби алогізм, але алогізм зі своєю логікою.

Чималі сподівання монастирська й церковна громади покладали на фундаторів своїх обителів, храмів. У цій надії поєднуються раціонально-матеріальні розрахунки з духовними, бо тільки впливова, маєтна й авторитетна людина могла дати поштовх для нормального їхнього функціонування. Маючи більш-менш забезпечене матеріальне становище, храми одержують можливість виконувати свою християнську й просвітницьку місію на належному якісному рівні. Ось це покликання було основним у взаєминах духівництва з ктиторами: прилучити їх до культурологічної праці на благо рідного народу, збагатити їх духовно, повернути в лоно рідної церкви відступників, а через неї й культурну діяльність до потреб і проблем свого покинутого народу. Такий шлях важливої і знову суто по-українськи реформаторської діяльності церковників. Лист Ісайї Копинського до М. Вишневецького прозоро розкриває таке розуміння даної теми: “Не горди, наша княжая милость, вірою своєю, в которой водою і духом естесь урожоний, але навернися до церкви Божей, матки своєї природной, а утіш нас всіх; і кгда, ваша княжая милость, побожне учинити рачиш, благословенство Божие і родительское будеть, і всю церков і все християнство релії старожитной утішиш, і тут, на землі, щасливе і фортунне вік свой препроводивши, в ласці Божой векуїстий живот одідичиш”²⁴³.

²⁴³ Літопис Густинського монастиря. — С. 42.

Дипломатично-панегіричний підхід до меценатів — потреба, що диктувалася обставинами, і етична традиція, котра підкреслювала шляхетність вчинку, до якого запрошувався адресат. Його згода, підтримана щедрим дарунком, грішми заслуговувала похвали і вічної пам'яті, бо це були вчинки духовного рицарства, які виходили із високих засад і розумінь честі, свідомості, совісті, слави, слова шляхтича. Власне, керовані почуттями вдячності та радості, ченці щедро й по-художньому мальовничо зображували ктиторів у літописах, розповідали про їхні добродієства. І не запобігання чи лестощі ними керують, а радість за одержану ще одну моральну перемогу в душпастирській праці. Тому тон і стиль панегіризму є провідним у створенні образів ктиторів. Цей тон витримується майже трафаретно як до осіб із аристократичних верств, так і демократичних, осіб з-поміж одновірців, так і іновірців, бо церква і ктитор об'єдналися в праці задля поширення й перемоги християнської віри, моралі над безвір'ям, аморальністю. Вони разом об'єдналися в любові до Бога, до рідної землі, свого народу. Тому образи православного князя О. Ходкевича (XV ст.) з літопису Супрасльського монастиря, православного дідича С. Дітинського (XVII ст.) зі “Синопису” Підгорецько-Плісеського монастиря суголосні католикам князям А. Чарторийському, М. Потоцькому (XVIII) зі Сатанівського чи Л. Калиновському (XVIII) з Винницького, чи графа Ф. Потоцького (XVIII) з Лаврівського літописів. У даному випадкові вчинками добродіїв і письменників керують вищі виміри моралі, здатні об'єднувати довкола доброї ідеї людей різних віровчень, зате єдиних у любові до Бога як до істини й добра, символу досконалості. Такими виступають князь М. Вишневецький, гетьмани І. Самойлович, І. Мазепа (XVII ст.) у літописах Густинського й Мгарського монастирів. Дещо заземленим зображений кн. Б. Соломерецький (кін. XVI — поч. XVII ст.), бо автор Баркулабівського літопису не тільки звужив його значення для долі місцевої церкви,

але й реалістично відтворив основні його старання в розбудові власних маєтностей, а ктиторство зобразив як другорядне добродієство²⁴⁴. Спрощеним, порівнюючи з попередніми образами, зображений образ московського царя Михаїла Федоровича (XVII ст.) у “Діаріуші” Афанасія Филиповича, оскільки автор “по тонку”, зате досить мистецьки, відтворив власний образ, поруч якого всі інші блякнуть. Образи меценатів у монастирських літописах мають виразне літературне опрацювання, побудову, спрямовані на явну ідеалізацію, притаманну панегірично-геральдичній поезії, традиційним некрологам і етикетності зі стилю монументального історизму, свідомій дидактиці. З естетичного погляду вони є вагомим набутком давнього письменства, зразками створення образів літературних героїв, здатних виконувати виховну роль, спонукати до наслідування, впливаючи на почуття й розум читачів.

Загальновідомо, яку велику роль у розвиткові освіти, культури нації відіграли братства. Не завжди в них склалися добрими, творчими взаємини з ієрархами, які часто й відверто виступали проти них, не бажаючи поступитися першістю в освітній діяльності, керуючись амбітними почуттями. Протистояння Львівського братства з єпископами Гедеоном Балабаном і Йосипом Шумлянським були затяжними і шкідливими, в першу чергу, для церкви²⁴⁵. В міру зростання ролі братства в національному відродженні, зростала його популярність. Баркулабівський літописець до 1583 р. про Львівське, Віленське та Берестейське братства говорить непевно, обережно (“братерство якеєсь”), хоча і задоволений ними, оскільки ті розпочали “закон і віру утвержати”²⁴⁶. Ближче знайомство з працею братчиків ви-

²⁴⁴ Баркулабівський літопис. — С. 56-57, 60, 63-64, 80.

²⁴⁵ *Зубрицький Д.* Летопись Львовского Ставропигиального братства. — Б. м. і р. — С. 32-112.

²⁴⁶ Баркулабівський літопис. — С. 53.

кликає в автора симпатії і вже в 1592 р. він присвячує їм ціле оповідання, описуючи тверду позицію останніх в обороні православної віри під час активної підготовки унії з католицькою. Письменник підкреслює високий освітній рівень львівських братчиків, їх згуртованість, взаємопідтримку між собою в обороні засадничих принципів: “Почали собори помісніє чинити, то єсть у місті Віленськом братство навчоних людей до себе на порятунок прибавили з міста Львовського Григорія Рогатинца, Стефана Зизанія. Тіє сильную і великую войну з римляни мівали, не только на ратушах, і при ринку, по дорогах, но і посередку церкви святоє войну, потарчку великую мівали”²⁴⁷.

Симпатії православного літописця до братства аргументовані на засадах конфесійної спорідненості та високого освітнього рівня братчиків (сам автор мав нагоду у цьому переконатися, познайомившись зі Стефаном Зизанієм, коли той навчав “руської” й “кгрецької” мов сина кн. Б. Соломерецького Богдана). Тому, коли хронікар розповідає про Берестейський собор 1590 р., на якому розглядалася скарга львівських братчиків на “владику” Балабана, то він повністю стоїть на боці братства, бо вони роблять добрі справи: “школи братськіє мають міти”²⁴⁸. Ф. Филипович, як виразник поглядів і свідомості низових верств суспільства, в братському русі бачить вагому підпору для духовного відродження нації і, що для нього приємно, що в цей рух включилися демократичні верстви, свідомі власної сили та потреби. Обнадійливість і радість за них, виражені в тексті, підкреслюють демократичність світогляду самого автора.

Церковно-громадські й культурно-просвітні братства, зародившись у Львові, розгорнули свою діяльність в усій Україні. Монастирсько-церковні літописці з вдя-

²⁴⁷ Баркулабівський літопис. — С. 57.

²⁴⁸ Там само. — С. 59.

чністю описують їхню діяльність, допомоги громадам у будівництві храмів²⁴⁹, їх облаштуванні²⁵⁰. Самбірський хроніст під 1564 р. розповідає: “Братство тоє віт первого зараз начала печалилося благосостоянієм храма Божого, а доказом печалюности і ревности его суть два в церкві Самборській досі находящієся Євангелія дорогоцінно оправленні, образ пресвятої Богородиці пребогато украшений і великий звон с написом: “Сєион создан бисть до міста Самбора за старанієм всего братства Самборського до храму Рождества пресвятої Цѣви року Божія 1677, місяця мая дня 13”²⁵¹.

Патріотична діяльність братств приваблювала широкі верстви народу по всьому українському розселенні. Як видно з уцілілих пам’яток, вони розгорнули свою діяльність у XVII-XVIII ст. на всіх теренах Закарпаття, працюючи в Гуменному, Ольшинкові, Гажині, Ардо-Потоці й, напевне, в Уйлаку біля Требішова²⁵².

Увага літописців до діяльності братств яскраво ілюструє спрямування самих творів: поширювати й описувати просвітництво, вдячність ктиторам, сприяти розвитку об’єктивної історії, збагаченої фактами, що відбувалися в різних краях України. Цей матеріал одночасно служить ще одним штрихом для увиразнення, унаочнення просвітницької діяльності релігійних громад, монастирів, церков, зміст якої відбивався й на тематиці самих літописів.

Про що б не писали письменники, вони ніколи не забувають своє покликання зображувати духовну діяльність конкретних осіб у конкретних духовних закладах чи місцевостях. Важливим фактом, гідним пам’я-

²⁴⁹ Хроніка м. Самбора. — С. 352; Мгарський літопис. — С. 61.

²⁵⁰ Сатанівський літопис. — С. 189, 192.

²⁵¹ Хроніка м. Самбора. — С. 352.

²⁵² Панькевич І. Культурно-історичне значення покрайніх літописів. — С. 24.

ті, вважають усі літописці описи висвячування ієрархів, свідками яких були. Зупиняються на цій темі автори хронік зі Самбора, Керестура, Новоросії, розуміючи, що описані факти, події є невідривною часткою загального культурного процесу, відбивають прилучення до нього єпископів, священиків.

Прилучення до християнської віри іновірців є значним досягненням і результатом пастирської праці духівництва, зокрема священиків. Це — свідчення своєрідної переваги віровчення певної конфесії над тим, з якого виходили ці неофіти-вихрещенці. Тема вихрещування євреїв у християнську віру знайшла відображення в кількох літописах: Баркулабівському, Сатанівському, Винницькому. Описані факти підкреслюють перевагу християнських церков, віровчення яких обирали новохрещенці, що в сукупності робить їм честь. Які причини спонукали людей міняти віру?

Баркулабівський літописець, розповідаючи про хрещення єврейської дівчини, переконує читача, посилаючись на свідків, які допомагали йому перевірити щирість вибору Стирки. Вона ж переконує їх у давньому прагненні “християнкою зостати”, бо “с хутю і з великою радістю того прагну, Христову віру міти”. Причини, на переконання автора, цього вибору в заняттях її матері Мар’ямки “чарованням”, що, певне, приносило чимало клопоту й кпинів дівчині в православному оточенні. Художньо переконливо письменник відтворює барокову антитезу: з одного боку, тріумф дівчини й християнства, а з другого — трагедія матері, котра в горі й розпачі “пічку розметала”, “чаровние поганськіє слова говорила, проклинала”, “много зла поганства творила, проклинала, аби жива не біла” Стирка²⁵³.

Це оповідання важливе для історика літератури як факт, який підтверджує, що на зламі XVI-XVII ст. поруч із епічною тематикою, котра відтворювала життя

державців, їх внесок у розбудову військ, держави, церкви, поступово письменники зацікавлюються життям “малої” людини у військовій діяльності (козак Яків Кимиковський з поеми Мартина Пашковського “Дії турецькі і змагання козацькі з татарами”), в щоденній праці (селяни, робітники з легенд Петра Могили), в побуті (героїня цього літописного оповідання). Змалювання Ф. Филиповичем трагедії матері Стирки — Олени не тільки драматизує оповідь, але, швидше, покликане звинуватити її в тому, що поганська віра із чаруванням завжди буде закінчуватися бідую, і лише християнська здатна принести людині щастя. Донька, яка прозуміла цю істину, ніби виражає пошуки виходу з несправедного середовища в праведне, з юдаїзму в християнство. Детальний опис процедури хрещення підкреслює очищення дівчини від старого як тілесного, так і духовного, благоговіння від знайденого правильного шляху.

Охрещення двох єврейських хлопчиків, Йосипа і Григорія, описує сатанівський хронікар, а винницький — 79-річного старця, який забажав стати монахом. Акцентувати роздуми про якісь несприятливі національні причини, котрі змушували людей міняти віру, — немає підстав. Описані випадки — добровільні і типові. Вони відображають процес, коли частина євреїв, живучись із християнами, відчула себе повноправними представниками корінного народу і вирішила назажди поєднати власну долю з долею українців. Шлях до цього один і найпереконливіший — віра. І вони, обираючи для себе таку долю, йшли ним. Наскільки швидко й щиро — то питання інше.

Християнські ідеологи на нього дивилися простіше, хоча, як люди, не обминали нагоди підкреслити душевну трагічність, яку переживає людина в такому випадку. Цим підходом вони ще раз надавали літописам літературних ознак, психологічного забарвлення, художньої достовірності.

²⁵³ Баркулабівський літопис. — С. 74.

Берестейський собор 1596 р., на якому була узаконена унія православної церкви України з римо-католицькою, став об'єктом жорсткого публіцистичного аналізу його причин і наслідків, проклять і анафем. Немало уваги надано йому і в літописанні, причому у світському більше, ніж у монастирському. Такий факт можна зрозуміти, напевне, достовірно. Козацьким літописцям тема Берестейського собору допомагала обґрунтовувати гіпотезу про те, що він спричинив потребу збройно захищати права православних, особливо повстання під орудою К. Косинського, С. Наливайка, хоча такий підхід є значно пізнішою ідеологемою. Духівництво, розуміючи у цьому факті результат церковної, зокрема православної, кризи, безуспішність довгої й безрезультатної полеміки, вважало за краще не згадувати про нього або записати “для пам'яті”, як зафіксовано у літописцях Варлаама Ясинського та Йоасафа Кроковського: “Бил собор у Берестю на унію”²⁵⁴, зашифруючи думки в підтекст, в образ-символ події. Другою причиною замовчування собору була крайова, локальна тематика з церковного життя, котра описувалася в монастирсько-церковних пам'ятках пізнішого походження. Серед аналізованих творів детально описують Берестейський собор і дають йому оцінку з позицій православних Федір і Афанасій Филиповичі в Баркулабівському літописі та “Діаріуші”. Ф. Филипович описує собор як його учасник і очевидець, не вдаючись до аналізу, а відтворюючи хід подій. Його оповідання про собор 1596 р. дає інформативно-описовий виклад, який переривається діалогічними репліками. Авторів вдається відтворити побутове тло собору, що є характерною рисою стилю й зацікавленень хроніста. Він — супротивник унії, але в розповіді про собор намагається уникати емоційного підходу до опису, хоча його ініціато-

²⁵⁴ Короткі літописи Варлаама Ясинського та Йоасафа Кроковського. — С. 38, 39.

рів відверто називає “здрайцями”. Що ж робити православним? На це питання він дає ґрунтовну відповідь: “Ми всі маєм ся тим ображати от тих здрайцов наших, которие то наварили, і от тих, хто їм того помагаєт, ижди терпеливе зносячи якую кривду, на Бога помсту і оборону положив”²⁵⁵. Пристати до унії не можна до тих пір, доки “папіж нехай с патріархами о том намовить, або, поразуменьє вчинивши, сенод сложать і о том становять, а ми без старших своїх духовних о том і мислити не хочем”²⁵⁶. Ця відповідь є переказом офіційної відповіді учасників православного собору в Берестю, що проходив паралельно унійному. З ним автор повністю погоджується без коментарів чи доповнень, відтворивши розгубленість тих, хто не пішов на об'єднання церков.

Засудження унійного собору письменник, щоб надати йому авторитетного “голосу мас”, виражає словами Никифора Азара Протасія, “первосідальника по патріарсі”, який брав участь у ньому й намагався не допустити до злуки української церкви з Римом, та “чоловіка якогось простого”, “которий великії річі мовил, же страх слов его людей преникал, бо Письмо все на память знаєть”²⁵⁷. Він “напоминал, аби люде своєї віри мощно держали”²⁵⁸. Одночасно автор з іронією пише, що після оголошення унії “тих лотров, митрополита і владик не видали, бо їх пустили римляни”²⁵⁹.

Хроніст, узявши участь у православному соборі, повністю з ним погоджується, тому й розповів про його рішення, одночасно засудивши рішення унійного, безпідставне звинувачення протосинкела Никифора у шпигунстві з боку польської влади, відмову унійників прийняти “протестації”. Винуватцями й основними ініціато-

²⁵⁵ Баркулабівський літопис. — С. 67.

²⁵⁶ Там само. — С. 69.

²⁵⁷ Там само. — С. 71.

²⁵⁸ Там само.

²⁵⁹ Там само.

торами унійного собору називає Іпатія Потія, Кирила Терлецького та Петра Скаргу.

Якщо баркулабівський літописець, сільський священник, про Берестейський собор розповідає спокійно, то для Афанасія Филиповича, берестейського ігумена, він є найбільшою ненавистю, про яку не те що вести мову, але й згадувати спокійно не може. Лавина емоцій, яким він піддається, вихлюпуються низкою прокльонів, погроз і пророцтв про кінець світу. Для нього уніати — завжди й назавжди — “прокляті”. Основне завдання, яке він ставить перед собою, — добитися в короля, сейму “аби унія проклятая била згублена на віки”²⁶⁰. Якщо цього не зроблять польські державці, то їх країну чекає велика біда — погрожує літописець. Фанатична ненависть письменника до унії штовхає його на різні авантюри вчинки, через які домагається, щоб були вислухані і прийняті його вимоги, що й довело до жорстокої загибелі Филиповича в 1648 р.

Емоційна наснаженість тексту “Діаріуша” надає творові перехідних рис поміж полемічним трактатом і літописом, інкрустованим документами, листами. Його історично-художня вартість зростає завдяки розкриттю методичних утисків, яких зазнавала православна церква, Берестейське братство від єзуїтів, польської шляхти, уряду. Автор йде в своїх діях всупереч політиці Петра Могили та вищого православного кліру, котрі в 1640-х рр. вживали заходи для примирення з греко-католиками, королівським урядом, щоб таким чином погасити протистояння, полегшити стан православної церкви, забезпечити національну злагоду, об’єднання українців довкола Київського митрополита Могили, котрого готували проголосити патріархом за згодою короля, греко-католицького митрополита і папи римського. Афанасій Филипович є виразником позиції тієї групи українського православного духовництва, котра

²⁶⁰ *Филипович Афанасій*. Діаріуш. — С. 74.

вишжала, що без ліквідації унії не може бути жодної мови про національну злагоду. Його бароковий характер, як і характер Івана Вишенського, спрямований на викриття колоніальних жорстокостей шляхти до українців, для яких вони були тільки “схизматиками, турко-греками, одщепенцями, Наливайками”²⁶¹. Найбільшою бідою для свого народу письменник вважає те, що після унії ми “не рядом стоїмо”²⁶². Тому він, як посланець Бога для “винищення проклятої унеї”²⁶³ не може втихомиритися доти, доки не виконає цю місію.

Підхід письменника до теми — суто художній, спрямований на пробудження в читача почуттів гніву, ненависті, тому й гостро публіцистичний, наповнений способами художньої поетики, антитетики, риторичних фігур, покликаних розкрити в образі автора непримиренного ворога унії. Але і православним ієрархам, які були більш дипломатичними, ніж Филипович, не вибачає загравань з владою, підкреслює їх відірваність від поспільства, яке дорого оплачує за реєстрацію церков, зазнає переслідувань, а “отцеве наші старші в вірі православної о помноженю хвали Бозькое не дбають, кож всі як би ся єї встидають; а што большая — нікоторис, для гоноров і свободи світа того, латиною много о собі розуміньем ошукані будучи (ах, біда ж!) з віри правдивое до іншое вірки, як Смотрицький, Скуминович і іншіє, небачне перекидаються”²⁶⁴.

Окрім греко-католиків, Филипович не визнає протестантів, єзуїтів, яких, переконаний, “зганити треба” й тільки тоді настане спокій на землі, в державі. Різкість тону письменника часто спровокована самими єзуїтами та уніатами, які не могли втихомиритися, маючи такого запеклого опонента²⁶⁵. Зверхнє ставлення до

²⁶¹ *Филипович Афанасій*. Діаріуш. — С. 90.

²⁶² Там само. — С. 104.

²⁶³ Там само. — С. 108.

²⁶⁴ Там само. — С. 90.

²⁶⁵ *Левицкий О.* Афанасий Филипович, игумен Брест-Ли-

протестантів (“новокрещенців”) і у Ф. Филиповича, який вбачав у їхній вірі “фальш”, а не святість.

Віротерпимість притаманна авторам Сатанівського та Винницького монастирів, які розповідають про приятні взаємини українців і поляків, римо- і греко-католиків. Спільні відправи служб, участі в урочистих походах, диспутах, взаємні обміни проповідниками створюють картину злагоди, християнського братерства, що є бажаним явищем у взаємостосунках між двома народами на тлі дійсних жорстоких міжнаціональних і міжконфесійних протистоянь між ними. Гуманність, проповідувана ченцями, знаходила притулок і в їхніх храмах, хоча не в такій мірі, як того хотілося і самому духівництву, бо національні кривди були надто глибокими, щоб їх можна забути. Але тенденція замирення між римо- і греко-католиками, римо-католиками і православними окреслюється у XVIII ст., хоча це були перші, непоказні кроки, проте обнадійливі. Пришвидшив цей процес тільки розвал Польщі, її поділ поміж Австрією, Росією та Пруссією.

Про залежність церкви від державної кон’юнктури, котра часто приводить до сумних і одночасно парадоксальних курйозів, свідчить оповідання сатанівського хронікаря про розкол, що настав у вірменській церкві через перший поділ Польщі. Вірмени, які опинилися під владою Австрії, тобто галицькі, прийняли григоріанський календар, а ті, що проживали на Поділлі, яке ще входило до складу Польщі, “залишилися з колишнім без будь-якої зміни”²⁶⁶.

Драма церкви і драма народу — нероздільні — така тема цього оповідання. Особливо вони трагічні у бездержавних націй, народів, розпорошених світом, як у даному випадкові. Долю українців сповна ділили й інші

товский, и его деятельность в защиту православия против унии // Университетские известия. — К., 1878. — № 5. — С. 444.

²⁶⁶ Сатанівський літопис. — С. 182.

народи, які проживали на нашій землі. Із сукупності різних оповідань про церковне життя, міжконфесійні взаємини вимальовуються поєднані між собою образи України та Церкви. Їхня спорідненість проявляється в трагічності, драматизмі, спричинених жорстокою боротьбою нашого народу за національне й соціальне вищоложення, громадянською війною, анархією в Польщі та її крахом, поділом єдиної української православної церкви на дві конфесії та силовими втручаннями московського царського уряду в церковне життя на Правобережжі, австрійського цісарського — в Галичині, Закарпатті. Ці суспільні реалії засвідчують, що передоне духівництво обох українських церков, зокрема літописці, стояли на засадах тісного зв’язку з життям свого народу, зображуючи всі його проблеми, які переліталися з церковними, що надавало творам виразних реалістичних рис.

Про колоніальний підхід царського уряду до України засвідчують записки з півдня, так званої Новоросії. Не дивлячись на те, що козацтво відіграло вирішальну роль у визволенні Причорномор’я, що ці землі споконвічно були нашими, царська адміністрація через дії “світлого князя і великого гетмана” Г. Потьомкіна узаконила так звану Новоросію як російські землі. Знаючи, що місцеве духівництво було переважно з українців, яких не було підстав вважати вірнопідданими, вона утворює нову місцеву митрополію, “на вільне архієрейське місце в єпархії катеринославській і Херсонеса таурійського, всемілостиво призначили молдо-влахійського митрополита Гаврила” в 1793 р., який на осідок “в’їхав у Полтаву”²⁶⁷.

Царський уряд на новозавойованих землях відразу намагався показати свій твердий характер у ставленні до місцевого українського духівництва. Він не лише не вважав підпорядкувати його Київській митрополії, чого

²⁶⁷ Літописні замітки про події в Новоросії. — С. 66.

воно прагнуло, але й видав указ про набір рекрутів з дітей “священно і церковнослужителів”²⁶⁸, та, видно, зрозумівши, що надто далеко зайшов у розкритті своїх намірів, наступного, 1798 року, скасовує його. Як показує матеріал записок, ставлення царської адміністрації до місцевих українців, зокрема духівництва, майже не відрізнялося від попередньої, польської. Якщо поляки “заборонили на літургіях та інших службах згадувати російську імператрицю, а замість неї згадувати короля, Річ Посполиту та інших її владних, і задля впевненості у виконанні повеління заставили прийняти присягу” в 1789 р.²⁶⁹, арештували й засудили на три роки случького єпископа Віктора, то нова влада все зробила, щоб не допустити об’єднання південних земель, визволених з-під польського володіння й татарських орд, із Україною, а церкви з Київською митрополією. Їхні плани російщення вимагали не об’єднання українців, а, навпаки, роз’єднання, чим і займалися царедворці: одних виганяли на Кубань, інших винищували у війнах, а звільнені від козаків землі поспіхом заселялися чужинцями-колоністами, церкві ж надали суто російського виразу.

Вплив світської культури, ідей просвітництва, романтизму все більше відчувається на зацікавленні духівництвом не лише історією свого народу, парафій, монастирів і храмів, але й сучасними змінами в побуті людей. Збирання фольклору, етнографічних матеріалів, активна участь у творенні вищої освіти, викладання наук у світських навчальних закладах притаманні греко-католицькому духівництву кінця XVIII — поч. XIX ст., особливо гурткам інтелектуалів з Перемишля та Львова, закарпатським інтелігентам, відбите у творчості Юліана Добриловського, Василя Довговича, Йоанкія Базиловича, Михайла Лучкая, Івана Могильни-

²⁶⁸ Літописні замітки про події в Новоросії. — С. 67.

²⁶⁹ Там само. — С. 65.

цького та ін. Цікавим їх попередником був священник-літописець зі с. Родової, що на Зборівщині, Г. Гаванський, котрий, як і Ф. Филипович, наприкінці XVI — поч. XVII ст. у своїх записках надавав особливу увагу описові побуту краян. Він детально розповідає про події, учасником яких був, церкви, одяг, зачіски, новації в побуті, характерні їхні риси, що відображають зміни в постійному русі світського й церковного життя. Записки, скомпоновані в стилі побутових замальовок, налічують творчі літературні ознаки. Так, у 1740 р. він пише: “В цьому році наші руські ченці почали їсти м’ясо по монастирях, на трапезах, та бороди, вуса бригти і по-німецьки ходити.

На той час у Бродах був гетьман польський Йосиф Потоцький, вже дуже в літах, а жінку мав молоду; і були у фарі (костелі) на службі руській; служив їй тамошній намісник, на хорах співали з нот”²⁷⁰. Під 1756 р. записує, що під час служби Божої в єзуїтському костелі один їхній монах виголосив казання по-українськи. Ці деталі конкретизують широкий спектр життя предків, показують їхній рівень культури, взаємин між церквами і одночасно створюють образ літописця як людини ерудованої, цікавої, допитливої, спостережливої і діяльної, зануреної у вир суспільного й буденного життя свого краю. Вони свідчать, що у XVIII ст. як духівництво, так і світські Галичини розгортали стиль свого життя в річищі змін, характерних для Європи доби Просвітництва, її естетики, світогляду. В тодішнє крайове церковне літописання проникають елементи сентименталізму, які надають пам’яткам літературних ознак, белетризують їх у рамках традиційної жанрової композиції.

Широкий тематичний спектр монастирських і церковних літописів стверджує їхню актуальність і жит-

²⁷⁰ Крип’якевич І. П. Літописи XVI-XVII ст. в Галичині. — С. 76.

тевість, свідому спрямованість на забезпечення духовних і культурних потреб предків, які, через брак краєзнавчої, історичної та художньої літератури, забезпечували цим жанром їхній розвиток і функції, дотримуючись старосвітських традицій, але наповнюючи зміст новаціями, характерними для своєї доби. Особливий розвій жанру у XVIII ст., коли вже стало виразно зрозуміло, що світські культура, освіта, наука поступово відсувають церковні на другий план і *за ними майбутнє*. Він відбиває прагнення духівництва максимально описати свою епоху, свій внесок у розвиток цивілізованого поступу народу, зберегти для нащадків свідчення минулого, а заодно й практично адаптуватися до діяльності в нових умовах. Ця далекосяжна і мудра метода особливо виразна в творах греко-католицьких монастирів. Розуміючи, що церква тільки тоді буде мати змогу виконувати свою душпастирську й просвітницьку функції, коли вона буде міцною в своїй згуртованості, а духівництво — високоосвічене, у літописах Сатанівського і Лаврівського монастирів багато розповідається про налагодження освітньої справи в Галичині, на Закарпатті, Поділлі, Волині, Підляшші, про широкі організаційні заходи щодо унормування порядку, дисципліни, діяльності основної своєї сили — чину св. Василя Великого²⁷¹. Долаючи несприятливі суспільні, політичні, міжконфесійні умови, монахи-василіяни не тільки загартовувалися духовно, але й міцніли інтелектуально, матеріально, взяли на себе процес національного відродження. Вони, відштовхуючись від вчення Ісуса Христа, отців-богословів, Іпатія Потія, Вельміна Рутського, Йосафата Кунцевича, на практиці доводили, що кожна людина і кожна церква лише тоді міцні, коли вони живуть спільним життям. Досягнути таких результатів можна тільки за умов, що кожен свя-

²⁷¹ Лаврівська хроніка. — С. 74, 93; Сатанівський літопис. — С. 185-186, 190.

щеник, монах візьме на себе обов'язки конкретної праці на терені освіти, охорони здоров'я, громадського життя, буде відстоювати права і прагнення українців захищати національну культуру, святині, церкву й дбати про їх збільшення, вкладаючи в працю розум і талант, християнську мораль і національну гідність. Отже, основною засадою національного відродження в Західній Україні, греко-католицьке духівництво вважало свою діяльність, розбудовану за останніми досягненнями науки, культури, освіти та богослов'я, що принесло їм великі успіхи, а народові користь. Власне, ці монахи, священники на заході України, як і козацька патріотична старшина на сході, заклали підвалини нового національного відродження, нових змагань за визволення з-під колоніальних режимів, об'єднання всіх українців і відбудову держави. Образи таких просвітників, як мукачівський єпископ Андрій Бачинський, історик Йоаникій Базилович, отці Сорочинський, Михальський, Волянський, Максимович постають справжніми сподвижниками-освітянами. Просвітянський рух отців-василіан зумовлює бережливе ставлення до архівів монастирів. У Лаврівській хроніці багато мовиться про офіційні заходи управи чину, спрямовані на збір і збереження документів, бібліотек, пам'яток літератури, ретельного ведення "історії" монастиря²⁷². Справжнім сподвижником, літописцем-архіваріусом виступає отець Доротей Михальський, професор філософії, який зумів надати цій справі обов'язкового й узаконеного характеру. Його продовжувачем був о. Корнило Сорочинський. Завдяки їм та їхнім послідовникам духовні надбання минулого доходять до нащадків, розкриваючи світ історії й культури предків.

Репресивні заходи царського уряду в підмосковній Україні, масове заселення її православними священниками з Росії, вивіз українських до неї, російщення церков-

²⁷² Лаврівська хроніка. — С. 74, 75, 81, 83.

ної літератури, освіти, обрядів, служб Божих призвели до кризи не тільки в українському православ'ї, але і його місця в національному відродженні. Поступове втрачання козацтвом своєї державницької ролі відбилосся й на силі його православної церкви в національній спільноті, штовхнуло її на русифікаторство власного народу.

Кінець XVIII ст. був тривожним для обох церков, бо австрійський уряд, як і московський, неприязно ставився до греко-католицької. Та його прагнення надійніше утвердитися в Україні, міцні позиції цієї церкви заставили його переглянути власні плани, що дозволило греко-католицькій церкві розширити свою участь у відродженні та подальшому розвитку суспільної думки, культури, освіти. Проковтнувши до кінця автономію України, царський уряд проковтнув і православну церкву та її колишню велику роль у розвитку культури, спрямувавши наявні сили в імперське русло. Така полярність позицій підкреслює трагедію народу й церкви. Завдяки тому, що католицька церква не є підпорядкованою світській владі, австрійському імператорові не вдалося взяти під свій контроль греко-католицьку церкву України. І протилежна реальність із православною, де Московський патріархат повністю залежний від волі царів. Фактично, українська православна церква на підмосковних теренах продовжувала бути дискримінованою, як і раніше в Польщі. Вона стала засобом не національного нового відродження, а москвітництва народу нашого та його культури.

1.7. ЗАВОЮВАННЯ УКРАЇНИ ЧУЖИНЦЯМИ

Однією з основних причин трагедії нашої держави й нації є географічне розташування України, її багаті й родючі ґрунти, що сприяють розвитку ефективного сільського господарства, одержанню значних прибутків при порівняно не важких затратах праці. Благодатні кліматичні умови та землі споконвіку сприяли по-

стійному заселенню цих країв слов'янами-землеробами, нашими предками, а також притягували різні народи з Азії, Європи, котрі в пошуках господарського простору постійно нападали на них, винищуючи автохтонний народ, руйнуючи й плюндруючи міста, села, культурні надбання. Особливий спалах таких спустошливих міграцій набуває свого розвитку в добу раннього Середньовіччя. Покласти край цим руйнівним загарбницьким і колоністським рухам зуміла міцна централізована держава — Київська Русь — в IX-XI ст. завдяки могутній державотворчій та військовій потужі великих князів Олега, Ігоря, Святослава, Володимира, які обрали наступальну тактику, а не оборонну, виставивши сусідніх монархів рахуватися з ними.

Міжусобиці, що спалахнули після смерті Володимира Святославича, поміж його синами в боротьбі за монарше берло, не тільки занедбали практику їх попередників тримати сусідів у пошанівку до себе, але й привели до нищення економіки, розвитку феодального сепаратизму, посилення антиукраїнської політики з боку польських, угорських монархів, Литви, появи на південно-східних рубежах держави численних орд половців, які стали страшною загрозою в XI-XII ст. Боротьба з цим ворогом, найкращих успіхів в якій досягнув Володимир Мономах, широко висвітлена в давніх літописях, “Слові про Ігорів похід”. Вона цікавила й літописців XVI-XVIII ст., зокрема церковних. Щоб глибше відтворити давню історію боротьби нашого народу з численними нападниками, поглибити образ героїчного народу-воїна, історію заслуг українського рицарства, Йоасаф Кроковський звертається до опису переможних війн над половцями в 1194 і 1199 рр.: “Княжата руськіє сейм міли в Києві на половцов і поразили їх наголову”; “Роман князь противко собі литву і половцов подбивши, як бидлом орає”²⁷³.

²⁷³ Літописець Йоасафа Кроковського. — С. 38.

Ці два досить виразні оповіданнячка, що відтворюють події з сивої давнини, спрямовані в сучасність, покликані давати насагу козакам у війнах з татарами й турками, підкреслити спадкоємність бойової їхньої звичаги, а України як вічного оборонця християнства Європи від зазіхань магометанських. Автор, перш ніж перейти до розповідей про завоювання нашої держави татарами-монголами в середині XIII ст., показує внутрішні причини катастрофи: “1204 ... Гліб, рязанський князь, хочаби сам владіти, шість братов своїх забил”²⁷⁴. Для предків однозначно було відомо, що внутрішні міжкнязівські чвари погубили державу. Таку ж помилку і далі розвивали гетьмани після смерті Б. Хмельницького. Щоб застерегти нову трагедію, яка вже валом наочувалася на Україну після смерті І. Мазепи, письменники звертаються до фактів минулого як засторог проти неї. Стисле оповідання про давню біду — досить містке, побудоване за законами поетики монументального історизму. Своєю повчальністю спрямоване й до духівництва, яке мусить докласти підвищені зусилля для згуртування нації заради недопускання повторення гірких уроків минулого: “1230. Батий, цар татарський, витягнул на Русь, Резанське княженіє преч спустошил і Коломню, Володимир взял. 1239. Татаре збурили всі задніпрськіє міста. Тогож року Батий взял м(о)н(а)ст(и)р печерський, которого вельми войско бл(а)гочестное боронило, мури м(о)н(а)ст(и)рськіє, таранами потовкши, ц(е)рков до половини збили”²⁷⁵.

Літописці з давніх-давен були переконані, що агресія нападників проти духовних скарбів, пам’яток є цілеспрямованою, розрахованою на полегшення руйнування свідомості, фізичної сили людини, нейтралізації її опору, перетворення в податливу знеособлену масу. Тому увага до фактів їхньої руйнації бачилася серйоз-

²⁷⁴ Літописець Йоасафа Кроковського. — С. 39.

²⁷⁵ Там само.

ною пересторогою всім, вкотре нагадувала і світським, і духівництву про потребу забезпечення внутрішньої злагоди як головного гаранта безпеки й свободи нації, держави. З таких засад і розмірковував Яків Дем’янський, розповідаючи про постійні клопотання перед різними державцями про безпеку, охоронні універсали для Мотронинського монастиря, нагадуючи про його трагедію, “когда во времена, воєнние розоренні українськіє міста от Батія, цара татарського, то і оній монастир ризорен, а по оном разореніі поназванного монастира остались “тільки “знаки і повіствованія”²⁷⁶.

У цих оповідях бачимо як антимилітарне спрямування в ідеалі, так і розуміння того, що досягнути його не можливо до тих пір, доки не буде міцною держава, здатна захистити свої національні багатства і людей від зовнішніх загрозників. Але це далека перспектива, а сьогодні потрібні міцне, боєздатне, добре вишколене військо та розумний внутрішній порядок і єдність, згода між державцями і народом. Такі засади зумовлювали духівництво, їх літописців постійно звертатися до фактів агресивних нападів на Україну різних ворогів, описувати кроваві наслідки, змальовувати втрати, які вони несли і будити, будити в предків розум, закликати їх до боротьби з агресорами та їхніми прибічниками.

У своїх планах покорити народи Європи турецькі султани, продовжуючи мету Чингісхана, розуміли, що вона може здійснитися тільки тоді, коли зуміють завойовувати Україну, а після неї Польщу, Литву, Московію. Ведучи завойовницькі війни на півдні Європи, півночі Африки, вони цю місію поклали на васалів — кримських татар. І, захочені, одночасно приневолені до такого обов’язку, кримські хани одержали ще підтримку з боку московських великих князів, котрі також, мріючи про розбудову своєї імперії, розуміли, що каменем

²⁷⁶ Відомість Мотронинського монастиря. — С. 1.

спотикання для них є Україна, її козацтво, яке значно зміцнювало позиції Литви, Польщі, супротивників Московії в її експансії на захід²⁷⁷. Об'єднання татарсько-московських сил у боротьбі проти Литви і Польщі зробило Україну ареною татарських походів, нападів, наскоків до Західного Закарпаття включно. Ця тема досить обширно описується в козацьких і світських крайових літописах. Чимало місця їй відведено і в монастирських та церковних.

В аналізованих літописах розповіді про татарські набіги переважно лаконічні, інформативного плану. Часто в них розповідається про наслідки: полонення людей, спалення сіл, міст, церков. Така динамічна розповідь ніби підкреслює раптовість і навальність нападів. У часі вони охоплюють період з кінця XV до середини XVIII ст. Найбільше уваги цій темі надав крехівський літописець²⁷⁸, підкреслюючи влучними характеристичними епітетами силу нападів. Значно важливішою вважали письменники розповідь про місця, куди вривалися татари. Вони допомагали читачеві й самому авторові уявно відтворити картину руйнівних нападів і їх наслідків, бо, поки ординці доберуться, наприклад, до Перемишля з Криму, то скільки біди вони нароблять людям. А тепер (1672) тут “роспустили свої загони аж понад Бескиди і людей в неволю брали”, разом із Перемишлем “приступили” “под Красичин, того ж дня били поза Тичин, людей побрали”²⁷⁹. До попередньої трагедії мешканців тих країв, через які сунула орда, як сарана, додалися нові жертви. Трагедія подвоїлася. На зворотному шляху татари проходять новими місцями, уникаючи зустрічі з козаками чи польським військом, і там знову руйнуватимуть міста, села, вбиватимуть і брати-

²⁷⁷ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. — К., 1992. — Т. 1. — С. 337-339.

²⁷⁸ Літопис Крехівського монастиря. — С. 1-3.

²⁷⁹ Петрушевич А. С. Сводная летопись. — С. 169-170.

муть в полон нових бранців. Трагедія — потрійна. Окрім людей, забрана, знищена худоба, господарства, посіви. Руїна, наслідки якої відчуватимуться дуже довго кожною людиною, родиною, кожним населеним пунктом, всім народом і країною.

Стислі розповіді покликані підсилити емоційне сприйняття тексту за допомогою уяви реципієнта, налаштувати на відповідний тон розповіді того, хто відштовхуватиметься від факту в своїх оповідях. Зрештою, нагадувати всім про трагедію предків села, міста, України, розпалювати в них почуття ненависті до гвалтівників і злодіїв ординських, кликати їх до помсти.

Татарські напади на різні краї України мали свою специфіку, силу, мету і результати. Не завжди вони були вдалим, хоча кожен був страшною бідою для народу, особливо незахищених селян, віддалених від замків і фортець. Автори оповідей вважають за потрібне відзначити особливості нападів цих людоловів. Межигірський літописець під 1640 р. розповідає про напад татарів на Переяславщину, де вони, перебуваючи на “стації” (постої) у Воронкові, “хліба і всякої харчі брали”²⁸⁰. А добромільський хронікар відтворює всю велич трагедії 1695 р., коли “татарове сімдесят тисячі под Ільвув (Львів. — М. К.) пришли і на той час (13 лютого. — М. К.) великое кровопролитіє християнської крові проляли і по іншим містом”²⁸¹. У 1671 р. під час нападу на Поділля, під Вишнівцем, вони ледве не захопили в полон гетьмана кн. Д. Вишневецького²⁸², а 1672 р. “по самий Бескид, границу Венгерську людей молодих брали в неволю, старих стинали, села нікоторіе палили” — відзначає хронікар із с. Іванкова на Сокальщині²⁸³. Монах-кармеліт у цей час записує, що

²⁸⁰ Межигірський літопис. — С. 96.

²⁸¹ Добромільський літопис. — С. 240.

²⁸² Петрушевич А. С. Сводная летопись. — С. 166.

²⁸³ Там само. — С. 170.

було під Теробовлею у даний напад: “У суботу перед неділею сьомою по С(вятій) Трійці. Тут вперше татари підпалили (монастир, поле. — ?) і челяді силу в полі набрали, наших підданих також; челядь наша заледве втекла вночі”²⁸⁴.

Готуючись до Хотинської війни 1621 р., у 1620 відбулася своєрідна “генеральна репетиція” перед нею — Цецорська битва між турецько-татарськими та польсько-українськими військами, в якій перемогли перші. Оплатою за допомогу в битві туркам татари, як і завжди, скористалися і цього разу. Кам’янецький хроніст пише: “І через два тижні (після перемоги. — М. К.) каптан-султан послав на Покуття 60 тисяч татар, які проникли навіть за Львів далі ніж на 12 миль і вивели звідти величезний полон — більше 100 тисяч людей, але поки дійшли до Криму, з тих 100 тисяч залишилося 30 тисяч, оскільки був голод та сильні холоди і багато з них померло... І тоді ж вони дотла спалили місто Глиняни”²⁸⁵.

Дане оповідання узагальнює весь трагізм, який переживали предки від спустошливих набігів татарських людоловів. Він поглиблюється зображенням біди, яку переживали полонені на шляху до Криму. Ці події відбувалися на початку жовтня, але були напади й в спеку, в морози. Татари, як ніхто з інших наших ворогів, обезлюднювали Україну. За XV-XVIII ст. вони вивели в полон мільйони здорових, молодих людей, дітей, а старих знищили. Звичайно, їхня жорстокість не залишалася безкарною. Козацькі походи на татарські улуси, в Крим були відповідно не легшими. Та і селяни, міщани намагалися боронитися завзято, знаючи ціну татарської неволі. У цьому ж творі автор із задоволенням описує, як під час Хотинської війни 1621 р. татари, вірні своєму принципіві нахапувати людей, вдер-

лися в Кам’янець-Подільський, але “здобичі невірні татари не взяли, а ще ж самі були розбиті, і хто був захоплений живим, а хто втік. Татар, які втікали, дуже били селяни і повели живими, і багатьох упіймали, а також відрізали голови і прислали гетьману, посадивши на кіл”²⁸⁶.

Зображена жорстокість селян є правочинною і вимушеною, спровокованою самими татарами. Вони це знали, але ніколи не зупинялися в хижому прагненні наблагачуватися на торгівлі людьми, їх грабунках. Особливо вперто і цілеспрямовано татари чинили спустошливі набіги на наші землі в другій половині XVII ст., помщаючись за угоду Б. Хмельницького з московським царем, за втрачену надію нав’язувати Україні свою політику. Хронікар Кишка під 1692 р. оповідає: “Орда під Золочевим, Поморянами, Золошками, Бережанами грісує і має ординанс, аби під Львовом спустошити. Сорескер добуває Сучаву. Жовква згоріла, фільварки всі стайнями, передмістя з боку Крехова, костел Юрський, церкви, тільки залишилася ратуша, замок, домініканський костел і жидівська школа. Кілька сот людей і сім монахинь згоріли”²⁸⁷. Дане оповідання відтворює руїну значної частини Західної України, а якщо прихувати напади на інші краї, то і всієї України. Воно дає змогу, як і інші оповідання, окреслити образ орди як руйнівної сили, жорстокої, антилюдської, антихристиянської, котра заслуговувала в очах предків не меншої кари, як зазнавали вони від татарів. Це одна із тем комплексної теми людської жорстокості, що рясно процвітала на наших землях в ту пору.

Другим, таким же жорстоким, ворогом і руйнником України зображена Туреччина. Походи її війська проходили значно рідше, ніж напади татар, але за силою жорстокості вони не поступалися першим. Особ-

²⁸⁴ Петрушевич А. С. Сводная летопись. — С. 170.

²⁸⁵ Кам’янецька хроніка. — С. 96.

²⁸⁶ Кам’янецька хроніка. — С. 98.

²⁸⁷ Петрушевич А. С. Сводная летопись. — С. 215.

ливо зросла активність турків на Правобережжі в другій половині XVII ст., коли у міжусобній боротьбі окремі гетьмани (Ю. Хмельницький, П. Дорошенко) шукали в них протекторату, а Польща в постійних суперечках з Портою здавна старалася всі конфлікти переносити на терени України, добиваючись таким чином підриву народних і козацьких сил, що значно полегшувало їй утверджувати своє панування на цих землях. Монастирсько-церковні літописці (за винятком авторів Супрасльської та Кам'янецької хронік, які детально розповідають про Хотинську війну) описують переважно події, що відбувалися в їхньому краї, хоча і не обходять увагою Чигиринські битви 1677-1678 рр.

Найранішою розповіддю про напади турків на наші землі є оповідь самбірського хроніста: "Р(оку) 1498 опустошили Самбір турки і татари, з котрої то причини тогдасній король польський Іоанн-Ольбрахт місто освободил на десять літ віт податків, а Криштоф Шидловецькій, каштелян Краківській і староста Самборській укріпил оно валами і перекопом"²⁸⁸. Вона явно пізнього походження, але підтверджує висновки про те, що турки, намагаючись краще розпізнати сили Литви та Польщі, періодично здійснювали розвідувальні походи, одночасно вивчаючи природні умови, фортифікаційні споруди супротивників, виробляли методіку ведення спільного бою зі своїми помічниками, готуючись до майбутніх війн. Майже всі літописці зупиняються на описі завоювання турками Кам'янця-Подільського в 1672 р. Дуже стисло пишуть про нього М. Лисецький з Тисменичан, Варлаам Ясинський, Йоасаф Кроковський та інші хроністи з Галичини, повідомляючи, що "турки Каменець взяли серпня 1"²⁸⁹; "Каменець-Подольський от турков взят"²⁹⁰; "1671. Каменецькая война, то ест турець-

кля. 1672. Каменець-Подольський от турков взят"²⁹¹. Одночасно письменники намагаються правдиво розповісти про те, що наступ на Кам'янець-Подільський був не локальним, а набагато масштабнішим, тому що турки оточили і Львів, який "о(т)купився, і монастир Крежон"²⁹². Облога Кам'янця тривала з 22 вересня до 6 жовтня 1672 р. У вересні "монастиря Волі Дерев'янської доставали турки, але за божією волею нічого не учинили, бо їх п'ятнадцяти забито і кілкунадцять постріляно і короков взято і так зо встидом отступили назад, а било їх тисячей три"²⁹³.

Не дивлячись на те, що місцеве населення вело вперту боротьбу проти турків, вони, допомагаючи гетьманові П. Дорошкові, одночасно прагнули звести власні рахунки з Польщею. Тому в 1675-1678 рр. спалахнула війна між ними на Поділлі. Прикарпатські хроністи стисло відтворюють перебіг її основних подій: битви під Збаражем, Підгайцями, спалення Скиту Манявського, оточення польських військ, на чолі з королем М. Собеським, під Журавною²⁹⁴. Манявський Скит — центр православ'я в Галичині, тому пильна увага до нього в багатьох сучасників-літописців. Свідок подій пише: "Не по мнозі времені (від 1672 р. — М. К.) вторицею война Турецькая под Журавном наступила. Тогожде року (1676. — М. К.) і часу, місяца септемврія, дня шостого он. обитель Скитськую турци разорили, огнем сошегше, ... і паки веліе в землі сей бисть смятеніе"²⁹⁵. Якщо в розповідях про завоювання Кам'янця підкреслюється загальнонародна біда, то в цьому оповіданні акцентується на ворожості турків до християнської віри, її святинь і центрів. Таким чином, образ турка-ворога зобра-

²⁹¹ Літописець Йоасафа Кроковського. — С. 39.

²⁹² Петрушевич А. С. Сводная летопись. — С. 166.

²⁹³ Там само. — С. 171.

²⁹⁴ Там само. — С. 181-182.

²⁹⁵ Там само. — С. 182.

²⁸⁸ Хроніка м. Самбора. — С. 351.

²⁸⁹ Петрушевич А. С. Сводная летопись. — С. 166.

²⁹⁰ Літописець Варлаама Ясинського. — С. 38.

жується з двох боків — загальнолюдського та конфесійного, тому висновок один: християни повинні об'єднатися для спільної боротьби з мусульманами, У матеріалах літописів, присвячених цим подіям, панує доброзичливий тон до польського війська, короля Я. Собеського, який воює із зятятими ворогами, а не шукає у них ласки, як це робив гетьман П. Дорошенко. Панування побутового світогляду в літописців — очевидне, хоча ворожості до козацького і державного керманіча вони не допускають, бо їх увага зосереджена на театрі польсько-турецьких військових дій. Мирна угода між ними в 1676 р. обривається наступного, коли турки й татари “збурили” Збараж і Підгайці.

Взагалі, хроністи менш емоційно описують турецькі війни, ніж напади татарів, але це не означає, що вони менше виразні. Навпаки, вони досить динамічні, хоча тут вривається в розповідь нова тема: постійні дипломатичні переговори, котрі приводять до тимчасових угод, примирень. Так було і в 1678 р., коли “місто Чигрин турки взяли”, а “Дня 8 октоврія обоз под Журавною облягли короля турки і сгоду с ними учинил, дал покой”²⁹⁶. Спроба турецького уряду завоювати в 1683 р. Австрію закінчилася “Віденщиною”, в якій, завдяки великому військовому талантові короля Я. Собеського, сміливості українського та польського війська, Османська імперія зазнала великої поразки. “Віденщина” не втихомирила турків і вони в 1685 р. знову “під Камінцем”. Тут одержують допомогу, бо “Москва до Могилева посилає, аби піддавалися”, воюючи проти Польщі, татари “коло Бережан, Теревовлі, Устя, Більшівця і Станіслава, Янова під Теревовлею добуває, Завалів вибрала, Козову вирувала, а Львів дотепер про оборону думає”. Окрім того, “Сулименко-козак з ордою ґрасує. Бузанів спустошений”²⁹⁷.

²⁹⁶ Петрушевич А. С. Сводная летопись. — С. 191.

²⁹⁷ Там само. — С. 208-209.

Як бачимо, турки майстерно користуються загостренням польських взаємин з українцями та московитами і намагаються скористатися нагодою й узяти реванш за поразку під Віднем. Укладений Польщею “вічний мир” з Москвою у Львові 1686 р. переплутав усі плани османців, бо Москва закликає Польщу йти “під Вілгород, погрожуючи війною, згодившись із Ордою”²⁹⁸, якщо вона не пристане. Зрештою, в 1669 році “хан приєднав, аби відступили поляки від цесаря” і “віддає Поділля Українське і Кам’янець”. Активізація козацько-московських дій проти татарів і турків в 1680-1690-і роки зумовила останніх в 1700 р. відійти з Поділля, дощо polegшивши життя нашого народу в цих краях.

Якщо літописці в розповідях про напади татарів підкреслюють їхній по-злочинськи розбійницький характер, то в описах турецьких чи турецько-татарських походів бачимо масштабність і політичні заходи, покликані забезпечити успіх. Характерно, що в творах чітко простежуються окремі власні розрахунки кожного з протиборців (Польщі, Туреччини, Криму, Московії), які виносять їхнє розв’язання за межі своїх країн, на території України, перетягуючи на всій бік окремі українські сили, зіштовхуючи їх між собою і, таким чином, спільно знищуючи силу нашої держави, одержуючи змогу вміцнювати власне панування на тих частинах України, які вони розділили поміж собою: поляки на Правобережжі, московити на Лівобережжі, турки й татари на півдні. Хоча церковні письменники мало звертають увагу на корінні причини цієї руїни — козацькі міжусобиці, але їхній висновок впливає зі змісту творів, що підтверджує творчу методу надавати в розповідях значну вагу підтекстові.

Наскільки небезпечною була для України та Польщі Оттоманська імперія і як непросто було з нею воювати, можна судити з Кам’янецької хроніки та повісті

²⁹⁸ Петрушевич А. С. Сводная летопись. — С. 209.

“Перемога над турками під Хотиним” з літопису Супрасльського монастиря. Об’єднуються ці твори художньо-літературним підходом до описуваних подій. Їх створили високоталановиті письменники, влучно охарактеризувавши внутрішні ситуації, котрі принесли польсько-козацькому війську у битвах з турецько-татарським під Цецорою 1620 р. поразку, а під Хотиним 1621 — перемогу.

Кам’янецькі хронікарі Агоп і Аксент, місцеві вірмени, з пропольських засад гіперболізують кількість військ з обох боків, підкреслюють, що польсько-козацькі війська “схопилися з турками дуже мужньо, так що билися від самого ранку й до вечора. Уже настала пітьма, коли зупинилися. У цій битві (під Цецорою. — М. К.) загинуло багато невірних татар; були загибелі і з нашого боку”. Причиною поразки, вважають літописці, зраду молдовського господаря Каспара Граціані, котрий підштовпнув до неї свого гетьмана Бичка, боярів і кам’янецького старосту Калиновського, а вночі разом втекли від війська з табору. Розплата їм була справедливою: втікаюче військо і Калиновський потопилися в Пруті, гетьмана паша “посадив” на палю, Граціані вбили молдовани. Друга причина — голод у польському війську (до речі, їхня постійна біда, як свідчать різні літописи), який заставив його відступати. Тоді їх татаро-турецьке військо, “чорною хмарою оточивши з усіх боків табір, безупину з чотирьох боків атакували з головними криками — і під час відходу, і на марші, і на привалі”²⁹⁹. Як не насідали мусульмани, проте «нічого не могли зробити нашому війську”³⁰⁰. Напруження, що охопило польських і українських вояків, розв’язується давнім засобом: серед них “спалахнули чвари, «почали вони нападати одні на одних”³⁰¹. Зневірені у мо-

²⁹⁹ Кам’янецька хроніка. — С. 96.

³⁰⁰ Там само.

³⁰¹ Там само.

жливості перемогти, і мусульмани, довідавшись про ці чвари, напали на табір і розбили військо, жорстоко розправившись із ним: канцлеру “Жолкевському відрубали голову”, взяли в полон гетьмана Конецпольського, князя Корецького, Фаренсбаха, Струся, Балобана, Тишкевича, молодшого Жолкевського. Літописці цій верхівці польських вояків протиставляють образ німецького офіцера Денхофа, котрий “ніяк не давався, щоб його взяли живим, і навіть близько до себе нікого не підпускав”³⁰², хоча й загинув героїчною смертю “із його 14 людьми”³⁰³.

Цецорська поразка вкотре розкрила “ахіллесову п’яту” польського війська та його командування: натягнуті взаємини, точніше непевні, з козацтвом, без якого воно було неповноцінним. Загроза з боку Туреччини вросла, в Польщі бракувало коштів на утримання війська, наймання волонтерів, шляхта масово відмовлялася брати участь у війні, тікала з поля бою. Протистояння з козацтвом поглиблювалося через невирішеність проблем православної церкви, кількості реєстровців, оплати їм за службу. Розпачлива тривога охопила всю країну. Шукалися засоби укладання нового мирного договору з Туреччиною, бо держава відчувала, що знаходиться перед можливим знищенням, оскільки султан заявив про це і стягував сили з усіх підвладних йому європейських, азіатських і африканських земель війська, кошти. Єдиною силою, здатною врятувати Польщу від загибелі, були козаки, із законними вимогами яких шляхта й король не рахувалися.

У Кам’янецькій хроніці поміщена повість Аксента про Хотинську війну. Композиційно вона складається з 15 оповідань, які в сукупності різнобічно відтворюють всю баталію, та епілогу, який завершується моли-тною. Суб’єктивно-упереджене ставлення автора до на-

³⁰² Кам’янецька хроніка. — С. 96.

³⁰³ Там само.

падників, султана, вміння лаконічно й виразно створювати батальні картини, наповнювати їх антитетикою, підсиленою психологічними засобами образотворення, натуралістичним тлом, звуковими і шумовими ефектами, батальними натюрмортами психологічних атак створюють значне художнє епічне полотно. Автор для надання творові переконливості використовує прийом очевидця, для чого кілька разів підкреслює власну присутність у вирі подій, котрі описує: “Зустріч була поблизу турецького табору (парламентарів. — М. К.), так що я, Аксент, який пише це, наблизившись до того місця, (усе) добре роздивився”³⁰⁴. Бажання описати весь жах жорстокої битви досягнуте автором завдяки реалістичному підходові до теми. Він, перш за все, старатється передати панорамність події, її глибинний трагізм не через розмірковування, а безпосередньо через натуралістично-заземлене змалювання небаченої жорстокості з обох боків: відрубання голів мертвим воякам, упертих, до самозречення й забуття, поєдинків із масовими пораненнями та приреченістю нещасних, використання в цій бойні тварин: волів, коней, верблюдів, слонів, доля яких така ж приречена, як і людей; поривів командувачів до подвигів, перемог і фатальних їх смертей, розплати життям турецьких башів за програні битви і т. ін. У творі відчувається рука досвідченого вояка, а не священика, яким він насправді був.

Виграшним підходом автора був реалістичний вибір теми зображення. Він підійшов до твору як до *народної епопеї*, а не панегірика вінценосям чи воєначальникам. Аксент підкреслює, що перемоги здобуваються завдяки полководницьким талантам гетьманів, але тягар їх реалізації виносять на собі козацько-жовнірські маси. Тому основними героями твору зображені козаки, після них лісовчики, далі польські жовніри та низка воєначальників: Сагайдачний, Потоцький, Сенявський. Геть у

³⁰⁴ Кам'янецька хроніка. — С. 104.

житінку оповіді перебуває королевич Владислав і коронний гетьман К. Ходкевич — основні керівники польсько-козацьких військ. Головними героями війни і твору насправді є козаки. Автор сконцентрував свою увагу на них не даремно, а відштовхуючись від заяви султана Османа, який сказав, недооцінюючи сили козаків, що, розбивши їх, він поляків швидко знищить. Тому вся потуга артилерії, кавалерії, піхоти, яничарів була кинута на козаків, яких атакували по кілька разів на день, та лісовчиків³⁰⁵. Неперевершений успіх козацтву принесли розроблена гетьманом Сагайдачним тактика нічних раптових нападів на турків, за допомогою яких козаки перемагали, деморалізували й призвели до паніки, унаадку духу в турецького війська. Їхня окраса — яничари — в порівнянні з хистом і духом козаків виглядали дуже непривабливо. Конкретні реалії дали авторові право написати правду: “А польська армія витримала й вистояла, і насамперед завдяки могутності Господа Бога і запорізьким козакам, які були там, у таборі, тому що кожного божого дня ці козаки виходили проти невірних, пропонували їм битися, перемагали ворога й не давали загинути (полякам), тому що якби не було козаків, то Бог знає, як би все повернулося для поляків уже через три-чотири дні”³⁰⁶.

Використовуючи принцип антитези, Аксент створює образи героїв: каштеляна Потоцького і Харахаш-паші. Потоцький, командує ескадроном кавалерії з кількох сотень вояків зумів виграти бій у кількатисячного війська завдяки розумній тактиці, хоча й сам загинув у ньому “смертю героя, і все військо шкодувало за ним”³⁰⁷. Паша Буди Харакаш, який завойовував чимало земель, надія султана в першому бою, очоливши 27-тисячну армію, використовуючи давній прийом пси-

³⁰⁵ Кам'янецька хроніка. — С. 102.

³⁰⁶ Там само. — С. 103.

³⁰⁷ Там само. — С. 101.

хологічної атаки “нехристів” виявився безпорадним у бою з козаками, поляками, німцями й не тільки програв його, але й сам загинув³⁰⁸.

Письменник фіксує в повісті, що завойовані турками греки, болгари, молдовани та інші, зігнані на цю війну народи, не виявляють активності, окрім босняків, але все то були марні потуги. “Сумував він (Осман. — М. К.) і за загиблими достойними юнаками Боснії, котрі, мовляв, умерли від гяурської руки”³⁰⁹. Не допомагають султанові й тисячі добровольців, які прийшли з патріотичних почуттів на допомогу з Туреччини, ні татари, які більше займалися людоловством, аніж воювали, забігаючи аж до Замостя, щоб деморалізувати тили.

Створений письменником образ величезної, 300-тисячної турецької армії — аморфної, маріонеткової, безпорадної перед жорстокістю влади та військовою майстерністю козаків і польської, зате досить самовпевненої. Вона майже в п’ять разів кількісно перевищувала польсько-козацьке військо і зазнала найбільшої поразки. Цим твором автор підтверджує, що змлітаризована Турецька імперія, оперта на нещасті народів Європи, Азії та Африки, не є такою сильною, непереможною, як вважалося. Що патріотичний дух козаків, польських вояків, фахова довершеність німецьких волонтерів не тільки зламали хребет цій силі (султан заплатив своєю головою за програв у війні), але й підняв дух, зняв оцінення з європейських народів, які з жахом спостерігали за зростанням могутності цього хижака.

Значний внесок у перемогу польсько-козацьких військ зробила добре поставлена розвідка. Образ угорського ротмістра-розвідника Фекети, який щодня здійснював “багато гідних вчинків”³¹⁰ і загинув смертю ге-

³⁰⁸ Кам’янецька хроніка. — С. 102.

³⁰⁹ Там само.

³¹⁰ Там само. — С. 103.

роя, ще раз підкреслює, що об’єднані європейські війська здатні назавжди поквитатися з цим небезпечним і підступним ворогом.

Повість має і повчальне спрямування. Автор наголошує, що поранений першого ж дня гетьман П. Сагайдачний, завдяки рицарській мужності, сміливості, командирській вмілості зумів організувати і довести до перемоги козацькі війська. Прямою протилежністю йому зображений гетьман Я. Бородавка, страчений за бездарність, що призвела до загибелі п’яти тисяч козаків у Молдові³¹¹, а також численні панікери, втікачі, зрадники з польського війська, яких, за наказом султана, після допитів відразу страчували. Жаклива розповідь про них спрямована проти тих шляхтичів, які уникали участі в боях або розраховували, що краще в полоні перебути війну, ніж ризикувати власним життям. Суворе ставлення османців до таких людей не тільки жорстоке, але є й “велике злодійство; вони зовсім не годували полонених і не залишали їх живими. А наші поляки, скільки би турків не взяли живими, жодного з них не погубили”³¹². Гуманізм автора на боці гуманних християн, які протистоять дикій силі, культурі “невірних”, антитеза «християни—нехристияни» документально підтверджена на користь перших, як цивілізованіших. Сам автор піддає сумніву гуманність польської влади, котра допустила після непереможної для неї війни смерть п’яти тисяч німецької рейтарської піхоти, виснаженої боями, голодом і покинутої напризволяще. Усі шляхи від Хотина до Львова були встелені трупами героїв. Вражаючий образ переростає в протест проти будь-якої війни, є виразом польській бездушній і самозакоханій чванькуватості, фальшивій владі, суть якої давно зрозуміли козаки, але обороняючи її, одночасно обороняли Україну

³¹¹ Кам’янецька хроніка. — С. 101.

³¹² Там само. — С. 104.

від ще одного такого ж хижака. Парадокси життя, долі! Вони звучать і в самого автора: “І я, грішний, який пише це, бажаю собі більше не бачити тут наших ворогів”³¹³. Вони звернені до турків, а в молитві наприкінці твору, звертаючись до Ісуса Христа, цей очевидець благає, аби він попросив у Господа Бога: “І ще хай погубить сили, ворожі нашим монархам, а нашим християнським монархам подарує переможність, удачу й силу, як Олександрові Македонському!”³¹⁴.

Літописна повість про Хотинську війну Аксента — типове літературне творіння барокового світогляду, опертого на гуманістичні засади, але обмеженого ідеологією конфесійної ворожості. Вона унаочнює етап формування демократичного світогляду в церковній інтелігенції, коли патріотичні та конфесійні почуття “затемнюють” критичний аналіз, логіку власних думок, фактів. Таке “затемнення” можливе або свідоме, або “награне”, що відповідає бароковій тезі “світ — театр”. Швидше — друге, як вияв роздвоєності людського “я”, його одночасного прагнення до об’єктивізму і пристосуванства, усвідомлення величі власного покликання й сили таланту, поривів до високого, ідеального й раціонального врахування жорстокої істини, що людина, окремо взята, — беззахисна, як комаха, перед всесильною машиною суспільного пресу, побутових розрахунків і біологічного прагнення зберегти життя у вічній боротьбі добра зі злом, коли перемагає сила, а розум потрібний до тих пір, доки він служить силі. Читання між цими полюсами навіть із добрими намірами втягує у “світ — театр” і самих творців літописів, які грають роль трагічних персонажів, незреалізованих до кінця талантів або, навпаки, роль талантів, які зуміли знайти вихід із нього, обравши роль белетриста-документаліста, який уміє сказати правду настільки, наскільки треба і можна про неї гово-

³¹³ Кам’янецька хроніка. — С. 105.

³¹⁴ Там само.

рити. Як би там не було, але давнє узаконене правило, що літопис повинен відбивати політику та ідеологію замовника, “спрацьовує” в цьому творі безвідмовно. І цим “замовником” була та частина польської шляхти, котра не ховалася по закутках від ворогів, але й не могла порушувати закони шляхетської честі в оцінці та характеристиці своєї одностанової братії. Отже, закони моралі, етики, культури, тези “світ — театр” і *барокових “акторів” — митців*, у тому числі й письменників-літописців. Звідси в творах і поєднання класицистично-реалістичного підходу до характеристики персонажів, створення довкола них романтичного тла, покликаного захоплювати й вражати одночасно читача контрастами дій, зумовленими контрастами обставин середовища, в якому вони діють.

У складі літопису Супрасльського монастиря є панегірична повість “Перемога над турками під Хотином”³¹⁵. Природна радість за історично-доленосну перемогу військ Польщі й України над своїм сильним і смертельно небезпечним ворогом письменника-патріота — закономірна, і він, керуючись цими почуттями, емоційно описує її хід у мажорному тоні. Прагнення автора зобразити заслуги коронного гетьмана Кароля Ходкевича вирішальними в перемозі зумовлюють його обрати суто літературний підхід до опису цієї війни. Він використовує традиції, поетику панегіричної поезії з культом головного героя, героїзацією його дій, романтизацією опису портрета, середовища через використання психологічного умотивування основної ваги в перемозі запальної промови-звернення гетьмана до воїнства перед битвою, постійного підкреслення того, що він хворий, але і в такому стані спроможний своїм розумом внести посильну лепту у вікторію. Вживання антитези покликане вигідно змалювати Ходкевича, польсько-козацькі війська як мобільні, рухливі, свідо-

³¹⁵ Літопис Супрасльської лаври. — С. 98-107.

мі власного патріотичного обов'язку, котрі і в жорсткому герці досить впевнено, маневруючи, хитруючи, перемагають громіздке, величезне за кількістю, але не згуртоване, недовисколене, зовнішньо пістряво-строкате турецьке, яким командують самовпевнені, жорстокі, але безініціативні полководці та гордо-пишний солдафон султан Осман.

Якщо для кам'янецького хроніста Аксента справжніми героями війни були сміливі й добре вишколені воїни із самовідданими командирами, тобто безпосередні учасники битв, завдяки чому він створив реалістичний твір, то супрасльський автор їх переносить на другий план, як тло і виконавців наказів Ходкевича. Успішний хід битви для польсько-козацького війська сприяє піднесенню гетьмана над масами, створенню його образу як ідеального полководця. Такий романтично-панегіричний підхід дозволяв авторові реалізувати в творі ідеологію сарматизму, згідно якої лише польська шляхта — «справжні сини Марса»³¹⁶ — здатна поборювати найлютіших ворогів своєї Батьківщини, християнства. Полонофільство автора постійно підкреслюється в запальній промові-зверненні Ходкевича до військ, який покладає всі надії на «панів поляків і литовців», які повинні пам'ятати, що все це вони роблять «для слави батьківщини»³¹⁷. Тому «Лев»-Ходкевич ігнорує до певної міри козацтвом, хоча тільки воно врятувало честь Польщі. Автора не цікавить достовірність історичної правди, а лише сам факт перемоги військ, очолених Ходкевичем. У повісті війська, натхненні патріотичним словом, а точніше їхній ватаг «запалився й присягу склав... і Сагайдачний зі своїми козацькими ротмістрами і вирішив ані на крок не відступати з табору, доки війна не закінчиться або смертю всіх, або перемогою»³¹⁸.

³¹⁶ Перемога над турками під Хотиним. — С. 101.

³¹⁷ Там само.

³¹⁸ Там само. — С. 103.

Так розгортається образ Ходкевича як основного ідеолога й натхненника перемоги, котрий свідомо зрозумів вагу сили слова для людей в критичній ситуації й використав її вперше в своєму житті як духовну зброю. Використав і не помилився, бо врахував вчасну потребу воїнства почути саме такі запальні батьківські слова від серця досвідченого і мудрого рицаря.

Перенесення акцентів твору на психологічний зміст є вагомим кроком у белетризації літописів. Цей крок автор наглядно умотивовує: гетьманові вдалося з усієї строкатої жовнірської маси — українців, поляків, литовців, німців — згуртувати «рицарське коло» однодумців на «загибель проклятим людоловам»³¹⁹, згуртованих дисципліною і усвідомленням потреби жертвовно завоювати перемогу. Виразним штрихом гуманності гетьмана є опис розправи над провокатором, який зумів підбурити польське військо на винищення хотинців, нібито звинувачених гетьманом у зраді на користь турків.

Наступними справжніми героями перемоги автор зображує польських парламентарів-дипломатів, «комісарів» Станіслава Жоравинського і Якова Собеського, які на переговорах з візиром Азамом зуміли не тільки витримати його психологічну атаку, але й зламати, знищити морально, чим і забезпечили згоду султана на укладання мирного договору з Польщею. Монолог Жоравинського є програмою польської патріотичної шляхти та її державницької політики: «У цій битві ми маємо *почергове* щастя і до цього часу ще не знаємо, на чиєму боці буде перевага: перемогою володіє Один Господь Бог, і я ще не бачу причини, чому так самовпевнені турки і чому мають лякатися поляки. Польський народ народжений для свободи, до вольностей призвичашений, бажає краще йти на шибеницю, ніж після так багатьох сот років волі віддавати свої вільні потилиці під турецьке ярмо і сплачувати кому-небудь таку при-

³¹⁹ Перемога над турками під Хотиним. — С. 104.

низливу поголовну данину”³²⁰. Оцей гімн свободі, котрий визнавали поляки своїм і тільки для себе, стає переконливим символом, що об’єднав довколо нього всіх вояків. Він є виразником потуги і натхнення їх в організації перемоги, чого не врахували турки, і через що закономірно програли вирішальну для себе битву, після якої було зняте в Європі оціпеніння, що панувало перед Османською імперією.

Художньо-психологічне полотно поглиблюється влучними пейзажними картинами, авторськими роздумами про силу турків і їх приреченість, про значення промови Ходкевича, її наслідки. Це допомогло письменникові створити глибоко емоційний твір з ознаками епічної поеми, прозову повість-панегірик. Характерно, що поза увагою автора залишився королевич Владислав, який брав безпосередню участь у цій війні. І це свідомо: автор за своїм світоглядом і свідомістю є виразником великошляхетської ідеології, наближеною особою до гетьмана, його щирим одноступцем і прихильником, тому і зосередився в творі на цій постаті. А якщо ми згадаємо, що засновником Супрасльського монастиря був предок К. Ходкевича, то автор одержав прекрасну нагоду віддячити ктиторові, заробляючи в його родини нові ласки для обителі.

Повість “Перемога над турками під Хотиним” є яскравим свідченням белетризації літописного жанру, усвідомлення письменниками потреб більш суб’єктивно підходити до описуваного матеріалу, використовуючи традиції як літописання, так і поезики героїко-історичної епічної поеми. Тому образ Кароля Ходкевича досить близький до образів князів Михайла Вишневецького з поеми “Епіцедіон” Ждана Білицького, Костянтина Острозького з поеми “Про Острозьку війну під П’яткою” Симона Пекаліда, гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного з “Віршів на жалосний погріб” Касіяни

³²⁰ Перемога над турками під Хотиним. — С. 107.

Сковича. Це засвідчує, що автор повісті був вихідцем із українських чи українсько-білоруських кіл, з когорти тих шляхтичів-монахів, які писали не тільки польською мовою, але й були польськими патріотами, як львівські “парнасці”, Мартин Пашковський, Яким Єрлич.

Два останні аналізовані твори переконують, що предки, тодішні письменники-літописці, добре розуміли, що Туреччина була для України, як і всього християнства, супротивником, який вміло для власної мети використовував Кримське ханство, нацьковуючи його на постійне розшарпування країни, готуючи цим ґрунт для полегшеного її завоювання. Ця реалія й спрямувала їх глибше й різнобічніше описувати її напади на Україну, ніж напади татар. У козацько-татарських взаєминах було всіляко: протистояння, війни, жорстокості, добросусідські стосунки. Про неоднозначність цих взаємин багато пишуть козацькі літописці, які добре знали їхні причини. Про добросусідські взаємини між українцями і татарами монастирсько-церковні літописці не могли і не хотіли, окрім автора з козацького Межигірського монастиря, писати через їхню антихристиянську ворожість. В оповіданні під 1628 р. він розповідає про те, що “з Шинкгіреем, царем татарським, козаки примирили і на Запорожю кочовал Шинкгірей із татари своїми, а других татар послал у Вишневецьчину, на лежу, которіє міли лежу у Лубнях, в Пирятині, в Прилуці, в Лохвиці і в Варві, а по інших містечках і селах всіх стацію брали, як самі хотіли і отишли знову там же на Запороже в року 1629”³²¹.

Підкресливши велику щедрість козаків до татар, яких, видно, внутрішні міжусобиці заставили відступити в межі Козаччини (це, напевне, прихильники Мегметі Гірея³²²), автор підкреслює, що гості поводитися з

³²¹ Межигірський літопис. — С. 95.

³²² Там само.

господарями не гречно, бо “по інших містечках і селах всіх *стацію* брали, як самі хотіли”³²³ (все, що потрібне їм для прожитку. — *М. К.*). Розбійницько-насильницькі навики, узвичаєні татарами під час набігів на Україну, не покидають вони і в час, коли їм допомагають. Автор виразно акцентує на їх моральності, протиставляючи брутальності гостинність і, заодно, порушує питання: а чи варто? За логікою розвитку подій в оповіданні, літописець не прихильник практики випускати татар за межі Запоріжжя, бо розуміє, що допомагати одні одним мусять як сусіди, що активно торгують між собою, але без нових бід: допомога повинна мати певні рамки.

Література XVI-XVIII ст. багата на твори, в яких описані героїчна боротьба козацтва проти польсько-шляхетських загарбників. У ній панорамно і велично відтворені теми патріотизму, героїзму, рицарськості козацтва, гайдамаччини, формування національної самосвідомості предків. Монастирсько-церковні літописці не обминають її, хоча підхід до її відтворення не однозначний: одні, переважно східноукраїнські, хронікарі дивляться на неї як на українсько-польські, а західноукраїнські, як на польсько-українські. Враховуючи те, що суто світська тематика не є основною в їх творчості, автори розповідають стисло про ці війни, за трафаретним кліше “для пам’яті”: “1625. Круковська война”; “1630. Переясловська война”³²⁴; “Року 1609 (?) била война Круковщина”; “Року 1610 (?) била война Переясловская”³²⁵. Насправді перша битва відбулася в 1625, друга в 1630 р.

Дещо ширше й детальніше описує польсько-українські війни автор Межигірського літопису, але, як пере-

³²³ *Кеппен П.* Дела Крымские // *ІР НБУ ім. В. І. Вернадського.* — Ф. V. — Спр. III. 867.

³²⁴ Літописець Йоасафа Кроковського. — С. 39.

³²⁵ Хронічка Мотронинського монастиря // *Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским.* — К., 1856. — С. 7.

Герб Війська
Запорозького

Гетьман
Петро Сагайдачний

Князь
Ярема Вишневецький

Гетьман
Стефан Чарнецький

вижна більшість літописців, не дотримується хронологічної точності. Куруківська битва в нього відтворена в 1624 р., коли “Лащ і Черкаси спалил і сплюндрувал”, під Кумейками (повстання під орудою Павлюка і Томиленка) — в 1636 р., коли “козаки не витрвали, уступили”, а польний гетьман М. Потоцький “взял” “приводцов”³²⁶; повстання під проводом Я. Остряниці та С. Скидана — в 1637р.³²⁷. Тут всі хронологічні зсуви на один рік. Основним переможцем над військами Остряниці зображено кн. Вишневецького, котрий “з войськом своїм пришедши под Лубні в свої маєтності, з ними битви учинил, а оні із обозу утекли, а ксіонже Среміяш Вишневецький погнал за ними в тропи і осадил їх в місці под Старцем, близько Днепра, нижей Жовтина”³²⁸. Ця війна відома як Мошенська³²⁹.

Польськими літописці називають ті війни, в яких вони одержують перемоги над повстанцями, окрім Периславської, в якій перемогли козаки під керівництвом Тараса Трясила. Відступ Острянина з козаками за межі Запорізької землі поклав початок колонізації Слобідської України, де вони “осадили” “слободу на ріці Донцу, которую прозвано “Чугуєв”, а ті, хто не втік за межі рідної землі, були підпорядковані М. Потоцьким “под свой реїмент... і полковники ляхи над кождим полком поставил”³³⁰.

До польсько-українських воєн літописці відносять “войну Радивилову” 1651 р., Чуднівську (1660), коли “боярин Шеремет взятий” у полон, походи короля Казимира на Лівобережжя, під Глухів у 1664 р.³³¹ Авто-

³²⁶ Межигірський літопис. — С. 96.

³²⁷ Там само.

³²⁸ Там само.

³²⁹ Літописець Йоасафа Кроковського. — С. 39.

³³⁰ Межигірський літопис. — С. 96.

³³¹ Літописець Варлаама Ясинського. — С. 38; Літописець Йоасафа Кроковського. — С. 39.

ри не акцентують на тому, що козацькі гетьмани розривали договори з королем, царем, бо вважають, що ті виражали потреби України в конкретній політичній ситуації, але загострюють увагу на кривдах, завданих нашому народові ними. Жодним словом не обумовлено про розрив з Московією І. Виговського, Ю. Хмельницького чи П. Дорошенка, чи останнього з Польщею. Межигірський літописець польсько-козацьку війну 1660 р. під Чудновим зображує як польсько-татарсько-козацьку проти Московії: “ляхи з ордою і Юрась Хмельницький з козаками под Чудновом Шеремета і весь табор московський розбили і в Орду погналі”³³². Поруч теми польсько-українських чи польсько-московських воєн, автор порушує страшну за своїми наслідками тему розрахунку із татарами полоненими за їх допомогу (Шереметев і вояки) та українськими селянами, що значно поглиблює трагічність зображуваного.

Обминаючи потребу детально описувати наслідки воєн, їх причини, літописці надають вагомості підтекстові, котрий для сучасників був зрозумілим у відтворенні всіх складнощів реальних подій: розправ шляхти над козацтвом, їх ватажками, повсталими селянами чи міщанами, насильства, згвалтування, спалені будівлі, полони і т. ін. Такий підхід зумовлений не тим, що духівництво не зацікавлене було відтворювати жорстокості віруючих християн, які в міжусобній ненависті нічим не поступалися татарам чи туркам, а намагалися допомогти людям позбутися її, зробити їх добрішими, милосерднішими, але й свідоме сприяння розвиткові *усно-легендарної героїко-епічної історії* визвольної боротьби українського народу проти поляків та інших ворогів.

Усе-таки із крихт скупих свідчень різних літописів, хронічок, літописних записок постає жахлива картина народної трагедії. Так, після відходу козаків із Гали-

³³² Межигірський літопис. — С. 98.

чини в 1648 р. місцеві українці зазнали масового переслідування й розбійницьких нападів. Сполячений дідич Логодовський у Краківці на Яворівщині наказав попові та кільком селянам відрубати голови, а в Рогатині в цей час українців масово садили на палі, вішали; в Сокалі шляхта, практикуючи нічні напади, вирішила міщан і попів, викидаючи трупи в ріку Бог. У Галичі запідозрюваних і незапідозрюваних у повстанні піддавали тортурам³³³ — так поступали вони і в 1708 р.³³⁴

Така доля чекала все населення України, якщо б вони програвали полякам битви, про що ширше розповідають світські хроністи. Але, як бачимо, і духівництво не могло обминати дані факти, уконкретизовуючи їх.

На менш детальний опис польсько-українських воєн, протистоянь впливав і той факт, що автори монастирсько-церковних описів не були безпосередніми учасниками чи свідками переважної більшості зображуваних подій, адже їхній основний театр проходив поза межами Галичини, звідки відомо на сьогодні найбільше пам'яток. Але їхні локальні факти вагомо доповнюють загальнонаціональну біду, конкретизують її, підкреслюють як прагнення, так і внесок у національно-визвольну боротьбу галичан. Інформативно-кодові записи в літописцях ієрархів Ясинського і Кроковського покликані бути поштовхом для розповідних імпровацій на задану тему, розширити її за рахунок збільшення матеріалу, а не звужування його тільки до могутньої Хмельниччини. Адже Національно-Визвольна війна під орудою Б. Хмельницького була логічним продовженням попередніх козацьких повстань, реакцією на колоніальні прагнення польської шляхти, а напади по-

³³³ *Петрушевич А. С.* Сводная летопись. — С. 104-105.

³³⁴ Городенківський “Реєстр всіх колишніх справ”, Свидітські записки з Чортківщини // *Крип'якевич І. П.* Літописи... з Галичини. — С. 74.

ляків після перемоги Хмельниччини й відновлення державності, спрямовані на реванш за поразку. Це давне протистояння протилежних інтересів двох народів заповнене в історії великою трагедією для них, яка описується з метою політичного прогнозу на майбутнє, бо воно заступало в пам'яті поколінь добрі наміри співпраці. Хоча та співпраця була однобокою (тільки в боротьбі з турками, татарами, московитами) і руйнувалася свавільством, ненажерливістю шляхти в Україні. Таким типовим руйніником України зображений сполячений українець воєвода С. Чарнецький, який продовжував після Хмельниччини на Правобережжі традиції також споляченого Паца з-перед неї³³⁵. Літописець Замостянин звертає увагу й на той факт, що в прагненні Польщі знову завоювати Україну вона не лише стала помічницею Московії в її руйнуванні, але й послухною виконавицею волі Криму (а почерез нього й Туреччини). Під 1669 р. він розповідає: “Дня 6 січня Солтан Галга вимагав, аби Річ Посполита Дорошенкові, вождеві козаків, протекції не давала”. Повідомляє, що він уже обрав іншого гетьмана на місце Дорошенка, тому хоче, щоб ті перестали нападати на Україну, не укладали “трактатів” з Московією³³⁶. Проникливий розум хроніста відзначає, що знищуючи Україну, сама Польща котиться в прірву, втративши основні сили — козацтво, котре підтримувало її міжнародний авторитет і могутність, останнім сплеском якої була “Віденщина” 1683 р. завдяки талантові короля Я. Собеського та його опертю на патріотичний підйом, помножений козацькими потугами правобережців і галичан. Це ще одна причина, що автори, враховуючи поступовий занепад польської держави, намагалися на конкретних прикладах показати її самогубство, спричинене анархічною шляхтою, від якої “крул француз...утюкл” ще

³³⁵ *Петрушевич А. С.* Сводная летопись. — С. 138.

³³⁶ Там само. — С. 153-154.

в 1574 р., зазначає хроніст з Пітрова, що на Закарпатті, в першій половині XVII ст., коли ще Польща гриміла своєю славою по цілій Європі й мала підтримку від багатьох монархів.

Відомо, що Швеція в XVII — на поч. XVIII ст. воювала проти Польщі, намагаючись у боротьбі за панування на Балтиці побороти її, Московію, проти якої вела довгу війну в 1700-1721 рр. Гетьмани України Б. Хмельницький, І. Мазепа, борючись за завоювання та відстоювання державності, укладали договори зі Швецією, допомагали військами добиватися перемоги як своєму союзникові. Про поведінку шведських військ на галицьких землях розповідають літописці з різних кутків краю, переважно висвітлюючи добу Хмельниччини та початку XVIII ст., не торкаючись походу шведів на Лівобережжя. Він став об'єктом розповідей для козацьких хроністів. Ці оповіді переважно стислі, лаконічні, але досить змістовні, дозволяють відтворити перебіг подій, оцінку літописцями політичної діяльності польського уряду в той час. Не всі автори розуміють значення шведської інтервенції в Польщу для України, але вони намагаються бути об'єктивними в розповідях про неї. Певною мірою вбачається цікавість до нового героя нашої історії, хоча подеколи відчувається упередженість до них як протестантів, особливо коли останні пограбували Львів у 1704-1706 рр.³³⁷

Навальність і переможність шведської інтервенції в Польщі 1655 р. передає оповідь сучасника: “Шведи вторгнули в Польщу. Король Казимир убіг на Шлонськ. Король шведській занял всі города, то есть Краков, Варшаву аж до самого Перемишля, но Перемишель не дался”³³⁸. Стрийський хроніст відзначає, що в Галичині шведи “забавилися не мало”³³⁹, а під 1656 р. не без

³³⁷ *Зубрицкий Д.* Летопись Львовского братства. — С. 145-146.

³³⁸ *Петрушевич А. С.* Сводная летопись. — С. 123-124.

³³⁹ Там само.

задоволення розповідається, що шведи не змогли здобути Замостя, а король, повернувшись із Сілезії до Самбора, “рушил до Варшави і побил шведов”³⁴⁰.

Ці оповіданнячка свідчать про страх, який переживали прості люди в час воєн, і поява нових сил лякала їх новими руйнаціями, знущаннями, грабунками, репресіями з боку польської влади за підтримку шведів і шведської за допомогу полякам. Трагічність населення тих країв, де проходили бої, зрозуміла і вона просякає через той скупий матеріал, який доносять ці записки. Політична нестабільність, відірваність від Козацької України заставляють авторів бути обережними у своїх судженнях про польські справи, надаючи можливість читачам усно доповнювати відомості з переказів, спогадів, відштовхуючись від даних записів. Важливо те, що вони розкривають перипетії життя предків з українсько-польського порубіжжя, втягнутого історичними обставинами в обидва ворогуючі табори. Відчуття трагедії підколоніального народу змушує простолюдинів, місцеву інтелігенцію бути обачливими. Обачливість притаманна висвітлюванню теми польських воєн, окупації Польщі шведами, допомоги козаків останнім. Про це обережно пише стрийський хроніст, що шведи ввійшли в Яворів, Немирів, Янів, Любачів, Підтелич “скоро по козацьке”³⁴¹.

Друга спроба завоювати Польщу й відкинути московитів з Прибалтики призвела шведів до ведення війни на два фронти. Козацькі війська гетьмана Мазепи змушені допомагати своїм покровителям (цареві) і в Прибалтиці, і охороняти Правобічну Україну, вступивши в польські межі Галичини³⁴². Невідомий львівський хронікар залишив цікаве оповідання про вступ шведів до міста, де вони зображені як суто польські супротивни-

³⁴⁰ *Петрушевич А. С.* Сводная летопись. — С. 125.

³⁴¹ Там само. — С. 123-124.

³⁴² *Петрушевич А. С.* Сводная летопись с 1700... 1772 г. — С. 15.

ки: “1704. Вересня 6 шведський король з трьома генералами місто Львів о годині 9 на великім дзигарі здобув від брами босяцької і розваливши паркани. Генерал Стенбок той був над скарбами і контрибуціями призначений. Генерал Велінг з другим генералом Клаусбундом призначений над військом. Генерал Велінг відриву ж спочатку в’їхав на вірменський цвинтар з голою шпагою і всі шведи з приготовленими шпагами, бо там шукали жовнірів, а не знайшовши, зупинився на помешкання в князя арцибіскупа, де перебував п’ять днів, а потім від’їхав до обозу, який перебував під Латками. Дня 24 вересня від’їхали всі шведи зі Львова, як тільки довідалися, що Мазепа з козаками зупинилися в Вродах”³⁴³. У 1705 р. Мазепа перебував під Зборовим.

Дане оповідання цікаве відтворенням картини захоплення Львова шведами, їхнього побуту та причин відступу. Небажання воювати з козаками Мазепи засвідчує історичний факт, вартий уваги фахівців. Здається, що власне в цей час починається дипломатичне зближення гетьмана з Карлом XII, їх спільні пошуки протидії московській політиці в Польщі, спрямованій на підтримку короля С. Лещинського. Доброзичливий тон розповіді відбиває симпатії автора до шведів, як до можливого спільника українців, бо в цей час (1703) “ляхи на Україні людей рубали”, — пише хроніст із Товстенського, а “Москва плюндрувала по всій Польщі”, — зазначив інший, з Тисова під Болеховим. Тому повідомлення, що шведи “в Якубовичах под Люблином і в Люблині” звучить обнадійливо. Оскільки війна без кривд, утрат неможлива, такий зміст укладений в оповідь самбірського хроніста під 1707 р.: “В війні, веденій межі королем польським Августом II і королем шведським Каролом XII, утерпіл і Самбір много”³⁴⁴. Нею автор підкрес-

³⁴³ *Петрушевич А. С.* Сводная летопись с 1700...1772 г. — С. 24.

³⁴⁴ Там само. — С. 19.

лює народне бачення й розуміння війни, висловлене в прислів'ї “Королі чубляться, а в народі голови летять”. Винуватцями війни він вважає королів і своє розуміння, як і інші літописці, висловлює прямо, створюючи їхні образи як образи винуватців народних бід і страждань. Демократичність світогляду автора підкреслюється співчуттям до знедоленості власного народу, який став жертвою агресивних планів трьох монархів: польського, московського, шведського.

Можна стверджувати, що тодішні галицькі політики та літописці покладали сподівання на шведів і козаків, які спільно визволять їхні краї і всю Україну і від польської, і від московської тиранії, силу яких вони випробували на собі. Через описані епізоди з театру фронту пробивається тема руйнування України польськими і московськими агресорами, які спільно вирішили позбутися українського питання, втягнувши козацтво у війну проти їхнього потенційного спільника за свої завойовницькі інтереси. Неактивність Мазепи на цьому відтинковому фронті засвідчує, що він розумів плани польського та московського монархів і не прагнув їхньої реалізації. Прозріння гетьмана і пошуки ним виходу із реальної ситуації мусили сформуватися в цей час, бо він якраз оголив ворожість обох режимів України, удари яких доводилося витримати галицькому народові, зняти зі свідомості різних верств полонофільські та москвофільські симпатії, схилювати їх до Мазепи як єдиного гаранта, здатного возз'єднати українські землі, скориставшись важкою ситуацією для Польщі та Московії в їхній війні зі Швецією. У крайньому разі, ці сподівання були на часі й актуальними. У жодній галицькій пам'ятці не зустрінемо звинувачення Мазепи в зраді цареві, як це вимушено писали східноукраїнські літописці, вкладаючи подвійний зміст у фразу “Мазепа змінив”³⁴⁵.

³⁴⁵ Літописець Варлаама Ясинського. — С. 38; Літописець Йоасафа Кроковського. — С. 40.

Ведення Б. Хмельницьким самостійної міжнародної політики після угоди з московським царем у 1654 р., який не зміг узяти повністю під свій контроль державнобудівний процес в Україні за життя цього гетьмана, засвідчує участь нашої держави в блоці зі Швецією, Семигородом у боротьбі проти Польщі та Австрії в 1655-1657 рр.³⁴⁶ Бог знає, якою би вона була й надалі у взаєминах з Московією, оскільки конфронтація гетьманської та царської адміністрацій набула досить напруженого протистояння, та смерть Б. Хмельницького перервала його плани.

Про повне взаєморозуміння між козацькими та угорськими військами в їхній допомозі шведам у війні з Польщею 1657 р. коротко розповідає Симеон Коростенський: “по Рождестві Христовом вуйна Венгерская; с козаками по самий Краков звозвали”³⁴⁷. Про лояльне ставлення угорців до галицького народу засвідчує самбірський літописець: “Р(оку) 1657 ідучи Георгій Ракочій, князь Семигорода в поміч шведам против поляків, прійшов з-під Львова і під Самбір, і окружил его войском. В Самборі находилося тогди дев'ять тисяча людей, бо много з поблизких сел схоронилося ту яко в кріпості со своїми маєтками, а кромі того било еще дві тисячі воїнів німецьких. Ракочій, уважаючи, яко трудно ему буде місто тоє так скоро взяти приступом, а коли его еще і шведи якнайусильнійше взивали до Кракова, где їх поляки щораз більше ствिसняли, рішился з жителями Самбора вийти в уклади, простячи уже і тоє, що брати вожда его верховного, іменем Валтасара Кеменія, убили. Заклучено про то угоду на тій самій підставі, що і во Львові, і Ракочій, не учинивши нічого злого, удался с войском в дадшій поход к Перемишлю”³⁴⁸.

³⁴⁶ Апанович О. М. Гетьмани України та кошові отамани Запорізької Січі. — С. 64.

³⁴⁷ Добромильський літопис. — С. 239.

³⁴⁸ Хроніка м. Самбора. — С. 352-353.

Добросусідські взаємини й угоди між Б. Хмельницьким і Ю. Ракочим поширилися, як бачимо, й на Галичину, котра перебувала ще в складі Польщі. Наміри гетьмана приєднати її, як і решту західних, споконвічно українських земель, до Козацької України була відома його спільникам і підтримувалася ними. Цей настрій передається хроністам виразно. Відомо, що Польщу в цій війні врятував загальнонаціональний патріотичний підйом, який вибухнув реакцією на брутальні дії шведів проти католиків та їхніх святих. Співчуття за втраченою можливістю бути возз'єднаними зі всією Україною, до угорських військ звучить у записці зі Самбора: "Дня 15 січня (1657 р. — *М. К.*) Юрій Ракоцій, князь Семиградський, шол через Скольє в Польщу с войськом і Краков занял, но тогож года пан Чернецькій і литва розбили его, а остаток угров розбили татаре, Яноша, гетмана Ракоцого, поймали і в Крим завели, а сам Ракоцій біжал в 100 коній, гнаний поляками"³⁴⁹.

Отак поступово, не розлого, зате однозначно, галицькі хроністи розповідають про прагнення всієї Західної України жити разом із своїм народом у єдиній, вільній Козацькій державі. Звідси пояснюється їх приязне ставлення до супротивників Польщі, а спільників України — шведів та угорців. Прагнення останніх забезпечити безпеку своєї держави від зазіхань Австрії, а згодом і боротьба проти неї знаходила підтримку серед українців Закарпаття, котрі разом з угорцями брали участь у повстанні куруців 1710 р. Хроніст із Клокочева розповідає про їхню участь на боці династій Ракоцих у боротьбі проти Годимарського, майбутнього Мукачівського єпископа, прихильника Габсбургів: він "із німцями виходил на руській (землі. — *М. К.*) за коруци і теди коруцив побито і прогнано"³⁵⁰. Угорщина нама-

галася постійно скористатися у власних інтересах із анархії в Польщі, тому чинила напади на неї, щоб відірвати українські частини території. Фактично йшла боротьба за Галичину, на яку вона претендувала з давніх, княжих, часів, її війська були введені в Польщу при першому поділі останньої, в 1772 р., як засвідчує хроніст з Отинії³⁵¹.

Уважне спостереження за розгортанням державобудівного процесу в Україні та міжнародною реакцією на нього притаманне західноукраїнським літописцям, які виражали прагнення цієї гілки народу жити разом в одній власній суверенній країні, тому допомагали своїм братам і фізично, військово, матеріально, і духовно. Вони однозначно відрізняють приятелів і супротивників цього історичного процесу. До перших відносять шведів та угорців, до других — поляків і московитів, татар. На турків переважно схильні дивитися як на суперників Польщі, але таких, які свої інтереси з нею чи Московією вирішують на теренах України, особливо в XVII ст., тому були також потенційними її супротивниками і спільниками одночасно.

Характерною рисою теми завойовницьких походів Московії проти Польщі чи Туреччини, які проходили на теренах України, є відтворення їхнього жорстокого ставлення до місцевого люду. Ця традиція тягнеться ще з доби XVI ст., коли Московія, прагнучи розширити свої володіння, воювала з Великим Литовським княвством, а згодом і Польщею. Про це пише крехівський літописець, розповідаючи про Полоцьку та Стародубську війни 1526 і 1536 рр.³⁵² Якщо попередній літописець оповідає "для пам'яті", інформативно, то Ф. Филипович у Баркулабівському літописі детально описує завоювання і спалення московитами Моги-

³⁴⁹ *Петрушевич А. С.* Сводная летопись с 1600 по 1700 г. — С. 126.

³⁵⁰ *Панькевич І.* Культурно-історичне значення покрайніх записів. — С. 64.

³⁵¹ *Петрушевич А. С.* Сводная летопись с 1772 до 1800 г. — С. 2.

³⁵² Літопис Крехівського монастиря. — С. 2.

лева в 1580 р., “випустощення” сіл довкола Шклова, Могилева³⁵³. Жорстокість московського війська збурила місцевих людей, литовське військо, які “з Кописі із Шклова москву от Могилева отперли, побили, отогнали. Страшно било трупа московського гледіти. Ріку Дніпр сильним трупом, язовища загородили, іж колько неділь дніпровой риби не ядали і води не пивали для великого трупа московського”³⁵⁴. Натуралістичний образ “московського трупа” підкреслює величезну ненависть до цих загарбників-одновірців на політичному та побутовому рівні.

Москва докладала багато зусиль, аби завоювати нові землі впродовж XVI-XVIII ст., не перебираючи засобами, а тільки вперто й спадково передаючи імперську політику від одного володаря до іншого. На перешкоді до досягнення цієї мети стояли найближчі сусіди. Завдяки розумно-підступній зовнішній політиці їй в цю добу вдалося розширити територіальні межі до таких розмірів, що вона стала найбільшою в Європі імперією. Досягалися ці успіхи як власними завоюваннями, так і підступними політичними заходами, коли вона у власних інтересах безжально використовувала труднощі сусідів, нацьковувала одних на інших, знекровлюючи їхні сили. Так впали жертвами підступів Україна, Крим, Польща, гідна Московії суперниця та лиходійниця.

Нещирість московських царів до України розпізнав не лише Б. Хмельницький, який вчасно отямився, але і всі його гетьмани-наступники. Розпалена громадянська війна (Руїна) їх, у багатьох випадках, амбіціями та претензіями, підступно, а інколи і щиро, спрямовувалася з Москви та Варшави й довели до краху так важко відвойовану державу; її бачили й передали в своїх творах монастирсько-церковні літописці, з боку яких до Московії була постійна велика увага. Письменники, як

і політики-державці, розуміли, що найбільшою небезпечкою для української держави була вона, тому прагнули ретельно аналізувати її українську, польську, татарську, турецьку політику. У матеріалах пам'яток відчувається прагнення гетьманських урядів, що виходили зі складних ситуацій довкола України, знайти в Московії надійного спільника, тому вони часто поступалися перед її незаконними вимогами про збільшення впливу на українське внутрішнє та міжнародне життя. Але ці наміри перекреслювалися вже спільними військовими походами проти Польщі в 1654-1655 рр. у Білорусь та Вихідну Україну, коли московське командування, вважаючи відвойовані терени набутком царя, а не України, досить жорстоко ставилося до місцевих людей. Дана жорстокість не тільки відлякувала, відштовхувала тутовий народ від московитів, але й повністю підривала довіру до українського козацького війська, уряду, бо поступово окреслювався образ України як такого ж жорстокого московського сателіта. Ця думка і тема має повторення у творах даного жанру XVII-XVIII ст.

Якщо увага літописців до Московії до 1654 р. спрямована як до країни, що рветься на землі Польщі, Литви, північно-українські (Сіверщину, Чернігівщину), то в цього часу, спочатку як спільника козаків, а все далі як до їх проводиря. Тобто бачимо реалістичні описи складних взаємин між нашими державами, поступове поглинання України “приятелькою”-сусідкою, яка чим більше набувала запозиченого в козаків досвіду боротьби з татарами і турками, тим глибше і настирливіше розхитувала основи нашої держави, поки не зліквідувала її силоміць.

Про похід козацько-московських військ у Галичину в 1655 р. повідомляють стрийський, добромільський літописці. Останній підкреслює, що вони “і церкви руйнували і свещеников у церквах пекли”³⁵⁵. Така жорс-

³⁵³ Баркулабівський літопис. — С. 50.

³⁵⁴ Там само. — С. 50-51.

³⁵⁵ Добромільський літопис. — С. 239.

токість, як стверджував очевидець оборони Львова С. Кушевич, була викликана відмовою місцевого народу визнати себе підданими царя. Автор вказує на жорстокість московитів як результат їхнього упередженого ставлення до католиків. Та, швидше, це були перші кроки психологічного тиску на козацтво та його старшину, яким, як своїм співникам, вони не тільки не довіряли, але й старалися переконати останніх, що, “піддавшись” цареві, повинні виконувати лише його волю, а не використовувати монарха для власних потреб.

Другим силовим ударом нашому народові була “Шкавицька війна” (Щекавицька) 1658 р., під час якої “Виговського Данилка под Києвом на горі Шкавиці Москва розбила і Київ воевода Шеремет спалив”³⁵⁶. Це мікроповідання підкреслює, що царський уряд надовго зібрався утвердитися в Україні, зокрема в Києві, і він жорстоко буде воювати проти спроб боронити свою незалежність козаками, зокрема гетьмана І. Виговського, а народ, який наважиться підтримувати такі проти нього виступи, чекає найжорстокіша кара. Руйнування Києва, страти тисяч міщан повинні викликати жах у бунтівливих українців. Царський уряд з перших кроків своєї “допомоги” Україні твердо дав зрозуміти, що він не польський демократ-анархіст, а “твердий монарх”, перед яким усі піддані мають тремтіти. Та, коли гетьман І. Виговський прямо й потужно виступив проти деспотії Москви в Україні, одержавши історичну вікторію під Конотопом у 1659 р., але змушений був зійти з політичної арени через недалекоглядність кар’єристів типу полтавського полковника М. Пушкаря, підступи та інтриги царської та польської адміністрацій, то його наступники вже змушені хитрувати, іноді самих себе перехитруючи. Трагізм долі гетьманів Ю. Хмельницького, І. Брюховецького, Д. Многогріш-

³⁵⁶ Межигірський літопис. — С. 98.

ного, І. Самойловича у багатьох випадках пов’язаний зі спробами спочатку сповна довірятися цареві, а коли опам’ятовувалися, то їх кар’єра закінчувалася, як пишуть Ясинський та Кроковський, або до “зміни”, або до “переміни”.

Складні завдання розбудови своєї імперії за рахунок підпорядкування цим планам інтересів України, Польщі, Криму відчутні в політиці Московії другої половини XVII-XVIII ст. Хоча не можна відмовити їй у значному внескові в нейтралізацію, а згодом і ліквідацію, постійної загрози християнам, зокрема Вкраїні, з боку татар і турків. Про це пишуть галицькі хроністи в 1687, 1689, 1696 рр. Під 1710 р читаємо: “Москаль пошов, а по стоянні под Бандерою мав баталію Борейко (?) великую с турками і с ордою і с воєводою кіловським (кілійським. — М. К.) над Прутом. Там москви евила погинула. Коли б москаль не перепросил і сгоду і пінязей (не)дал, і ноги би їх не стало”³⁵⁷.

Як бачимо, галицькі літописці об’єктивно оцінюють внесок цієї держави в подолання мусульманської експансії, підкреслюють їхню жертвовність, хоча це не заважає їм розповідати про їхню брутальність і захланність у досяганні власної мети. Особливо багато терпіла Україна через постійну зраду її царями, які, аби досягти свого впливу на Польщу, постійно здобували його за рахунок українців, починаючи з Віленського перемир’я 1656 р., Андрусівського договору 1666 р. і через низку пізніших угод між ними.

У висвітленні московських походів в Україну чи через неї виразно відчувається настороженість, очікування якихось прикращів з їхнього боку. Особливо багате на такі походи XVIII ст. Літописці з Галичини, Поділля, Закарпаття нараховують їх 26. У 1700-1710-х рр. вони пов’язані з війною Московії та Польщі проти Швеції, Прутською війною царя проти Туреччини в 1711 р.

³⁵⁷ Петрушевич А. С. Сводная летопись с 1700 г. — С. 53.

Периферійні хронікарі переважно розповідають де і коли перебував Петро I, московські війська (Яворів, Золочів, Броди), про похід козаків під Ригу в 1700 р., смерть російського генерала Рена в Бродях 1716 р. Ці стислі розповіді відбивають допомогу Московії Польщі в її боротьбі проти Швеції; вони були б неповними, якби в них не розкривалася тема постійного втручання царського уряду у внутрішні справи цієї держави. Ці втручання загострювали протистояння шляхетських угруповань, спричинювали міжусобні чвари, війни, дії яких переносилися на українські землі, де народ розплачувався власним життям, майном, худобою і терпів наругу від поляків і московитів. Хроніст львівського Святоонофріївського монастиря в 1710 р. розповідає: “Москва, которая стояла на Подгору, пошла вся над Ригу. Тая Москва гонила за воєводою ківським у Венгрод, а он утікал аж до Мултян. Снися розчибали на Покутю. Міста, села і Станіслав Великий его волості побурили, попалили, людей внівець поздирали нечестивого шведа ради. Єнерал їх стоял в Дуклі, полковники в Ярославлі, в замку ляшецьком мурованом. А князь Менжик (Меншиков. — М. К.) з княгинею в Варшаві”³⁵⁸.

Один цей похід показує, як пів-Галичини зазнала руйнування. Такі походи, природно, викликали зростання ненависті серед тамтешніх українців як до одних, так і других чужинців. Добрим словом не було кого і що згадувати, тому оповіді стислі, зате промовисті. Вони несуть заковану велику інформативність, покликану збуджувати уяву, пам'ять і ненависть, одночасно заставляли людей задумуватися над реальністю, шукати з неї вихід: у цьому якраз їхня цінність.

У 1720-1730-х рр. розповіді спрямовані на розкриття моральних і економічних збитків, людських втрат, яких зазнавали українці Поділля, Галичини від мос-

ковсько-козацьких і московських походів. Якщо хроністи відзначають, що московське військо в 1738 р. перебувало в Самборі, в 1733 і 1737 разом із козаками в Маркополі на Брідщині, в Перемишлі, то П. Свидзинський поглиблює: 1734 р. вони спільно руйнували замки, маєтки польських магнатів, Броди, Збараж³⁵⁹. Руйнування країни виглядає цілеспрямованим заходом, покликаним утвердити покору, страх в усіх людей. Ця риса притаманна традиційним московським методам завойовницьких походів в Україну та Білорусь. Автор Сатанівського літопису доповнює ці розповіді вельми цікавим штрихом, який поглиблює бруталність поведінки не тільки війська, але й царя та його оточення в Україні: повертаючись із походу з-під Бендер у 1723 р., він зупинився в Сатанові у великого коронного гетьмана Синявського, де його урочисто привітав проповідник Йосип Чежевський, “людина великого таланту”. Тоді царів блазень заради насмішок відрізав проповідникові бороду, змусивши монарха “щедро нагородити монаха” за образу³⁶⁰. Здавалося б, що це дрібниця, на яку не варто звертати увагу. Але у контексті описуваних бід він доводить, наскільки важкими за своїми наслідками були “традиційні” походи царських військ, котрі в окремих місцях за наслідками дорівнювали військовим операціям.

Якщо в 1740-1750-х рр., у добу правління Єлизавети Петрівни, Польща, Правобережна Україна мали спокій від “дружніх візитів” московських військ, то з 1760-х, як влучно виразився перегінський літописець, “Москва в Польщі колотила”³⁶¹. Про це “колочення” пишуть також літописці з Перемишля, Винниці та інших країв. Боротьба за корону Речі Посполитої стала

³⁵⁹ Крип'якевич І. Літописи XVI-XVIII ст. в Галичині. — С. 74.

³⁶⁰ Сатанівський літопис. — С. 153.

³⁶¹ Петрушевич А. С. Сводная летопись с 1700 г. — С. 271.

³⁵⁸ Петрушевич А. С. Сводная летопись с 1700 г. — С. 53.

загальноєвропейською, тому Москва особливо ретельно дбала в добу Катерини II про свій вплив на розвиток внутріпольських подій, допомагаючи їй все нижче падати, щоб потім спокійно, за допомогою Австрії та Пруссії, розділити поміж собою: перемагає сильніший, мудріший і спритніший. “Гоніння на поляків”, як пише невідомий сучасник, було таким, як і в Україні. Царський уряд підтримував ту партію, яка була промосковської орієнтації, а тій, що відстоювала державні інтереси, влаштували репресії. У вихорі боїв з ними для загального страху летіли голови з плечей простих людей. Повертаючись із Польщі після коронації С.-А. Понятовського у 1765 р., забирали з собою з Поділля старообрядців³⁶². Цей захід вони повторили і в 1776 р. Під час Торунської конфедерації, спрямованої на підтримку короля Понятовського, російські війська “швидко” пристали до неї в 1767 р. і спрямували свої сили для боротьби з гайдамаками, підключивши до регулярних донських і українських козаків (останні служили в польському війську). Автор не описує як велася ця війна проти українців, а розповідає стисло про “сутички” між барськими конфедератами та російськими військами біля Костянтинова, Хмільника та Старокостянтинова³⁶³. Боротьба з польськими конфедератами була затяжною і посилилася після першого розподілу Польщі. М. Грігашій під 1780 р. розповідає: “Тогожде року конфедераки пред москаля утікали через Бескид і єдної варти весма убиті вартиші на Бескиду і посему другого року Польську землю цар пріязь”³⁶⁴. Дане “пріяння” означало позбавлення її державності.

Руйнування польської держави відбувалося за московським сценарієм не тільки збройною боротьбою, але й через підбурювання православних у 1772 р. проти

греко-католиків з метою спровокувати міжконфесійну ворожнечу, котра давала привід йти їм “на допомогу” одновірникам, але заходами єпископа М. Рилла цей задум був зірваний³⁶⁵. Проведена польською конфедерацією мобілізація на війну з королем Понятовським і російськими військами в 1768 р. була здійснена “з рожних народів в Русі: с поляком, зо жидом і з інших вір”³⁶⁶. Жорстокі битви були з обох боків: вигравали й програвали обидві сторони. “Попове утікали поза границі... де хто мог”³⁶⁷.

Перемишльський літописець підкреслює, що конфедерати одержували порівняно незначні перемоги: 1769 р. вони “москалів тилко п’ять положили на плацу трупом, которіє билі на стражі, а москалі конфедератов в погоню положили трупом трийцять і два, а двох в самім місті зрубали на смерть”³⁶⁸. Дана батальна сцена оживляє літописні оповідання, підкреслює мужню оборону поляками своєї батьківщини, відтворює театр подій на наших землях, де поруч із військовими тяготи переносили українці, змушені годувати і польське, і московське війська, забезпечувати фуражем їхніх коней. Руйнація українців була тотальною. Коли утікали перед ворогом конфедерати до Угорщини, то “превента з людей барзо мощно здерали, але не только з простих, але і с капланов, і с кляшторов і з міст з жидов, воли на силу і коні брали; руські каплани превента давали по три дукати, овес, масло, от которого што хотіли, то брали: сіно, овес, солонину, кури, гуси, телята, гриби, капуста, олій, хліб, жито, пшеницу, курпни, вепрі, воли, ліси мусіли люди зарубувати, в землі шанци. І в року 1770 тоєж діялося”, — пише перемишльський сучасник подій³⁶⁹. Це оповідання, написане в стилі на-

³⁶² *Петрушевич А. С.* Сводная летопись с 1700 г. — С. 98.

³⁶³ Винницький літопис. — С. 26, 27.

³⁶⁴ Гукливіський літопис. — С. 76.

³⁶⁵ Винницький літопис. — С. 31.

³⁶⁶ *Петрушевич А. С.* Сводная летопись с 1700 г. — С. 285.

³⁶⁷ Там само.

³⁶⁸ Там само. — С. 288.

³⁶⁹ Там само. — С. 289.

тюрморту, наочно увиразнює ту руїну, якій піддавалися наші землі загарбниками, які з потроєною люттю нищили все не їхнє, знаючи, що воно вже від них відпадає на всіх теренах України. Воно є глибинним криком від болю, докором самим собі, підкреслює й увиразнює образи жорстоких і настирливих руїників — поляків і московитів, які, ніби близнюки, доповнювали одні одних у вишуканості та брутальності знущань над корінним народом України. Нищення українців творилося в кількох напрямках: фізично, економічно, морально, духовно. Використовувалися для цього і давні засоби: зіштовхнути їх на конфесійних засадах, розвести частинами в різні армії й спрямувати проти своїх однодумців, як це було в боротьбі з гайдамаками.

Греко-католицьке духовництво намагалося бути ввічливим у вимушених взаєминах із заможними сюди московськими військовиками, годуючи, обігриваючи їх, задовольняючи духовні потреби. Та коли дійшло до 1793 р., то вони, ці офіцери, так само легко, як і цариця Катерина II, насильно ліквідували уніатську церкву майже на всьому, відібраному від поляків, Поділлі та Волині й перевели її в православну³⁷⁰. Описи цих подій покликані підтвердити не невдячність, а віроломство, брутальність московських завойовників, які відразу, завоювавши нові землі, накидали тамтешнім людям своє одушливе ярмо не тільки на шию, але й на душу.

Наявний літописний матеріал про московські походи в Україну в XVII-XVIII ст. зосереджує увагу на двох їхніх проявах: внеску Московської держави в боротьбу з турецько-татарськими агресивними нападами та поступовою колонізацією нею України й Польщі з розкриттям методів і засобів досягнення цієї мети, з розглядом морально-етичного їхнього підґрунтя, поведінки царів та війська на окупованих ними теренах. Побічно розкриті питання про дотичність до репресивних

заходів московитів і українського козацтва, яке виступало складовою частиною імперіалістичної політики своїх кремлівських і санкт-петербурзьких зверхників. Таким чином, монастирсько-церковні літописці, розкриваючи тему московських походів, розкрили і її наслідок як окрему тему — переведення національно-визвольного руху за об'єднання з Гетьманщиною Правобережжя та Західної України в єдину державу в рух за завоювання цих територій і Польщі як нових колоній Росії. В процесі здійснення цих планів Гетьманщина як держава була знищена московськими колонізаторами й стала такою ж колонією, як і завойовані з її допомогою Правобережжя, Південь України, Волинь, Поділля, Підляшшя та значна частина Польщі. Польща допомогла Московії знекровити Козацьку державу, а та, тонучи, завоювати Польщу: дві билися, а третя, хитріша й нахабніша, задушила обох.

Аналізований матеріал має літературно-публіцистичне спрямування, насажений раціоналістичним зарядом, який окреслює образ нового хижака в Європі — царську Росію, котрий, зародившись на теренах Східної Європи, спрямував свої потуги і на схід, і на південь, і на захід, загрожуючи як тодішнім агресорам — Туреччині та Криму, так і народам, які з ними боролися. Замість “нечестивого агарянина” загрозою став “благочинний православний государ” із Третього Риму, котрий вміє не тільки “затикати” під п'яту своїх вихователів-патріархів, але й цілі християнські народи, поєднавши свої сили із такими ж завзятими центральноєвропейськими хижаками, як Австрія та Пруссія. Характерно, що із зростанням агресивності московського царства, в наших літописців занепадає цікавість до його патріархату, а про приєднання української православної церкви в 1686 р. ніхто з літописців не обумовився жодним словом: істина була надто виразно.

Про упередженість до православних немає жодних підстав говорити, бо ієрархи Ясинський та Крюковсь-

³⁷⁰ Сатанівський літопис. — С. 161-162, 194.

кий також мовчать. Причина в іншому: духівництво України переконалося, що Московська церква — це іграшка в руках царів, роль якої в їхній державі залежить від волі й потреби самодержців. Вона, нещасна в своїй долі і не менш лукава, як її короновані володарі, була антиукраїнською, тому мартиролог патріархів звучить як заупокійна меса за роллю церкви в цій імперії з літописів київських митрополитів. Українське православ'я, тішачись новими парафіями, відібраними у греко-католиків, не встигло й заново вкоренитися, як було замінене покірним перед царським тронем, зате войовничим проти української духовності, московським духівництвом — “обрусителями”. Такі наслідки не були втішними, але і не розпачливими, бо в них звучить просвітницька повчальність, звернена в майбутнє, закорінена в раціоналізмі і забарвлена зрідка вибуховими емоціями, що набули рис епічної драми. Драми нації.

До середини XVII ст. ще одним сусідом, ласим на нашу землю, була Волощина, котра зазіхала на землі Буковини, Покуття, Поділля, Галичини. Нащадки гірського слов'яно-волоського народу, котрий входив до Галицького князівства, сколонізувавши в XIII-XIV ст. рівнинні землі Буковини та Молдови, нічим не відрізнялися від тутешніх українців, навіть наша мова була офіційною мовою їхньої країни³⁷¹. Але власні прагнення заволодіти новими просторами України, підігріті спочатку угорськими королями, а згодом турецькими завойовниками, сприяли частим нападам цих втрачених однокривняків на сусідні з ними терени. Колонізація Західного Поділля українцями, завоювання Галичини поляками були перешкодою для планів волохів, що призводило до взаємних воєн, які проходили на Буковинсько-Галицько-Подільським терені. В залежно-

сті від сили їх господарів, волохи або брали участь у спільних походах з татарами на Україну, як це бачимо в 1498, 1538, 1575 рр.³⁷², або, прагнучи незалежності, самі з ними воювали.

Піп Богоявленської церкви у Львові Антін Іринкович у 1543 р. записав: “волоський (господар. — М. К.) побрав Покуте і Галич випалил м[і]с[я]ця іюл[я] в 13 [день] на св[ятого] пророка Ілії”³⁷³. Цікавим фактом цієї оповіді є збіг двох образів з одним значенням: образ підпаленого Галича та Іллі-громовержця, відомого в народній свідомості як караючого вогнем грішників пророка. Цією деталлю хроніст дотримується давньої літописної (літературної) традиції, коли його попередники напади ворогів на нашу землю трактували, як кару Божу за людські гріхи. Таким гріхом нашого народу були засимільовані волохами українці, що воювали проти своєї прабатьківщини. Дещо детальніше напади волохів на Україну описує путнянський літописець, змальовуючи експансію цих сусідів на Буковину, Галичину, південне Подністров'я: Білгород, Кілію.

Якщо Закарпаття в складі Австрії перебувало з 1526 р. то Галичина ввійшла до неї в результаті розподілу Польщі в 1772 р., а Буковина в 1774, згідно укладеної угоди між нею та Туреччиною в 1775 р.³⁷⁴ Цей історичний факт мав певне позитивне значення, бо об'єднання трьох українських етнічних земель в одній державі полегшувало господарському, культурному їх взаємозв'язку, полегшенню розвитку національного відродження Західної України, котре розвивалося під зрослим впливом Галичини.

³⁷² *Дзира Я. І.* Татаро-турецькі напади на Україну XIII-XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського // Український історико-географічний збірник: Вип. 1. — К., 1971. — С. 83-102.

³⁷³ *Крип'якевич І. П.* Літописи XVI-XVIII ст в Галичині. — С. 64.

³⁷⁴ *Смаль-Стоцький С.* Буковинська Русь. — С. 11.

³⁷¹ *Смаль-Стоцький С.* Буковинська Русь: Культурно-історичний образок. — Чернівці, 1897. — С. 6.

Хроністи з Поділля та Західної України досить скупо і навіть спокійно розповідають про захоплення наших земель Австрією. М. Грігаший звертає увагу, як і інші автори із західного Закарпаття, на участь краян у спільній боротьбі з угорцями проти корони, а також незадоволення людей указом імператриці Марії-Терези про описи земельних володінь, які регулювали контроль за податками; відзначає, що особливо незадоволеними були угорські землевласники, тому після смерті цесаря Йосифа II “Угорська земля всі его декрети, много полізні прощаві (?), попала, нумери із хиж постісовала, книги мірялські попала”³⁷⁵. Автор, таким чином, на боці урядових заходів, покликаних впровадити економічно-господарські взаємини в державі, взяти під контроль прибутки дідичів і заставити їх вносити належну кількість прибутків в її скарбницю, чим охоронялися селяни від практикованого методу покривати селянськими коштами прибутки землевласників. Автор, який дивиться на довколишнє життя через призму свідомості односельців, бачить у міцній державі свій захист, не симпатизує угорським магнатам, які не тільки боролися за широкі автономні права Угорщини в складі Австрійської імперії, але й за безмежні права на володіння Закарпаттям. Цього, власне, й не хотіли тамтешні українці.

Селяни з гірського села захоплені перемогою над Туреччиною у війні 1789 р. під Белградом, куди вони ходили “косити і сіно робити на війну”³⁷⁶. Прихильність закарпатських українців до Австрійської держави — природна і щира, бо її уряд вживав дієві заходи для порятунку місцевих жителів від голоду, котрий так часто їх мучив, будуючи шляхи в села, зацікавлював торгівлю з ними галицьких українців, що значно полегшувало життя таких сіл, як Гукливе, Бедевля,

про що писали автори хронік. Тому, коли в 1796 р. під час Австрійсько-Французької війни частина опозиційної угорської шляхти була на боці французів, автор з Гукливого осуджує їх. Він різнобічно змальовує загальну політичну ситуацію в державі і досить виразно підкреслює проавстрійську власну позицію: “Того року французи глибоко увойшли до німецької землі, тоєсть великий дараб (шматок. — М. К.) отобрали в Австрії і у катуни імали; панове, попи, немеші овес, жито, гроші на воїнську помощь даровали і невірних, тоє[сть] ізрадливих панов іних у Пешту ізгубили, іних до Мукачовського города до арешту послали”³⁷⁷.

Як бачимо, закарпатське гірське селянство, духівництво в другій половині XVIII ст. зайняло твердо проавстрійську позицію, вбачаючи в державі захисницю від угорських кріпосників, яка допомагає їм покращити життєвий рівень, розвиток національної культури та захищає греко-католицьку церкву від посягань угорських протестантів.

Галицькі хроністи звертають увагу на намагання нової влади взяти під контроль весь життєвий спектр тутешніх українців: освіту, церкву, господарку. Їх обурює зневажливе ставлення окупантів до національних духовних святинь, до врегулювання маєтностей монастирів, їх значного скорочення. Спокійно поставившись до розпуску ордену єзуїтів, відстояли власне право на співпрацю з Римом у церковних справах. У їхніх розповідях звертається увага на ті кривди, котрих зазнавали люди від нової влади. Під 1778-1779 р. розповідається, що “австріяки почали будувати в Роздолі стайні для коней, людям неволю чинили... Угорське військо брало людей до війська, молодих парубків, плачі-заводи були”³⁷⁸. Новій владі потрібно було встановлювати свої

³⁷⁵ Гукливський літопис. — С. 79.

³⁷⁶ Там само.

³⁷⁷ Гукливський літопис. — С. 80.

³⁷⁸ *Петрушевич А. С.* Сводная летопись с 1772 г. — С. 104, 121.

порядки, наводити лад на здобутих теренах, де людей тероризували конфедерати. Плугівський хроніст, що біля Помор'ян, розповідає свіжі випадки: “Року 1777 неспокою в Польщі, замішання рознії: первії — москалів гоненія на ляхи, а аустріяки вишли на успокоєніє тихже бунтов”³⁷⁹. Розповіді літописців злокалізовані на тих фактах, що відбувалися на їхніх теренах. У сукупності вони відбивають початкову тривогу людей, підігрівану конфедератами. Відчувається двояке ставлення австрійської влади до українців: закарпатських, менш національно й освітньо зорганізованих, вони більше підтримують, бо бачать у них міцне забороло проти угорських сепаратистів, а галицьких, більше зорганізованих, менше підтримують, звертаючи активнішу увагу на співпрацю з поляками. Тому й ставлення закарпатських і галицьких українців до Австрії різне, в чому коріння ще однієї біди нашого народу: в його незгуртованості, в протилежних орієнтаціях. Описані незадоволення поступово затихають, бо, очищена від конфедератів Галичина змогла, нарешті, мирно жити. Здобутий спокій оцінюється високо. Нарікань на розвал Польщі не було, як і відсутня реакція на знищення Гетьманщини, Запорізької Січі. Що це? Примирення з долею, висновком, що перемагає сильніший? Так! Але це і початок нової важкої праці для нової, інтелектуальної боротьби, для національного відродження, яке взяло на свої плечі (як свідчить Лаврська хроніка) передове духівництво. Усвідомлення того, що закінчилася доба середньовічно-рицарської анархії на теренах України, котра її знекровила й залишила далі розірваною, міняло тактику й стратегію в розгортанні нового етапу національно-визвольних змагань на наукових засадах, котре підносило на перше місце вченого-політика, вченого-богослова, які часто були в одній особі, й замінили собою рицаря-козака фізично, але не духовно.

³⁷⁹ *Петрушевич А. С.* Сводная летопись с 1772 г. — С. 98.

Сатанівського літописця зацікавила Австрія як нова сила, що претендує на українські землі, тому він уважно стежить за подіями, які відбувалися за межами Поділля, в єдиновірній Галичині, тим паче, що там перебуває центр його церкви. Знаючи про певні реорганізаційні заходи щодо монастирів, він бачить нарощування військової сили “нового господаря” і продовження для тамтешніх українців старих бід. В оповіданні під 1779 р. він пише: “Цього року в місяці лютому в австрійському кордоні знову був набір гідних для війська людей, тому кожне поселення повинне було забезпечити декілька не тільки парубків, але навіть одружених, а деколи і господарів через брак інших. Через це були великі плачі-голосіння та скарги: рідні оплакували забраних синів, дружини — чоловіків; тому багато господарів, боячись такого набору, покидали дружин, дітей і господарство й тікали на цей бік, за Збруч, у межі польські, деякі з них пішли далеко, на Побережжя та Україну”³⁸⁰. Надавши оповіданню медитативного характеру, автор добився виразності в зображенні масштабності людського горя, його глибини, котрі відбивають трагічну долю нації, безнадійне прагнення знайти захист в Козацькій Україні, котра вже в цей час була безправною колонією Московії, але за інерцією ще була притягаючим магнітом для скривджених, чим ще глибше підкреслюється трагізм долі предків. Літописець ставить своєрідне риторичне запитання: доки і чому терпіти наругу? Воно адресоване нащадкам, бо попередники відчували власну вину в тому, до чого докотилися. Письменник добився в творі можливої в його час мети: він відбив правдиву долю сучасників, усієї нації, ще раз підкреслив злитість долі духівництва з долею свого народу.

Літописець підкреслює могутність Австрійської імперії, як і Російської, котрі, об'єднавшись, є величез-

³⁸⁰ Сатанівський літопис. — С. 177.

ною силою, тому в Хотинській війні 1788 р. вони досить легко перемогли Туреччину, яка здала місто росіянам “з честю”³⁸¹, бо зрозуміла, що і її доба минула. Це розповідь переконаного літописця, що в Центрально-Східній Європі появилися дві могутні держави, які вирішуватимуть долі всіх народів цієї частини континенту, в тому числі й українського.

Римо-католицького літописця-капуцина з Винниці явно не цікавить Австрія. Він не має чим тішитися, бо вже майже загинула під ударами Росії та Австрії його Батьківщина — Польща. Розчарований політикою Речі Посполитої, змирений з важкими реаліями. Дивлячись на політичні справи крізь конфесійну призму, в 1785 р. розповідає про волоські бунти в Трансільванії, що входила до складу Австрії, очолені православними селянами і попом. Стомлений постійними жорстокостями, побоюваннями перед новою гайдамаччиною, яку з великим страхом пережили подільські католики, письменник зазначає: “На Україні, завдяки вчасно вжитим заходам, було тихо”³⁸².

Літописні розповіді із Закарпаття, Галичини, Поділля розкривають спектр різноманітних думок, переконань сучасників описуваних подій. Якщо для українців жевріла надія на довгоочікуваний мир, який, нарешті, прийшов на їхні землі, хоча за рахунок повної втрати незалежності, але з його допомогою вони зможуть зорганізуватися для подальшого продовження національно-визвольного руху, враховуючи вимоги нової доби, то польське католицьке духовництво України болісно переживало трагедію нації — втрату держави — і побоювалося репресій з боку Росії, під владу якої вони попали. Номінально віковічні супротивники опинилися в однакових незаздрісних умовах і, як показує подальший матеріал літописів у ХІХ ст., і греко-като-

³⁸¹ Сатанівський літопис. — С. 190-191.

³⁸² Винницький літопис. — С. 38.

лики, і римо-католики з достатньою відповідальністю продовжували працювати на теренах пастирської та просвітницької діяльності, закладаючи підвалини відродження в ХХ сторіччі.

1.8. КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ І ВІЙНИ

Козацтво в історії нашої нації — це феномен її духу, складова частина культури, державобудування та її захисники. Воно — гарантований код історичної пам'яті, самосвідомості народу впродовж ХVІ-ХХ ст. Література про нього — надзвичайно багата й строката: від однозначного захоплення діями, вчинками рицарів бою і духу до однозначного засудження як сучасниками їхньої доби, так і наступниками.

Козацькі справи стали джерелом для світської літератури України, Європи. Наша церковна культура також пронизана козацькою тематикою в архітектурі, музиці, малярстві та письменстві. Проповіді, поезія, драматургія Касіяна Саковича, Йови Борецького, Йоаннікія Галятовського, Антонія Радивиловського, Лазаря Барановича, Климентія Зіновієва, Івана Величковського, Димитрія Туптала, Феофана Прокоповича, Інокентія Неруновича, Івана Уманського, Варлаама Ясинського та ін. письменників щедро просякнуті національно-патріотичними, героїчними й трагічними темами з життя витязів-рицарів. Православна церква України своїм розквітом завдячує козацтву; за збереження національного генофонду, розширення теренів країни до сучасних меж також завдячуємо йому. Іван Уманський в поемі “Героїчні вірші”, узагальнюючи минулі та прийдешні думки, справедливо писав у добу згасання їхньої ролі в історії України:

Не маш в подсолнечної страни такової,
Чтоб не прославлялись храбрії герої.

Бистро летячая слава їх златою
 Оглашаєт громко всім віком трубою,
 Мужество їх піснями сладко співає,
 Гісторії слідствій красні складає.
 Строїть їм трофей за знатні побіди,
 Ставить в честь статуї з мармуру і міді.
 Рие в діаманті імена для вічної
 Пам'яті і хвали, всегда непресічної.
 Взимует і рода начало їх славно,
 Як о запорозьких войськових гласить явно³⁸³.

Підхід монастирсько-церковних літописців до теми козацько-селянських повстань і війн — різноаспектний, зі значним суб'єктивним забарвленням в окремих судженнях і оцінках. Він — вибірковий, але в сукупності відтворює майже всю добу активної козацької історії. В розповідях переплітаються моменти загальнодержавної історичної ваги з локальними, погляди державних діячів із професійними, прогресивні з консервативними та упередженими. Таке розмаїття думок засвідчує небайдужість церковних істориків і письменників до основної національної державобудівної сили, відбиває рівень розуміння та оцінювання сучасниками козацтва з різних країн осідку українців. Воно окреслює рівень національної самосвідомості предків на цих щаблях їх розвитку, коло тих зацікавлень у державобудівних заходах, які відповідали їх потребам, стилеві життя та визначенню власного чи станового місця в них. У сукупності аналізовані пам'ятки допомагають уточнити позиції різних верств духівництва до історичних процесів в Україні, свідками й творцями яких були і вони. Історія козацтва — це історія його злетів і падінь, добрих справ, увінчаних рицарською славою, та ганебних учинків, не гідних згадки, але вони були,

³⁸³ Героїчні вірші // Українська література XVIII ст. — К., 1983. — С. 76.

бо було надзвичайно жорстоким для всіх життя, покращити котре прагнули, не маючи часу на перепочинок, ні твердої опори майже ні в кого, окрім селянсько-міщанських мас України. Та святе почуття свободи людини й нації вело їх через тернисті, завалені політичними буреломами, шляхи до мети, долаючи перешкоди й втрачаючи найдорожче — життя. Образи Матері-Батьківщини та Божої Матері були їх вранішньою зорею, котрі надавали снаги й розуму, а батьківські почуття — відваги й рішучості, любові до всіх страждених і покривджених, ненависті до кривдників.

Мужність, жертвовність і відданість справі найбільше цінувалося в козаків літописцями. Вони, переважно, не вдаються до розрізнення їх структури: чи це запорізьці, чи реєстровики, чи з надвірної служби магнатів. Для більшості літописців козак уособлює українського воїна, тому його образ стає символом або борця з усіма загарбниками та глитаями, визволителя, захисника, або такого ж розбишаки, як і інші нападники: тлумачення залежало від конкретної події, в якій вони брали участь, їхніх вчинків і наслідків для краю, певної верстви народу, для автора.

Крехівський, мотронинський літописці, твори Варлаама Ясинського, Йоасафа Кроковського про національно-визвольну боротьбу козаків і селян пишуть стисло, за моделлю “для пам'яті”, інформативно, надаючи перевагу підтекстові, одночасно наголошуючи на причинах і меті цих повстань: “Наливайко, гетман запорозький, за унію ляхов воевал”³⁸⁴. Слово в слово цю тезу повторює Кроковський³⁸⁵. Для хроністів XVIII ст. розроблена церковниками в XVII гіпотеза, що причиною повстання козаків під орудою Наливайка була “клята” унія, сприймається за істину (хоча насправді причини були глибші: соціально-національні), бо вона вигідно умотивовує пози-

³⁸⁴ Літописець Варлаама Ясинського. — С. 38.

³⁸⁵ Літописець Йоасафа Кроковського. — С. 39.

цію православного духівництва в протистоянні та полеміці з греко-католиками, обґрунтовує одну з ідеологій національно-визвольного руху козацтва.

Такі літописні штампи-кліше мають одну досить вагомую перевагу: вони виразно окреслюють образи головних героїв подій, з якими пов'язані здобутки або втрати, сприяють широкому тиражуванню їхніх імен, а через них і розповідей про конкретного героя чи антигероя; сприяють зростанню зацікавленості до його постаті, обставин, які сприяли його формуванню, діям, вчиненню подвигів чи навпаки. Створюються добрі умови для зацікавлення читачами історією, розвитку в них допитливості, уяви, фантазії, що й лягає в основу легенд, переказів, розповідей, епічних творів. У хроніках ієрархів Ясинського й Кроковського постає ціла низка таких образів героїв: князі Володимир Святославич, Роман Мстиславич, гетьмани Наливайко, Сагайдачний, Б. Хмельницький, Виговський, Брюховецький, Многогрішний, Самойлович, Мазепа; така ж низка церковних ієрархів України — Київських митрополитів та ігуменів, російських царів Алексея Михайловича, Петра I. До цієї когорти включені й самі літописці, Ясинський та Кроковський, патріархи. Такою елітарно-персоніфікованою бачили національну історію її творці з аристократичного церковного та шляхетського середовищ з явною запрограмованістю описати, прославити її через зображення визначного внеску в її розвиток світських і церковних державців, що відповідало вченню та етикету сарматсько-хозарської ідеології нашої тодішньої інтелігенції, офіційно взятої на озброєння політиками козацтва, України.

Для літописців із низів характерний протилежний підхід. У центр своїх розповідей вони ставлять подію: 1648 р. “война с козаками великая была і побили козаки ляхов”³⁸⁶. Мотронинський хроніст ще більше уза-

гальнює її: “Року 1638 была война Кумановщина”, а 1654 “Дрижиполщина была”³⁸⁷. Літописці-“різничинці”, виходячи із засад світогляду свого середовища, власного, враховування внеску низів у війни, повстання, дивляться на них, як на *загальнонародні явища*, в ході чи підготовці до яких висуваються лідери й в міру внеску заслуговують відповідної шани, пам'яті. Оскільки війни, повстання завжди були значним народним рухом, спрямованим на задоволення потреб різних верств, то ці ідеологи міщансько-селянсько-попівських верств, не принижуючи ролі лідерів-героїв, все-таки відображають *такі суспільні явища як загальнонародні*, підносячи роль широких мас у визвольному русі.

Отже, у висвітленні та відображенні національно-визвольного руху наявні два підходи: *елітарний* та *різничинський* і відповідно подвійне оцінювання, що в сукупності створює загальнонаціональне відображення історичних доленосних рухів.

У центрі уваги монастирсько-церковних літописців перебувають найбільші національно-визвольні рухи XVII-XVIII ст.: Хмельниччина, Гайдамаччина та пов'язані з ними Руїна, походи козаків поза межі України в різний час і з різних причин, їхня участь у міжнародних війнах на боці Польщі, Московії. Історичною аксіомою став висновок, що Національно-Визвольна війна була логічним завершенням набутої практики козацько-селянських повстань проти колоніальної залежності України впродовж 1590-1630-х рр., набутого досвіду в міжнародних війнах на боці Польщі, власної міжнародної діяльності запорожців з Туреччиною, Кримом, Молдовою, Європою.

Фрагментарно ці історичні події знаходять своє відображення в різних пам'ятках, що в сукупності створює панорамне полотно. Літописці не звертаються до зображення генеалогії козацтва та історії зростання їхньої

³⁸⁶ Літопис Крехівського монастиря. — С. 3.

³⁸⁷ Хронічка Мотронинського монастиря. — С. 7.

ваги й заслуг у суспільстві, а відштовхуються від конкретних подій, свідками яких вони були, або почерпнутих із попередніх джерел. Для крехівського літописця зацікавленість козацтвом розпочинається з фатального факту: 1578 р. “Господар волоський Подкова стяв (треба: стят. — М. К.) во Львові”³⁸⁸. Він зупиняється на невідомій спробі запорожців утвердити свого ставленика І. Підкову господарем Молдови та реакції польського королівського уряду на неї, що підкреслює як самостійні пошуки козацтвом ведення власної, незалежної від короля, політики, спрямованої на забезпечення безпеки України від загрози сусідніх країн, так і на поступове зростання протиріч між ними, зумовленими зростанням сили козаків і їх ролі в обороні прав українців.

Якщо літописці Ясинського та Кроковського, як і інші, не згадують про повстання, очолене гетьманом К. Косинським, то повстання С. Наливайка зображується як триумф козацької сили, спрямованої на захист православної віри від унії та королівської політики утисків. Козацькі дії з погляду літописців загальнодержавної ідеології зображуються й оцінюються позитивно.

Баркулабівський літописець Ф. Филипович на повстання, очолені Косинським і Наливайком, дивиться очима сільського обивателя. Його оповідання про похід козаків у межі Білорусі присвячені описові нанесених ними збитків у Могилеві та інших містах. Зображує їх як затятих руйників панів, їхніх замків, досить потужним військом, яке героїчно “випавши з табору” змусило 18-тисячне литовсько-татарське військо відступити на “больший лунь” в 1595 р.³⁸⁹ Письменник акцентує на протишляхетському спрямуванні повстання, його великому розмахові, в горнилі якого козацтво було жорстоким до місцевих міщан³⁹⁰. Полюб-

³⁸⁸ Літопис Крехівського монастиря. — С. 2.

³⁸⁹ Баркулабівський літопис. — С. 62.

³⁹⁰ Там само. — С. 64-65.

ляючи натюрмортний підхід до опису побутових і батальних картин, автор так змальовує зруйнування козаками Могилева: “Місто славное Могилев, місто побожное, доми, крами, острог вижгли; домов всіх яко 500; а крамов з великими скарбами 400. Міщан, бояр, людей учтивих, так мужей, яко і жон, дітей малих побили, порубали, попоганили; скарбов теж незлічоних побрали с крамов і з домов”³⁹¹. Письменник дивиться на дії козаків очима гуманіста і відданого своєму панові доброзичливця, господаря, тому перелік завданих козаками збитків зображений ним як велике зло. Намагаючись бути об’єктивним, автор по-бароковому поєднує зображення позитивного й негативного в діях козацтва, переконує читачів, що будь-які військові дії для людини завжди є трагедією. Ця трагедія об’єднує між собою як воюючих, так і мирне населення. Жорстоке життя, що породжує спалах жорстокості повсталих, які борються за справедливість, повертається знову ж таки проти них. Тому кінець повстання закінчився логічно: “Первей Савулу стяли, Панчоху чвертовали. А Наливайка Северина поймавши по семой суботі до кроля послали. Там же его замурававши, держали аж до осені, Святого Покрова. Там же его чвертовано”³⁹².

Нагнітаючи в оповіданні картини жахів, автор намагається переконати читача в непотребі опускатися до них, а заради власного спокою бути задоволеними тим малим, що мають. Його доброта, наївність, політична інфантильність, християнське милосердя зумовлюють консервативність світогляду, відбитого в творі у тих випадках, коли розповідає про суспільні події. Споглядання за ними з позицій сільського господаря й душпастиря, некомпетентність у закономірностях та “підводних каміннях” політики, ігнорування соціально-економічних і національних протиріч у взаєминах між коза-

³⁹¹ Там само. — С. 64.

³⁹² Там само. — С. 65.

ками і королівською владою призводять письменника до хибної позиції — огульного критика, зображення козаків як постійних гвалтівників, бунтівників і грабіжників. Вони в нього заслуговують доброго слова тільки тоді, коли перебувають разом із панами, як бачимо у випадку, коли 1600 р. запорожці під орудою С. Кішки разом із волинськими та литовськими панами розбили муляньських нападників господаря Могили та його помічника Мигалю, за що й одержали “лежу” в Києві, “Гомлі, в Речиці, в Рогачові, у Баркулабові”³⁹³.

Використовуючи козаків у своїх завойовницьких війнах, король, обіцяючи їм платню, харчі та фураж, майже ніколи не дотримувався слова, що й спричинювало заворушення, повстання реєстрових і запорізьких козаків. Такий випадок і ліг в основу сюжету оповідання Филиповича про повернення козаків у 1601 р. зі “Шведці” (Лівонії), де вони, вкотре обдурені, не тільки втратили гетьмана С. Кішку, але й проявили масовий героїзм. Поверталися додому без грошей, харчів і фуражу для коней. Тому злість зганяли на маєтках литовських панів³⁹⁴, з військами яких довелося воювати. Автор описує пограбування ними Вітебська, Полоцька так, як розповідали дідичі, тому вони “у Швеції... нічого доброго не вчинили, ані гетманові і пану королю жадного ратунку не дали, тільки з Швеції утекли, а тут, на Русі, Полоцьку велику шкоду чинили, і місто славноє і великоє Вітебськ звоєвали, злата, сребра множество побрали, міщан учтивих порубали, і так шкоду содомію чинили горше злих неприятелей альбо злих татар”³⁹⁵.

Має рацію літописець, коли, зображуючи важкі наслідки для селян, міщан від “лежей” чи “приставств” козаків у білорусі, королівських жовнірів в Україні,

посилає враження від біди описами грабунків, насильств, до яких вдавалися і козаки, і жовніри через свавілля. Його оповідання про бунт запорізьких козаків у 1603 р.³⁹⁶ під Могилевом проти гетьмана І. Куцковича, який закінчився виборами нового — І. Косого, та спалахом анархізму в їхніх діях, є переконливим. Автор, як справжній майстер психологічної розповіді, нанизуючи її замальовками різних зловживань і злочинів козаків, досягає високохудожньої переконливості, поєднуючи в ній натуралістичність із різнобічним умотивуванням описуваного. На дії “великого своєволєнства” козаків не змогли вплинути ні гетьман, ні королівський посланець, тому вони брали “приставства з волості боркулабовської і шупенської, тоєсть грошей коп 50, жита мір п’ятьсот, яловиць полтораста, кабанов 50, сал свиних 100, меду прісного нудов 60, масла пудов десять, куров п’ятьсот, сіна воз триста”, а коли “назад на низ отсоля виєжджали, те пер же великую, сильную шкоду по селах, по містах чинили: жонки, дівки і хлоп’ята з собою много брали; также коней много з собою побрали; один козак будет міти коней 8, 10, 12, а хлоп’ят троє, четверо, жонки альбо дівки дві альбо три”. Найбільшої напруги розповіді досягає письменник, коли змальовує дану сцену: “Перед того ж виїждчного от его крол[евської] м[и]л[о]сти приносил один міщанин (з Могилева. — М. К.) на руках своїх дівчину у шести літах змордованую, згвалченую, ледвей живую; чоґо било горко плачливе страшно глядіти. На тоє всі люди плакали, Богу сотворителю молилися, аби таких своєвольників вічне вигладити рачил”³⁹⁷.

Літературний підхід до зображення побуту запорізьців на “лежах” спрямований і на дискредитацію їхню, і

³⁹³ Баркулабівський літопис. — С. 75.

³⁹⁴ Там само. — С. 76.

³⁹⁵ Там само. — С. 77.

³⁹⁶ Правильно: 1602 р. // Крип’якевич І. П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 397.

³⁹⁷ Баркулабівський літопис. — С. 80-81.

на звернення уваги на потребу наведення дисципліни у війську, оскільки анархічні прояви здатні до кінця його здеморалізувати, зробити з нього злочинну силу, спрямовану проти свого ж народу. Відрадно, що літописці не цуралися критичного підходу до оцінки дій козацтва, причин його моральних спадів. Даний автор їх бачить у природі характеру та морального обличчя війська — це погляд того панства, яке дивилося на запорожців як на розбійників і анархістів, яких треба використовувати у найнебезпечніших військових операціях, добиваючись їх часткового винищення, а державну плату компенсувати негласним дозволом грабінництва. Так тоді творилося в усьому світі. Такі закони диктувалися добою завойовницьких війн і традиціями рицарських орденів, які сповідували й козаки. Поза увагою автора через незнання залишилася основна причина бунту: відмова короля платити козакам за службу в Лівонії, котрої не зміг добитися і гетьман Куцкович. Цей вибух гніву, що переріс у жорстокість, не виправдовує дії козацтва, зображені письменником, але його трактування — тенденційне³⁹⁸, бо автор описав тільки наслідки під явним впливом антикозацької пропаганди, яка посилено велася в той час у Речі Посполитій. Здається, розповідь Ф. Филиповича певною мірою корегована князем Б. Соломирецьким, безперечним авторитетом і опорою автора. Суб'єктивізм і авторська емоційність, оперті на об'єктивні факти, якраз і надають оповіданню виразної літературної форми, котра привертає увагу до не дуже популярного питання з життя козацтва як антигероя без різнобічної аргументації, що ще одним штрихом зумовлює оцінювати твір з естетичних, а не історичних, соціальних чи політичних засад. Він допомагає дослідити питання історії формування та розвитку белетристики, психологічних засад автора в процесі творчості та

³⁹⁸ Доманицький В. Козаччина на переломі XVI і XVII в.: 1591-1603 // ЗНТШ. — 1905. — Т. 64. — С. 141-160.

їхнього впливу на неї в ту етапну добу формування національної літератури.

У переважній більшості літописці дотримувалися традицій зображувати зовнішні дії, вчинки героїв розповідей, в тому числі й князів, гетьманів, ієрархів, козаків, не заглиблюючись у внутрішній стан середовища, гурту людей чи конкретної особи: вони творили епічні полотна, уникаючи ліризації оповідей, не тільки дбаючи про дотримання жанрових приписів, але й, щоб не розхолоджувати серця воїнства, хоча ці приписи порушували всі, починаючи від Нестора Літописця, автора “Слова про Ігорів похід”. Якщо вже зверталася увага, то про неї писали умотивовано, так, аби увиразнити вартість вчинку в позитивному чи негативному значенні.

Кам'янецький хроніст Аксент дуже тепло розповідає про внесок запорізького козацтва в перемогу польсько-українських військ у Хотинській війні 1621 р. Заслуги повністю пов'язані з безперечним талантом і військовою мудрістю гетьмана Сагайдачного — справжнього героя цієї баталії. Образ гетьмана змальований виразно й переконливо, епічно. Його історичне та естетичне обґрунтування поглиблене двома допоміжними композиційними штрихами. Письменник спочатку, розповідаючи про поразку цих військ від турецько-татарських у Цецорській битві 1620 р., вказує на причину: конфронтацію між жовнірами й козаками. Зведення рахунків між ними загрожувало й в Хотинській війні, тим паче, що гетьман Я. Бородавка, як пише літописець, розпорошував козацькі сили в поході до місця бою, чим спричинив великі їхні втрати. Ситуація вимагала рішучих дій і козацька рада скидає з гетьманства Бородавку, обирає Сагайдачного, відомого своєю “залізною” дисципліною. Зміна гетьмана зняла не лише напруженість між жовнірами і козаками, в козацькому стані, але й стала засадою перемоги. Розправа Сагайдачного над Бородавкою оправдана автором резуль-

татами перемоги³⁹⁹. Письменник у висвітлюванні цих внутрішніх чинників дій гетьмана керувався не художнім, а раціональним підходом, який ліг підґрунтям цікавого епічного полотна. Головними його героями виступають гетьман Сагайдачний, котрий згуртував мобільне й відчайдушне козацтво в дієву односторонню потугу, та козацтво, яке заслужило всесвітньої шани й поваги завдяки своїй волі, опертій на талант полководця, що і є джерелом здобутої перемоги та лицарської слави українського війська.

Еволюція образу козацтва від антигероя до героя проходила комплексно, через подолання власних внутрішніх вад, навиків, утвердження доброго імені добрими справами, які руйнували офіційну шляхетську практику їх дискредитації, піднімали рівень довір'я й поваги. І все це відбувається в добу кінця XVI — початку XVII ст., коли суспільно-патріотична свідомість козацтва, шліфуючись, зростала з року в рік, а через неї і загальнонародна.

Епічні образи козацтва й гетьмана Сагайдачного з Кам'янецької хроніки суголосні їх же образам у “Віршах на жалосний погріб Сагайдачного” (1622) Касіяна Саковича й вони є зразками для розуміння їхньої інтерпретації в подальшому письменстві, в підході до створення образу козацтва літописцями XVII-XVIII ст., в т. ч. і монастирсько-церковними. Засади їхнього творення — традиційні: олітературнення історичного факту здійснюється вибірково — до уваги беруться лише наслідки дій без глибокого занурення у внутрішні чинники, що відповідало поетиці епічних жанрів, стимулювало розростання композиції твору, їхнього сюжету. Сюжетна лінія вирівнювалася й набувала динамічного ритму, а зображувані образи, зокрема позитивні, повчально-виховного спрямування, рис ідеальних чи сповна негативних героїв. Практика літописців стала суголосною практиці авторів старин (билин), дум, історичних пісень. Паралельно творить-

³⁹⁹ Кам'янецька хроніка. — С. 101.

ся літописний та усний героїчний епоси як визначальні риси і жанри давнього національного письменства.

У цю добу постала нагальна потреба витворити національну героїко-патріотичну ідеологію. Реалізувати її можна було тільки через образ ідеального героя. В час, коли від народу в значній мірі відвернулася його шляхетська еліта, пішовши “на хліби” до поляків, вакантне місце зайняло козацтво. Теоретичне обґрунтування його права на це місце взяло духівництво з Київського братського осередку, очоленого митрополитом Йовом Борецьким, і викладене в “Протестації” (1621) від імені православних. У ній читаємо: “Щодо козаків — про цих лицарських людей знаємо, що вони наш рід, наші браття і правовірні християни... Це ж бо те плем'я славного українського народу, з Яфетового насіння, котре воювало грецьке царство Чорним морем і сухопуттям. Це з того покоління військо, котре за українського монарха Олега в своїх моносілах по морі й по землі (приробивши до човнів колеса) плавало й Царгород штурмувало. Це ж вони за святого українського монарха Володимира Великого воювали Грецію, Македонію й Ілірію. Це ж їх предки разом з Володимиром хрестилися та приймали християнську віру від царгородської церкви, й по цей день у цій вірі родяться, хрестяться й живуть. А живуть вони не як погани, але як християни: мають священників, учаться письма, знають Бога й свій закон. Як же можна про них думати, що вони самі від себе за ласкою божою не пильнували віри та свого спасіння?.. То певне, що по Богу ніхто на цілому світі не чинить зневоленому християнству такого великого добродійства, як греки своїми окупамі, еспанський король своєю сильною флотою, а запорізьке військо своєю сміливістю і перемогою; що інші народи виборюють словами й дискурсами, те доказують козаки самим ділом”⁴⁰⁰.

⁴⁰⁰ Возняк М. Історія української літератури: У 2 кн. — Львів, 1992. — Книга перша. — С. 515.

Основна заслуга козаків, очолених гетьманом П. Сагайдачним, у відновленні Київської православної митрополії в 1620 р., їхня значна державовідбудовча роль у цю добу як у політичній, військовій, так і освітній діяльності стала засадою пильної уваги православного духівництва до них, їхнє зближення та обґрунтування старожитності козаків і їх ролі в розвитку та обороні християнства. Ці історичні факти лежать наріжним каменем у подальшій увазі церковних літописців до життя й діяльності козаків, у підходах до висвітлення їхніх добрих справ, створення позитивного образу.

Якщо мотронинський хроніст тільки створює образи козацьких повстань 1620-1630-х рр.: “Круковщини”, “Таборщини”, “Кумановщини”, підкреслюючи їх загальнонародне значення, то межигірський, як представник козацького монастиря, а, отже, і його ідеології, детальніше розповідає про них, окрім Переяславської переможної битви, очоленої гетьманом Т. Федоровичем-Трясиллом у 1630 р. Доба 1620-1630-х рр. досить сприятлива для козаків у їхніх протитатарсько-турецьких походах, про які, як і про переможні Переяславське повстання, захоплення й зруйнування Кодацької фортеці в 1635 р., замовчується. Такий підхід межигірського літописця є продуманим. Йому потрібно показати, як через прорахунки, жертви, помилки, козацтво, організувавшись довкола Б. Хмельницького, прийшло до тріумфальних перемог. У цьому випадковій зростала повчальність оповіді, піднімались рівень образу Б. Хмельницького в порівнянні зі своїми попередниками, значимість Національно-Визвольної війни, її масштабів, підкреслювалося підготовче значення до неї попередніх повстань. Акцентування уваги на розправах поляків над повстанцями потрібно письменникові для збуджування негативних почуттів до них в українців. У той же час, намагаючись зрозуміти причини поразок повстань під керівництвом М. Жмайла в 1625 р. (“Куруківщина”), Павлюка і Томиленка в 1637 (“Ку-

*Митрополит
Петро Могила*

*Митрополит
Інатій Потій*

мейківщина”), Я. Острянина, Скидана і Гуні в 1638 (“Жовнинщина”)⁴⁰¹, він згадує цікавий факт: “В том же року (1637. — М. К.) розстрелян бил от запорожцов гетман Сава Москаль і Оношкович, писар”⁴⁰². Цією вставною реплікою автор розкриває страшні суперечності, що роздирали тодішні Україну, козацтво. З одного боку, міцне становище Польщі, з другого — тертя між радикальним Запоріжжям, яке добивалося повної самостійності своїх дій внутрі країни та в міжнародній політиці, підтримці колонізаційного руху селянства на південь та тією частиною реєстрового козацтва й православного духівництва, які зайняли угодовську позицію до уряду Польщі⁴⁰³. Цей підтекст оповідань з Межигірського літопису допомагає авторові увиразнити повчальність твору для знаючих суть справи й причини поразок, а для масового читача загострити увагу на жорстокостях окупантів, добиватися відповідної реакції, а не примирення. Він цим декларує свою прихильність до розгортання подальшої національно-визвольної боротьби.

Найбільше уваги церковні літописці надають висвітленню ходу подій Національно-Визвольної війни. Розповіді переважно стислі, в них звертається увага на найважливіші її етапи та наслідки. Для літописців Ясинського й Крюковського важливий сам факт (“Хмельницького война почалася”) в 1648 р., для добромільського й крехівського — наслідок. Перший із великим задоволенням розповідає: “звоявали по самий Люблин”⁴⁰⁴, а другий: “і побили козаки ляхов”⁴⁰⁵. Межи-

⁴⁰¹ Межигірський хроніст помилково всі ці події датує роком раніше: замість 1625-го — 1624, 1637-го — 1636, 1638-го — 1637.

⁴⁰² Межигірський літопис. — С. 96.

⁴⁰³ Крип'якевич І. П. Історія України. — С. 166-169.

⁴⁰⁴ Добромільський літопис. — С. 239.

⁴⁰⁵ Літопис Крехівського монастиря. — С. 3.

гірський літописець підкреслює її загальнонаціональне та міжнародне значення. Він не дошукується причин, бо вони, переконаний, загальновідомі й законі: Україна має бути вільною державою. Це бажання відбите в епічній розповіді, котра підкреслює масштабність руху: “Року 1648 повстал Богдан Хмельницький, гетман запорожський і всеї України козацький войною на ляхи; совокупившись с татарами і вигнал ляхов зо всеї України; того ж року, мая 8, побил ляхов бирзо много на Жовтой воді: комісара взято в Орду; того ж місяца, 17 дня, Потоцького, гетмана польного с Килиновським под Корсунем і весь обоз лядський Хмельницький збив і всіх ляхов в Орду в неволю погнав, і інших панов і воеводу тамже звоявал.

Тогож року зобралися ляхи под Пилявою і там їх Хмельницький поразил”⁴⁰⁶ (підкреслення наші. — М. К.).

Наповнення розповіді дієсловами, які характеризують дії та результати дій козацтва, допомагає письменникові підкреслити рішучість і успішність ходу війни на користь українських вояків. Такої ж думки і автор описки в книжці “Бесід Івана Золотоустого” з Крехівського монастиря: “Била война з козаками і того року (1648. — М. К.) Хмельницький, гетман войська Запорозького во плін прошол з козаками по Віслу”. Але він звертає увагу й на факт розрахунку козаків з татарами на їхню допомогу людьми, про що не часто хотіли писати хроністи: “і много забрали татаре християн, (іх багато) пошло до поганської руки в неволю”⁴⁰⁷. Використавши прийом контрасту, автор підкреслив давню істину, що війна одному приносить радість, а іншому біду, тому треба бути готовим до випробування долею, шукати своє місце в ній. Розповідаючи про облогу Льво-

⁴⁰⁶ Межигірський літопис. — С. 97.

⁴⁰⁷ Петрушевич А. С. Сводная летопись с 1600 года. — С. 101.

ва, Замостя, галицькі хроністи радісно відзначають, що не “добув” їх Хмельницький і не довелося йому розплачуватися місцевими “християнами” з татарами⁴⁰⁸.

Незважаючи на побоювання попасти в полон до татарів, галицькі українці щиро допомагали козацьким військам у боротьбі з польськими, формуючи полки під орудою полковника С. Височана, повстаючи проти місцевої шляхти. У наявних записках відображений і інший бік цієї допомоги: внесок українців Львова у викуп міста під час облоги. Він дорівнював 23.874 золотим⁴⁰⁹. Проте, що між гетьманом і львівськими українцями були тісні взаємини, свідчить і той факт, що “казал Хмельницький через Головацького отдати” їм зібрані кошти⁴¹⁰. Хроніст Львівського братства в своїй розповіді детально описує, як основний тягар викупу міста ліг на українську громаду. Хоча вона була чисельно найменшою, але за розпорядженням бургомистра Анчевського тільки братство внесло 3000 золотих, які “за один день зложили і оддали татарам кольконадцять нас, персон мізерних від загальної суми... десяти тисячей на все місто”. Великі колонії поляків, вірмен, які мають своє управління, — обурюється автор, — несправедливо накинули на “нас бідних тих братій кольконадцять з вдовами” таку велику суму. Та дискримінація братчиків на цьому не закінчилася: повернуту гетьманом суму грошей їм поляки не віддали, а привласнили собі⁴¹¹. Оповідання братського літописця, як і записки його сучасників, яскраво розкривають причини повстання галицьких українців і прилучення їх до боротьби разом з козаками проти спільного ворога, за що після відступу військ із Галичини в 1648 р. шляхта влаштувала їм терор⁴¹².

⁴⁰⁸ *Петрушевич А. С.* Сводная летопись с 1600 года. — С. 102-103.

⁴⁰⁹ Там само. — С. 103.

⁴¹⁰ Там само.

⁴¹¹ Там само. — С. 107-108.

⁴¹² Там само. — С. 104-105.

Якщо для Афанасія Филиповича з Берестя причиною Національно-Визвольної війни є “хтось недобрий”, що “збурил войну з козаками” і вона “не успокоїт боє”, тому що українці хочуть позбутися “унеї” з панством⁴¹³, то для галицького хроніста кінця XVII ст. вона крилася в тому, що після смерті короля Владислава IV “вмішаніє между поляками і козаками веліє явися. Которую войну един человек под’ять противо поляков, на кривду наіпаче свою, поносимую от Чаплинского в Черрині”⁴¹⁴. Підкреслення автором значення Чаплинського в спаласі повстання — реалістичне, бо, дійсно, це вже була та остання крапля в чаші терпіння українців, яка перехлюпнула через вінця. До народних бід додалася особиста Б. Хмельницького, які в сукупності й зумовили нагальну потребу розпочинати війну, враховуючи процес протистояння в державі між шляхтою та королем, між ними та українцями. Автор, називаючи цю війну “страшною Хмельниччиною”, вбачає її, як Божу кару для свавільної шляхти, що заслужила цього.

Весь наявний оповідний матеріал з Галичини та Берестейщини однозначно наголошує на її справедливості як відплаті польським загарбникам за їхні знуцання, кривди. Цим самим і підтримується участь галичан у національно-визвольних змаганнях, виражаються сподівання на їхнє успішне завершення.

До епічного образу Б. Хмельницького як видатного полководця, організатора, дипломата, створеного мезигірським літописцем, галицькі додають вагомі штрихи: його людяність, милосердність і любов до свого народу, котрий у жорстких умовах договору з татарами намагається в міру можливого зберегти народ від полону, відмовляючись здобувати Львів, Замостя, оскільки

⁴¹³ *Филипович Афанасій.* Діаріуш. — С. 147, 150.

⁴¹⁴ *Петрушевич А. С.* Сводная летопись с 1600 года. — С. 102.

вже переконався, що татари, допомагаючи козакам, не стільки дбають про допомогу, скільки знущуються над беззахисними людьми, полюючи за ними заради лише власного збагачення. Хроніст зі Святоонофріївського монастиря розповідає: “В той же оплаканий час і монастир св. Іоанна Богослова спустошений і ногами поганськими здоптаний, также ігумен і проповідник слова божого отець Варлаам Поршаницький загублен мечем татарським. Также ктитора наша (жона) Симеонава Содомина з неволі татарської за певним окупом аж уволена”⁴¹⁵.

Літописні розповіді про перший рік Хмельниччини опукло змальовують не тільки триумфальний хід війни, але й відображають складну соціальну й психологічну напруженість у взаєминах між людьми, козаками, гетьманом і вимушеними спільниками — татарами. Прониклива аргументація причин виникнення повстання логічно підкреслює його вчасність і всенародну підтримку, виражає довіру й розуміння дій і вчинків гетьмана. Його образ створюється за оцінкою реальних заслуг, тому наділений рисами епічності. Б. Хмельницький визнається заслуженим національним “вождем” і героєм. Тема вождя (героя) і нації порушується на засадах врахування конкретного внеску героя в розв’язання загальнонародних проблем з урахуванням особистих здібностей, морально-етичних якостей персонажа твору, а в житті — історичної ваги конкретної постаті. Літописний образ Б. Хмельницького створюється за тими ж принципами, що й П. Конашевича-Сагайдачного, ідеального монарха Володимира Мономаха.

Подальший розвиток Хмельниччини описаний в монастирсько-церковних літописах досить скромно. У літописах Ясинського й Кроковського звертається увага на поразки козаків у 1651 р. під Берестечком і в

⁴¹⁵ Петрушевич А. С. Сводная летопись с 1600 года. — С. 106.

битвах з литовськими військами Радзивила⁴¹⁶. Межигірський автор створює батальну картину Зборівської битви 1649 р., коли оточене польське військо козаки “голодом морили, так же і шапки свої їдали”. Бій насправді був потужним, що короля “Казимира мало не взяли” в полон і він “на мир стал... волати”⁴¹⁷. Автор акцентує увагу на цьому факті, бо він відбиває зростаючу могутність козацьких військ. Це підтверджується новими фактами: у 1651 р. тимчасово захопивши й спаливши Київ, Радзивил “потім от страху козацького і сам мусів уступити і до Білої Церкви ледво умкнул”⁴¹⁸. Для цього літописця поза увагою залишаються трагічні колізії ходу війни, в яких козаки одержували поразки, зради татар. Усе це ним бачиться як тимчасові невдачі, котрі в порівнянні з переможним ходом війни не варті історичної уваги. Він підтримує мажорний тон її зображення, заданий в оповіданні 1648 р.

Автор записки на Тетроевангелії з Хоморського монастиря вирішив привідкрити особливості походу козацьких військ до Молдови в 1653 р. Оскільки козаки “у руки... взяли” цю книжку, бо займалися “плінінієм”, то він, як неприхильник спілки Молдови з Україною, зображує похід завойовницьким і руйнівним⁴¹⁹.

Про українсько-московську угоду 1654 р. пишуть лише літописці з Придніпров’я суто інформативно, коли “гетман Богдан Хмельницький з войском запорозьким і вся Україна поддалася цару московському”⁴²⁰. Відсутність будь-яких розповідей чи повідомлень, констатація факту спрямовані на його самооцінку кожним читачем. Як свідчить матеріал Межигірського літопису,

⁴¹⁶ Літописець Ясинського. — С. 38; Літописець Кроковського. — С. 39.

⁴¹⁷ Межигірський літопис. — С. 97.

⁴¹⁸ Там само. — С. 98.

⁴¹⁹ Петрушевич А. С. Сводная летопись с 1600 года. — С. 121-122.

⁴²⁰ Межигірський літопис. — С. 98.

сумнівно, щоб його автор був прихильником цієї спілки. Про смерть Б. Хмельницького також повідомляють інформативно, без традиційного літописного некролога. Скромність достатньо виразна. Автор ніби не бажає зняти ореол вождя нації з її героя, одночасно дає можливість читачам або погодитися, або заперечити. Одначе, спад емоцій у розповідях про хід Національно-Визвольної війни після 1649 р., майже байдужість до постаті Б. Хмельницького дають привід думати, що або з цього часу літопис уклала інша особа, або автор втратив цікавість до особи гетьмана.

Подальша розповідь придніпровських літописців набуває досить динамічного характеру. Вони зупиняються тільки на постатях гетьманів Ю. Хмельницького, І. Виговського, І. Брюховецького, П. Дорошенка, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи в тих випадках, коли ті здійснювали вирішальні заходи в політичному житті України, які значно впливали на долі країни та самих героїв. Незадоволення нав'язуваннями царським урядом своєї політики в Україні змушували боронити державні права та козацькі привілеї всіх гетьманів, а Виговського, Ю. Хмельницького, Брюховецького, Мазепу вступати у війну зі своїми "неприятелями". Так, 1668 р. "гетман Бруховецький цару московському змінил і москву по городам казал бити"⁴²¹ — пише межигірський літописець. Жертвою царських інтриг зображене падіння Самойловича, що разом із боярином Голіциним "в силку послани"⁴²². Гетьман Дорошенко, обороняючи права держави, "зо всею Україною поддался цару турецькому"⁴²³, здобуваючи перемоги над "войськом ляхцьким"⁴²⁴.

⁴²¹ Межигірський літопис. — С. 98.

⁴²² Там само. — С. 99.

⁴²³ Там само. — С. 98.

⁴²⁴ *Свенцицкий И. С.* Церковно- и русско-славянские рукописи Публичной библиотеки Народного Дома во Львове. — С. 46.

Інший вихід шукав гетьман Мазепа на перших порах свого правління. Він активно включився в мілітарні завоювання Московії на півдні й півночі, вони разом "городки турецькії" "брали і разоряли", "турков і татар, там будучих, в неволю побрали, а войсько своє козацькоє і московськоє там, в тих городах посадили"⁴²⁵, "доказуючи" свою відданість і воїнський вишкіл. Сам гетьман і його полковники, навчивши московські війська ефективно воювати з турками й татарами, відчували, що цим самим вони підсилили антиукраїнські плани Петра I, який докладав зусилля, аби ліквідувати Українську державу. Все це змусило гетьмана "змінити" цареві. В контексті розповідей про реальні події та протистояння козацтва колоніальним зазіханням царського уряду, супротиви і "зміни" гетьманів зображені як закономірні й необхідні.

Галицькі хроністи, розповідаючи про московсько-галицькі походи в Галичину, Польщу описують жорстоке їх поводження з людьми. У XVIII ст. літописцями звертається увага на зростання агресивності цих військ до корінного народу даних країв, що підкреслює зведення державності й козацтва в підмосковній Україні до ролі маріонеток у руках царського уряду. Такими ж послухними маріонетками намагалася в Правобережній Україні зробити козаків і Польща. Активний опір цьому процесові чинили козаки, очолені полковником С. Палієм, а згодом, із 1715 р., гайдамаки. Про гайдацький рух тільки двічі згадується у відомих нам галицьких записках. Перемишльський літописець з пропольської позиції пише: "на Україні збунтувалося великою лічбою гультьяйство" 1767 р.⁴²⁶ Значна увага до теми розгортання гайдамацького руху в 1749-1768 р. на Поділлі звернена в літописі Винницького капучин-

⁴²⁵ Межигірський літопис. — С. 98.

⁴²⁶ *Петрушевич А. С.* Сводная летопись с 1700 года. — С. 343.

ського монастиря. Увага — упереджена, але цікавість матеріалу безсумнівна, бо він розповідає про спалахи, розвиток селянських заворушень, повстань, організації конфедерацій та їх співпрацю з московськими військами для придушення цього руху.

Літописні оповідання побудовані на основі розповідей очевидців; значна увага в них звертається на кривди, завдані монахам. Якщо в оповіданні під 1750 р. автор знайомить із гайдамаками та із задоволенням розповідає про їх знищення, то в оповіданні 1768 р. читаємо про широкий розмах селянсько-козацького руху. *Страх автора* перед гайдамаками відбивається на тоні й стилі оповідань, схильності до гіперболізації. Письменник зі всією серйозністю стверджує, що “зловлені (гайдамаки. — М. К.) говорили, що вони вийшли великою кількістю з Січі Запорізької і прямують у Польщу, Молдавію, Татарію і навіть у Московську землю. Вони здобули Літин, в Летичеві напали на домініканський кляштор, пограбували його, але нікого не вбили”⁴²⁷. Основним місцем збору й таборування гайдамаків на Винничині був Якушинецький ліс, з якого вони нападали на місто, захопили замок, єзуїтський колегіум, євреїв, шукали губернатора. Проти них уланівський староста Чесновський використав наймане з волохів, сербів, угорців війсьсько і розбив гайдамаків у цьому ж лісі⁴²⁸. Згодом їх розбили біля Літина, а в 1753 р. у Винниці повісили трьох повстанців “на одній шибениці”. Про те, що автор і сучасник, і користується даними якогось вивідувача, свідчить така фраза: “Сьогодні вони направляються до Винниці, аби бути в єзуїтів. Число гайдамак, здається, біля 70-и. Хай береже нас Господь”⁴²⁹.

За матеріалами літопису видно, що капуцинський монастир, де проводив нараду маршал Барської конфо-

⁴²⁷ Винницький літопис. — С. 21, 27-28.

⁴²⁸ Там само. — С. 21.

⁴²⁹ Там само.

дерації Пулавський і одержав благословення від гвардіана ордену, був добре проінформований про хід Гайдамаччини та боротьби з нею. Основне завдання, яке розв’язує письменник при розкритті теми, — це нагнітання жахів, чинених “бузувірами”-гайдамаками. Гнів повстанців спрямований проти католиків, “особливо євреїв”. У Винниці, як стверджує літописець, перебував центр конфедератів Брацлавського воєводства “За віру, закон і свободу”, очолений маршалом Потоцьким. Поляки прагнули використати на своєму боці козаків, очолених старшинами Дідинським і Дубиною, але вони “під Козятином розбіглися”⁴³⁰.

Літературно-психологічний підхід до зображення повстання в 1768 р. робить оповідання трагічним. Відсутність аргументації причини повстання, підкреслене малювання жахів, які чинять гайдамаки, упередженість до них, зближують манеру розповіді винницького літописця з баркулабівським в описі козацтва. Гайдамаки наділені рисами антигероїв, як і козаки у Ф. Филиповича. Гуманістичні засади письменника заглушуються ідеологічною, конфесійною, національною упередженістю до повсталих українців. Невизнання за ними права жити по-своєму, вільно, повнокровно на власній рідній землі перекреслює реалістичність оповіді, бо суб’єктивізм настільки виразний, що він викликає сумнівність щодо описаного. Сумніви підсилюються самим автором, який повністю не хоче бачити життя українців-негайдамак, що проживають поруч монастиря. Для нього некатоліки поза інтересами його держави, його церкви, його смаків, його правди. Та все ж таки оповідання про повстання 1768 р. майстерне своєю епічною трагічністю. “Виправдалися чутки про наїзд гайдамаків. Шляхта, *народ і євреї* тікали з України, бо розбійники не звертали уваги ні на вік, ні чин, анущалися над усіма. В Лисянці одного францискансь-

⁴³⁰ Винницький літопис. — С. 26-27.

ського монастиря. Увага — упереджена, але цікавість матеріалу безсумнівна, бо він розповідає про спалахи, розвиток селянських заворушень, повстань, організації конфедерацій та їх співпрацю з московськими військами для придушення цього руху.

Літописні оповідання побудовані на основі розповідей очевидців; значна увага в них звертається на кривди, завдані монахам. Якщо в оповіданні під 1750 р. автор знайомить із гайдамаками та із задоволенням розповідає про їх знищення, то в оповіданні 1768 р. читаємо про широкий розмах селянсько-козацького руху. *Страх автора* перед гайдамаками відбивається на тоні й стилі оповідань, схильності до гіперболізації. Письменник зі всією серйозністю стверджує, що “зловлені (гайдамаки. — М. К.) говорили, що вони вийшли великою кількістю з Січі Запорізької і прямують у Польщу, Молдавію, Татарію і навіть у Московську землю. Вони здобули Літин, в Летичеві напали на домініканський кляштор, пограбували його, але нікого не вбили”⁴²⁷. Основним місцем збору й таборування гайдамаків на Винничині був Якушинецький ліс, з якого вони напали на місто, захопили замок, єзуїтський колегіум, євреїв, шукали губернатора. Проти них уланівський староста Чесновський використав наймане з волохів, сербів, угорців війсьсько і розбив гайдамаків у цьому ж лісі⁴²⁸. Згодом їх розбили біля Літина, а в 1753 р. у Винниці повісили трьох повстанців “на одній шибениці”. Про те, що автор і сучасник, і користується даними якогось вивідувача, свідчить така фраза: “Сьогодні вони направляються до Винниці, аби бути в єзуїтів. Число гайдамак, здається, біля 70-и. Хай береже нас Господь”⁴²⁹.

За матеріалами літопису видно, що капуцинський монастир, де проводив нараду маршал Барської конфе-

дерації Пулавський і одержав благословення від гвардіана ордену, був добре проінформований про хід Гайдмаччини та боротьби з нею. Основне завдання, яке розв’язує письменник при розкритті теми, — це нагнітання жахів, чинених “бузувірами”-гайдамаками. Гнів повстанців спрямований проти католиків, “особливо євреїв”. У Винниці, як стверджує літописець, перебував центр конфедератів Брацлавського воєводства “За віру, закон і свободу”, очолений маршалом Потоцьким. Поляки прагнули використати на своєму боці козаків, очолених старшинами Дідинським і Дубиною, але вони “під Козятином розбіглися”⁴³⁰.

Літературно-психологічний підхід до зображення повстання в 1768 р. робить оповідання трагічним. Відсутність аргументації причини повстання, підкреслене малювання жахів, які чинять гайдамаки, упередженість до них, зближують манеру розповіді винницького літописця з баркулабівським в описі козацтва. Гайдамаки наділені рисами антигероїв, як і козаки у Ф. Филиповича. Гуманістичні засади письменника заглушуються ідеологічною, конфесійною, національною упередженістю до повсталих українців. Невизнання за ними права жити по-своєму, вільно, повнокровно на власній рідній землі перекреслює реалістичність оповіді, бо суб’єктивізм настільки виразний, що він викликає сумнівність щодо описаного. Сумніви підсилюються самим автором, який повністю не хоче бачити життя українців-негайдамак, що проживають поруч монастиря. Для нього некатоліки поза інтересами його держави, його церкви, його смаків, його правди. Та все ж таки оповідання про повстання 1768 р. майстерне своєю епічною трагічністю. “Виправдалися чутки про наїзд гайдамаків. Шляхта, *народ і євреї* тікали з України, бо розбійники не звертали уваги ні на вік, ні чин, винущалися над усіма. В Лисянці одного францискансь-

⁴²⁷ Винницький літопис. — С. 21, 27-28.

⁴²⁸ Там само. — С. 21.

⁴²⁹ Там само.

⁴³⁰ Винницький літопис. — С. 26-27.

кого монаха били, іншого забили до смерті, третього задушили. В Тульчині одного домініканця вбили, другий втік. В Умані загинуло до чотирьох тисяч і в тому числі чотири василіани та один капелан, якого повісили на дверях його помешкання... Козаки, підрубавши паркан, увірвалися до міста. Залишивши біля міської брами охорону, вони кинулися в місто й розпочали немилосердно вбивати всіх, хто переховувався в костелах чи церквах. Пощастило втекти тільки невеликій жменьці світських людей і чотирьом василіанам. Козаки й селяни здобули зрадою Лисянку й вистинали весь гарнізон, що складався з жовнірів. Те ж саме було й в Тальнім. 23 червня прийшла до Винниці чутка, що прагнучі крові бузувіри вже у Турбові, який на віддалі двох миль від Винниці, і що вони і там вибили євреїв і католиків. Ця звістка наробила у Винниці переляк. Із Винниці втекло все населення. Залишилися тільки руські. Оо. домініканці, єзуїти й капуцини також тікали, залишивши для охорони костелів і конвенту тих, які готові були померти. В кількості 14-и осіб ми прилаштувалися в Старокостянтиніві і там прожили 8 днів. Одержавши повідомлення, що небезпека минула, ми залишили Костянтинів. 12 липня ми, хвала Богові, щасливо прибули до Винниці і живемо сподіванкою на його захист у майбутньому”⁴³¹.

Не дивлячись на те, що автор розповідає від імені шляхти, “народу і євреїв”, він розкрив національно-визвольний характер Гайдамаччини, героїзм і взаємопідтримку козаків і селян. Розмах протистояння та взаєможорстокостей з обох боків нагадують події Національно-Визвольної війни. І причини ті ж: розперезана польська шляхта на Поділлі у вирішенні своїх суперечок довкола короля зганяла лють на українському селянстві. Вона — анархічна за своєю природою, спровокувавши Гайдамаччину ще на початку XVIII ст, у

⁴³¹ Винницький літопис. — С. 27-28.

1768 р. призвівши вступ російських військ у межі Польщі для розправи над повстанцями, підписала вирок своїй державі і Запорозькій Січі. Гайдамаччина 1768 р. — це останній двобій постійних супротивників, які не змогли піднятися над власними емоціями й подумати глибше про майбутнє своїх народів. Відкинувши ідеологічне підґрунтя аналізованого оповідання, бачимо дикий танець людської жорстокості, котра не лише лякала католиків, “шляхту, народ і євреїв”, але й православних. Лякалися люди від думки про перемогу зла над людяністю. Зла, виплеканого людиною проти самої себе. Власне, цей підтекст, швидше, рефлексивний, ніж усвідомлений, якраз і є тією намистинкою оповідання, котра заслуговує на аналіз і пам’ять. Автор дає привід до роздуму про сили в людській природі: могутню, руйнівну, шалену в час, коли нею керує гнів, алість, ненависть, і крихку, в’ялу, коли людина опанована страхом. Ці сили — руйнуючі, а про третю, нормальну, будівничу, творчу не було часу думати учасникам і письменникові. Вони надали право про неї думати нащадкам та тим католицьким монахам, які були готові, залишаючись у монастирях, зустріти смерть, ніж далі жити у цьому фарисейському світі.

За жанром цей твір можна віднести до оповідань-настережень. Цих рис воно досягає завдяки вдалому композиційному вирішенню: письменник зводить до купи низку “чуток”-повідомлень про розправи гайдамаків, які в сукупності склали емоційний натюрморт. Не менш емоційно насажені й розповіді українців про жорстокості конфедератів. З обох боків національне та релігійне протистояння настільки загострене, що воно витісняє соціальні суперечності. Попередниками конфедерації були шляхетські рокоші, спрямовані проти королів, але руйнуючі беззахисне селянство і міщанство. Баркулабівський літописець в оповіданні під 1606 р. звертає увагу, що вони збирали “панове руськіє, пруськіє, жомоїтськіє, мазовецькіє, подляськіє, волинці,

литва, поляки, згола от всіх земель і повітов панове вельможние”, котрі “стояли” півроку в Сандомирі і “той край вигубивши, випаливши, спустошивши... і не учинивши, і не постановивши нічого доброго”, “роз’їхалися прочь”⁴³².

Це — погляд на “патріотизм” польського шляхетства українсько-білоруського письменника Ф. Филиповича, який побачив у ньому звичайний бісівський промисел, фальш і жорстокість панства до незахищених православних, яке виробило в суспільстві образ ворога не з до зубів озброєних королівських військ, а з мирних працюючих і їх годуючих селян і міщан. Не патріотизм, а фарисейство, захист власної всездозволеності, анархізму керували діями шляхти в рокошах і конфедераціях. Благословенні єзуїтами, кармелітами, капуцинами барські конфедерати під гаслом “За віру і свободу”, забезпечені дідами-католиками коштами й вояками “відповідно до кількості приналежних їм кріпосних”⁴³³, не менш жорстоко, ніж гайдамаки, а навпаки, знущалися над нашим народом, його нищили. Не тільки на Поділлі разом із московсько-донським військом вони влаштували геноцид українцям, а й в Галичині. Під 1769 р. самбірський хроніст розповідає: “конфедерати барські під предводительством Казимира Пуласького... Самбором овладіли”⁴³⁴. Що коштувало те “овладіння” описує перемишльський літописець: конфедерати “обози ставили, села палили, людей вішали, невинних неповне”⁴³⁵. Розгортання жорстокої війни проти мирного населення було останньою спробою шляхти утвердити своє необмежене панування в Польщі. Як правильно писав І. Франко, причиною повстання гайдамаків були не лише суто

польські конфлікти між конфедератами та прихильниками Станіслава-Августа, підступні провокації князя Любомирського, але й реальні знущання конфедератів над українцями, козаками, які не бажали втручатися в польські міжусобиці, нищити самих себе. Козаки, що пристали до втікачів від конфедерації зі Смілянщини й повернулися з ними назад з-під Переяслава, хотіли допомогти оборонити “правний порядок”, тобто авторитет короля проти анархії конфедератів, тому “гайдамаки стають в обороні королівської поваги против самоволі конфедератів”⁴³⁶.

Прагнення українців навести порядок на своїй землі й забезпечити мирний спокій для життя наштовхнулося на жорстокий опір, а потім криваву розправу польських руйників, підтриманих російськими “миротворцями”, які скористалися нагодою ще раз нищити українців, аби добити їхній дух супротиву насаджуваному колоніальному режиму, а заодно залякати поляків, ламаючи і їхній войовничий дух.

Зумисне підкреслення винницьким літописцем упрежденості гайдамаків до католиків і євреїв має реальний ґрунт. Але творений образ поляка як благодійника і захисника жидів ним же руйнується, бо в оповіданні під 1774 р. розповідає про влаштований студентами Винницького єзуїтського колегіуму заколот проти них. Щоб припинити безчинства, міський райця Ратковський викликав з Янова загін російських військ, “за що всі докоряли йому”⁴³⁷. Акцент досить виразний: за логікою польських окупантів, для розправи над українцями російські війська треба закликати, а для захисту жидів від поляків — ні, бо це ганебно! Літописець, розповідаючи про кривди від гайдамаків “народові і євреям”, стає прихильником цих самих “євреїв”.

⁴³² Баркулабівський літопис. — С. 86.

⁴³³ Винницький літопис. — С. 26.

⁴³⁴ Хроніка м. Самбора. — С. 353.

⁴³⁵ Петрушевич А. С. Сводная летопись с 1700 года. — С. 288.

⁴³⁶ Франко І. Польська поема про уманську різню // ЗНТШ. — 1904. — Т. 62. — С. 37.

⁴³⁷ Винницький літопис. — С. 32.

Його прихильність до безмежного панування й диктату польської шляхти в Україні має великодержавне спрямування, побудоване на антагонізмі та упередженості до неполяків і некатоликів.

Належна увага монастирсько-церковних літописців до національно-визвольних змагань ґрунтується на підтримці цього руху. Письменники по-художньому розкривають найважливіші етапи, події його розгортання з позицій виразників національної державності. Вони підкреслюють успіхи визвольного руху завдяки об'єднанню всіх верств українців. Симпатії літописців на боці справжніх її будівників і захисників. Схвально оцінюють боротьбу гетьманів проти нав'язування колоніальних пут російськими царями, засуджують жорстокі методи нищення мирних людей московськими військами, польською шляхтою. Письменники кінця XVI-XVIII ст. у козацтві бачать (і обґрунтовують це) основну державотворчу національну силу, одночасно відзначають, що через міжусобницькі тертя, суперечності поміж ними вони скотилися до ролі маріонеткового додатку в мілітарній машині Російської імперії, не зуміли протиставити монархічній дисципліні дисципліну демократії, бо її часто не мали в своєму стані. Ці причини дозволили об'єднати зусилля Польщі та Московії для знищення козацтва і їхньої держави. Суперечності між шляхтою та королями в Польщі призвели до повторення ними помилок українців і до такого ж ганебного краху їх держави на користь сильніших, дисциплінованіших і підступніших сусідів і "спільників".

Політична заангажованість літописців переплітається з художніми гуманістично-просвітницькими засадами. Змальовуючи людську жорстокість, письменники, відштовхуючись від морально-етичного вчення християнства, ніби пророкують нетривкість наслідків їхніх завоювань, досягнутих на кривдах і трагедіях людей. Пильна увага до жорстокостей, які є наслідками зри-

нів анархізму у шляхти, козаків, має викривальне спрямування, побудоване на ідеологічних засадах. Автори тенденційно зображують її, акцентуючи увагу тільки на діях супротивників, що засвідчує їхню політичну активність, причетність до одного із таборів протиборців. Така позиція завершується трагічним фактом: національно-релігійне протистояння українців і поляків призвело до зруйнування їхніх держав, а не вирішення цього питання, котре переноситься вже в іншу площину: на протистояння до московсько-австрійських окупаційних режимів.

Політична активність діячів православної та греко-католицької церков у національно-визвольних змаганнях дозволила їм створити виразні документально-художні твори, в яких реалістично відтворений трагічний шлях підготовки нації, козацтва до Національно-Визвольної війни, її розвитку та завершення, поступових втрат козацтвом через суб'єктивно-об'єктивні причини провідної ролі в цьому державотворчому процесі. Літописці із белетристичних засад створюють образи "вождів" нації: П. Сагайдачного і Б. Хмельницького, окресливши їх епічними засобами як дійсно народних героїв. Ці образи служать зразками для створення образів інших героїв, зокрема рятівників держави П. Дорошенка, І. Виговського, І. Брюховецького, І. Мазепи. Жертвами інтриг і недалекоглядності зображені Д. Многогрішний та І. Самойлович. Про решту політичних діячів доби Руїни, помазепинської не згадується в творах жодним словом, оскільки, напевне, вважали, що це вже були діячі не державотворчої, а угодовської, з чужинецькими урядами, генерації.

Якщо про гайдамацький рух греко-католицькі літописці згадують у контексті кривд, нанесених їм на Поділлі, а православні замовчують цю історичну подію, то про опришківський рух немає ніде й згадки. Причини полягають в тому, що на ці рухи, як і на конфедерацію, письменники дивилися як на прояви

анархізму, руїнництва, жорстокості, які не сприяли стабільності, а ще більше поглиблювали кризу суспільства, страждання людей. Ці повстання, хоча частково й підтримувалися козацтвом, не були виразниками основної державницької політики, а стихійними бунтами, проти яких виступала світська і духовна влада, виразниками ідеології яких завжди були літописці. Зображуючи злочини конфедератів, літописці дивилися на них, як на цілеспрямовану антиукраїнську політику шляхти і мимоволі виправдовували гайдамацько-опришківський рух як захисну реакцію українців проти жорстокості польських завойовників.

Таким чином, провідна тема козацько-селянських повстань зображувалася в корпусі монастирсько-церковних літописів різнобічно, через розкриття дотичних, які увиразнювали й доповнювали центральну. Це такі теми, як теми нації та її вождя, анархізму в масових рухах, людської жорстокості, авторської позиції в суспільстві, до зображуваного, до суспільних верств. Узагальнюючи написане, треба сказати, що церковні літописці щиро підтримували і вітали національно-визвольний рух нашого народу, в козацтві бачили справжніх рятівників нації. Але всіх їх надзвичайно лякав прогресуючий процес озлоблення людей, розвитку жорстокості, яка перекреслювала всю працю церкви в гуманістичному вихованні віруючих. Перед нею постало завдання заново посилити просвітницько-проповідницьку діяльність серед усіх станів для пом'якшення зростаючої біди, тому вся богословська література України XVI-XVIII ст. переповнена даною тематикою, а Лазар Баранович "волає" з цього приводу:

Пожалься, Боже, що світ закурився,
Се ти за наші гріхи розгнівився...

Мир даруй, Боже, вражди хай не стане,
Зжалься над нами, дай жити нам, пане!

Як далі блискать між нами шабля буде,
Далі могили ростимуть усюди.
Марс мари робить. Нехай Марс на мари,
Як тать запеклий, сам ляже по карі!⁴³⁸

Пацифістські настрої особливо притаманні Ф. Филиповичу, авторові Баркулабівського літопису. Вони, підсилені упередженістю до козацтва, як у винницького літописця до гайдамаків, викликають недовіру до описуваних подій. Пацифізм інших хроністів більш дієвий, бо автори, виражаючи право свого народу на волю, державність, прагнуть вирішення цих проблем цивілізованіше, не схвалюючи жорстокість, але й не викривляючи реалії, бо жорстокість була притаманна всім, а не лише козакам і гайдамакам. Такий розгул жорстокості в XVI-XVIII ст. — не новина. Людство вічно було таким ненаситним. Та церква, навівши певною мірою лад у своїх внутрішніх проблемах, нарешті, змогла нильніше оглянутися довкола себе і побачила жах, який панує поміж її віруючими. Цей свіжий погляд настільки щиро-наївний, що він відбиває розгубленість духівництва перед фактами реального життя. Залишитися непричетними до справ, що відбуваються, і тільки проповідувати своє гуманістичне вчення, заклики до братолюбства і миру — не той шлях, а пристати до когось із вічно воюючих безоглядно — ще гірше для церкви. Тому обраний шлях українського духівництва йти зі своїм словом і вченням до борців за волю й державність був єдиним і правильним рішенням. Їхні спроби облагородити суспільство, військо не такі вже наївні. Вони допомогли нації, козакам виробити норми моралі, честі, котрі виразно ушляхетнили українців на тлі їхніх сусідів-супротивників. І це усвідомлення своєї місії в духовному й культурному процесі України зу-

⁴³⁸ Українська література XVII ст. — К., 1987. — С. 299, 302.

мовило церковних літописців звернутися до такої дражливої теми, як козацько-селянські повстання та війни, окреслити в них власне бачення та оцінку описуваного. Результати — різні, бо різні підходи визначали думки й емоції письменників. Але їхні заклики до гуманізму, милосердя своїх співвітчизників і чужинців є вагомим свідченням свідомої боротьби творчої інтелігенції України за моральність, людяність і гуманізм у подоланні зла, бездуховності, жорстокості в історичному розвитку. Крайове літописання доклало, як бачимо, чимало зусиль, щоб виховувати людей патріотами і гуманістами на прикладах власної гіркої історії.

1.9. ЖИТТЯ ТА ДЕРЖАВНИЦЬКІ СПРАВИ ЧУЖИНЦІВ

Про те, що крайові літописці-церковники не залишалися в суто локальній чи суто українській тематиці, свідчить їх зацікавленість життям, подіями інших народів, подеколи і значно віддалених від України. Вхідження нашої країни, зокрема козацтва, духівництва та шкільництва, в активне міжнародне спілкування, постійні загарбницькі напади сусідніх держав на Україну, змушують політиків і культурних діячів добре орієнтуватися в міжнародних справах. Зацікавленість була взаємною, бо і в Україну приходять на постійне проживання, працювати не лише греки, волохи, поляки, московити, але й італійці, німці, у козацьких військах, особливо з доби Хмельниччини, служило численне регулярне наймане військо; голод і злигодні гнали білорусів на південь і вони допомагали українським селянам колонізувати степові простори.

Зацікавленість чужинцями — неоднозначна. Найбільше уваги надається Польщі, Московії, згодом Австрії. Деяко скромно висвітлюються події в Молдові. Не обминають своєю увагою письменники військові події в Швеції, Данії, Франції. Вперто ігнорують життя су-

сідів і вічних супротивників — татар і турків: упередженість до них як мусульман і агресорів — зрозуміла. Зрідка звертають свої погляди до Константинополя та Риму як центрів християнства.

Підхід до подій в інших країнах традиційно літописний: авторів цікавлять тільки ті, що мають загальнодержавне або міжнародне значення — обрання на престол та смерті королів, царів, церковних ієрархів, найбільші війни. Засади цих епічних і етикетних тем, як складових частин стилю монументального історизму, укладкованих із “Повісті минулих літ”, творчо розвивалися до початку XIX ст. Пильна увага до змін на царському та патріаршому престолах проявляється в літописнях Ясинського, Кроковського, особливо після українсько-московської угоди 1654 р. Завдяки стислому, кодовому підходові до розповіді, акцентуванні на роках смертей царів і патріархів, а також українських православних ієрархів, ці твори мають ознаки *літописних мартирологів-пом’яників*. Деяко ширше цікавиться польськими королями, зокрема їхніми військовими походами, відвідуваннями України, крехівський літописець.

Берестейського ігумена Афанасія Филиповича, літописців Підгорецького, Межигірського монастирів приваблюють постаті московських царів як щедрих меценатів української православної церкви. Тому образи самодержців зображені у вдячно-поважному тоні, наділені рисами християнського благочестя, людської принадності. Воюючи з уніатськими владиками, Афанасій Филипович намагається схилити на свій бік і польського короля Владислава IV, переконати його в необхідності скасувати унію. Тому для нього всі королі є “жалосне” ошуканими, бо, обіцяючи в тронних промовах оберігати православну віру, не дотримуються обіцяного, слухаючи “необачних своїх духовних римських”⁴³⁹. Для М. Грігашія та його послідовників осо-

⁴³⁹ Филипович Афанасій. Діаріуш. — С. 128.

би австрійських цісарів Марії-Терези, Йосифа II цікаві як гаранті добробуту рідного краю, порядку в державі, організатори перемог над Туреччиною, відсічі зазіхань Франції на німецькі землі⁴⁴⁰. Досить уважними до міжнародних подій були сатанівські літописці. Окрім некролога “найяснійшій монархині Марії-Терезі” в 1780 р.⁴⁴¹, вони розповідають про створення антитурецької коаліції в складі Австрії, Московії, Польщі. Для цього в листопаді 1781 р. у Вишнівці польський король Станіслав-Август зустрівся з російськими великими князями, що їхали до Відня. Оповідач зазначає: “Така незвична подорож монархів повинна мати таємницю; час покаже, що з цього буде”⁴⁴².

Надаючи своїм оповіданням виразних рис проблемно-тематичного роздуму, автор зупиняється лише на таких фактах, які підкреслюють його здогад чи висновки. У 1783 р. “Цісар Йосиф Другий, об’їжджаючи свої прикордонні з Туреччиною землі, був у Жванці, містечку, що належить Польщі, під Хотином — турецькою фортецею. Оскільки в той час об’їжджав свої володіння князь Адам Чарторийський, генерал земель подільських, то, зустрівшись із цісарем у Жванці, мав із ним розмову сам на сам; перебували вони там декілька днів, оглядали Хотин і обидва поїхали згодом до Окопів. Звідти цісар через Галич, Львів і т. д. поїхав до Відня, а князь-генерал повернувся до своїх маєтків, а потім швидко поїхав, як чути, до Відня. Це, здається, передбачає війну між цісарем і турчином. Через це 30 тисяч москалів прибули на Україну і, перебуваючи тут обозом, очікують подальших наказів”⁴⁴³.

Міжнародні політичні прогнози літописця підтвердилися в 1788 р., коли цісарсько-царські війська взя-

ли в облогу Хотин і змусили турків здати фортецю росіянам⁴⁴⁴. У підході до висвітлення цього матеріалу автор керується питаннями прогнозування подальшої долі України, своєї церкви, оскільки вже стало очевидним, що Польща сходить із активної міжнародної політичної арени, частково розділена між Австрією та Московією. Хто володітиме Поділлям, Правобережжям у найближчий час? Якщо взяти до уваги пильні спостереження за діями Австрії в Галичині, зокрема на терені церковного життя, то він є прихильником її, а не Росії. Якщо літописці явно задоволені крахом Туреччини, то про крах Польщі згадують обережно, побоючись, що цей край захопить Росія, яка, як показували східноукраїнські справи, нічого доброго не принесе. Особливо для греко-католиків. Про те, що крах державності в Польщі буде зустрінений сильним опором, розповідає автор літописної записки з Новоросії, зазначаючи під 1794 р.: “Через приєднання Польщі до Росії поляки великі й кровопролитні бунти чинили проти Росії”⁴⁴⁵. У всіх цих матеріалах струмує переживання авторів за долю рідної землі, тому вони пильно стежать за діями тих державців, які спрямовували свою політику на перерозподіл України. Цим самим поглиблюється оцінка трагічного стану нації, яка, втративши козацтво як опору її захисту й державності, опинилася знову колонією.

У Баркулабівському літописі багато уваги надано описові подій в Московії та Польщі, розгортанню їхніх взаємин наприкінці XVI — початку XVII ст. Автора цікавлять, у першу чергу, кризові моменти в історії цих держав, хоча Ф. Филипович не приховує своїх промосковських симпатій. Описані ним події, пов’язані з висвітленням вчинків царів і королів, наглядно показують, що ці “персони” та їхнє оточення є безпосе-

⁴⁴⁰ Гукливський літопис. — С. 76-80.

⁴⁴¹ Сатанівський літопис. — С. 179.

⁴⁴² Там само. — С. 180.

⁴⁴³ Там само. — С. 183.

⁴⁴⁴ Сатанівський літопис. — С. 190-191.

⁴⁴⁵ Літописні замітки з Новоросії. — С. 66.

редніми винуватцями наявних бід. Боротьба за трони спонукає претендентів на найнегідніші вчинки. Іван Грозний вбиває свого сина⁴⁴⁶, польська аристократія влаштовує торги в 1587 р. на “посаду” короля, втягуючи в них і московських претендентів, довівши між країнами “немиловистіє посвари і забойства”⁴⁴⁷, де “невинне забитих сімсот голів”, доки не зупинилася на кандидатурі шведського королевича Жигимонта Третього. А той, почувшись у силі, розпочав “великое гоненіє” на некаатоликів, розгорнув війни з волохами, козаками. Найбільшого викривального пафосу письменник досягає у художньо змальованих оповіданнях про походи Лжедмитрія I на Москву та його чинники. Автор підкреслює, що причиною цієї біди для Польщі та Московії були жорстокі чвари між претендентами на царський престол в Росії та втягнення в цю боротьбу польських магнатів. Історія повторилася в зворотному напрямі. У маєтку князів Вишневецьких був знайдений “якийсь Дмитр Іванович”, для якого зібрали польське й козацьке військо й спорядили в 1605 р. в похід на Москву. Зігнавши царя Бориса Годунова, Лжедмитрій I, пізаний “по давніх знаках царських бил корунован царем вмісто отца своего Івана”⁴⁴⁸, через що “москва” розділилася на два табори. Одні “приймали” його за царя, а інші — ні. “Тут же промежи ними була сильная і великая незгода і посварок, і вельми о нім штось дивне радили хитре, мудре, скрите, молчком радили, о чом наперед услышите”⁴⁴⁹.

Детально описуючи пишноту весілля Лжедмитрія I, автор, завдяки використанню контрастних підходів, зі співчуттям розповідає, як московська опозиція “множество почту царя.., люду зацного, люду служалого,

⁴⁴⁶ Баркулабівський літопис. — С. 52.

⁴⁴⁷ Там само. — С. 55.

⁴⁴⁸ Там само. — С. 84

⁴⁴⁹ Там само.

рицерського, панов зацних шляхетних, так же зацних паній, панянок”⁴⁵⁰ “побили”, “до в’язенья посадили”, а убогих служилих голих-босих “за границу” (додому) вигнали через “насміванье” поляків над церковними, московськими людьми й “помазали” собі “на царство царем” Шуйського. Письменник до того влучно використовує іронію, сарказм, що його оповідь нагадує трагікомедію, в якій комедійними персонажами, як і трагічними, почергово виступають то польська й московська аристократія, то народні маси, обдурювані, задобрювані, оговтані й розлючені на себе за те, що дозволили насміхатися над собою, над своїми святинями: царським тронем і церквою. Причому образ царського трону є тим осердям, яке притягає до себе як пройдисвітів, авантюристів, так і статечних людей. Йде змагання між двома партіями: успіхи також почергові. Автор вводить у розповідь ще один трагікомічний образ “давніх царських знаків”, за якими частина московитів “впізнала” Лжедмитрія як дійсного сина Івана Грозного. Але з’являється новий “Дмитр Іванович”, відомий на Могилівщині як мандрівний учитель Дмитро Нагий. Появившись у Московії, “по знаках царських і по писаних листах” “усі знаки его познали, іж он есть правдивий, певний царь восточний Дмитр Іванович, праведное солнце”⁴⁵¹. Підтриманий “людом гулящим, людом свовольним” Гришка Отреп’єв із Стародуба почав поювати з В. Шуйським. Московичі знову “одни признавали его царем бити”, а інші називали “вором московським”, “плутом”, “царем-вором”⁴⁵².

Московська “смуга” початку XVII ст. для літописця — “світ-театр”, у якому трагікомічні ролі виконують всі: верхи й низи. Такий “світ-театр” підтримує Польща і в себе, і в Московії. Поки проходить ця довга й не до

⁴⁵⁰ Баркулабівський літопис. — С. 85.

⁴⁵¹ Там само. — С. 87.

⁴⁵² Там само. — С. 88.

кінця зрозуміла авторові житейська вистава, то він, здивований, розповідає правду. Польський уряд, стривожений діями лісовчиків, антикоролівським рокошем 1606 р., спрямував ці сили на Московію: литовські, козацькі, Лісовського “роти великіє” на допомогу “цареві Дмитрію” пішли, сплюндровавши все Підмосков’я⁴⁵³.

Художні описи літописця розкрили трагічну сторінку в історії трьох народів. Вони виразно відтворюють їх потрійну спрямованість: зображення жорстокої боротьби за царський трон польських королів з використанням авантюрних методів; аналогічний підхід до неї й з боку московської аристократії; використання цієї боротьби з метою відволікання незадоволених владою військових формувань від антикоролівських виступів. Висока політика, що доходила до автора через гуляючі чутки, розповіді знайшла цікаву літературну інтерпретацію. Таким чином, і баркулабівський літописець розглядає польсько-московські протистояння як безпосередньо дотичні до стану людей в Україні та Білорусі, оскільки вони реалізувалися не тільки через нейтралізацію вибуху лісовчиків, але й масове використання козацьких сил.

Кам’янецькі хроністи звертають увагу на повстання волооського та мултянського господарів Гавриляшка й Каспера Граціані проти турецького султана в 1620 р.⁴⁵⁴ Окрім самого факту бунту господарів, автори підкреслюють, що вони виступили за подібним сценарієм: імітуючи послухність наказові султана з’явитися до Стамбула, на шляху до нього знищували турецьку охорону й тікали один до Угорщини, а другий — до Хотина під охорону польського війська. Розповіді про ці бунти напередодні Цецорської битви покликані упевнити в тому, що Турецька імперія не така вже й непереможна. Що проти неї можна полякам використати нових спільників, господарів сусідніх країн. Через ці конк-

⁴⁵³ Баркулабівський літопис. — С. 88.

⁴⁵⁴ Кам’янецька хроніка. — С. 95-96.

ретні факти літописці також застерігають польських державців і читачів: на цих сусідів не можна серйозно розраховувати, не зважати на їхню непостійність.

Якщо Австрії у 1683 р. польський король Ян Собеський пішов на допомогу в боротьбі проти загарбання її Туреччиною, залучивши до війни й козаків⁴⁵⁵, де вони в “побітвом своїм козацьким і цісарським вікторію отримали і військо їх поразили і под Стигольном еще люпшую вікторію отримали”, то царський уряд у 1799 р. виступає з кирасирськими полками з-під Єлисаветграда і Миргорода “под французов”, в яких “французькій республіці” пішов “7-й рік”⁴⁵⁶.

Усі розповіді про життя та державницькі справи чужинців ведуться з інтересів впливу їх на долю чи події в Україні. Автори, не дивлячись на те, що наша країна мала різний статус державності, переконані, що вона постійно відігравала значну роль у міжнародному житті Європи XVI-XVIII ст. як держава, підтримуючи ті чи інші сили. Робиться логічний висновок, що виштовхнути її з цього процесу не можна, отже, піднімається питання про потребу відновлення повнокровної української державності. Шляхи церковні літописці не декларують, але акцентуванням на великій ролі козацьких військ у вирішенні різних міждержавних суперечок вказують: через військове завоювання, бо інакшого шляху немає, оскільки Україна оточена агресивними сусідніми державами.

У висвітленні даної теми літописці використовують жанр документального оповідання (окрім автора Баркулабівського літопису). Такий жанровий вибір допомагав їм стисло й аргументовано викласти зміст, надати окресленості думкам, створюваним образам. Алегоричні образи Польщі, Московії, Австрії, Туреччини символізують загарбницьку політику їхніх монархів. Образ України втілює драму нашого народу, обдурювано-

⁴⁵⁵ Добромильський літопис. — С. 240.

⁴⁵⁶ Літописні записки з Новоросії. — С. 68.

го, губленого ними, але не знищеного, такого, який не вичерпав свої потуги, хоча так рясно їх тратив на чужі потреби. Ця тема наочно розкриває повчально-просвітницьке спрямування монастирсько-церковного літописання, автори яких вбачали користь від своєї праці лише за умови активної позиції. Духівництво, на їх думку, лише тоді зможе плідно виконати свою пастирську місію, коли кожен із церковників буде громадянином-душпастирем, активним у суспільному житті, високоморальною особистістю та патріотом. Дивлячись на загальноукраїнські справи крізь призму подій, що відбувалися в їхніх краях, літописці виражають прихильність до єдності всієї України, виражають її загальну трагедію як трагедію кожного краю. А це свідчить про те, що на кінець XVIII ст. наш народ знову досягнув високого рівня національної самосвідомості.

1.10. ОБРАЗ ЛЮДИНИ В МОНАСТИРСЬКО-ЦЕРКОВНИХ ЛІТОПИСАХ

Стверджуючи думку про те, що літописні пам'ятки мають літературне підґрунтя навіть у тому випадкові, коли вони є “сухим” зводом-констатацією суспільно-політичних чи господарсько-кліматичних подій, відштовхуємося від психологічних засад творчого підходу авторів до своєї праці. Вони керуються усвідомленням важливості особливостей свого життя як набутого досвіду, котрим бажають поділитися з нащадками, — це з одного боку. З іншого — прагнуть залишити їм свідчення рівня культури свого часу, свого середовища, краю. Причому під культурою розуміється весь спектр духовно-господарського життя, бо праця розумова й фізична вважається творчою й в однаковій мірі потрібною для її душі та тіла, які в досконалої та всебічно розвиненої особистості гармонійно поєднані для реалізації своїх здібностей. А, власне, такою й хотіли бачити людину письменники XVI-XVIII ст., в творчій ма-

нері яких переплелися світоглядні та естетичні особливості Ренесансу, Реформації, Контрреформації, Бароко, Класицизму та Просвітництва.

Зупиняючись на конкретному історичному факті, літописець “одягає” його в почуттєву оболонку власних емоцій. Від їхньої сили та виду залежить композиція речення, насичення його риторичними чи образотворчими засобами. Їхній рівень зростає паралельно зростанню історичної ваги героя розповіді або сили враження автора від одержаної інформації. Хроніст постає перед дилемою: в якій формі передати силу даної інформації — розлого, описово чи інформативно. Обидва види мають свої переваги. Вибір залежить і від авторських симпатій, і від обсягу задуманого твору, і від завдання, поставленого перед собою. Коли літописець вважає, що даний факт або подія повинні трактуватися тільки так, а не інакше, канонічно, то він буде їх описувати традиційно, залишаючи послідовникам обмежені можливості для домислу, підтвердить їх цитатами з Біблії чи документа. Але коли об'єкти його обсервацій не претендують на канонічність, то він обов'язково сам скористається нагодою опрацювати їх літературно і залишить це право для наступників. До першої категорії належать герої, образи біблійної історії, святі, культові споруди, ікони, до другої — світські особи, речі, праця, дії, вчинки мирян. Але і тут є відступ, особливо з позабіблійними персонажами. Чим далі, в глибину часу, в минуле, відступає персонаж чи образ розповіді, тим авторові легше “осучаснити” його (редакції Києво-Печерського патерика, княжі житія XV-XVIII ст.)⁴⁵⁷, тому що “до кінця XVIII ст. минуле уявлялося подібним до сучасності”⁴⁵⁸.

⁴⁵⁷ Павленко Г. І. Становлення і розвиток історичної белетристики в давній українській літературі. — К., 1984. — С. 147.

⁴⁵⁸ Волков А. Р. Часове перенесення із теперішнього в минуле (проблема-мотив-прийом) // Поетика. — К., 1992. — С. 42.

І чим більше автор літопису героями своїх розповідей обиратиме історичні постаті, героїв, ікони, будівлі, речі, тим йому легше ввібрати (“одягнути”) їх у шати та політичні ідеї свого часу, бо жанр твору є ідеологемою суспільства, в якому “я”-маленьке, особистісно-людське, відсунене на другий план перед “Я”-великим, наше, державне, національне. Суспільству потрібні слуги та витязі загальнодержавних ідей, їх прапори, символи, великі в своїх діях, досягненнях, славі, здатних повести за собою маси туди, куди накаже Бог і його помазанник — монарх. Це — свято успіхів і досягнень. А на святі не згадуються другорядні справи, дріб’язкові, низькі для великих, заслужених, непорочних. Великим “проскрибованим” треба постійно згадувати їхні провини, бо діти мають знати про батьків і дідів або лише добре, або зле, щоб не вагалися у виборі власного місця в житті. Раз сталий образ, то й стала манера розповіді, сюжетна лінія, що відповідає класицистичній поетиці твору. Міняються в міру потреби рівні художніх акцентів, за допомогою яких умотивовуються ідеологічні спрямування: Київ стає другим Єрусалимом, Києво-Печерська лавра його символом, а Києво-Могилянська академія — Геліконом і Парнасом; особа, а потім тіло померлого владики — “справжніми синами Марса”, славними нащадками сарматів, хозарів, великих князів Святослава та Володимира. Авторські почуття, оперті на образи національної, християнської чи світської слави, скеровані в його сьогодення, творять психологічне поле. Вони здатні збудити таку атмосферу в суспільному чи становому середовищі, поєднати в ньому обов’язок із потребою, романтикою омріяної слави, яку вимагають потреби країни, престолу, церкви. Це — високий рівень виховання національної самосвідомості через повчальність і унаочненість. Роль образів-персонажів, образів-ідеалів, образів-символів, образів-прапорів у таких випадках важко недооцінити. До їх рівня в окремих (суперечливих чи непереконливих) випадках підноситься документ,

авторитетна цитата, покликані узаконити описуване. Тому історичний персонаж у літописах, інших жанрах літератури “становить не лише певний психологічний тип, а й певну фабулу, оскільки має власну певну історію. Асоціативний зв’язок “ім’я” — “фабула-історія”, власне, робить традиційний образ кодом цієї фабули”⁴⁵⁹. Розшифровувати його надається право читачеві або оповідачеві в усній інтерпретації. На це часто вказують і самі літописці, зазначаючи, що пишуть “для пам’яті”. Як переконливо доводить академік Д. Лихачов, з XVI ст. в літописанні бачимо “пробуджене зацікавлення історичною особою”⁴⁶⁰. Такий підхід характерний сповна і для монастирсько-церковних літописів.

Оскільки літописці покликані задовольняти освітньо-естетичні потреби і смаки загальнонаціональної чи краєвої станової еліти, то вони, в першу чергу, намагаються детальніше змалювати образи зі свого середовища. Монастирсько-церковні літописці навіть тоді, коли переважно описують світські події, обов’язково зупиняються на церковних справах. З-поміж образів духівництва, згідно літописної етикетної традиції, насамперед звертається увага на святих, якщо таких має конкретна обитель. Автор літопису Києво-Печерської лаври із XVIII ст. доволі обширно змальовує образи основних “стовпів” монастиря — святих Антонія та Феодосія. Їхні образи створюються не абстрактно. Авторіві для обґрунтування ролі й місця монастиря в утвердженні християнства в Україні, його внеску в розвиток культури, освіти треба зобразити монахів як людей не лише глибоко віруючих, але й працюючих. Тому він аргументовано доводить, що канонізацію в святі вони заслужили по-

⁴⁵⁹ Червінська О. В. Традиційний історичний персонаж і його функції в художньому тексті // Поетика. — К., 1992. — С. 154.

⁴⁶⁰ Лихачев Д. С. Человек в литературе Древней Руси // Избранные работы: В 3 т. — Л., 1987. — Т. 3. — С. 10.

движницькою щоденною працею у розбудові монастиря, утвердженні в ньому Студитського статуту, свідомому поглибленому вихованні монахів. Завдяки такій цілеспрямованій праці Антонію, а під його керівництвом і Феодосію, пощастило зібрати в монастирі (й допомогти розвиткові талантів) найкращі інтелігентські сили. Виховані на засадах глибокої християнської моралі, яка стала буденною свідомістю й практикою їхнього життя та діяльності, монахи першої фаланги ченців монастиря досягли великих успіхів у проповідництві християнства, лікарській, малярській, будівничій, господарській практиці, чудотворстві. Ще заживо вони творять “чуда”, продовжують їх творити і їхні моці після смерті. І все це досягнуто завдяки титанічній, сподвижницькій праці, належно оціненій за життя Богом і Матір'ю Божою, які посприяли в будівництві високохудожніх церков, келій, наділили ченців даром чудотворства, що і підтверджує їхню святість.

Центральними образами цього літопису є образи архимандритів Антонія та Феодосія. Підкреслюючи їхню величезну працьовитість, автор звертає увагу і на їхню шляхетність у поведінці, глибоку моральність, цілеспрямованість і мудрість. Ці риси дозволяють їм сприятливо впливати на київських і чернігівських князів, які на їх прохання із задоволенням будують монастирі, церкви; на світські маси, духівництво. Їх авторитет зростає за результатами конкретної праці, причому одночасно на небі, в Божому храмі й на землі: по всій Україні-Русі, в православному світі. Він є вираженням конкретної праці, як і слава, яку розносять вихованці монастиря, розбудовуючи нові обителі; члени князівських родин, які проходили тут науку. Тому Києво-Печерський монастир є батьком усього чернецтва в державі.

Сконцентрувавши основну увагу на образах святих Антонія та Феодосія, письменник цим самим дозволив собі лаконічно змалювати образи їхніх сучасників і наступників, зображуючи їх справжніми послідовни-

ками своїх навчителів. Завдяки цьому автор досягає належного ритму оповіді, переконливості відтворених образів, підкреслює велику святість православної віри і церкви в Україні. Висока християнська моральність і велика фізична та духовна працьовитість — ті основні риси, які повинні бути притаманними церковним ієрархам, якщо вони є справжніми пастирями. Божі благословення та підтримка і заступництво супроводжують їх у праці, вчинках і сприяють досягненню успіхів, бо така ретельність завжди знаходить підтримку у князів, монархів, багатих людей, поспільства. Заслужені ієрархи є справжніми людськими й Божими силами, надійними посередниками між віруючими й Богом, здатними у важкий час не тільки дати слушну пораду, але й вимолити заступництво у Всевишнього для кривджених. Такими послідовниками св. св. Антонія, Феодосія зображені в їхніх житіях Йов Княгиницький та Йов Залізо⁴⁶¹.

Звертаючи увагу на зовнішні дії персонажів літопису, зокрема Антонія та Феодосія, автор не акцентує, але зображенням їхньої праці доводить, що в основі їх християнських досягнень лежить глибока переконаність в тому, що вони лише виконують потрібну Богові та людям працю. Ця внутрішня переконаність є основним рушієм жертвної праці ієрархів. Такими послідовниками зображені Ісайя Копинський, Ілля Торський, Макарій Русинович, Іпатій Горбачевський, Порфирій Ломиковський — ігумени Густинського, Мгарського, Підгорецького монастирів, Афанасій Филипович у його “Діаріуші” та лаврські і сатанівські архимандрити. Якщо в образах цих ігуменів провідною рисою їхньої праці є будівництво храмів, монастирів, то в самообра-

⁴⁶¹ *Игнатий з Любарова. Житіє Йова Княгиницького // Зоря галицька* як Альбум на р. 1860. — С. 226-251; *Досифей ієросхимонах. Житіє преподобного Йова Желіза*. — Почаїв, 1791. — 16 с.

зі Филиповича підкреслена напористість, фанатизм і винахідливість у зборі пожертв на відбудову Куп'ятицької церкви, захисту православної віри, в боротьбі за скасування унії.

Щоб підкреслити силу впливу загально визнаних авторитетів на державців, магнатів, літописці із задоволенням описують їхні клопотання про потребу допомагати в будові, відбудові святинь, їх облаштуванні. Вони не тільки дбають про розбудову своїх храмів, обителів, але й одночасно ведуть боротьбу за очищення людських душ від скверни, зла, злоби, гріхів. Цим ієрархи досягають ще однієї перемоги — над підступними бісівськими спокусами, в які ті втягують людей через війни, злочини, наклепи, розпусту. Боротьба з жорстокістю, що породжується через нетверду віру людини, її схильність до надмірного збагачення змушує духівництво і літописців постійно звертати увагу на потребу посилення проповідництва. Воно супроводжує їх щоденну працю.

Через об'єктивні причини досягти значних успіхів у цій діяльності церкви не вдалося, тому вона пристосовувалася до життєвих реалій: стала на бік монархів і благословляла їхні походи як оборонні (святий обов'язок обороняти все рідне від нападників), так і загарбницькі. Пішовши на співпрацю з владою, церква стала невід'ємною частиною владного механізму, що значно полегшило їй утвердитися, але одночасно звело нанівець прагнення забезпечити мир і спокій у суспільстві. Тому всі нарікання на жорстокість сприймаються як і розпач власного безсилля, і наполегливі спроби позбутися цього гріха. Але чи він був до кінця усвідомлений духівництвом, коли в 1770-х рр. автор літопису Києво-Печерської лаври не без задоволення розповідає: “Сей великий князь Михаїл-Святополк, тесть Болеслава Кривоустого, короля польського, імів также обикновеніе, когда отпраплялся на войну, ілі куда ідя в то врем'я, пришед в Печерський монастир, поклонился пред гро-

бом пр[еподобного] Феодосія, і взяв благословеніе у ігумена печерського, предпринімає путь свой. Таким же образом поступил он і по возвращеніи с войны, воздая Богу, Пречистой Матері Его і преподобним печерським благодареніе”⁴⁶². Такі факти важливі з того погляду, що вони змальовують духовну особу (хай найвищого сану) як живу земну людину, зі своїми вадами, схильну до компромісів, а іноді й злочинів. “Злочинцями” православні трактують тих ієрархів, які перейшли у греко-католицьку віру, густинського ігумена Василя, котрий з проігуменом Іринархом спровокував зруйнування монастиря й втечу з монахами до Московії⁴⁶³.

Розповідаючи про численні судові процеси архимандритів Лаврівського, Сатанівського монастирів з довольними дідами, шляхтою; про успішне збагачення Мотронинського, автори розширюють характеристику персонажів. Особливості людського життя з його позитивними й негативними проявами не оминають і церковний клір. Якщо вчинками львівських єпископів, що вперто судяться з братчиками, керують, окрім амбіцій, спроби зміцнити підірваний авторитет, як вони вважали, наданим правом від патріарха контролювати братчиками їхні дії, то лаврівські й сатанівські ігумени дбають про належну господарську міць монастирів, у яких великі витрати на навчання в школах. Мотронинська братія прагне не втратити шанс у розподілі земель між польськими магнатами.

Заради правдивості оповіді супрасльський літописець не таїть про низький моральний стан митрополита Онисифора Дівочки — “двоженця”. А православні підкреслюють жорстокість луцького єпископа Кирила Терлецького, кар'єризм митрополита Іпатія Потія, але опускають нагоду дорікнути Петрові Могилі, шлях яко-

⁴⁶² Коротка історія про Києво-Печерську лавру. — С. 33 зв.-34.

⁴⁶³ Літопис Густинського монастиря. — С. 29.

го до митрополичої катедри також був не вельми привабливим, як і деяких лаврських ігуменів, про що не мовчать їхні хроністи. Традиція купування, протекції в боротьбі за високі церковні посади спричинювала до різних форм їх здобування. Літописці зрідка звертають належну увагу на це, акцентуючи на моральному рівні конкретного ієрарха. Обороняючи цим церкву від її дискредитації, вони, одночасно, не знімають з неї відповідальності. Криза, яка охопила нашу церкву в XVI-XVII ст., окрім суспільних причин, мала і суб'єктивні, котрі були не менш вагомими. Тому на тлі церковних негараздів, суперечок, боротьби з репресивною машиною польської шляхти, а згодом московських і австрійських монархів, значно зростає сила образів Петра Могили, Захарії Копистенського, про яких розповідається як про справжніх сподвижників просвітництва. До їх рівня підносяться образи втоплених греко-католицьких місіонерів Антонія Грековича та Йосафата Кунцевича як носіїв справжнього, чистого християнського старожитнього вчення, спрямованого проти його спримітизованого варіанта в ученні протестантських і православних теологів-полемістів.

Через образи церковних ієрархів літописці змальовують складний тернистий шлях наших православної, католицької та протестантської церков. Їхня політична заангажованість, активна участь у світському житті надають свідомості й характеру виразних рис суспільно-активних особистостей, з притаманними кожній діяльній особі помилками, вадами й незвичними рисами. Освячена традиціями минулого практика “втручання” церкви (в доброму розумінні цього значення) в світське життя, перебирання на себе обов'язків держави (через її нерозвиненість або відсутність) в освіті, культурі, ідеології підкреслювані в діях ієрархів, створюють їхні образи реалістичними, переконливими. Завдяки тому, що письменники зображують їх у різноманітній конкретній праці, не вдаються до відірваного абст-

риктного панегіризму, ці образи наповнені життєвими клопотами, переконливістю, повчальністю. У сукупності вони стверджують великий внесок церковної еліти в розбудову нашої державності, культури, національної самосвідомості.

Якщо образи митрополитів Дівочки, Рогози, Потія, єпископів Терлецького, Балабана, Шумлянського постають своєрідними бароковими постатями, в характері, діях і вчинках яких переплітається високе, духовне з низьким і аморальним, то образи Могили, Копинського, Русиновича бачаться послідовними розбудівниками церкви та її зростаючої ролі в житті суспільства. Митрополити Йов Борецький і Йосип Нелюбович-Тукальський зображені ідеологами козацької держави, а Сильвестр Косів як супротивник угоди Б. Хмельницького з Московією. Греко-католицькі ієрархи в творах православних однозначно трактуються негативно, як виразники матеріальних засобів збагачення, кар'єристи, запродавці, а в уніатських — як справжні пастирі, ревниві освітяни, патріоти. Патріотизм об'єднує їх усіх: і православних, і католиків, чим поглиблюється трагічність цих образів як авторитених постатей, які не зуміли знайти між собою спільної мови, щоб подвоїти зусилля для розбудови держави в XVII-XVIII ст.

Образи монахів з різних монастирів зображені також у праці. Автори не торкаються зображення, опису церковних звичаїв, обрядів, тому вони змальовані як робітники на будовах, у господарстві, “професори” і слухачі в монастирських школах, збирачі “ялмужни” для потреб обителів. Вони постійно в русі, в пошуках і тривогах, сутичках із військом, нападниками, бунтівливими робітниками на монастирських фільварках. Це не відірвані від життя аскети-самітники, послики, покняльники, а активні творці земного життя. Кожен примножує набутки фізичною та розумовою власною працею, а тому в них високий рівень свідомості, природна зацікавленість до всього, що твориться поза ме-

жами монастиря. Таке активне життя дозволяє їм легше розбиратися в політичному житті України та поза її межами, у внутрішніх монастирських проблемах, по своєму протестувати проти негараздів, бо вони, глибокодуховні, емоційно й раціонально сприймають довколишні справи, вдаються до супротиву (Филимона Вітошинського ув'язнили в Сатанівському монастирі, а виницький капуцин Гонорат тікає з обителі через “утиски”). Вони — вихідці з демократичних верств — пильно стежать за козацькими справами, описують їх, фіксують “для пам'яті”, дбають про розвиток культури, друкуючи книжки, розмальовуючи церкви, навчаючи чужих мов студентів-богословів. Напівсвітський підхід до розуміння духовності дозволяє літописцям (а, власне, вони переважно є вихідцями з монашого середовища) показати через образи своєї братії, що справжня християнська духовність полягає в конкретній праці людини. Примноження добра, слави досягається не затворництвом, а активною благородною працею, захистом країни, кривдженого, що є “богоугодною справою”. Усвідомлена щоденна праця привчає монахів до вироблення в них характеру повнокровної думуючої людини, здатної оцінити себе і інших. Звідси в них не упереджена агресивність до похибок світських, а співчуття, прагнення розумно й тактовно напучити. Вони не цураються краси людини, природи, будівель, а, навпаки, постійно дбають про її розвиток. Працюючи з людьми, допомагаючи їм, живуть тими ж турботами й radoщами. Літописці, ніби змовившись, заперечують ідеал монаха-афоніта, розроблений Іваном Вишенським, протиставляють йому ідеал монаха-просвітника, підприємця, здатного вжитися в будь-яких умовах і працювати в них на користь свого народу. Образи монахів переконливо стверджують, що вони такі ж люди, як і світські, окрім того ще й охоронці, оборонці та творці подальшого розвитку духовності, свого віровчення. Милосердність до мучених війнами і морами

простих людей, прагнення знаходити компроміси для зняття міжконфесійних протиріч, упередженість до заколотників і провокаторів і одночасно зриви нетерпимості до іновірців — з одного боку; страх перед постійно зростаючою жорстокістю, яка панує довкола, критика її винуватців і співпраця з ними, коли вирішуються загальнонаціональні питання України, Польщі, — з іншого; забобонність і зацікавленість наукою, глибока віра і прояви еретицтва — все це переплітається в образах ченців, через що вони постають у літописах неоднозначними, живими людьми зі своїми суперечностями, зате повнокровними громадянами з активною суспільною позицією.

З образами монахів суголосні образи священників, допитливих і небайдушких сільських і містечкових інтелігентів, залюблених у свій край, народ, виразників тривог і radoщів парафіян. Цей образ будується на основі розрізнених записок, хронік, літописів, авторами яких вони були. Вони постають і душпастирями, і господарями, і політиками, і радниками одночасно. Християнська милосердність, співчуття до знедоленого, прагнення зберегти для нащадків свідчення про життя свого часу — основні риси їхньої творчості. Вони, як і монахи, розкриваються як особистості через працю та суспільну позицію. Занурюючись детально в проблеми свого села, міста, краю, одночасно, наскільки здатні, цікавляться життям всієї України, Європи. Ці сільські політики міцно прив'язані до рідного ґрунту, тому в їх патріотизмі сумніватися немає підстав, хоча вони і не захищені від влади й сили можновладця, стають вразливими перед жорстокістю. Переносючи всі ті ж біди, що і парафіяни, стараються організувати людей на будівництво нових церков, їх облаштування (Баркулабівський, Гуклівський літописи, Керестурська хроніка). Знаходячи меценатів, стають їхніми прихильниками, а інколи і виразниками поглядів, ідей (Ф. Филипович з Баркулабова).

Допитливість і спостережливість, щира радість за набуті нові знання, закоханість у життя, в його зміни, які несуть нові люди, віяння притаманні попові Г. Гаванському зі Зборівщини, а полонофільство — Радомичу Замостянину, певною мірою москвофільство Ф. Филиповичу, австрофільство — М. Гріґашієву. Всі вони, як і монастирські літописці, є відвертими супротивниками магометан. Попи-літописці, детально описуючи особливості життя свого краю, переживають трагедії, що супроводжували їх життя в XVI-XVIII ст. Тісний зв'язок з парафіянами під пером Ф. Филиповича і М. Гріґашія виливається не тільки у проповіді милосердя, співчуття до знедолених голодуваннями, епідеміями, військовими нападами людей, але й у підтримці урядових заходів на покращання долі. Така позиція диктується реальними умовами. Це не зрада національних інтересів, а їх захист, що відповідає християнській, загальнолюдській моралі.

Звичайно, образи священників, які відтворені в літописах, представляють і виражають найкращі сили білого духовництва. Але вони, власне, і творили культуру, духовність, виражали й окреслювали прогрес у них. Попи — найбільші авторитети для тодішніх низів віруючих — акумулювали в собі буденні потреби і високі ідеали цих низів і відтворили їх переконливо і глибоко. Вони донесли до нас свій образ як образ рядових просвітників, душпастирів, які жили і творили за покликом розуму, серця і потреби. Потреби зберегти свідчення про наш економічний і духовний поступ, про розуміння предками своєї єдності як нації від Попраду до Дону. Вони створили свій образ як просвітників і патріотів, гуманістів і повнокровних людей. Увага до праці, її результатів — також у центрі їхніх творів. Повчальності досягають не моралізуванням, а розкриттям краси людини у праці, діях, роздумах. Тому образи попів — узагальнюючі, суголосні чернечим. Вони на фактах доводять, що в XVI-XVIII і навіть XIX ст. наша культура розвивала-

ся завдяки значній діяльності духовництва і тому має самобутній відбиток світсько-церковного світогляду, тематики. Зображуючи духовництво у напівсвітському стилі їхнього життя, інтересів, смаків, літописці, як і духовництво у щоденній практиці, домоглися міцної єдності між церквою й парафіянами, взаємного облагородження, що забезпечувало єдність нації на духовних, а не майнових, засадах. Цим окреслюється розуміння таких етнопсихологічних рис характеру українців, як любов до господарювання, краси, сили слова, музики, барви, набожність, індивідуалізм.

У зображенні державців літописці користуються кількома підходами. У створенні образів великих київських князів їх цікавить сила впливу авторитету Києво-Печерського монастиря на прихильність монархів до його потреб. Поінформовані задумами Антонія та Феодосія створити “згідно Божого повеління” в Києві такий монаший центр, як на Афоні, для порятунку душ “многим чоловіком”⁴⁶⁴ Ізяслав Ярославич віддав землю на Берестю під монастир, який розпочав будувати ігумен Варлаам, збудував Дмитрівський, куди переніс останнього ігуменом.

На подальшу розбудову монастиря Феодосієм Святослав Ярославич не тільки віддав усю гору на Берестю, але й будівельні матеріали, гроші і навіть сам копан канаву під фундамент. Автор літопису підкреслює, що київські, чернігівські та переяславські князі постійно збиралися до Києва для “благословенія” Антонієвого в різних державних справах. Але такі ідилічні взаємини були не завжди між Антонієм і великими князями. Його і Никона переслідували бояри, Ізяслав Святославич за те, що в їх печері поселяли “знатних людей”, а за підозру в симпатіях Антонія до Всеслава Полоцького Ізяслав настільки розгнівався на нього, що той вимушений був тікати до Чернігова.

⁴⁶⁴ Коротка історія про Києво-Печерську лавру. — С. 5.

Відштовхуючись від оповідей “Повісті минулих літ”, печерський літописець підкреслює, що Ізяслав швидко переконався в своїх помилках і перепросив Антонія, повернув його назад до Києва. Тільки висока моральність печерських ігуменів, їхні високі наміри та загально визнаний авторитет змушують Ізяслава відмовитися від упередженості — піти з ними на співпрацю. Цим самим він визнав свою моральну поразку перед ченцями, котрі явно підтримували його суперника Святослава. Отже, київські монархи під пером літописця були не лише меценатами і будівничими церков і монастирів, але й прислухалися до мудрих порад ченців, корилися їхнім вимогам припинити міжусобиці. Авторіві вдається зобразити їх як осіб богобоязливих, совісних і дбайливих. Такі риси характеру формувалися в них під безпосереднім впливом Антонія та Феодосія, мудрих будівничих і церкви, і державницької політики великих князів-монархів. Цим самим і князі, і архимандрити заклали ґрунт співпраці державців з монастирем як опору їхніх взаємин і потреб. Оскільки митрополитами були греки, то Києво-Печерська лавра, як український основний духовний осередок у княжу добу, завдяки цій співпраці стала основним ідеологом національної державобудівної політики поруч із великокнязівською адміністрацією. Отже, послухність, меценатство монархів найбільше привертало увагу літописця, що давало йому вдячний матеріал для напучування сучасних державців кінця XVIII ст.

Незважаючи на постійне тертя між польськими монархами та нашою православною ієрархією, відвідини королями монастирів підкреслювали авторитет обителі та виражали сподівання духовництва на їх увагу до проблем церкви, в даному разі греко-католицької. Зокрема, такої честі були удостоєні Супрасльський та Підгорецький монастирі. Король Ян Собеський, відвідавши Підгорецький монастир у 1687 р., був не тільки щиро здивований давністю обителі, а “яко пан побож-

ний і милостивий” підтвердив “право” монастиря, але і “більше своїм письмом альбо правом тому монастиреві надал”⁴⁶⁵. Як бачимо, літописці стараються не нагнітати протистояння церкви з державцями, а якщо є підстава, то підкреслити їх доброзичливість до неї заради підтримування і розвитку добрих взаємин, яких потребувала вона в колоніальних умовах України. Церква без такої авторитетної моральної і матеріальної допомоги не могла сповна виконувати свої функції як тоді, так і зараз. Тому письменники з вдячністю створюють привабливі образи московських царів, які допомагали матеріально, грішми Куп’ятицькому та Підгорецькому монастирям. Їхня щедрість зумовлювала літописців мовчати про ті утиски, які вони чинили своєму духовництву. Створювався образ царів як надійних оборонців православ’я з ознаками рекламного типу, що згодом допомогло вирішити питання про підпорядкування Московському патріархатові, а точніше московським царям, української православної церкви у 1686 р., яку вони незабаром і знищили, знаючи її великий досвід у державній розбудові. Почавши з церкви, ці щедрі меценати завершили знищення автономії України в своїй імперії.

Та не всі літописці забували про досвід царів керувати церковними справами на свій лад. Димитрій Туптало в “Діаріуші” під 1708 роком розповідає про свій опір (як Ростовського єпископа) волі цариці задля оберегання церкви від псевдопастирів. У листі до цариці Парасковії Федорівни відмовляється задовольнити її прохання про призначення на старе місце попа Давида-розкольника, бо він є “вовком в одежі овечій” і коли “пустити його в череду Христову, то губити буде душі людські”. У цьому листі автор підкреслює, що царі забувають про свої грамоти щодо наведення порядку в

⁴⁶⁵ Франко І. Летопись Подгорецкого монастыря // Збір. тв.: У 50 т. — Т. 28. — С. 328.

церковному житті, не думають про тих попів, які гідно виконують обов'язки, замінивши звільнених розкольників. Тому, думаючи про Церкву, а не попів-розстриг, наклепників і хуліганів, підкреслює: “Не гнівайтесь на мене, Богомольця свого, що не зможу зробити речі неможливої”⁴⁶⁶.

Цей лист-оповідання з “Діаріуша” акцентує увагу на складних взаєминах між православною церквою в Московії та царями, зокрема в тих українських ієрархів, які були переведені на службу до неї з Гетьманщини. Звиклі розпоряджатися церквою на свій розсуд, царі поглиблювали духовну кризу, що й призвело до ліквідації патріархату, підпорядкування Синоду монархові. Внутрішня церковна боротьба між російськими православними консерваторами і українськими прогресистами була під пильним контролем монархів. Тому Туптало і створює образ цариці як захисниці не чистоти віри, а нечистих її дискредитаторів.

Напрацьована метода оцінювати ієрархів за результатами їхньої праці переноситься літописцями і на монархів. Завдяки такому підходові їм вдається створити не схематичні образи конкретних володарів, а з елементами індивідуальної характеристики. Ці образи — не однозначні, зате правдиві. В авторських підходах бачимо традиційну закономірність: монархові-меценатові вибачалися його провини, гріхи, неетичні проступки, оскільки він пожертвою скуповував їх. Але коли літописцем виступає ієрарх, незалежний у своїх поглядах і становищі від монаршої ласки, то він вище ставить інтереси Церкви, ніж нагоду заслужити ласку в державця. І на думку Туптала, короновані монархи своїм втручанням у церковні справи поглиблюють її кризу. А в “Літописці келійному” він звинувачує Петра I і в тому, що народ терпить за його гріхи, малюючи портрет царя: “Перелюбство найбільше буває серед

людей, які мають великі чини, самовладно, по волі своїй живуть, бо їм нема кого боятись”, він і йому подібні “суддями бувають” самі, “вдаються до нечистот тілесних, зневажаючи честь і стан свій, піддаються спокусам своїм: а якщо володіють народами, то самі ж хіттю своєю бувають звоєвані”⁴⁶⁷.

В особі літописця Туптала бачимо ієрарха, котрий сміливо виступив проти моральної розбещеності царів і протестує проти підпорядкування церкви світській владі, яка дискредитує її. Захищаючи інтереси церкви, він водночас захищає і честь духівництва як носіїв християнської моралі, гарантів її авторитету. Своєю позицією автор продовжує традиції українських ієрархів і є прихильником католицької практики незалежності церкви від світської влади.

Літературно-публіцистичне спрямування підходів ієрарха до образів царя надає його творам злободенної актуальності, засвідчує спроби чесного духівництва надати церкві належного їй благочестя у вихованні віруючих через очищення її від випадкових душпастирів і негативних впливів світської влади. Критичний підхід до образів державців в окремих випадках засвідчує спроби літописців подолати сервілізм, угодовство, підлабузництво, дворушність, до яких вони часто вдавалися в панегіриках, одах, емблематичній, геральдичній поезії, промовах, проповідях. Джерелом такого підходу були не лише соціальна чи станова незалежність конкретного автора, але й громадянська свідомість, мужність. Прорив Тупталом у літописанні прихильної характеристики володарів засвідчує про постійні тертя між ними та окремими ієрархами, котрі інтереси віри ставили вище за тимчасові вигоди (пізніша історія Арсенія Мацієвича). Тому образи монархів зображені неповними, компромісними, вибірково з огля-

⁴⁶⁶ Туптало Дмитрій. Діаріуш. — С. 109.

⁴⁶⁷ Шляпкин И. А. Димитрий Ростовский и его время. — С. 428.

ду на самоцензуру авторів. Вони створювалися й за законами історичної поетики, згідно якої треба писати про те, що може бути⁴⁶⁸, вибирати матеріал за його вагою⁴⁶⁹, спокутувати гріхи за “забруднене сумління”⁴⁷⁰, не заглиблюватися в дрібниці⁴⁷¹, будити надію⁴⁷². А якщо брати до уваги зображення Тупталом гетьманів Самойловича та Мазепи щедрими ктиторами, добрими порадиниками, приятелями автора, інших українських ієрархів, то бачимо його антимосковські настрої, національні державницькі засади. Протиставляючи гетьманів царям, він у перших підкреслює шляхетність, рідність, другі для нього — володарі чужого “Царства” як за звичаями, культурою, так і взаєминами з церквою. Жорстокість царів — символ їхньої влади і держави — переконаний письменник. Він розуміє, що тирані, влаштовуючи прилюдні страти, намагаються психологічно впливати на очевидців, залякати їх, змусити бути покірними. Ненависть до царя-ката пробивається в оповіданні під 1689 р., коли він разом із гетьманом Мазепою перебував біля “ручки” царя в Москві, де в “Троїцькому монастирі трьох знатних осіб за якийсь бунт голови відрубані, а інші батогами січені, іншим язика відрізани, іншим вуха, і на заслання розіслані”⁴⁷³.

Протиставлення “свій—чужий” чітко визначає позицію письменника на політичному, соціальному та культурному рівнях. Звідси його старання зобразити Петра I чужим для України володарем з комплексом негативних рис: жорстокістю, розпустою, всездозволеністю, а не законністю, тираном. Автор морально під-

тримує тих українських ієрархів, зокрема Стефана Яворського, яких було переведено на службу до Московії, де вони зазнавали утисків від уряду, цькування, принижень, звинувачень у еретицтві, латинництві, невірстві⁴⁷⁴. Підхід літописця до творення образів царів — документально-художній, публіцистичний, викрипальний. Автор надає творові яскравого художнього спрямування, зображуючи володарів Московії як брутальну й жорстоку беззаконну силу, чужу не тільки йому, гуманістові-просвітникові, церковному ієрарху, Україні, але й всьому поспільству.

Образи гетьманів літописці зображували як військових діячів, полководців і державців. Щедрими меценатами церкви, культури, людьми високої духовності та людяності зображені Сагайдачний, Самойлович, Мазепа. Вони створені зразками для образів державців, які уміють і можуть поєднувати в собі таланти воїна і господарника, просвітника і розбудовника культури. Підхід до образів гетьманів також традиційний: вони оцінюються за результатами своєї праці, діяльності. До гетьмана Самойловича ставляться як до жертви царських інтриг, суть якої не описується, бо вона і так зрозуміла: він усе робив, аби бути повноправним володарем України, а не цар, за що його й усунули, використавши козацьку опозицію.

Образи меценатів різної станової приналежності та віросповідання мають спільну рису: всіх їх об’єднує висока свідомість, прагнення допомогти церкві матеріально, заслуживши за це вічну вдячність від сучасників і нащадків, спокутувати власні гріхи. Почуттями вдячності за богопотрібну справу керуються і літописці, тому вони з однаковим пафосом зображують як великих князів Ізяслава, Святослава, польських магнатів Сенявських, Потоцького, Калиновського, поміщика Дітинцякого, так і селянина Михайла Демковича Мельника (лі-

⁴⁶⁸ *Аристотель*. Поэтика // Соч.: В 4 т. — М., 1981. — Т. 4. — С. 655.

⁴⁶⁹ Там само.

⁴⁷⁰ *Буало Н.* Мистецтво поетичне. — К., 1967. — С. 53.

⁴⁷¹ Там само. — С. 33.

⁴⁷² *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво. — С. 300.

⁴⁷³ *Туптало Димитрій.* Діаріуш. — С. 50-51.

⁴⁷⁴ *Туптало Димитрій.* Діаріуш. — С. 89-91.

топис Підгорецького монастиря), міщанина Степана з Медведівки (“Відомість” Мотронинського монастиря).

Особливо уважні до своїх добродійників баркулабівський, сатанівський та винницький літописці. Образ князя Б. Соломирецького з Баркулабова втілює в собі риси дбайливого господаря, вірного захисника рідного краю, православної віри, мудрого поради́ника й помічника духівництву, церкві, “славного пана християнського, церкви Божой миловника”⁴⁷⁵. Панегіричний підхід до образу князя автор свідомо обґрунтовує, зображуючи його як надійну опору православ’я серед поголовного окатоличення. Князь активно підтримує православних на Берестейському соборі 1596 р., будує церкви, виховує свого сина у стародавніх звичаях вірності вірі предків, запрошує для його навчання Стефана Зизанія — одного з найосвіченіших львівських братчиків, є постійним добродійником для місцевого попа Ф. Филиповича, автора Баркулабівського літопису, якого залучає до активного суспільного життя. Під пером літописця образ князя Соломирецького піднімається до рівня образу князя В.-К. Острозького — основної опори православних у Речі Посполитій. Про Острозького знають усі, тому хроністи не мають потреби детально розповідати про нього. Він заживо визнаний “благочестивим княжам”⁴⁷⁶, першим державцем в Україні⁴⁷⁷. Його образ є еталоном мецената, який боронив православну церкву як силою, так і словом, організував академію, друкарню, утримував монастирі, школи, церкви, шпиталі. Тому добродійство інших магнатів бачиться як прилучення їх до справи авторитетного вельможі. Греко- і римо-католицькі літописці — пізнього походження, тому в них можна надібати тільки зрідка згадки про нього.

⁴⁷⁵ Баркулабівський літопис. — С. 89.

⁴⁷⁶ Літопис Крехівського монастиря. — С. 3.

⁴⁷⁷ Межигірський літопис. — С. 95.

“Воєводич більський, кавалер мальтійський, благодійник монастирів, особливо нашої тутешньої провінції” — таким постає М. Потоцький у пам’яті та свідомості сатанівського літописця, тому “всі ордени і монастирі, особливо наші, безмежно за ним шкодують і повинні безперервно молитися про душу його за багаточисленні його благодійства”⁴⁷⁸. Таким же щедрим для винницьких капуцинів є староста Калиновський. “Наставлений Богом” селянин Мельник не тільки подарував на будівництво Голубицької церкви в Пліснеську дерево, але й організував громаду “на збудованя оної”⁴⁷⁹. Медведівський міщанин Степан добивається у польського воєводи Яблоновського підтвердження “права” Мотронинського монастиря, бере участь у складанні літописця, сприяє придбанню монастирем нових земель.

Через меценатство, пожертвування світських людей церкві відбувається важлива акція єднання парафіян із нею, полегшується виховна її діяльність. Тому належна увага до добродійників є елементом етикету й стилю літописного жанру. Згадка, короткий опис, запис, а тим паче некролог чи панегірик меценатам у церковній книзі чи літописі, хронічці — це увічнення пам’яті добродійця, це набутий моральний капітал для родини, її поколінь. Історико-пізнавальне значення цих образів досить вагоме: нащадки мають нагоду виховуватися на добрих справах предків, мати підстави для глибших і конкретних знань про них. Історична пам’ять родини, роду конкретизувалася, а церква одержувала моральне право розраховувати на не меншу увагу до неї від нащадків ктиторів, меценатів, що було надійним гарантом її розвитку в майбутньому.

Друга велика категорія образів людей, причетних до історії монастирів і церков, були їх парафіяни, робі-

⁴⁷⁸ Сатанівський літопис. — С. 181.

⁴⁷⁹ Літопис Підгорецького монастиря // ЗЧСВВ, 1928. — Т. 3. — Вип. 1. — С. 157.

тники. Літописці з любов'ю описують старанну працю робітників на будівництві храмів, обителів. Під пером мгарського автора вони постають висококваліфікованими й залюбленими в свою працю ремісниками-будівельниками, малярами-художниками, які сповна віддаються втіленню своєї праці в красу будівель. Їхня праця є творчістю. У ній панує культ краси. Краса, як мірило творчої праці, набуває важливого естетичного й виховного чинника для ремісників, монахів. Увесь цей комплекс освячений вірою й потребою в духовному збагаченні всіх, розумінням важливості релігії, обрамленням її в художні образи через архітектуру, малярство. Створені образи будівничих Івана Баптисти, Стефана Мутяниці, художника Йосипа Івановича як “майстрів” своєї справи, загально визнаних фахівців-митців. Не з меншою пошаною описують працю будівельників лаврівський, сатанівський, винницький літописці, а Кирило Іванович у літописній розповіді про відбудову подільської церкви в Києві створює образ зодчого Прача, зрідні мгарському Баптисті. Літописці через образи будівничих створюють узагальнений образ працелюбного народу, для якого краса, віра є невід’ємною частиною щоденного життя, духовною потребою поєднувати фізичну працю з розумом, творити. Збудовані їхніми руками будівлі стають пам’ятниками їхній багатій і щедрій душі, символами вічності людини та її віри, культури на нашій згорьованій, але нездоланній землі.

Праця селян у монастирських маєтках втілюється в образах сатанівських “підданих”. Автор створює образи заможних, здорових і діяльних робітників, до яких з повагою ставляться монахи, дбають про належний їхній добробут. Письменник, змальовуючи сприятливе тло для спокійного й заможного життя селян, підкреслює, що серед них є такі, яким нічим не догодиш, бунтарі за своїм характером, як Максим Брояк. Його образ уособлює образи тих селян, які, уникаючи підданства, не тільки “бігали” від одного дідича до іншого в

пошуках волі і кращого заробітку, але й вели бродячий спосіб життя, були типовими люмпен-селянами, носіями анархізму. Власне, з такими “героями” зустрічаємося в Мгарському літописі, які під Русанівкою “тиранськи” закатували монаха Порфирія та ще кількох людей і спалили їхні тіла⁴⁸⁰.

Любов і співчуття до важко працюючих селян Гукливого, які в погодні роки вироцують прекрасні урожаї збіжжя, овочів, фруктів, але часто страждають через непогоду, панує в місцевому літописі. Односельці автора постають героїчними працелюбами, справжніми патріотами своєї землі. Прив’язаність до неї, до батьківського гнізда, любов до важкої праці змушують селян не лише терпіти біду від суворої природи, але й дбати про життя матеріальне і духовне в однаковій мірі. Вони громадою будують нову церкву, художньо її оздоблюють, бо вірять, що жити — це працювати, творити й долати перешкоди, втрачаючи рідних, худобу, плоди кривавої праці. В образі гукливіських селян втілений типовий образ нашого народу-стоїка, народу-філософа ідеалу Г. Сковороди. Його патріотизм, закорінений у рідну землю, робить людей непереможними ні суворою природою, ні польськими чи угорськими конфедератами. Вони зрідні тим волинсько-подільсько-поліським українцям, які за покликом життєвих потреб, генетичної пам’яті крок за кроком колонізували наш Степ, відвойовуючи його у хижих кочівників.

Власне, ця риса нашого народу-землероба є визначальною в зображенні обживання ним придунайських земель у Воеводині, Словенії, що є основним змістом Керестурської хроніки. Долаючи засухи, повені, вони вперто відвойовують землю під вирощування збіжжя, овочів, фруктів, рису, розбудовуються, зводять прекрасну церкву, як осердя своєї громади, струну, яка єднає їх із рідним краєм, покинути який заставили злидні.

⁴⁸⁰ Уривки з Мгарського літопису. — С. 45.

Таким чином, образи селян і ремісників, зображених у літописах, своєю працелюбністю, духовним багатством і красою зрідні державцям і магнатам. Їх еднають ці дві риси. Звернення уваги літописцями на них, уникання замилування бунтами має свідому спрямованість. Письменники змістом і підтекстом стверджують: нації потрібна злагода і єдність на засадах творчої щоденної праці, котра за розумного керівництва принесе перемогу, добробут, духовність, свободу, державність. Усе це може бути тільки наслідком терпеливості, бо терпінням доля й Бог випробовують наш народ на зрілість і розважливість.

Зрілість і розважливість йому повинна надати своєю працею інтелігенція. Інтелігенція представлена двома групами: духівництвом і козацькою старшиною. Внутрі цих груп наявні підгрупи, визначені сферою діяльності: вища — ієрархи; професори навчальних закладів, декани — середня; попи, монахи, дяки — нижня. До них примикають мандрівні дяки, студенти-богослови. Серед військових — їхня еліта — гетьмани, кошові, полковники, генеральна й полкова старшина, канцеляристи. Літописанням займаються представники всіх цих груп і підгруп, але найбільше серед духівництва — викладачі монастирських шкіл, монахи, попи; серед військових — канцеляристи, тому переважно літописи мають демократичне спрямування. Серед ієрархів літописцями були Афанасій Филипович, Петро Могила, Димитрій Туптало, Варлаам Ясинський, Йоасаф Кроковський. Серед козацької еліти — наказний гетьман П. Полуботок, гетьман П. Орлик, генеральні старшини Я. Маркович, М. Ханенко, С. Величко, П. Симоновський, полковники Г. Граб'янка, П. Аполтол, Я. Лизогуб, В. Дворецький, козацькі старшини Р. Ракушка-Романовський, М. Мовчан, С. Лукомський, Г. Покас, С. Лашкевич, В. Білозерський.

Як бачимо із матеріалів літописів, тодішня інтелігенція була досить соціально, національно, політично та

культурно активною. Завдяки цьому їхні твори (і не тільки літописні) досить різнобічно й глибоко розкривають життя нації в XVI-XVIII ст. Образ інтелігента в літописах постає узагальненим і містким. Він вбирає в себе риси представника того чи іншого стану, конфесійної належності, але, перш за все, людини, гуманіста-просвітника і патріота. Їх усіх об'єднує прагнення максимально відтворити, проаналізувати весь спектр подій, які розгортаються в Україні, дати їм оцінку, знайти своє місце у вирі цих подій. Причому, місце активних учасників і ідеологів. Основне призначення інтелігенції літописці вбачають у навчальній, виховній та просвітницькій діяльності. Проповідування з церковних кафедр і творів цих ідей відбиває процес повної орієнтації тодішньої літератури, зокрема літописання, на всебічне відображення особливостей національного життя, усвідомлення того, що письменство є основним засобом формування й розвитку національної самосвідомості. Монастирсько-церковні літописці стоять на засадах створення та оборони державності України. Зображують важкий і тернистий, сповнений завоювань і поразок, шлях її відновлення в результаті перемоги Національно-Визвольної війни під орудою Б. Хмельницького, втрати її через внутрішні суперечності в козацькому середовищі, що дало змогу ворогам в особі московської та польської монархій її знищити, використавши ці чвари для себе сповна.

Оцінка політичних дій державців ведеться за законами гуманізму, за якими автори намагаються в центрі уваги зобразити людину як представника конкретного соціального стану. Тому дії світської, духовної еліти, середніх буржуазних і низових, демократичних, верств описуються через конкретну працю, їхній внесок у національно-визвольний, державотворчий і культурницько-освітній процеси. Через образи персонажів творів окреслюються образи літописців як складової частини інтелігенції. Для них інтелігент є носієм і виразником

ідей правдивості, гуманності у взаєминах між людьми, народами, державами, патріотом України і свого віровчення; активним учасником розвитку освіти, культури, господарства; захисником честі, проповідником справедливості, милосердя, національної злагоди й принциповості, викривачем колоніальних зазіхань сусідніх монархій. Виразниками втілення цих ідеалів у життя вони змальовують себе як носіїв гуманістичної ідеології та науки, козацтво. Ці засади зумовлюють потребу різнобічно зображувати непростий стан внутрішнього формування і розвитку подій, рівень усвідомлення їх духівництвом і козаками, які постають виразниками станових, селянських і міщанських інтересів, потреб і устремлінь.

Справедливо вважаючи, що рівень розвитку особи визначає її праця, інтелігенція постійно дбає про те, щоб вона була морально облагородженою християнським віровченням. Тому оцінку подій вчинків людей здійснюють із морально-етичних засад. Широко змальовуючи жорстокі вчинки військових, бунтарів, монархів, автори прагнуть вплинути на свідомість сучасників, сприяти їх внутрішньому очищенню від усього злого, аморального. Це Аристотелівське вчення про катарсис⁴⁸¹ широко було взяте на озброєння нашими письменниками.

Наступними визначальними рисами образів інтелігенції є допитливість, цікавість різними життєвими, природними явищами, подіями, фактами. Вони із задоволенням намагаються розпізнати взаємозв'язок людини із природним довкіллям, тому активно описують її залежність і безсилість проти стихій, епідемій. Будучи людьми свого часу, сповнені не лише християнського світогляду, але й забобонності, пояснюють земні події Божою карою, війнами, морами, кліматичними катаклізмами, прагнучи зміцнити свій вплив на полі-

⁴⁸¹ *Аристотель*. Поэтика. — С. 652-655.

тичних діячів і людей. А в літописах — добитися психологічного вмотивування описуваних подій. Обґрунтовуючи роль і місце України в міжнародному житті, літописці зображують її зв'язки з різними країнами, вплив політичних дій зарубіжних країн на неї.

Тодішня інтелігенція вже була переконана, що стабільність і багатство народу, держави залежать від її економічних можливостей, тому вона широко звертає увагу на популяризацію теми праці, місця людини праці в суспільстві, не обминаючи і питання про поступове одіичення козацької старшини, польських військових чинів. Вона пояснює, що природні і земельні багатства України, працьовитість і висока землеробська культура предків є основною причиною постійних зазіхань сусідніх держав.

Змальована в літописах інтелігенція постає в образах тією суспільною силою, котра виражала і відповідала потребам усіх станів і верств країни. Була тією силою, яка прагнула творити високу освіту, культуру, активно діяла в господарюванні, докладала чимало зусиль для згладжування станових протиріч, забезпечення національної єдності, згуртування народу довкола національної ідеї, боротьби із чужинцями, польськими та московськими колонізаторами.

Її образ створений у динамічному розвитку, з притаманними земній людині позитивними й негативними рисами в діях, вчинках, думках. Але вона була дійсно злиною зі своїм народом у його трагічній долі, причетною до здобутків, прорахунків і програшів. Вона була частиною загальнонародного організму, удосконалити який щиро прагнула, досягла значних успіхів у поширенні освіти, культури; зазнала поразки в політиці, бо, як і козацтво, не змогла подолати внутрішні протиріччя, зокрема в стосунках православних ієрархів з католицькими, протестантськими. Зате вона одержала найбільшу перемогу: стала совістю народу, творцем і оберігачем його історичної пам'яті, самобутньої

національної культури, освіти, завдяки чому допомогла всім українцям, розірваним між різними державами, зберегти свою етнічну автохтонність.

Те, що наші предки, перебуваючи в оточенні чужинців на крайніх межах Закарпаття, Галичини, Слобожанщини, Причорномор'я, відчували себе дітьми України — величезна заслуга давньої інтелігенції, козацтва, які уособлювали ті дві ланки духовної культури, котрі і сьогодні є опорами національного руху.

Не людиноненависництво, а повагу до людини як особистості, самоповагу вони виховували, працюючи серед усіх верств народу. Самоповагу національну, релігійну, станову виробляли на матеріалах і прикладах з конкретного життя свого народу, чим і досягли здобутків. Оскільки інтелігенція зображена в постійній праці, діях, вчинках, то її образ має епічне вирішення і відтворення. Він — розмаїтий за характером, глибиною й обсягом змалювання, розкриття політичних уподобань, у чому й полягає його приналежність і переконливість.

Узагальнюючий образ інтелігенції конкретизується образами літописців, оскільки кожен твір є дзеркалом душі, розуму, суспільної позиції, смаків, уподобань, симпатій і антипатій їхніх авторів. Для їх характеристики слухними є твердження відомого історика, що “зміст записів залежав від зацікавлень літописців, їх освіти та світогляду”, оскільки вони “цікавились воєнними та політичними подіями, але в різній мірі”, переважно записували сучасні їм події, а більш освіченіші намагалися зібрати матеріали й про минуле, надали творам “яскраво визначене соціальне спрямування”⁴⁸². Авторами були представники різних верств: дрібні міщани, учителі, сільські попи, монахи, ієрархи. Якщо автори “Хронічки Мотронинського монастиря”, літо-

⁴⁸² Крип'якевич І. П. Літописи XVI-XVIII ст. в Галичині. — С. 77-78.

пису Крехівського монастиря цікавляться тільки переважно військовими подіями і стисло, в образно-кодovому стилі, їх фіксують, то бачимо в них осіб з конкретним світоглядом і смаками. Вони є тими монахами-літописцями, для яких світські справи, зокрема військові, найбільш важливі і цікаві. Вони переконані, що сучасне і майбутнє життя народу залежить від рівня успіхів козацтва в боротьбі з різними ворогами. Так думала значна частина предків у XVI-XVIII ст. І вони мали рацію в багатьох випадках. Хоча це погляд з козацьких низів, який не враховує складних механізмів політичних реалій, але він є вираженням національно-визвольного руху, активності в ньому всіх народних верств. На таких засадах стоять автори Межигірського, Добромильського літописів. Вони дивляться на загальноукраїнські справи, проблеми через зображення їх у синтезі з міжнародними і місцевими. Тим самим увиразнюють взаємозв'язок і взаємовпливи подій, характери їх розв'язання на трьох рівнях, підкреслюється, що кожна подія, розгортаючись на місцевому рівні, здатна досягти міжнародного значення, вплинути на долю людей багатьох країн. Одночасно акцентується на конкретному внескові людей того чи іншого краю у розвиток загальноукраїнських чи міжнародних подій.

Ренесансна традиція оцінювати, розуміти велич загальнолюдських цінностей, надбань, подій через призму оцінювання локальних явищ і надбань, підняття зацікавленості до рідного, відображення їх у літературі, мистецтві є естетичною засадою творчості крайових літописців. Вони усвідомили, що загальнонаціональна культура, політика складається з крайових. Цим самим практично відбили факт, що в XVI-XVIII ст. наш народ досягнув у своєму розвитку рівня нації в усіх її тодішніх проявах: територіальному, культурному, мовному, суспільному. Залишалося утвердити і на державному, що і було здійснено в результаті перемоги Національно-Визвольної війни. Подальший хід розви-

тку тодішньої політики та культури спрямований як на утвердження, так і оборону завоювань всупереч колонізаторським діям сусідніх монархій. Як вони не намагалися звести народ до рівня малополяків, малоросіян чи угорської етнічної групи, крайові літописці стверджують протилежне: вони описують життя різних країв єдиної України, єдиної української нації, хоча тимчасово завойованої чужинцями фізично, але не духовно.

Тому автори Керестурської хроніки, Гукливського літопису основну розповідь присвячують місцевому, сільському, життю, а живуть у колі інтересів, проблем і культури всієї України. Аналогічна ситуація і з сотнями авторів хронік, літописних записок з Галичини, Закарпаття. Їхні твори доводять, що на кінець XVIII ст. наша інтелігенція не втратила, а, навпаки, зміцнила, розширила націотворчу діяльність до найвіддаленіших закутків етнічної України. Що цей процес був набагато потужнішим, ніж нівелиційний, пристосовницький чи відверто зрадницький, який охопив частину еліти, свідчить велика наявність літературних пам'яток, зокрема літописів. Інтелігенція, яка вийшла з надр низів і середніх верств нації, не лише замінила елітарну, але й взяла на себе функцію основного виразника та ідеолога нації, заставила прогресивні аристократично-шляхетські сили долучатися до процесу національного відродження. Тому в статтях сільських літописців Ф. Филиповича (кінець XVI — поч. XVII ст.), М. Грігашія, І.-К. Линовецького, Г. Гаванського, П. Свидзинського, М. Лисецького та ін. (XVIII ст.) бачимо тих просвітників, які втілювали ідеї Гуманізму, Просвітництва і національного Відродження в селах і містечках. Вони постають виразниками високодуховних священиків-інтелігентів, літописцями свого краю в загальнонаціональному та міжнародному життєвому русі. Пильна увага до господарських клопотів селян, їх бід від знущань військових, розорень війнами, природними стихіями, епідеміями показують у літопис-

цях гуманістів і просвітників, демократично мислячих і працюючих, дбаючих про духовне збагачення своїх парафіян. Описуючи любов людей до рідного села, міста, їх самозахист від нападників і руйників, думали про допомогу вихованню у віруючих національної самосвідомості. Хроністи постають носіями нових віянь у політичному, побутовому житті, поширенні освіти серед віруючих завдяки власній допитливості та ерудиції. Знаючи вагу авторитету попа, прагнуть самі бути зразком у моралі, сприяти виробленню належних морально-етичних навиків у людей. Любов до краси, краси слова, думки, оперта на любов до праці, відданість пастирству визначають головні риси їх характеру, котрі зумовлюють демократичність світогляду та суспільної позиції. А вони лежать у засадах небайдужості до всього того, що діється навколо, до переживань за долю людей, нації, України. Все це зливає образи літописців із образами решти національно свідомої інтелігенції XVI-XVIII ст. Майстрами художніх побутових картин є Ф. Филипович, М. Грігашій, Г. Гаванський, що підтверджує письменницький хист літописців, які описували події і згідно літературних законів та підходів закладали основи побутової белетристики. Твердження М. Довнар-Запольського про Ф. Филиповича як про людину, яка “не тільки знає народне середовище, але і любить народ”⁴⁸³, — справедливе для більшості хроністів України.

Монастирські літописці також розширюють рамки описуваного життя поза стіни обителі, в різній мірі відображаючи події в Україні та в інших державах. У творах вони постають як особи, які вбачають свою місію в сприянні поширенню й зміцненню віровчення, освіти, культури, пропаганді християнського морально-етичного вчення, залученню до розбудови культурного життя меценатів, ктиторів із впливових і багатих

⁴⁸³ Довнар-Запольский М. В. Баркулабовская летопись. — К., 1908. — С. 4.

можновладців. У літописах Густинського, Мгарського, Сатанівського монастирів автори зрідка торкаються опису військових подій. Такий характер творів відбиває факти не лише безпосереднього авторства ігуменів, але й позицій церкви, яка не могла і не опускалася до культу воєн, убивств. Акцент переноситься на зусилля монархів, церкви пом'якшити жорстокості життя, їх засудження, протиставлення силі злоби, меча — сили хреста, слова, освіти.

І православні, і греко-католицькі монастирські літописці загальноукраїнські справи ставлять вище за конфесійні, що надає творам всеукраїнського значення, підкреслює конкретний внесок монастирів у розбудову культури.

На загальнодержавних засадах стоять літописці Дмитрій Туптало, Йоасаф Кроковський, Варлаам Ясинський, Афанасій Филипович. Якщо Ясинського й Кроковського в однаковій мірі цікавлять і світські, і церковні справи, вони толерантні до московського уряду, засуджують громадянську війну в Україні, уважні до справ у владних структурах козацтва й Московії, то Туптало повністю зосереджений на проблемах православної еліти, є прихильником політики гетьманів Самойловича та Мазепи, супротивником царів, розвінчувачем низького морального рівня Петра I. Филипович постає енергійним захисником православної віри аж до фанатизму й авантюриництва, супротивником компромісів своєї ієрархії з королем, відвертим ворогом унії та водночас шанувальником авторитету короля й царя. Діаріуші Филиповича й Туптала — найбільш літературні за композицією, художнім наповненням змісту та морально-етичною тематикою. Центральними образами їхніх творів є самі автори, які хронологічно відтворюють власні вчинки, роздуми, взаємини з іншими персонажами. Вміло використовуючи поетику ораторського мистецтва (Филипович), епістол (Туптало), спогадів і подорожніх нарисів, письменники створили ори-

гінальні художньо-публіцистичні твори літописного характеру, в яких літописна традиція й хронологія мають формальні ознаки, є другорядними.

Образ Афанасія Филиповича в діаріуші — цільний у відтворенні відданості героя православію, що зумовлює його напористість і пунктуальність у виконанні доручень чи власних задумів, у ненависті (також аж до фанатизму) до унії, польської шляхти, у запідозрлій недовірі щодо пастирської щирості православних ієрархів, окрім себе, у схильності до авантюризму, у сміливому привласненні ролі “посланця Божого”. Його діаріуш написаний згідно барокової поетики полемічного письменства, гостро публіцистично. Автор зображує довколишній світ як театр, в якому йому доводиться грати трагікомічну роль православного оборонця. Оскільки земний світ — жорстокий, підступний, брехливий у світському й церковному житті, то йому загрожує загибель. Винуватцями її, переконаний Филипович, є уніати, шляхта, яка їх підтримує й обманює короля, провокує війни Польщі проти Московії, корумпована, утискує православних українців. Жертвою шляхетської підступності став і він, Филипович, коли виховував Лжедмитрія II (Лубу), у чому гірко кається, коли не знаходить у них підтримки у своїй антиуніатській діяльності. Збагачений життєвим досвідом, власними помилками, але не зломлений ні фізично, ні морально, герой твору, аналізуючи власний життєвий шлях, прийшов до неординарного висновку: він повинен добитися мети — знищення унії. Для її досягнення вдається до різних видів психологічного, морального тиску на короля Владислава IV, польський сенат, Київську митрополію — просить, переконує, обґрунтовує за допомогою літописних даних, що Україна вічно була і є православною, а князі, пани, зем'яни, Потій та його “наслідовці” прийняли унію заради сенаторських місць⁴⁸⁴.

⁴⁸⁴ *Филипович Афанасій. Діаріуш. — С. 103.*

Коли письменник побачив, що вживані ним заходи й засоби не приносять успіху в справі ліквідації унії, то він використовує вищий рівень психологічного тиску: оголошує себе посланцем Бога, якому доручено виконати його волю й добитися виконання королем Божої волі.

Чому така місія випала саме йому? На це питання дає відповідь сам автор: “О, Ісусе Христе, мой Одкупателю! Чи не воліл би-м я, нендзний, сидіти в монастиру, як другії духовнії отцеве і братії мої, молячися Тебі, Творцу моему, за себе і за всю владзу, духовную і світськую, а особливе за добродії моїх? Чи не уважалем я того собі? Уважалем і уважаю, дивуючися непонятним справам Єго святим. Подаю то до побожного уваженя вашеї кролевської милості пану і добродієви мні велце милостивому, што би-м я міл чинити, нендзний чоловік, простак, гарбарчик, калугер убогий, межи монархами світа вашою кролевською милостью і царом московським, гди би не било в том особливої волі і опатрності Бога в Тройці Святої Єдиного”⁴⁸⁵.

Як опору своєї переконаності Филипович створює власні міфи про чудодійність Куп’ятицької православної церкви й образу Куп’ятицької Богоматері, підтримку й заступництво над ним самої Пречистої, котра йому сказала, що йде за ним, допомагаючи виконати місію⁴⁸⁶.

Оскільки “проклятий уніт” “православноного брата свого” через підтримку королем “злуплял”, “торгал”, “шарпал”, “броїл”, а православні церкви “печатовал, одбирал, нищил, внівеч оборочал”, набожне сумління “заборонял”, “прикрості і злості виражал і преслядовал”⁴⁸⁷, то письменник “не раз, не два волалем, волаю і вресцу”⁴⁸⁸ на всю Річ Посполиту, котра руйнує Укра-

⁴⁸⁵ *Филипович Афанасій*. Діаріуш. — С. 101.

⁴⁸⁶ Там само. — С. 94.

⁴⁸⁷ Там само. — С. 104.

⁴⁸⁸ Там само. — С. 112.

їну, а далі — королівство. Филипович підкреслює, що інакше діяти не може, бо він “Не пророк, толко слуга Бога Сотворителя моего посланий ведлуг часу, абим правду кождому мовил”, бо його “Бог Сотворител... послал, абим впрод о винищеню проклятої унеї оголосил і об’яснил, которую послугу волею Єго святою і помочью Пречистої Богородиці с повинності моеї православно-служебничей досить учинилем, як то видіти рачите”⁴⁸⁹.

У своїй боротьбі за знищення унії, автор називає себе єдиним у королівстві захисником православ’я, рівним з Мойсеєм, св. Петром, Павлом і Давидом⁴⁹⁰. Такий гіперболізм “нендзного Афанасія” викликаний його розчаруванням у православних ієрархах, котрі за хуліганські дії на сеймі, в столиці (бігав голим вулицями міста, “верещав”, аби привернути до себе увагу як до людини, котра несе визволення від загибелі, а її не хочуть розуміти й прислухатися до його порад) ув’язнили в київській буцегарні й тримали там доти, поки не помер Петро Могила.

Прекрасний оповідач і стиліст, майстер створення й опису авантюрно-пригодницьких сцен, картин, високо освічений, ерудит і відчайдуха, Афанасій Филипович створив типовий образ барокової людини, сповнений різних протиріч у характері, вчинках, думках. У ньому природно поєднується глибокий і суворий аскетизм монаха і романтик-мандрівник, який вміє настільки баламутити, переконувати людей, що ті схиляються або створюють видимість довіри до нього; глибоко віруючий християнин і людина-майстер прокльонів, створення словесних жахів; ненависник короля і одночасно його порадник і гарячий прихильник царя; недруг православних ієрархів і шанувальник Петра Могили; прихильник риторичного самоприниження і творець влас-

⁴⁸⁹ *Филипович Афанасій*. Діаріуш. — С. 107, 108.

⁴⁹⁰ Там само. — С. 108, 121, 122.

ного собі панегірика; людина прямолінійна аж до необачності, яка не визнає дипломатичності й етикету, і водночас сміливець оголосити себе посланцем Бога, його речником, і обережний в критичні моменти. Він нагадує у більш загостреній формі образ Данила Заточника: одночасно озлоблений на всіх і закоханий в них, бо переконаний, що перемога в “державі зла” для православних — в Речі Посполитій — буде за ними. Тому його смерть на початку Національно-Визвольної війни 1648 р. була закономірною розв’язкою, бо він прямо кинув у вічі польській ненависній шляхті, що то кара їм за унію та розбійництво над беззахисним народом⁴⁹¹.

Филипович своєю крайньою позицією в полеміці з греко-католиками, у протистоянні зі світською й духовною владою виступає двійником Івана Вишенського як в ідейному, суспільному, тематичному спрямуваннях, так і в стильовому. Для своїх антикатолицьких виступів він уміло використовує поетику католицької риторичної белетристики, котра надала його творові яскравих рис художньої виразності. Його діаріуш — це, перш за все, художній твір.

У своєму “Діаріуші” Дмитрій Туптало також створює власний образ як головного персонажа. Його образ розкривається в дії, характеристиці іншими персонажами та самохарактеристиці через роздуми над фактами, пов’язаними з різними подіями, до яких він причетний, наведеними порівняннями, репліками, в просторовому русі Україною, Білоруссю, Литвою, Московією. Герой твору постає високо ґрунтованою, глибоко моральною особистістю, гідно оціненою й всебічно підтримуваною ієрархами Лазарем Барановичем, Йосипом Нелюбовичем-Тукальським, Мелетієм Дзиком, Варлаамом Ясинським, Гедеоном Святополк-Четвертинським, чернігівськими полковниками, гетьманами Самойловичем, Мазепою. Він є щирим братом і приятелем для

⁴⁹¹ Филипович Афанасій. Діаріуш. — С. 150.

ченців і священників. В образі Туптала поєднуються переконання, вчинки справжнього науковця-теолога, історика церкви, письменника, суспільно-політичного, церковного діяча, просвітника і демократа; людини доброї і принципової, відповідальної і працьовитої. Іронічний погляд на себе, власні риси характеру, звички, схильність до забобонності, критичність до бюрократизму та безвідповідальності чи байдужості, аморальності, нетерпимість до протекціонізму царських осіб до авантюристів, бездар і кар’єристів у рясах роблять його образ живим, по-людськи привабливим, переконливо-авторитетним.

Використовуючи аргументованість, раціоналістичність у поєднанні з доречною й влучною емоційністю, підсиленою схильністю до афористичності, образності в письмі, окреслюють його постать як творця “духовного шляхетства” України. Справжнім духовним і науковим подвигом Туптала є його “Життя святих”, над якими розпочав працювати в червні 1683 р.⁴⁹² Про працю над ними він не розповідає, зате детально описує свої клопоти, пов’язані з їх друкуванням у Києво-Печерській лаврі, розуміючи важливість не процесу творення, а його результату, використовуючи топіку традиційної скромності середньовічних духовних письменників. Літературно-художній підхід автора до розповіді в діаріуші й творення власного образу підкреслюється використанням сну як художньо-композиційного прийому, опису таких своїх звичок, як “лінощі” до молитви, любові до снання в будь-яких умовах, навіть перед службою Божою або в перерві між нею. Дані звички підкреслюють його спокійний характер і перевтому від досить напруженої творчої праці. Сон Дмитрієві з’являється віщим, допомагає розв’язати задуми чи сумніви. В першому з’являється свята Варвара, заперечуючи його побоювання за “гріх”, що молиться зрідка й короткими молитвами, як “рим-

⁴⁹² Діаріуш грішного ієромонаха Дмитрія. — С. 30.

лянин”, чим тільки не підтримала, але й принесла “радість”: “Бог відає, що сей сон знаменує і яка після нього подія настане! О, якби молитвами святої Варвари, патрона мого, дав мені Бог виправлення злого і окаянного життя мого!”⁴⁹³, — клопочеться автор у роздумі про зміст і значення цього сну.

Характерною рисою автора є його “добра пам’ять”, завдяки якій він може часто в різних обставинах повертатися до аналізу власних дій, вчинків, розмов, написаних фактів у різних творах. У творі “Страждання святого Ореста” з “Житій святих” він описав муки Ореста, але сумнівався чи достеменно їх відтворив. Прилігши відпочити 10 листопада 1685 р. перед вранішньою службою Божою, “уві сні побачив святого мученика Ореста, з веселим обличчям до мене промовляючого цими словами: “Я більше перетерпів за Христа мук, ніж ти описав”. Сказавши се, відкрив мені перси свої і показав на лівому боці велику рану, наскрізь у внутрішність проходячи, мовивши: “Се мені залізом випалене”. Потім оголив другу до ліктя руку, показав рану на самому навпроти ліктя місці, і сказав: “Сіє мені перерізане”. Потім нахилиючись відкрив ногу до коліна і показав на згибі коліна рану, також і другу ногу до колін відкривши, таку ж рану на такому ж місці і рече: “А сіє мені косою розсічено”. І ставши прямо, дивлячись мені в обличчя, прорік: “Чи бачиш, більше я за Христа перетерпів, аніж ти написав”. Я навпроти цього, нічого не сміючи сказати, мовчав і думав собі: хто цей є Орест, чи не з числа п’ятичисленних? На цю мою думку святий мученик відповів: “Не той я Орест, що з п’ятичисленних, а той, якого ти сьогодні житіє писав”. Бачив і іншу якусь людину важливу, за ним стоячу, і здавався мені також, що якийсь мученик був, але той нічого не прорік... А що сей сон я, негідний і грішний, дійсно бачив, і що точно так бачив, як написав, а не

⁴⁹³ Діаріуш грішного ієромонаха Димитрія. — С. 31-33.

інакше, се під клятвою моєю священницько-монашою повідомляю: що все це я тоді достеменно пам’ятав, так і тепер пам’ятаю”⁴⁹⁴.

Письменник за допомогою цього сну відтворює особливості власного творчого методу, процесу, — муки і сумніви, які переживає під час творчої праці; психологію творчої особи, в процесі творчої праці якої переплітаються раціоналізм з ірраціоналізмом, свідомі й поза-свідомі чинники, сновидіння, візії; поєднання в богоугодній творчості зусиль земної людини-митця із зусиллями небесних сил, що є проявом мистецтва взагалі⁴⁹⁵. Бароковий мотив “життя є сон” активно розроблявся тодішніми теоретиками національного письменства, зокрема Антонієм Радивиловським, Лазарем Барановичем. Згідно класифікації образів художнього твору Стефана Яворського, “вторий образ єсть созданиєм от Бога проісходящ, нікое далічайшее подобіє в собі імущее. І тако єсть образ Божий — человек”⁴⁹⁶ змальовує власний. Творчо використавши надбання практичних і теоретичних опрацювань літературного образу Кирилом Транквіліоном-Ставровецьким, Афанасієм Кальнофойським, Петром Могилою, Інокентієм Гізелем, Йоаникієм Галятовським, Туптало досягає виразного змалювання образу автора як вченого-теолога і митця в одній особі, Божого речника у виховній функції церкви, який власні вчинки, переконання звіряє на прикладі найбільших авторитетів моралі й совісті людської — святих мучеників, що віддали своє життя за перемогу добра над злом, християнського віровчення над поганським, православного над іншими конфесійними.

Героєві діаріуша притаманні також суто світські риси характеру: любов до рідної матері як найдорожчої осо-

⁴⁹⁴ Діаріуш грішного ієромонаха Димитрія. — С. 41-44.

⁴⁹⁵ Ушкалов Л. Світ українського бароко. — Х., 1994. — С. 10.

⁴⁹⁶ Яворський С. Камінь віри. — К., 1730. — С. 4.

би, віра у сни, їх передбачливість, інтуїція, незадоволеність політичним устроєм царської Росії (“нам біда від своїх”)⁴⁹⁷, нарікання на бідність. Але основна мета, до якої зусібч підходить автор у літописі, зобразити себе як теолога-науковця, проповідника, літописця. Не зважаючи на фізичну перевтому, хворобливість, він весь час у творчій праці, бо і його основне покликання “слово Боже проповідувати не тільки язиком, але й пишучою рукою”⁴⁹⁸. Завдання його як письменника, богослова й історика полягає в тому, щоби дбати про дотримання іншими письменниками, теологами політичної історії, але “назвою і образом літописця бажав би якісь корисні моральні повчання писати, щоби читача не тільки історіями звеселити, але й моральності повчити”⁴⁹⁹. Власне таким твором є його “Літописець келійний”, розрахований на широке коло читачів, відповідно дбаючи про доступний виклад матеріалу, здешевлення вартості твору після друку. Туптало як персонаж діаріуша зображений і літературним критиком, який засуджує практику використання службового становища для друкування “мало кому потрібних речей”, тоді як “корисні” “під сукном лежать”⁵⁰⁰. Це він критикує книжку віршів “Богородице Діво” Йоанна Максимовича, котру вважає “поганою заліза рудою”, “простим камінням”, надрукованим завдяки тому, що автор як архієпископ мав під власною орудою друкарню, гроші і бажання. Для нього цей поет — “віршописець”.

Незважаючи на суб’єктивний підхід до творчості Максимовича, автор глибоко переживає за відповідальність кожного митця за свою працю, вимагає, щоб вона була “корисною”, бо розуміє дієву силу літератури у вихо-

ванні та освіті людей, адже твір, випущений за межі друкарні, стає національним надбутком, а не просто власністю творця, тому кожен автор повинен повсякчас нам’ятати про цю життєву реальність. Туптало-критик допомагає зрозуміти Туптало-ієрарха і письменника, яскравого представника морально-етичної школи в літературі XVII-XVIII ст. Тому його підхід до жанру літописання — літературний, художній, спрямований на модернізацію, щоб воно мало спромогу одночасно нести знання й виховувати як творців, так і читачів на засадах глибокої християнської моралі. Автор і герой твору намагається наприкінці XVII — поч. XVIII ст. протиставити культові мілітаризації в літописному жанрі культ християнського гуманізму, бо “війна годується грішми, війна звеселяється кров’ю. Таке ж і до нас було. Кожному свій вік не до вподоби: проминулими роками тішимося, але за нашими живемо навиками. Руйнування ці наші для кращої надії послужать нам благополучно. Аби й надалі не страшними нам були грабунки, лиха доля від усього цього нас тепер звільнила. Ніхто вже в нас нічого не відбере, бо і самі нічого не маємо”⁵⁰¹. Руїна, якої зазнав наш народ, переконаний Туптало, повинна, нарешті, заставити церковників протиставити війнам, жорстокостям добро і милосердя. З цією метою він і працював. Тому образ літописця Димитрія зображений типовим гуманістом і патріотом, який вбачає сенс власного життя у практичній реалізації (через творчу діяльність) свого світогляду, суспільної позиції й таланту. У змалюванні образу вдало розкривається поєднання внутрішнього світу персонажа з його зовнішніми діями, створеного за законами психологічної мотивації, що свідчить про реалістичний підхід автора до цієї теми, акцентування ним уваги на значенні індивідуального прикладу як рушійної сили для прориву із закостенілої традиційності в духовному й суспільному житті. Такими

⁴⁹⁷ Діаріуш грішного ієромонаха Димитрія. — С. 87.

⁴⁹⁸ Там само. — С. 101-102.

⁴⁹⁹ Там само. — С. 80.

⁵⁰⁰ Там само. — С. 96-97.

⁵⁰¹ Діаріуш грішного ієромонаха Димитрія. — С. 87.

силами письменник вбачав церковну ієрархію, здатну, завдяки великим інтелектуальним можливостям, повернути Україну, Московію з мілітарної суспільної психології на гуманістичну. Бароковий підхід автора до теми, образу й жанру твору відповідає засадам шкільно-класицистичних поетик Києво-Могилянської академії⁵⁰².

Автообрази літописців Филиповича й Туптала, створені в діаріушах, відбивають новий підхід до літератури як авторського мистецтва, складовою частиною якої вони вважали і літописний жанр. Не порушуючи традиційні композиційні, тематично-образні засади літописів, вони виступають новаторами у введенні їх автообразів як історичних і державних діячів, порівнюючи себе з традиційно зображуваними діячами світської та церковної еліти. До цієї державобудівної еліти вони заслужено відносять творчу інтелігенцію — письменників, як вихователів національної та суспільної свідомості народу. У своїх автообразах оприлюднювали власний внесок у конкретну справу (боротьбу з унією — для Филиповича, створення морально-етичного різновиду літописання, повернення церкви в опозицію до мілітаризації держави, боротьбу за соціальне призначення письменства та персональну відповідальність автора за художній рівень і актуальність творів — для Туптала). Цим самим письменники узаконювали в разі державних діячів не взагалі літераторів, а тих, чия творча спадщина служить прогресові держави, облягодженню людини. Літературу та її творців, як дар Божий, вони підносили до найважливіших проявів людського розуму й духу, ставили її значення нарівні з релігією в житті кожної людини та нації. Місце письменника в суспільстві таке за вагою, як і церковного ієрарха, а, отже, і відповідальність за результати праці — аналогічна.

⁵⁰² *Наливайко Д. С.* Бароко європейське, бароко українське // *Спільність і своєрідність.* — К., 1988. — С. 139.

Отже, нова генерація літописців повинна дбати не тільки про історико-епічний підхід до описуваного матеріалу, а в кожному героєві бачити людину як особистість, аналізувати її духовний рівень, враховуючи виховне значення жанру. По-суті, автори відстоюють художньо-естетичний підхід до історичного матеріалу, котрий залежить від рівня таланту письменника-літописця та розуміння ним гуманістично-просвітницького спрямування літератури на класицистичних змісто-вих та ідеологічних засадах.

ПРОБЛЕМАТИКА МОНАСТИРСЬКО-ЦЕРКОВНОГО ЛІТОПИСАННЯ

1.1.1. Проблема національної самосвідомості на-роду в монастирсько-церковних літописах ґрунтується на різному матеріалі. Вона тісно пов'язана з політично-ідеологічним спрямуванням пам'яток⁵⁰³. Автори не прагнуть її декларувати чи підкреслено виділяти. Вона природно впливає зі змісту творів, підкреслюється окремими фактами, розповідями, думками, композиційними прийомами, термінами. Основним виразником її є активна зацікавленість літописців історичним минулим України, свого краю, монастиря, церкви, історичної особи. Історична тяглість описуваного матеріалу покликана забезпечити ауру національної окремішності, самобутності українця, звірити її самодостатність із історичними особливостями життя сусідів. Оскільки церковні літописці пишуть про світське й релігійне життя своїх краян, співвітчизників, то вони намагаються змалювати його як спільну історію, виражену в матеріально-побутовому і політично-культурному проявах. Із цієї закономірності випливають ті засади, котрі виражають проблеми формування і відображення

⁵⁰³ *Боева Л.* Проблемы русской литературы XI-XVIII веков. — С. 7.

національної самосвідомості народу в даному жанрі літописання. Та, перш за все, треба зазначити, що переважна більшість самих літописців були яскравими постатями свого часу, патріотами і виразниками національних, культурних і політичних устремлінь своїх станів, а через них і нації. Особливістю даної проблеми, тісно пов'язаної зі світоглядом літописців, є те, що автори пам'яток представляють різні соціальні стани: від ієрархів-ерудитів, які уособлюють вершини національної богословської літератури (Захарія Копистенський, Петро Могила, Афанасій Філіпович, Дмитрій Туптало), через ігуменів, ченців монастирів, попів до дяків, міщан і селян. Такий розмаїтий становий і освітній рівень виражає міри зацікавлень, світогляду письменників, які відбиті на підборі й висвітленні матеріалу літописів, його глибині, художній майстерності та обсягові творів. Як писав І. Крип'якевич, "Зміст записів залежав від зацікавлень літописців, їх освіти та світогляду"⁵⁰⁴, але, завдяки різностановому підходу до історичних і побутових подій, висвітлених у творах, їхній оцінці, крайові монастирсько-церковні літописи "можна вважати частиною народного письменства, так само, як апокрифи, легенди, перекази"⁵⁰⁵.

Цей жанр є своєрідним історико-побутовим епосом з різними темами та морально-етичними проблемами, але єдиною метою: описати буденне світське й релігійне життя народу в його історичному розвитку.

Проблема національної самосвідомості народу виражається у зображенні фрагментів його історії XI-XVII ст., опирається на її складову — проблему історичної пам'яті нації, котра стала засадничою у сформуванні характеру українця. У світському й церковному минулому житті літописці відтворюють ті факти,

⁵⁰⁴ Крип'якевич І. П. Літописи XVI-XVIII ст. в Галичині. — С. 77.

⁵⁰⁵ Там само. — С. 79.

Облога Львова

Яків Остряниця

*Митрополит Йосип
Нелюбович-Тукальський*

*Полковник
Василь Доманицький*

*Доманицький Василь
Полковник*

*Воевода київський
Адам Кисіль*

342

*Кошовий
Іван Сірко*

343

які переконливо доводять розумну співпрацю обох влад, котра приносила взаємну користь. З нею пов'язані розквіт Києво-Печерської лаври, Підгорецького монастиря, Щебрешинської церкви. Аналогічно би повинні розвиватися справи й сьогодні, бо теперішні державці, як нащадки славних предків, носії їхніх родових і державних традицій, не мають морального права занедбувати їх. У багатьох випадках таке розуміння досягається; над цим питанням працюють ігумени Копинський (літопис Густинського монастиря), Ломиковський (Підгорецького), Русинович, Горбачевський (Мгарського). Дані теми розвиваються у родовідних Святополк-Четвертинських, Т. Замойського, Ф. Проскури-Суцанського. Знаходить повне взаєморозуміння з гетьманами Самойловичем і Мазепою Дмитрій Туптало, з московським царем — Афанасій Филипович і він же не може переконати короля Владислава IV в потребі знищити уніатську церкву. Порушуючи дану проблему, літописці підкреслюють, що і світські, і церковні справи мають розв'язуватися за умови, що ними займатимуться діяльні і розумні діячі, для яких власна доля є невід'ємною від долі свого народу, коли вони керуватимуться в своїх діях патріотичними, а не лишень особистими потребами та їх розумінням. Тому у родовідних Захарія Копистенський і Петро Могила настирливо підкреслюють великий внесок предків теперішніх сполучених князів у розбудову і захист України, розвиток православної церкви, бо вони є нащадками володарів: Святополк-Четвертинські великого князя Святослава Завойовника, Вишневецькі — великого литовського князя Ольгерда. Через використання антитези, порівнянь письменники прагнуть збудити совість у цих нащадків задля активного включення їх в український державотворчий процес.

Переслідувані на рідній землі православна і греко-католицька церкви потребували захисту сильних державців, тому літописці намагаються або не звертати

увагу на їх конфесійну приналежність (літопис Сатанівського монастиря), або, навпаки, переконати теперішніх католиків про потребу повернутися в православ'я (літопис Густинського монастиря) чи бути доброзичливими до нього (Афанасій Филипович, Петро Могила).

Церква багато праці докладає для виконання своєї християнської і патріотичної місії в Україні, долаючи різні перешкоди, зазнаючи жертв і втрат, очищуючись від злого і випадкового. Увічнити її діяльність покликані історії монастирів, які створюються на вимогу архімандритів. У літописних історіях чимало місця відведено зображенню героїчної боротьби козацтва за визволення України від польського панування, її оборони від нападів татар і турків. Під пером літописців козаки змальовані справжніми синами свого народу, церкви, єдиною опорою й надією на визволення. Одночасно письменники відтворюють і ті суперечності між ними, які раніше призводили до анархізму (Баркулабівський літопис), а згодом до Руїни і пограбувань свого народу (галицькі літописи XVIII ст.). Церква виступала прихильницею міцної влади, котра гарантувала порядок, спокій і безпеку, тому літописці засуджують шляхетські рокоші, конфедерації (Баркулабівський, галицькі, Гукливський), рух куруців (Гукливський), Французьку буржуазну революцію 1790-х рр. (Літописні записки з Новоросії), повстання гайдамаків (Винницький, окремі галицькі).

Монастирсько-церковні літописці є виразними прихильниками Української держави, тому вони детально зображують шляхи її відвоювання, утвердження, описуючи військово-політичну діяльність гетьманів П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепи; уважно слідкують за перебігом взаємин між українською і польською, московською, турецькою, шведською владами, колонізаторськими діями поза плечима гетьманів польського та московсь-

кого урядів. Радістю віє від опису кожної перемоги козацького війська над будь-якими супротивниками і гіркотою, коли воно уподібнювалося до завойовників і допомагало їм нищити свій народ. За всієї справедливої ненависті до татар і турків, літописці намагаються зрозуміти політику гетьмана П. Дорошенка та його зв'язки з ними, відзначають баламутство М. Ханенка, геноцид в Україні С. Чарнецького, московських воевод у Києві 1658 р. (Межигірський літопис), автор якого радісно описує їх розгром у 1659 р. І. Виговським та 1660 — Ю. Хмельницьким.

Увага до війн та їх наслідків у цих літописах значно переважає описи внутрішнього церковного життя в Добромильському, Межигірському, Крехівському літописах, записках П. Свидзинського, Поморянських, Перемишльських, Городенківських, Свидівських. Літописці постійно підкреслюють біди, яких зазнає простий народ від війн, повстань, урядових репресій, польського, угорського шляхетського терору, нападів чи допомог турків і татар. Творам притаманне як звеличчування рицарськості козацтва в боротьбі за волю і державність, так і засудження воєн як прояву людської жорстокості, підлості, стремління до наживи, Божої карі за гріхи. Співчуття до беззахисного простого люду, нищеного військовою, панською і природною силою, особливо притаманне баркулабівському, галицьким і гуклівському літописцям, а Туптало у “Келійному літописі” виступає хлопоманом, який стверджує моральну вищість селян над усіма іншими станами.

Оптимізм народу, його переконаність, що він є єдиним господарем рідної землі, а всі військово-політичні веремії є проминуцями, підкреслюється в описах культурного життя в ту трагічну добу. Очолені діяльними ігуменами чи попами-патріотами, українці-православні будують нові чи відбудовують старі монастирі, церкви, налагоджують при них працю шкіл, започатковують друкування богословської та навчальної літерату-

ри, обстоюють старі й шукають нові шляхи придбання земель для забезпечення господарських потреб і розвитку монастирів як культурних центрів (Лаврівський, Сатанівський, Києво-Печерська лавра). Греко-католицьке духовенство усвідомило, що національна культура повинна розвиватися рідною розмовною мовою, тому поступово переходить на неї в проповідництві, навчанні, що змушує римо-католицьких проповідників також користуватися нею в святкових богослужіннях, в яких беруть участь українці. Справжній гімн рідній мові як джерелові національного духу, культури, свідомості створив Копистенський у генеалогії Святополк-Четвертинських. Для авторів Добромильського з Галичини, Межигірського з Придніпров'я літописів наша країна однозначно є тільки Україною, а вживаний топонім “російська” чи “роська” земля притаманна творам, написаним книжною мовою з великими домішками церковнослов'янської, творам панегіричного спрямування (родовідним), Підгорецькому літописові, завдяки чому підкреслюється глибока давність держави, народу. Галицькі письменники надають перевагу етноніму “русини”, підкреслюючи ним свою рідність з козаками.

Духівництво наголошує, що його праця і творчість спрямовані на потреби розвитку рідної культури, країни, тому для автора літопису Густинського монастиря спровокована ігуменами Мгарського й Ладинського монастирів у 1638 р. масова втеча монахів “у чужую землю московську” (С. 29) є диким явищем, яке ганьбить усіх православних монахів, збільшує упередженість до них з боку світських людей.

Краєвий патріотизм виражається в прагненні літописців більш-менш детально описати сучасні їм події, виразити до них своє ставлення, дошукуватися історичного коріння монастирів, єпархій, церков, міст, сіл. Вони відтворюють не лише історично-документальні дані (“Коротка історія про Києво-Печерську лавру”, хроніка м. Самбора), а й використовують легенди, пе-

рекази про заснування храмів, монастирів (Підгорецький літопис, “Відомість” Мотронинського монастиря, записки Г. Гаванського). Великим авторитетом давності та ваги заслуг монастиря чи церкви є відвідини їх королями, гетьманами (Супрасльський, Підгорецький, записки Гаванського), московськими царями, державними вельможами (Сатанівський).

У літописах панує узагальнююча думка, що творча праця духівництва наснажується потребами рідного народу, що вона тісно пов’язана з його долею. Особливо вона відстоюється в творах Афанасія Филиповича та Дмитрія Туптала. Навіть, якщо окремі автори визнають себе громадянами Польщі, Австрії, Московії, то за ідейно-тематичним спрямуванням творів є виразниками українського духу, працюють для своєї нації.

Якщо у XVI ст. спостерігається прагнення літописців зафіксувати татарські напади, польсько-московські війни, природні катаклізми, то у XVII вони вже виступають яскравими ідеологами відбудови держави, зосередившись на козацькій тематиці, козацько-церковних взаєминах із засад української державницької ідеології. У першій половині XVIII ст., йдучи за політичними реаліями в Україні, бачимо поєднання попередніх двох, а з другої — перехід на просвітницькі та господарсько-економічні засади з метою формування національно-патріотичного світогляду нової генерації діячів. Звідси впливає певне примирення з історичною дійсністю, в якій, через внутрішні суперечності серед козацтва та польської шляхти, обидві держави впали жертвами підступніших і дисциплінованіших Московської та Австрійської монархій, тим самим довівши, що практика середньовічного рицарства віджила свій вік. Галицькі й закарпатські діячі сподіваються, що підтримка національних устремлінь, виражених церквою, з боку Відня й Риму, а східноукраїнські, що активна участь у відстоюванні своїх прав на рідній землі перед царським урядом, активна участь у держа-

вних справах світської й духовної еліти, дозволять через історико-просвітницьку діяльність закласти підвалини нового національного відродження як першого етапу в наступному визвольному русі. Для цього, на їх погляд, розроблений ними у своїх творах культ рицарів-патріотів меча та віри, козаків і духівництва, був і залишався надалі актуальним.

Підневільне становище України та боротьба предків за національну й соціальну свободу, державність сприяли церковним літописцям широко порушувати **1.1.2. проблему воїнських справ** козацтва, польського, московського, австрійського, турецького, татарського, шведського, угорського народів. Увага до військових справ була не лише актуальною, вона виражала реалістичний підхід письменників до зображення складних суперечностей в тодішньому житті, де провідною силою була озброєна шляхта та військо володаря, а в Україні козацтво, яке виконувало функції і мілітарної сили, і державної адміністрації як у час залежності від Польщі, а згодом Московії, так і в державній. Тому вага й симпатії до козацтва є домінуючими, а до військ сусідніх держав — у залежності від того, які стосунки вони мали з Україною. Оцінка їхньої діяльності, як і козацтва, — не однозначна.

Письменники в описах військових справ і створенні образу *вояка* (козака чи чужинця) дотримуються принципів класицистичної поетики, згідно з якою “історикові не можна ні хвалити кого-небудь, ні ганити, а що у відповідний час і варто хвалити, але треба знати міру, тобто так, немов ти пишеш не для того, кого хвалиш, а для нащадків. Одним словом, нехай слава чи осуд впливають із самого правдивого викладу подій”⁵⁰⁶. Повчальне спрямування цих описів виражене іншим, засадничим, приписом достоїнств історичних оповідей, окреслених ще Лукіаном: писати стисло, чітко й прав-

⁵⁰⁶ Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво. — С. 341.

доподібно⁵⁰⁷. Тому в монастирсько-церковних літописах досить стримано виражені емоційні оцінки гетьманів, козаків, чужих полководців та їх війська. В переважній більшості творів завдяки і стислості описів, і приписам поетики використовуються нейтральні назви, титули: козак, запорізький козак, гетьман, гетьман Запорізького війська, жовнір, а чужинців називають за їхньою національною приналежністю: половці, поляки, литва, шведи, німці (австріяки), угорці, французи, турки, татари, москва.

Другою особливістю підходу літописців до воїнства є їх взаємини з церквою. Автор “Короткої історії про Києво-Печерську лавру” розповідає тільки про тих великих князів, які сприяли заснуванню та розбудові монастиря. Аналогічно поступають Туптало, літописці з Густині, Мгарі, Щебрешина — про гетьманів Сагайдачного, Самойловича, Мазепу, князя Андрія з Гірки як про значних ктиторів. Для них дії військових мас уособлені в постатях героїв цих оповідань. Розуміючи давність причин національної трагедії, киево-печерський літописець звертає увагу на міжкнязівські чвари як основне джерело тодішніх бід. Ще великий князь Ізяслав, скориставшись допомогою польського короля Болеслава Сміливого у відвоюванні втраченого монаршого трону, започаткував в XI ст. втручання чужинців у внутрішні справи. Міжусобиці князів заважали їм самим вести успішну боротьбу з половцями, які в 1096 р., очолені половецьким князем Боняком, захопили Київ, пограбували місто, монастир, спалили великокняжий палац Всеволода⁵⁰⁸. Метода нищення України половцями притаманна діям чернігівського князя Олега, який в цьому ж році спалив Суздаль.

Літописці стисло прослідковують звияжні та анархічні дії козацтва, польського війська в XVI-XVIII ст.

Щодо козаків, то вони підкреслюють їхній добрий вишкіл, завзятість у боротьбі з різними ворогами України, участь у численних війнах. У загальній картині постійних війн і чвар у Центральній і Східній Європі XVI-XVIII ст. козацтво виступає гідним військом великої слави і пам’яті то спільником, то суперником Польської, Московської, Шведської, Австрійської, Турецької корон. Надзвичайно жертвним — у завоюванні державної незалежності України, тому переважає позитивна оцінка його як рідних воїнів і оборонців Батьківщини. Автори літопису Густинського монастиря, хроніки з Кам’янця, панегіричної літописної повісті “Про перемогу над турками” із Супрасльського твору підкреслюють рицарську звияжність козаків, які масовим героїзмом, новими тактичними прийомами ведення боїв з турками врятували Польщу в Хотинській війні 1621 р. від повної загибелі⁵⁰⁹. Особливі надії пов’язані з козаками під час Національно-Визвольної війни та в наступні часи до першої третини XVIII ст. Про них, як оборонців своєї країни, найбільше мовиться в добу Хмельниччини, гетьманування І. Виговського, П. Дорошенка. Вся Галичина була на їхньому боці під час походів козацтва до неї. Нарікання на нього завжди аргументовані. Найбільше докоряє їм Ф. Филипович у Баркулабівському літописі. Їхні безчинства, за його описом, породжені то відмовою короля платити винагороду і вони, повертаючись в 1606 р. з війни зі шведами в Прибалтиці, у Білорусі займалися добуванням “козацького хліба”, то під час повстання під орудою Наливайка, коли “козаки запорожськіє”, “Наливайкини козаки” в тій же Білорусі “почали творити шкоду великую замкам і панам”⁵¹⁰. Як прибічник цих панів, літописець не тільки емоційно, але й на фактах змальовує страшну руйнівну силу, до якої здатні вони опуститися, коли їхні інтереси ігнору-

⁵⁰⁷ Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво. — С. 339.

⁵⁰⁸ Коротка історія про Києво-Печерську лавру. — 32 зв. арк.

⁵⁰⁹ Кам’янецька хроніка. — С. 103.

⁵¹⁰ Баркулабівський літопис. — С. 65.

валися польською владою чи своїми гетьманами. Як про руйнівну силу про них деколи розповідають галицькі хроністи, відтворюючи спільні походи з московитами на західні землі, де походилися зі своїми спільниками, “як татари”.

Отже, козацтво відображене як могутня військова сила, з якою рахуються всі довколишні монархи, прагнуть залучити її на свій бік, скерувати ці величезні мілітарні потуги у потрібне їм русло, але водночас, ігноруючи козацькі соціальні та національні інтереси, — зумовлювали їх захищати свої права, вольності — потреби жорстокими повстаннями, в яких терпіли не лише винуватці. Водночас вони, навчені гірким досвідом різних своїх спільників, використовували методи терору, грабінництва до мирного населення, виходячи із права переможця чи завойовника. Що характерно, галицькі літописці в описі жорстокостей козацтва керуються не упередженістю, а співчуттям, звинувачуючи московитів в підбурюванні їх до таких дій.

Підхід авторів до характеристики військово-адміністративної верхівки також неоднозначний. Прагнення схилити їх до більшої праці на користь України, церкви зумовлює Копистенського, Могили пишномовно, в панегіричному стилі, описувати предків і своїх сучасників із князівського роду Святополк-Четвертинських, Замоївських, писарів Проскур-Суцанських. Внесок Сагайдачного у відновлення Київської православної митрополії, в перемогу над турками в Хотинській війні 1621 р., створення Української держави Б. Хмельницьким характеризуються як найбільші досягнення козацтва в їхніх рицарських справах. Належно оцінюються Виговський, Дорошенко, якого називають “вождем козаків”⁵¹¹. Мгарський літописець, Туптало високо оцінюють “ясневельможних гетьманів” Самойловича й

⁵¹¹ *Петрушевич А. С. Сводная летопись... с 1600 года. — С. 166.*

Мазепу за їхню державницьку та меценатську діяльність, а галицькі хроністи в постаті Мазепи вбачають надійного спільника й однодумця Петра І.

Якщо гетьманів І. Куцковича, І. Косого, С. Кішку биркулабівський літописець зображує як керівників, неспроможних приборкати козацькі безчинства, то І. Брюховецького, М. Ханенка звинувачують у розпаді громадянської війни, адептами якої згадуються Я. Сомко, П. Тетеря та інші авантюристи. Взагалі, проблема козацьких воїнських справ знаходить своє вираження у трьох спрямуваннях: козаки — єдині надійні оборонці України від зовнішніх ворогів, вони основа боротьби з нехристиянами та жертва власної міжусобної боротьби, що змушує їх служити чужинцям, які, вміло використавши їхню силу, здібності, призвели стан до занепаду. Із занепалим козацтвом занепало і їхнє дітище — держава. Відтворюючи дії й справи козацтва, монастирсько-церковні літописці реалістично зображують складне політичне переплетіння інтересів сусідніх монархів в Україні і маневрування видатних гетьманів поміж ними, щоб зберегти завойовану свободу, та постійне ускладнення ситуації через розгортання громадянської війни, підтримуваної Московією та Польщею; через внутрішні диверсії різних шукачів булави, недалекоглядність і жорстокість татар і турків як козацьких спільників, які всі в сукупності допомогли знищити заново козацькі завоювання.

Козацтво, як і їхні попередники, українська аристократія, не змогли подолати в собі егоїстичні вади, тому не тільки впали жертвою власних політично-моральних помилок, але й віддали за них усю Україну на поталу сусідам. Відкинувши провіденційні традиції пояснення трагедії нації Божою карою, літописці прямо зображують її винуватців ще з княжої доби, помилки яких коштували мільйонів людських жертв, не навчили військово-політичну еліту козацької доби долати в собі вади попередників. Отже, ні князівська еліта Ки-

ївської Русі, ні литовсько-польської доби, ні козацько-шляхетська не виконали своєї історичної місії перед народом і Батьківщиною до кінця, хоча мали для цього непогані можливості — такий висновок напрашується зі змісту творів.

1.1.3. Проблеми війських справ сусідніх народів ставляться двопланово: у взаєминах з Україною та поміж собою. Обґрунтування їх також не однобічне, а залежить від користі для нашої країни чи прихильності авторів. Якщо вони однозначно, керуючись християнськими переконаннями, в діях половців, татар, турків справедливо бачать завойовницькі прагнення, підступність, жорстокість, захланність, людоловство, то стосовно інших — підхід більш розмаїтіший. Навіть тоді, коли татари чи турки виступали спільниками гетьманів у боротьбі проти Польщі, Московії, упереджена настороженість до них не зникає, бо їхні спустошення сіл, міст, масові набори полону, тримали в недовірі й страху всіх. Іншим джерелом упередженості до татар було переконання про їхню маріонетковість у взаєминах із сусідами: допомагаючи комусь за велику платню, вони одночасно своїм звиклим розбійництвом і людоловством шкодили не менше, ніж допомагали, а постійна зрада спільника за вигіднішу платню супротивником чи намагання нав'язати козацтву свій диктат, підсилювали ці переконання. Тому практикована гетьманами співпраця з татарами надто дорого коштувала їм як військово-політичним діячам і особливо українцям. Татари на перших порах конфронтації з українцями були виконавцями як власних прагнень, так і волі турецького султана і намовлянь московського великого князя, але у XVII ст. вони останніх відкинули, зорієнтувавшись на Варшаву, для якої, як і для Криму, зростає могутність козацтва була загрозою. Звідси походить обрана ними тактика руйнування України через вигідне для них комбінування співпраці з ворожою агресивністю.

Суперництво Польщі й Туреччини, в політичне поле яких входили Україна й Крим, не тільки підштовхувало протистояння предків з турками, але й змушувало В. Хмельницького, І. Виговського та П. Дорошенка шукати опори в Оттоманській імперії проти мілітарних планів Речі Посполитої, Московії розірвати Україну поміж собою. Ці корисні політичні наміри гетьманів були зірвані як християнською упередженістю козацтва, так і жорстокостями турків до наших людей. Тому літописці, акцентуючи на підступності, жорстокості, самовпевненості, нерицарськості султанів, ханів, їхніх полководців, постійно підкреслюють, що “невірні”, “нехристи”, “варвари”, як “сарана”⁵¹² сунуть на наші землі, знищуючи на них усе живе. Наголошують, що їхні армії значно нижчого рівня підготовки, ніж козаки і польські жовніри, але шкодять за рахунок величезних добре озброєних військ, впертому наступу на одні й ті ж країни. Літописці по-бароковому антитечно розгортають проблему на матеріалі зображення воїнських справ татар і турків: зовнішній блиск, могутність їхнього війська, ідея підкорення християн несумісні зі внутрішньою протиприродністю мети, озвірілим характером “нехристів”, тому і закінчуються їхні походи перемогами християнських рицарів, якщо лише вони не конфліктують між собою, як це було в Цецорській битві 1620 р., коли “серед поляків і козаків спалахнули чвари”⁵¹³.

Отже, татарська й турецька військові потуги є ворожими для України в державотворчому, етнічному й релігійному проявах, тому вони не можуть знаходити підтримку з козацького боку. Розуміючи це, козацтво брало найактивнішу участь у боротьбі з ними самостій-

⁵¹² Кам'янецька хроніка, повість “Перемога над турками”, галицькі літописи, Гуклівський, літописна хронічка з Мараморощини.

⁵¹³ Кам'янецька хроніка. — С. 96.

но та разом з поляками, московитами, австрійцями, навіть шкодячи собі, бо цим сприяли зростанню могутності сусідів. Мусульманська мілітарна сила стала однією із могильниць української державотворчої ідеї, бо в ній зіштовхнулися два протилежні підходи, в яких політичний раціоналізм не зумів подолати завойовницькі потяги військових і релігійних солдафонів.

Відображення проблем воїнських справ Польщі відбувається трипланово: у протиборстві з Україною, з її суперниками в боротьбі за нашу землю і Литовське князівство та власне в польських справах. У розкритті українсько-польських взаємин переважає антагонізм на соціальному, національному, політичному та релігійному рівнях. Прагнення Польщі зробити з України колонію спричинило пришвидшений темп виходу козацтва на історичну арену, перебрання ним на себе ролі державобудівного суспільного стану з теоретичним обґрунтуванням його православним духівництвом; злиття цих станів у єдиний державотворчий блок. У зображенні протистояння поляка й козака літописці переважно на боці останнього. Під поляком розуміється колонізаційна шляхетсько-військова сила, якій в поводженні в Україні притаманна наглість, вседозволеність, прагнення завести свої кріпосницькі порядки, упередженість до православ'я і певною мірою бадужість до захисту України від татар і турків, анархічність, проти якої бунтували козаки. У взаємному бойовому герці успіхи — по чергові. Письменники ж, переважно, відзначають ті, в яких перемога була на боці козаків. Особливо це стосується операцій Б. Хмельницького 1648 р., перемог П. Дорошенка, походів І. Мазепи на поч. XVIII ст. Одночасно, завдяки зраді московських спільників, руйнінками України зображені Чарнецький, Маховський, королі Ян-Казимир, Ян Собеський, польське і німецьке жовнірство під час “леж”, “стацій” у різні роки.

Літописці відзначають добрий вишкіл польських військ, патріотичність шляхти, особливо у війнах з тур-

ками, шведами, угорцями; схильність до авантюриництва під час московських походів Лжедмитріїв, Глухівського походу Яна-Казимира. Не обминають вони і вагомих досягнень козацько-жовнірської співпраці у війнах зі спільними супротивниками, коли їх називають “нашим військом”: в походах Лжедмитріїв, Цецорській, Хотинській, Віденських війнах проти турків. Вразливими явищами могутності польського війська зображені анархічність шляхти, що породжувала рокоші, конфедерації, своєрідне “козакування” лісовчиків, голоди у війську, гоноровитість, що набувала цинічної байдужості у ставленні до німецьких рейтарів, які масово гинули від перевтоми та хвороб після перемог.

Монастирсько-церковні літописці в переважній більшості емоційно скупко зображують досягнення військової потуги поляків, хіба що пожвавлюють описи у відтворенні їхніх поразок від козаків. Поміркований панегіричний стиль використовують автори “Кам'янецької хроніки” у розповіді про хотинську перемогу, бароковий високий — у повісті “Перемога над турками”, в якій всі заслуги приписані “непереможному леву” гетьману К. Ходкевичу та польсько-литовському війську — нащадкам “сарматів, дійсним синам Марса”⁵¹⁴. Симпатії до рицарства Польщі, Литви притаманні авторів Баркулабівського літопису, а іронія — межигірському, добромільському літописцям. Жорстокість і підступність до галицьких українців, які підтримали Національно-Визвольну війну, описуються в місцевих хронічках.

У цілому, польська військова потуга зображується реалістично в усіх її суперечностях, завоюваннях і втратах, як найбільшим ворогом української ідеї, котра не лише допомогла знищити Козацьку державу, але й, зацікавивши до такої політики московську, призвела до знищення і своєї Батьківщини.

⁵¹⁴ Повість “Про перемогу над турками”. — С. 101, 107.

Міра внеску військ Криму і Польщі у знищення Української держави рівна тій, якої доклали козаки і для їх падіння. Це взаємознищення принесло користь їхньому політичному ворогові — московському абсолютизмові, який на руїнах цих войовничих держав досяг найбільшої могутності в Європі на кінець XVIII ст. Аналізовані твори крок за кроком відбивають шлях зростання могутності московської військової сили, її вперту спрямованість на Захід і Південь. Якщо у XVI — першій половині XVII ст. літописці описують польсько-московські змагання через землі Литви, царської корони (історії із Лжедмитріями), то після Переяславської угоди 1654 р. Україна стає в центрі боротьби їхніх мілітарних інтересів. Прагнення царського уряду нав'язати Україні свою політику, залякати її, посягати міжстанову та міжконфесійну ворожнечу за допомогою польсько-шляхетської політики та внутрішньої боротьби за гетьманську булаву, увінчалася жорстокою громадянською війною, яка посприяла йому в досягненні мети.

Увага літописців до дій московських військ — постійна. З одного боку, відчуваються симпатії до них як сили, яка активно воює проти татар і турків, конфедератів, французів (галицькі, Гукливіський літопис). З іншого — настороженість, пов'язана з активним втручанням у внутрішні справи Польщі у XVIII ст.: “Москва в Польщі колотила” — пише перегінський хроніст⁵¹⁵. По-третє, розчарування, бо всі походи москвитів на Правобережну Україну, в Галичину супроводжувалися жорстокими репресіями проти місцевих людей, духівництва, підтримкою антиукраїнських сил Польщі, сприянням захопленню Західної України Австрією: “Року 1658... Київ воєвода Шеремет спалив”⁵¹⁶;

⁵¹⁵ Петрушевич А. С. Сводная летопись... с 1700 года. — С. 271.

⁵¹⁶ Межигірський літопис. — С. 98.

“Москва до Могилева посилає аби піддавалися, дрожачи перед вирубанням”⁵¹⁷; 1793 р. “7 квітня був у нашій монастирі російський капітан Ільїн і був присутнім при прийнятті присяги монахами... Найяснішої Імператриці”⁵¹⁸.

У загальному, проблема військових справ Московії ставиться в подвійному плані: належно оцінюється її внесок у антимусульманську боротьбу і, одночасно, розкривається колоніальна спрямованість будь-яких “допомог” Україні чи Польщі. Крізь описуваний матеріал проходить виразна думка про цілеспрямоване нищення козацтва, духівництва москвитами з метою повного загарбання України. Царський уряд і його війська були третьою основною антиукраїнською силою — доводять літописці.

Доля нашого народу та його визвольних змагань тісно переплетені з долями центральноевропейських країн XVI-XVIII ст. Гетьмани постійно шукали підтримки в них, аби зміцнити й забезпечити державну незалежність України. Окрім договорів з Кримом, Туреччиною, Московією, Польщею Б. Хмельницьким та І. Мазепою значні надії покладалися на Швецію. Завоювання шведами Польщі в 1655-1657 рр., на поч. XVIII ст. описане в обнадійливих барвах, хоча літописці упереджено відгукуються про них, як про протестантів “нечестивих”. Шведи, порівнюючи з іншими завойовниками, прихильніше ставляться до українського населення. Їх основними супротивниками в XVII і XVIII ст. виступають Польща та Московія, тому літописці не прагнуть глибоко вникати в суть складних взаємин України зі Швецією, зате виразно змальовують її військо як помічників козаків.

Такими є представлені в середині XVII ст. угорці з доби князя Ю. Ракоczego, які допомагали козакам, шве-

⁵¹⁷ Петрушевич А. С. Сводная летопись... с 1700 года. — С. 208.

⁵¹⁸ Сатанівський літопис. — С. 194.

дам побороти Польщу. Закарпатські сільські хроністи XVII-XVIII ст. описують боротьбу угорських куруців з австрійцями за відновлення прав своєї держави, за підкорення собі Закарпаття. В них виражена повага до угорських вояків як сміливих захисників своєї Батьківщини і незгода з їхніми претензіями на землі України: закарпатці виступають австрофілами, бо центральний уряд імперії дійсно багато робив, аби полегшити долю людей краю, збити сепаратистські прагнення угорців.

Проблема воїнських справ австрійців тісно пов'язана з антитурецькою боротьбою XVII-XVIII ст. Літописці відзначають її внесок у подолання могутності Оттоманської імперії, визволення християнських народів з-під її панування. Спочатку в цій діяльності Австрія опирається на козацько-польську допомогу, а з XVIII ст. переорієнтовується на Московію. Вони, використавши допомоги своїх сусідів-угорців, українців, поляків, досягли перемоги над Туреччиною, а визволені народи Балкан, України, Молдови, Волощини, як і Польщі в додаток, розділили поміж собою. Австрійські апетити на слов'янські і неслов'янські народи Центральної Європи були не меншими, ніж московські. Гукливський літописець звертає увагу на факт боротьби французів проти розширення цієї імперії. Сатанівський підкреслює швидке зростання її мілітарної сили за царя Йосифа II за рахунок масової мобілізації на окупованих Поділлі, Галичині⁵¹⁹. Таким чином, на кінець XVIII ст. за оцінкою літописців, Австрійська та Московська імперії, зламавши хребет Турецькій, стали найпотужнішими в Європі.

Зрідка літописці звертаються до проблеми воїнських справ Молдови та Волощини. Вони зображені і як агресивні сусіди, які прагнуть відвоювати від України Буковину, Покуття, частину Галичини, тому організують напади на ці землі; і як піддані турків, котрі беруть участь на їхньому боці в Цецорській, Хотинській

⁵¹⁹ Сатанівський літопис. — С. 175, 177.

війнах, і як зрадливі спільники козацько-польських військ у протитурецькій боротьбі⁵²⁰, і як постійні ворохобники у внутрішній політиці. Нестабільність їх як сусідів змушувала козацтво втручатися в їхні справи, щоб навести лад в них і забезпечити спокій на нашому південно-західному кордоні. Козацьке втручання призвело до значних втрат в особах гетьманів І. Підкови, Д. Вишневецького, гетьманича Т. Хмельницького. Молдо-волоські військові справи нагадують українські у гіршому варіанті: як бачимо зі скупих свідчень, що змальовують загострений нахил до анархізму та отаманщини численних господарів, їх оточення, чим з користю для себе користалися Польща й Туреччина, “допомагаючи” їм. Спроби козацтва дійсно допомогли навести лад у цих країнах не сприймалися ні пропольською, ні протурецькою елітою, а патріотична була надто мізерною, тому вони затято реагували на козацькі походи.

Поставлені в літописах проблеми воїнських справ наглядно підкреслюють громадянсько-патріотичні засади авторів, які намагалися формувати воїнсько-рицарський дух нації. Вони впливають на порушування проблем тісного зв'язку літератури з життям, історично-державницького спрямування творів, послідовного історизму, повчальності та просвітництва. Використання діадних пар: козацько-польське військо, козацько-татарське, козацько-турецьке, козацько-московське, козацько-молдовське, козацько-литовське підкреслює не лише антитетичність їхніх засад, але й трагічність. Діади: козацько-шведське військо, козацько-угорське виражають оптимізм цих нездійснених до кінця корисних взаємин. А в сукупності вони сприяли покращанню розвитку національної самосвідомості як авторів, так і читачів⁵²¹.

⁵²⁰ Кам'янецька хроніка. — С. 95-97.

⁵²¹ Боева Л. Проблемы русской литературы XI-XVIII веков. — С. 8.

1.1.4. Проблема волі в монастирсько-церковному літописанні ставиться в двох вимірах: волі як сили духу та волі як свободи соціальної, національної. В обох значеннях вона має виразне індивідуалізовано-колективне вираження. Оскільки історичний хід життя по-філософськи трактується як трагедія з обов'язковою ідеєю покарання⁵²² за злочини, аморальність, то кожна людина, як його учасник і творець, дійова особа “світу-театру”, несе сповна відповідальність за все, що діється довкола неї. Це спонукає ідеологів і політиків церковно-козацького станів обґрунтовувати ідею потреби боротися з наявними історичними порядками в Україні, заміни їх справедливим суспільним ладом незалежної власної держави. Звідси витікає оптимістичність теоретичних узагальнень і висновків, бо в основі церковного і козацького світоглядів лежали засади християнського гуманізму, реалії демократично-республіканської діяльності козаків. Літописці підкреслено зображують вперту паралельну боротьбу козацтва, яке уособлює всі стани нації, за волю свого народу з різними завойовниками, а з допомогою спільників і за визволення з турецької неволі інших народів разом із Польщею, Московією, Австрією, Молдо-Валахією. Вироблені ним засади волі, як рицарської сили духу, примножені потребами забезпечення умов життя, виконання своїх обов'язків перед Польською та Московською коронами, спонукають козацтво брати активну участь у війнах на їхньому боці, у міжусобній боротьбі, що не тільки знекровлювало його, але й спричинило знищення як зайвої антагоністичної їм сили. Впевненість козаків у тому, що вони, обороняючи свій і чужі народи від різних поневолювачів, зокрема мусульман, виконують Божу волю — є засадничою в їхній діяльності. Вона виправдовує використання різних методів веден-

ня війн, боротьби, покарань, які деколи межують з цинізмом. Але у військових справах вони чесні до краю, відважні, до кінця “доказують”⁵²³ свою рицарську і шляхетність в обороні скривдженого.

У діях, політиці, свідомості тісно переплелися значення волі як сили духу особи, стану, нації зі значенням соціальної та національної свободи, які, зливаючись воедино, керують ідеологією повстань кінця XVI — першої половини XVII ст., Національно-Визвольної війни, громадянської війни, хоча з доби Хмельниччини все більше набирають станового вираження, обґрунтованого гетьманськими ідеологами, й основного у XVIII ст.

Носіями ідеї волі як вседозволеності, анархізму, бутарства козаки виступають у тому випадку, коли їхні права, привілеї чи людська гідність топталися або спонукалися польським, московським чи гетьманськими урядами, як свідчать Баркулабівський та галицькі літописи. Польська шляхта нею керується у виключно станових інтересах, виражених ставленням до українців, у рокошах і конфедераціях проти королів. Селянин — соціальними проблемами, які однозначно засуджуються літописцями. Московська, Польська, Турецька, Кримська, Австрійська монархії виключно завойовницькою політикою.

До трактування проблеми волі у світському житті монастирсько-церковні літописці підходять антитетично. Вони виражають її прогресивною і плідною, підтримуваною християнським віровченням, коли вона спрямована на захист від мусульман, звільнення України від колоніальних режимів, на забезпечення свободи й рівності українців з іншими народами, які проживають поруч на нашій землі (хроніка м. Самбора). Руйнуючою і шкідливою, коли нею керуються завойовники України, гетьмани в міжусобній боротьбі, козаки чи селяни в

⁵²² Історична свідомість та історіософські ідеї літописання XIII-XV ст. — С. 120-121.

⁵²³ Межигірський літопис. — С. 99.

бунтах проти свого уряду, господаря, бо вони цим спонукають руйнування засад національного суспільного ладу, спричинюють в ньому хаос і жорстокості.

У церковному житті проблема волі більш виразно пов'язана з індивідуальними рисами її носія чи носіїв. Вона має переважно вираження сили духу. Відштовхуючись від біблійного вчення, що люди в своєму земному житті “правду замінили на неправду, і честь віддавали, і служили створінню більш, як Творцеві”⁵²⁴, літописці прагнуть доповнити світське утилітарне розуміння волі духовним. Воно спрямоване на очищення душі людини від всіляких злих задумів, вчинків, породжуваних безмежною хіттю до збагачення. Їм, як навчас Йоаникій Галятовський, протиставляються духовні чесноти: “покоря, пост, ялмужна, страннолюбіє, терпеніє, молчаніє, молитва, послушенство, чистость дівичеськая, живот законничий, кротость, справедливость, альбо іншая цнота”⁵²⁵, адресована як світським, так і духовним.

Найбільшою вольовою проблемою духу православних було збереження недоторканності своєї церкви в Україні, обґрунтоване в діаріуші Афанасія Филиповича, який справедливо підкреслює, що порядок у церковному житті є запорукою суспільного порядку, бо релігійні бродіння, утвердження уніатської церкви спричинили “і з козаками внутрнюю войну непотребную”, і численні трагедії в Україні, доки не зрозуміли їх причину, що “не рядом стоїмо”⁵²⁶. Його твердження, що “тепер порядок, ведлуг волі Бозської стаєт, тепер час наступил розділенья благословенних от проклятих, тепер гнів справедливий Бозський і суд Єго страшний в лівуцу пришол”⁵²⁷ узагальнено передає теологічне тлу-

⁵²⁴ Послання св. апостола Павла до римлян. Вірш 25. — С. 181.

⁵²⁵ *Галятовський Й.* Наука, альбо Способ зложеня казаня // Ключ розуміння. — К., 1985. — С. 215.

⁵²⁶ *Филипович Афанасій.* Діаріуш. — С. 104.

⁵²⁷ Там само.

мачення бід України, спровокованих, на їх думку, злими еретичними силами, підтриманими королівським урядом Польщі та діями шляхти. Такого ж погляду дотримується баркулабівський літописець.

Вихід християнської церкви із внутрішньої кризи теологи пов'язували з твердою волею духівництва відстоювати своє віровчення, шукати компроміси у взаєморозумінні, як це бачимо між греко- і римо-католиками, активною пастирською діяльністю, зокрема ієрархів, і тісною співпрацею з військово-державними структурами. Для православних прикладом такої відданості вірі та Україні служить діяльність Ісайї Копинського, Петра Могили та інших ієрархів. Плідна діяльність архімандритів уособлює шлях удосконалення віри та співпраці церкви з владою в творах греко- і римо-католицьких літописців.

У XVII ст. культ волі посприяв широкому поцінуванню індивіда як особистості, здатної повести за собою маси. У церковному житті він ґрунтується на культурі ієрархів, що відповідало ідеям сильної держави зі сильною церквою, їх богообраності та відповідальності за моральний стан вірників. Туптало, як представник і виразник даного вчення, узагальнює його і на церковному літописцеві: “Під назвою і образом літописця бажав би якісь корисні моральні повчання писати, щоби читача не тільки історіями, але і моральності повчати”, бо “любов все терпить і гріхи покриває”⁵²⁸.

Воля духу, за твердженням літописців, повинна морально облагороджувати вчинки людини. Тому вони розуміють, що виконати своє призначення церква зможе лише за умови, що нею керуватимуть особи винятково моральні і вольові. Їх моральність і воля проявляються не тільки в християнському самоудосконаленні, але й в церковно-громадській праці. Тому зображені в творах попи, ченці, ієрархи багато зусиль докладають на відстоювання й

⁵²⁸ *Туптало Дмитрій.* Діаріуш. — С. 82.

поширення свого віровчення (Баркулабівський, Сатанівський, Лаврівський, Винницький літописи), розвитку освіти (Лаврівський, Сатанівський), земельне збагачення (“Відомість” Мотронинського монастиря). Щоб могли виконувати свою місію, потрібні були ще значні матеріальні кошти, які треба заробляти. Духівництво переконалося, що фізична праця на розбудові храмів Божих, оброблювані землі є дієвим доповненням до сумоудосконалення, корисною у прилученні їх до загальносуспільного життя. Воно естетизує не лише працю, але й засоби і шляхи збагачення нижніх верств суспільства, виробляючи норми буржуазного світогляду. Наскільки монастиреві чи церкві вдається досягти бажаної мети, свідчать самі літописи, в композиції яких майстерно переплетені картини високого з буденним, духовного з матеріальним, що підкреслює реалістичність підходу авторів до зображення життя. Вони звертають увагу на процес формування нової людини зі своєю філософією моральних цінностей, згідно якої культурно-освітня, релігійна, фізична, підприємницька та військова праці є рівнозначними для нового, феодального, суспільства в Україні. До них долучається і праця літописця як дзеркало шляхів удосконалення людини. Такі вольові діячі на нивах віри, підприємництва, мистецтва, як свідчить один із літописців, заслуговують, аби про нього “кожен мешканець тутешній мав у серці пам’ять і хай скаже: “Вічна йому зі святыми пам’ять” (Сатанівський).

Монастирсько-церковні літописи України виробили оновлений образ “рицаря Христової віри” — монаха — як образ духовно багаті особи і суспільно-громадського діяча, працелюба і господарника, здатного шукати нові шляхи виживання та розвитку за будь-яких політичних, економічних умов, бо в основі його діяльності лежить сила волі борця за духовне збагачення людини, яке можливе за матеріального добробуту.

Сила суспільної волі світських осіб, козаків вплинула на силу духовної волі церковників, але про зворот-

ний вплив можна вести мову із певними застереженнями, зате виклад матеріалу в літописах відповідає вимогам барокового письменства, в якому поєднані релігійна та світська сфери⁵²⁹.

1.1.5. Проблеми слави/неслави, ганьби надзвичайно давні як у світовому, так і національному письменстві. Вони тісно пов’язані з такими поняттями, як честь, святість, совість, гріховність. Честь князя, як і його слава, є улюбленою темою літописців княжої доби, договірних документів, “Повчання” Володимира Мономаха, “Моління” Данила Заточника. В “Ізборнику Святослава” 1076 р. виражене уявлення про Бога як абсолютну честь, втілену в його триєдиності, згідно якої Отець, Син і Дух Святий мають триєдину волю, єдину славу та честь. У тодішніх творах “небесна” честь протиставлялася земній славі (“честі світу цього”), бо перша, як елемент абсолютного, є духовною, а друга, як породження людське, — відносна, тілесна, гріховна⁵³⁰. Поняття честі як святості, а слави як набутої діями і вчинками якості особи — стійкі в давній літературі. У монастирсько-церковних літописах переважно ведеться мова про дії, вчинки героїв оповідей, що відповідають поняттю слави/ганьби, хоча в їх змісті розуміється честь/безчестя, особливо тоді, коли автор міркує з приводу духовно-богословських питань чи проблем, умотивувань поступків світських людей. Всі стани дбали про власну честь і славу, бо це було природною потребою тодішньої етики й моралі, хоча в літописах переважає матеріал про козацьку та церковну. Ганьблені офіційною ідеологією Польщі, Московії колії-гайдама-

⁵²⁹ Чижевський Д. Історія української літератури. — С. 242.

⁵³⁰ Черная Л. А. Представления о чести и бесчестии в русской литературе XI-XVII вв. // Древнерусская литература: Изображение общества. Сб. науч. трудов. — М., 1991. — С. 56-57.

ки вважали себе оборонцями “чести своєї монархині і польського короля”⁵³¹ проти барських конфедератів, як і козацтво Б. Хмельницького в 1648 р. свій виступ проти Польщі пояснювало потребою допомогти Владиславу IV утихомирити свавільну шляхту. Ареол військової та церковної слави, різнобічно зображуваний в тодішній літературі, спрямований на виховання рицарських і громадянських чеснот, тому до нього з боку авторів свідомий підхід, критичний і індивідуалізований, згідно засад станової моралі та національних ознак. Але все-таки переважає реалістичний підхід, опертий на об’єктивні судження письменників, підсилений бароковою антитетикою, що надає зображенню подій, вчинків, висновків правдивості.

Слава козацтва як війська ґрунтується, за розповідями літописців, на їх військових перемогах над різними супротивниками, зокрема татарами, турками, поляками; на рицарських чеснотах, патріотичній самосвідомості, безмежній любові та захистові православної віри, обороні честі рідної землі. Слава українського, польського, литовського війська в боротьбі з магометанами, московитами виражена такими ж чеснотами, відтвореними авторами Баркулабівського, Короткого Волинського літописів, Кам’янецької хроніки, повісті “Про перемогу над турками” із позицій громадян Речі Посполитої.

Особливої емоційно-раціональної переконаності набуває проблемне поняття слави в особистісному трактуванні. Гетьман П. Сагайдачний заслужив вічної слави і честі своїм талантом полководця в кримських походах, перемозі в Хотинській війні 1621 р., гнучкою політикою налагодження українсько-польських взаємин, відновленні Київської православної митрополії, підтримці церкви, монастирів, братського руху.

⁵³¹ Шпитковський І. Мемуар Домініка Завроцького про Коліївщину // ЗНТШ, 1910. — Т. 47. — С. 32.

В. Хмельницький її здобув як гетьман і політик перемогами над поляками, відновленням незалежної держави. І. Самойлович, І. Мазепа — ктиторською щедрістю в розбудові монастирів, церков, зокрема Мгарського.

Рицарська слава, як найбільше визнання військового дару й умінь, притаманна Сагайдачному, Б. Хмельницькому, характерна вчинкам польських гетьманів Потоцького, К. Ходкевича, німецькому рицареві Денгофу, угорському розвіднику Фекету, учасникам Хотинської війни, про яких із захопленням пишуть кам’янецькі хроністи, автор повісті “Перемога над турками”. Їхні вчинки повністю відповідають кодексів рицарських чеснот, згідно якого, продовжуючи славу блятьків, справжні рицарі вважають за честь “головами... накласти за Батьківщину, а не втікати звідси з ооромом; накажи (гетьмане. — М. К.) нам іти у вогонь, накажи — на вірну смерть, і ми із задоволенням підемо туди, і ти побачиш, що для нас честь миліша за одоров’я і в такому разі, на цьому полі, де можна впізнати рицаря, ми на все дамо Богові клятву”⁵³².

Єдність рицарської слави зі славою християнською є наскрізною в її обґрунтуванні різними літописцями. Послання світських і християнських чеснот притаманне героям родовідних панегіричних оповідей Копитенського, Могили та їх предкам. Вони, як носії історичної слави роду, покликані, за повчаннями письменників, дбати про її примноження воїнською, адміністративною, духовною, патріотичною діяльністю. Як представники національної еліти мають дбати про розвиток рідної культури, мови, освіти. Для крехівського літописця ідеальним виразником власної, родової та національної слави є князь В.-К. Острозький — воїн, політик, меценат, оборонець віри. Меценатство, ктиторство (як навечно заслужена слава для себе і нащадків)

⁵³² Перемога над турками під Хотиним. — С. 103.

підкреслюється в кожному творі, в яких позитивно змальовані образи пожертводавців різних станів.

Слава московських царів виражена їх боротьбою з мусульманами, конфедератами. Австрійських цісарів — у наведенні твердої законності, порядку в державі, в щедрій допомозі закарпатцям. Слава дідичів, урядовців — у їхніх маєтках, праці. Слава ремісників, селян — у праці та тій користі, яку вона приносить людям, державі. Праця воїнська, розумова, фізична, облагороджена особистісними морально-етичними рисами, приносить конкретній людині таку мірку слави (честі), якої вона заслуговує своїми діями, вчинками. На колишню славу предків, як доводять літописці, нащадок лише тоді має право, коли він конкретно власною працею її продовжує. Не тільки родова чи станова приналежність впливають на її заслуговування чи успадкування, а й особиста діяльність (приклад — доля Ю. Хмельницького). У тлумаченні цієї проблеми бачимо ренесансно-просвітницький підхід літописців, опертий на філософію антропоцентризму і самопізнання, виражену через працю, досвід і національну етнопсихологічну традиційність.

Проблема слави/честі духівництва відтворюється як слава Божа і виражена мірою його заслуг у релігійно-суспільній праці, зреалізованій у розбудові храмів, удосконаленні віровчення через проповідницьку, літературно-богословську діяльність, розвиток освіти, літописання, виховання віруючих та у матеріальному збагаченні монастирів, церков, їх мистецькій оздобленості, впливові на суспільне життя. Вона обґрунтовується через зображення діяльних образів монахів, попів, особливо ієрархів, які особистою активною працею служать прикладом для діяльності всього духівництва, світських людей. Коло тих життєвих проблем, вирішення яких приносить славу ігуменові, детально описує сатанівський хроніст: “Цю церкву той же гідний і стараний суперіор Савицький приоздобив всередині величними олтарями так, як ніде на Поділлі, забезпечив

її уборами та начинням — чашами, хрестами і кадильницями срібними... Він же збудував цегляний монастирський корпус на два поверхи, хоча не вишуканий, зате зручний. І це служить для нього за велику честь, бо він, не маючи жодної суми, не маючи фундатора, але єдино керований провидінням Божим, зробив таку велику справу. Крім того, землю, де зараз фільварок, він купив у міщан; потім фільварок знизу, де зараз город, на гору переніс і там належним чином досить зручно збудував стайні, стодолу, пекарню і обори для худоби”⁵³³ (підкреслення наше. — М. К.).

Дієві та винахідливі ігумени і священики, поєднуючи талант богослова і господарника, є надійною опорою в нормальному розвитку закладів, у примноженні їхньої слави. Враховуючи, скільки праці, енергії, коштів віруючих і духівництва затрачено на розбудову, облаштування храмів, налагодження монастирського чи церковного господарства, монастирі й церкви зображуються дійсно величними, гідними слави і пам’яті духовними осередками.

Подальшу їм славу приносять праці розуму і рук монахів, ієрархів, книжників: монастирські школи, шпиталі, притулки, написані чи перекладені богословські навчальні книжки, мистецьки розмальовані храми, мощі, гробниці святих чи подвижників, працюючі ченці та світські люди, котрі разом досягають здобутків. Ні церква, ні монастир не відгороджуються від світського життя з його турботами, проблемами, здобутками. Тому образи працюючих монахів, ремісників, селян, які не тільки вміють і хочуть добре працювати, але й по-розумному ведуть облік та розрахунки свого господарювання, допомагають економічно зростати їм, є носіями і творцями слави Божої та власної. Збагачення монастирів, церков за рахунок підтримки меценатами, закупівлі ґрунтів, налагодження мануфактурно-

⁵³³ Сатанівський літопис. — С. 155.

го виробництва — природний шлях розвитку народно-го господарства, складовою частиною якого виступає церква.

Зафіксована різнобічна діяльність монастирів, церков — це також складова частина їхньої слави, слави краю, нації, історію яких вони примножували своєю діяльністю. Свідома служба рідному народові, Батьківщині, за визначенням Копистенського, Могили, Филиповича, Туптала, є тією славою, котра твориться в ім'я Бога і добра, є засадничою в розумінні віри, про чистоту й поширення якої вони дбають у щоденному житті, працюючи духовно і фізично.

З проблемою *слави/честі* тісно пов'язані *проблеми героїчного та буденного*. Як свідчить аналізований матеріал, церковні літописці розуміли їх тісний взаємозв'язок: буденні справи, виконані на досконало-зразковому рівні, завершуються героїчним вчинком, результатом і, навпаки, постійні потреби звершувати героїчні подвиги в битвах з ворогами душі і тіла, в доланні хаосу стають буденною нормою життя суспільства. А найкращі й повчальніші їхні зразки стають змістом поняття слави/честі. Проблема слави/честі відповідає народному розумінню гордості, здобутку.

Проблема неслави/ганьби в монастирсько-церковному літописанні опрацьовується так само активно, як і слави (честі). Вона також виражає рівень ціннісного критерію людини історично, як і слава, відповідає глумачному розумінню, що “зла слава” твориться “злыми людьми”⁵³⁴, підкреслює пояснення авторами марності життя на цьому світі тих людей, які своїми вчинками, діями, працею не приносять користі, виступає антитезою до слави (честі).

⁵³⁴ Яковенко Н. “Чоловік добрий” і “чоловік злий”: З історії ментальних установок в Україні-Русі кінця XVI — середини XVII ст. // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія*. — К., 1992. — Т. 1. — С. 47-91.

У діях козацтва проблему ганьби (неслави) ставлять літописці в описах дій різних супротивників. Ганьбою польської шляхти одностайно визнають анархічність, чванливість і непостійність, здатність до зради під час битв, як це було в Цецорській і Хотинській, опозиційність до королів, яка виражалася шляхетськими бунтами-рокошами, конфедераціями. А замах шляхтича Пекарського на Жигимонта III в 1620 р. є логічним проявом анархізму, “підбурюваного ворогом душі”⁵³⁵. Натуралістичний поширений опис покарань винуватцям підкреслює засудження літописцями свавільств шляхти як їхньої ганьби. Таким часто виступає і їх військо, котре поводить з мирним українським людом, як “татари”⁵³⁶. Зрідні польській шляхті зрадливі й анархічні молдо-волоські господарі та їхнє оточення, які постійно шукають вигоди, уникаючи відкритої боротьби з турками⁵³⁷, чим ускладнюють становище спільників.

Тавро ганьби притаманне московським воякам, які під час загарбницьких походів у Білорусь, в Україну жорстоко поведуться, спалюючи міста, села, церкви, убиваючи людей⁵³⁸. На цареві Петрові I як тиранові свого і завойованих народів, розпусникові⁵³⁹. Афанасій Филипович вважає ганьбою для короля Владислава IV та українського православного духовництва існування греко-католицької церкви. На думку баркулабівського літописця, організовані польськими аристократами походи Лжедмитріїв на Москву, як і московські політичні ігри довколо них, також є ганьбою для обох державних верхівок⁵⁴⁰. Та найбільшою ганьбою для хрис-

⁵³⁵ Кам'янецька хроніка. — С. 97.

⁵³⁶ Баркулабівський літопис. — С. 81.

⁵³⁷ Кам'янецька хроніка. — С. 96.

⁵³⁸ Баркулабівський літопис. — С. 50; Межигірський. — С. 98; галицькі хронічки.

⁵³⁹ *Туптало Дмитрій*. Келійний літопис. — С. 415.

⁵⁴⁰ Баркулабівський літопис. — С. 83-85, 87-88.

тия зображений розгул татарських людоловів і турецька могутність. У Кам'янецькій хроніці та повісті "Перемога над турками" зі Супрасльського монастирського літопису вона виражена у зображенні жорстокості, військової бездарності і зарозумілості султана Османа, його паші Харакаша, волоцюг-добровольців⁵⁴¹, практикуванні наклепів і пліток на супротивника під час Хотинської війни. Вершиною ганьби татар і турків кам'янецькі хроністи вважають їхнє полювання на людей, які підвозили харчі військам, нищення ними церков, а автор панегіричної повісті — втечу їх армій з поля бою перед переможним наступом. Усі християнські літописці керуються релігійною упередженістю до них, що допомагає їм поглиблено увиразнити засади створення цілком негативного образу супротивників, позбавленого в своїх діях рицарських чеснот.

У церковно-монастирському житті, за свідченням густинського літописця, ганебними є вчинки мгарського, густинського, ладинського ігуменів, які спровокували втечу монахів у Московію, знищивши монастир. Для нього провокації, шпигунство не сумісні з діяльністю духівництва⁵⁴², оскільки це компрометує самі засади церкви.

Простежений шлях обґрунтування проблем слави і ганьби засвідчує літературний підхід письменників до них, спрямований на психологічне умотивування дій та вчинків героїв оповідей. Досягаючи зворушливості, літописці естетизують натуралізм у зображенні "низьких" справ людей, піднімають "добрі" буденні на "високий" рівень ієрархічних цінностей, одухотворяючи їх ідеалами християнської моралі в руслі барокової естетики.

1.1.6. Проблема ідеалів у монастирсько-церковно-літописанні тісно пов'язана із загальним суспільно-

⁵⁴¹ Кам'янецька хроніка. — С. 102.

⁵⁴² Літопис Густинського монастиря. — С. 17, 28, 29.

культурним розвоєм в Україні, бо в літописах виразно "відбивалися літературний смак та ідеологія часу"⁵⁴³, характерні жанрові як синтезові науки та мистецтва.

Військова і духовна боротьба українців за соціальне й національне визволення, за повнокровне життя своєї церкви постійно вимагали активного ідеологічного обґрунтування шляхів і мети її продовження, аналізу пройденого, накреслення перспективи. Тому, за великим рахунком, "у соціально-естетичній оцінці всенародної боротьби проявилася велич морально-естетичного ідеалу, провідними рисами якого є — свободолюбство, героїзм, моральна досконалість"⁵⁴⁴.

Основним романтизованим ідеалом, здатним об'єднати всі верстви народу, залишався вироблений ще в XV-XVI ст. образ-ідеал України, державної в минулому, залежної тепер, чисто православної, багатой на святих подвижників тоді і з'єретизованої зараз. Розгортання національно-визвольного руху козацтва наприкінці XVI ст. зумовило духівництво як у богословській, так і літературній діяльності примкнути до нього, виробити і йому, і собі спільну ідеологію, котра й об'єднала їх в одну силу⁵⁴⁵. Це об'єднання з виразною політичною програмою засвідчило про вихід на історичну арену оновленої повнокровної нації, для закріплення якої в міжнародному світі потрібно їй відвоювати свою територію. "Таким способом українська еліта в Речі Посполитій обґрунтовувала свої права і права православної церкви, витворюючи ідею тяглості руської історії за обставин визнання яко володаря на Русі

⁵⁴³ Чижевський Д. Історія української літератури. — С. 288.

⁵⁴⁴ Іванько І. Очерк развития эстетической мысли Украины. — М., 1981. — С. 49.

⁵⁴⁵ Драгоманов М. П. Україна в її словесності // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. — У Львові, 1899. — Т. 1. — С. 20-21.

короля з чужої династії”⁵⁴⁶. Якщо митрополит Йов Борецький і його коло доводять, що ми беремо “лиш те, що перед тим мали”⁵⁴⁷, то Афанасій Филипівич, враховуючи конфліктний стан між уніатами та православними, ополяченою шляхтою й козацтвом, вчасно закликає примиритися, бо всі національні біди маємо через те, що “не рядом стоїмо”⁵⁴⁸.

Підняте на історичний щит загальнонаціональне гасло-ідеал вільної державної України, вимагало його станового, конфесійного, краєвого “розшифрування”. Для козацтва в його антимусульманській і визвольній боротьбі, відстоюванні прав православної церкви і забезпеченні участі цього духівництва в державотворчому процесі, вищими мірами їх свідомості вважалися рицарські чесноти. Культ козака-рицаря, патріота і оборонця “правдивої віри” найбільше відповідав тодішнім реаліям і потребам, він поширювався і на ту шляхту, яка приєдналася до цих змагань. Прикладом виступав “славний рицар” гетьман П. Сагайдачний, який зі запорізьким “рицарством” забезпечив віднову Київської православної митрополії⁵⁴⁹. Такі рицарські “цноти” повинен проявити кожен український шляхтич, відмовившись від служби чужинцям, повернувшись у лоно рідної церкви та України, — переконує М. Вишневецького Ісайя Копинський, бо, як свідчать “літописці російськіє, і пам’ять людська, подаючая от рода в род, з уст не виходить же подкове... кровь за віру і за Отчизну проливали”⁵⁵⁰, то так повинні діяти і вони.

⁵⁴⁶ Величенко С. Володарі і козаки: Замітки до проблеми історичної легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII-XVIII ст. // *Mediaevalia Ucrainica*. — Т. 1. — С. 118.

⁵⁴⁷ Борецький Йов. Протестація. — С. 325.

⁵⁴⁸ Филипівич Афанасій. Діаріуш. — С. 104.

⁵⁴⁹ Копистенський Захарія. Родовідна кн. С. Святополк-Четвертинського. — С. 72.

⁵⁵⁰ Там само.

Політичні справи вимагали ідеалізації не тільки козацтва, Запорізької Січі як української Палестини, яка захищала християнську віру від сусідніх “агарян”, але і шляхти. Агітація на її повернення до українських національних справ, державницької служби притаманна панегіричній, геральдній поезії, літописанню, котрі розвивають світогляд і естетику класицизму. В монастирсько-церковному літописанні вона виражена скромніше. Через обґрунтування шляхетності, рицарськості українського козацтва, панства, духівництва ставляться проблеми розвитку національної самоповаги, самосвідомості як вкрай актуальні. Вони особливо проявляються, коли Б. Хмельницький розпочав Національно-Визвольну війну, масовим влиттям у козацтво міщан, селян, дрібної шляхти, прилученням до спільної боротьби населення Поділля, Волині, Галичини. Як влучно замітив один із літературознавців, рицарство козаків має яскраву національну забарвленість, бо, крім ідеалу рицаря, воно сповідує ідеї вольностей, свободи, православ’я⁵⁵¹. Політична активність і свідомість козаків вилилися в державобудівничому процесі, в якому вони відстоювали засади християнської козацької республіки. Літописці, аналізуючи політично-господарську діяльність гетьманів, їхні заслуги, зупиняються на яскравих виразниках промонархічного ладу — Б. Хмельницькому, І. Самойловичу, І. Мазепі. Зображення досягнень московських і австрійських монархів, увага до них дають підстави гадати, що в монархічній дисципліні вони бачили порятунок і утвердження державності України, навіть, можливо, орієнтуючись на корисну практику ієрархічності католицької церкви.

Ідеальна вільна Україна бачиться від Люблина (Добромільський літопис), Закарпаття і до Дону, Чорного моря. Власне, в ці порубіжні краї постійно спрямовані

⁵⁵¹ Дашкевич Н. П. Рыцарство на Руси — в жизни и поэзии // *ЧИОНЛ*. — К., 1902. — Вып. 4. — С. 14.

думки літописців, козацькі дії, справ їхнього “спільника” — московського царизму, який, заперечуючи їх право на повнокровну державність, сам узяв на озброєння цю мілітарну стратегію, майже повністю зреалізувавши її на власну користь у XVIII ст.

Важливим ідеалом є воля, зображена у подвійному вираженні: свободи — національної і станової та спонуки до дії. Літописці позитивно її оцінюють тільки в тому випадкові, коли вона є корисною; засуджують як прояв анархізму, свавілля, “своєвольства”, до якого вдавалися як козаки, шляхта, так і окреме духівництво. Особливо плідним виглядає цей ідеал в описах внутрішніх церковних справ на тлі суспільного життя. Бажання духівництва бути корисним українській справі, забезпечити нормальні умови функціонування своїх церков, належний матеріальний добробут зумовлює їх постійно раціонально діяти, творчо працювати. Вони, узагальнивши наявний практичний життєвий досвід, затвердили в жанрі образ ідеального ієрарха, попа, які всю свою діяльність спрямовують на забезпечення належного розвитку освіти, віровчення, культури та господарства. Ці особи (Петро Могила, Ісайя Копинський, Макарій Русинович, Парфеній Ломиковський, Михайло Грігашій та ін.) є людьми яскравого буржуазно-просвітницького світогляду, прообразами світських підприємців з літератури XIX ст. Їх творча пастирсько-господарська діяльність увиразнює і матеріалізує ідеальні образи монастирів, церков як центрів і опор національного, політичного, культурного, освітнього і економічного життя. Зображені Києво-Печерська лавра, Мгарський, Сатанівський, Лаврівський монастирі є такими ж опорами національного духу, як і Запорізька Січ. Ідеальні образи ієрархів і ченців позбавлені, в переважній більшості, міжконфесійної упередженості. Християнська терпимість на тлі міжнаціональних і міждержавних воєн відбиває процес поступового примирення між католиками східного і західного обрядів, ними і

православними. Греко-католицькі хроністи коліївську різню оцінюють швидше як московську церковну провокацію. Ідеалом і символом українського православ'я залишався Київ з його Софією та Печерською лаврою, який для них є духовним Єрусалимом; для греко-католиків — Рим як центр справжнього віровчення, в якому вони знаходили різнобічну підтримку.

Виходячи з реального важкого життя, літописці висловлюють оптимістичне міркування, що, коли людина дійсно віруюча і бажає творити добро, то, докладаючи до праці зусилля, вона “з Божою допомогою” зможе досягти мети, її зрозуміють і підтримають люди. Віра як морально-психологічний чинник визначає міру усвідомлення людиною потреби власної діяльності. Тому, коли в ній поєднуються віра в Бога з вірою в свої сили і бажання творити добро, вона обов'язково досягне мети за умови, що спочатку дбатиме про загальне. Власне, такий світогляд і такі переконання притаманні тим зображеним діячам, які відповідають поняттю ідеального героя, розробленого в духовно-світській літературі княжої доби: в житіях, написаних Нестором Літописцем, Києво-Печерському патерикові, “Повчанні дітям” Володимира Мономаха, на що вказує Захарія Копистенський у цитованій родовідній. Тому *ідеал християнської віри* в монастирсько-церковних літописах набирає, крім світоглядного, і політичного значення, а церковні діячі за своїм внеском не лише зрівнюються з військово-політичними, але, як це бачимо на прикладі греко-католицького, замінюють їх і залишаються єдиною елітною силою в Західній Україні, яка свою діяльність продовжує у подальшому національно-визвольному руслі.

Ідеал волі як свободи і в духівництва, і в козаків — спільний, опертий на християнські та громадянсько-політичні засади. Підсилений ідеалом віри, він став засадничим у національно-визвольному русі XVI-XVIII ст. з яскравим проявом етико-релігійного підходу в його трактуванні та обґрунтуванні.

У сукупності попередні ідеали відображають політико-світоглядні засади національної еліти. Оскільки в творах звернута увага і на низи суспільства, то з описів Баркулабівського, Мгарського, Сатанівського, Лаврівського та ін. літописів постають образи надзвичайно працюючих, талановитих селян, міщан, ремісників, благородних у своїй духовності та терпеливості, упереджених до будь-якої над ними наруги. Їм, як і козацтву, притаманне загострене почуття справедливості, волі, сумління, що зумовлює приєднуватися до визвольної боротьби. Ошляхетненість низів увиразнює шляхетність козаків та ще не одідиченої старшини. Для них ідеали волі, віри, України мають те саме значення, що і для еліти. Тому *ідеал духу нації* набирає конкретних рис, визначених І. Іваньом: свободолюбство, героїзм, моральна досконалість, притаманних у кращому прояві всім верствам.

Антиподом цим ідеалам виступають такі риси національного характеру, як загострений індивідуалізм, інфантильність, які призводять до дієвих проявів отаманщини, анархізму, пристосуванства, зради, що і спричинило при наявності всіх засад самостійної держави, її втрату. Українець постає з літописів в образі стоїка, який мужньо бореться з різними бідами, воює за інтереси нації, розбудовує в жахливих руйнівних умовах господарське і культурне життя. Одночасно він, як жертва власних вад і сильніших супротивників, є руйнівником власних завоювань. Ця барокова риса характеру українця є його національною “самтожністю”, котра його і рятує, і губить, “допомагає” робити з Батьківщини земне чистилище для себе і райський закуток для завоювників. Тому образ-ідеал України, який постає з монастирсько-церковних літописів, є бароково контрастним, суперечливим, але оптимістичним. Із зникненням з політичної арени діячів козацько-шляхетської еліти залишилися церковні, котрі розпочали новий етап національного відродження з ренесансу рідної мови, історії, підняття на вищий щабель освіти.

В основу своєї діяльності вони поклали вироблені попередниками чотири основні ідеали: Віра-Батьківщина-Праця-Воля, які відбивають увесь спектр духовно-політично-економічних вартостей українця, культурно-державницький підхід літописців до ідеології. Як писав П. Голубовський, “літописець часто висловлює свої симпатії та антипатії і цим доволіно виражає ідеали того суспільства, членом якого він був”⁵⁵². Літописці, вводячи в політичну думку ідеологеми “Київ — другий Єрусалим”, а “Запорізька Січ — друга Палестина”, підкреслюють духовно-культурницьке спрямування не лише своєї ідеології, але й немілітарне призначення України. Їхній гуманістично-просвітницький підхід до політичної думки в добу національно-визвольних змагань виражає дух і культуру українців і протистоїть мілітарній ідеології сусідів. Хоча це протистояння у XVIII ст. завершилося поразкою, але треба пам’ятати, що козацтво політиками “зробило православне духовенство та Єрусалимський патріарх” і воно побачило “більшу перспективу”⁵⁵³, бо надало перевагу духовному, вічному, визвольному процесові над завойовницьким, не зрадило рицарському кодексові честі.

1.1.7. Проблема етнічної самосвідомості тісно пов’язана й переплітається з попередніми, але має власні конкретні ознаки. Літописці однозначно усвідомлюють себе діячами національної культури, тому прагнуть у творах максимально зафіксувати й розповісти про ті явища, котрі відбивають особливості життя українців у історичному розвитку, а про їх взаємини з чужинцями настільки, наскільки вони доповнювали характеристику своєї нації. За твердженням дослідника, національна свідомість “об’єднує і перетворює первісний нарід у но-

⁵⁵² Голубовский П. Очерк постепенного появления главнейших вопросов по разработке летописей // Университетские известия. — К., 1886. — Т. 10. — С. 202.

⁵⁵³ Грушевський М. З політичного життя Старої України. — К., 1917. — С. 55.

вітню націю”⁵⁵⁴. В аналізованих творах маємо справу з авторами, які жили й працювали в різних краях України, котрі входили впродовж XVI-XVIII ст. до багатьох державних утворень на наших теренах. Незважаючи на політичну розірваність, їх об’єднує національна спільність, виражена в прагненні ширше зобразити національно-визвольну боротьбу з поневолювачами, релігія, мова, історична пам’ять про колишню державну цілість і могутність України, тематика і проблематика літописів. Княжий “пресловутий град — Палестина” Київ⁵⁵⁵, запорізьке козацтво становлять той політично-державницько-культурний центр, який об’єднує всі етнічні краї України в одну духовну спільноту.

Крайові монастирсько-церковні літописи проблему етнічної самосвідомості розглядають у кількох вимірах. Вони чітко визначають її межі на заході Берестейщиною, Люблинщиною, Попрадом, на південному заході порубіжжям Поділля з Молдо-Валахією, на півдні — з татарськими ордами, на сході та півночі з Московією й Білоруссю. Традиційно вживають топоніми “Русія”, “Росія”, “Мала Русь”, “вся Мала Русь”, “вся Мала Росія, Україна”, “Україна”, “Вкраїна”, “вся Україна”. Термін “Україна” вживається то як синонім до терміна “Мала Русь”, то як локалізований в його поширенні на схід і південь з Поділля, тобто на Правобічне Придніпров’я, Гетьманщину, Запоріжжя. Хоча твори мають крайову прив’язаність, та в них відбита постійна увага до подій своїх сусідів: закарпатці, описуючи події на Верховині, Бескиді, Мараморощині, Бродіівщині, Попрадці цікавляться справами в Галичині, в Україні⁵⁵⁶;

⁵⁵⁴ Бочковський О. І. Наука про націю та її життя. — Нью-Йорк, 1958. — С. 9.

⁵⁵⁵ Добромильський літопис. — С. 239; Сатанівський. — С. 177, 179; Мгарський. — С. 58, 67, 69; Межигірський. — С. 98-99; Винницький. — С. 19-20 та ін.

⁵⁵⁶ Нариси історії Закарпаття. Т. 1: З найдавніших часів до 1918 року. — Ужгород, 1993. — С. 172.

галичани надто уважні до подій в усій Україні, так само як подоляки чи лівобережці, церковні ієрархи.

Розповідаючи про різні взаємини українців із сусідніми народами чи народом, до держави якого входить той чи інший край, літописці відмежовуються за етнічними та територіальними ознаками, використовуючи відповідні етноніми чи топоніми: земля Польська, Корона Польська, Польща, поляки (ляхи), король Польський; Москва, Московія, Московська земля, москалі, москва, цар (цариця) Московські; татари, турки; волохи; Австрія, німці; країна Угорська, угри; Шведи, король Шведський, шведи. Навіть, воюючи разом з поляками чи московитами, автори підкреслюють окремішність козацьких формувань від спільників: поляки і козаки, польський табір і козацький табір (Кам’янецька хроніка); козаки і московити, козаки і москалі (галицькі літописи), військо Запорізьке і московське (козацькі літописи). Аналогічно підкреслюється церковна окремішність греко-католицької церкви від римо-католицької: “наш російський клір дієцезії Мукачівської” (Гукливецький літопис), “руська релігія та обряд” (хроніка Щебрешинської церкви). Так же і православні підкреслюють свою українськість через титули ієрархів: митрополитів Київських і Галицьких та “всея Малої Росії” (Мгарський літопис, діаріуші Филиповича, Туптала, хронічки Ясинського, Кроковського), “церков святая Російська” (Петро Могила), єпархія Львівська (Підгорецький літопис). Римо-католики також підкреслюють свою діяльність для України (Винницький літопис).

Давність української державності, аристократії, її заслуги перед нею в минулому, потреби служити й тепер підкреслюються їхніми родовідними з виразним національним акцентом: “князі Російські” (Петро Могила), “монархи роські”, “княжата росккіє”, “князства росккіє” (Захарія Копистенський). Аналогічний підхід і до козаків та їх старшин, яких підкреслено

титулюють військом, рицарством запорізьким, бузькими козаками, гетьманами Запорізькими.

Етнічна самоназва українців підкреслює історичну давність, пов'язану з географічною: руські (Гукливіський літопис), руснаки (Жерестурська хроніка), русини (галицькі літописи), “род російський, глаголемий козаки” (Густинський монастирський літопис), козаки, козаки запорізькі українські.

Українці мають “старий календар, тобто руський”, якого дотримувалися вірменські католики⁵⁵⁷, власний курс грошей тих держав, до складу яких входили: “100 динарій 30 злотих польський, а український 15, а угорський.., у динарію 3 чехи, а український алтин, а польський 9 гроші” — пише хроніст із с. Драгове на Закарпатті⁵⁵⁸.

Мову як одну з ознак національної самобутності також називають з використанням архаїчної термінології: “руська мова”, “словенська”, “слов'янська” (галицькі літописи), “руська” (закарпатські), “батьківська мова” (“рідна мова”) (Лаврівський), “прирожоний свой славенський діалект”, “язик словенський”, “іллиричеський діалект, то єсть славеноросійський” (Захарія Кописиенський).

Незалежно від того, до складу якої держави входять краї, літописці підкреслюють, що це є етнічна українська земля: клокочевський хроніст на Закарпатті пише, що в погоні за повстанцями “німці виходили на руські (землі. — *М К.*) за коруци і теди коруком побито”⁵⁵⁹. Вони називають їх “землі руські”, “провінції руські” (галицькі літописи); Чермна Русь, Галичина (Галіція) і Лодомерія, Покуття, Поділля, Волинь, Низ, Буковина, Берестя, Підляштя, Запорізькі землі, Переяслав-

щина, Південь, міста українські та за локальними назвами від міст і сіл.

Любов предків до Батьківщини була щирою, глибокою і патріотично змістовною. В її назвах відбиваються етнічні, синівські та християнські почуття. Для Петра Могили вона “милая Отчизна”⁵⁶⁰, для Т. Бобровича — “Єрусалим”, “ненька моя, мила Вітчизна, бідна Україна”⁵⁶¹. Ієрархи православної церкви уособлюють її з церквою, старожитнім “святим градом” Києвом як митрополічною столицею, українською християнсько-культурною Палестиною, підкреслюючи цим великий внесок наших місіонерів у поширення християнства, теперішню її авангардну роль в його обороні від злих “агарян”, “ізмаїлтян” — турків і татар. Оскільки запорізьке козацтво стояло на передових рубежах виконання даної місії, то і Запорізька Січ порівнюється з Палестиною.

Таким чином, проблема етнічної самосвідомості розкрита в монастирсько-церковному літописанні досить переконливо і різнобічно. Вона засвідчує, що на всіх обширах України в XVI-XVIII ст. наш народ перебував у своєму розвиткові на рівні повнокровної нації в тодішньому її трактуванні, хоча і був розірваним між різними державами, що бутність козацької держави з усіма її політичними обмеженнями усвідомлювалася й сприймалася предками де-факто. Літописці, стверджуючи цю для них аксіому, відштовхуються від наявних ознак: території, історії, війська, культури, національних ідей, самосвідомості та волі⁵⁶². Звичайно, що ми повинні враховувати їх культурно-ідеологічний, а не юридичний, підхід до цієї проблеми.

⁵⁶⁰ *Могила Петро*. Родовідна Федора Проскури-Суцанського. — С. 359.

⁵⁶¹ *Ісаїв П.* Причини упадку української держави в княжі і козацькі часи. — Рим, 1975. — С. 171.

⁵⁶² *Бочковський О. І.* Наука про нації та її життя. — С. 19, 22.

⁵⁵⁷ Сатанівський літопис. — С. 182.

⁵⁵⁸ *Панькевич І.* Культурно-історичне значення покрайніх записів. — С. 142.

⁵⁵⁹ Там само. — С. 64.

1.1.8. З розглянутих попередніх проблем випливає *проблема трактування героя твору*. В цю добу, коли в художній творчості переплелися особливості світогляду Гуманізму, Класицизму, Реформації, Контрреформації, Бароко, Просвітництва, а в політичній думці і практиці йшли протиборства між ідеологіями монархізму та республіканізму, проблема героя сприймалася на рівні ідеології. Особливо відповідальним був підхід до неї в Україні і, зокрема, в літописному жанрі, тому що існуючий тут сторіччями хаос потребував його знищення будь-якими засобами. А для цього потрібні були герої. Як пише Д. Лихачов, “новий тип літературного узагальнення знадобився особливо в ту добу, коли в літературі на перший план висунулась тема викриття існуючих порядків, і власне в тому соціальному середовищі, з якого ці викриття виходили. Це було середовище демократичне”⁵⁶³. Оскільки духівництво впродовж XI-XVIII ст. активно виконувало роль ідеологів в Україні, то воно, виходячи з традиційної практики та суспільної і власної потреби, не відступало від даного завдання і в літературній творчості, в тому числі і в літописанні. Потреба зміни суспільних взаємин, політичного статусу України, розгортання національно-визвольної боротьби, масований наступ на неї різних загарбників зумовили поширення практики київських церковників на периферії з XVI ст. Про політико-виховне спрямування літописів стверджують у передмовах до “Хроніки” та Густинського літопису Феодосій Софонович, Михайло Лосицький, щоб набутий досвід “с тілом без вісти” не пропав, а “люде би як (у) тьмі будучи, не відали, що ся прошлих віков діяло”, що можна використати з минулого сьогодні та в майбутньому “потребуючим юнішим”⁵⁶⁴.

⁵⁶³ Лихачев Д. С. Человек в литературе Древней Руси // Избр. работы: В 3-х т. — Л., 1987. — Т. 3. — С. 129.

⁵⁶⁴ Апанович Е. М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. — С. 36.

Усі ці об’єктивні засади дали підстави церковним літописцям ввести себе як авторів у канву творів. Якщо Афанасій Филипович, Димитрій Туптало чи Григорій Гаванський створюють колоритні автообрази, то решта або мимохідь обмовляються, або мовчать, але їх “диригентська паличка” відчутна й наглядна. Такий прийом дозволяє авторві-героєві твору не лише реалізувати себе як особистість, громадянина, творця, але й, згідно з власною політичною позицією, світоглядом підбирати й описувати матеріал так, щоб він був і потрібним, і цікавим, і повчальним, і корисним.

Маючи на оці конкретних читачів, автор-герой враховує і їхні інтереси, тому або надає перевагу світським, або церковним проблемам, але ніколи не розриває їх, бо розуміє, що тільки морально одухотворена людина здатна звершувати “подиву гідні” справи. Він враховує потребу суспільної гармонії, єдності як гарантів будь-якого успіху, через що зупиняється на тих історичних постатях, які прагнуть своїми діями їх виражати, хоча дивиться і розуміє їх із засад світогляду свого суспільного стану. Бунтівники, котрі виражають загальні національні інтереси і відповідають нагальним потребам України, вписуються в розуміння позитивного героя, бо вони є винятковою особистістю, “що підноситься над масою, і тому маса так охоче йде за ним і підкоряється його волі”⁵⁶⁵, а ті, котрі дбають лише про вузькі становища — засуджуються. Тому немає жодних проблем в оцінці дій та змалюванні образів І. Підкови, Павлюка, Остряниці, Б. Хмельницького; суперечливе трактування постатей С. Наливайка, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи, гайдамаків; цілком негативне — бунтів шляхти, козаків, селян.

Дотримуючись ієрархічних законів, церковні літописці при творенні образів монархів описують ті події,

⁵⁶⁵ Ващенко Г. Виховання волі та характеру. — Буффало—Мюнхен, 1957. — С. 197.

котрі дозволяють розкрити їх політику як глави своєї держави та рівень користі від неї для України. У діях польських королів другої половини XVI ст. підкреслюється прагнення знайти компроміси з козацтвом, аби заручитися збройною підтримкою у війнах із супротивниками, та підтримку церковної унії, що сприймалася православними як факт насильницького їх ополячення, знищення як самобутнього етносу. В дохмельниччину відтворюється процес масованого упокорення та вимушених компромісів через загострення взаємин із турками, московитами. Хмельниччина трактується як закономірна кара польському урядові за його віроломство стосовно України. А в добу після неї — як польські монархи використовують увесь букет своєї “політичної гри” з Україною (від співпраці до її розвалювання військовими та дипломатичними силами), що і допомогло їм добитися перемоги над Україною та поступового розвалу і самої Польщі. Літописці схвалюють твердження Афанасія Филиповича, що винуватцями бід королівської політики щодо України є недотримання ними обов’язків, які брали на себе при вступі на трон, бо йшли на поведі свавільної шляхти, яка культивувала ненависть до українців⁵⁶⁶, хоча змушена була терпіти через потребу козацької сили та чорноземних ґрунтів.

Не дивлячись на упереджене ставлення до польської корони, образи королів описані згідно законів станового етикету, без підриву їх гідності. Московські царі як герої оповідей у XVI-XVIII ст. постають підступними і жорстокими стосовно Польщі, України. Позитивною рисою їх дій зображуються антимусульманські війни і походи. Австрійські монархи, окрім початкових докорів літописців за безцеремонне насадження своїх законів, зображені позитивно виразниками поряд-

⁵⁶⁶ *Филипович Афанасій*. Діаріуш. — С. 97, 112, 116, 117 і подальші.

ку, дисципліни, дбайливості до українців і ворогами турків, польської та угорської шляхетської сваволі.

Турецькі і татарські державці зображуються негативно через їхню антихристиянську і антиукраїнську діяльність. Автори розуміють, що спілки з ними Б. Хмельницького, П. Дорошенка та інших гетьманів були вимушеними, тому їх упередженість пом’якшується, коли ці спілки були корисними в боротьбі з поляками: 1667 року “Петро Дорошенко, гетьман Запорозький з Ордою войско лядское розбил і Маховського поймав, вожа того войська, великую шкоду ляхам Татаре учинили”⁵⁶⁷. 1668 рік. “Дорошенко с Татарами под Подгайцами облягли Гетьмана Собецького, і Поморяни і Зборов здобули, і сгоду учинили гетьман с Татарами”⁵⁶⁸. 1669 рік. “Дня 6 січня Солтан Галга вимагав, аби Річ Посполита Дорошкові, пождеві козаків, протекції не давала, одночасно повідомляє, що вже іншого обрав на його місце; хотів аби поляки не наїжджали на Україну через ті справи і аби з Московією Польща не уклала трактатів”⁵⁶⁹.

Стосовно шведських королів, то підхід до їх оцінки схвальний тоді, коли вони завойовують Польщу, допомагають українцям, бо вони, як пишуть галицькі літописці, мало кривдили мирних людей, хоча конфесійна упередженість є, оскільки шведи — протестанти, тому для надто цнотливих попів вони — “нечестиві”. Аналогічний підхід і до угорських монархів у XVII ст. Закарпатські хроністи XVIII ст. заперечують їхні претензії на свої землі, тому більше симпатизують австрійським монархам, які ведуть боротьбу з повстанцями, хоча окремі з них навіть щиро співчують їм.

Монархи в літописах ототожнюють ту верству підвладного народу, котра виконує їхню волю в Україні, у

⁵⁶⁷ Записка із Суходола // *Петрушевич А. С.* Сводная летопись с 1600 года. — С. 149.

⁵⁶⁸ Поморянські записки // Там само. — С. 152.

⁵⁶⁹ Записки Замостянина // Там само. — С. 153-154.

війнах — воїнсько-шляхетські стани, тому образи “поштивих” чи “злих” турків, татар, поляків, московитів, німців — є образами станів, а не всього народу. Таким підходом письменники досягають бажаного результату: вони формують ставлення до них з боку масового українства, чим і досягають виховної мети творів.

Підхід до українських гетьманів-державців також диференційований, залежить від їхнього внеску в національно-визвольну та державорозбудовну справу. Симпатії віддаються яскравим постатям, але не ігноруються і перемоги будь-якого гетьмана над нападами чи їх тимчасовими супротивниками (як це бачимо у випадках перемог П. Тетері над татарами чи І. Мазепи над шведами, поляками в московсько-шведській війні на поч. XVIII ст.). Окрім того, до уваги беруться і конкретні внески гетьманів у розбудову храмів, зміцнення православ'я, через що під пером мгарських літописців Самойлович і Мазепа у славі нарівні з Конашевичем-Сагайдачним і Б. Хмельницьким.

Важливим штрихом об'єктивності літописців є переконання, що гетьмани, старшини несуть відповідальність за моральний стан козаків. При повазі до них, докоряють (упереджено — баркулабівський хроніст — Наливайкові, Куцковичу, Косому; чи інші — неупереджено — Б. Хмельницькому, І. Мазепі та його наступникам) за випадки розбійництва над мирним населенням.

Таким підходом до козацтва та їх гетьманів літописці намагаються розкрити всю палітру складних міжнародних, міжстанових, моральних і побутових стосунків свого часу, увиразнити драматично-трагічну картину зображеної епохи, підкреслити думку, що винуватцями всіх бід і нещастя є самі люди, котрі в гонітві за збагаченнями опускаються до рівня жорстоких нелюдів. Виходи із цієї трагедії вбачаються різні. І найголовнішим є відбудова власної держави, наведення в ній порядку, дисципліни, забезпечення умов для мир-

ної праці, що в сукупності здатне посприяти подоланню зла внутрішнього і зовнішнього.

Поруч із військовими літописці героями розповідей зображують духівництво, яке докладає чималі зусилля для налагодження церковно-релігійного життя. Дійльність церковників на ниві богослужіння, освіти, культури, сільськогосподарського та мануфактурного виробництва відповідає як потребам часу, так і служить для авторів і громади переконанням, що мілітарна сила вже не є єдиною сферою, де можна проявити свої здібності та героїство. Духовна і виробнича сфери в їх переконаннях і практиці набувають нового, вищого усвідомлення їх необхідності та естетизації, тому церковні інтелектуали та господарники зображуються не менш зацікавлено, як представники військово-аристократичної еліти. В цю категорію попадають і ктитори, які мисляться особистостями високої громадянської та християнської моралі, шанованими громадами особи, що мають значний вплив на політично-господарське та культурне життя.

Усвідомлена естетизація власної праці, матеріальних проблем і вигод зумовлюють літописців ближче приглядатися й справедливо оцінювати життя, побут і працю міщан, ремісників і селян. Вони побачили в них дзеркальне відбиття власних прагнень досягнення гармонії між буденним і духовним. Це відкриття дає змогу письменникам (авторам Мгарського, Лаврівського, Гукливського літописів, Тупталу, сільським хроністам Галичини і Закарпаття) писати про простих людей емоційно насажено, з повагою, а Тупталові протиставити солянина як морально досконалого християнина всій рошті суспільних верств.

Таким чином, тема праці та проблема героїв літописів наприкінці XVII-XVIII ст. значно демократизували цей жанр, надали йому додаткових просвітницьких і національних ознак. Вони засвідчують, що Україна в цю добу стояла на шляху розвитку за законами буржу-

азно-демократичного суспільства, тому насильне закріпачення її наприкінці XVIII ст. московськими та австрійськими колонізаторами було протиприродним і ворожим національній ідеї, практиці та культурі. Постать монастирсько-церковного літописця за своїм культурно-ідеологічним значенням, суспільною потребою піднялася до рівня значних церковних діячів, які зуміли в своїх творах переконливо поєднати змалювання потреби рівнозначної служби Богові і Батьківщині як найважливішої мети і потреби для українця.

Проблема героя твору вбирає в себе як її складові *проблему образу, особистості, появи дієвого буржуазного підприємця та виробничника, особливостей послідовного історизму*. Історико-художні образи монастирсько-церковних літописців — конкретизовані своєю пастирською, військовою або господарською працею, різні за соціальними ознаками, але рівні за потребами і значенням для України і в цьому їх основна вартість. Образи чужинців, зокрема їх державців-володарів, зображені як повчальне тло, котре підкреслює і увиразнює оцінки своїх керманичів. Зміст творів доводить, що досягнути рівня особистості здатна будь-яка людина, якщо вона прагнутиме своєю діяльністю добитися добрих успіхів і спрямувати їх на благо Батьківщини. Проблема послідовного історизму є традиційною в жанрі літописання, тому її дотримуються всі автори, оскільки такий підхід наглядно допомагає відтворити і проаналізувати рух розвитку подій, ідей, тем, дій героїв розповідей, робити потрібні узагальнення й висновки, надавати розповідям історичного авторитету⁵⁷⁰, а в ширших за змістом творах прослідкувати за суперечностями людського характеру, увага до яких поглиблювалася із XVII ст.⁵⁷¹ Спроби аналізу людських долі — це

⁵⁷⁰ Боева Л. Проблемы русской литературы XI-XVIII вков. — С. 9-14.

⁵⁷¹ Лихачев Д. С. Человек в литературе Древней Руси. — С. 9-14.

масів олітературнення жанру, його секуляризації. А громадське обговорення історичних осіб — це своєрідний суд над ними⁵⁷².

1.1.9. Проблема виховання національного патріотизму була і завжди буде актуальною для літератури. Вона має дуже давні традиції в літописанні, починаючи з “Повісті минулих літ”. На неї звернена значна увага в “Протестації” Йови Борецького, панегіричній, геральдичній та епічній поезії XVI-XVII ст. Як писав І. Домбровський:

Плем'я Русі і Європу, і Азію вкупі тримало⁵⁷³.

Прагнення церковної еліти виробити національну ідеологію та культуру відбивається не тільки на ідейно-тематичному рівні різножанрової літератури, але й на серйозних намірах поділити із гетьманом владу, що відбулося у відомій ідеї українського “панства” митрополита Сильвестра Косова⁵⁷⁴. Воно є стимулом до активної інтелектуальної праці, громадянської позиції в суспільстві, що, зрештою, відбулося на змістові та художній вартості літератури богословів, яка “перебуває... в тісному зв'язку з народним життям, ...виходить із народного життя, надихається ним, черпає в ньому свої головні сили, виражає переважно інтереси народу, в усій його релігійній цілісності та в сукупності всіх його станів”⁵⁷⁵. Дане визначення характерне і для письменників греко-католицької конфесії.

Багатотікова боротьба з номадами загартувала ридарський дух українців, який сприяв підняттю патріотизму

⁵⁷² Лихачев Д. С. Человек в литературе Древней Руси. — С. 24.

⁵⁷³ Домбровський І. Дніпрові камени // Українська поезія XVII ст.: перша половина. — К., 1988. — С. 99.

⁵⁷⁴ Оглоблин О. Хмельниччина і українська державність. — Нью-Йорк, 1954. — С. 21.

⁵⁷⁵ Сумцов Н. Характеристика южно-русской литературы // Киевская старина. — 1885. — № 1. — С. 7.

тизму серед різних верств народу, а наміри поляків загосподарювати в Україні на свій лад поглиблювали його, одночасно викликаючи ненависть до них у селян і козаків, які обурювалися тиском королівської влади, котра прагнула зберегти видимість добросусідських взаємин із Туреччиною за рахунок стримування козацьких походів на неї та Крим.

Національний та релігійний конформізм значної частини української шляхти свідчив про потребу поглибленого обґрунтування в ідеології та літературі теми патріотизму, її різнобічних шляхів прояву та реалізації, котра спонукала до порушення в письменстві виховних проблем. Виходячи зі змісту монастирсько-церковних літописів, можна мовити про три види культивованих проблем патріотизму: стихійного, свідомого та авторського.

Проблема стихійного патріотизму ґрунтується на реалістичному відображенні природності й самозрозумілості любові українців до рідної країни, свободи, християнської віри, праці, які вони вимушені через несприятливе сусідство з агресивними щодо нас державами постійно відстоювати це право у жорстоких війнах, зазнаючи величезних втрат і жертв. Ці об'єктивні причини є джерелом для роздумів, аналізу та висновків ватажків козацтва, духівництва, творчої інтелігенції, котрі, враховуючи здобуте й втрачене, покликані виробити тактику й стратегію боротьби з агресивними номадами, задумами польського та московського монархів, відбудови власної повнокровної держави. Тому проблема патріотичного виховання всіх суспільних верств народу стає і залишається особливо актуальною, в т. ч. і для творчої інтелігенції, покликаної узагальнювати історичний досвід минулого, пов'язувати його із сучасними справами та потребами й доносити до мас. Звідси впливає рівень авторського усвідомлення ваги обов'язків і потреб нації, стану, церкви у доленосній справі, який важить надзвичайно багато. І в залежності від природ-

ного таланту, рівня освіти та національної самосвідомості, світогляду літописці, відштовхуючись від давніх традицій жанру (а дехто від звичайного тверезого глузду чи практики записувати “для пам'яті” собі і нащадкам або творчого зацікавлення) підсилюють загальнолітературну тенденцію кінця XVI-XVIII ст. художнього та наукового опрацювання даної теми і проблеми, утвердження їх як складової політико-ідеологічної діяльності церкви та козацтва. Завдяки свідомому й творчому підході до проблеми, *авторський патріотизм* зливається в творі з патріотизмом описуваних ними справ історичних діячів чи із власними висновками, повчаннями. Церковні діячі не “смакують” “змінами” гетьманів московським царям, бо розуміють, що тактика маневрування між хижими сусідніми монархами вимагає неоднозначних дій і вчинків, пробують диференційовано підходити до козацько-татарсько-польсько-московсько-турецько-шведської співпраці, до суперечливих постатей гетьманів Брюховецького, Тетері, Самойловича, Мазепи. Значним внеском літописців у конкретизування поняття українського патріотизму є наповнення його зображуваними крайовими справами, підкресленням любові, міри внеску у захист рідної землі місцевого населення, його національної самосвідомості та визнання себе як складової гілки українського народу. Співчуття до страждань свого народу, праця над розвитком освіти, культури, захист його прав і свобод також є складовою частиною патріотизму літописців.

Стрижневим питанням національного патріотизму було питання про старожитність українців, нашої держави, культури. Воно, не дивлячись на легендарний підхід, досить переконливо і емоційно обґрунтовується Захарією Копистенським у родовідній князів Святополк-Четвертинських. У ній автор нагадує усім князям, українцям, що слава Батьківщини розпочинається з великого князя Кия. А “звитяжця славний” “Світослав” — “слава світу” — не тільки продовжував справи попере-

дників, але й “з Іафетового от Ноя покоління ідучи, подібного собі сплудил Великого оного Володімера”, який, охрестивши Україну-Русь, зрівняв її з Візантією. Для сучасників, на думку Копистенського, особливо вартий досвід Володимира Мономаха, який не лише відбивав напади половців, але й сам ходив у походи на супротивників у їхні землі: “міл з Генуенчиками над морем потикати, визвал на самоборство Гетьмана їх Князя Кафського: котрого, гди обадва до себе скочили, Володімер з коня мужне висадивши, поїмал, зв’язал і збройного до свого війська привел”⁵⁷⁶. За велику працю над розбудовою держави, особистий героїзм і мужність Володимир греками названий “Мономахом, то ест самооборонцем” і коронований імператорською короною, коли цей “князь зацний” завоював “Фракію, Панство Царигородське”. Як повноправний “самодержець Великої Росії”⁵⁷⁷ рішенням константинопольських імператора і патріарха “бил названий Благовінчаний, то ест Богом Коронований Цар” і з того часу “назван бил Мономахом і Царем Великої Росії”⁵⁷⁸. Від нього, “тоготеди” Мономаха, ведуть свій родовід українські володарі та московські царі пізніших діб. Тому сучасні князі, гетьмани, маючи таких славних предків, повинні все робити, щоб повернути Україні державність. Таке розуміння мав Б. Хмельницький, котрий, на переконання межигірського літописця, належно продовжував славу предків у вмілому визвольному протиборстві з поляками, коли в 1648 р. “вигнал ляхов зо всеї України”, “побил ляхов барзо много на Жовтій воді”, а під Корсунем “збив” і “всіх ляхов в Орду в неволю погнав”, їх панів і командування “звоевав” і під Пилявою “поразил”, а в 1649 р. на “волянн” короля “учи-

⁵⁷⁶ *Копистенський Захарія*. Родовідна князів Четвертинських. — С. 69-70.

⁵⁷⁷ Там само. — С. 70.

⁵⁷⁸ Там само.

нил мир з ним”; в 1651 р. литовський князь Радзивілл “от страху козацького” “ледво умкнул” з Києва⁵⁷⁹. Таке ж “Звитязство” у боротьбі зі супротивниками притаманне Ю. Хмельницькому, котрий разом із поляками і татарами в 1660 р. “весь табор московський розбили і в Орду погнали”; І. Мазепі, який разом із боярином В. Шереметевим “Кезикермен” і ще чотири міста турецькі 1696 р. “взяли і розорили”, а “турков і татар... в неволю побрали” і в них своє військо “посадили”⁵⁸⁰. Рівними цій звитязі є перемога козацького війська під орудою П. Сагайдачного під Хотином, завдяки якій вони врятували від знищення Польщу⁵⁸¹.

Військова звитязя давніх князів, їх дружин, теперішніх козацьких “вождів” та їх війська були великою опорою для формування національного патріотизму в усього народу, творчої інтелігенції, котра підносить до його рівня та значення свої культурні набутки. Захарія Копистенський основою національного духу вважає рідну мову, яка починає занепадати в аристократичному середовищі, тому нагадує всім співвітчизникам, що українська мова або по-книжному “славенський язик ест знаменит, котрого Іафет і его поколіньє уживало: широко і далекося ростягал, і славний бил: для чого от слави славенським названий ест”⁵⁸². Вона має бути мовою книжної літератури, документів, працювати на національну ідею. Власне цього і дотримується переважна більшість літописців.

Як представники церкви, вони виражають свою патріотичну діяльність і через особливості власної праці. Греко-католицьке духівництво обирає шлях служіння рідному народові сподвижницькою освітньою діяльніс-

⁵⁷⁹ Межигірський літопис. — С. 97, 98.

⁵⁸⁰ Там само. — С. 98.

⁵⁸¹ Кам’янецька хроніка. — С. 103.

⁵⁸² *Копистенський Захарія*. Родовідна князів Четвертинських. — С. 75.

тю. Афанасій Филипович — аж до фанатизму наснажений захистом православ'я, проповідництвом загальнонаціональної єдності в боротьбі з ворогами в подоланні внутрішніх незгод. Димитрій Туптало — в розвиткові ґрунтовної богословської науки, літератури, захистові селянства від наступу на нього московської кріпаччини, у викритті тиранства Петра I. У любові до рідного краю і праці для нього — в периферійних літописців. Акцентування того, що вони своєю творчістю працюють на прославлення Господа Бога і України виразно відповідає на проблемне питання.

У постановці даної проблеми монастирсько-церковні літописці (хто щиріше і виразніше, а хто скромніше) стоять на активних громадянських засадах, і дана позиція логічно вписується в загальну суспільну атмосферу України XVI-XVIII ст. Схвальної оцінки заслуговує їх практика входження в проблеми життя усіх верств народу, праці серед них, що давало належні плоди. Культивування аристократизму духу та патріотизму на ґрунті станової культури та інтересів, поєднання їх із загальноукраїнськими інтересами, відбитими на прикладі краєвих хронік, допомогло їм природно влитися в загальнонаціональний літературний процес і спільно виробити ідеал українця — глибоко релігійного і патріота, для якого Бог і Батьківщина є найбільшими скарбами, а зрада їх — найбільшою ганьбою⁵⁸³. Тому рівень національної свідомості кожного літописця, його патріотизм відбивалися на ідейному тлі пам'ятки, служив духовною опорою народові. Висновок М. Сумцова, що в «українській історіографії XVII ст. ясно проявляється патріотичний мотив авторів»⁵⁸⁴ є справедливим і для XVIII ст.

Проблема патріотизму в тлумаченні церковних лі-

⁵⁸³ Ващенко Г. Виховний ідеал (Записки виховника). — Брюссель—Торонто—Нью-Йорк—Лондон—Мюнхен, 1976. — С. 134, 138.

⁵⁸⁴ Сумцов Н. Ф. О литературных нравах южнорусских писателей XVII ст. — СПб., 1906. — С. 8.

тописців вийшла за рамки мілітарно-станового розуміння, поширилася на людей розумової та фізичної праці і в цьому їх велика заслуга у виробленні ідеології єдності нації.

1.1.10. Досить актуальною для свого часу та сьогодення є *проблема праці та майнового збагачення*. Вона, після військових, найбільше представлена в монастирських літописах. Міра її постановки і спрямування залежить і від ієрархічно-соціальної приналежності, і від особистої зацікавленості автора, і від його внеску в її вирішення. Об'єднує всіх літописців віра в те, що все, чим вони займаються, на що віддають свої сили і талант, твориться на славу Божу та духовне й матеріальне збагачення людини, її церкви. Дана переконаність надає їм снаги для впертої творчої праці.

Виходячи із цієї практичної житейської філософії, Туптало стверджує, що учений-богослов своєю творчістю повинен добиватися «трьох вин»: уміння керувати самим собою, пізнання Бога та навчання інших цих благ. У цьому полягає вся користь від творчої праці⁵⁸⁵. Тому він переконаний, що той ієрарх-богослов, який має науково-письменницький хист, повинен працювати на творчій ниві, приносячи цим велику користь. У своєму діаріуші наголошує на потребі подальшого удосконалення віровчення, розповсюдження нових знань серед людей. Пояснює, що його «Життя святих», «Літописець келійний» написані з потреби уточнити християнську історію, надати їй переконливого морально-етичного спрямування, забезпечити духівництво міцними знаннями. Міркує над вирішенням проблеми здешевлення друкованої богословської літератури, аби кожен міг її придбати. Вихід бачить у потребі створювати короткі, але вичерпні твори⁵⁸⁶. А інший шлях розв'язання проблеми вбачає в друкуванні найкращих і

⁵⁸⁵ Туптало Димитрій. Літописець келійний. — С. 4.

⁵⁸⁶ Туптало Димитрій. Діаріуш. — С. 82.

найпотрібніших богословських праць відомих авторів минулого і сучасності. Для цього радить Стефанові Яворському підготувати до друку свої проповіді, збирається написати новий тлумачний “Псалтир”, пише працю, спрямовану на очищення церкви від вчення розкольників “Розшуки про розкольників віру”, критикує як непотрібну книжку Іоанна Максимовича “Бородице Діво”⁵⁸⁷. Він підкреслює, що розраховувати на матеріальну користь і вигоду з цієї праці не треба, бо єдиною і найбільшою нагородою авторові і Богові буде досконала й щира віра людей, бо в світі “війна годується грішми, війна звеселюється кров’ю”. Тому, щоб поборогти це зло, треба якнайбільше працювати для подолання його, а не нарікати на жорстокість і злигодні, бо “таке було ж і до нас. Кожному свій вік не до вподоби: проминулими роками тішимося, але за нашими живемо навичками”. І виходить, що війни є Божими карами за наші гріхи: “Гідним — гідне!”⁵⁸⁸.

У своєму “Діаріуші” Афанасій Филипович ставить проблему про потребу впертої, самовідданої, аж до фанатизму, праці духівництва над захистом православної віри. Він, яко посланець і виконавець Божої волі⁵⁸⁹, переконує себе і всіх, що тільки у такій принциповій праці українці досягнуть успіху. У вихованні належної свідомості значну роль виконує творча літературна праця, наповнена гарячими патріотичними, переконливими картинами, які відображають сподвижницьку працю православного ієрарха. Для досягнення цієї мети православні повинні не лише ганьбити уніатів, але й підносити до культу свої святині, не ігноруючи легендарним та об’єктивним матеріалом, спонукати всіх до щедрих “ялмужн” на відбудову старих пам’яток.

⁵⁸⁷ *Туптало Дмитрій*. Діаріуш. — С. 96.

⁵⁸⁸ Там само. — С. 87, 88, 89.

⁵⁸⁹ *Филипович Афанасій*. Діаріуш. — С. 100.

Петро Могила в родовідних Ф. Проскури-Суцанського, Т. Замоївського; Захарія Копистенський — С. Святополк-Четвертинського суголосні пізнішому Тупталові у трактуванні потреби удосконалювати віру. Вони з істетом відзначають значну роль виданих у друкарні Києво-Печерської лаври перекладених творів отців церкви, повчають у потребі самоудосконалюватися, молитися до Бога, бо читання богословської літератури “єсть річ збавенна”⁵⁹⁰. Божого заступництва заслугоує кожен меценат у цій благородній справі. Шукати їх, зацікавлювати до просвітницько-церковної діяльності покликані ієрархи. Тому вони з особливою вдячністю описують свою співпрацю з такими діячами: “Презацний правовірний і преславний оний Богатир княжа Міхаїл Корибут Вишневецькій, староста Овруцькій, прагнул і виглядал для того і щастя, аби тут собі інтуїтованую могл бил видіти Книгу, на што і знаменитії задатки кошту важил”⁵⁹¹.

Як бачимо, представники верхівки православної ієрархії відстоюють проблему удосконалення методів і шляхів душпастирської діяльності як основної ознаки їхньої праці. Для них зразком активного християнина і поборника соціальної скромності служить Володимир Мономах, про якого щедро розповідає Захарія Копистенський.

Пастирську, місіонерську та освітянську працю своїх ченців культивують автори Лаврівського та Винницького літописів; господарська діяльність для їх монастирів є важливою, але не тією, що визначає статут, тому про неї розповідають на другому-третьому плані. Складовою частиною християнського світогляду є милосердя. Винницькі капуцини під час епідемії 1772 р. щедро допомагали бідним харчами, лікуванням, вико-

⁵⁹⁰ *Копистенський Захарія*. Родовідна князів Четвертинських. — С. 75.

⁵⁹¹ Там само. — С. 76.

нуючи Божі заповіді. Отже, душпастирська праця в усьому її комплексі — це той терен людської діяльності, котрий є надзвичайно важливим у вихованні людей. Тому проблеми виховання та повчання є основним полем їх діяльності, шляхом самореалізації, служіння Богові та людям. Від якості виконуваних ними служб господарської праці залежить їх слава, визнання, успіхи та добробут. Тому працювати творчо, чесно, досягати постійного удосконалення — це ідеал і потреба для кожного монаха, про що нагадують і їм, і віруючим ієрархи. Естетизація плодів своєї праці, покликаної зміцнювати й удосконалювати віру, одночасно служить естетизації віровчення як невідривної духовної потреби людини, естетизації праці монашого чину.

Другим крилом їхнього життя є господарська діяльність, на яку звертають значну увагу ті літописці, котрі безпосередньо займалися цими питаннями. Якщо досить стисло й абстрактно таку працю описують автори Густинського, Підгорецького, дрібних галицьких літописів і закарпатських покрайніх записів, то в Баркулабівському, Гукливському бачимо зацікавлену увагу до праці селян. Основною темою вона є в Мгарському, Сатанівському літописах, у “Відомості” Мотронинського монастиря, в яких через призму господарської діяльності проглядають соціальні та національні проблеми. Описи буденного господарювання належать перові добрих господарів, які знають ціну праці, людині праці, коштам і набутому добру, тому автори з гордістю насолоджуються своєю діяльністю.

Літописці підкреслюють, що проблему побудови церкви, монастиря, забезпечення доброго економічного стану, можна вирішити за умови, що священики чи ігумени зуміють налагодити добрі взаємини із довколишніми землевласниками, владою, людьми та будуть і самі діяльними і винахідливими в господарюванні. Якщо автор Мгарського літопису, колоритно розповідаючи про швидкі темпи будівництва церкви і всього

комплексу монастиря, справедливо акцентує, що все це досягнуто завдяки щедрій меценатській допомозі гетьманів Самойловича та Мазепи, лівобережних полковників, шляхти, духівництва (своєрідної загальнонародної толоки), то сатанівський і мотронинський літописці виразно зображують переважно заслуги ігуменів, які були не менш підприємливими, ніж їхні сусіди-дідиці, котрі також не шкодували коштів, матеріалів і продуктів святим отцям. Іншими джерелами їхніх прибутків були скуповування ґрунтів, відкриття фільварків, броварництво, шинкарство, вирощування зерна, фуражу, худоби, пожертви на церкви, дарунки на парастаси, пожертви з доброї волі чи за поховання. Якщо під пером Я. Дем’янського Мотронинський монастир постає як великий землевласник, який постійно скуповує “ґрунти”, “футори”, будує чи купує млини, лотоки, вітряки, греблі, пасіки, то сатанівська “братія”, окрім цих справ, постійно дбає про вигідні позики грошей під високі відсотки, здає землю в оренду. Справжнім захисником права монастирів на багатство у “Літописі Келійному” виступає Димитрій Туптало, погрожуючи всім, хто буде конфісковувати їхні маєтки, заступництвом ангелів⁵⁹².

Таким чином, господарська діяльність монастиря є потрібною, як і церковна, бо вона забезпечує потреби на утримання школи, самого монастиря, оплати податків чи повинностей на армію. Господарювати монастирям доводиться в гострому суперництві та протиборстві з поміщиками, владою, економами, жидами-шинкарями, злодіями, розбійниками та пройдисвітами. Усе це ще більше розвиває азарт до діяльності, пошуків нових джерел прибутків, юридичного захисту їх, уникання від сплати різних податків, бо деякі вважають незаконним щодо обителів.

⁵⁹² Туптало Димитрій. Літописець келійний. — С. 428-429.

Естетизація господарювання, грошей, майна, багатства — різнобарвна і свідома. Літописці проявляють чутливість до надбаного добра, до розумного його використання, опису придбаних речей, їхньої матеріальної коштовності, до курсів цін на ринку. На думку дослідника, наприкінці XVII ст. у письменстві сформувалася відверто позитивна естетична оцінка багатства та майна, особливо проблеми швидкого збагачення⁵⁹³. Вона повністю панує в монастирсько-церковному літописанні XVIII ст.

Мгарський літописець з великою насолодою описує кількість, якість придбаних будівельних матеріалів, їхню витрату, рівень оплати за виконану працю мулярам, столярам, малярам, тертичникам. Його статистика, обчислена гріншми, зерном, солониною, олією, крупами, — це ніби урочисте дійство, святість точності, порядності. Вона виступає ціною будівель, людської праці, мудрості, подолання різних перешкод, тому є хвилюючою, урочистою. Її експресія дорівнює враженням від почутої музики, проповіданого в цих стінах Божого слова, побаченої таємничо-знайомої краси. Вона разом з будівлями символізує ціну господарського і культурного відродження. Як пише В. Кречотень, у стилі літературного бароко прийом натюрморту, до якого входять і інформаційні описи, притаманний описові будівель, речей, перелікові трофеїв, коштовностей, грошей, дарунків, був “дуже дієвим... у руках письменників XVII-XVIII ст. як засіб соціального і національного самоствердження”⁵⁹⁴.

Проблема праці та майнового збагачення у літописах ставиться з виразною повчально-узагальнюючою метою як потреба й спонука до активної діяльності всіх

і, зокрема, духівництва. Вона стверджує, що в збагаченні людини, коли багатство досягається законним шляхом, немає нічого грішного, а, навпаки, воно відбувається завдяки “Провидінню Божому, яке скеровує серця людей”⁵⁹⁵, бо через багатство людина досягає щастя, розкриває свої здібності, котрі є милими Богові. Одночасно літописці доводять, що вони є прихильниками поміркованого багатства, яке не розбещує, а спонукає до творчої діяльності людину. Як пише Захарія Копистенський, Єлисей Плетенецький, маючи змогу і бажання, започаткував у Києво-Печерській лаврі друкарню “за помічю високої десниці Божої, поручений собі Дом Божий так духовний, яко і матеріальний направуючи і обновляючи, нашол”⁵⁹⁶.

Оскільки кожна й потрібна праця є “угодною Богові”⁵⁹⁷, то вона й приносить бажані плоди всім, хто працює щиро. Літописці розповідають про маєтності монастирів, рівень життя селян, але не “заглядають” і не заздять ні панським, ні козацьким багатствам. Вони нічого не говорять про те, що селяни мають достатньо міцні господарства, як це стверджується в Сатанівському літописі, або вважали за не потрібне зупинятися на цій проблемі. Біди селян спричинювалися природними катаклізмами, але ці явища не були постійними в одному й тому ж краї.

Окрім розбудови церков і монастирів, у творах згадується про будівництво замків на Поліссі в XVI ст.⁵⁹⁸, міста Новобогородичина на Самарі в XVII⁵⁹⁹, сіл переселенців із Закарпаття у Керестурі⁶⁰⁰, шкіл у Галичині⁶⁰¹.

⁵⁹⁵ Сатанівський літопис. — С. 178.

⁵⁹⁶ *Копистенський Захарія*. Родовідна князів Четвертинських. — С. 68.

⁵⁹⁷ Мгарський літопис. — С. 39.

⁵⁹⁸ Баркулабівський літопис. — С. 48.

⁵⁹⁹ Мгарський літопис. — С. 48.

⁶⁰⁰ Керестурська хроніка. — С. 7.

⁶⁰¹ Лаврівський літопис. — С. 409-418.

⁵⁹³ *Демин А. С.* «Имение»: социально-имущественные темы древнерусской литературы // *Древнерусская литература: Изображение общества*. — М., 1991. — С. 49, 51.

⁵⁹⁴ *Кречотень В. І.* Натюрморт як прийом художнього зображення в творчості українських прозаїків XVII і XVIII ст. // *Теория литературы: Сб. статей*. — К., 1985. — С. 207.

Мірою і зацікавленням до праці є її оплата. Від кожного вимагається лише якісно виконана робота, бо за браковану ремісник піддається осудові, а також зобов'язаний відшкодувати витрачені кошти. Мгарський літописець зовсім не розповідає про прибутки обителі, а виключно про видатки за працю. Сатанівський, навпаки, про неї мовчить, а про прибутки розповідає повсюдно. Господарська діяльність зумовлює уважно слідкувати за цінами на все, тому про них пишеться достатньо, щоб мати можливість умотивувати як прибутки, так і видатки. Ціни виступають мірилом достатку людей, держави, їхніх розходів, тому їх естетизація є закономірною і вдалою. Окрім них, посилюється роль документів, які узаконюють усі види людської діяльності. Документи служать дзеркалом і історією господарсько-культурної діяльності, тому про них дбають: василіани, як розповідає Лаврівський літопис, зобов'язані в кожному монастирі мати свій архів, копії документів надсилати до Львова і обов'язково вписувати їх у "Історію" монастирів. Створення літописів також представлено і як почесний обов'язок та історична необхідність, благородна праця на культурно-просвітницькій ниві. Повнокровне, економічно та юридично грамотне ведення господарських справ вимагає нового підходу до розуміння, поцінювання праці, господарювання, ставлення до них. Ця практика доводить, що шлях до збагачення пролягає як через працю, прибутки, так і через розумний облік, розподіл, вкладання у вигідні справи. Такий підхід зумовлював конкуренцію, зафіксовану в Сатанівському літописі, між монастирем і дідичами та "жидами"-орендарями, селянами через судові оборони меж, шинків.

Здобуте працею майно, подаровані жертводавцями коштовності, матеріали, продукти, худоба також мають належне поцінування. Розповідь про них має естетичне спрямування, підкреслюється обов'язкове відпрацювання за них пам'ятними і подячними службами.

Праця під пером літописців виступає товаром і мірою стосунків між духівництвом і світськими, самим духівництвом. Окрім суто матеріальної вартості вона має й духовну, котра спонукає до її облагородження. Тому природний потяг людини до заможного життя не тільки підтримується, але й благословляється.

Великій зневазі піддаються злодії, бунтівники, шахраї, оті всі, що мають "злість людську" й керуються нею в житті⁶⁰². Символами багатства виступають коштовності, будівлі, поля, сади, гроші, межі, про які дбають усі і повсюдно, до яких велика увага.

Якщо Густинський монастир в однойменному творі виступає величним, Мгарський — пишним, але обидва нещасливими через постійне нищення їх пожежами, то Мотронинський і Сатанівський — скромними в забудові, зате міцними економічно, а Лаврівський — величним своєю потужною просвітницькою діяльністю. Творцями їх достатку та величі були конкретні духовні та світські особи, які уособлюють собою зразки міжстанової єдності, гідної для наслідування, бо вона приносила не лише матеріальний, але й духовний добробут і користь.

Отже, проблема майнового збагачення в трактуванні церковних літописців є природною людською потребою, досягати яку повинна кожна людина, кожен стан через щире, важку працю, долаючи перешкоди та людські вади. Кожна праця є потрібною і корисною, тому хроністи, практично, не оминають увагою жоден суспільний стан. Вони з однаковою увагою ставляться до духовного і матеріального багатства, дбати про яких треба нарівні, щоб досягнути гармонійного розвитку особи та нації: їх сила полягає і в духовному, і в матеріальному багатстві, спрямованому, як бачимо з практики лаврівських ченців, на свідому працю задля користі рідного народу. Тому художній пошук обґрунту-

⁶⁰² Сатанівський літопис. — С. 184.

вання історичного буття нації одержав нове тематичне й проблемне забарвлення на господарському та духовному рівнях як однозначних і перспективних для подальшого розвитку письменства і суспільства. Він освячений Божим благословенням і людською мудрістю, розрахований на те, що його побачать і почують усі.

1.1.11. Проблема зв'язку людини із суспільством є складовою попередніх, але виокремити її як самодостатню маємо всі підстави, виходячи з конкретного матеріалу. Вона реалізується в літописах через зображення праці людей, військових та адміністративної служби, громадянської та патріотичної позиції. Козацтво в своїй політиці та боротьбі з численними супротивниками відстоює суто українську позицію, виражає себе як послідовника княжої державницької ідеології та практики. Вони діють на утвердження права виражати і представляти Україну як її спадкоємні володарі та захисники. Навіть у своїх тимчасових чи тривалих спілках з поляками, московитами вони є виразниками національної державності до зречення гетьманства К. Розумовським. Таким його представляють і церковні літописці. Невід'ємною частиною української суспільної спільноти вважають себе правобічні та галицькі українці, для яких підданство Речі Посполитої вважається тимчасовим. У закарпатців почуття спільноти з українством проявляється опосередковано через церковні зв'язки: православних з Києвом, греко-католиків з Галичиною. Через закарпатців з українством поєднані переселенці з Керестурщини. Вони, як русини (руснаки), усвідомлюють себе окремим народом у Австрійській імперії, з'єднаним етнічно і релігійно з Україною.

Хоча польські воєводи і дідичі називалися за службовими обов'язками перед своєю короною українськими ("воєвода руський"), про них розповідають літописці, як про чужинців (Сатанівський літопис, "Відомість" Мотронинського монастиря) за походженням, вірою і

урядницькими обов'язками. Їх високо цінують і шанують як ктиторів, але ніколи не зараховують до українства. Так само розуміють короля та його військо ("король польський", "військо польське"). Аналогічний підхід і до московитів: вони — спільники чи вороги, але завжди чужі ("цар московський", "воєвода московський", "військо московське"; до австрійців, угорців — "цісар австрійський", "державна австрійська", "державна (земля) угорська", "військо угорське", "німецьке військо"). Виокремлення себе із чужинецьких державних утворень є свідомими зарахуванням і визнанням як окремої національної спільноти, яка має власну державність, тимчасово поборену сусідами.

Вірменів, євреїв літописці розуміють як зайшли народи, які живуть поруч, чужих за вірою, тому про них мовиться крайньо рідко. Самі вірменські літописці — автори Кам'янецької хроніки — географічно відчують себе причетними до українства, але політично вважаються польськими підданими. Так само польські капучини (Винницький літопис) стверджують, що вони працюють в Україні, серед українців, але для Польщі (аналогічну позицію займала решта римо-католицьких монахів і літописців).

Православні монахи і літописці однозначно визнають себе членами українського суспільства. Для них митрополіча "столиця" Київ зі святинами — Софією та Києво-Печерською лаврою — є уособленням старожитньої віри, центру національної державності, культури, духу — другим Єрусалимом, Палестиною. Греко-католицькі ченці та літописці хоча організаційно підпорядковані Ватиканові, але однозначно визнають себе виразниками і невід'ємною частиною української спільноти. Навіть упереджене ставлення до них з боку православного духовництва та частини селянсько-міщанської верстви не впливає на їх самовизначення. Певні їхні компроміси з польською владою спричинені потребою захисту церкви від супротивників, а пошуки співпраці з римо-католиками впливають із потреби загальнохристиянської єдності. Правосла-

вні літописці приєднання української церкви до Московського патріархату обминають майже повною мовчанкою, яка виражає розуміння ними перемоги московської політики над українською. Якщо в першій половині XVII ст. були популярними “ходіння” до Москви за “ялмужною” (Афанасій Филипович, Підгорецький літопис), то на кінець, навпаки, відчутна упередженість. Туптало в “Діаріуші” постійно підкреслює незадоволення втручаннями царської родини в церковні справи, підтримкою нею низького рівня освіченості та духовності попів, захист розкольників окремими її членами, відкрити ворожнечу московських ієрархів до українських як “латинників” за їх високу освіченість, прив’язаність до українських православних традицій, які не відповідали тамтешнім, підпорядкуванням церкви монархові. Описаним ним, як і мгарським літописцем, рівноправним взаєминам між українською церквою та гетьманами, протиставляє тертя українських ієрархів, які працювали в Московії (себе, Стефана Яворського), з царською та церковною адміністрацією. У листі до Яворського в 1708 р. намагається його підтримати, розуміючи як тому важко переносити царські “ласки” до церкви і нього, її архіпастиря: “Подвизайся в зміцнюючого Вас Ісуса, Подвижниче Христовий. Тягар цей не за якимсь випадком наклався на Ваше Святительство, але Провидінням Божим”⁶⁰³. Усім змістом літописної творчості Туптало підкреслює свою нерозривну спорідненість з рідним народом, його давньою й сучасною культурою, Україною, для поступу якої творчо працює, хоча шум зброї заставляє нібито мовчати, але він працює, бо переконаний, що “любов усе терпить і гріхи покриває”⁶⁰⁴.

Зміст монастирсько-церковних літописів, їх ідей, тем, проблем дає всі підстави стверджувати, що наші предки та інтелігенція, зокрема до 1764 р., вірили в

⁶⁰³ Туптало Дмитрій. Діаріуш. — С. 91.

⁶⁰⁴ Там само. — С. 82.

суверенність української державності, виразниками якої було козацтво, нехай і політично поділеної між Польщею та Московією. Історична і генетична пам’ять не дозволяла їм у цьому сумніватися. Описані події, факти, дії представників усіх суспільних станів свідчать про їх проукраїнськи спрямовану діяльність. Таким чином, національна свідомість, характер, громадянська позиція та конкретна праця були тими засобами, котрі єднали людину зі своїм суспільством, в якому вкраїнець опирався на давні звичаї егалітарного розуміння свободи й державної влади, що реалізувалися у виборному принципі козацтва та рівності всіх, що, в свою чергу, відштовхувало їх від законів і звичаїв католицької Польщі та Московської деспотії⁶⁰⁵. Давня прив’язаність українця до волі, гартування якої пройшло через боротьбу з різномасними ординцями, через бродництво, уходництво, поступову колонізацію Степу, суперництво з литовцями, поляками, католицизмом найбільше проявилось в козацьку добу; вона стала невід’ємною рисою його національного характеру, що й забезпечувало впевненість у власній правоті, у переконаності, що господарями в Україні є українці, а не забродичужинці, політичні та військові волоцюги. Іdealістичний світогляд і глибока закоріненість у рідний ґрунт допомагали предкам ігнорувати об’єктивні умови, нехтувати ними, чинити так, як вважали за потрібне для себе, хоча часто-густо і на власну шкоду⁶⁰⁶. Але ця романтична риса характеру була і є засадничою в культурній сфері, від якої розвивалися політичні та економічні обґрунтування: вона допомогла нації не втратити себе і Батьківщину.

⁶⁰⁵ Феденко П. Впливи історії на український народний характер // Науков. зб. УВУ в Празі. — Прага, 1942. — Т. 3. — С. 382-383.

⁶⁰⁶ Мірчук І. Світогляд українського народу: Спроба характеристики. — Прага, 1942. — С. 225-243.

1.1.12. Проблема самоповаги українця тісно пов'язана з його емоційно-почуттєвим характером, “кордоцентричністю” в поєднанні з традиційним культом слави, поширеним у шляхетсько-війському стані та серед київського православного духовництва. Активізація татарських набігів на Україну з XV ст., наступ польської шляхти на права українців з другої половини XVI ст. стали новим джерелом випробовування на міць українського духу, патріотичних обов'язків, створили умови для прояву героїзму, здобування слави, порівняння сучасних дій з досягненнями предків у добу Київської Русі, висунули проблему відвоювань повнокровної державності України. Творча богословська інтелігенція ідеологічно обґрунтувала спадкоємність і безперервність героїзму та слави українців як питоменного державницького народу, котрий походить від прадавніх “сармато-словенів”. “Культ предків, родових реліквій, народних традицій поєднується з утвердженням вірності православної церкви, теж обґрунтованим давньою традицією, і, доповнюючись ідеями служіння Речі Посполитій і її королеві, утворює своєрідне регіональне забарвлення українського варіанта сарматизму”⁶⁰⁷, — пише сучасний дослідник.

Активізація націо- і державотворчої діяльності українців посприяла поширенню та поглибленню почуття самоповаги серед усіх суспільних станів. Козацтво, яке з гордістю називалося і визнавалося “запорізьким рицарством”, “рицарським орденом”, самоповагу визнавало не лише в дотриманні рицарських чеснот, але й в обороні своїх прав на господарювання в Україні самостійно, особистої та народної волі, рівноправності з усіма. Їх індивідуалізм, загартований і вихований істори-

⁶⁰⁷ Ісіченко Ю. А. Українська барокова проза в пошуку літературної моделі початків східнослов'янської історії // Писемність Київської Русі і становлення української літератури: Зб. науков. праць. — К., 1988. — С. 200.

чними жорстокими умовами життя, воєн, поєднаний з індивідуалізмом селянина-хлібороба, лежать у національній психології. Перемоги над ворогами, масові та індивідуальні подвиги, особисті фізичні та моральні якості виплекали здоровий культ самоповаги, а через нього і поваги до особистостей з некозацького стану.

Закономірними “цнотами” для утвердження самоповаги особи, стану вважалися звитяжність, мужність, родовитість, мудрість, господаровитість, вірність Батьківщині, вірі. Поруч із гордим козаком — вихованцем степової вольниці — православний богослов почувався не менш поважним. Якщо він був особистістю, то його повага опиралася на величну і славу історію рідної церкви, символами якої були святі Софія, Лавра, давні твори духовного письменства. Розбудова нових монастирів, церков розуміється і тлумачиться як продовження в краях України традицій “Палестини пресловущого града Києва”⁶⁰⁸. Їх мистецька вартість, краса, заслуги ченців у розвиткові богослов'я також виступають стимулом для утвердження самоповаги, протистояння шляхетсько-католицькій упередженості. Монах Афанасій Филипович прямо оголошує, що православна віра та її святині є його гордістю, а він, її захисник, “слуга Бога Сотворителя.., посланий ведлуг часу, аби правду кожному мовил”⁶⁰⁹.

Письменники-літописці Копистенський, Могила, Филипович підкреслюють, що вірність і відданість Батьківщині, продовження добрих патріотичних справ предків, багата родинна історія, відбита в літописах і гербах, праця на зміцнення віри, поширення культури є засадами поваги і самоповаги кожного шляхетного українця. Ці засади допомагають переносити життєві негаразди українцям на чужині, як засвідчує Димитрій Туптало.

⁶⁰⁸ Літопис Густинського монастиря. — С. 2.

⁶⁰⁹ Филипович Афанасій. Діаріуш. — С. 107.

Такою ж дієвою підставою для самоповаги, як старожитні заслуги, літописці зображають особисті якості героїв розповідей. Найголовнішими виводять фахову майстерність, духовну шляхетність, господарську діловитість, відданість вірі, рідній землі, християнську гуманність і рицарське завзяття. Ці морально-етичні засади поєднують між собою літописних персонажів з різних країв України та різних станів. Такими постають зображені в творах ігумени, ктитори, меценати, гетьмани П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, П. Дорошенко, І. Самойлович, І. Мазепа, які уособлюють загальнонаціональну рису самоповаги — воїнську рицарськість і християнське благочестя.

Духовний аристократизм українців⁶¹⁰ поглиблюється їх постійним потягом до краси (будівництва, відбудови, оздоблення монастирів, церков, шкіл, закоханістю у гарні речі, одяг), освіти, розумової, господарської праці, до допомоги всім, хто її потребує. Дана риса особливо підкреслюється в розповідях про ктиторів, пожежтодавців, які з душевною радістю допомагають монастирям і церквам: “Ку хвалі і славі всемогущого, вседіючого і всеосягаючого Бога во Тройці славимого ку оздобі божественного храма святого архистратига Михаїла, монастиря Мгарського, на вистановлене сніцарською роботою дейсуса цілого, уєднал і уговорил волним договором ясневельможний его милость пан Іоан Мазепа, гетьман”⁶¹¹. “Вельможна Вислоцька, стольникова смоленська, давня покровителька цього міста, вижджаючи з Турчинець, що була дотепер у її володінні, дала монастиреві 20 корців жита і пшениці, крім різних пожертвувань на літургії, служби і т. ін.”⁶¹².

Причетність до творення культури, особливо до будівництва церков, об’єднує людей, вселяє віру в свої

⁶¹⁰ Ващенко Г. Виховний ідеал. — С. 117.

⁶¹¹ Літопис Мгарського монастиря. — С. 62.

⁶¹² Літопис Сатанівського монастиря. — С. 176.

сили, невмирущість національного духу. Вони толоками їх будують, збирають внески з громади на бляху для покриття (Керестурська хроніка), на внутрішні розписи (Гукливіський літопис), або придбання коштовних ритуальних речей (Сатанівський літопис), побудови мурованої огорожі (хроніка м. Самбора, Сатанівський, Мгарський літописи).

Праця над духовними скарбами тісно переплітається з буденною господарською. Оброблювання землі, лісові роботи, виготовлення будівельних матеріалів — все це шляхи не тільки для забезпечення буденних потреб, але й для самоутвердження. Тому набуте майно є мірою людського працелюбства, порядності, користі. *Користь* стає однією із засад діяльності людей. Вона стає ще вагомішою, коли є законною, тому увага до *законності* досить промовиста, бо вона підкреслює порядність і шляхетність людини. Такою ж корисною, потрібною і шляхетною справою є *написання літописів, історій закладів*, в яких автори намагаються розповісти про найважливіше з життя предків і сучасників, підкреслити їх досвід і повчальність для нащадків.

Якщо духівництво, згідно християнської моралі, утверджує *самоповагу* як постійний процес самоудосконалення, терпеливості, матеріальної, духовної та громадянської праці, прощання ближньому його гріхів, то світські, зокрема козацтво, не відкидають і помсти, як відплати за злочини, кривди, нанесені йому, людям, державі. Їх численні походи в Крим чи в межі Туреччини були походами відплати за спустошливі напади на Україну. Ці походи приносили не меншу славу та повагу, ніж участь в міждержавних війнах.

Благодатна і родюча земля України — сила українця і його біда. Землероб зростається з нею. Вона дає йому все для життя, а він його не шкодує для її захисту. Від неї і заради неї український землероб став воїном-рицарем зброї і духу. Його самоповага постійно виливається в захист землі, як найбільшого свого ска-

рбу і себе як людини, особистості, господаря. Міський ремісник джерелом власної самоповаги має фаховий рівень, якість виготовлених речей, їхню красу і користь. Вони — гаранті його доброго імені, заможності та корисності. Виробнича шляхетність селян і ремісників, так тепло засвідчена Мгарським і Сатанівським літописами, “Відомістю” Мотронинського монастиря, є складовою частиною *слави і самоповаги* всіх українців того часу.

Інтелігенція завше була і є найчутливішим барометром нації, котру формує вона. Величезна роль у цій копіткій праці належить учительству. Тому лаврівські літописці з приємним задоволенням розповідають про навчання, виховання в монастирській школі учителів — богословів, які, опановуючи різні науки, шліфуючись як педагоги, здобувають одночасно фахи ремісників, аби навчати їх сільських і містечкових дітей. Величезний попит на їхніх вихованців — найбільше свідчення поваги та довіри до них, а повідкривані монахами школи в усьому греко-католицькому обширі України — це плід громадянського подвигу, вершинні прояви особистісної та національної самоповаги.

Відтворені літописцями проблеми гартування самоповаги українців ще одним боком підкреслюють їх національну самосвідомість, а окреслені проблеми національного сорому, ганьби, котрі проявлялися в зраді, колаборанстві, міжособних чварах служать не стільки бароковою антитезою, скільки прагненням допомогти їх позбутися, про що свідчать численні уривки творів, присвячених цій болючій проблемі, де героями виступають Я. Вишневецький, С. Чарнецький, П. Тетеря, П. Суховій та інші діячі тодішньої доби. Православні до них зараховують і греко-католиків, які під пером баркулабівського літописця Афанасія Филиповича уособлені як суцільне зло для України. Такими рисами і розумінням наділені гайдамаки в трактуванні винницького та окремих римо-католицьких і галицьких хроністів.

Реалістичність підходу церковних літописців до даної проблеми засвідчує, що, незважаючи на певну схематичність і стислість їхніх творів, вони досить різноманітні й багатопроblemні епічні полотна, в стислому тексті яких нуртує глибокий зміст. Що вони, написані за законами філософії антропоцентризму, ренесансно-барокової поетики, одночасно присвячені суспільно-ідеологічним і людським проблемам, як того вимагала класицистична ідеологія та культура. Людина в них виражена не абстрактним носієм ідей, а її творцем, виконавцем чи руйнівником. Вона злита зі своїм суспільством як духовно-політичний чи становий суверен. Принаймні, її такою хочуть бачити в усьому літописці. Різностанове походження літописців дає вдячну можливість відтворити особливості життя всіх верств народу, зусібич побачити націю з комплексом її позитивних і негативних рис, серед яких розуміння самоповаги, сорому, ганьби були і залишалися дієвими важелями для духовного дозрівання та самоочищення.

1.1.13. Проблеми любові та ненависті в церковному літописанні порушують із засад християнської та національної моралі, облагороджених гуманістичними ідеями та оцінками літератури Відродження. Вони не просто абстрактно-повчальні, а олюднені, тому що в їх основі лежать конкретні вчинки конкретних осіб та прагнення авторів звернути увагу сучасників на потребу самоудосконалюватися відповідно до християнських, рицарських і національних чеснот. Як пише Д. Наливайко, “пануючою в цю добу була думка, згідно якої макрокосм природи і мікркосм людського життя, світ фізичний і світ моральний є єдиним керованим законами розуму та гармонії”⁶¹³. Ця висока благородність як ідеал виражалася і в літературному підході до зображення складних протиріч та алогізмів, якими ха-

⁶¹³ Наливайко Д. С. Искусство: направления, течения, стили. — К., 1981. — С. 70.

рактерне життя України XVI-XVII ст. Вона є наскрізною в духовній та світській літературі, підкреслює письменницький підхід до аналізу та оцінки історії літописцями, допомагала їм надати публіцистичного спрямування творам.

Трактування проблем відповідає народному розумінню даних чеснот і теоретичному обґрунтуванню їх в курсах поетик, риторик, етик киево-могилянських і європейських професорів. Згідно вчення Феофана Прокоповича, “любов — це прагнення нашої волі, обдарованої розумом, до доброї справи, оскільки вона добра”⁶¹⁴. Георгій Кониський визначає її “певним уподобанням добра, або — це перший доказ пізнаного добра, яке ледве чи будь-коли проявляється без бажання, але не є самим бажанням. Бо спершу пізнаю добро, тоді доводжу, що воно є добро, певне уподобання розуму, і потім, але дуже швидко доведеного бажаяю”⁶¹⁵. Вони, в свою чергу, опираються на твердження Аристотеля, Діонісія Ареопагіта, який доводив, що любов є божественною, ангельською, розумною в людини, тваринною в нерозумних людей і природною в неживих речах, а Платон її класифікував як справжню і фальшиву, тобто духовною або розумною і чуттєвою, пристрасною⁶¹⁶. В усіх підходах до її визначення лежать критерії добра, доброзичливості, розсудливості, прагнень, репутації, подібності характерів, близьких стосунків і поваги між старшими і молодшими, чесності і простоти, спорідненості (за Аристотелем)⁶¹⁷, добра малого і великого, виміру зовнішнього і духовного⁶¹⁸.

⁶¹⁴ Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво. — С. 290.

⁶¹⁵ Кониський Г. Моральна філософія, або Етика // Філософські твори: У 2 т. — К., 1990. — Т. 1. — С. 446.

⁶¹⁶ Там само. — С. 446-447.

⁶¹⁷ Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво. — С. 291.

⁶¹⁸ Довга Л. Барокова ментальність українців // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. — Т. 1. — С. 112.

*Митрополит
Димитрій Тупало*

*Митрополит
Варлаам Ясинський*

*Митрополит
Йоасаф Кроковський*

Замок в Острозі

Усі ці міркування лежать в основі підходу літописців до проблеми любові, відображеної в їх творах. Вона виражається, найперше, в любові до Бога, віри, які спонукають вірників, духівництво забезпечувати урочистість таїнства релігійного благоговіння та морального збагачення, будувати прекрасні храми, оздоблювати їх, приносити для їх розбудови пожертвування, писати нову, перевидавати, друкувати відому релігійну літературу, дбати про самоочищення від гріхів вчинками, діями, молитвами, постами; захищати віру від супротивників (діаріуш Филиповича), псевдоучителів (твори Туттала), шукати матеріальну та військову підтримку (Густинський, Мгарський, Підгорецький, Сатанівський літописи). З проблемою любові до Бога, віри тісно пов'язані проблеми краси, вірності, патріотизму, честі, моралі. Церковні літописці, розповідаючи про життя та діяльність світських людей, взаємин духівництва з ними, виражають її в зображенні любові до рідного краю, міста, села, України. Акцентують, що для Бога і добра України потрібні люди з героїчним характером, чесні, розумні богослови, військові, господарі, які своєю діяльністю здатні впливати на виховний процес у суспільстві. Для цього літописці прививають любов до історії як порадиці в сучасному житті, до героїчного минулого, відображаючи величезну самопожертву краян у боротьбі зі злом, розкривають шляхи боротьби за волю, свободу.

Літописці до проблеми любові підходять із засад християнського вчення про любов до ближнього, його благочестя, прагнучи сприяти гуманізації суспільства, тому виступають прихильниками дисципліни, порядку в ньому, в церкві. Позитивні герої творів є носіями християнських, світських і національних чеснот, мають виразне повчальне спрямування. Джерелами формування морально чистої людини вважають тверду віру, працьовитість, милосердність, совість і патріотизм. Ці цінності вважають визначальними для українця, потрібними й корисними його державі.

Жорстоке життя тієї доби, прагнення вплинути на його пом'якшення зумовлюють літописців об'єктивно підходити до аналізу та оцінки доквілля, загострювати увагу на негативних явищах, вчинках, рисах характеру. Увага до *проблеми ненависті* є логічною закономірною реакцією авторів. Керуючись вченням про праведний Божий гнів, людський сором, вони підходять до неї із засад естетичної думки Гуманізму, Класицизму, Просвітництва. За твердженням Феофана Прокоповича, “ненависть — це прихильність душі до зла доти, поки воно вважається таким”, вона — протилежна любові, тісно пов'язана з почуттями гніву, обурення⁶¹⁹. Кониський трактує ненависть “як незадоволення відносно зла як зла, тому вона протилежність любові”⁶²⁰. Якщо почуття любові є Божим даром, то ненависті — бісівським. Людина, яка в своєму житті керується Божими чеснотами, прагне добра і докладає зусилля для його утвердження, а людина, яка живе за сатанинськими, відвертається від нього, творить зло і захищає його. Тому тема боротьби добра зі злом є наскрізною в літописах. Прагнення подолати людське зло спричинює обурення — “вид благородного гніву”⁶²¹; а коли воно недієве, то і гнів (за Аристотелем, хворобливе бажання помсти за зневагу)⁶²².

У своїх творах літописці підкреслюють низку людських вад, які повинні викликати в читача ненависть. Це — жорстокість до людей ворогів-нападників, гвалтівників, своїх воїнів, повстанців-гайдамаків, віроломство спільників (татар, поляків, московитів), свавільство й ворохобство шляхти, окремої козацької старшини та козаків, спокушених здобуваннями “козацьких хлібів”, безчестя католицького духівництва у ставлен-

⁶¹⁹ Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво. — С. 315.

⁶²⁰ Кониський Г. Етика. — С. 448-449.

⁶²¹ Прокопович Ф. При риторичне мистецтво. — С. 315.

⁶²² Там само.

ні до православних, різних дурисвітів, злодіїв, підбурювачів до бунтів (пилипонів, православних агітаторів на Поділлі у XVIII ст.), провокаторів, марнотратників і фарисеїв, брехунів, клятвопорушників, недбальців. Якщо ці вади заслуговують обурення і гніву, ненависті, то зрадники Батьківщини, церкви — справедливої ненависті. Суцільним злом для України зображені уніати в творах православних — Я. Вишнецький, С. Чарнецький, Маховський, польська шляхта, татари, турки, московські воєводи. Спостереження І. Рибчина, що в добу панування Польщі в Україні діяла мораль пана супроти раба, а раба супроти пана, що такий стан образив почуття людської гідності в гноблених, а в гнобителів притуплював почуття людяності, що призводило до взаємних жорстокостей, — має логічні засади⁶²³. Акцентування в творах на проблемі ненависті спрямоване на подолання розчарувань, зневіри у людей, на спонукання до самоочищення, особливо, коли розповідається про вади самих українців, які, не позубившись їх, не можуть здолати суспільний хаос, що панує в добу Руїни та після неї. Письменники враховують у творах барокові особливості характеру українців, тому схильні до ідеалізування позитивних історичних діячів, особливо щедрих до церкви; позитивних рис у ієрархів, меценатів, простих людей, духівництва. Одночасно критично оголюють вади власного й сусідніх народів, щоб зумовити людей до роздумів, полегшити їм самооцінку. Духівництво не забуває, що воно покликане сіяти зерна добра, любові, милосердя, справедливості, совісті, тому виконує власну місію чесно і з любов'ю до рідного народу такого, яким він є, але не повинен залишатися надалі. Літописці не закликають до терпіння, бо переконані, що соціальні й національні кривди, завдані нашому народові, такі глибокі і несправедливі,

⁶²³ Рибчин І. Динаміка українського козацтва. — Мюнхен, 1970. — С. 49-50.

що праведний гнів проти них є Божим (так трактує Хмельниччину і автор драми “Милість Божа”). Тому реалістично розповідаючи про історичний хід життя в Україні, автори не лише висловлювали своє поцінування подій та людей, але й досягали основної для церкви мети — зміцнювали віру народу в Бога, в себе, в майбутню перемогу розуму над дурістю, добра над злом, України над супротивниками.

Розкриття цих протилежних за змістом і суттю проблем збагачувало поетику бароко національними рисами українців як народу з “контрастиво забарвленою вдачею”, в якого “поруч із помстою і навіть ідеалом помсти — іде зразу ж таки ідея християнського всепрощення”, — доводить В. Янів⁶²⁴.

1.1.14. Проблема державності України більше відображена в козацькому літописанні, аніж у монастирсько-церковному. Але вона хвилювала все суспільство і знаходила відображення в ньому, проходила “червоною ниткою через тодішній політичний і літературний рух”⁶²⁵. До неї більше зверталися письменники-ієрархи, ідеологи державності, але й крайові не оминали, бо доля нації, волі, свободи хвилювала їх постійно і не менше, ніж церковні справи, котрі повністю залежали від політичного статусу України. Дана проблема у багатьох випадках впливає з підтексту творів: з нагадувань про державне минуле країни, зауважень про її рівноправні військові потуги з сусідами, у підкреслюванні офіційних назв сусідніх держав, титулів монархів, які покликані пробуджувати відповідні роздуми в читачів⁶²⁶. Поважне величання запорізького козацтва, його гетьманів, увага до їх збройної боротьби з поляками, татарами

⁶²⁴ Рибчин І. Динаміка українського козацтва. — С. 72-73.

⁶²⁵ Грушевський М. Історія української літератури. — К., 1995. — Т. 6. — С. 298.

⁶²⁶ У Межигірському літописі читаємо: 1608 р. Україна “при державі короля Жигимонта” перебуває. — С. 95.

також спрямована на такий підхід, оскільки козацтво (літописці і реєстрове, і січове називають запорізьким) репрезентує весь народ і від його імені воює впродовж кінця XVI — поч. XVIII ст. Звертаючись до минулої історії, письменники підкреслюють, що Україна в княжу добу була повноправною монархією, а такі монархи, як Святослав Ігоревич, Володимир Святославич, Ярослав Мудрий і Володимир Мономах забезпечували їй найбільшу могутність та розквіт⁶²⁷. Тому перебування України в складі Великого Литовського князівства, Речі Посполитої сприймалося тимчасовим і на правах рівності. Як стверджує М. Максимович, народ у титул гетьмана вкладав поняття “батька народу”, що переросло в час правління П. Сагайдачного та Б. Хмельницького в розуміння, що “гетьмани були не тільки полководцями козаків, але й керівниками держави”⁶²⁸.

Державницька ідеологія найбільше втілилася в політиці Б. Хмельницького та його послідовників Виговського, Дорошенка, Мазепи. Літописці виділяють її крізь призму взаємин церкви та гетьманів (Густинський, Мгарський літописи), хоча їм достеменно відома програма Б. Хмельницького, який під впливом київського духовництва та Єрусалимського патріарха в 1649 р. повністю став на шлях державної відбудови, заявив польським послам у Переяславі: “Виб’ю з людської неволі руський народ увесь! Перше я за свою шкоду і кривду воював, тепер буду воювати за нашу православну віру. Поможі мені в тому чернь уся — по Люблін, по Краків, і я її не відступлю, бо це права рука наша, щоб ви (польські пани), знищивши хлопів, і на козаків не вдарили... За границю війною не піду, шаблі на турків і татар не підійму. Досить маю тепер

⁶²⁷ Копистенський Захарія. Родовідна Четвертинських. — С. 69.

⁶²⁸ Максимович М. Исторические письма о козаках приднепровских // Собр. соч.: В 3 т. — К., 1876. — Т. 1. — С. 302.

на Україні, Поділлі і Волині... у землі і князівстві моїм — по Львів, по Холм і Галич”⁶²⁹ (підкреслення наше. — М. К.). Укладений Зборівський договір 1649 р., про який пишуть численні літописи, трактується межигірським хроністом як цілком виграшний для Хмельницького і як визнання його з боку Польщі володарем України, бо він її пошкодував і погодився “на мир” тільки після того, як “стал кроль волати”⁶³⁰ про нього.

Спадкову назву давньої держави використовує один з галицьких хронікарів, який у 1652 р. пише: “повітря” було в “княжестві Руськом”⁶³¹. Його сучасники, вживаючи офіційні титули гетьманів, митрополитів, підкреслюють, що перші є володарями “обоїх сторон Дніпра” (Межигірський), другі — “всієї України”, а галичани П. Дорошенка титулюють “вождем”⁶³². Підписана Переяславська угода 1654 р. Б. Хмельницького з Московією, як і П. Дорошенка з Туреччиною в 1671, трактуються терміном “поддався”, який розумівся в той час не входженням до її складу чи визнанням себе її підданим, а домовленістю про спільну боротьбу зі супротивниками та “заступництво” її за Україну перед ними⁶³³. Оскільки козацтво виражало й представляло державність України в усіх міжнародних і внутрішніх взаєминах, то гетьмани титулюються не лише “гетьманом Війська Запорозького”, але й “володарем рейментарським”⁶³⁴ (військовим). Стриманість у “педалюванні” даної проблеми пояснюється тим, що автори переконані, що з доби Хмельниччини до 1764 р. Українсь-

ка держава існувала де-факто, про що було відомо всім, “хто теє повинен знати”, як часто мовиться в тодішніх документах.

1.1.15. Проблема ворога і спільника, порушувана в монастирсько-церковному літописанні, така ж змінна за своїм значенням, як змінна життєва дійсність, яка є темою творів⁶³⁵. Вона має епічний характер і поставлена з позиції нації та її потреби забезпечити власну свободу, спокій і мирні умови для життя. Оскільки Україна із середини XIII ст. стала об’єктом постійних зазіхань чужинців на її територію, боротьби за неї різних загарбників між собою, то ця проблема конкретизується згідно умов і вимог певної ситуації.

Підхід до ворога, як і до спільника, — подвійний: з мілітарного та церковного боків. Після спільного з литовцями звільнення України від татаро-монголів, вона стала об’єктом зазіхань з боку Польщі, ханського Криму, за плечима якого стояли “диригенти” з Московії та Туреччини. Тому з XV ст. їх спустошливі напади на наші землі стали регулярними. Відповідно, татарські орди (“татари”) стають ворогами і як військова винищувально-грабіжницька сила, і як мусульмани-“нехристи”, вороги християн. У творах образ татарина зображений хижим і підступним ворогом-нелюдом. Такий підхід до них притаманний аж до остаточного завоювання Криму московськими військами в 1783 р. Татари зображуються, в першу чергу, як нападники-руйнівники і людолови, торговці полоненими, поганьблювачі церков, монастирів, духівництва; і як люті вороги українців, тому кожен літописний матеріал спрямований на викликання в читача ненависті до них, спонуки до відплати. Але як сусідній народ, то в політиці гетьманів і запорожців татари відіграють роль і спільників у боротьбі з поляками Б. Хмельницького, П. До-

⁶²⁹ Крип’якевич І. Історія України. — Львів, 1992. — С. 189.

⁶³⁰ Межигірський літопис. — С. 98.

⁶³¹ Петрушевич А. С. Сводная летопись с 1600 года. — С. 116.

⁶³² Там само. — С. 166.

⁶³³ Берлинський М. Ф. Історія міста Києва. — К., 1991. — С. 115.

⁶³⁴ Мгарський літопис. — С. 41.

⁶³⁵ Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X-XVII веков: Эпохи и стили. — С. 96-97.

рошенка, П. Суховія, аби і запобігти можливому їх залученню шляхтою проти козацтва. Обережність взаємин козацтва з татарами диктується несталістю й підступністю останніх, потребою розраховуватися з ними ясиrom, що викликало гнівне обурення у всіх людей. Хоча в літописах помітне розуміння вимушених компромісів гетьманів з татарами, але вони зображують узагальнений їх образ як свавільної, жорстокої, підступної, зрадливої орди, завжди націленої на нищення християн.

Другим і ворогом, і спільником зображені поляки, узагальнюючий образ яких передають оповіді 1703 р.: “Ляхи на Україні людей рубали”⁶³⁶ та “Ляхи на Україні людей тратили”⁶³⁷. Образ ляха, як татарина, уособлюється зі шляхтичем-завойовником, його найманцями, які, щоб завоювати Україну, підкорити власній колонізаторській волі її народ, вдавалися до найпаскудніших методів боротьби, розплачування з татарами за їх допомогу українцями. Трагічність українсько-польських взаємин поглиблюється прагненням шляхти покатоличити українців, знищити їх як суверенний етнічний індивід, чим викликали не менш жорстоку відплату.

Якщо літописці в розповідях про спільну з ними боротьбу козаків проти татар і турків у XV-XVI ст., проти моковитів у XVI — першій третині XVII ще, здається, мають сподівання на можливе порозуміння, то з 1625 р., коли розпочинається хвиля козацьких повстань проти польської шляхти і їх сумних кінців, воно повністю розвіюється. До угод з поляками автори ставляться також скептично, як і до угод гетьманів з татарами. З образом підступного й чванькуватого шляхтича в “Діаріуші” Филиповича, Густинському монастир-

⁶³⁶ Городенківські літописні записки // *Крип'якевич І. П.* Літописи XVI-XVIII ст. в Галичині. — С. 73.

⁶³⁷ Свидівські літописні записки // Там само. — С. 73.

ському літописі перегукується образ католицького ксьондза чи монаха. Упередженість до них — справедлива, бо вона є реакцією кривджених. Тому перемоги Б. Хмельницького над польськими коронними військами однозначно трактуються, як кара Божа і людська за їх гріхи і жорстокості.

Складними розвиваються взаємини між уніатами та римо-католиками, хоча вони на теренах Волині, Поділля, Галичини докладають зусилля для порозуміння. Зразком співпраці зображуються теплі взаємини між греко-католицьким духівництвом і римо-католицькими їхніми ктиторами, меценатами з-поміж українсько-польської магнатурії.

Упередженість польської шляхти до українців, нашої віри, культури; її свавілля, жорстокість, схильність до паразитування за рахунок селян, анархічність зумовлювали загострене вороже ставлення до неї корінного народу, бо її риси характеру і поведінки повністю суперечили світоглядові та характерові українця. За свідченням Афанасія Филиповича, українець “на кожному містці, в дворах і в судах” чув від них: “Тугу, Русин, люпус, реліа, господи помилуй, схизматик, Турко-Гречин, одщепенець, Наливайко”⁶³⁸. Політичні, побутові протиріччя між українцями та польською шляхтою витворили взаємний образ ворога. Тому розповіді літописців про дане протиборство — це розповіді про історичний шлях взаємонищення.

Суперечливими змальовані і московити. Літописці зображують поступове нарощування їхньої мілітарної експанії на південь і захід; боротьбу проти Польщі, блокування з нею для знищення України, а з Австрією — для розгрому Туреччини й Польщі; з Україною — для знищення Польщі, Туреччини, Криму. Сподівання Б. Хмельницького на шляхетність царського уряду не справилися вже піді Львовом 1655 р., коли московсь-

⁶³⁸ *Филипович Афанасій.* Діаріуш. — С. 99.

кі війська почали тероризувати місцеве населення. І так постійно у взаєминах з ними відчувається спільник у боротьбі з поляками, турками, татарами і ворог — у ставленні до самих українців.

Порушена проблема ворога і спільника в монастирсько-церковному літописанні доводить, що вони одні й ті ж. В якій іпостасі виступають — залежить від їхніх задумів щодо свого супротивника або українців. Але основним їхнім супротивником була Україна, для подолання і знищення якої постійно докладали свій хист і військову міць. Спільником супротивників України виступає ще один її постійний ворог — національні вади: схильність до анархізму, отаманщини козацької верхівки, яка провокувала втручання у внутрішні справи чужинців. Ці вади виявилися набагато потужнішими, ніж рицарськість, мужність і патріотизм козаків.

Значною заслугою церковних літописців є те, що в своїх творах вони не є виразниками жодного тодішнього козацького угруповання: ні москвофілів, ні полонофілів, ні туркофілів. Вони оцінюють і описують події з позиції об'єктивності та патріотизму, тому щиро розповідають про наболіле, пережите, закликаючи нащадків до більшої розважливості. Своїм змістом твори реалістично відповідають на поставлену проблему: вороги і спільники — сусіди разом із внутрішніми деструктивними силами побороли Українську державу. Державний підхід літописців до проблеми засвідчує їх політичну активність у суспільному житті, переживання за долю людей і Батьківщини, громадянський гуманізм. Зображені в літописах люди, крізь призму даної проблеми, в загостреному прояві розкривають барокову тезу про недосконалість, їх ницість як природної і суспільної істот⁶³⁹, які за свої злочини і гріхи сповна заслуговують Божої кари. Такої кари зазнали не тіль-

ки вороги українців — татари, поляки, але й самі українці через нездатність долати власні вади, уміння підпорядкувати емоції розумові, до чого закликала церква, через протиставлення власного “я” загальному, через емотативну мрію про герць і боротьбу⁶⁴⁰ та недооцінювання ваги господарсько-економічного поступу, здатного підтримати військові потреби.

1.1.16. Проблема катарсису, порушувана в церковному літописанні, пов'язана з прагненням письменників естетичними засобами викликати в читача емоційне внутрішнє очищення змістом конкретної розповіді. Вони відштовхуються від вчення Аристотеля про катарсис змісту трагедії з життя суспільства, відомих історичних постатей, які повинні, як в трагедії, наслідувати дії активних людей, розвивати думки про найпосутніше та доцільне через відібраний матеріал за його нагомістю⁶⁴¹.

Оскільки описуване життя в Україні має трагічний характер, то літописці відбирають такі події, випадки, факти, котрі би мали виразне повчальне спрямування і одночасно служили засобом для очищення внутрішнього світу людини від різних аморальних звичок, пом'якшували узвичаєну схильність до жорстокості через напружену розумову працю, роздуми над прочитаним. Катарсису досягають через широке акцентування на жорстокостях, людських нерозумних вчинках. У розповідях про військові дії, котрі несуть смерть, руйнування, горе. Трагедійний тон поглиблюється розповіддю про епідемії, голоди, природні катаклізми, смерті значних історичних чи місцевих осіб, які ще одним боком повинні примусити людину задуматися й повірити в істину, що всі земні біди викликані її гріхами, за які Бог змушений карати до тих пір, поки вона не онам'ятається і не відмовиться від такого способу жит-

⁶³⁹ Довга Л. До питання про барокову ментальність українців. — С. 106-107.

⁶⁴⁰ Рибчин І. Динаміка українського козацтва. — С. 10.

⁶⁴¹ Аристотель. Поэтика. — С. 652-655.

тя. Для прикладу візьмемо блок оповідань про події 1648-1652 рр.: “Року 1649 князь Вишневецький ішов против войська козацького і козаки, поспішившись, князя в Збаражі облегли, і там їх голодом морили так, же і шати свої едали; знову послышавши козаки, іж кроль Ян Казимир ідет з великою потугою, пошли против его, і там великую битву учинили і кроля Казимера мало не взяли, аж на мир стал кроль волати; і то било в місті Зборові і учинили мир з королем.

Року 1651 князь Радивил до Києва прийшов і місто Київ спалил, потім от страху козацького і сам мусів уступити і до Білої Церкви ледво умкнул при митрополиті Косові.

Року 1652 мор бил великій по всей Малой Росії, Україні, і Польщі, і Литві”⁶⁴².

Такий композиційний підхід зумовлює поглиблене психологічне навантаження змісту літописів, їх уривків, у чому знову відчутний літературний підхід до історичної тематики. У поєднанні з богословськими та церковними завданнями здатний надати літописам продуманої естетизації почуття катарсису. Петро Могила вважає, що друкування й поширення богословської літератури, окрім поглиблювання віровчення, також сприяє очищенню вірників від гріхів. Особлива роль у цьому належить молитві, котра за своїм змістом покликана “вщеляких духовних цнот доконання пильнуючи: гдиж кто усердної молитви скоштует, всі побожніє цноти заразом ему смакуються”⁶⁴³. Під час молитви людина очищується внутрішньо, переглядаючи свої дії, намагається позбутися злих, клянеться у цьому Богові, святим і таким чином заново оновлюється. В неї зростає віра в Бога, в себе — вона, очищуючись, стає здоровішою фізично і духовно, наближається до Царс-

⁶⁴² Межигірський літопис. — С. 97-98.

⁶⁴³ *Могила Петро*. Родовідна Ф. Проскури-Суцанського. — С. 358.

тва Небесного. Петро Могила повчає: “А хто на ратунок свой захочет достати оружїє на звитяжене неприятели, душевного, достанет з тих молитв постних, яко Давид с праці тремя каменчиками побідил Голиафа, так каждый істинно молячийся, тремя каменями сокрушенія, і сподіваня гріхов, і досить чиненя за них, под ноги врага нашего положить: хто хочет винищити гріхи свої, винищить през тїє молитви постнії, албо нїм справить то молитва святая, при тим пості Чотиридесятниці, іж яко Мойсеова розна Єгипетської гадини погубила, так гадини нашї внутрнії, гріхи заразливїї викоренить, і вигубить”⁶⁴⁴.

Сила молитви збільшується, коли людина підсилює прагнення власного душевного й фізичного очищення постом і сповіддю. Таким чином, вдумливе читання духовної літератури, молитви, піст і сповідь є тими шляхами очищення, котрі церква пропонує щоденно людям для корисного використання і “споживання”.

Афанасій Филипович у “Діаріуші” доводить, що глибока православна віра, жертвна свідомо праця на її захист також є катарсисом і спонукає до ще більших дій. Віддане служіння своєму народові, церкві, за його переконаннями, коли воно є метою життя, постійно вимагає від людини винахідливості, розумних пошуків і цим самим очищує від усього того, що заважає бути досконалою у своїх вчинках, помислах і способі життя.

Для Димитрія Туптала стимулом творчої праці, очищення від вад є віщі сні, в яких до нього приходять святі мученики уточнювати, доповнювати його знання, зміцнюють у вірі, допомагають позбутися сумнівів, непевностей у трактуванні численних історико-релігійних фактів. Він прагне досягнути духовної досконалості, тому завжди старається розшифрувати значення снів:

⁶⁴⁴ *Могила Петро*. Родовідна Ф. Проскури-Суцанського. — С. 359.

“Бог відає, що сей сон знаменує, і яка після нього подія настане! — пише після бачення та розмови у сні зі святою Варварою. — О, якби молитвами святої Варвари Патрона мого, дав мені Бог виправлення злого і окаяного життя мого!”⁶⁴⁵. Таким своїм злом вважає лінощі, долати які постійно допомагають герої його “Життя святих”, з’являючись у снах, дрімотливих забуттях, чим підкреслюється постійна, напружена інтелектуальна праця письменника, в якій поєднуються раціональність, усвідомлені наукові підходи, висновки, домисли з підсвідомими чинниками: уявою, сновидіннями, інтуїцією та іншими. Згідно переконань Туптала, письменницька творчість — це переживання автором всього того, про що він пише, відбиття у змісті творів особливостей його внутрішнього світу. Тому, коли він описує жахливі сцени катувань, нищення святих мучеників християнства, він, збагачуючись духовно, одночасно очищується від злого, нетривкого. Як письменник і гуманіст, богослов і патріот України, працюючи над “Життями святих”, переконався, що жорстокість є найбільшим злом для людини, а її носіями є люди низької та ущербної культури, моралі, недовірки, тому і ратує: “Під назвою і образом літописця бажав би якісь корисні моральні повчання писати, щоби читача не тільки історіями звеселяти, але і моральності повчати”⁶⁴⁶.

Як бачимо, жанр літописання для духівництва не є просто епічним полотном, покликаним стисло і хронологічно відтворювати історію краю чи монастиря, церкви, а, перш за все, є *історико-етичним творінням*. Етичне спрямування вимагає поглибленої художності, емоційності, котрі якраз і досягаються природними засадами творчості. Літописці, описуючи історичні події в Україні, переживають весь її трагізм, а, переживаючи, — очищуються духовно, зриміше бачать природу національного

⁶⁴⁵ Туптало Дмитрій. Діаріуш. — С. 33.

⁶⁴⁶ Там само. — С. 80.

зла, тому й прагнуть допомогти його позбутися. Чим давніша історія, тим менше вона викликає емоцій, зате зростає її повчальність, бо люди постійно повторюють одні й ті ж помилки, доповнюючи свіжими. Повторення старих помилок (міжкнязівські чвари, усобиці) у практиці української та польської шляхти, козацької старшини у Новий час збільшує їх емоційне сприйняття, зумовлює літописців ширше вдаватися до використання тропів, стилістичних фігур, нагнітання психологічних сцен, картин, аби викликати такий катарсисний стан у читача. Тому вони підпорядковують даній ідеї та проблемі вибіркового підхід до матеріалу, описування подій за блоковою моделлю, підсилення чуттєвих вражень нагадуванням про кари Божі, котрі не є абстрактними, а вже проявляються у вигляді нападів татар, сарани, природних катаклізмів, небесних знамень, землетрусів, голоду і т. і. Від твору до твору мандрує ідея: покайтеся, поки не пізно! Тому проблема катарсису, яка хвилювала письменників і читачів, була тією, котра вказувала людям шляхи до порятунку, до перемоги добра над злом, гуманності над бездуховністю і жорстокістю. І прагнули цього добитися літописці, як і богослови-гомилети, екзегети, не абстрактним моралізуванням, а з враховуванням національних рис характеру українців, географічної відкритості країни, яка потребує і людського, і Божого захисту, і національну схильність до переважання емоційності над холодним розсудком⁶⁴⁷. Ставлячи проблему катарсису людини, церковні літописці поєднали його розуміння з християнською та світською мораллю й підкреслили, що духівництво та письменники мають за моральний обов’язок, за необхідне належне її виховання як пріоритетне завдання своєї діяльності.

1.1.17. Проблема образів у монастирсько-церковному літописанні базпосередньо пов’язана з авторським світоглядом і його становою ідеологією, позицією до

⁶⁴⁷ Рибчин І. Динаміка українського козацтва. — С. 33.

подій, що відбуваються довкола нього. Літописець не сумнівається в своїх героях, бо вони, за його задумом, мають конкретизувати його думки, ідеї, підкреслити протистояння вічних тем боротьби добра зі злом, тому мусять бути їх виразниками у своїх вчинках і діях. Ці давні літописні традиції у підборі та зображенні образів доповнюються новаторською знахідкою: образами, що сумніваються, шукають себе, помиляються, ускладнюють власну долю, долають створені собі перешкоди і прямують до обраної мети. Такими є автообрази літописців і церковних діячів Филиповича та Туптала з їх діаріушів. Вони виражають “єдність об’єктивного і суб’єктивного, дискурсивного та інтуїтивного, раціонального та емоціонального, реального та ідеального”⁶⁴⁸. Вони — художні образи, вершинні в даному жанрі XVI-XVIII ст. Вони виражають “здатність людини відчувати, сприймати, виділяти суспільно-історичні та морально-естетичні цінності свого суспільного та індивідуального буття, своєї практичної і духовно-теоретичної діяльності”⁶⁴⁹.

У цьому літописному жанрі, як і в національному бароко, маємо раціональне поєднання духовного і світського елементів, націленості на естетизацію національних здобутків і прорахунків, вироблення української етнічної самобутності в порівнянні та зв’язках із сусідніми народами. Хроністи змістом творів підкреслюють природні географічні чинники, особливо порубіжжя між європейською та азіатською ментальностями, котрі впливали на формування характеру вкраїнця. Одночасно бачимо, що історична багатовікова фізична, моральна перенапруженість дала свої результати: появилася значна частина різностанової людності, нехтуючої давніми патріотичними традиціями і перейш-

лої на бік супротивників. Це і колаборанти (гетьмани Брюховецький, Тетеря), і відверті зрадники (Я. Вишневецький, С. Чарнецький, окремі козацькі старшини), і ті патріоти, котрі вірили, що Україна через тверду власну політичну позицію, а не військово протистояння, зможе заставити польського чи московського монарха поважати її державницькі завоювання (А. Киcіль, Ю. Немирич). Політична та церковна поляризація вкраїнців вічно ускладнювала долю нації, яка через змальовані образи в літописах, конкретизує суспільний стан доби на крайових матеріалах. Звідси їх значна інформативність, пов’язана з авторськими розуміннями об’єктивності, спроектованої на перспективу та повчальність⁶⁵⁰. Поскілки все-таки долю нації вирішувала князівсько-козацька еліта, а не церковна, хоча остання постійно намагалася вплинути на хід політичного життя, то образи воїнів, світських, духівництва естетично зображуються й трактуються (в залежності від змісту й теми конкретного літопису) змінно, але при величезній увазі до перших, а подеколи і перевазі. У літописах бачимо, як автори через призму проблеми образів одночасно порушують проблему людини як особистості та образу людини з низів як героя літописів, що відповідає ренесансно-просвітницьким світоглядним та естетичним засадам. З діяльними і розумними вихідцями з різних станів пов’язується майбутнє України, церкви, культури, господарки. Цим самим літописці ще одним штрихом підкреслюють потребу національної єдності, як гаранта її збереження та історичного розвитку.

Феофан Прокопович повчає, що для відтворення “театру людського життя” автор повинен бути “розсудливим і кмітливим” і пам’ятати, що він має “докладно пізнати причини приватного і громадського лиха та у

⁶⁴⁸ Костенко А. З. Діалектика художнього образу. — К., 1986. — С. 14.

⁶⁴⁹ Там само. — С. 54.

⁶⁵⁰ Лихачев Д. С. Человек в литературе Древней Руси. — С. 22.

всякій важливій і великій справі, яка розгортається перед нами або на певній відстані від нас”, “розумно передбачувати майбутнє у всіх подіях і оцінювати сучасне”, як повчав ще Діодор⁶⁵¹.

Образна система монастирсько-церковних літописів — багатобарвна за становою світоглядною палітрою. Вона представлена історичними діячами України: великими князями, їх нащадками, гетьманами, котрі зробили свій внесок у розбудову та захист державності. Центральним образом є образ Б. Хмельницького як визволителя з-під польсько-шляхетського панування, мудрого полководця, дипломата, розбудовника відновленої держави. Його послідовниками зображені І. Виговський, П. Дорошенко, І. Самойлович, І. Мазепа, а попередником П. Сагайдачний.

Значну групу представляють церковні діячі, зокрема архіандрити. З митрополитів дещо ширше відтворені образи Петра Могили в Густинському, Межигірському монастирських літописах, в діаріуші Филиповича; Варлаама Ясинського в діаріуші Туптала. Образи єпископів, як і архіандритів, зображуються схематично, згідно їхньої причетності до будівництва, реставрації монастирів, храмів, налагодження релігійного життя, навчання, господарства. За цим принципом вводяться в канву творів образи священників, монахів. Оскільки образи розкриваються виключно через дії, вчинки діячів, то вони мають виховний характер, створені за традиціями епічного образотворення, діють у пам'ятці епізодично, зате в тих місцях, які мають значне тематичне чи ідейне значення. За цією ж схемою створені образи сусідніх монархів, полководців: “Року 1683 вейзор турецьки(й) із великою потугою по сім крот сто тисячі войска под Відьно (Відень. — М. К.), місто столечное цісарське спровадил і до оногo штурмовал през кілька неділь, і юж цале достати мал, гдиби било от

Бога найвищого і от Пресвятої Діви оборони не било, котрая і круля польського Іоана третого (Собеського. — М. К.) на то не побудила, котрий із войском своїм і козацьким і цісарським вікторію отримали і войско їх поразили і под Стигольном еще люпшую вікторію отримали”⁶⁵². Ширше, з елементами психологічного умотивування внутрішнього стану героїв, який впливає на їх дії, вчинки, створені образи турецького султана Османа в “Кам'янецькій хроніці” та польського гетьмана К. Ходкевича в повісті “Перемога над турками під Хотином”. В образі султана підкреслені його провідні риси характеру: пихатість, жорстокість, які визначають стиль поведінки величезної армії завойовників. Протилежними рисами наділений образ Ходкевича: лицарськими і християнськими чеснотами, які посприяли перемозі польсько-козацьких військ у війні під Хотином 1621 р. над турецьким. Ці образи не повністю злиті з військовими масами, як традиційно практикується в літописанні, що надає їм ознак індивідуальності, а виокремлені авторами для тенденційно-суб'єктивного опису. Позитивні чи негативні образи й надалі зображуються за усталеною схемою або доброчинців, або злочинців з підкресленням тих якостей, які приносили користь чи зло Україні. За такою ж схемою створені образи-узагальнення народів, станів, міст, сіл, монастирів, церковних громад, військових формувань. Якщо негативними зображені татари, турки, польська шляхта, очолена різними призвідцями, позитивними або негативними (в залежності від вчинків) московити, угорці, австрійці, шведи, козаки, гайдамаки, католицьке духівництво різних конфесій, то позитивним завжди зображене духівництво з внутріцерковного погляду. В авторському підході до цих образів найбільш виразний суб'єктивізм, який ґрунтується на національних або політичних засадах. Взагалі, образи ієрархів, військо-

⁶⁵¹ Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво. — С. 338.

⁶⁵² Добромільський літопис. — С. 240.

вих, державних володарів створені як *образи-символи* свого стану, народу, котрі уособлюють найважливіші риси характеру українців, їхніх навиків і політичних кроків. Підкреслюються традиційні “цноти”: войовничість, рицарськість, працьовитість, патріотизм, відданість вірі. Для татар і турків — це жорстокість, ненависть до християн, підступність, дикість. Для польської шляхти — войовничість, патріотизм, релігійність, жорстокість до українців, анархічність. Для московитів — войовничість, цілеспрямованість у досягненні власної мети, вигод, жорстокість до українців, а їх царів і до свого народу, релігійний фанатизм та нетерпеливість до чужинців. Образам меценатів, ктиторів притаманні риси компромісного поєднання релігійності з національною терпимістю, які ґрунтуються на економічних розрахунках і вигодах, політичній кон’юнктурі. До них наближаються образи римо-католицьких і вірменських церковних діячів. Щодо образів попів і монахів, послухників, то вони зриміше зображені в *образі-колективі*, ніж індивідуально, завдяки їх розкриттю в праці, тому образ монастиря, церкви об’єднує їх в дієву групу з певними рисами індивідуалізації, притаманної загальному спрямуванню діяльності конкретного осередку. В сукупності монастирі та церкви створюють образ потужної національної духовної сили, яка розгорнула широку господарсько-богословсько-просвітницьку діяльність, опираючись на підтримку різних народних верств України, надійних і творчих рицарів Христової віри.

Характерною ознакою образної системи літописів є їх попарна згрупованість. Пари складають або цілком протилежні за характером дій, або спільні, або компромісно-договірні постаті, що допомагає авторам підкреслювати провідні риси втілених у них ідей. Агресивне спрямування політики своїх урядів проти України складають пари із образів кримських ханів і турецьких султанів, кримських ханів і польських королів,

польських королів і московських царів. Антитурецькі коаліції представляють гетьмани і польські королі, гетьмани і московські царі, московські царі та австрійські цісарі. У розбудові держави Б. Хмельницький має за спільника кримського хана і за супротивника польського короля. І. Виговському опонує М. Пушкар, згодом Ю. Хмельницький. Я. Сомкові — І. Брюховецький, Брюховецькому — Дорошенко, Дорошкові — Самойлович, І. Мазепі — Петро I, реєстровикам — січовики і т. д., православним ієрархам — греко-католицькі, Богові — диявол, монастиреві — шинок, будівничим — руйнівники, працюючим — злодії. Такий антитетичний підхід увиразнює складне переплетіння в житті, характері людей, націй, держав постійне протиборство, співжиття доброго і злого, Божого і диявольського, людського і нелюдського, високого і низького, морального і аморального; підкреслює, що поетика бароко була дітищем тодішньої суперечливої психології, діяльності та світогляду людей Європи, українців зокрема.

У порівнянні з образами представників верхніх станів суспільства образи ченців, попів, міщан, селян, воїнів також різнобарвні, створюються за тією ж шкалою моральних “цнот”. Лаврським працьовитим монахам-інтелектуалам, просвітникам і патріотам суголосні своєю діяльністю сатанівські, винницькі, котрі керуються прагненням якнайбільше принести користі людям, Богові і собі. Їх антиподами є та частина збунтованого густинсько-мгарського чернецтва, яка, попаливши і поруїнувавши монастир, втекла до Московії, не тільки боячись наступу католиків, але й провокуючи козацько-польське протистояння на користь північного сусіда, чи бунтарі-одинаки. Ці образи виражають ту групу чернецтва, яка схильна до паразитування, “волочащихся” монахів, як писав Климентій Зіновійв. Так само героїчним і винахідливим у веденні бою козакам протистоять чванькувати, але неохочі до битви шляхтичі, самовпев-

нені і недосконалі своєю підготовкою яничари, сипахи турецького війська, здатні лише до людоловства і грабіжництва татари (Кам'янецька хроніка). Працьовитим селянам, ремісникам, монахам протистоять бунтівливі заможні селяни, піддані Сатанівського монастиря, злодії, пройдисвіти, волоцюги, які “волочаться” Поділлям, Галичиною, прикордонням з Молдо-Валахією. До рівня волоцюг і злодіїв, грабіжників-гвалтівників прирівняні бунтівливі польські шляхтичі під час рокошів і конфедерацій. Такими ж описують образи гайдамаків польсько-українські католицькі літописці.

Наскрізний погляд на всі суспільні верстви, розкриття їхнього внутрішнього світу крізь призму моральної оцінки вчинків, дій, праці дає комплексну картину суперечливого стану, в якому проходить протиборство і протистояння людського добра і зла зі значним підвищенням міри духовної якості серед церковників та значенням її серед світських. Через зображені долі та моральні якості вкраїнців бачимо духовний світ сусідніх народів, який постає не кращим, а, навпаки, агресивнішим. Тому письменники мали всі підстави називати сучасний їм світ “театром”, “вертепом”, зображувати його як земне пекло.

Переплетіння історичних подій, виконавцями яких є конкретні люди, з буденними життєвими проблемами нагодувати фізично і духовно людей, забезпечити їхній побут, згідно ідей релігійного вчення, створює *універсальний образ України*, якому притаманні всі ті риси, про які мовилося вище. У прагненні до свободи, волі, миру, рівності та в боротьбі за них постає ще *образ-ідея, образ-символ України*, якому притаманні риси високої духовності, наснаги, чистоти, віри, вироблені в політичних промовах, зверненнях, молитвах. Такий подвійний зміст мають образи-усоблення, ідеї, символи монастиря, церкви, краю, міста, села, маєтку.

Образи героїв оповідань, образи-символи конкретизуються через використання *допоміжних словесних*

образів багатства як необхідної потреби кожної людини, стану, держави забезпечити власну незалежність, добробут, повагу, силу та авторитет. *Образ праці* як єдиного джерела розвитку та збагачення людини, її індивідуалізації, причому праці різнобічної, фізичної, творчої, інтелектуальної, духовної. *Образ користі* виступає мірою та оцінкою дій, вчинків праці людей, їх потреби та духовності. *Образ мудрості* окреслює інтелектуальні та побутові потуги людини, її розумові здібності, розумність вчинків і задумів, користь від них для себе і Бога, людей і Батьківщини. *Образ освіти* не лише дозволяє судити про людину, яка досягла певного рівня знань і духовного розвитку, але й більше привертає увагу до потреби забезпечити нею всіх як єдиним виходом і надією для відбудови України. З ними поєднаний *образ науки* богословської, світської, плоди якої пожинають люди через досягнення в богослов'ї, історії, архітектурі, музиці, літературі, військових справах, різних ремеслах, землеробстві, будівництві. Щоденне життя потребує різних наукових рішень, тому зацікавленість до них зростає в міру зростання підприємницької діяльності людей, що наглядно бачимо на прикладі ченців, ігуменів, ремісників і торгівців.

Образи речей конкретизують середовище героїв оповідань, стану приналежності, їхні смаки, рівень забезпеченості, культури. *Образ урожаю* розкриває рівень праці людини на полі, в городі чи в саду. Він асоціюється і з духовною працею попів, монахів. Багаті парафії, моральні дії віруючих свідчать про добру працю пастирів, людей і, навпаки, погані — про погану. Одночасно *образ урожаю* суголосний з *образом природи*: він є втіленням рівня Божої ласки, терпіння чи гніву на людей. Урожай і природа виступають і мірою людської чистоти чи гріховності, засобом впливу на свідомість і розум людей, поштовхом до міркувань про себе, власні вчинки, необхідність поєднувати духовні потреби з матеріальними. *Образ документа* є символом за-

конності, порядності особи, монастиря, церкви, війська, мірою поваги і ласки до них з боку влади, меценатів, ктиторів, віруючих, охоронною засторогою посягаючим на чуже, авторитетом для сучасників і нащадків. Така вага документа в суспільній практиці і свідомості породила його культ і необхідність цитувати, переписувати в хроніки, урядові книги. Одночасно він виступає естетичною вартістю: виражає правдивість (чи правдоподібність), авторитет оповідженого, його законність і вагу, сприяє впливу творів на читачів, для яких літопис, в якому чим більше наведено документів, листів, цитованих творів інших авторів, тим більш є авторитетним, ніж той, в якому вони відсутні. Документ надає творові офіційного спрямування, пов'язує його з певним середовищем, його ідеологією та політикою. Документи, за визначенням О. Назаревського, розширюють мовну палітру творів, вводять нові теми, жанри, наближають літописи, повісті, хронографи до буденного життя, збагачують засади “реалістичного зображення дійсності”⁶⁵³. Вони є носіями радості або горя, справедливості чи помсти, тому надають творові певного морально-естетичного забарвлення.

Монастирсько-церковні літописці за всієї своєї уваги до світського життя та його проблем ніколи не забувають про основи духовної культури, віри. Тому постійно вводять у твори *образи-символи християнського віровчення*: чудотворні ікони Матері Божої (Куп'ятницької з діаріуша Филиповича, з Отрозького монастиря на Люблинщині⁶⁵⁴, з Києво-Печерської лаври), образи інших святих, Бога і Матері Божої в “Короткій історії про Києво-Печерську лавру”, діаріуші Филиповича;

⁶⁵³ Назаревский А. А. О литературной стороне грамот и других документов Московской Руси начала XVII века. — К., 1961. — С. 78.

⁶⁵⁴ Гербачевский Ф. Русские древности и памятники православия Холмско-Подляшской Руси. — С. 68-69.

святих мучеників Варвари, Стефана, Ореста в діаріуші Туптала, ангелів, церкви, хрестів, богослужбових книжок, молитов, обрядів хрещення, сповіді, мощів святих. Вони допомагають письменникам глибше розвинути тему істинності віровчення, підкреслювати сподвижницьку працю духівництва над очищенням віри від її кривотлумачень, спрощень; удосконалювати шляхи утвердження християнської моралі у свідомості людей. *Образи-символи віри* надають творам одухотвореності, поетичного забарвлення, підносять їх зміст над буденними клопатами; вони покликані впливати на облагородження внутрішнього світу, переконань героїв літописів, а через них і читачів. Зображуючи їх, письменники прагнуть переконати людей у потребі розумного й гармонійного поєднання матеріального з духовним у щоденному їхньому житті, як цього дотримується духівництво, котре з Божою допомогою та твердою вірою досягає непоганих результатів у господарюванні, обороні своїх прав, привілеїв.

Другою проблемою, набагато глибшою, є внутрішня потреба церкви, якій вкрай необхідні для плідної діяльності справжні пастирі-сподвижники, здатні надати віровченню нового якісного розвитку в складних суспільних і міжконфесійних протиріччях. Ця проблема є провідною в діяльності та творчості Афанасія Филиповича, Дмитрія Туптала, для яких матеріальні вигоди, буденна суєта людей в порівнянні з проблемами віри є мізерією, свідченням людської недосконалості. Вони переконують, що тільки через віру та суворе дотримання християнських чеснот людина може досягнути і на землі блага, позбувшись диктату матеріальних пут, а з ними і соціальних.

Ідеалістично-гуманістичний підхід до земних справ ідеологів православної віри в Україні в поєднанні з раціоналізмом і практицизмом монастирсько-церковних діячів створили ефективну і корисну філософсько-етичну *модель національного політика, військовика і гос-*

подарника-християнина, здатного вивести Україну зі страшної всеохопної держаної кризи (як це бачимо на прикладі діяльності гетьмана І. Мазепи), але вона була зумисне зірвана як шкідлива колонізаторським наступом московського царського режиму, який підтримали в цьому промосковські польські королі.

1.1.18. Проблема створення образу-ідеологеми історичної пам'яті є центральною в підході літописців до жанру твору. Вони розуміють та всім змістом прагнуть довести, що народ на своїй землі був, є і мусить бути господарем і як господар дбати про забезпечення всіх сфер життя. Гарантами його окремішності та державності виступають такі сили, як військо, влада, церква, різнобічна праця людей. Щоби мати змогу протистояти ворогам у різних протиборствах, козацькі владні і духовні сили, всі стани суспільства повинні опиратися на вироблений досвід предків, творчо його використовувати в сьогоденних потребах. Для цього особливо важливим є знання історії кордонів країни, меж краю, села, міста, господарства, монастиря, типу власності, станової приналежності, прав, вольностей, привілеїв, етнічних ознак українців, побутових, культурних і релігійних традицій. З цього погляду літописець дивиться на історичну пам'ять як джерело зв'язку поміж минулим, теперішнім і майбутнім свого народу, як на духовний ланцюг, який поєднує завоювання предків із здобутками нащадків, опору тяглоті народу в його історичному розвитку. Надаючи творові виразного дидактично-просвітницького спрямування через цей *ідеологічний образ*, літописець "намагається видобути уроки історії, звернути увагу сучасників на досвід минулих поколінь, знайти риси, подібні поміж тим, що було, і тим, що є"⁶⁵⁵, підкреслити, що теперішні політичні комбінації, війни, перемоги, поразки мають

⁶⁵⁵ Мирзоев В. Г. Былины и летописи: Памятники русской исторической мысли. — М., 1978. — С. 130.

своє коріння в минулому, які треба викрити і не допустити до повторення їх у майбутньому. Даний образ надає літописцеві та творові виразного патріотичного спрямування, служить вагомим аргументом у запануванні думки про потребу розвитку освіти, культури, віровчення, ідеології як засадничих ознак і потреб буття народу та його перспективності.

З проблемою образу історичної пам'яті пов'язана **1.1.19. Проблема образу літописця**, її носія і теоретика. Як засвідчує зміст аналізованих пам'яток, серед монастирсько-церковних літописців XVI-XVIII ст. ще побутує давня естетична традиція, згідно якої важливо не те, хто пише, а про що і як написано, тому багато творів є анонімними. Авторська скромність, як і розуміння ваги написаного, не лише підкреслюються у мотивуваннях, передмовах до пам'яток, але і відповідає народній мудрості, що людину характеризують її справи, досягнення, а не ім'я. Він, як науковець і творча особистість, прагне виокремити власний народ з-поміж інших, аби показати рівень його культури, свідомості, патріотизму. Автор прагне синтезувати в єдине ціле національні, політичні, станові, господарські, релігійні, культурні проблеми, потреби в даному творі, бо розуміє, що цілісний розвиток народу досягається результатами сукупної праці всіх його членів. Вибір відповідних до задуму героїв оповідей, подій з історичного життя свого народу, їх характеристика та міра розкриття одночасного є самохарактеристикою автора. Він намагається бути об'єктивним у власних почуттях, симпатіях чи антипатіях до зображуваного, тому частково переносить індивідуальні риси характеру, смаків на героїв оповідань і одночасно від них запозичує характерні позитивні риси. Цей зворотний зв'язок між літописцем і образами його творів свідчить про олітературнення літописів як свідомий творчий акт. Для Туптала зразками моральності, справедливості, християнського благочестя служать святі; для Афанасія Филиповича — його попе-

редники-полемісти, архангели; для автора Сатанівського літопису — суперіор Савицький, Густинського — ченці-книжники Києво-Печерської лаври, Мгарського — ігумен Макарій Русинович і митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський, для автора “Короткої історії про Києво-Печерську лавру” — її монахи-книжники XI-XVIII ст., зокрема автори “Києво-Печерського патерика”, для автора Межигірського літопису — козаки, митрополит Петро Могила, а Лаврівського — високоосвічені ігумени та професори їх семінарії.

Особиста переконаність і віра літописців є запорукою їхньої підкресленої уваги до морально-етичних і релігійних проблем сучасників, яких прагнуть бачити справжніми проводирями народу, мудрими політиками, полководцями, адміністраторами, але обов’язково духовно багатими і високо моральними, бо тільки з такими якостями вони спроможні принести користь Україні. Цей гуманістично-просвітницький підхід стосується людей усіх станів.

Літописці є виразниками власної національної приналежності, тому їхня увага сконцентрована, в першу чергу, на крайових чи загальноетнічних проблемах. Підхід до зображення чужинців спрямований на розлоге висвітлення українських проблем і розуміння істини, що їх край є невід’ємною частиною національного, міжнародного життя. Патріотична спрямованість творів, наповненість високим духовним пафосом, оптимізмом свідчать, що як автори, так і предки мали високий рівень національної самосвідомості, а гуманістично-демократичне спрямування пам’яток, — що вони були виразниками загальнонаціональної єдності, здатної протистояти агресивним планам сусідських монархів. Заради неї, очищення людей від вад, розкривають негативні риси в їхніх характерах, вчинках, світогляді, засуджують жорстокість, грабінство, розпусту.

Літописці змістом творів доводять, що Бог є милосердним і опорою для всіх, хто живе за законами християнської моралі, є працьовитим і дисциплінованим. Але оскільки люди, суспільна верхівка в гонитві за нажиною, захопленнями чужого не задумуються над марністю своїх прагнень, то він змушений карати їх постійно. І наш народ, через вади своїх провідників минулого і теперішніх, змушений терпіти на своїй землі справжнє пекло, де і церква безсила проти людської жорстокості.

Образи літописців наглядно переконують, що рух ідей керує ними та образами героїв творів, що вони поєднують у собі ренесансну громадянськість, просвітницький індивідуалізм, риси дослідників національної та церковної історії, письменників. Автори уникають захоплення бароковою пишною поетикою (за винятком Афанасія Филиповича), бо вона в них підпорядкована постійному контролю раціонального мислення емоцій з метою якнайбільшого збереження правдоподібності описуваної суворої дійсності. Та і вироблена в літописанні *краса факту*, думки, ідеї, авторської позиції, початального образу не потребувала зайвої естетизації формотворчих засобів, які би заважали читачеві раціонально і з користю зосередитися над прочитаним і зробити належні для себе висновки.

Різностанове походження літописців і висвітлення ними в творах проблем свого середовища дає змогу окреслити сторони буття усіх верств суспільства: від побутових, господарських до державних, ідеологічних, політичних і міжнародних. Тому в їхніх особах бачимо локальних хроністів, побутописців, літописців-традиційників всеукраїнського масштабу і новаторів, як Филипович, Туптало, які явно белетризують жанр за законами ренесансно-барокової літератури. Церковні літописці стверджують, що цей давній жанр книжкового письменства не вичерпав своєї актуальності, є невичерпним із-за відсутності потрібних для людей системних історій рідного краю, України, сусідніх народів; що вони відбивають особливості “літературного смаку

та ідеологію часу”⁶⁵⁶, представляють периферійну та столичну богословську творчу інтелігенцію, різну за мірою таланту і розвитку, ту, яка працювала задля власного і національного культурного зростання, не була і не могла бути байдужою до долі свого народу і допомагала йому, як і чим могла. Це, переважно, орачі духовної ниви, з гурту яких вийшли талановиті белетристи, котрі, як і провідники, утвердили жанр повноправним літературним явищем. Особливістю його є змістовність та ідейна чіткість, втілена в образах героїв розповідей, просвітництво як важлива естетична категорія світоглядно-культурного збагачення людини. Літописці — справжні людинолюби-християни, для яких виховання повнокровної особистості має більше значення, ніж культивування станових чи родових заслуг. Демократичність світогляду переважної їх більшості — це вияв синтезу християнського та національного світогляду, опертого на конкретних людських заслугах через працю, військові подвиги, політичну діяльність, спрямованих на благо Батьківщини. Вони — прихильники звільнення України від чужинецького панування шляхом всенародної Національно-Визвольної війни, а не локальних повстань чи бунтів, які приречені на поразку; розбудови її державності, наведення в ній порядку та дисципліни, створення умов для заможного життя всіх станів. Отже, менталітетові літописців притаманні риси характеру, світогляду козацько-богословського просвітницького середовища, виразниками якого вони виступають у творах.

У белетризації літописів значна роль належить розв’язанню 1.1.20. *Проблем художнього часу та художнього простору*. В підході до них автори керуються двома принципами: з одного боку, вони обмежують його або початком заснування міста, села (хроніка м. Самбора, Баркулабівський літопис), монастиря чи церкви (“Ко-

ротка історія про Києво-Печерську лавру”, Густинський, Мгарський, Сатанівський, Винницький, Лаврівський, Підгорецький літописи), воєн (Крехівський, Добромильський, Львівського кармелітського монастиря, Кам’янецька хроніка), або зі смерті визнаної державної особи (Межигірський), колонізаційного заселення краю (Керестурська хроніка), завоювання його (Літописні замітки про події в Новоросії), або з визначних релігійних подій — хрещення України (Йоасафа Кроковського), Флорентійського собору (Варлаама Ясинського), початку чернечої діяльності (діаріуш Филиповича) чи сформування як діяча (діаріуш Туптала), початку родоvodu конкретних осіб (генеалогії Копистенського, Могили) або тільки сучасних хроністові подій (короткі галицькі літописи, покрайні літописні записки на церковних книжках із Закарпаття, Галичини). Часові рамки можуть обмежуватися лише певною віддаленою історичною добою (“Літописець келійний” Туптала), в якому описані події Старозаповітної історії та раннього Середньовіччя. Незалежно від того, чи над літописом працювали один, а чи кілька авторів, вони завершуються їх сучасністю. Інший підхід — це філософське та естетичне розуміння часу в XVI-XVIII ст. як постійного руху по висхідній лінії з певного початкового пункту (створення світу, народження Ісуса Христа, хрещення України, зародження козацтва і т. і.), коли вже він сприймається швидкоплинним, добрим, милим, руйнуючим⁶⁵⁷, таким, який укорочує людині життя чи продовжує, бо вимірюється її діями, вчинками, рівнем релігійної віри. З цього погляду він стає злим для когось із супротивників, чужим для відступників від віри, ненависним для воюючих між собою народів, станів; грішним — для всього народу, стану, краю, монастиря, парафіян. Час у розумінні літописців стає своєрідною метафорою, котра ви-

⁶⁵⁶ Чижевський Д. Історія української літератури. — С. 228.

⁶⁵⁷ Матхаузерова С. Древнерусские теории искусства слова. — Прага, 1976. — С. 121.

мірює рівень якостей людини. Вони на нього дивляться, розуміють і сприймають вже не з піднебесся, як то було в літописанні XI-XIII ст. згідно вимог монументально-історичного стилю⁶⁵⁸, а як земні безпосередні учасники, творці подій, які характеризують особливості свого часу, несуть за них відповідальність перед Богом, державою, нацією, станом, прагнуть удосконалити його. Крізь призму ренесансно-класицистично-просвітницького розуміння його міри, вони сприймають і тлумачать попередній хід історії. Оскільки людина перебрала на себе всю відповідальність за власні, станові, державні дії, прагне, але не може подолати різні незгоди, конфлікти, недосконалості, то їй притаманне “трагічне відчуття часу, який безповоротно відходить”⁶⁵⁹. Людина доби державобудівних змагань, як стверджують церковні літописці, немає жодного права бути байдужою до долі свого краю, нації, тому повинна докладати всю свою енергію, хист, аби допомогти подолати співвітчизникам їхніх земних і душевних ворогів. Вона починає себе цінувати і поважати тільки за одержану насолоду, користь від власних добрих чи злих дій і здобутків, які потрібні їй, своєму народові, Богові, а чи їй, ворогам свого народу та сатані. Людина XVI-XVIII ст. уже сповна розуміє та обґрунтовує житейсько-філософську думку, що час — це рух, гроші, багатство, успіх для діяльних і навпаки — для недіяльних. Тому наші літописці сповна виражають у творах просвітницьке оптимістичне трактування проблеми часу, як сприятливої, хоча дуже скрутною водночас, нагоди виправити і спрямувати життя в Україні, в церкві на подолання всього набутого віками злого в національному характері, звичках, політичній, військовій, релігійній, господарській діяльності. Тому марнувати час справедливо вважається великим гріхом.

⁶⁵⁸ Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. — С. 259.

⁶⁵⁹ Матхаузерова С. Древнерусские теории искусства слова. — С. 122.

Такий підхід сповна відповідав особливостям національного характеру українця-селянина, ремісника, воїна і душпастиря. Підхід у літописах до лінійного принципу зображення часу сприяв об’єктивному аналізу шляхів і якостей розвитку людини, нації, віри, державності, полегшував можливість “зазирнути” вперед, опираючись на вчення Біблії та аналіз власних заслуг.

У літописців бачимо культ, фетишизацію часу, бо поза ним і людиною як його дитям нема подій. Людина, як творець подій у часі, стає відповідно і творцем своєї долі. Вона обожнюється як великий дар Божої любові до неї. Міра цієї любові також залежить від заслуг, тому “історія для літописця” вбачається, як безперервний “ланцюг подій у часі, свій перехід і свій кінець”⁶⁶⁰.

Таке глибоке розуміння природи й потреби часу, як виміру людського життя, його естетизація та політизація підкреслюють, що духівництво в XVI-XVIII ст. сприйняло й розвивало буржуазно-демократичну світоглядну, політичну, економічну засади, припасовувало їх до особливостей суспільного розвитку в Україні, зорієнтувавшись на особисті здібності та розумові якості людини, а не її родовідну. Дана філософія й практика церкви лягла в основу плідної співпраці з козацтвом — світським виразником і практиком даних ідей. У цьому роль “демократичної інтелігенції”⁶⁶¹ Києво-Могилянської академії, греко-католицького духівництва — значна, бо вони сприяли подоланню консервативних поглядів селян, козаків на торгівлю, ремесла, господарювання як джерела збагачування, а не тільки задоволення біологічних і матеріальних потреб.

Виходячи із тематики, змісту літописів, бачимо, що автори успішно долають місцеве обмеження часу. Монастирі, церкви, міста, села, краї, Україна в ньому не

⁶⁶⁰ Мирзоев В. Г. Былины и летописи. — С. 139.

⁶⁶¹ Вчення просвітників про суспільство // Історія філософії на Україні: В 3 т. — Т. 1. — С. 345.

ізолювані — вони частини конкретної історії, її веремійного ходу. Тому розумне використання часу, його марнотне “вбивання” в безглуздій суєті підпорядковані одному: Всесвітові, який представляють Бог, небесні сили, віра. Так логічно проблема часу зливається з проблемою простору. Діяльна людина XVI-XVIII ст. — постійно в русі, в спробах зреалізувати себе, свої сили, здібності у фізичній, душпастирській праці, військових походах, поїздках на навчання, за призначенням на місце праці, служби, оглядах меж маєтків. Рух у просторі такий же вартісний, як і в часі. Лаврівські, сатанівські ченці, ігумени, професори через увесь твір рухаються по всьому обширу греко-католицького світу аж до Риму, Відня, Варшави, Литви. Цей опис, створений за законами монументального історизму⁶⁶², підкреслює вагу монастирів у церковному житті як основних навчальних центрів. Оскільки людина постійно рухається в житті, то її шляхи — земні, початкові, котрі поведуть її згідно заслуг або до раю, або до пекла. Хоча через постійні війни, повстання, бунти, жорстокості людина проходить пекельні муки тут, на землі, де сатана керує діями татар, турків, шляхти, москвитів, фанатично засліплених монахів, злодіїв, розбійників. Шлях до раю — довгий і тернистий, який вимагає величезної жертвності людини в праці над собою, тому він долається одиницями, хоча кожен прагне по-своєму його пройти. Він — образ-ідеал, символ, який розчиняє замкнені межі церкви, монастиря до Всесвіту, поєднує прагнення церковників і світських, створюючи з них спільників.

У просторі людина поєднується з природою рідного краю, іншими людьми, конкретною працею, що приносить їй певні плоди. Літописці старанно прагнуть окреслити межі своїх і героїв оповідань маєтностей,

⁶⁶² Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. — С. 344.

краю, України. Межі чужих земель зрідка описані місцями перебувань самих авторів, дипломатів, війська, переміщень сарани, а в основному, тільки назвою країни або народу. Описані межі не є звужуванням художнього простору, а наповненням його юридичним змістом. Автори змістом творів доводять, що в їхній час людина не може жити в обмеженому просторі, бо вона постійно мусить бути в русі, щоб забезпечити своє життя всім необхідним, приносити користь собі, іншим, вірі, Богові. Тому келія, кімната, фактично, як місця написання літописів майже відсутні (їх наявність відчутна в діаріуші Туптала), і то вона через описи поїздок Україною, Білоруссю, Московією, через введені в розповідь листи, зливається з цим окресленим світом.

Якщо Всесвіт у літописах постає уявним, бажаним, то описаний в них простір — заземленим. Їм обом притаманні емоційність, раціоналізм авторів і героїв. Художній простір підкреслює взаємопов'язаність людських доль, доль націй і країн, неможливість і непотрібність самоусунення від проблем суспільства, а, навпаки, поцінування активних осіб і особистостей з яскравими проявами індивідуалізму, але не егоїзму. Співпереживання за ближнього у вірі, рідного за кров'ю, етнічним походженням робить авторів носіями гуманістично-просвітницьких і національних ідей нового ґатунку, прихильників християнсько-демократичного світогляду. Серед цих глобальних проблем чітко розмежовуються події міжнародного, всеукраїнського та локального значення, котрим відповідають душевні та ділові потяги героїв і авторів творів. Письменники створюють “індивідуальний характер окремих місцевостей, природи”, а їх осягання докільля стає “більш заземленим і більш проникливим до деталей життя”⁶⁶³. Завдяки такому підходові, простір стає не абстрактним, а конкретним, по-

⁶⁶³ Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. — С. 351.

множеним на крайові та національні особливості, окресленим межами, котрі розділяють поміж собою супротивників і ворогів, добродіїв і злочинців, які кожен по своєму прагнуть добра, збагачення, розширення меж володінь і в досягненні мети не перебирають засобами. Якщо в літописанні XI-XIII ст. ворожий світ представляли виключно нехристиянським, то в пам'ятках XV і подальших сторіч він доповнюється і християнським. У залежності від історичної ситуації, зокрема подій в Україні, антимогометанські настрої конкретизуються за національними ознаками (турки, татари). Зазіхання на неї з боку польської та московської монархій, в боротьбі проти яких з українцями виступали і мусульмани, сприяють пом'якшенню старого стереотипу і підкреслюється, що не лише віра є причиною міжетнічної ворожнечі, але й прагнення панівних верств однієї держави розбагатіти за рахунок іншої. Тому не християнська віра є основною причиною бід українців, а ненаситність польської шляхти, московського боярства, котрих підтримувало їхнє духівництво. Українське ж не могло бути байдужим до долі власного народу, випадати із загальної політичної тенденції і в релігійному світі, тому спочатку православне (до доби гетьмана І. Скоропадського включно), а за ним і греко-католицьке одностайно примкнули до національно-визвольних змагань у всіх його формах і напрямках. Воно засвідчило, що наш народ є нацією, хоча і часто бездержавною, але націленою на її остаточне завоювання. Думки О. Бочковського з цього приводу є реалістичними: "Розвиток народотворення обумовлений багатьма чинниками, серед яких *простір* і *час*, цєбто, *територія* та *історія* рішають головно про те, чи дане плем'я перетвориться в нарід, а цей чи розвинеться згодом у новітню націю, при формуванні якої грають велику роль ще інші чинники, як культура, національна свідомість та воля"⁶⁶⁴.

⁶⁶⁴ Бочковський О. І. Наука про націю та її життя. — С. 19.

Таким чином, маємо всі підстави стверджувати, що в XVI-XVIII ст. літописці розробляли проблеми не просто художнього часу і простору, а *проблеми* художнього відтворення *національної історії та території*, виражених діями, вчинками та помислами суспільних станів із усіх кінців України.

Оскільки *рух* є засадничим проявом і мірилом часу та простору, то він уже відтворений як *основа людської життя*, його зростання, зміцнення або падіння. Обидві категорії тісно переплетені з історичною пам'яттю людини, тому є історично змінними й конкретизованими. В їх висвітленні виражений причинно-наслідковий підхід письменників, що допомагає підкреслити тяглість проблем, тем, ідей, їх актуальність чи користь.

Рух у часі та просторі (історично-територіальному) допомагає літописцям вибрати для зображення потрібні їм мікросюжети, замінювати визначені географічні назви образами-символами храмів, церков, гір (Бескиди та Верховина у Гукливському літописі). Так створюється образ "*часопростору*" або "*хронотопу*", за визначенням М. Бахтіна, що представляє собою нерозривність цих форм, бо "*ознаки часу розкриваються в просторі, а простір осмислюється та вимірюється часом*"⁶⁶⁵. Оскільки хронотоп визначає жанр і жанрові різновиди в літературі, то він визначає і образ людини, єдність твору з дійсністю з поцінувальних засад⁶⁶⁶.

Отже, олюднені та визначені видом праці маєток, замок, монастир, церква, хата виступають у силовому полі цих проблем образами-символами, котрі впродовж сторіч притягують та об'єднують покоління, виховують їх як народ, націю, спрямовуючи на діяльність заради краю, України. І в цьому значна заслуга літописців, котрі наглядно демонструють поколінням укра-

⁶⁶⁵ Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. — М., 1975. — С. 235.

⁶⁶⁶ Там само. — С. 391.

інців їх єдність, самотність, занепади, втрати. *Літопис* якраз і є тим “*хронотопом*”, який потрібен людині, щоб вона бачила і могла відчувати себе людиною на рідному ґрунті, а не тимчасовим гостем-ваггом.

1.1.21. Проблема мови в монастирсько-церковному літописанні є складовою частиною мови творів національної літератури XVI-XVIII ст., якій притаманний полілінгвізм. Принципи її вибору повністю залежали від смаків, рівня освіти літописця, ба, навіть, моди в тому чи іншому краї розірваної України або в соціальному середовищі, вихідцем з якого був хроніст. Значний вплив на вибір мови твору (особливо великих за змістом і часом) мали теоретичні вимоги поетик і риторик, де підкреслюється, що “мовностилістичне оформлення здійснюється в тій говірці, на підставі природних властивостей тієї мови, якою пишеться промова”, тобто рідною книжкою мовою: “це повинна бути чиста, правильна мова”⁶⁶⁷. Як відомо, книжна українська мова XVI-XVIII ст. успадкувала ще з княжої доби традицію використовувати автохтонну побутову, військову, воєнну лексику та старослов’янську у творах богословських жанрів і тематики⁶⁶⁸.

Внаслідок націотворчих процесів у XIV-XV ст. вже співіснують дві літературні мови: “староукраїнська”, “яка функціонувала не лише в офіційно-діловому, а й у конфесійному письменстві, та “церковнослов’янська” “як панівна мова культу”⁶⁶⁹.

⁶⁶⁷ Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво. — С. 242.

⁶⁶⁸ Німчук В. В. Лексика пам’яток XI-XIII ст. як свідчення народної основи давньоруської літературної мови // Жанри і стилі в історії української літературної мови. — К., 1989. — С. 6.

⁶⁶⁹ Симонова К. С. Українська мова у конфесійному письменстві XV ст. (На матеріалі “Четьї” 1489 р.) // Жанри і стилі в історії української літературної мови. — С. 78.

У XVI-XVII ст. українська літературно-писемна мова має дві редакції: слов’яноруську та “просту”⁶⁷⁰. Вплив ренесансно-гуманістичних, реформаційних та барокових ідей на світогляд книжників сприяв розвиткові полілінгвістичного письменства, розрахованого і на різномовного читача. Вхідження України до Речі Посполитої, навчання студентів в університетах Європи, протестантський і греко-католицький рухи посприяли за твердженню в національній літературі, окрім давніх книжної української та церковнослов’янської, латинської, польської, грецької мов. Добиваючись високого чи низького стильових рівнів, письменники вдаються до білінгвізму: написання польською мовою з домішками латинської або навпаки; українською з домішками польської, церковнослов’янської, усно-розмовної та навпаки. Мовний синкретизм, посилений використанням латинської абетки для української лексики, відповідав засадам барокових стилів, тому широко практикувався в різножанровій, особливо богословській, літературі.

За визначенням І. Білодіда, мова літописів XVI-XVII ст. є українською книжкою⁶⁷¹, яку Захарія Копистенський в родовідній Святополк-Четвертинських називає “словеноруською”, а в “Палінодії” переконує, що над нею треба і треба працювати, а зараз “отбираємо, з растропністю, однак смітьє отметуємо, а зерно беремо, уголе заставуємо, а золото виймуємо”⁶⁷². Його сучасник Симеон Тимофієвич стверджує, що література по-

⁶⁷⁰ Ченіга І. П. Концепція літературної мови староукраїнських книжників XVI — першої половини XVII ст. // Там само. — С. 81.

⁶⁷¹ Білодід І. К. Українська літературна мова другої половини XVI, XVII і XVIII ст. // Вибрані праці: В 3 т. — К., 1986. — Т. 2. — С. 24.

⁶⁷² Копистенський Захарія. Палінодія // Русская историческая библиотека. — СПб., 1878. — Т. 4. — Ствп. 900-901.

винна розвиватися рідною мовою, бо “простая і короткая, а до того з виразуміньем одкрита мова, в прудком часі всі обширніе аркгументи і захвиляніе мови загартует, і двома або трома слови короткими барзо много слова может в собі замкнути”⁶⁷³. XVII ст. — це широкий вхід усно-розмовної мови в книжну літературу, а в другій половині XVIII в підмосковській Україні починає запановувати російська, в Галичині, на Закарпатті поруч із книжною “словеноруською” вживається латинська, польська, німецька.

Треба сказати, що національну самосвідомість літописців визначає не мова їхніх творів, а зміст, ідейна наповненість і порушені проблеми. Одночасно, вони є далекими від християнського космополітизму, бо для них віра є рівнозначною поняттю нації, тому автори її оберігають і мовними засобами.

Книжною “словеноруською” (українською зі значними домішками церковнослов’янської мови, що відповідало практиці ієрархів та стилевим вимогам “висого” бароко) написані літописні родовідні Копистенського, Могили, “Діаріуш” Туптала, Підгорецький, Густинський монастирські літописи. Переважання книжної української мови над церковнослов’янською притаманне “Діаріушеві” Филиповича, Мгарському літописові, літописцям Ясинського, Кроковського. У Баркулабівському маємо синтез українсько-білоруської лексики, навіть зі значним переважанням першої, а не повного панування білоруської, як стверджують дослідники сусідньої країни⁶⁷⁴.

⁶⁷³ Білодід І. К. Українська літературна мова XVI, XVII і XVIII ст. — С. 35.

⁶⁷⁴ Аниченко В. В. Вопросы разграничения белорусских и украинских памятников // Советское славяноведение, 1965. — № 6; Ахрыменка П. П., Ларчанка М. Р. Старажытная беларуская літаратура. — Мінск, 1968; Мальцев А. Н. Баркулабовская летопись // Археографический ежегодник за 1960

Українсько-російською мовою другої половини XVIII ст. написані “Коротка історія Києво-Печерської лаври”, “Відомість” Мотронинського монастиря, “Літописні замітки про події в Новоросії”. Українською книжною “простою” мовою — Межигірський, Добромишльський, Гукливіський, Крехівський, низка дрібних, Мотронинська хронічка. Керестурська — місцевою говіркою (руснацькою), низка літописних записок зі Закарпаття, Галичини книжною українською з домішками церковнослов’янської, діалектної.

Сатанівський, Лаврівський, Винницький літописи написані польсько-латинською (особливо останній) мішаною мовою. Перші два — як твори греко-католиків писалася по-польськи, а документи копіювалися мовою оригіналу — латинською. На початку XIX ст. їм притаманна і німецька, а зі середини — другої половини XIX — українська сучасна літературна. Повість “Перемога над турками” з літопису Супрасльського монастиря — польською, Львівського кармелітського монастиря — латиною, Кам’янецька хроніка — вірменською та кипчацькою мовою.

Аналізовані твори — це далеко не повен список наявних доступних і недоступних джерел. У них бачимо весь спектр мов тих народів, які проживали в Україні й були учасниками описуваних подій. Мовна політика українських етнічних літописців відбиває процес пошуків та удосконалення естетичної, науково-пізнавальної і емоційної сутності рідної мови. Її високий українсько-церковнослов’янський стиль до смаку значним ієрархам, які писали твори для свого середовища. Використання латинської, польської, а згодом і німецької мов притаманне творам, авторами яких є монастирські

год. — М., 1962; Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці. — Мінск, 1975; Вайтовіч Н. Т. Баркулабоўскі летапіс. — Мінск, 1977; Улащик Н. Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. — М., 1985.

ігумени, високоосвічені монахи-канцеляристи, які враховували потребу доступності пам'ятки для будь-якого освіченого ченця з усіх країв греко-католицького світу, що обіймав різні терени Центральної Європи, ревізора, посланця Ватикану.

Книжна “проста” українська мова, усно-розмовна з діалектними ознаками притаманна переважній більшості літописців, хронічок, літописних записок, створених попами, дяками, вчителями, паламарями та іншими інтелігентами з низів, які адресовані їхньому середовищу, висвітлюють рівень їх свідомості, зацікавленість і світогляду. За національно-патріотичною наснаженістю вони самобутні, бо відбивають її згідно розуміння даної проблеми низами: на побутовому, господарському, політичному, церковному рівнях з перевагою тих ознак, які є притаманними їх станом. Більш заземлені — низам, більш високі, духовно-політичні — верхам. А в сукупності всі розуміли, що рідна мова (українська чи церковнослов'янська української редакції) є важливим здобутком національної культури, свідчить про стародавнє походження нашого народу та його мови. Мова в літописців входила в сферу політично-культурних проблем, які підкреслювали рівень їхньої конкретної праці для перемоги національно-просвітницьких ідей над колоніальними зазіханнями сусідів; для поступового вироблення унормованої літературної мови, що тривав у цю добу. “Мову, приміром, творить ціла раса (нація. — *М. К.*) і разом з нею творить певні артистичні можливості, але також непереможні заборони”, — писав наприкінці XIX ст. учений⁶⁷⁵. Рівень розвитку національної літературної мови визначає рівень культури конкретного народу. Україна розбудовувала її вперто і монастирсько-церковні літописці внесли в цю справу добру лепту своїх знань, таланту і бажань.

⁶⁷⁵ Чемберлен Г.-С. Раса, нація, герої // ЛНВ. — 1899. — Кн. 7. — С. 22.

1.1.22. Проблема жанру монастирсько-церковного літописання тісно пов'язана з особливостями козацьких, світських крайових літописів завдяки великій увазі авторів до позацерковного життя. Вплив ренесансно-просвітницької ідеології та культури на світогляд і практику духівництва, особливості розвитку політичного та національно-визвольного руху, життєві вимоги, потреби раціонального поєднання пастирської діяльності з громадською, господарською спонукали богословів до активності. Церква бачила і усвідомлювала, що підірив авторитету віри в людей веде до їх морального занепаду, через що загострювалися різні протиріччя в суспільстві, які знову ж таки поверталися проти людини як особистості. Тому недопущення спаду рівня віри означало для них сприяння згуртуванню нації довкола доленосних ідей визволення України, збереження завойованої державності, поступового налагодження в ній мирного життя. Відтворене в часі суспільно-політичне, побутово-господарське, церковне життя підкреслює величезну жертвність нації в досягненні цілей. Трагічність реалій, благородство ідей, прагнення літописців бути об'єктивними в творчості, надати їй емоційної виразності, яка би хвилювала читача так, як і його, зумовлюють збагачувати зміст різними документально-белетристичними матеріалами. Міра їх використання належить від жанрової форми.

Покрайні записи переважно відтворюють військові події, природно-погодні явища, місцеві церковні справи, в яких панує документалізм, факти, побутова тематика. Експресивності розповіді надає використання “телеграфічного стилю”, його психологізація елементами пейзажних замальовок, переданими повідомленнями про природно-погодні катаклізми, важливість написів, у яких порушувалися небуденні для місцевості та стану питання. Окремі сільські літописці, як годівський парох Гаванський, для поглиблення власного світогляду і знань використовує історичні матеріали

напівлегендарного походження, які для нього мають безперечний авторитет як пам'ятки давнини. Не оминають вони і соціальних проблем, хоча переважають розповіді побутового змісту. Зрідка вони подані у формі коротенького оповідання, замальовки або шкїцу. Естетизація побуту, буденних справ демократичних верств є внеском цих жанрових форм у розвиток реалістичності в монастирсько-церковному літописанні.

Розгортання побутових описів у ширші оповідання притаманне Гукливському літописові, в якому значне місце надано темам голоду, неврожаїв, цїн на зерно. Раціоналістичний підхід до господарських справ, товарів, які мають власну собівартість, до праці, яка вимірюється затраченими часом, хистом, матеріалами, силою, потребою в них, впливом на ринкову кон'юнктуру насиченості його цими товарами, воєн, неврожаїв зумовлює літописців бути уважними до цїн, оскільки вони відображають рівень життя в конкретний час. Увага до цїн, схильність до господарського рахунку, міра заможності монастиря, церкви, парафії, людини набувають у творах естетичного характеру.

Співчуття літописців до знедолених людей, описи їх страждань від епідемій, голодів, пограбувань військами надають творах ліричного забарвлення (Баркулабівський, Гукливський літописи, хронічка зі с. Бедевлі), суб'єктивізму. Авторським підходом до жанру керують почуття письменника-громадянина, гуманіста, які переважають над беземоційністю історика-хроніста. Цим шляхом він досягає значного кроку в белетризації жанру, в поглибленні художньої правди твору.

Перемежування хронологічного викладу матеріалу з описовими розповідями про діяльність героїв поглиблюються, коли літописці використовують у конкретно сюжеті документи. Їх авторитетність для підтвердження авторової позиції переходить у естетичну категорію. Поширені грамоти, рішення уряду, з'їздів, листи, універсали, котрі мають і власну публіцистично-

художню вартість, сприймаються як живий вияв позиції певної станової чи державної політики, ідеології. Вони служать поштовхом до практичної діяльності груп людей, до розвитку нових засад у суспільних відносинах, до розгортання або згортання визвольної боротьби чи повстанських рухів. Документ завжди сприймається як носій чогось нового, обов'язкового, авторитетного, тому увага до нього набагато глибша, ніж звичайна людська цікавість або законодавча аргументація. Він хвилює, спонукає до роздумів, аргументів і природно влітається в канву твору як необхідність для переконання читачів, підкреслює достовірність описаного, його авторитет викликає певні емоції, почуття, свідчить про літературно-публіцистичну спрямованість пам'ятки.

Поява нового героя в монастирсько-церковному літописанні — людини фізичної праці, монаха-господарника і підприємця — засвідчила естетичне обґрунтування нових світоглядних змін у свідомості духовництва. Гуманістично-просвітницький раціоналізм, який лежить у засадах жанру, розхитує станову психологію та ідеологію, стверджує, що вартість людини залежить від рівня та результатів її праці. Ми бачимо процес формування нових естетичних категорій, реалістичних підходів до поцінування людини не за родовідними, а розумовими та практичними даними. Завдяки цьому підході, до рівня і значення традиційних літописних героїв — воїнів та ієрархів-подвижників — піднялися прості люди з низів. Епічно-богословська тематика, як складова цих літописів, завдяки увазі до буденних справ доповнюється виробничо-побутовою, що є засадничою ознакою жанру. Причому виробнича сфера охоплює різні види діяльності: друкарство, навчання, ремесла, землеробство, торгівлю, будівництво, малярство.

Виразно епічне спрямування притаманне Межигірському, Крехівському, Добромільському літописам, Кам'янецькій хроніці, багатьом малим галицьким літописам, хроніці Мотронинського монастиря, в яких

естетизація військових подвигів козацтва розгорнута в зображенні і прославлянні їхніх перемог. Стислі повідомлення чи короткі сюжетні оповіді мають емоційне навантаження через зростаючу роль підтексту, афористичність змісту, підсилення їх емоційності розповідями про природні катаклізми, смерті відомих людей. Вони надають жанрові героїко-патріотичного спрямування, епічної динаміки, контрастної до спокійно-уповільненої розповіді про буденно-побутове життя.

Виразним письменницьким індивідуалізмом позначені “Діаріуші” Филиповича, Туптала, які історичні події, факти, особи оцінюють і зображують з морально-етичного боку. Для них вони служать поштовхом до роздумів, міркувань. Автори виступають письменниками-моралістами, тому олітературнюють жанр використанням описів снів, легенд, широкої гами афоризмів, цитат, прямих авторських характеристик, листів, публіцистичних відступів, реплік. Обидва діаріуші спрямовані на обґрунтування провідної ролі церкви та релігії в житті людини, суспільства, захисту їх від іновірців, на потребу глибокого удосконалення віровчення, духовного рівня богословів і віруючих. Для них світські проблеми є другорядними і цікавими настільки, наскільки пов’язані з теологічними. Дані твори, як і “Літописець келійний” Туптала, надають жанрові богословсько-просвітницького спрямування.

Монастирсько-церковне літописання об’єднує твори різних жанрових форм, котрі мають літописну структуру. Термінологічне визначення жанру — досить строкате, бо автори в підході до цієї проблеми керувалися рівнем охопленого матеріалу, адресним призначенням праці, запозичували назви з творів інших письменників, а коротким покрайнім записам взагалі не давали назви чи жанрового визначення. Цим уже займалися дослідники ХІХ-ХХ ст., які на підставі змісту творів, збережених уривків від них визначали назви, жанрові ознаки.

Автор Добромильського літопису Симеон Коростенський для визначення жанру використовує принцип перифразу: “Тоє списал, що ся за моего живота діяло в котрих літех”, окресливши рамці літописної розповіді. Автор літопису Густинського монастиря називає твір “Літописцем о первом зачатіі і созданіі святаго обители монастиря Густинського...”. Лаврівська хроніка названа укладачем “Історією монастиря Лаврівського”, яка підкреслює сукупний хронологічний підхід до описів усіх справ, які відбуваються в ньому. Хроніка м. Самбора названа автором “Короткіі записки історическіі о місті Самборі”, чим підкреслюється вибірковість описуваного. Ієрей Василь літопис Підгорецького монастиря називає “Синопис, ілі краткое собраніе історій і созиданія святаго обители... купно же і воспоминаніе о сооруженіі святаго церкви...”, підкреслюючи збірність матеріалу і його джерельний синкретизм. Автор Керестурської хроніки називає її “Спомен вічни Керестурськи”, налаштуваючи себе і читача на розповідь про те, що найбільше запам’яталося йому і односельцям. Крехівський монастирський літописець свій твір називає “Кройника от рождества Христова”, хоча починає розповідати про події з 1494 р., але, видно, зорієнтуватися на термін, використовуваний попередниками і сучасниками або задумав створити хронограф. М. Гріґаній, автор Гукливського літопису, називає його “Новішая, яже когда случишася”, вказуючи на те, що для свого твору використав матеріал з попередного. А Я. Дем’янський, готуючи докладний опис історії Мотронинського монастиря Переяславському єпископові, називає його “Відомість про Мотронинський монастир св. Трійці”, чим підкреслює переважний виклад господарської діяльності обители. Автор Городенківських літописних записок називає їх “Реєстр всіх прежних речій, що ся давних віков діяли”. Нею відбиває стислий виклад повідомлень (“для пам’яті”) про минулі та сучасні йому події.

Термін “хронічка” (“кройнічка”) вживався багатьма літописцями, але найбільше його, як і терміни “літописні записки”, “короткі записки”, використовують дослідники жанру та історіографи в XIX-XX ст. Афанасій Филипович свій твір називає “Діаріуш Берестейського ігумена”, в композиції якого використані різножанрові твори. О. Левицький називає його “зводом різних документів, грамот, актів, записок, послань, листів Филиповича з короткими життєписними замітками і розміщених так, що виходить ніби автобіографія”⁶⁷⁶, доповнена ще етюдом та історичною довідкою⁶⁷⁷. Враховуючи такий синкретизм твору, дослідник його визначає публіцистично-документальним звітом ігумена.

“Діаріуш грішного ієромонаха Димитрія, постриженця Кириловського Київського монастиря” Туптала також є своєрідним життєписом автора, який художньо конкретизується спогадами, листами, картинами снів, авторськими філософськими, публіцистичними, літературно-критичними роздумами, самохарактеристиками. В обох творах маємо індивідуально-суб’єктивний підхід письменників до описуваного, що надає їм художності в стилі бароко. “Діаріуші”, як пам’ятки історико-мемуарної прози (термін визначили самі автори), значно збагатили монастирсько-церковне літописання художніми засобами, розширили його формотворчий спектр. До даної групи літописання історіографи В. Іконников, П. Клепацький, Д. Багалій, М. Горбань відносять також пом’яники (субітники), синодики, які мають важливість для дослідження родинної генеалогії; але залишилися поза нашою увагою, бо не відповідають темі дослідження. Зате художні родовідні дер-

жавних діячів, у яких відтворені важливі суспільні та культурологічні теми, ідеї, проблеми, включені до нього як складові даного жанру.

Отже, жанр монастирсько-церковного літописання є синкретичним, до якого входять найпростіші літописні форми — короткі історичні записки про війни, стихійні лиха, господарські справи, генеалогії, хронологічні списки володарів, хронологічні огляди подій якогось краю, а також діарії (щоденні записки або записи з пам’яті). Аналізовані діаріуші представляють другий вид мемуарної белетристики⁶⁷⁸.

⁶⁷⁶ *Левицький О.* Афанасій Филипович, ігумен Брест-Литовский, и его деятельность в защиту православия против унии // *Университетские известия.* — К., 1878. — № 5. — С. 434.

⁶⁷⁷ Там само. — С. 451.

⁶⁷⁸ *Крип’якевич І. П.* Нарис методики історичних досліджень // *УІЖ.* — 1967. — № 2. — С. 104.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ТЕМАТИКА І ПРОБЛЕМАТИКА СВІТСЬКИХ КРАЙОВИХ, РОДИННИХ ЛІТОПИСІВ, КОЗАЦЬКИХ ЩОДЕННИКІВ І КОМПЛЯЦІЙ

Між світськими крайовими творами літописного жанру та загальнокозацькими літописами, як, наприклад, творами Самовидця, Г. Граб'янки, С. Величка, “Історією русів”, в ідейно-тематичному, змістовому та проблематичному спрямуваннях різниці, практично, немає — всі вони присвячені переважно описові подій XVI — XVIII ст., пов'язаних із військовою і державо-творчою діяльністю козацтва. За часом створення — це пам'ятки XVI — XVII ст., до яких примикають твори XVIII (їх більшість) — козацькі компіляції, родинні хроніки, канцелярські діаріуші, літописці, щоденники, в яких переплітаються загальноукраїнські, урядові, місцеві та родинні справи. Оскільки їх творцями були канцеляристи різних рангів, то ця обставина сприяє об'єднанню творів у жанрову підгрупу (різновид), яку можна назвати *крайово-канцелярським літописанням козацької тематики*. Даний термін підкреслює об'єднання місцевого світського літописання (Короткі Волинський і Київський, Львівський, Острозький, Хмельницький, Чернігівський, Ніжинський, Переяславський літописи, “Історію слобідських полків” Іллі Квітки), козацькі родинні хроніки — Сулимівську, Квіток, Стороженків, М. Вишневецького, літописи Лизогубівський, Дворецьких, Я. Єрлича, щоденники, діаріуші, хроніки генеральної канцелярії, окремих старшин (П. Полуботка, Я. Марковича, М. Ханенка, П. Апостола, С. Лукомського, С. Лашкевича, В. Білозерського, О. Білогруда), козацькі компілятивні літописи держа-

вницької ідейної спрямованості: “Короткий опис Малоросії”, твори Г. Покаса, П. Симоновського, С. Лукомського, В. Рубана, О. Безбородька, “описи” України Г. Полетики, О. Шафонського, Я. Марковича-молодшого, родинні літописці Іриней Фальківського, Барських та ін. До них наближаються літописи, в яких досліджується, описується походження слов’янських народів, козаків, генеалогії гетьманів, польських королів, московських царів, історія державності та церкви в Україні, котрі подеколи мають світсько-церковне походження. Уся ця спадщина є яскраво тенденційною, переважно козакофільською. Їхніми творцями були козацькі канцеляристи, які надали творам станової ідейності, патріотичної наснаженості. Як справедливо й аргументовано довів М. Грушевський, це “література канцеляристів”, в якій “рясна історична фабулістика — одна з характеристичних прикмет”¹.

Для поглибленого обґрунтування окремих деталей змісту творів стають у пригоді деякі пам’ятки польських авторів: про Куруківську битву 1625 р., облоги Львова 1648 і 1655 рр., Гайдамаччину, які є і творами нашої літератури. Тому їх також треба відносити до даної групи літописів. Відразу уточнимо: козакофільські літописи мають виразне державобудівне, національно-патріотичне спрямування, а некозакофільські — пропольське або промосковське.

2.1. ТЕМА РОЗУМІННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ТА ПОХОДЖЕННЯ КОЗАЦТВА²

Державотворча літописна традиція України княжої доби XI — XIII ст. успадкована в XV литовсько-західноруськими хроністами, котрі “сплели” “цю традицію з пробами літературного оброблення історії нової політичної системи т. зв. Князівства Литовського, що робилися перами не церковних книжників, а канцеляристів, політиків і дипломатів сеї нової держави”³. Активізація світської інтелігенції у витворенні литовської державності та її ідеології посприяла руській (українській та білоруській) розпочати новий етап їх літописної творчості, поступово спрямувати його на відновлення та розвиток власної державовідбудовчої ідеології. Як пише М. Грушевський, “наприкінці XV і XVI вв. бачимо в Північній Україні і на Білоруси, в суміжних білорусько-українських сторонах літописання в різних осередках, а їхні записи об’єднуються в компілятивних літописних збірках. Єсть певний літературний обмін, потяг до історичного синтезу, хоч би в чисто механічних формах — аналогічно до старих українських і нових великоруських загальних літописних зводів... Взірцями служать, очевидно, старі літописи”⁴.

Процес виходу на історичну арену козацтва зумовив українську шляхту активніше включатися в суспільне життя, колонізаційний рух на південь України, на пошуки та обґрунтування джерел нашого державного ладу, пракоріння свого стану. Козацький канцелярист Семен Галуговський заперечує гіпотезу тодіш-

² Теми, які проаналізовані в Першому розділі, опускаються.

³ *Грушевський М.* Історія української літератури: В 6 т. — 9 кн. — К., 1995. — Т.V. — Кн. 1. — С. 185.

⁴ Там само. — Т.V. — Кн. 1. — С. 207.

¹ *Грушевський М. С.* З історичної фабулістики кінця XVIII ст. // Академику Н. Я. Марру: Сб. научных статей. — М., 1934. — С. 607.

ніх істориків, що Русь походить від Руса — Лехового внука, бо “русь юж так пред тим звано”⁵, тобто вона старша за Польщу. На думку літописця, етнонім “русь” походить і “леч то найпевніша, же от розсіяння то ім’я мають абовім сівбу словаці розсівою називають, якож так ся бил той народ по світе розсіал, же часть великую Европії і Азії напелнил бил, океяну земного аж до Межизимного моря і одноги Адріатицькей, од моря Евксину аж до Балтицького Океяну їх широкості розтягаються. І одтуль нас кгрекове споріями, то ест розпорошеними зовуть. А мешкали там, где нині москва, межи Дніпром а межи Доном, як у того Страбо в своєї “Кгеокграфії” посвідчаєт. Также теж Птоломей, кгеокграф давній, світ увесь описуючи, там же кладєт недалеко Чорного моря і езера Меотіди; зовет роксолани, якоби русь і аляни. Которії роксолани ещє добре пред народженієм Панським найдуємо, же валчивали з швеонами, альбо шведи, бо з ними в прилеглость били і нині знайдуються. Валчили і з Митридатем кролем понтським”⁶.

Під впливом ренесансних ідей розвивається шляхетська сарматська ідеологія, згідно якої культивуються генеалогії роду, його реліквії, а “народні традиції поєднуються з утвердженням вірності православної церкви, теж обґрунтованим давньою традицією, і, доповнюючись ідеями служіння Речі Посполитій і її королеві”⁷. Сарматські ідеали “стимулюють” зацікавлення давньою історією України не тільки національних, але і польських літописців, думки і висновки яких мали

великий авторитет для наших письменників. М. Меховський розвиває вчення про дві Сарматії: європейську та азіатську. В “Європейській (Сарматії. — М. К.) є краї: русів або рутенів, литовців, москвів... населення яких колись називалося гетами”⁸. Руський (український) народ живе біля Сарматських гір. “Руссія раніше називалася Роксоланією, в якій біля Танаїсу (Дону) проживали алани, а за ними на південь — роксолани. Обидва народи знищені хижацькими ордами”, — стверджує польський автор⁹.

Давня українська княжа літописна гіпотеза та новітня сарматська лягли в основу розробки теми про походження нашого народу, його держави, козацтва крайовими і козацькими літописцями XVI-XVIII ст. з виразною метою обґрунтувати генеалогію козацтва. Творці “шляхетської субкультури”¹⁰ та ідеології — канцеляристи та прокозацьке духівництво — намагалися “принципово” охопити національну історію від її джерел до сучасності, зобразити її як безперервний динамічний процес, спрямований до того ж у майбутнє”¹¹ в літописних пам’ятках. Сарматські ідеали, етнологічний підхід до історії України, козацтва допомагають підкреслити переконаність, що сучасна їм Україна та її військо є спадкоємцями ідеології, політики Київської Русі. Вчення про слов’янську єдність, яке розвивалося і в літописанні XVII-XVIII ст., про сарматське походження українців підтримується хроністами як аксіоматичне. Воно найкраще викладене в “Київському синопсисі”, згідно якого “славяне в храбрості і мужес-

⁵ Галуговський С. О російських князствах і народех їх // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. — К., 1988. — С. 235.

⁶ О російських князствах і народех їх. — С. 235-236.

⁷ Ісіченко Ю. А. Українська барокова проза в пошуку літературної моделі початків східнослов’янської історії. — С. 200.

⁸ Меховский Матвей. Трактат о двух Сарматиях. — М., 1936. — С. 47, 89.

⁹ Там само.

¹⁰ Ісіченко Ю. А. Українська барокова проза в пошуку... — С. 200.

¹¹ Наливайко Д. С. Искусство: направления, течения, стили. — С. 121.

тве своем день от дне крѣпко подвизающесе воеваша еще і противу древних греческих і римских кесаров і всегда славную воскрипляше побѣду, в всяческой свободѣ живяху”¹². Ще виразніше виводить етнічну генеалогію українців Я. Маркович-молодший, стверджуючи, що наші предки *роси* мали своїми предками сарматів, скіфів і слов’ян¹³. Етнонім “сармати”, як пояснює в праці, означає грецькою мовою “зміїне око”, тобто, варварів і грабіжників. Але в Україні сармати були “набагато м’якшими”, мали всього “кілька боїв з аланами”, торгували з греками. Їх завоювали обри; Кий, Щек, Хорив і сестра їх Либідь збудували Київ. Коли слов’яни на початку V ст. прийшли в Україну, то про обрив уже не згадується¹⁴. Дані міркування збігаються з теперішніми гіпотезами сучасних науковців, які досліджують прадавню історію України¹⁵.

Такі козацькі ідеали, як свобода, воля, войовничість, рицарські чесноти, завойовані їх предками, були актуальними для теперішніх потреб України, різних її народних верств. Легендарний матеріал, згідно якого за “славних раді діл і трудов воїнських даде Александр-цар слав’янам привілей, ілі грамоту, на пергамені златом написаную в Александрії, вольності і землю їм утверждаючи, пред Рождеством Христовим году 310”¹⁶ доводив, що козаки залишилися справж-

німи нащадками бойових заслуг предків — “славних” слов’ян, давніх русичів-дружинників. Підкреслювання факту, що “князь нікий Славнороскій Одоначер войною доставши Рима, держаше його под властію своєю літ тринадесять”¹⁷, що українці (руси, росіяни, роси, роксолани) є нащадками Яфета, спонукало до розуміння потреби повернення собі слави та завоювань предків, вироблення переконань про месійність нації та її козацького ордену в забезпеченні таких свобод сучасникам. Тому у виборі матеріалу з княжої доби акцентується увага на тих подіях, фактах, історичних діячах, які своїми досягненнями здобували велич і могутність державі. Це, в першу чергу, заснування Києва князем¹⁸ (або перевізником¹⁹) Києм, котрий з братами Щеком і Хоривом мали у себе “гетьманів” Радима, В’ятка, Дуліпа, від яких і походять радимичі, в’ятичі та дуліп’яни (лучани). Заснувавши Київ у 397 р., Кий збудував на Дунаї Києвець, як опорне місто-фортецю поблизу Візантії, з якого організовував походи на Царгород²⁰.

Його нащадки князі Аскольд і Дір продовжували добру справу попередника у забезпеченні недоторканості рідних земель. Ті літописці, які дотримувалися думки М. Стрийковського, стверджують, що Київ заснований у 430 році²¹, а Ян Бінвільський — у 466²². Таки-

¹² Киевский синописис, или Краткое собрание от различных летописцев о начале Славенороссийского народа и первоначальных Князех Богоспасаемого града Киева. — К., 1836. — С. 4.

¹³ Маркович Яков. Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях. — СПб., 1798. — С. 2, 3, 5, 6.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Велесова книга. — К., 1995; “Велесова книга: життя та релігія слов’ян” Бориса Ребіндера. — К., 1993: *Волхвиня З. Велесова книга* — Святе Письмо українців. — К., 1999 та ін.

¹⁶ Київський синописис. — С. 4.

¹⁷ Київський синописис. — С. 4.

¹⁸ Там само. — С. 12.

¹⁹ Російський літописний збірник // ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. VIII. 116/64. — Арк. 7.

²⁰ Там само.

²¹ Шафонський О. Про Малу Росію взагалі // Черниговского наместничества топографическое описание... Малыя Росии... К., 1851. — С. 30.

²² Фрагмент з літопису Яна Бінвільського // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. — С. 236.

ми ж войовничими вважаються “самодержці” України Олег, Ігор, Святослав, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, Данило Галицький. Правда, Ян Бінвільський переконує, що “почалася монархія руськая от трох братов Кия, Щека, Хорева і сестри їх Либеді року от рожества Христова 797 і тривала аж до Батия, царя татарського, літ 400 і 43”²³. Такі ідеологічні пасажі мали велике значення для вироблення державницької свідомості козацької старшини. Вироблена тоді войовничість, спрямована проти ворогів хреста і України, найкраще вилилися в її звільнення від татар, які “через гріхи” предків завоювали її в 1240 році, у допомогу Ольгердовичів кн. Д. Донському в битві з Мамаєм²⁴. Героїко-патріотичний підхід до теми походження України, нашого народу найкраще описаний на матеріалі княжої доби. Він служить ідеологічним, історичним і юридичним підґрунтям для прагнень козаків повернути Україні втрачену державність, тому до цього часу літописці мають підвищену зацікавленість, інтерпретують події так, як цього вимагала сучасна їм дійсність.

Культ історичної пам’яті поруч із політичною заангажованістю літописців створюють емоційно натхненні картини минулого, котрі надають оповіданням романтизованого героїчного звучання, епічності та публіцистичної загостреності. Державна Київська Русь виступає ідеалом для козацтва, авторів літописів, які прагнуть повернути Україні її колишній статус, довести цим історичним кроком свій синівський і громадянський обов’язок перед нею. Минула її велич і політичні прорахунки служать для них не тільки “Божою карою”, але й уроками громадянського та суспільного змужніння, зрілості. Тим паче, що вони Україну розуміли як “прикордонну землю”, яка завжди належала коза-

кам²⁵. Для козацтва етапними подіями, які характеризують щаблі національної історії, були “послі самодержавія великого князя Владимира і междуособнаго синов его убийства” “розорення” України Батием, перемога великого литовського князя Гедиміна над рікою Ірпенем у 1320 р., коли він “побил князей руських і прилучил к своей землі княженіє Києвське”²⁶, заміна Київського князівства воеводством у 1471 р., повстання проти Литви, очолене князем М. Глинським, військова діяльність князя К. І. Острозького, визнання королем козаків у 1506 р. як осібної військової сили, надання їм вольностей і привілеїв, земель у довічне користування.

Єдність теми є характерною ознакою національного літописання даної доби²⁷, тому автори прагнуть щиро й різнобічно обґрунтувати походження, історію становлення та розвитку козацтва. Вони, за визначенням І. Рибчина²⁸, використовують *етнологічну* (етимологічну), *ендогенетичну* та *гетерогенетичну* теорії походження козацтва, котрі відбивають складний процес формування його як професійного війська, вироблення в нього національного характеру з окреслення влитих чужих елементів, які представляли поліетнічність півдня України. Просвітницьке, філологічно-письменницьке зацікавлення літописців праісторією призвело їх до популяризації етимологічного принципу пояснення походження народів. Так, автор “Короткого літочислення” стверджує, що назва народу “росси” походить від назви містечка Роси, що біля Новгороду. Причому, “росси” є давнішим народом, а “россы”, які поселилися в Новгороді

²⁵ Маркович Яков. Записки о Малороссии. — С. 30.

²⁶ Короткий опис Малоросії // Сб. летописей. — К., 1888. — С. 211.

²⁷ Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века. — Днепропетровск, 1978. — С. 7.

²⁸ Рибчин І. Динаміка українського козацтва. — С. 15-25

²³ Фрагмент з літопису Яна Бінвільського. — С. 236.

²⁴ Київський синопсис. — С. 4.

є його відгалуженням. Так само розрізняє він дві назви половців: перша — половеці походить від назви ріки Полоті, а друга — половеці — від визначальних рис їх діяльності — полювання на звірів і людей (в полон набирали). Болгар і волинців виводить від назви ріки Волги, муравлянів — від ріки Мурави або князя Мурава, донців — від Дону, запоріzcів — від Запоріжжя, деревлян чи полян — від лісової території, де вони проживали, або дерев, полян або поляків — від піль, придатних для землеробства, печенігів — від власної їх жорстокості, татар — від ріки Тартару, турків — від фракійської назви татар; скіфів — від гори Скіфи, сіверян — від сіверської (північної) в Україні землі над Десною, Литви — від імені Литвосо, “сина Єгидвуса Пруського”, чехів — від імені першого князя Чеха, — ляхів — від імені короля Леха, москви — від імені Мосоха, прабатька усіх “словено-росів”, внука Яфетового²⁹. Козаків літописець вважає *народом*, який одержав самоназву від імені “славного свого давнього вождя... Козака”³⁰. Для Павла П’ясецького трансформація сарматів у венеців і слов’ян така ж беззаперечна, як роксоланів у русів і українців³¹, а для Опанаса Шафонського назви слов’ян походять від їх славних справ, а українці — це колишні скіфи, “тобто кочівники, або з місця на місце переходячі люди, а вся їх країна Скіфія називалася. Тому і дотепер у Малій Росії кажуть: скитатися, скитається”³². Для цього автора назва “Русь” походить від імені Рюрика, а Україна

²⁹ Книга, именуемая Краткое літочисленіє с кратчайшим же родословієм от Адама начатое і даже до нынешних времен числимое от розних літописних книг собранное. 1735. // IP НБУ ім. В. І. Вернадського. — III. 357п/ 171. — Арк. 31-32 арк.

³⁰ Книга, именуемая Краткое літочисленіє ... 31 арк. зв.

³¹ П’ясецький Павел. Смутное время и Московско-Польская война. От появления первого самозванца из Польши в 1604 году до Деулинского перемирия 1618 года. — СПб., 1897. — С. 68, 71.

³² Шафонський А. Про Малу Росію взагалі. — С. 42, 44.

називається “Південною Руссю”³³. Він переконаний, що термін “Україна” ввели поляки³⁴, а кримські татари — це нащадки ординців XIII ст.³⁵, котрі поселилися в Криму й стали причиною для інтенсивного розвитку козацтва.

В основі генеалогічного підходу до назви “козак” та історії козацтва лежить розроблена Г. Граб’янкою в його літописі гіпотеза про хозарське (“козарське”) походження козаків, яка впродовж XVIII ст. тиражувалася тими літописцями, які використовували списки його твору, зокрема “Короткий опис Малоросії”, а також матеріали польських, німецьких і французьких хроністів, які співзвучні даній гіпотезі, як засадничі джерела компілятивних творів. Автори єдині в погляді, що українці та їх козаки є одним старожитнім народом, який має спільну мету — відбудову та збереження своєї держави. Етимологічно-філологічна теорія Г. Граб’янки про хозарське походження козаків замінила аристократичну сарматську, стала політично-духовним набутком козакофільської ідеології та культури. Автор “Малоросійської історії” стверджує, що козаки своє “проіменованіє в оправду от древняго своего рода козарська, іх же нарицаху греки хозарами, а римляне — гозарами, а живяху близ Меотискаго езера і сперва еже нині Мертвим нарицається морем (на полі глоса: “А нині Азовськое море”. — М. К.), в якоє Дон впадает. Сії козари бяху от племені Гомера — первого Яфетового сина — і от Гомера прежде нарицахуся *гомери*, а от греков кімери, от римлян же — цимбри., тогда і от ріки козара іменуют тожде плем’я Гомерове нарекшися козарами над езером Меотиським близ Кімерійского Боспора сяде і расплождающесея посіде обі страни Дона протяжающіже селені собі едни во Азію до ріки Волги, впадаю-

³³ Шафонський А. Про Малу Росію взагалі. — С. 42, 44.

³⁴ Там само. — С. 49.

³⁵ Там само. — С. 50-57.

щей во Хвалинское море, а друзіі — до ріки Дніпра дойдоша, і прешедше за Дніпр поселяхуся над Чорним морем, ідиже нині Очаков, Білагород, даже до Паннонії”³⁶. Літописець доводить, що назва “козаки” походить від слова “козари”, яке “малоросійській вої перемінивши мало, *козари* во *козаки* іменуються досель, і от козаров, народа свого ж досель нарицаються козаками”³⁷. Для літописця етнонім “козари” означає давню самоназву українців, яку взяли для себе військові сили, тому її він вважає справедливо бажаною, гарною. Отже, для нього немає жодного сумніву в українському походженні козаків; заперечує твердження польського хроніста В. Коховського про те, що етнонім “козак” походить від слова “коза”, бо так для славного війська “неприлично”³⁸; схиляється до визначення М. Стрийковського від імені вождя їх Козака та О. Гвагніна, що “козак” означає “сміливий”, “мужній”, бо вони “без найму на брань спішливі, і мужество їх всі видять, ібо с-под лядського іга малою силою... ляхов побідиша і полскую землю всю повоеваша”³⁹.

Даної ідеологічно-романтичної думки дотримується і автор літопису “Про війну Хмельницького з поляками”, доповнюючи, що козари “зіло бяху храбрі і всім страшні, старійшину свого єдиного по друзім нарицаху каганом і с тим воеваху на всі страни, найпаче же Цариграду бяху зіло тяжці — его же разорили”⁴⁰.

Григорій Покас вважає, що козаки “називались козаками від древних руського їх рода козаков еще при Казані бивших 1516 году за отишествієм короля Жи-

гимонта Первого в Москву великого государя воевать російського... із того времені при козаках і поляки називали себе козаками, аки би волними, безплатними жолнірами”⁴¹. Отже, дана група літописців вважає козаків українськими автохтонами, які займаються рідницькими справами, обороняючи рідну землю, Польщу. Добровільно й безкоштовно.

Дане питання також детально розглядає і Петро Симоновський. Він стверджує, що саме слово “козак” є турецького походження, що означає назву розбійника, грабівника, або від власне українського слова “коза”, що підкреслює швидкість і довершеність руху військових, або від слова “коса”, що виражає дотепність і гостроту на язик козаків. Але, як би не було, “досить, що ім’я це, Козак, є давнім і всім відомим”⁴². Цей автор переконаний, що козаки є “род Скіфословенський, кой жительство своє імил, чаятельно, в провінції, пренадлежащей к Кавказким горам, називаемою у древніх *Hircania*”⁴³. Походження козаків, таким чином, П. Симоновський виводить від давніх українців з-перед Кавказя, які через відсутність родючих земель переселилися в Україну, погоджуючись з твердженням про них імператора Костянтина Порфирогеннета. Літописцеве твердження, що назва “козак” походить від латинського слова *hircus* — цап, вихоплене пізнішими істориками із ширшого контексту, піддавалося кривотлумаченням не лише російських і польських істориків, але й критиці українських⁴⁴. Думка В. Антоновича,

³⁶ Малоросійська історія // ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. 1. — Спр. № 7563. — Арк. 1.

³⁷ Там само. — Арк. 2-3 зв.

³⁸ Там само. — Арк. 2 зв.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Про війну Хмельницького з поляками // ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. — III. 1. 54483 (Лаз. 32). — Арк. 1.

⁴¹ Покас Г. Дві гісторії Малоросійських Козаків // НБ ХНУ. — III. № 135/с. — Арк. 2 зв.

⁴² Симоновський П. Короткий опис про козацький малоросійський народ і про військові його справи. — С. 1.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Антонович В. Про козацькі часи на Україні. — К., 1991. — С. 41-50; Грушевський М. Ілюстрована історія України. — Київ—Львів, 1913. — С. 175-178; Дорошенко Д. Нарис істо-

що у XVII ст. “і наші й чужі письменники”, трактуючи родовід козацтва, “йшли більш за все стежкою філології (тоді така була мода в науці)”⁴⁵ є плідною в тому сенсі, що вона підтверджує гуманістично-патріотичні засади козацьких і прокозацьких письменників-ідеологів, які прагнули, опираючись на явні та легендарні матеріали, вивести їх генеалогію з прадавньої воївничо-оборонної слави українців, а не як недавнього дітища українських і польських шляхтичів, які, займаючи посади прикордонних старост, дбали і про державну безпеку, а ще більше про розширення власних володінь, змагаючись із заможною внутрішньою польською шляхтою. Їхні казкові збагачення в XVI — на поч. XVII ст. — це винагорода за ризик на службі і результат умілих компромісів з козаками, які дбали, як і урядники, про себе не менше. Козакофілам треба було відстоювати рицарську честь ордену, в першу чергу, а про господарську частину говорити тоді, коли для цього виникне потреба.

Стефан Лукомський дотримується гіпотези О. Гвагніна, згідно якої етнонім “козак” походить від татарського слова, що означає “рицар або воїн”, бо вони, збираючись у ватаги, ходили в дикі степи на добичництво, де раніше проживали їхні предки — алани чи роксолани — біля Дону⁴⁶.

Автори “Короткого літопису Малої Росії”, надрукованого В. Рубаном, доводять, що козаки походять “від давніх козарів, роду Славено-Російського при Кагані еще служивших в походах на Грецію”⁴⁷.

рії України: У 2 т. — К., 1991. — Т. 1. — С. 144-161; *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. — К., 1992. — Т. 1. — С. 360-366.

⁴⁵ Антонович В. Про козацькі часи на Україні. — С. 41.

⁴⁶ Лукомський С. Зібрання історичне // Собрание южно-русских летописей. — К., 1888. — С. 325.

⁴⁷ Короткий літопис Малої Росії. — СПб., 1777. — С. 5.

Григорій Полетика, як прихильник гіпотези, що козацтво сповна заявило про себе лише на початку XVI ст., стверджує: Є. Дашкович зібрав кількатисячне військо і “назвав їх козаками, тобто легко озброєними воїнами”⁴⁸. Подібної думки дотримується і Яків Маркович-молодший, стверджуючи, що слово “козак” походить від татарського, що означає “легко озброєний”, бо такими власне були козаки Є. Дашковича, хоча схильний і до гіпотези російського історика Г. Болтіна, згідно якої козаки є нащадками половців, вважаючи, “що таке може бути справедливим”⁴⁹.

Опанас Шафонський доводить, опираючись на відомі йому гіпотези, що “назва козак походить від слова Козар, яке означає те ж, що і Гірман, тобто легкий, подібна до козла людина, що і гіркани по-руськи названі Козари, а згодом перейменовані в слово Козаки. Частина цих Гірканів або Черкас була християнами, про що і сьогодні зруйновані християнські церкви доказом є; перейшли в чотирнадцятому сторіччі із Кавказьких гір до Курська, а згодом на Дніпро, і побудували місто, за власним іменем своїм, Черкаси... Теперішні гірські Черкеси, змішавшись із татарами, хоча і втратили руську мову, але за зовнішнім виразом обличчя, одягом і всіма звичками, і дотепер навіть на Малоросіян, в низових місцях Дніпра проживаючих, і особливо на колишніх Запорізьких козаків подібні, які, і взагалі всі Малоросіяни, здавна від великоросіян Черкасами називаються”⁵⁰. У росіян козаками ще назива-

⁴⁸ Полетика Г. Історичні відомості, на яких засадах Мала Росія була під республікою Польською і на яких договорах піддалася російським государям і патріотичні роздуми, яким чином можна би її сьогодні зробити, щоби вона корисною могла бути Російській державі без порушення прав її та вольностей // ІР ІНБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. VIII. 160/115. — Арк. 8.

⁴⁹ Маркович Я. Записки про Малоросію... — С. 39.

⁵⁰ Шафонський О. Про Малу Росію взагалі. — С. 53.

ють вільного найманого робітника в селянському господарстві⁵¹.

Про козарське походження козаків, як і в попередників, розповідає О. Рігельман у своїй “Літописній оповіді про Малу Росію та її народ і козаків взагалі”. Окрім цих широко популяризованих гіпотез, побутували твердження, відгуки яких розсіпані в різних джерелах, де відзначається, що етнонім “козак” походить від татарського слова, яке означає вільну людину, що несе прикордонну службу (Никонівський літопис, 1444 р.), вільного дрібного землевласника (хроніка Й. Бельського. — Краків, 1597. — С. 719), нижчий стан військового чину. В Литовській Русі козаками називали ще вільних поселенців на заново обжитих землях, нерегулярне військо під час походів, надвірну військову службу у магнатів. С. Лукомський у “Зібранні історичнім”, посилаючись на твердження О. Гвагніна, підкреслює, що “козак” — це татарське слово, що означає рицар або воїн, людина вільна, хоробра, яка бажає для себе користі, служачи за гроші тому, кому захоче⁵². Автор доводить, що українські козаки виникли на противагу татарам. Спочатку вони були воїнами-добичниками, а згодом згуртувалися в регулярне військо. Якщо слідкувати за логікою його твору, то автор переконаний, що в основі традицій запорізького козацтва лежить поєднання традицій українського козакування-добичництва проти татар на півдні з традиціями литовських козаків — воїнськими карними або добичницькими походами в чужі землі на заході. Вони не мають принципової тактичної різниці, що і лягло в засади визнання українських козаків урядом, надання їм свобод і привілеїв. Описуючи походи “литовських козаків” на Пруссію, Польщу в 1299, 1307, 1393 —

⁵¹ Шафонський О. Про Малу Росію взагалі. — С. 53.

⁵² Лукомський С. Зібрання історичне // Летопись Самовида по новооткрытым спискам... К., 1878. — С. 325.

1396 рр., літописець підкреслює, що вже в XV ст. в Україні козацтво діє як окрема бойова військова спеціалізована протитатарська сила, котра поруч із “подолянами” і “руссю” воює і одержує перемоги над нападаючими в 1499-1450 рр., а з початку XVI ст., доби великої слави князя К. І. Острозького, з його військами⁵³. За задумом польського уряду, запорізьке козацтво повинне було стати кузницею рицарських кадрів — оборонців кордонів від татар, тому “сіє о козаках разуміть должно”⁵⁴. Тобто, козак — це воїн-прикордонник.

Увесь спектр трактувань походження козаків відбиває актуальність їх появи на історичній арені в добу боротьби з татарськими завойовниками і зрослої потреби заново заселяти степи України, охорони колоністів та кордонів держави, де вони поєднують військову та господарську діяльність. Розростання козацтва знаменувало перетворення його у військово-рицарський орден, повернення до давньої традиції державного життя: “Полки в Україні, курені в Запоріжжі, військові ради — це такі форми суспільних стосунків, які могли виникнути серед південно-руського козацтва власне шляхом повернення до колишньої вічевої та общинної давньої Русі, — шляхом віднайдення та здійснення заґаєних у душі народу його заповітних ідеалів”⁵⁵.

Таким чином, як бачимо, літописці не відривають козацтво од свого народу в трактуванні питання їх походження, демократизують ідеологічний зміст, замінивши аристократичну сарматську теорію хозарською, одночасно відділяючи козацтво в окремий воїнський суспільний стан українського народу. Вони, обґрунтуючи дане питання, здійснили важливу ідеологічно-культурницьку засаду: довели споконвічне прагнення

⁵³ Лукомський С. Зібрання історичне. — С. 327-328.

⁵⁴ Там само. — С. 328.

⁵⁵ Происхождение запорожского казачества // Киевская старина, 1884. — № 8. — С. 587.

українців до свободи, їх боротьбу за неї, спадкоємність державницької політики, свідомості, культурних традицій, вироблених у Київській Русі, виразними носіями яких власне є козацтво — найкраща верства нашого народу в той час.

Зробивши основним героєм своїх оповідей козацьку старшину та їхні справи, літописці міцно утвердилися на засадах антропологізму, світськості та патріотизму, чим надали творам виразних рис класицистичної епіки. Літописи цього періоду у багатьох випадках дуже споріднені з народною словесністю... Фольклорні оцінки багатьох подій, явищ, фактів і осіб збігаються з літописними, — вважає сучасний дослідник⁵⁶. Тема обґрунтування питання про походження нашого народу та козацтва, як бачимо, повністю опирається на легендарно-переказні засади, є *літературною версією* складної наукової проблеми, в якій наявні зерна раціоналізму та істини. Але вона підкреслила найважливішу проблему: українці на своїй землі є давніми автохтонами, тому повинні боронити себе від усіх загарбників і нападників. І сарматська, і хозарська теорії лише зміцнили дане переконання, зробивши духовними натхненниками усього народу й козацтва, зокрема, державну й могутню політично Київську Русь — українську античність — з культом рицарських ідеалів, розроблених Володимиром Мономахом, та письменників літописного жанру. Романтично-патріотичний підхід до політичного питання про природу українця зумовлює літописців шукати найкращі риси в його характері, підкреслювати їх, аби протиставити антиукраїнському наступові царської ідеології. Я. Маркович-молодший справедливо доводить, що українці ніколи не були номада-

⁵⁶ Грицай М. С. Українські літописи XVII-XVIII ст. і народна творчість: з історії української літератури // Вісник Київського університету. Серія філології та журналістики. — К., 1966. — № 8. — С. 30.

ми, варварами ні в сиву давнину, ні тепер. Навпаки, їм притаманні самоповага, доброта, щедрість, благородство, боголюбство, покірливість, вірність предківським звичаям і обрядам, музикальність, за якою вони є рівними з італійцями⁵⁷. Такий народ, отже, ніколи не прагнув завоювати інший, а, навпаки, постійно обороняє себе і власну землю від інших нападників, які не перебирають засобами у прагненні поневолити його.

Тому козацька літературно-публіцистична хозарська ідеологія була протиставлена аристократичній польській сарматській, московській Третього Риму як агресивним антиукраїнським. Вона спрямована на задоволення національних потреб і лягла підвалиною в нове національне відродження XIX ст. з яскравим козакофільським наповненням у філософії, етнології, культурі та віровченні.

2.2. ТЕМА ВНУТРІШНЬОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XIV — XVIII СТ. ПЕРЕДУМОВИ ВИХОДУ ТА ВИХІД НА ІСТОРИЧНУ АРЕНУ КОЗАЦТВА

Після завоювання України татаро-монголами в 1240 р. і аж до знищення Запорізької Січі в 1775 р. внутрішнє життя нашої Батьківщини відзначається великою напруженістю, трагізмом, жертовністю і протиріччями. Зміна завойовників і боротьба чи співпраця з ними завжди породжували гостроактуальні теми, проблеми, котрі впливали на рівень життя, свідомості та взаємин між станами суспільства. Нестерпного загострення воно набувало через постійні спустошливі напади татар, прагнення всіх сусідніх монархів підкорити Україну, релігійний розкол, що змушувало різні верстви населення шукати опору в своїх домаганнях чи потребах в чужинців. Навіть козацтво не змогло

⁵⁷ Маркович Я. Записки про Малоросію... — С. 56-57, 59.

об'єднати весь народ навколо себе через його роз'єднаність за політичними, релігійними та культурними мірками, розвинений індивідуалізм, який нам у ворожому кільцевому оточенні не сприяв, а шкодив.

У XIV-XV ст. йшов процес боротьби давньої самобутньої культури з впливами литовськими, польськими. Найявністю міцного князівсько-боярського стану була за порукою збереження власної ментальності, бо і консерватизм литовського уряду (“Ми старини не рухаєм, а новини не уводим”⁵⁸) сприяв збереженню давніх місцевих традицій, зацікавленню спільною обороною нової держави. Крайові та козацькі компілятивні літописи мало уваги надають відтворенню процесу підкорення України Литвою та Польщею. Тільки окреслена схема, яка повторюється в літописах XVIII ст.: “Гедим, великий князь литовський, пришедши на Киев, побил над рікою Ірпінем князей руських і прилучил к своєї землі княженіє Киевськое, постановивши в нем намісника Мигдона князя Олшанскаго, то с тих пор Литва обладала Києвом аж до смерти князя Симеона Олелковича, котрий церков Печерскую, через двісті 30 літ по Батії пустувавшю, обновил. По смерті же князя Олелковича, в року 1340 король польській Казимір Первий, княженіє Киевськое на воеводство премінил, і всю Малую Россію на повіти розділил”⁵⁹. Автор цього літопису відразу й пояснює причини спокійного ставлення до завойовників: польський король Казимір Перший “із русинов постановил воеводи, каштеляни, старости, судії і прочії урядники, і многих руських людей честію і волостію польским чиновникам і шляхті соравнил, что хранити і наслідникам своїм присягою утвердил. І по тому королі Якгелло і Владислав Якгеллонович і Александр Казимірович, аж до року 1410, тіж

⁵⁸ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. — К., 1994. — Т. V. — С. 5.

⁵⁹ Короткий опис Малоросії. — С. 211-212.

права от первого Казимира Руси наданніє, при коронаціях своїх присягою подтвердили, а Жижгмунт Первий і по нем другіє королі польськіє в подтверженіє давних прав їх козацьких привелегія свої давали їм”⁶⁰.

Прирівняна до польської, українська шляхта була задоволена, бо її “козацькі привілеї”, тобто вольності і права, зміцнювали панівний стан ув Україні. І не дарма в “Київському літописі” (1241-1621) у XVI ст. польсько-литовсько-українські війська — це “наші”, хоча Львівський літописець із сумом відзначає, що у 1339 р. Львів король здобув легко, бо його мешканці самі піддалися, а в 1471 р. король Казимир ліквідував рештки української державності — Київське князівство, реорганізувавши його у Литовське воеводство⁶¹. Ці сумні факти, хоча поодинокі, але вони підтверджують далеко не легку історію підкорення України Литвою та Польщею, бо боротьба за Галичину, Волинь, Придніпров'я була довгою, виснажливою і компромісною. Київський літопис, хронічка П. Полуботка під 1497 р. розповідають і про поразку військ польського короля біля Кузьминського лісу на Буковині в боротьбі за неї з волохами⁶², де бачимо ще одного агресора — південно-західного.

Здавалось би, що українська аристократія, обласкана й обдарована привілеями, у майже безперервних війнах з татарами, московитами, маючи таких провідників, як князі М. Глинський, К. І. Острозький, забула за свої національні справи. Обороняючи інтереси трьох народів, об'єднаних у Литовській та Польській державах, вона проходила етап військового вишколу, змуж-

⁶⁰ Короткий опис Малоросії. — С. 212.

⁶¹ Львівський літопис і Острозький літописець. — К., 1971. — С. 99.

⁶² Київський літопис. — С. 74; Хронічка П. Полуботка // Дневник генерального подскарбья Якова Марковича: 1717-1767 гг. // Киевская старина. — 1893. — Ч. 1. — С. 1.

ніння, що їй якраз і знадобилося для відстоювання власних інтересів у процесі колонізації українського степу та організації козацтва як опори в ньому. Спроби нав'язати їй католицьку віру польськими королями та великими литовськими князями призвели до того, що в 1486 р. “кнежата Сіверські передались на Москву”⁶³, а в 1508 р. князь М. Глинський підняв повстання “князів проти Литви” і започаткував національну політичну еміграцію. Військовий хист князів Глинського та Острозького у війнах з татарами та московитами висунули їх у число найталановитіших полководців свого часу, опору національних прагнень аристократії, тому їх образи, особливо К. І. Острозького, є центральними у Короткому Волинському та етапними — у Київському літописах. За всіма традиційними етикетними законами образ князя К. І. Острозького створений у панеґірику як “славного і великоумного гетьмана”, “храброго рицера”, “вірного слуги свого господаря”, “другого Антіоха”, надії Литви і України. Не дивлячись на пролитовські симпатії літописців, вони відзначають шляхи покорення України завзятістю великого князя Вітовта в централізації влади, в боротьбі з удільними українськими та білоруськими князями (1393), через блокування поляків з татарами в боротьбі проти українців (1519) і волохами в XVI — на поч. XVII ст.

Суперечливість українсько-польських, українсько-литовських, українсько-молдовських взаємин зумовила нашу аристократію думати про себе, про шляхи збагачення та його захисту. Це і зумовило їх повернутися обличчям до козацтва, вливатися в його ряди, формувати з нього справжнє боєдатне військо, опору, окрасу й надію української магнатерії. До тих пір, поки козаки потрібні були їм для завоювання, розширення власних маєтків, вони радо зливалися з ними, ходили в походи на татар, а як зміцніли, відчули свою силу, то

завважили, що краще опиратися на платних надвірних козаків, ніж вільних; запрагли мати, як в Польщі, кріпаків і тому “разніє Польськіє магнати на определенной Козакам землі в Малой Россії позанимали собі села і деревні і тим Козаков в разних случаях утіснять і в подданство їх привлекать начали; самого же Козацькаго Гетьмана под веденіє і власть Коронному Гетьману отдали і знатнішія урядовія міста в Малой Россії природним Полякам роздали, что Козакам столь чувствительно стало, что они снесуть сего будучи не в состоянії і видя себя нісколько в силі, всему тому воспротивились і, не принімая нікаких от Поляков повеліній, в 1587 году, за руководством бившого тогда у них Гетьмана іменем Подкови, взбунтувались”⁶⁴.

Цей об'єктивний факт став тим каменем спотикання, з якого розрослися ненависть до польської, споляченої шляхти і козаків, смертельне протистояння, котре погубило Україну й Польщу, бо ненажерливість польської шляхти, її анархічний гонор були тими проти-природними чинниками, терпіти яких було би величезним гріхом.

Одночасно, козацькі ідеологи та літописці використали факт співпраці з ними української й польської шляхти у потрібній для власної політики справі. Вони підкреслили нею своє рицарсько-шляхетське походження, заргументували, що з перших кроків їх активної діяльності проти татар польський уряд і шляхта вивчили в них рівну собі за майстерністю і потрібністю силу. Дані факти заперечували трактування польськими реакційними ідеологами козаків, як збіговиська лайдаків, розбійників і грабіжників, підкреслювали шляхетськість, рицарськість козацького стану. Тому всі літописці не обминають нагоди, щоб підкреслити станове походження гетьманів, особливо до С. Наливайка, бо надалі вони вважають, що вже сформувалася суто

⁶³ Київський літопис. — С. 74.

⁶⁴ Симоновський П. Короткий опис... — С. 9.

козацька шляхта, вихідці з якої, маючи великі заслуги перед військом, Україною, обиралися на старшинські посади. Причому, літописці підкреслюють, чи гетьман був з української чи польської шляхти, якими подвигами він заслужив повагу, пам'ять серед козацтва, народу, чим збагатив славу рицарську історію війська. У кожному творі в більшій чи меншій мірі дана тема розв'язується, але найвиразніше вона опрацьована в “Короткому літописі Малої Росії” В. Рубана та О. Безбородька і поруч із діалогом “Розмова Великої Росії з Малоросією” С. Дівовича є своєрідною програмою на дворянські ранги козацької старшини перед московськими царями. Усі літописці XVIII ст. визнають 1506 рік роком офіційного визнання польським урядом українського козацтва, як окремої повноправної військової сили українців у Речі Посполитій, покликаної захищати свою Батьківщину і корону від татарських набігів й одночасно захищати власні права і права свого народу від посягань на них згідно давніх українських традицій і волі. Визнання королем за козаками території “више і низше порогов по обоім сторонам Днепра, в владініє вічне”⁶⁵ було не лишень визнанням їх державницького устрою, союзного Речі Посполитій, але й, в козацькому розумінні, початком їх самостійницької політики, спрямованої на поступове відродження його як повнокровного війська, а згодом і Української держави.

До таких поглядів літописців треба прислухатися, бо вони зафіксували не лише “стихійність” козацького руху, як стверджувало багато вчених, але й складний клубок об'єктивних і суб'єктивних причин, якими керувалися тодішні державці, козацькі гетьмани, особливо ідеологи з доби Хмельниччини, для яких попередні козацькі справи були підготовкою Національно-Визвольної війни, формуванням світогляду і суспіль-

⁶⁵ Короткий опис Малоросії. — С. 212.

ної позиції спочатку єдиного, а згодом січового та реєстрового війська.

Наступним щаблем визнання козацтва був 1576 рік, коли король С. Баторій надав війську гербову печатку, а гетьманові символи влади — бунчук, булаву⁶⁶. Маючи офіційні юридичні символи власної незалежності — територію, владу, військо, літописці надають темі шляхетності козацтва особливого значення, підкреслюючи його рицарське благородне походження, походження зі стану шляхти гетьманів. Якщо спочатку “військом Малоросійським” командували представники знатної польської сенаторської “фамілії” П. Лянцкоронський, українські князі Д. Вишневецький, Є. О. М. Б. Ружинські, шляхтичі Венжик Хмельницький, І. Підкова, Я. Шах, Ф. Скалозуб, К. Косинський⁶⁷, шляхтичі-старости прикордонних фортець О. Дашкович, Б. Претвич, С. Полозович, К. Кмітич, Ю. Пац, Б. Глинський, С. Зборовський, Ф. Кміта, яких інколи польські королі “своєю одною властю жалували Козакам” гетьманами “по своєму хотіню із Польсакаго Шляхетства”⁶⁸. Їх “щасливі” війни проти татар, турків, московитів довели, що козаки “воїни хоробрії” і туркам і татарам “всегда страшні”⁶⁹. Запеклі бої зі супротивниками, прагнення якнайнадійніше захищати рідну землю, забезпечити власний добробут виховали ціле ґроно “вожжів своїх”, вихідців із козацького середовища: Бирулю, Т. П'ятигорця, Минка, Іскорку, гетьманів І. Свірговського, І. Підкову, С. Наливайка, П. Конашевича-Сагайдачного, С. Кішку, Я. Бородавку, Т. Федоровича, Павлюка, Я. Остряницю, Б. Хмель-

⁶⁶ “Короткий літопис Малої Росії” В. Рубана. — СПб, 1777. — С. 8.

⁶⁷ Там само. — С. 3; Короткий опис Малоросії. — С. 212-215; Літопис П. Симоновського. — С. 4-9.

⁶⁸ Короткий літопис Малої Росії. — С. 7.

⁶⁹ Лукомський С. Зібрання історичне. — С. 332.

ницького та ін., які не лишень заставили рахуватися з ними турків і татар, поляків, але й намагалися відірвати від турецького, польського впливів Волощину, виступали борцями за “віру і честь”, проти унії⁷⁰. Козаки рятують Польщу, Хотин від турецької руїни, помщаються волохам і полякам за страти Підкови, Наливайка, інших гетьманів і одночасно “служать” Литві та Польщі в боротьбі з Московією⁷¹. Для літописців козаки — “юнаки іли воїтелі”⁷², рицарі своєї Батьківщини, які виховали таких “благородних гетьманів”, як “Петро Конашевич-Сагайдачний, Дорош Коцкевич, Михайло Дорошенко, Тимофій Арандаренко, Леонтій Бубновський, Б. Хмельницький, Іван Виговський”, яким “вічная пам’ять!” — пише в захопленні один із хроністів⁷³.

Не дивлячись на досить суперечливі політичні орієнтації, трагічні помилки гетьманів після Б. Хмельницького, літописці із задоволенням відзначають, що всі вони — виборні і наказні — патріоти і “змінники” цареві, що самозванці і призначені королем чи царем були вихованцями козацтва, досягли високих чинів полковників, генеральних писарів, суддів, кошових отаманів, а І. Мазепа був заслуженим шляхтичем, К. Розумовський графом. Ця традиційна увага до титулів, яка є елементом літописного етикету, забарвлена гумором у розповіді про І. Брюховецького, який зі слуги Ю. Хмельницького, ставши гетьманом, за титул московського боярина продав цареві низку статей з угод Б. Хмельницького, за що його “забито правильно”⁷⁴.

⁷⁰ *Лукомський С.* Зібрання історичне. — С. 357, 370.

⁷¹ Там само. — С. 358.

⁷² Там само. — С. 357.

⁷³ *Короткий літоізобразительний опис... // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским.* — К., 1856. — Т. 1. — С. 114.

⁷⁴ *Хронологія високославних ясновельможних гетьманів після Б. Хмельницького // Там само.* — С. 118.

У розповіді про Ю. Хмельницького, який одержав титул князя від турків, котрі жорстоко нищили його народ, явно звучить смуток і зажура⁷⁵. Титулярний етикет і прагнення бути об’єктивними, підкреслити воїнські якості гетьманів І. Мазепи та Д. Апостола виражені в описі їх нагород від царів⁷⁶. Опис родовідних і заслуг гетьманів у різних літописах служить своєрідним енциклопедичним дзеркалом, яке відбиває всі перипетії козацьких дій, їхніх заслуг і втрат перед Батьківщиною, польським і московським монархами. Основна увага прикута до реєстровиків, а про запорізьців мовиться доволі скупко, хоча досить промовисто. С. Лукомський відзначає, що вони у походах на Крим, Туреччину морем продовжували традиції побудови флоту, плавання Дніпром, ведення боїв великими київськими князями, котрі “встарину” “на море Чорное хаживали, гречеським цесарам многіе шкоди ділали і під Константинополем їх войною посіщали”⁷⁷. Суперництво (і в багатьох випадках взаємопередженість) між реєстровим і січовим козацтвом ґрунтувалися на прагненні обох військ одноосібно запанувати в Україні. Реєстровики на всіх спрямуваннях політичної, військової та культурної діяльності доводили, що лише вони є виразниками прагнень свого народу, справжніми захисниками його в минулому і тепер. Запорізьці, не маючи такої можливості увіковічнювати свої дії писемно, часто дорікали реєстровцям за зраду національних інтересів, підміну них гонитвою за власними вигодами. Йшло принципове змагання монархічної ідеології, носіями якої були реєстровики, з республіканською, ви-

⁷⁵ “Іменний перепис малоросійських хетманів...” О. Шафонського // *Южнорусские летописи, открытые...* Н. Белозерским. — С. 137

⁷⁶ *Хронологія високославних ясновельможних гетьманів...* С. 138-139.

⁷⁷ *Лукомський С.* Зібрання історичне. — С. 331.

раженою січовиками. Недарма депутат від Січі М. Скапа на Всеросійських зборах депутатів 1768 р. доводив Катерині II та її урядові, що “Військо Запорізьке хоча і звичайним вважається, зате воно є *найдавнішим*, а тому і *основним*. Окрім цього *грунтується на окремих правах і вольностях*, а не як інші козацькі війська, бо воно, відбившись від Корони польської, разом з Малоросією, доброхітно *під всеросійський престол зі своїми власними землями перейшло і завжди в шляхетстві, а не в чорносошниках* було, бо і раніше делеговані від Війська Запорізького на сейми депутати назвою шляхетства завжди і від усіх відрізнялися, на що у Війську Запорізькому і оригінальні від королів польських є привілеї, але і коли вже благоприлучилося воно до російської держави, то і всепривітніші російські государі на тих самих, королівських привілеях, цілісно, свято і непорушно цеє військо утримувати обіцяли і договірними статтями підтвердили”⁷⁸ (підкреслення мої. — М. К.).

Бойовий і політичний шлях січовиків і реєстровців надзвичайно складний, тернистий і неоднорідний. Обидва війська мають величезні заслуги перед Україною, Європою в їх обороні від експансії турецько-татарських і московських завойовників. Обидва в однаковій мірі завинили перед Батьківщиною, що не зуміли подолати власну схильність до анархізму, отаманщини, кон’юнктурщини, аби сцементувати завойовану державність, зберегти її від зажерливих сусідів, хоча реальні умови не завжди залежали лише від них.

⁷⁸ Голос запорожского депутата во Всероссийском собрании депутатов 1768 г. // Киевская старина. — 1883. — Кн. 3. — С. 686.

2.3. ТЕМА ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА

Упродовж XVI ст. літописці фактично не розрізняють реєстровиків і запорізьців, представляють їх як “козаки”. Ініціативнішими були січовики, котрі утвердили себе непримиренними ворогами і каральниками татар і турків, спільниками волохів у протитурецьких боях і повстаннях, як і поляків. Об’єднання обох військ бачимо у повстаннях К. Косинського, С. Наливайка, М. Жмайла, Т. Федоровича, Павлюка, Я. Острияниці, у війні польсько-козацьких військ проти Порти під Хотинном 1621 р. під керівництвом П. Сагайдачного, хоча наші літописці про ці факти, як і про найбільший вплив братерської єдності в добу Національно-Визвольної війни, очоленої Б. Хмельницьким, розповідають досить скромно. Політична заангажованість літописців XVII-XVIII ст., оперта на життєві протиріччя поміж козацтвом, дозволила створити художньо виразну барокову антитезу теми взаємин між цими військами. Добре занурившись у зміст творів, побачимо, що доба Руїни була добою інтенсивних пошуків “вождями” реєстровців і січовиків впливових сил, які би допомогли їх станові закріпитися при владі твердо і назавжди. Це зумовлювало їх не стільки довіряти власним становим силам, скільки шукати підтримки ззовні. Це була фатальна помилка, котра надто оголено розкрила внутрішні протиріччя, неоднорідність у рядах козацтва. Цим моментально скористалися московські та польські завойовники, котрі допомогли спочатку знищити реєстровиків, як потужнішу силу, а згодом і січовиків, спочатку викорінивши з-поміж них найтверезіші й найрозумніші сили, чим створили умови для процвітання ницості, продажництва і користолюбства, які виявилися третім залеклим ворогом козацтва і Української держави. Розкол реєстровиків і запорізьців на самостійників, полоно-москво- і туркофілів, що зародився в політичних пошуках Б. Хмельницького, став каменем спотикання для них, а не вершиною дипломатичного мистецтва. Суб’єктивність у цій доленосній добі

взяла верх над глуздом і дисципліною, тому заходи на придушення анархії гетьманами П. Дорошенком, І. Самойловичем та І. Мазепою вже були маловідчутними, бо її настирливо підігрували московські царі та польські королі, заблокувавшись докупи, щоб знищити Україну.

Як і в князівському літописанні, у крайовому та козацькому панує змалювання дій станів через конкретні особи, котрі уособлюють їх. Основна увага звернена на старшинське середовище, а маси представлені збірними образами, авторськими характеристиками. Це, переважно, образи козаків, селян, міщан, полонених, козацьких спільників або супротивників.

Гнів народу, реєстрового козацтва на польську шляхту та військо, злившись із особистими кривдами Б. Хмельницького, знайшов підтримку і в Запорізькій Січі 1647 р., козаки якої у роки Національно-Визвольної війни героїчно воювали пліч-о-пліч з реєстровцями задля визволення України з-під лядського панування. Авторитет гетьмана для січовиків був великим, хоча вони не присягали цареві в Переяславі. (Автор Чернігівського літопису стверджує супротивне)⁷⁹. Їх антипольська позиція виявилася і в ставленні до політики гетьмана І. Виговського⁸⁰. Враховуючи її, Ю. Хмельницький відправив на Запоріжжя І. Брюховецького, щоб допомогли йому позбавити Виговського гетьманства⁸¹, що і було досягнуто. Прихід на Січ Брюховецького, невиразна і тверда політика Ю. Хмельницького підштовхнули запорізьців до реалізації їхньої мрії про обрання свого єдиного гетьмана і взяття під власний контроль всього суспільно-політичного процесу в Україні. Тому вони не підтримують кандидатуру популяр-

ного Я. Сомка, а, вдавшись до грубого тиску на реєстрову старшину, хабарів царським сановникам, досягли перемоги⁸².

Прихильник Брюховецького, автор “Літописця Дворецьких”, як сучасник і учасник чорної ради в Ніжині, стверджує, що січовики вийшли “із Запорожя” “до городов” зі своїм гетьманом Брюховецьким “хотячи єдиного гетьмана міти і в городах і на Запорожю”⁸³. Причиною жорстокості до Сомка і напористості запорізьців проти нього були спроби його заблокувати Січ, не допускати на неї добровольців, а хто йшов туди, то його “взят і на горло карат, а убозство побравши, Сомку отдат”⁸⁴ — стверджує літописець. Даний факт, упередженість реєстровиків до запорізьців, що зросла з цього часу, свідчать про серйозні протиріччя між ними, підігровані московським урядом. Воно, протиріччя, ще більше загострювалося через репресії січовиків на Лівобережжі, угодовську політику Брюховецького до царя, допуск ним воєвод у нові міста, перепис та накладання на людей нових податків московськими “спищиками”, розплатою гетьмана за титул боярина низкою статей Б. Хмельницького. Намагання Брюховецького стати гетьманом і на Правобережжі, його промосковськість збурила не тільки реєстровиків, але й значну частину січовиків, які, очолені кошовим І. Сірком, намагаються в 1664 р. захистити Чигиринську фортецю⁸⁵ на вимогу І. Виговського, а згодом підтримують гетьмана П. Дорошенка в його державорозбудовній діяльності. Промосковська орієнтація Брюховецького, пропольська — правобічного гетьмана П. Тетері стали поглибле-

⁷⁹ Чернігівський літопис // Архіви України, 1989. — № 5. — С. 63.

⁸⁰ “Короткий літопис Малої Росії” В. Рубана. — С. 65

⁸¹ Симоновський П. Короткий опис... — С. 85.

⁸² Симоновський П. Короткий опис... — С. 87-88.

⁸³ Літописець Дворецьких // Летописи и хроники. — М., 1984. — С. 230.

⁸⁴ Там само. — С. 230.

⁸⁵ Чернігівський літопис. — С. 64; Літопис Г. Покаса. — Арк. 29.

ним поштовхом до громадянської війни в Україні. Розуміючи її згубність, кошовий І. Сірко намагається вплинути на неї, підтримуючи політику І. Виговського та П. Дорошенка у їх боротьбі за об'єднання України під булавою одного гетьмана. Для цього воює проти Тетері, інших пропольських і протатарських гетьманів, які ставали іграшками у руках закордонних стратегів і амбітних січових чи реєстрових партій; робить численні походи на Кримську, Білгородську орди, чим запобігає додатковим розоренням, не допускає їх впливу на хід козацьких справ. І. Сірко і його військо служать своєрідними військовими санітарами у профілактиці, корегуванні ходу громадянської війни, підштовхуючи її до згасання нахилу до позиції П. Дорошенка⁸⁶. Прийняття запорізьцями присяги цареві у 1675 р. було дипломатичним актом, покликаним збити розгул Руїни, зміцнити позиції Дорошенка. Дана тема висвітлюється літописцями традиційно через приховування свого ставлення до неї засобами акцентування вірнопідданості царському режимові, використанням словесних характерологічних штампів.

Зростання незадоволення діями гетьмана І. Брюховецького серед козацтва, простих людей посилилося втручанням царських воевод в українські справи. Це змусило його “змінити” цареві. Він підняв повстання проти московського уряду на Лівобережжі та Слобідській Україні, але, якщо Гетьманщина в цей час визнала Дорошенка єдиним гетьманом всієї України, то Слобожанщина не підтримала активних заходів Брюховецького. Тому він намагався каральною експедицією за допомогою прихильних до нього запорізьців і татар змусити слобожанців підчинитися цій потребі. Але тамтешні полковники не зрозуміли загальноукраїнської ваги плану Брюховецького як нового щабля визволь-

Богоматір з Антонієм і Феодосієм. —
Канони Богородиці. — К., 1676

⁸⁶ Квітка І. Записки про Слобідські полки // Прибавление к “Статистическому листку” 1883 г. — Х., 1883. — С. 8-9.

Георгій. Трійця. — Правила к божественному причащенію.... — Чернігів., 1754

ного руху і надали перевагу похвальним царським грамотам за вірнопідданість⁸⁷.

Даний факт поглиблює розуміння трагедії України, підкреслює глибину протиріч, які роздирали козацтво, розгублене в хаосі міжусобних чвар, позбавлене орієнтації на єдиного загальнонаціонального володаря, яким недавно був Б. Хмельницький. Якщо в боротьбі П. Дорошенка з І. Брюховецьким січовики, незадоволені його політикою, обрали нового гетьмана П. Суховія, котрий спочатку допомагав Дорошенкові, а після вбивства Брюховецького запорізьці, прагнучи далі мати власного загальнонаціонального гетьмана, виступають проти нього, посилаючись на незадоволення зв'язками цього гетьмана з Туреччиною⁸⁸. Протистояння Січ — реєстровики, Січ — Малоросія набуває нового щабля розвитку. Егоїзм запорізьців у даному випадку не стільки зашкодив Дорошенкові, скільки загальноукраїнській визвольній справі. Дії Суховія, оперті на січовиків і кримських татар, його наступника М. Ханенка — оперті на січовиків і поляків, І. Сірка — оперті на П. Дорошенка і московитів, є локальною моделлю дій реєстрових гетьманів, дзеркалом усієї козацької еліти того часу, України, розірваної навпіл і натроє тими протиріччями. Запорізька Січ була більмом ув очах московському урядові, котрий по-езуїтськи розпалював внутрішні чвари в Україні, ослаблюючи її військову могутність і підриваючи здатність протистояти їх колонізаторським зазіханням. Тому січовики, довідавшись про результати Андрусівської угоди між Московією та Польщею, які розірвали Україну надвое, закликали козацтво, народ піднятися на боротьбу з ними⁸⁹. Вони, огов-

⁸⁷ Квітка І. Записки про Слобідські полки. — С. 8-9.

⁸⁸ Короткий опис Малоросії. — С. 271; "Короткий літопис Малої Росії" В. Рубана. — С. 102; Літопис П. Симоновського. — С. 94-95.

⁸⁹ Літопис П. Симоновського. — С. 93.

туючись, підтримують П. Дорошенка, блокуються з татарами, поляками задля досягнення власної політичної мети, що спричинювало страх у царських колах, тому ті вирішили у 1687 р. позбутися Запоріжжя, оточивши Січ своїми військами нібито для її “захисту... від татар”⁹⁰.

Запорізьці були в явній опозиції до гетьмана І. Самойловича. Підтримували І. Мазепу в його походах на Крим, турецькі міста-фортеці, у виступі проти Петра І в 1708 р., хоча це їм не заважало одночасно підтримати Петрика у 1696 р. в боротьбі проти гетьмана, коли той занадто, на їх погляд, “злігався” з царем, не дбаючи про оборону України. Підтримали вони і гетьмана П. Орлика у боротьбі за Правобережну Україну⁹¹. За підтримку Мазепи у 1708-1709 рр. Січ за наказом Петра І була зруйнована військами московита Яковлева та свого полковника Галагана. Запорізьці традиційно допомагали полякам і австрійцям у їхній війні проти турків під Віднем 1683 р.⁹², московитам у походах на шведів у Північній війні, а після повернення в Україну в 1730-х рр. разом із реєстровцями завойовувати південь України, Крим, проявляючи у боях героїзм, давні лицарські принципи. З їхніх рядів вирости національні герої І. Сірко, С. Палій, К. Гордієнко, П. Калнишевський.

Про зруйнування Запорізької Січі у 1775 р. мовчать усі аналізовані літописи, вважаючи цей крок, напевне, закономірним. Офіційну думку Катерини II відтворює й схвалює С. Зарульський, московський офіцер, який переконує читача, що січовики ніколи не були вдячними царям, бо їхні “укази і грамоти... сприймали з лайками, і часто нарочних вістунів убивали”, захоплювали у поміщиків землі, приймали до себе волоцюг, були сваві-

⁹⁰ *Літопис П. Симоновського*. — С. 108; *Короткий опис Малоросії*. — С. 266.

⁹¹ “Короткий літопис Малої Росії” В. Рубана. — С. 167.

⁹² Там само. — С. 138.

льними грабіжниками; самовільно захопили січові землі, бо жоден із царів її їм “не жалував”⁹³, тому “знервована” цариця поступила правильно (наклепи на січовиків у той час — явище масове в процаристських колах).

Доброзичливий тон до них притаманний літописцям В. Дворецькому, Г. Покасу, П. Симоновському. У підході до відтворення справ запорізьців, загальноукраїнських відчувається синівське переживання за долю нації, журама її трагедію. Якщо Покас і Симоновський є виразними самостійниками, то Дворецький, київський полковник, — представник промосковської партії, відданий прихильник І. Брюховецького і дивиться на Січ крізь призму власної кар’єри та ласки, одержаної від гетьмана.

Яким Єрлич на все козацтво дивиться і оцінює його дії з позиції українського шляхтича, але патріота Польщі, тому воно для нього — “збойці”, розбійники і ворохобники, мордувальники⁹⁴. Для автора “Короткого опису Малоросії” запорізьці — гультайство⁹⁵. Зате С. Зарульського та Я. Єрлича обігнали в зневазі, ненависті до січовиків автори рубанівського літопису, котрі оцінюють їх у дусі польської шляхти та московських царів. Ці літописці, як ідеологи промосковської партії реєстровиків, вбачають у січовиках лише “своєвольную чернь”, “сумосбродних своєвольцов”, “войско гайдамацькое”, “п’янствуючих своєвольцов”, грабіжників⁹⁶. Вихід із кризи, хоча з промосковських засад, пропонував у середині XVII ст. В. Дворецький, закликаючи: “Давно того било ляхом потреба, жеби ся войско козацькое межи собою порознило, тим латвій їх ізнес-

⁹³ *Зарульський С.* Описание о Малой России и Украине // ЧОИДР. — М., 1848. — С. 21-24.

⁹⁴ *Єрлич Й.* Літописець, або Кройничка різних справ і дій давніх і сучасних часів... // Южнорусские летописи. — К., 1916. — С. 89-90, 110, 149-152.

⁹⁵ *Короткий опис Малоросії*. — С. 268.

⁹⁶ *Короткий літопис Малої Росії*. — С. 65, 79, 81, 82, 90.

ти і у меншій силі под себе привернути, а потім знести латвій”⁹⁷. Аби цього не допустити, треба щоб “козаки всі у єдній купі зоставали і на том порядку били”⁹⁸. Цей заклик Дворецького, продиктований сумними життєвими реаліями, суголосний літературній традиції, відтворений у “Пересторозі”, “Навітах”, “Пересторозі України”⁹⁹, “Треносі” Мелетія Смотрицького і підкреслює, що не лише шаблею і пістолем, але і словом, оборонялися завоювання державності. Крізь поверхневу невідразність, стану упередженість літописних оповідей, все-таки проступає небайдужість, а гаряча любов заповіщів до волі, власної та народної свободи; їхнє прагнення втілити ці ідеали в життя. Їхньому характерові одночасно притаманні лицарськість, шляхетність, дисциплінованість, християнська моральність і спалахи анархізму, жорстокості, схильності до п’янства. Ці риси характерні воякам усіх тодішніх держав-сусідів України, що підкреслює особливості барокового характеру тодішніх людей, схильних до максимального прояву ригоризму в аскетизмі та гедонізмі, патріотизмі та пристосуванстві, моральності та аморальності. Усі ці прояви людської психології якраз найбільше стають об’єктами відображення тодішньої літератури. Як пише сучасний учений, у “бароковій культурній течії міститься і трагічний пафос. Вона відображає психологію народу, пригнобленого феодалними та релігійними війнами, його відчай та надію, жадобу миру та справедливості. В цій ситуації породжуються ідеї соціальної утопії”¹⁰⁰. Власне, носіями утопічних ідей в Україні ви-

ступають селяни та запоріжці даної доби, що добре відтворено літописними пам’ятками. Їхня утопія значно випереджала монархічну свідомість оточуючого внутрішнього і зовнішнього середовища, що і загострювало ненависть до них з боку можновладців та їхніх ідеологів, котра реалістично відбита в літописах часто під завуальованими висновками про дику свавільність, анархічність і сепаратизм січовиків. У добу зміцнення монархій на Сході Європи козацько-республіканські ідеї запоріжців мусили витримати жорстоку реакцію з боку імперій, які й перемогли їх засобами в стократ жорстокішими та підступнішими, не лицарськими, а деспотичними, до яких була в козаків природна відраза.

2.4. ТЕМА РЕЕСТРОВОГО КОЗАЦТВА ДО ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Ідеологи та літописці-канцеляристи реестрового козацтва у своїх творах доволі виразно і глибоко, з явним літературно-психологічним аргументуванням, відтворили подиву гідну історію своєї лицарсько-державницької діяльності впродовж XVI-XVIII ст. Створена ними мажорно-трагічна епопея козацьких справ, здобутків і втрат на цю добу, викликає не лише захоплення, повагу, але й змушує добре задумуватися, аналізувати їхню долю, життєву філософію, політичні та суспільні ідеали й практику. В підході авторів літописів до хронологічного опису козацьких справ бачимо переплетіння конкретних життєвих умов з ідеєю відновлення державності України, взятою ними за основу своєї діяльності. Втілення благородних ідей постійно вимагало їх корекції, бо козацтво стояло наперекір імперським ідеям сусідніх монархій. Козацтво представляло нову суспільну верству, позбавлену династичної законності, вирішальної в ту добу, тому змушене було завойовувати її власним розумом і лицарськими чеснотами, котрі сприяли витворенню правдоподібно обґрунтованої генеалогічної концепції, пов’язаної

⁹⁷ Літописець Дворецьких. — С. 233.

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ *Мыцык Ю. А. “Літописец” Дворецького — памятник украинского летописания XVII в. // Летописи и хроники. — М., 1984. — С. 226.*

¹⁰⁰ *Роменець В. А. Історія психології XVII століття. — К., 1990. — С. 75.*

ної з монаршою Київською Руссю, а через неї з протодержавами на терені України. Як зазначає С. Величенко, тодішній вимушений конкретними історичними реаліями підхід козацьких ідеологів до даної проблеми мусив рахуватися із закономірністю, що у “XV-XVIII ст. звичай і прецедент окреслювали спосіб думання і аргументації. В теорії люди були поділені на стани, були рівноправними, а суспільно-політичний устрій, над яким міг стояти тільки династичний володар, підтверджений законною церквою, сприймався як створений Богом. Коли людина хотіла показати, що вчинок або якась дія “правильні” чи законні, вона мусила продемонструвати що “і колись так було”. До появи так званої “наукової історіографії” XIX ст. писання про минуле у формі *arg historica* відповідали правилу цієї ментальності. Оскільки історичні твори були уживані для морального напукування, автори писали не тільки, щоб надати легітимності тому, що існувало, але й щоб спонукати людей знову встановлювати те, що, на їх думку, існувало колись”¹⁰¹. Даний висновок сповна відповідає змістові та ідеям аналізованих літописів, тому дає змогу повернути його і до уточнення: такими засадами керувалися літописці і у відтворенні та обґрунтуванні сучасних їм подій.

Через своє станове ідеологічно-культурне спрямування, яке є уособленням загальнонаціонального, крайове, світське та козацьке компілятивне літописання, як писав І. Франко, здійснило літературну конструкцію¹⁰²

¹⁰¹ Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII-XVIII ст. // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей*. — К., 1992. — Т. 1. — С. 117.

¹⁰² Франко І. Історія української літератури: Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського // *Зібрання творів: У 50 т.* — К., 1983. — Т. 40. — С. 332.

ісеї доби Козаччини. Літописці *свідомо* не прагнуть — відтворювати точний фактаж, хронологію, а намагаються передати *дух, героїко-трагічну жертвовність* козаків *у їхній боротьбі* з різними супротивниками. Тому зображена ув їх творах доба Козаччини поділяється на три тісно пов’язані між собою, але не рівнозначні за результатами здобутків, періоди. (За межами пильної обсервації залишається доба до XVI ст., хоча вона зображена як експозиційна, підготовча до виходу козаків на активну історичну арену). Перший період від гетьмана П. Лянцкоронського до К. Косинського має явно, якщо керуватися законами розвитку сюжету, ознаки зав’язки та розвитку дії. В ньому козаки спрямовують усю свою енергію на боротьбу із зовнішніми ворогами: з нападами татар і турків на Україну, чинять успішні походи в межі їх держав, допомагають Польщі й Литві боротися з Московією. У внутрішньому вияві їхні зусилля спрямовані на колонізацію півдня України та свого утвердження там як повноправних господарів.

Другий період охоплює добу від початку гетьманування Косинського до кінця гетьманування І. Мазепи. Він є кульмінаційним. У ньому переплітаються між собою зовнішня та внутрікозацька боротьба. Основним об’єктом супротивника виступає Польща, потреба визволення з-під влади якої призвела до Національно-Визвольної війни, відбудови держави. У міру розвитку конфлікту між козаками і польським урядом та його конкретних змінних особливостей розвивається їх протигорство з Кримом, Туреччиною, Молдовою, Московією. Він визначає і характер внутрікозацького протистояння, яке переросло в громадянську війну, призвело до ґрунтового підриву основ держави, невдалої спроби її врятувати від краху І. Мазепою. У цьому періоді наймогутніше проявилися позитивні, корисні і негативні, руйнівні риси характеру, світогляду козаків, їх вождів, їх військової, господарської політики та ідеології.

Третій період, що тривав від гетьманування І. Скоропадського до остаточного зруйнування Запорізької Січі в 1775 р., має ознаки розв'язки. У ньому діям козацтва притаманний моральний і фізичний злам, який не в змозі побороти гетьман П. Орлик, тому воно виступає лиш авангардною силою в мілітарній політиці Московської імперії на півдні України, допоміжною — в її завоюваннях на півночі та заході. Одідичення старшини полегшило процес деморалізації козацтва, потрібний царям для його повного знищення. Патріотично-ідеологічні, просвітницькі спроби національно-свідомої старшини, духівництва порятувати козацтво та Україну від краху виявилися безсилими в боротьбі з монархічним раціоналізмом та експансією. Тому узагальнений образ козака до кінця Хмельниччини, точніше, до кінця гетьманування І. Виговського, має ознаки впевненого в собі, рішучого в діях, переконаного у вчинках і думках рицаря. З доби правління Ю. Хмельницького і до поразки П. Орлика козак представляє собою постать обнадійливого шукача виходу з кризового стану, свідомого виразника національно-станових інтересів, політики, готового через компромісну гнучкість, тимчасові поступки в будь-яку сприятливу нагоду зробити все, щоб врятувати Україну від загибелі, встановити в ній повноправний лад, якого досягли Б. Хмельницький та І. Виговський.

Після поразки під Полтавою у 1709 р. І. Мазепи та шведського короля Карла XII національно-політична зрілість козаків була глибоко поранена, в першу чергу, зрадливим угодвством тих полковників, які пішли на співпрацю з царем Петром I, та жорстокими репресіями проти них, їхніх родин з боку окупаційної московської армії, геноцидом у Батурині, Лебедині, на Запорізькій Січі. Вони породили тимчасову депресію в козацьких низах, розгубленість у верхах, яким уміло скориствовався цар. Для повного знищення національно-визвольного духу в козацтві, він започаткував тотальний

геноцид проти нього каналними роботами, походами на Кавказ, Поволжя, з яких мало хто повертався. Цариця Анна Іванівна, продовжуючи політику Петра I у ставленні до козацтва і України, все зробила, щоб одночасно козацькі маси винищувати у її загарбницьких війнах, а старшину замучити відстоюванням своїх станових справ у бюрократичних сітках уряду. Зростання могутності Російської імперії у XVIII ст. досягнуте за рахунок нищення України та допущених політичних і тактичних помилок козацтвом. Усі ці колізії виразно простежуються на літописному матеріалі, який відтворює провідну роль реєстрового козацтва у внутрішньому житті України кінця XVII-XVIII ст.

Підхід літописців до даної теми має класицистично-просвітницьке спрямування, забарвлене політичними переконаннями кожного з них. Єднає письменників любов до рідної землі, щастя народу якої кожен вбачав по-своєму, залежно від симпатій та програм тієї верстви чи стану в конкретну добу, виразником якої він був. У сукупності маємо змогу, як і в монастирсько-церковних літописах, побачити і відчувати думку всіх верств народу про козацтво та його значення для суспільного, політичного і культурного розвитку нації.

Епічні розповіді про активну козацьку діяльність проти татар і турків на початку XVI ст. забарвлені романтичною героїзацією та оптимізмом, який підкреслює виняткову вагу королівського визнання козацтва як осібної військової організації, спрямованої проти цих нападників. Автори літопису В. Рубана підкреслюють, що за гетьмана П. Лянцкоронського козаки “туркам і татарам на Руськую землю нападений ділать не допуцали”, а під орудою цього вождя та князів Д. Вишневецького, Є. Ружинського вони “щасливо воевали с одним козацьким войском”¹⁰³. Набутий військовий досвід продовжували пізніше гетьмани як на теренах Укра-

¹⁰³ Короткий літопис Малої Росії. — С. 4.

їни, так і безпосередньо в ординських. Досить успішно, підкреслюють, воював проти них Венжик Хмельницький, котрий 1534 р. “побідил Великую Орду на Волині под Заслав’єм”¹⁰⁴, а Богданко за похід татар на Поділля “відомстив” їм у 1575 р. “в Крим впадши, многіє шкоди татарам поділали, Крим разорили, жилля їх сожигали, татар, жен і дітей їх, не щадя, кого ні попадали, всіх мертвили”¹⁰⁵. Взаєможорстокість протиборних сил розпалювалася щораз сильніше, ненависть і гнів до кривдників і людоловів зростав. Козаки розуміють, що обороняти лишень Україну проти турків і татар буде набагато важче, якщо вони не допоможуть визволитися Волощині з-під турецької залежності. Упродовж 1570-х рр. вони активно допомагають тим волоським господарям, які очолюють визвольний рух, намагаються посадити гетьмана І. Підкову на господарський трон. Цій політиці підпорядкована діяльність гетьманів І. Свірговського, Я. Шаха та І. Підкови. С. Лукомський даній темі присвятив літописну повість про боротьбу господаря Івонії проти ставленика турків Петрила¹⁰⁶, в якій в у всій красі епічного письменства розкриті рицарські благородство, мужність, жертовність і бойовий вишкіл козаків, котрі не заради заробітку прийшли на допомогу волохам, а “толко, чтоб ми твоего неприятели били, і для того твоей плати нікакой не желаєм. Доволно нам і сего будет, естли твоего неприятели отсюду виженем і тебе с ним успокоім, — каже І. Свірговський. — Ми турецької сили німало не боїмся”¹⁰⁷.

Набутий досвід ведення боїв з турками допомагав козакам меншими силами здобувати перемоги, гартувати власні рицарські та патріотично-християнські по-

чуття і переконання. Тому у волоських походах козаки відчували, що таке національна зрада вождів, проти яких спрямовані дії Шаха і Підкови, “зіло часто” переміщуючи їх¹⁰⁸.

Втрати гетьманів Свірговського і Підкови в волоських походах, Богданка — у кримському не озлоблюють козаків на ці народи, але заставляють ще більш пильніше приглянутися до поляків, бо їхня шляхта настирливо під кінець XVI ст. наступала на права українців. Літописці, надаючи оповідам і релігійного забарвлення, стверджують, що повстання під проводом К. Косинського, С. Наливайка мають антипольське спрямування¹⁰⁹, є помстою за їх посягання на права українського народу, підступність у прагненні закріпачити його. Трагічний кінець повстань і потреба виховувати ненависть до польської шляхти, романтизована героїзація мучеництва ватажків повстань, породжують тиражовані літописцями легенди про форми їх страти: Косинського під П’яткою убили ляхи, а Наливайка з його товаришами у Варшаві “в ражженному жестоким огнем мідном волі, живих в оній вбросивши, спалили”¹¹⁰.

Такі сюжети в канві епічної розповіді надають літописам не лише героїко-трагічного насаження, але й підкреслюють видатні заслуги козацької старшини в обороні прав і волі свого народу, обґрунтовують її заслужені права бути виразниками й проводирями національної політики, право на усунення ополяченої чи пропольськи зорієнтованої української шляхти з історичної арени.

Літописці, відсіваючи другорядне, часткове з життя та діяльності козацтва, з року в рік усе переконливіше

¹⁰⁴ Короткий літопис Малої Росії. — С. 7.

¹⁰⁵ Лукомський С. Зібрання історичне. — С. 349.

¹⁰⁶ Там само. — С. 335-348.

¹⁰⁷ Там само. — С. 337.

¹⁰⁸ Короткий літопис Малої Росії. — С. 9.

¹⁰⁹ Лукомський С. Зібрання історичне. — С. 370; Короткий літопис Малої Росії. — С. 10.

¹¹⁰ Лукомський С. Зібрання історичне. — С. 370.

підводять реципієнта до висновку, що козацтво і лише воно є основною опорою й надією України. На початок XVII ст. дана думка вже була очевидною, що й заставило польський уряд скеровувати енергію козаків на вирішення своїх протиріч з Московією, відволікаючи їх увагу від Туреччини. Тому похід Сагайдачного на Кафу в 1606 р., який мав вагоме політичне і військово-тактичне значення для козаків¹¹¹, ніби губиться в ореолі здобутої слави гетьманом під час Хотинської війни 1621 р.

Літописці свідомо стисло описують етапні для козацтва битви, перемоги, розраховуючи, що для читачів вони служитимуть темою для спогадів, переказів, розповідей, спонукатимуть розвиток усного героїчного епосу. Що такий жанр існував, переконуємося на літописних описах минулого, особливо в Ніжинському літописі, де бачимо хронологічні неточності, плутання прізвищ гетьманів, романтичну легендарність у підході до опису переможних битв, заслужених діячів. Стислий опис надає літописній розповіді динамізму, схвилюваності. А наснаження його статистичними даними про здобутки, втрати людей, кількість трофеїв, полонених, знищених будівель, міст, сіл, монастирів поглиблюють емоційне спрямування раціоналізмом змісту, служать авторитетним джерелом правдивості, роздумів, героїзації козацтва. Драматизм, трагічність змісту поглиблюються вдалими сентенціями чи цитатами з розмов, реплік персонажів.

В оповіданні про Хотинську битву автор Чернігівського літопису відразу прагне добитися потрібної реакції в читача. Він акцентує увагу на тому, що королевич Владислав з польським військом знаходиться в дуже скрутному стані, оточений значно переважаючими турецькими силами. Неодноразові заклики до козаків про допомогу — безрезультатні, бо гетьман Бородавка “за-

п'янством” не поспішає виконувати свій воїнський обов'язок. Побачивши таку ганьбу, “козаки городовіе” посилають на Запоріжжя за Сагайдачним, і той з новими козацькими силами швидко прибув під Хотин, де його “учинили” новим гетьманом. Він “обачивши непорядки... в войскової справе... Бородавце п'яному шию итял” і “яко найрехлей” пішов з “войском козацьким до королевича”. Вночі напав на турків, “поймал полную всю сторожу їх, і справивши войско своє на дві часте, ударил на войско турецькое в полночі, а положивши турков тисячей п'ятьдесят і три”¹¹². Цим нічним боєм гетьман вирішив хід війни на користь козацтва і Польщі. Зраділий королевич щиро вдячний йому, а “перелякані” турки, коли довідалися, що з-під Львова ще “мел тягнути” “крол Жигмонт” з посполитим рушенням, відійшли “преч з ганбою”. Літописець у даному маленькому оповіданні, написаному за усними розповідями, досягає великої емоційної напруги, піднісши образ Сагайдачного на рівень національного героя. Він підкреслює, що війна для Польщі закінчилася переможно виключно завдяки козакам; що польська армія нічого не варта в боротьбі з турками без них; що козацтво при суворій дисципліні та порядку, як було за Сагайдачного, є непереможним і найсильнішим військом у Європі. Власне на такі висновки та почуття й розраховують літописці-письменники, вміло добираючи для творів потрібний їм матеріал, надають йому такого емоційного забарвлення, котре би робило з читача патріота-козакофіла. Автори у зображенні батальних сцен, героїзації козацтва, добросовісно дотримуються іриписів класицистичної теорії писати стисло, чітко і правдоподібно, з “мірою”, так, що “слава чи осуд впливають із самого правдивого викладу подій”¹¹³. Завдяки цьому літописці досягали бажаного результату:

¹¹¹ Лизогубівський літопис. — С. 4.

¹¹² Чернігівський літопис // Архіви України. — С. 60-61.

¹¹³ Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво. — С. 338, 341.

вони переконали, що для козацтва татарське і турецьке військо не є непереможним і таким страшним, як про нього говорили в Європі; що Польща нічого не вартує без них і мусить рахуватися з їхніми потребами, вимогами; шанувати їх і дбати про них. Бо, зігнорувати козацтвом, пропаде, як турок під Хотиним. Літописні оповідання, повісті про козацько-мусульманські протиборства переконливо доводять, що козацтво є непереможним і здатним випробувати власні сили з польським військом. Добитися перемоги над ним і відновити свій державний устрій в Україні.

Козацько-польському військовому протиборству присвячена лівова частина літописних розповідей. Вони — неоднозначні за ідейним спрямуванням, історичною достовірністю та художнім рівнем, але є центральними в композиції творів XVII-XVIII ст. Козацькі повстання проти Польщі, розпочаті К. Косинським, війни були надзвичайно важкими. Жорстокими, бо в них вступили в герць дві протилежні політичні, господарські ідеології; дві віри, два народи, котрі розуміли і постійно переконували себе, що життя для них можливе лише через повне упокорення або знищення супротивника. Загрози Польщі та Україні з боку Московії, Туреччини заставляли польську шляхту і козацтво йти на тимчасові компроміси між собою, щоб згодом ще з більшою люттю та жорстокістю кидатися один на одного. Якщо Польща, все-таки, мала підтримку з боку європейських монархій, а з 1660-х рр. і Московії, то Україна могла розраховувати тільки на непевну епізодичну підтримку кримської орди, а досягнувши великих успіхів у Національно-Визвольній війні, й інших держав антипольсько-московського блоку. Ці реалії постійно мають на увазі ті гетьмани у виборі тактики своєї владної діяльності, котрі дотримувалися державотворчої політики, а також ті літописці, які перебували на даних засадах.

Упередженість польської шляхти до українців була однією з причин козацьких виступів проти неї, оскільки

ки вона на кожному кроці підкреслювала свою зневагу. У 1619 р. канцлер Жолковський, навіть програвши бій у Волощині, “бо без козаков войну точил”, як засвідчує М. Гунашевський, “мовил так: “Не хочу я з Грицями воєвати. Нехай ідуть до ролі; альбо свині пасти”¹¹⁴.

Козацькі повстання проти Польщі 1625-1630 рр. були програшними через слабку організаційну підготовленість та незгоди між старшиною, одні з якої провадили політику компромісного вирішення суперечностей з королівським урядом, а інші були прихильниками радикальних заходів. Клубок урядово-козацьких суперечностей, наступ на православних у Києві, оголошення козаків і православного духовництва спільниками і власними ворогами¹¹⁵ стали причиною війни 1625 р., відомою під назвою Куруківської. Літописці, напевне, не бажаючи розкривати причини поразки, замовчують цей історичний факт, тоді як польські історики й хроністи досить щедро й детально його описують¹¹⁶. Лишень у Львівському літописі є невеличке оповідання, в якому акцент перенесено на укладену угоду: “1626 р. Гетьман Конєцьпольський ходил за козаками аже до Меднежих Лоз і гетьмана дал їм Дорошенка. Завіл бул ляхов хорошенько, але не хотів бити, мусили би ся були просити”¹¹⁷. Навіть ця остання фраза підкреслює не підготовленість козаків до війни. Зате польський офіцер, який вів щоденник походу, наголошує, що в битві біля Курукового озера, яку програли козаки, польські воїни “без жодного милосердя один перед іншим поспішали вбивати їх”¹¹⁸.

¹¹⁴ Львівський літопис і Острозький літописець. — С. 104.

¹¹⁵ Рудницький С. Козацько-польська війна 1625 // ЗНТШ, 1897. — Т. XVII. — С. 6-8.

¹¹⁶ Там само. — С. 16

¹¹⁷ Львівський літопис і Острозький літописець. — С. 105.

¹¹⁸ Щоденник походу проти козаків запорізьких 1625 р. // Сб. Летописей. — К., 1888. — С. 109.

Щоб зрозуміти особливості козацько-польських взаємин до Хмельниччини, треба пам'ятати, що польська сторона навмисне все робила так, щоб скомпрометувати козацтво в державі, створити йому нестерпні умови, бо небезпідставно бачила в ньому основного конкурента як у військових діях, так і в колонізації півдня України. По-друге, завдяки вигідному договору короля з Туреччиною після Хотинської війни в польському уряді почали мусувати думки про непотрібність козаків в державі, в той час як козаки, навпаки, вже були переконаними, що їм не потрібен жоден чужий зверхник. І, по-третє, і поляки, і козаки добре знали, що всі укладені між ними угоди мають суто формальне значення, бо ніхто з них не буде їх дотримуватися, але такі угоди потрібні лише для виторгу максимальних для себе вигод¹¹⁹, які матимуть юридичну силу в подальших “торгах”.

Наступ польської шляхти на козаків і українство спричинив їхнє повстання 1630 р. під орудою гетьмана Тараса Федоровича та блискучу перемогу над супротивником. Якщо Я. Єрлич замовчує цю війну, то решта літописців “Переяславщину” описують як “помсту” за унію, “всякого рода мучительства і озлобленія”¹²⁰. М. Гунашевський у Львівському літописі створює епічну повість, в якій детально змальовує причини та хід війни. Намір “жолніри” мали конкретний: “аби впрод козаков, а за тим во вшисткой Україні русь вистинати аж до Москви” (московських кордонів. — *М. К.*)¹²¹. Зображуючи батальні картини, автор відтворює загальнонародне повстання в усій центральній Україні, масовий героїзм козацтва, яких “повідують, же под сто тисячей було”¹²². Перелік розбитих військ, значних польських панів, ге-

тьмана Конецпольського, Лаца, особливої Золотої роти, німецьких найманців, загибелі “триста вельце значних панов коронних”¹²³, захоплення трофеїв, хитрих тактичних прийомів ведення боїв на суші і воді створює панорамну картину в стилі монументального історизму. Гордо-чванлива шляхта, найнявши за “жидовськії пінязі” гайдуків, “люд кролевський”, німців, плюндрувала все довкола, але погано воювала, тому Конецпольський змушений був “о примир’є” просити, а козаки, “що хотіли”, “то собі вимовили”¹²⁴. Важливим досягненням козаки вважають домовленість про право самим обирати гетьмана, визнання його рицарством. Про те, що повстання мало й виразне релігійне забарвлення, свідчить факт, що польському війську грішми допомагали уніати, домініканські монахи посвятили меч “на то поганство, на русь, жеби їх викоренити”¹²⁵; що воно активно розорювало й грабувало православні монастирі; що при Конецпольському перебувало католицьке духівництво. Та і крилатий сарказм Конецпольського, коли він побачив тисячі вбитих з обидвох боків воєнків — “Ото ж унія — лежить русь с поляками!”¹²⁶ — свідчить про крах єзуїтсько-королівської політики в Україні.

Дана літописна повість підкреслює злиття козацько-православної та шляхетсько-католицької ідеології у міжнародному протистоянні, котра, поруч із соціальними проблемами, стала наріжним каменем обґрунтування потреби національно-визвольної боротьби. Острозький літописець з гордістю розповідає про результати перемоги військ Трясила під Переяславом: “Ні єдин шляхтич не пришол додому, а черні без лічби, жолнірства, німцов — все там полягло”¹²⁷. В авторсь-

¹¹⁹ Рудницький С. Козацько-польська війна 1625. — С. 40-42.

¹²⁰ Короткий літопис Малої Росії. — С. 13.

¹²¹ Львівський літопис і Острозький літописець. — С. 105.

¹²² Там само. — С. 107.

¹²³ Львівський літопис і Острозький літописець. — С. 109.

¹²⁴ Там само. — С. 110.

¹²⁵ Там само. — С. 110-111.

¹²⁶ Там само. — С. 110.

¹²⁷ Там само. — С. 136.

кому відступі літописець виражає характерну для того часу думку: “Ліпей здобилися козаки дома, ніж на море ходячи”¹²⁸. Отже, основним завданням українського війська є захист Батьківщини, а не здобичництво. Настрій творів дає підстави думати, що в українському шляхетсько-козацькому та церковному станах уже розроблялися плани визвольної боротьби проти польської окупації, про це свідчать повстання під орудою Павлюка, Остряниці, зруйнування фортеці Кодак.

Не дивлячись на серйозні протиріччя між королівським урядом і козацтвом, реєстровики брали участь у польсько-московській війні 1634 р.¹²⁹, а січовики “шарпали” татар і турків, не допускаючи їх до загрожування країні. Із зростанням рішучості та жорстокості з боку уряду, козацтво активізує протипольську діяльність. П’ятиріччя (1634-1638) ознаменоване жорстокими репресіями з обох боків, яким літописці надають достатньо уваги, підкреслюють мету наступу: “усмирить Козаков і привесть їх в лучшее послушеніє”¹³⁰. Як переконаний М. Гунашевський, рішення польського сейму накласти на українців непомірні “побори”, “знести” козаків, будівництво кодацької фортеці як гаранта поступової нейтралізації Запорізької Січі були тими кроками, які спонукали козацтво відповісти рішучими заходами — повстаннями — проти них. Січовики не тільки зруйнували фортецю, але й “збили вшисток люд его і ноги не оставили”¹³¹.

Внутрішні козацькі протистояння пов’язані з тим, що частина реєстрової та запорізької старшини займала пропольську орієнтацію, а інша відстоювала потре-

¹²⁸ Львівський літопис і Острозький літописець. — С. 136.

¹²⁹ Короткий опис Малоросії. — С. 217; Лизогубівський літопис. — С. 6.

¹³⁰ Симоновський П. Короткий опис про козацький малоросійський народ. — С.12.

¹³¹ Львівський літопис і Острозький літописець. — С. 114.

бу рішучої боротьби з окупантами; це призвело до підриву потуг козацтва, зрадництва, жертвами яких впали гетьман Сулима та його товариші, допомогло Конецпольському згуртувати шляхетське військо для ефектної боротьби з козаками. В оповіданні про трагічну долю “руського” воєводи Даниловича, який втілював постанову уряду про переведення козаків у міщанство, підтворена трагікомічна ситуація, коли “люд рицарський” — козацтво — навіть на шкоду безпеки держави нищився зумисне, аби лише не поступитися принципами¹³².

Епічна розповідь про козацько-шляхетське протистояння у Львівському літописі має різнобічне умотивування, ускладнюється свідомим прагненням автора підкреслити складну ситуацію, з якої визрівали наступні повстання. Акцентування уваги на темі внутрікозацьких суперечностей служить закликком не допустити його подальший розкол, застереженням про приреченість визвольного руху, якщо він не буде одностайним. Подальші оповідання про хід повстань під керівництвом Павлюка та Остряниці виступають гіркими ілюстраціями цих побоювань, бо в їх розвиткові фатальну роль зіграла самовпевнена козацька стихійність, недотримання суворої дисципліни та порядку, недовіра низів до гетьманів.

Величезна фізична та духовна напруга притаманна тодішнім українсько-польським взаєминам. Від вирішення питання “хто кого знищить” залежала доля народів, тому жорстокість та криводушництво, здавалося, запанували повсюди: “Ляхи, мстячися на козаках, знову начали їх зіло озлоблять і, хватая явно, убивать”¹³³. Терпець увірвався і в селян, замучених в додаток ще і недородом, тому вони “серпи і коси ковали

¹³² Львівський літопис і Острозький літописець. — С. 115-116.

¹³³ Короткий опис Малоросії. — С. 217.

на оружје”¹³⁴. Щоб передати той страшний психологічний стан, що охопив і українців, і поляків, хмільницький літописець по-художньому зв’язує свої спостереження та розуміння в традиційну літературно-світглядну формулу — це наступила Божа кара: “І не дармо земля тряслася: трясли і ляхи козаков. На Україні ріки зафарбовалися от крові людської, повні били болота трупу ляцького, а повні палі били трупу козацького по містах”¹³⁵.

Тема єдності селянських і козацьких мас у боротьбі з польською шляхтою, як бачимо, внесена хмільницьким літописцем як очевидцем подій. Про неї козацькі канцеляристи не розповідають, бо зосереджуються виключно на станових проблемах під час цієї веремії.

Нагнітання психологічної напруги в літописах у висвітленні теми козацьких повстань 1634-1638 рр. — цілеспрямоване. Літописці вдаються до антитетичного обґрунтування його приреченості, підкреслюють, що змобілізовані в один ударний кулак під твердою рукою Конецпольського поляки мали значну перевагу над набагато хоробрішими і жертвовнішими козаками, які в ході повстань не змогли навести дисципліну у війську, обрати авторитетного гетьмана. “Підозра”, що гетьман С. Кононович є “невірним” козакам, призвела до його вбивства, хоча він був “настоящим шефом”¹³⁶. Обраний гетьманом Павлюк (Павло Бут) був “человік вовся к тому неспособний, что і опитом самим вскорі оказалось”¹³⁷. Окрім браку належних командирських здібностей, новий гетьман порушив святий закон козаків під час воєн, що призвело до непоправної трагедії: “Потоцкий, довідавшись, где суть козаки, пошел за

ними, і так то битву вчинили с козаками, але штукаю, бо перше подослано жидов з горілками... І так поспішалося войско — не знали о собі, не так о битві. А Лацстеріг на тоє і гетьманові дал знати, і так напавши, і побили їх”¹³⁸. Занархівзовані козацькі маси після поразки під Кумейками і Мошнами при укладанні угоди з Конецпольським під Боровицею, оскільки “межи козаками зрада ся учинила”¹³⁹, видали Павлюка, Томашика і Чечугу полякам, де йому “голову отсікли і на шаль взбили”¹⁴⁰. Інші літописці стверджують, що Павлюка поляки зловили і стратили; вони намагаються замовчати факт недовіри, протистоянь між низами і старшиною, жертвою яких у 1638 р. упав і гетьман Путивець (Путивлець), котрого “по примиренію козаки ляхам видали, і оного Путивця гетьмана ляхи розстріляли”¹⁴¹.

Переплетіння навалного, підступного наступу поляків на козаків, героїзму, жертвовності козацтва в боях зі шляхетською армією, внутрікозацьких чвар і дешевого відкупу від репресій гетьманами не тільки створюють трагічну ситуацію, але й переконливо підкреслюють розгубленість і відчай, що опанував повстанцями, кризу, з якої вийти вони не могли. Навіть обрання нових гетьманів Остряниці, Гуні, спалах нової жорстокості до поляків, в якій “козаки броїли і ляхом деспекти чинили, німцов, як мух били, міста палили, жидов різали, як кур, мніхов у костелах палили едні, а другії гумна молотили, іздячи стада займовали, м’яса до бочок солили, живність собі готовили. А потом, под’ехавши под лядський обоз, вшистки коні займили, же небожата ляхи, поверши пиху, мусили піхотою ходити. А потом ляхи

¹³⁴ Хмільницький літопис. // Летописец Самовидца по новооткрытым спискам. — К., 1878. — С. 78.

¹³⁵ Хмільницький літопис. — С. 78.

¹³⁶ *Симоновський П.* Короткий опис... — С. 12.

¹³⁷ Там само.

¹³⁸ Львівський літопис і Острозький літописець. — С. 118.

¹³⁹ Там само.

¹⁴⁰ Там само; Лизогубівський літопис. — С. 6; *Симоновський П.* Короткий опис... — С. 12

¹⁴¹ Лизогубівський літопис. — С. 6.

обачивши, що зле, почали для бога о ратунок просити..., мовили: “Не помнимо нігди такої потреби у чужих землях, жеби так шляхти, корунних панов погинуло, як ту”, же самого товариства, ротмістров, поручників — шестсот, опроче пахолков, опроче німцов, що їх барзо много погинуло”¹⁴², не могли зарадити насуванню катастрофи, підготовленої поляками. Виграний козаками бій на ріці Стариці, укладене з Конецпольським “перемир’я” коштувало страти Гуні, Кизима із сином, втечі Остриниці з частиною козацтва і людей в Слобідську Україну, де вони започаткували її масове заселення вихідцями з України, хоча автор “Короткого опису Малоросії” стверджує про знищення гетьмана зі старшиною поляками¹⁴³ (творче використання народних переказів). Спроба нового гетьмана Півторакожуха врятувати ситуацію була також малоімовірною, та на допомогу козакам прийшла природа: “і без війни поляков многое число погибло от жестоких морозов”¹⁴⁴.

Широко задуманий визвольний рух селянсько-козацьких мас зазнав поразки в 1638 р., оголив основні її причини, пов’язані, в першу чергу, з невідповідністю до такої доленосної акції самого козацтва, відсутністю в його рядах авторитетних і талановитих “вождів”-гетьманів, які зуміли би приборкати силу бунтівливої стихії мас, спрямувати її в добре продуману стратегію і тактику ведення боїв з високопрофесійним польським військом. Це був жорстокий історичний урок для козацтва, котре, через недозрілість військового порядку, добилося того, що “повернувши ляхи додому, во городах, яких хотіли, козаков брали і на паль збивали, і, з своїх маєтностей козаков виганяючи, великое над ними посміховисько чинили”¹⁴⁵; що їх шістьма полко-

никами повинні бути поляки, а з 1640 р. і скасування уряду гетьманства, замість якого військово-господарськими справами в Україні керували польські комісари “для своего зиску і прихотей”¹⁴⁶. Польська перемога над козаками настільки розв’язала шляхті руки, призвела до вседозволеності, що вони “так били козаков утіснили, яко едва кто імїл что лібо свое собственое в дому, опроч жени, як і сами описали”¹⁴⁷.

Аналізуючи козацький “кураж”, П. Симоновський підкреслює, що їхній програв був результатом військово-політичної наївності, неорганізованості, довіри королеві, недооцінювання постійного “віроломства” польської шляхти, котра, як ніколи раніше, зуміла дотриматися свого “паролю” у прагненні знищити супротивника в Україні. Добившись перемоги над козаками, вона одночасно і програла, бо відкрила безборонний шлях татарам в Україну і Польщу, які “разоряли огнем і мечем, а паче плінно многих із уездов”¹⁴⁸. Г. Покас розповідає про відхід 4000-го загону козаків на службу до перського шаха, але, “совокупясь” з донськими, захопили Азов і володіли ним до 1643 р.¹⁴⁹ Цим кроком козаки продемонстрували, що їх антипольсько-турецька спрямованість залишилася дієвою, що вони й надалі не дадуть їм спокою.

Перемога політики войовничого короля Владислава в Україні принесла не лише панування “глухої реакції”, поглиблення протиріч між реєстровим, схильним до компромісів, козацтвом і войовничо-настирливими січовиками, відносного десятирічного спокою у взаєминах з урядом, але й важливої перемоги української ідеї. Народ переконався, що поляки можуть перемогти козацтво лише підступно, що з Польщею треба бороти-

¹⁴² Львівський літопис і Острозький літописець. — С. 119.

¹⁴³ Короткий опис Малоросії. — С. 218.

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Чернігівський літопис. — С. 61.

¹⁴⁶ Короткий опис Малоросії. — С. 219.

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ Симоновський П. Короткий опис. — С. 13.

¹⁴⁹ Покас Г. Дві гісторії. — Арк. 5 зв.

ся і визволитися, нарешті, й що для досягнення цієї мети потрібні потужні військові сили та авторитетний “вождь”, здатний спрямувати загальнонародне прагнення в одне русло. Козацько-церковна ідеологія дала здоровий плід: в “боротьбі українського народу за соціально-економічну і політичну емансипацію виховується і скріплюється... почуття його національної свідомості, яке було приспане за кілька віків життя в умовах чужої державности й чужих культурних впливів, оживають традиції власної державности і стремління її відбудувати”¹⁵⁰.

2.5. ТЕМА НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

Тема Національно-Визвольної війни — центральна в козацьких літописних компіляціях XVIII ст. Значної уваги їй надано і в крайових літописах. Вона розкрита через героїко-епічне зображення ходу революції, в якій проявилися національна самосвідомість усіх верств народу, його жертвність і наполегливість. Літописці досить переконливо підводять читачів до думки, що за минулих десять років зросла не лишень активність селянсько-козацьких мас у прояві антипольських настроїв, але і старшина зробила належний висновок із трагедії 1638 р.

Анархічна вседозволеність шляхти, її жорстокість до українців, двоїстість старшини реєстрового козацтва у ставленні до неї — основні причини ненависті до поляків. Але, як переконують автори, у козацтва появився новий спільник — король Владислав IV, котрий “за непослушаніє поляков” сам написав “Єсаулу войсковому Козацькому письмо”¹⁵¹, в якому фактично дозволяє їм повстати проти шляхти і таким чином належно її провчити, зробити послухною монархові.

Королівське легендарне напучування (“сжелі-де жолніри есте добре, шаблі і силу імієте, і хто вам за себе стать восприяєт”¹⁵²) набуває юридичного значення, виступає монаршим дозволом і дає право козакам вважати свою війну законною і священною, спрямованою на наведення порядку і спокою в Польщі та довірою їм як найкращим і найвірнішим королівським рицарям. Вони чекали тільки сприятливої нагоди, щоб розпочати свій виступ. Цьому легендарному обґрунтуванню П. Симоновський надає більш глибокого умотивування. Він стверджує, що в 1636 р. під час коронації Владислава присутня на ній козацька делегація, очолена черкаським полковником Барабашем, який керував військовими справами в Україні, та сотником Б. Хмельницьким, випросили особливу, підписану королем, грамоту, в якій підтверджувалися права і вольності Запорізького війська¹⁵³. Барабаш, змовившись із поляками, не тільки затаїв цю грамоту від козацтва, але й пізніший лист, в якому король дозволив чинити опір шляхті¹⁵⁴. Численні скарги козаків Барабашеві на “утиски” шляхти залишалися поза його увагою до тих пір, доки не зазнав ганьби, кривди і арешту від Чаплинського Б. Хмельницький.

Скривджений сотник тікає на Запоріжжя, розповідає про грамоту і лист, закликає козаків до повстання, а вони “єдинодушно на то согласились і для предводительства сего, так как і навсегда, ізбрали его ж Хмельницького, собі за Гетмана, о чом і король без сумніня бил ізвістен, яко он употребить Козаков хотіл на войну с Перекопськими Татарами”¹⁵⁵

Усі літописці підкреслюють ідею, що злиття народних кривд із старшинськими, зокрема Б. Хмельниць-

¹⁵² Короткий опис Малоросії. — С. 219; Лизогубівський літопис. — С. 7; Короткий літопис Малої Росії. — С. 15-16.

¹⁵³ Симоновський П. Короткий опис. — С. 13.

¹⁵⁴ Там само.

¹⁵⁵ Там само. — С. 14.

¹⁵⁰ Дорошенко Д. Нарис історії України. — Т. 1. — С. 229.

¹⁵¹ Короткий літопис Малої Росії. — С. 15.

кого, переповнило чашу терпіння українців і згуртувало народ в єдиний мілітарний організм, з якого виїшов їх провідник. Щоб вибір Б. Хмельницького був логічно умотивованим, то про нього розповідають, починаючи з Цедорської битви 1620 р., в якій Богдан попав у полон. Далі літописці описують такі факти з життя гетьмана, які підкреслюють його рицарство, близьке знайомство з королем Владиславом, патріотизм і сміливість: у 1629 р. він привіз королеві двох полонених ним волоських князів Кантемирів, за що мав монаршу “милість”. Його мудрість і вченість підкреслюється відомою відповіддю Конецпольському про збудовану фортецю Кодак: немає нічого на світі зробленого людською рукою, аби його не можна зруйнувати¹⁵⁶. Тому описана образа Хмельницькому від Чаплинського досягає значення загальнонародної, котра вимагає “помсти” і “кари”. Описані горда і впевнена відповідь гетьмана кривдникові “еще-де козацькая мати не умирала, не все і Чаплинській забрал, когда еще есть шабля в руках”¹⁵⁷, “фортельне” здобуття королівських привілеїв у Барабаша, перша перемога над поляками в Микитиному Розі, в якій “вирубав усіх” їх, успішні переговори з кримським ханом про допомогу у війні зі шляхтою створюють монументальний епічний образ Б. Хмельницького, здатного перемогти польську шляхту, втілити сподівання про давно очікуваного народом проводиря. Всі літописні описи засвідчують, що і запорізьці, і реєстровики — одноступі Хмельницького, що вони посилено готувалися задовго до повстання 1647 р. Триумф нового гетьмана відбувся на добре підготовленому політичному, економічному та психологічному ґрунті; успіхові сприяла також недалекоглядність польського окупаційного керівництва в Україні, зануреного у вирішення власних корисливих справ.

¹⁵⁶ Короткий опис Малоросії. — С. 218.

¹⁵⁷ Там само. — С. 219.

П. Симоновський на основі різних літописних матеріалів вітчизняних і зарубіжних авторів, усних переказів створює масштабну епічну літописну повість про хід Національно-Визвольної війни¹⁵⁸, котру розпочинає універсалом Б. Хмельницького 1648 р. до свого народу на всій Україні¹⁵⁹. Літописцеві принципово важливо підкреслити різнобічне обґрунтування гетьманом історії українців, козацтва, їх прагнення і право жити вільно, державно, причини повстання проти поляків. Щоб надати документу історичної загальнонаціональної ваги, Хмельницький звертається із закликом до всіх, “кому мила віра Благочестивая”, “кому з нас любима цілость отчизни нашої, України Малоросійської, і честь ваша шляхетська”; до “всіх Малоросіян без жадного браку і респекту” збиратися “в обоз под Білу Церков”, щоб спільними силами “при всемогущій допомозі Божієй” повстати проти грабіжників і гнобителів поляків, бо інакше вони “огнем і мечем ізруйнують і опустошать, і с всеконечним вредом нашої благочестивия і святія Віри, і іскоренієм і поруганієм остатних вас і чад ваших... в погибель загорнуть і в нещасливу всегдашню неволі облекуть одєжду”¹⁶⁰.

Патріотичний зміст універсалу, його емоційна напруженість дали привід літописцеві композиційно розмістити його на початку повісті, щоб цим ідейним спрямуванням підкреслити власні ідеї, втілювані у творі. Літописним розповідям про переможний хід повстання в 1648 р. також притаманна епічна динаміка, всеохопність і оптимізм, оскільки воно благословенне Богом і королем, є вираженням волі усього народу.

Літописці змальовують Б. Хмельницького та його соратників-полковників як видатних полководців, тактиків, улюбленців народу, котрі особистим героїзмом,

¹⁵⁸ Симоновський П. Короткий опис... — С. 13-82.

¹⁵⁹ Там само. — С. 14-19.

¹⁶⁰ Там само. — С. 17.

вмілістю запалюють на подвиги козацько-селянські маси. Величезне військо, що розлилося по всій Україні, дуже мобільне й рухливе, тому одержані перемоги під Жовтими Водами, Корсунем, Баром, Пилявою, Нестерваром зображені, як смертоносна буря, яка змітає зі свого шляху усіх, хто гнобив, зневажав українця. Гнів простого народу, з'єднавшись із гнівом козацтва, їх старшини, підтриманий навальністю кінноти кримських татар, стер найдобірніші польські армії, паралізував усю Річ Посполиту. Жорстокість повстанців до польської шляхти, її війська, католицького духовництва, жидів зображена як відповідь на довготривалі репресії з їх боку. Тому тематичним оповіданням притаманний натуралістичний, бароково-антитетичний стиль оповіді, спрямований на героїзацію козацтва, дискредитацію супротивників. Вершиною військової та моральної перемоги козацтва зображений розгром і полон польських полководців М. і С. Потоцьких, Шемберга, Сапіги та ін. Значною допомогою повсталим козакам зображені реєстровики, які переходили з польської армії, та повсталі “деревенські мужики, кої от всіх сторон тудя собираються”¹⁶¹.

Короткі літописні оповідання, описи битв і трофеїв мають, завдяки натюрмортному підходові, велику експресивну напругу, стиснуту до вибухової, почуттєвості: “А же Хмельницький розослал бул полковников на всі сторони: на Білую Русь, на Сіверцизну, на Поліссє, на руську Подоллю, на Волинь з козаками, до которих навенцей хлопства в'язало ся, і добивали містечок і міст, шляхту і жидов, і ляхов всіх впень стинаючи, а добра у всіх огулом отбираючи і обдираючи, і людей невинних губ'ячи, костели і кляштори луп'ячи. Особливе Кривonos на Подоллю тоє броїл”¹⁶². Поєднання в літописних розповідях прийомів динаміки стилю монументального

історизму, барокової антитетики з документальною статистичною звітністю, натуралістичними замальовками надає батальним описам переконливої виразності, яка пробуджує в читача гордість і повагу до предків, себе, змушує задумуватися над сучасністю.

Шквальний наступ козацтва на польські армії, що ураганом котився на захід України і там одержував нову динаміку розвитку, набуває нового якісного спрямування піді Львовом і Замостям, де козацтво у погоні за лютим українофобом Я. Вишневецьким, військами гетьмана Фірлея, Остророга, Синявського з ініціативи Б. Хмельницького під час облоги цих міст не руйнували їх, а взяли лишень “дань”, враховуючи пограбування Львова Вишневецьким, скрутне життя в ньому української громади та прохання міщан пошкодувати їх, що збігалось з політичними та тактичними розрахунками нашого гетьмана. Гуманність Б. Хмельницького щодо Львова підкреслює Самійло Кушевич, львівський райця, учасник переговорів з гетьманом. Розповівши йому про ті кривди, яких зазнали міщани від Я. Вишневецького та польських вояків, вони знайшли співчуття та розуміння, а сам гетьман “заплакав” і поділився з депутацією розповіддю про причини повстання — кривди, завдані всьому українському народові та йому самому польською шляхтою¹⁶³. За всієї упередженості до українців, Кушевич у своїх спогадах надає моральну перевагу козацтву та Хмельницькому над польським військом і його командуванням.

Праведність великого гніву українців, виявленого у перший рік Національно-Визвольної війни, що є однією з тем літописних творів, стає зрозумілішою, коли читаєш літопис Я. Єрлича, відвертого козакофоба, спольщеного українця, виразника ідеології середньої пропольської шляхти. Він, як сучасник, але не учасник

¹⁶¹ Симоновський П. Короткий опис... — С. 22, 23.

¹⁶² Львівський літопис і Острозький літописець. — С. 121.

¹⁶³ Спогади Самійла Кушевича // Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1898. — Т. IV. — С. 102.

описуваних подій, свідомо надає творові ознак художньої белетристики, опираючись на станове трактування гуманістичних ідей, патріотизму, поєднання взаємозалежності долі людини, родини з долею краю, Батьківщини. Як і С. Кушевич, Єрлич визнає, що причиною “війни домової”, громадянської, між козаками та польською шляхтою були жорстокість, свавілля та зневага останньої до українців, низів Польщі, непослух королеві, тому їх треба було належно провчити. Літописцева відверта упередженість до польської аристократії розкривається в зображенні нападів розбійників, зорганізованих магнатами С. Лащем і А. Тишею, на маєтки дрібної шляхти¹⁶⁴, котрі у своєму бандитизмі чинили “збитки незносні, кривди і шкоди, він (С. Лащ. — М. К.) ані про пана Бога не дбав, ані про права посполитого.., ані людей учтивих не соромився; він на маєтності шляхти почтивої наїжджав і на доми, насильства чинив, вбивав, мордував, вуха і носи обрізав декому, гвалтував панн і вдів, віддавав їх за своїх служників, які для розбоїв і шарпанини біля нього пробували, нецнотливі, волохи, татари, розбійники, злодії; почтивої людини й не питайся, декілька сот людей за все з ним ходило; при нім же були до Києва шлях перекрили, і не їздили люди через розбої та шарпанину на шляхах: самих банітів мав біля себе 236.., бо мав у всіх виступах своїх і злочинах великих великого оборонця в розбоях і наїздах... гетьмана Конєцпольського”¹⁶⁵. Такими ж, як Лащ і Тиша, літописець вважає Конєцпольського, С. Паца, О. Замойського, котрі, на його переконання, довели корону до цієї війни.

Розгул шляхетського свавілля в державі, вважає літописець, мусив бути покараний. Тим паче, що про це попереджав Бог восени 1647 р. небесним знаменням — дивною кометою, хрестом, в якого буцімто вистрілив

чоловік з лука двома стрілами, з яких одна пролетіла повз нього, а друга попала в хрест. Потім знову з’явився озброєний чоловік з вихопленим палашем¹⁶⁶. Цим знаменувалася смерть короля Владислава IV та знищення Польщі. Нагнітаючи емоції в тексті літопису, Єрлич переконаний, що Хмельниччина є “розбоєм хлопським”¹⁶⁷, але вона спровокована польською шляхтою і є “допустами Божими за гріхи наші, якими ми ображали й ображаємо маєстат Його Божий найсвятіший”¹⁶⁸.

Літопис Я. Єрлича — надзвичайно цінне джерело, в якому змальовані причини і розуміння козацько-польських протистоянь з погляду середньої шляхти, безпосереднього учасника цих змагань. Авторова упередженість до козаків проявляється тоді, коли вони нищать середню шляхту та її маєтки, а схильність і схвальність їх дій — коли козаки нищать великих магнатів. Позиція літописця розкриває суперечливу ситуацію, яка опанувала цей стан напередодні та в роки Національно-Визвольної війни і в Польщі, і в Україні, допомагає зрозуміти причини припливу шляхти на козацький бік і згодом відпливу.

Основною причиною поразок польських армій під Жовтими Водами, Корсунем Єрлич вважає аморальність і військову нездатність гетьмана М. Потоцького, який “більше дбав про келішки, про шклянки”¹⁶⁹, аніж про добробут Речі Посполитої. Для висміювання Потоцьких та інших польських полководців автор уміщує в творі сатиричні українські вірші на них, складені козацькими поетами: “Глянь, обернися”, “Відповідь пана Потоцького”. Другою причиною, яка була основною, але не для літописця, називає жорстокість гетьмана

¹⁶⁴ Єрлич Й. Літописець, або Кройнічка. — С. 87-88, 96.

¹⁶⁵ Там само. — С. 87-88.

¹⁶⁶ Єрлич Й. Літописець, або Кройнічка. — С. 73.

¹⁶⁷ Там само. — С. 97.

¹⁶⁸ Там само.

¹⁶⁹ Там само.

Потоцького до українців, ігнорування ним порадами і застереженнями Любомирського, Кисіля, короля Владислава IV, “щоб дав спокій і з козаками, і хлопами не чіплявся, і на Україні так далеко не заходив з військом. Він же міст кілька: Черкаси, Стеблів, Корсунь та інші міста і хутори їм спалити наказав, що кожне серце озлобилося, з дітьми дружин, старих і молодих з плачем великим били, убивали, кого зловили, не ховали нікого”¹⁷⁰.

Таким чином, Єрлич, заради об’єктивності, підтверджує аргументи самих козаків і їх літописців, що жорстоке, зневажливе ставлення польської шляхти й магнатерії, військових керівників до нашого народу спричинили цю революцію. Ідеологічні засади, якими керувався Б. Хмельницький, його оточення, православна церква, спрямовані на відновлення Української держави, — для літописця поза увагою, бо він пише з позицій патріота Польщі, всієї Речі Посполитої.

В епічно-героїчний динамізм козацьких компіляцій і крайових літописів твір Єрлича вносить уповільненість розвитку подій та публіцистичну антимагнатерську спрямованість, в якій він солідарний з першими, і антикозацьку, в якій єднається з польськими хроністами і письменниками. Єрлич у своєму творі розкриває тему, складову теми національно-визвольного руху: про місце і роль в ньому сполученої української шляхти, її матеріальних і світоглядних прагнень. Зображене ним роздоріжжя цієї верстви наших співвітчизників, які опинилися в обидвох протиборних таборах, ще раз підкреслює трагічну долю і цього стану, і тих націй, з якої вона вийшла і до якої пристала. Твір через цю тему набуває повчального спрямування, адресованого майбутнім поколінням.

Аналіз творів показує, що у відображенні Національно-Визвольної революції вони є наскрізь тенденцій-

ними. Тенденційність набуває ознак художньо-просвітницьких, є своєрідною “візитною карткою” автора, його національним і становим обов’язком, свідомістю. Відштовхуючись від неї, він, відповідно, обирає об’єкти опису та стильове оформлення, надає їм конкретну ідейно-патріотичну спрямованість. Тому перший рік Хмельниччини зображений, як триумф козацько-селянської сили, військової тактики і розуму, опертих на гуманістичних засадах і праві кожної людини, кожного народу бути вільними, господарями власної долі, хати і Батьківщини. Твори переконливо зображують, що в боротьбі з поляками українці виступають як нація, свідомою власної життєвої мети, а не збіговисько егоїстично ображених ворохобників, як їх зображували польські ідеологи та, зокрема, Я. Єрлич. Ненависть до загарбника є не провідним, а складовим, мотивом національно-визвольного руху.

У розповідях про хід війни в 1649 р. увага літописців сконцентрована переважно довкола переможних Збарзької та Зборівської битв, у яких козацтво продемонструвало таку ж високу майстерність, як і в минулому. Героїзм і тактика українського війська, навальність наступу були основними гарантами перемог. На шляху до цих міст козаки визволили на Поділлі Остропіль, Полонне, Красилів, Старий і Новий Костянтинови, Синяву, Зінків, Межибіж, де поляки “духовних і світських, винних і невинних на паль повбивали, і погубили таємне і явне, і наїзди чинячи, і кожний в своїй маєтності шляхтич”¹⁷¹. На жорстокості відступаючої шляхти козаки відповідали не з меншою люттяю: коли “Межибож достали і випалили і постинали тих,оторий з ляхами преставали”¹⁷², лише тоді пішли під Збараж.

Тематика описів подій у цьому році набагато ширша. Якщо в попередньому увага більше надавалася зо-

¹⁷⁰ Єрлич Й. Літописець, або Кройнічка. — С. 99.

¹⁷¹ Львівський літопис і Острозький літописець. — С. 123.

¹⁷² Хмельницький літопис. — С. 80.

браженню наступу козацьких військ, їх перемог, на тлі яких героїзм козаків, розум Б. Хмельницького та полковників зливалися в одне ціле, то тепер образ гетьмана явно виділяється, виокремлюється з подій, котрі служать динамічним батальним і політичним тлом для Б. Хмельницького. Літописці, уповільнюючи ритм розповіді, розкривають складові перемог: військову і стратегічну мудрість гетьмана, політичну та дипломатичну пошуковість, спрямованих на їх забезпечення. Його образ стає набагато глибшим, привабливішим і переконливішим. Воля і твердість, чіткість мети виражаються в добре обдуманих кроках. Він зображується гуманною особистістю, яка ревно дбає про своє військо, свій народ, а добившись компромісного перемир'я з королем, навіть рятує польське військо від голодної смерті, яка є постійною його супутницею. З оповідей 1649 р. в образі Б. Хмельницького персоніфіковані козацтво, Україна.

Літописці підкреслюють, що могутність козацького війська у 1648 р. настільки вплинула на татар, що у 1649 вони "самі" прийшли на допомогу¹⁷³. А П. Симоновський доводить, що гетьман "упросил оп'ять в поміць Татар"¹⁷⁴. Описи батальних картин мають реалістичний підхід, відтворюють складні перипетії їх ходу. По-перше, вражає величезна кількість війська у поході. Як перебільшено свідчить літописець, "козаков било по п'ять кроть сто тисячей, а татар з царем ганом і беєм по три кроть сто тисячей"¹⁷⁵ або "боліе ста тисяч"¹⁷⁶. Об'єднане козацько-татарське військо, що оточило армію Фірлея під Збаражем, було настільки численне, що подібного "не бивало со времені браней Атті-

ли і Тамерлана"¹⁷⁷. Важливість і вирішальність у війні цих битв засвідчує участь у них Б. Хмельницького, кримського хана та польського короля. П. Симоновський підкреслює, що поява хана зумовлена його прагненням "пожертви цілоє Польское королевство, яко користь, которая от него уойти не может"¹⁷⁸.

Облога і штурм Збаража, який захищали героїчно, вперто і вміло поляки, були затяжними. Ведені в інших місцях бої знекровлювали розкидане польське військо. У "повіті Перемисним дві милі рубали аж до села Плугова, трупу полно поле начинили"¹⁷⁹. Симоновський, детально зображуючи облогу, наголошує, що козаки випробовували різні прийоми, дезінформацію, психологічні атаки, залякування поляків приходом на допомогу їм турків, закликком до перемир'я; а до німців, які служили в польському війську, до дезертирства;¹⁸⁰ тільки підкоп "до самой подошви Польских ретраншаментов" "устранив Поляков боліе, нежелі прежде"¹⁸¹. Голод у польському війську був тією силою, котра заставила їх шукати вихід з катастрофи, хоча Я. Вишневецький і Конєцпольський робили постійні наскоки на козаків, аби не допустити деморалізації власних військ і тріумфальної радості в козаків. Відчайдушний опір оточених свідчить про те, що їх гармаші, очолені офіцером Бітлером і патером-езуїтом Мишавецьким, знищили більше 200 козаків¹⁸², що шляхтич, котрий воював у козацькім війську, в найкритичніший момент попередив оточених через прив'язаний до стріли лист про наближення їм на допомогу королівських військ¹⁸³.

¹⁷⁷ Симоновський П. Короткий опис... — С. 27.

¹⁷⁸ Там само.

¹⁷⁹ Літопис Дворецьких. — С. 228.

¹⁸⁰ Симоновський П. Короткий опис... — С. 28.

¹⁸¹ Там само.

¹⁸² Там само. — С. 29.

¹⁸³ Там само. — С. 30.

¹⁷³ Короткий літопис Малої Росії. — С. 22; Короткий опис Малоросії. — С. 224; Лизогубівський літопис. — С. 9.

¹⁷⁴ Симоновський П. Короткий опис... — С. 27.

¹⁷⁵ Хмельницький літопис. — С. 80.

¹⁷⁶ Симоновський П. Короткий опис... — С. 27.

Селяни постійно дезінформують польських розвідників про напрями руху козацтва, а останні проникають навіть у лави польської армії, дезінформують військо про втечу короля, викликаючи спалахи паніки¹⁸⁴. Зі свого боку, король докладав всі зусилля, щоб відірвати татар од козаків, обіцяючи велику винагороду; дорікає ханові за підтримку “бунтовщиків і рабов”¹⁸⁵, пригадує йому ті “ласки”, котрі він мав у Польщі в полоні. Знайдене порозуміння між королем і ханом спричинило зраду татар у вирішальній битві під Зборовим та призвело до укладання перемир’я й прийняття Зборівського договору, яким засвідчувалося повноправне козацьке управління в Україні — визнання Української держави.

Зрада татар нагороджена традиційною для них платою: вони “многіє міста поплундровали, церкви попустошили, невісти і дівиці псотили, стації незмірніє брали, коні, бидло і овци, і много трудності людем чинили”¹⁸⁶ — “Не душечка загинула, не душечка теж і в орду пошла”¹⁸⁷. Я. Єрлич, не надто роздумуючи, звинувачує Б. Хмельницького в тому, що він сприяє розбоям козаків, відкрив ворота в Польщу “братам”-татарам, які повсюдно “міста і села плундрували”, а наловлених людей “за будь-що продавали: за нагайку або за дрібку тютюну”¹⁸⁸.

Детальне змалювання Збаразько-Зборівського походу Б. Хмельницького П. Симоновським дає змогу авторові обґрунтувати подальший розвиток військових і політичних справ гетьмана. Він традиційно не вірить полякам, як поляки козакам, бо знає, що ця угода є тимчасовим “торгом”, потрібним для перегруповання

сил. У театральньо-драматичній сцені зустрічі з королем Яном-Казимиром, якого обрали завдяки гетьмановим вимогам, дотримується етикетних норм і твердо заявляє: за завдані шляхтою кривди українському народові йому особисто й надалі не з королем, “а з Ляхами буду битися”¹⁸⁹.

Гетьман розуміє, що визволення України без надійного спілняка — важке завдання, тому зраду татар і їхню “дружбу” з поляками використовує як важливий політично-дипломатичний аргумент, аби втягнути в антипольсько-татарську боротьбу Московію, царя якої повідомляє про намір цих сусідів воювати проти неї. Такий крок розрахований на виклик у польсько-татарському блоці непорозуміння, поступове накопичення на кордонах з ними московських військ, що змушувало короля і хана тримати там значні свої сили, чим полегшувалося ведення війни Хмельницькому. Для тиску на татар гетьман також зближується з Портою, подумуючи про можливий її протекторат. Аби додатково розпорозити польську армію, підняти проти неї політиків і білорусів, гетьман відправляє туди козацькі полки С. Подобайла та М. Кричевського, котрі збурили тамтешні міста і села, підняли повстання, що зумовило Литву тримати значні сили в Білорусі¹⁹⁰.

Літописці підкреслюють важливий факт: війна продовжувалася по всій Україні. Значну допомогу козацтву надавали селяни, міщани, котрі в тилах розправлялися зі шляхтою, католицьким духівництвом, німцями, спонукаючи їх до масової втечі в Польщу¹⁹¹.

Літописні оповідання про хід війни в 1649 р. відтворили її складні перипетії, підкреслили вагоме значення для перемоги козацтва поєднання одночасного ведення бойових дій і дипломатичних акцій, натхнення

¹⁸⁴ Симоновський П. Короткий опис... — С. 32.

¹⁸⁵ Там само. — С. 33.

¹⁸⁶ Хмельницький літопис. — С. 80.

¹⁸⁷ Там само. — С. 81.

¹⁸⁸ Єрлич Й. Літописець, або Кройнічка. — С. 127-128.

¹⁸⁹ Чернігівський літопис. — С. 62.

¹⁹⁰ Симоновський П. Короткий опис... — С. 37-39.

¹⁹¹ Єрлич Й. Літописець, або Кройнічка. — С. 126-127.

ком яких був гетьман, хоча про його урочисто-тріумфальний в'їзд до Києва, про прийом у Переяславі іноземних послів маємо лишень глухий відгук у літописі Єрлича¹⁹². Опускають літописці важливе питання про початок формування гетьманом державного устрою під керівництвом козацької старшини.

У 1650 р. письменники відзначають подальше розгортання Національно-Визвольної війни в бойовому та дипломатичному вирішеннях. Вони відзначають плідне використання гетьманом Зборівської угоди для реорганізації адміністративного устрою держави, поділу її на полки; його дозвіл людям, які воюють з поляками, вибирати собі козацький або селянський стани, вільно переселюватися в Слобожанщину для розширення меж країни. Поглиблення взаєморозуміння з Портою зумовило кримського хана бути більш розважливим і піддатливим у взаєминах з Україною. Гетьман підштовхнув московського царя до ускладнення взаємин з Польщею, заявити їй претензії на Смоленськ. Щоб мати спільника на західних кордонах, успішним походом в Молдову та шлюбом сина Тимоша з донькою господаря В. Лупула позбавив Польщу впливу на неї, бо козаки з татарами заставили його (В. Лупула) «із Яс межі гори утікати(ь) зо всім своїм військом»¹⁹³. Літописці в розповідях під цим роком підкреслюють сміливість, хитрість і стратегічну далекоглядність гетьмана. Він того року «і турськаго царя снискал собі протекцію, і татар от воєннаго на великоросійськое государство... похода удержал, і великоросіян полякам учинил неприятелми, і хана кримського, на мир козаков с поляками приводившого, знову подвигл на ляхов воевать»¹⁹⁴.

П. Симоновський у своїй літописній повісті підводить до кульмінаційного моменту: шляхта і король не

можуть змиритися зі самостійною державотворчою політикою гетьмана, тому, під виглядом утихомирення бунтів селян і козаків проти шляхти, фактично розпочинають з ним нову війну. Блискучі перемоги козаків під Баром і Винницею ще раз підкреслили, що для поляків у Україні немає місця¹⁹⁵. Я. Єрлич не може вибачити Б. Хмельницькому, що він без дозволу короля уявив себе володарем України і, як «Македонський, приймав послів»¹⁹⁶.

Якщо кульмінацією здобутків Б. Хмельницького у низволенні України були переможні битви 1648 р., похід до Львова та Замостя, які окреслили кордони держави на заході, то подальший розвиток подій, описаний літописцями, відображує боротьбу за утвердження подвійованого, очищення України від решток супротивників, збройного примусу до змирення з волею народу та козацтва. Розгортання ходу історичних подій вимагали реальної допомоги з боку сусідніх держав, але, оскільки ті обрали вичікувальну позицію, то гетьман змушений був докладати зусилля для утримання дружніх стосунків з кримським ханом, розраховуючись за них навіть своїми людьми. Центральною подією, зображеною в цьому році, була битва під Берестечком. П. Симоновський їй присвячує розлоге оповідання¹⁹⁷, в якому детально розповідає про її хід, зацентрувавши увагу на причинах нової зради татар, що призвело до поразки козацьких військ, незважаючи на нечуваний героїзм останніх. Інші літописці битву 1651 р. описують стисло, дотримуючись епічної динаміки розповіді, не загострюючи увагу на трагедії, котра явно вносила дисонанс у мажорний тон оповідей. Притаманний стилеві літописців оптимізм підкреслюється козацько-татарськими перемогами на початку битви, самопожерт-

¹⁹² Єрлич Й. Літописець, або Кройнічка. — С. 126.

¹⁹³ Літопис Дворецьких. — С. 228.

¹⁹⁴ Короткий опис Малоросії. — С. 230.

¹⁹⁵ Симоновський П. Короткий опис... — С. 44-45.

¹⁹⁶ Єрлич Й. Літописець, або Кройнічка. — С. 144.

¹⁹⁷ Симоновський П. Короткий опис... — С. 46-66.

вою козаків. Тільки тиражування втрати 50000 воїнів заставляє глибше задуматися над причинами поразки. Основними зображується зрада хана та відсутність на полі бою Б. Хмельницького. Образ хана створений антитетично до образу гетьмана. Кримський володар зображений корисливим, боязливым, з гендлярськими, а не рицарськими, чеснотами. Не бажаючи ризикувати в бою, “с ордою как пошел в бігство, то заледве за кільканадцять миль под Ожегувцями остановился, где его Хмельницкий сам нагнавши всяким образом намовлял, чтоб в *стида ради* (підкреслення моє. — М. К.) не утік, на что хан не склонился, только орди тысячей 20 Хмельницкому дал”¹⁹⁸. Другою причиною поразки вважають те, що козаки “на свої пушки наразилися”¹⁹⁹.

П. Симоновський, вважаючи, що битва під Берестечком повинна була принести новий підйом духу в козацтва, показує, що для цього були всі підстави. У цьому переконує героїчний подвиг невідомого козака, “которий захищал себя чрез цілих три часа противу всего Польського войська, ібо попалося ему в воді того болота небольшое судно, за которое забравшись, он выдержал весь огонь і сам палил до тих пор, пока ему стало пороху, а наконец... отбивался косою”, поки його один “москвитин” не зарубав²⁰⁰. Вершиною трагедії літописець зображує картину “побоїща”, як “страшного позорища”, де під Дубном тільки “три тисячі” козаків “розсічені на куски”, а шляхи “покріті били мертвими тілами і ліса тих же бідствених наповнені трупами і полумертвими”²⁰¹. Трагізм зображеного підкреслений натюрмортним описом здобутих поляками трофеїв, серед яких гетьманські клейноди, документи, скарбниці, інші коштовності, гармати, харчі, різноманіт-

на зброя, начиння, одяг, мирні люди. Автор літопису Дворецьких, явний антипод І. Виговського, в усіх гріхах звинувачує останнього, який нібито “навчив” ляхів, щоб вони “всю свою силу на орду обернули, що орди розуміючи, же ест намова козацькая із ляхами, же їх з обох сторон хотят бить. А Виговський, собака, много листов межі орди вкинув, мов’ячи: “Биймо татар із обох сторон, тепер час маємо”. І за его шалвірством мусили козаки гармати там покинут(ь), а легко сами утік(ь) под Білую Церков”²⁰². Наступною причиною, на думку літописців, була паніка серед війська, викликана чуткою, що старшина хоче потаємно втекти з поля бою, залишивши козаків на поталу²⁰³.

У ході цієї баталії проявилися дві протилежні тенденції в українському характері та визвольному русі. З одного боку — безприкладний героїзм козаків і старшини, оточених поляками, їх рицарськість і відданість присязі, Батьківщині, відмова від викупу свого життя за рахунок видачі старшини королеві, що якісно відрізняє їх від попередників 1630-х рр. З іншого — така ж невдячність у боротьбі з козаками реєстровиків полковника Балабана, які воювали на польському боці²⁰⁴.

П. Симоновський розповіді про берестецьку битву надає форми трагічного епічного полотна, в якому переважає барокова антитеза. Козацтво мало всі умови, щоб виграти битву, і хід бою підтверджує це, але їхні наміри зірвані волею випадку, фатуму, котрі ніби покликані перевірити силу духу воїнів. Не дивлячись на зраду татар, відсутність Б. Хмельницького, величезні втрати в бою, вони з поразки вийшли переможцями духовно, дивуючи своєю жертовністю, майстерністю і патріотизмом супротивників. У баталії під Берестечком козацтво на практиці довело, що воно — рицарст-

¹⁹⁸ Покас Г. Дві гісторії. — Арк. 12-12 зв.

¹⁹⁹ Там само. — Арк. 12.

²⁰⁰ Симоновський П. Короткий опис... — С. 55.

²⁰¹ Там само. — С. 56.

²⁰² Літопис Дворецьких. — С. 228.

²⁰³ Симоновський П. Короткий опис... — С. 54-55.

²⁰⁴ Там само. — С. 52.

во, титани духу, а не збіговисько розбійників-лайдак. Дана тема майстерно описана в батальних картинах, надає творові виразних ознак книжного героїчного епосу, суголосного думам та історичним пісням. Рицарський закон “дорого цінить життя свою”²⁰⁵ у поєднанні з усвідомленою потребою визволити Україну та відбудувати державу — є тими духовними засадами, які подолати не могли ні Польща, ні свої зрадники, ні татарські зради.

Поразка основних військ під Берестечком і поразка козаків полковника Небаби під Лоевим у Білорусі від армії Радзивілла зображені як оптимістичні трагедії, котрі є звичайним явищем на війні, але незвичайним у гартуванні духу вояків. Вони ще більше додали наснаги козакам, які, незважаючи на захоплення Чернігова, Києва Радзивіллою, терор у місті, зуміли організуватися в нову потужну армію, сформовану “не только (з) Козаков, но і мужиков, довольно способних к іспитанію вновь щастія, в оружїї”²⁰⁶. Незнищенність українського духу, готовність до останнього захищати завойоване добре знав Б. Хмельницький, вірив у них, бо постійно чув від козаків і селян, що терпіти полякам не будуть, а якщо тим вдалося би здобути перемогу, то перейдуть у підданство Туреччини²⁰⁷. Озлобленість на поляків взагалі, прагнення відомстити за попередні поразки, загальний войовничо-патріотичний духовний підйом були основними моральними засадами, які допомогли одержати в цьому ж році блискучу перемогу над польсько-литовськими арміями під Білою Церквою.

Українська шляхта, яка була на боці поляків, не тільки воювала, але й займалася пропагандистською антивизвольною діяльністю. Тому вона обурена, що козаки так настирливо, навіть нагло, з їх погляду, во-

²⁰⁵ Симоновський П. Короткий опис... — С. 55.

²⁰⁶ Там само. — С. 59.

²⁰⁷ Там само.

юють, успішно займаються розвідкою безпосередньо у польсько-литовських військах. Байдужа до долі власного народу, вона прагматично підраховує власні втрати, збитки, кепкує з польської аристократії, не здатної воювати з козаками. Поразка військ М. Потоцького під Білою Церквою зірвала її намір йти каральним походом на “хлопів”, плюндрувати їхні краї “від міста до міста”²⁰⁸. Дана тема, опрацьована в аналізованих творах, підкреслює, що з поглибленням Національно-Визвольної війни опір її супротивників зростає; що шляхта в Україні зайняла антинародну позицію виключно з метою збереження своїх маєтків, недоторканність яких гарантували польські закони.

Тому укладена Білоцерківська угода та дозвіл Хмельницького перезимувати польському війську в Україні були настільки вимушеними, наскільки й потрібними: гетьман, окрім вироблення нових стратегічних планів на очах у супротивників, відпочинку війська, створив умови для нового загострення психологічного стану між ними. За чинені польськими вояками, з дозволу їхніх офіцерів, збитки над селянами, міщанами під час “лежі”, за спроби перешкодити Тимошеві Хмельниченку здійснити весільну подорож до Молдови, Хмельницький розпочав своєрідну війну нервів з поляками. Він надіслав братові гетьмана Калиновського “в дар коня, остригши хвост і гриву і із тих волосів сплетенною верьовкою оцепивши онаго, в знак будущаго отмщенія”²⁰⁹. Цей факт підкреслює, що у військовій тактиці гетьман надавав належну увагу психологічним аспектам, шліфував і загартовував характери людей, привчаючи їх до розуміння складнощів воєнного часу. Враховуючи двоїстість людини у вчинках і помислах, в добу бароко з особливою ретельністю дбали про дотримання шляхетського етикету, ритуальності. Ритуа-

²⁰⁸ Єрлич Й. Літописець, або Кройнічка. — С. 149-154.

²⁰⁹ Короткий опис Малоросії. — С. 235.

льна свідомість, — пише сучасний психолог, — виражалась у дотриманні чуття форм належної поведінки, у володінні символікою слів, жестів, речей.

Ретельно деталізована ритуальна ввічливість поєднувалася з грубістю і дикістю звичаїв, моральною неохайністю²¹⁰, яких дотримувалися у військах, і використовували ті види, які були ефективними в конкретній ситуації. Вчинок Б. Хмельницького був попередженням про майбутню помсту²¹¹, яка вилася в битву й перемогу козаків під Батогом над армією Конєцьпольських. У ній “нікто почти із Поляков в живих не остася”²¹², як і в битві під Монастирищем над військами С. Чарнецького. Ці перемоги були відплатою за “Берестечськую побіду”²¹³, за “над козаками немилосердіє”²¹⁴. За прикладом війська діяли й селяни, міщани, котрі “по городах везде панов, старост, на свої добра понаездивших, знову всіх вибили”²¹⁵.

Ратний подвиг гетьмана, відзначають літописці, увінчався цього, 1652, року дипломатичними успіхами: одруженням сина Тимоша з донькою господаря Молдови В. Лупула, подальші переговори з Туреччиною про протекторат. Ці заходи обіцяли безпеку південно-західних кордонів, і Хмельницький знову міг зосередитися над розв’язанням українсько-польської проблеми. Розуміючи, що основою успіху Визвольної війни є військова дисципліна, безперечний послух усіх командирів волі гетьмана, Б. Хмельницький жорстоко розправився з тими полковниками, які заперечували потребу визнання протекторату Порти²¹⁶. Цим кроком він за-

²¹⁰ *Роменець В. А.* Історія психології XVII століття. — С. 31.

²¹¹ *Короткий опис Малоросії.* — С. 235.

²¹² *Симоновський П.* *Короткий опис...* — С. 66.

²¹³ Там само.

²¹⁴ *Короткий опис Малоросії.* — С. 235.

²¹⁵ Там само.

²¹⁶ *Симоновський П.* *Короткий опис...* — С. 67.

свідчив, що всю відповідальність за долю справи бере на себе, що він є повноправним володарем України.

Увага літописців до державотворчих кроків гетьмана поруч із баталістикою надає оповіданням переконливої аргументованості, продовжує традиції княжого літописання. Образ гетьмана в їх творах набув яскравих ознак законного володаря-полководця, який все впевненіше поводить із сусідніми монархами. Навіть трагічна смерть сина в Молдові не впливає на його рішучий і твердий запал і бажання довести війну до переможного кінця. Для досягнення цієї мети він використовує різноманітні засоби, керуючись правилами ситуацій і потреби, через що часто змінює військову й дипломатичну тактику, змушуючи польський уряд підлаштовуватися під його умови. Тому в 1653 р. літописці особливо акцентують на досягненні Б. Хмельницьким значної військової могутності, дипломатичного визнання, що серйозно стурбувало польський уряд, який переконався, що Україна втрачена. Недопустити цієї для Польщі катастрофи прагне король, очолюючи походи військ в Україну, що засвідчує розуміння ним Хмельницького як її повнокровного володаря, котрий, окрім України, намагається привернути під свій вплив Молдову й Білорусь. Польські стратеги обирають тактику ведення локальних боїв, аби розпоршити сили козаків й винищувати його невеликими загонами. У цьому році королівські війська, шляхетські угруповання воювали з козаками під Коростишевим, Гребінками, Сучавою²¹⁷. “Шарпанина” відбувається в тилах. Під натиском козаків, “посполитих” шляхта масово тікає в Корону разом зі своїми підданими, де їх на Волині “без лічби” татари ловили й до “Орди загнали”²¹⁸.

Вирішальною битвою козацько-татарських військ з польськими була Жванецька, якій передувала низка хи-

²¹⁷ *Єрлич Й.* *Літописець, або Кройнічка.* — С. 165-166, 171, 173.

²¹⁸ Там само. — С. 172.

трих тактичних прийомів Б. Хмельницького, щоб дезорієнтувати супротивника, чого він і досяг. Оточене польське військо під командою короля “почти все... на голову побил і двух Сенаторов Полських, Ланцкоронського і Олесницького, поймав, отослал вмісто гостинца к Хану Кримському в полон, а Король с малим числом насилу сам ушел в Польшу”²¹⁹. Триумф перемоги над польською армією мав (втретє!) свою повчальність — зраду татар, які за обіцяну нагороду і дозвіл від короля набрати в Україні ясир, змусили Б. Хмельницького відступити²²⁰, а короля затвердити для козацтва Зборівській статті²²¹. Для більшості людей здавалося, що перемога під Жванцем поклала край польському пануванню, що король і шляхта “України вічними часи... ізrekliся. І знать єї не хотять нікгда”²²². Бажане вже вбачалося реальністю, яку наближав увесь народ.

Причиною зради кримського хана був страх, як і короля, від зростаючої могутності Української держави. Щоб недопустити цього, вони досить легко порозумілися й домовилися про потребу втягнути козацтво в якусь авантюру, яка би відволікла його від державотворчих процесів. Про це переконливо пише Г. Покас: хан нищив після Жванецької баталії села і міста спеціально, “принуждая козаков воевать велику Россію, чтоб тим великороссіян роздражить на Україну, с которими б да с поляками снявшися, ім Україну вконец разорить, іли полякам оную покорить, как о том хан королю і слово дал бил, а после оніх татаре да поляки на великороссійское государство повстали б для отисканія ім, татарам Астраханського царства”²²³.

Розуміючи і знаючи наміри хана і короля щодо України, Б. Хмельницький змушений був, втретє зрадже-

ний татарами, шукати іншого помічника для доведення Національно-Визвольної війни до кінця. З цієї пропозицією він звернувся до московського царя, порадившись із старшиною²²⁴.

Виходячи з особливостей героїко-епічної розповіді про хід національно-визвольних змагань, літописці стисло й етикетно розповідають про укладання Переяславської угоди в січні 1654 р., звертають увагу на її політичний зміст. Сучасник подій, автор літопису Дворецьких, стверджує, що гетьман і старшина “поддався” цареві і присягнув²²⁵. Такої ж думки автор Чернігівського²²⁶ літопису. П. Симоновський розуміє цю акцію як прийняття України під “покровительство і захищеніє”²²⁷. Г. Покас і автори літопису В. Рубана, “Короткого опису Малоросії” — як протекцію²²⁸, П. Полуботок — як “поклонился”²²⁹. Основними аргументами цього рішення виступають єдність віри та потреба спільно боротися проти Польщі й Криму. Перші заходи спрямовані на перевірку надійності царя й виражені у підтвердженні прав і вольностей старшини, козаків. Якщо більшість літописців вдаються до нагадування про цю подію, то П. Симоновський скрупульозно переписує грамоти, статті угоди, адресуючи їх своїм сучасникам для потрібного користування, збереження в пам’яті нащадків.

Якщо Я. Єрлич вважає і гетьмана, і царя відступниками від договору з королем²³⁰, звертає увагу на другорядні обставини наслідків українсько-московської угоди — церемоніальність і показову пишноту бояр під

²¹⁹ Короткий літопис Малої Росії. — С. 68.

²²⁰ Симоновський П. Короткий опис... — С. 68

²²¹ Короткий опис Малоросії. — С. 238.

²²² Літопис Дворецьких. — С. 229.

²²³ Покас Г. Дві гісторії. — Арк. 16 зв.

²²⁴ Лизогубівський літопис. — С. 14.

²²⁵ Літописець Дворецьких. — С. 229.

²²⁶ Чернігівський літопис. — С. 63.

²²⁷ Симоновський П. Короткий опис... — С. 68.

²²⁸ Покас Г. Дві гісторії. — Арк. 16 зв.; Короткий літопис Малої Росії. — С. 38.; Короткий опис Малоросії. — С. 239.

²²⁹ Полуботок П. Хроніка 1452-1715 рр. — С. 2.

²³⁰ Єрлич Й. Літописець, або Кроїнічка. — С. 175.

час прийому присяги від київських міщан, то козацькі літописці прагнуть змалювати подальшу епічну динаміку Національно-Визвольної революції в нових політичних умовах. Вони відтворюють і героїку козацтва, і тактику гетьмана, який докладав зусилля, щоб звільнити від поляків всі українські землі, приєднати до України Білорусь і таким чином недопустити їх колонізацію царем, який домагався розширення своїх володінь за рахунок тих територій. Окрім того, Б. Хмельницький знав, що в особі царя Алексея Михайловича має не менш хижого, ніж попередні, спільника, який, претендуючи на польську корону, вразі успіху Україну вважатиме власним законним надбанням, тому прагне одночасно використати царську допомогу в своїх інтересах і недопустити його до завоювання Білорусі, для чого розриває польсько-український фронт на два напрями: південний в Україні, північний в Білорусі. Втягненням царя в цю війну гетьман фактично позбавляє його надії на королівський трон, а Польщу змушує розривом фронтів послабити свої позиції. За цареву допомогу в боротьбі з поляками сприяє йому у відвоюванні Смоленська. Такою стратегією гетьман не тільки збивав “апетити” царя, але й сам утверджувався як далекоглядний політик і стратег на міжнародному рівні, дійсний володар своєї держави, яка, вириваючись із польської залежності, одночасно протистоїть татарській і московській експансії на захід. Такі дії Хмельницького робили його рівноправним серед володарів Центральної Європи, запоруки яких у державотворчих змаганнях намагається добитися він у цей час. Блокування короля і хана проти гетьмана і царя було на руку Хмельницькому в його тактико-дипломатичних розрахунках, бо змушувало Московію ставитися до України, як до рівноправного спільника в боротьбі проти супротивників, посилати свої війська в Україну, а не лише зосереджуватися на завоюванні Білорусі, Литви, стратегічно важливих суто для неї. Напад поляків і

татар на Поділля, Волинь, Умань, їх жорстокі каральні походи змусили гетьмана пришвидшити подальше ведення війни, задовольнити прохання білоруської шляхти й взяти їх під свою оборону²³¹. Козаки здійснюють вдалий похід під Острог, в якому розгромили полк Суходольського²³². Разом із московськими військами — під Умань “на отсіч”²³³, підтримавши героїчну боротьбу місцевих полків. Навальний наступ козаків під орудою наказного гетьмана І. Золотаренка на Смоленськ і його здобуття, в Білорусь, у результаті якого “Гомель і Новий Бихов, одними тільки Козаками... били покорені”²³⁴; їхня допомога здобувати царському війську Вітебськ, Полоцьк, Могильов та інші міста, зображені як значна перевага тактики Б. Хмельницького. Розвиток подій переконував царя, що в особі гетьмана та його війська він має не просто повстанців-прохачів, а потужну і гідну пошани та визнання силу, що тільки-но заново сформувалася в окрему державу.

1654 р. завершувався блискучою перемогою козацьких військ у Білорусі, Литві, де вони проявили великий героїзм, де було втрачено визначного полководця І. Золотаренка; новим титулом царя “Великія, Малія і Білія Росії самодержца”²³⁵, каральними експедиціями польського кварцяного війська понад Богом і Дністром проти “ватаг свавільних хлопів”²³⁶; новим походом татар на допомогу Польщі, в якому вони “Україну отчасти повоювали.., наказного гетмана Томуїленка убили”²³⁷; смертю Богданового спільника і супротивника — хана Іс-

²³¹ Крип'якевич І. Історія України. — Львів, 1992. — С. 196.

²³² Ерлич Й. Літописець, або Кроїнічка. — С. 187.

²³³ Чернігівський літопис. — С. 63.

²³⁴ Симоновський П. Короткий опис... — С. 81.

²³⁵ Лизогубівський літопис. — С. 15.

²³⁶ Ерлич Й. Літописець, або Кроїнічка. — С. 188.

²³⁷ Короткий опис Малоросії. — С. 242.

лам-Гірея, котрого “невольниця руськая, якоби по наговору от Хмельницького, отравила”²³⁸, і стягуванням та підготовкою до наступу козацьких і московських військ під Фастів. Такий контрастно-психологічний підхід до зображення подій в цьому році підкреслює не лише барокову антитетику радості перемоги за рахунок болю втрат, підступності та благородства, але й результатів прагнень володарів: Хмельницькому потрібно очистити рідну землю від завойовників, решті — завоювати ще нові і не втратити Україну. Змагання монархів — царя і короля — зображене двопланово: на рівні війн за території і “титули”, що підкреслює егоїстично-династичні їхні інтереси, яким протиставлена благородна справа “батька нації” Б. Хмельницького й виражена відбудовою України як загальнонародної держави. Таким підходом літописці ще одним штрихом, новою темою поглиблюють морально-етичні засади Національно-Визвольної війни, підкреслюють її протилежне спрямування династичним інтересам. Вона виступає ще однією проблемою для гетьмана у веденні внутрішньої та зовнішньої політики, бо виокремлює його з-поміж володарів, з якими доводилося воювати чи співпрацювати, піднімає на вищий щабель, забезпечує йому загальну любов і широку підтримку в усіх станах суспільства. У свою чергу, гетьман добре розуміє дану реальність й одержує додатковий стимул для впевненості в діях, творчих пошуках різних шляхів для досягнення спільної мети, відчуває власну відповідальність та історичну місію “Богом даного вождя” нації. Ці здорові зерна закладені в підвалини створюваної держави. Вони додавали оптимізму та сили для логічного завершення розпочатої історичної справи.

1655 р. був надзвичайно напруженим у ході Національно-Визвольної війни, бо Б. Хмельницький вирішив повністю очистити Україну від ляхів, одночасно допомогти завоювати Польщу своїм спільникам. Відчуваючи насу-

²³⁸ Короткий опис Малоросії. — С. 242.

вання трагедії, польський король і кримський хан прагнуть перенести театр війни в українські землі, здійснюють нові походи на Поділля, Волинь. Критична ситуація спричинила насиченість року жорстокими боями, в яких вирішувалася доля обох держав: України й Польщі.

Першою визначною перемогою козацьких і московських військ над польсько-татарськими була Дрижипільська битва поміж Ставищем і Охматовим, в якій взяло участь 90 тисяч з боку супротивників і більше 100 тисяч з козацько-московського. Літописці, ширше описуючи 1655, ніж 1654 рік, виділяють дану битву як основну, бо в ній “много лядзкого войска збили”²³⁹, “Поляков за ріку Бог і в Польщу, а Татар в їх землю прогнали”²⁴⁰. Я. Єрлич створює батальну картину, в якій розповідає про непевність московитів під час облоги (хотіли здатися полякам), використання Б. Хмельницьким прийому нейтралізації татар і сприятливої морозної погоди. Він пише, що козаки Дрижипільське поле “жодною мірою нашим не хотіли дати, весь час з табору оборонялися, через що величезна кількість їх (поляків. — М. К.) загинула, а найбільше — замерзли, бо тоді морози дуже великі були, так що вали з трупів робили і з них стріляли. Як відомо, татар, а особливо мурзаків, Хмельницький обдарував, (а) завтра зранку, в суботу, (вони) перед нашими ставали спереді й здалеку пильнували за ними... Тому не зробивши нічого козакам, пан гетьман польний назад повернувся”²⁴¹ на Поділля, Волинь, в Польщу на постій. Як свідчить очевидець, у цій битві поляки воювали “зі силою та мужністю, а козаки з крайньою погордою до смерті”²⁴².

²³⁹ Літопис Дворецьких. — С. 229.

²⁴⁰ Симоновський П. Короткий опис... — С. 81.

²⁴¹ Єрлич Й. Літописець, або Кройнічка. — С. 189.

²⁴² Хронічка подій 1646-1655 рр., укладена невідомим польським шляхтичем // Документи об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. — К. 1965. — С. 13.

У поході на Львів і Люблін козаки з московитами здобували Кам'янець-Подільський, але через епідемію в ньому відступили, завоювали Чортків, Підгайці та інші міста, в яких “москва” чинила великі “мародерства над людьми”²⁴³, що заставило Б. Хмельницького бути розважливим при облозі Львова. Розуміючи важливість здобуття Львова для себе, гетьман не хотів, щоб місто було визнане царським, тому затягнув облогу на цілу осінь. Цією тактикою він завойовував прихильність галичан, львів'ян, над якими жорстоко знущалися московити, гальмував царський похід на Польщу, підтримував розвиток наступу військ шведського короля в ній, з яким мав угоду. Львівські “торги” з оточенцями, які на вимогу московитів здатися цареві відмовилися, щоб “на ім'я Царя Московського присягали і місто віддавати мали, то того ніколи не зробимо і зробити не можемо”²⁴⁴. На твердження московитів про свої заслуги у розгромі польських військ, відповіли, аби вони “собі не приписували жодної перемоги над коронним військом, бо якби не наступила козацька піхота, то відкинули б Московське військо далеко від Польського”²⁴⁵. Даний факт і реакція Б. Хмельницького (“Тішився з такої відповіді Хмельницький і полковники”²⁴⁶) засвідчують, що по-завойовницьки жорстоке ставлення московських військ до українців, прагнення царя спрямувати козацькі дії виключно на досягнення власних інтересів у Польщі спонукали його на подальший пошук спільників в особах шведського короля та семигородського князя, як ворогів Польщі. Щоб завуалювати власну позицію, гетьман, як розповідають

²⁴³ Єрлич Й. Літописець, або Кройнічка. — С. 192.

²⁴⁴ Щоденник облоги Львова Богданом Хмельницьким у 1655 р. Яна Божецького // Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1913. — Т. VI. — С. 134.

²⁴⁵ Там само. — С. 131.

²⁴⁶ Там само.

літописці, пішов під Замостя, взявши його в облогу, а частину козацьких військ на чолі з І. Виговським послав на допомогу цареві під Люблін, де “москва с козаками, доставши города, набрали безчисленних багатств”²⁴⁷. Відійшовши з викупом з-під Замостя, Б. Хмельницький з Бутурліним “поза Віслою спустошивши землю польську, і військо їх с двумя гетманами под Гродом разбили”²⁴⁸.

Похід Б. Хмельницького до Польщі був вдалим і за військовими, і за дипломатичними наслідками. Гетьман твердо переконався, що перебуваючи в спілці з царем, повинен проводити власну державницьку політику. Його наступна перемога над татарськими військами під Озерною²⁴⁹, в якій хан захопив у полон чимало бояр московських і примусив їх викупитися всім тим, що здобули у Любліні²⁵⁰; розмова з ханом довели Хмельницького у власній правоті. Описана розмова з ханом відтворює літописну хронологію козацько-татарських взаємин під час Національно-Визвольної війни, їх наслідків і перспектив. Гетьман відверто виявив новому ханові, що основою їх політики є прагнення, “даби християне между собою неспокойно жили і воевались їм, татарам, на користь”²⁵¹, що він, хан, “влекомій любоімінієм, за сто тисяч золотих, от короля присланных, ідет напрасно великоросіян і козаков посвать”²⁵². Ця відверта і потрібна розмова для гетьмана засвідчує, що Б. Хмельницький надає перевагу співпраці з царем і шведським королем, ніж із татарами, відсуваючи тих на задній план своєї стратегії, тим паче, що поляки визнали своїм королем короля шведсь-

²⁴⁷ Короткий опис Малоросії. — С. 243.

²⁴⁸ Там само. — С. 244.

²⁴⁹ Там само.

²⁵⁰ Єрлич Й. Літописець, або Кройнічка. — С. 195.

²⁵¹ Короткий опис Малоросії. — С. 245.

²⁵² Там само.

кого²⁵³. Важливі перемоги Б. Хмельницького та його самостійна політика роздратували царя, який хотів за допомогою козацтва здобути Краків, але не одержав бажаної підтримки. Цар прикриває своє роздратування доріканням гетьманові за даремно знищене військо в Україні.

Незалежна політика гетьмана, володаря України, для царя була не вигідною, тому він вирішив навести порядок у взаєминах з Хмельницьким, якого звинуватили бояри у невиконанні царських вимог. Готуючи розправу над гетьманом, цар втретє надсилає йому коня, подарунки, щоб той не пробував відмовитися і не підкоритися: “До коня, — пише Єрлич, — та облаштунку був прив’язаний посторонок: якщо по-доброму їхати до царя не захоче, тоді тим повозом, зачепивши за шию, наказав до себе привести. Тому послові голову й бороду наказав Хміль обпалити, коневі гриву й губи обрізати і так назад відіслати, відповівши цареві, що його я надалі можу відвідати, будучи меншою особою, але, коли він наказує мене до себе привести, то за такі подарунки вогнем і мечем привітаю”²⁵⁴.

Дана барокова ритуально-звичаєва картинка чи історичного, чи літературного походження — важко сказати, але вона реалістично відбиває політично-психологічну атмосферу довкола гетьмансько-царських взаємин. Вона підкреслює, що для Московії українська Національно-Визвольна війна була чужою, бо вона прагнула використати козаків суто з єдиною метою: допомогти завоювати Польщу, а за нею й Україну, як складову частину корони.

За розвитком і ходом подій 1656 р. можна вважати, як свідчать літописні матеріали, роком завершення Національно-Визвольної війни. Не дивлячись на локальні бої з поляками на Волині, Поділлі²⁵⁵, спроби короля Яна-Казимира залучити гетьмана до боротьби зі

²⁵³ Єрлич Й. Літописець, або Кройнічка. — С. 196.

²⁵⁴ Там само.

²⁵⁵ Там само. — С. 203.

шведами й угорцями, які плюндрували Польщу²⁵⁶, Б. Хмельницький добився ще однієї ознаки відновленої ним держави: встановлення кордонів. Вони проходили “від Лиману морського на Очаків до устя Дністра і от устя Дністра до вершини Горені, Гореню до Прип’яті і через Прип’ять до Бихова, чрез Дніпр понад Сожем у границу Смоленську”²⁵⁷. Встановлення кордону з виходом у Чорне море зробили Хмельницького повноправним володарем України, котра мала стратегічно вигідні виходи на захід, південь і схід.

Перевтомлений війною, Б. Хмельницький сповна віддається внутрішній державній праці, відбувши після перемоги над татарами під Озерною до Чигирина, своєї столиці. Впродовж 1656 р. він відправляє на допомогу шведам і угорцям козацькі війська до Польщі під командуванням полковника А. Ждановича, який разом зі спільниками “взяли оба стольние города Польськіє Краков і Варшаву, і тамо безчисленную казну, драгоцінния Королевськія, церковния і знатних людей сокровища і несмітния користі получили”²⁵⁸, та Ю. Хмельницького, який стояв зі своєю армією на Ташлику, оберігаючи і Україну, і підстраховуючи Ждановича.

Події цього року літописці висвітлюють фрагментарно, залишивши поза увагою (щоб не дратувати москвитів?) дипломатичні зносини гетьмана зі шведами, угорцями, турками, спрямовані на використання сприятливої ситуації для зміцнення становища України²⁵⁹. Замовчують вони і гнів Б. Хмельницького на царя за недопущення українських делегатів на його переговори з Польщею у Вільні 1656 р., які стали поштовхом для пошуків приводу на розрив з ним угоди²⁶⁰.

²⁵⁶ Короткий літопис Малої Росії. — С. 48.

²⁵⁷ Лизогубівський літопис. — С. 17.

²⁵⁸ Короткий літопис Малої Росії. — С. 47.

²⁵⁹ Крип’якевич І. Історія України. — С. 195.

²⁶⁰ Там само.

Психологічно насаженими є оповідання 1657 р., в яких розкриваються складні політичні обставини довкола України, гетьмана та його державотворчої діяльності, в яку практично була втягнута вся Центральна Європа. Якщо кожен літописець зупиняється на окремих, відомих йому фактах, то в сукупності вони передають загальний переполох австрійського, турецького, польського і московського монархів з'явою української держави. Кожен від себе і в блокуванні із сусідом намагаються будь-яким чином вплинути на Б. Хмельницького, аби схилити його на свій бік або загнати назад у польське підданство. Ця політично-дипломатична возня довкола України вкотре оголює хижі наміри сусідніх володарів, для яких Козацька республіка була небажаною. Не дати їй стати на ноги, зірвати її зсередини, прибрати гетьмана зі світу і цим залякати козацький уряд — це методи, до яких вдаються вищеназвані монархи. Образ і справи Б. Хмельницького в порівнянні з його супротивниками і тимчасовими співниками постають у значно виграшному прояві, відповідають гуманістично-патріотичним світоглядним засадам сучасників і літописців.

Літописні оповідання про 1657 р. переповнені авторськими узагальненнями, здогадами, висновками та інформаціями, котрі передають настрій тривоги, що охоплює гетьманське оточення, і пов'язаний з політичною ситуацією довкола відродженої Української держави. Вимушений балансувати на терезах історичної долі, Б. Хмельницький, з одного боку, продовжує декларувати свою вірність московському цареві²⁶¹, з іншого — посилає свіжі козацькі війська під орудою А. Кривоноса до Польщі на допомогу Ю. Ракочному, виконуючи свій обов'язок перед співниками²⁶². Самовільний відступ з Польщі козацтва під орудою А. Ждановича, які поки-

нули Ю. Ракомого, та їх поразка від кримської орди²⁶³ були відчутним ударом по політичній доктрині гетьмана, значно погіршили стан його здоров'я.

Якщо про реакцію гетьмана на наданий йому польським королем чин Волинського каштеляна та піднесення до рангу найзначніших осіб²⁶⁴ немає свідчень, то погрози австрійського та турецького монархів “війною” “єму і всьей Україні”, якщо Б. Хмельницький не відійде від царя, бо спричинив своїм “підданством” можливість обрання царя і польським королем, що загрожувало безпеці їхніх держав, — “зіло опечалили” його. Вразі невиконання їх вимог, вони погрожували, що “і пам'ять козацькою зглядять”²⁶⁵

Нагнітання трагічних настроїв, пов'язаних із навислою загрозою над Україною, відтворене в літописних оповіданнях 1657 р., виступає антитезою до оптимістичної епіки часу розвитку Національно-Визвольної війни. Вона поглиблюється оповідями про хворобу гетьмана, викликає ще одну тривогу, пов'язану з виборами нового династичного гетьмана — молодого Юрія Хмельницького, розгортається на тлі зовнішнього тиску на Україну, зрослої позакулісної боротьби за булаву серед гетьманового оточення. Передбачаючи такий розвиток подій, Б. Хмельницький запропонував вихід — кандидатури І. Виговського, П. Тетері, М. Пушкаря, але, видно, через їхні політичні симпатії та з поваги до заслуг гетьмана не були обрані на найвищу державну посаду. Мислилося, що загальний авторитет Б. Хмельницького допоможе всій старшині згуртуватися довколо сина і спільно продовжувати розпочату Богданом справу розбудови держави.

Смерть гетьмана описується в спокійному тоні, без традиційних для монастирських літописців чи церков-

²⁶¹ Короткий літопис Малої Росії. — С. 51.

²⁶² Лизогубівський літопис. — С. 17.

²⁶³ Єрлич Й. Літописець, або Кройнічка. — С. 208.

²⁶⁴ Там само. — С. 209.

²⁶⁵ Короткий опис Малоросії. — С. 247, 248.

них проповідників “ляментів”. Традиційний для жанру некролог створений у стилі класицистичної поезики, поезики героїчного епосу: “скончался в Чигрині муж по-прямому імені гетманського достойний, дерзновенний, многоразсудний, бодрий і трудолюбивий, всякеє зоключеніє, і холод, і жар, і голод, і прочіє неспокойства і хлопоти легко терпіть приобикший і о собі как би прибрегший, только би обществу угодил; первій на баталію, послідній по баталії уходил”²⁶⁶. Характеристика у некролозі гетьманських чеснот зображує його справжнім лицарем, який увібрав у себе найкращі риси характеру, традицій і звичаїв свого народу та козацтва. Його некролог виступає одночасно і гімном своєму народові і козацтву за звершений подвиг — відбудову держави. Ним козацький літописець вселяє в душі своїх сучасників віру в майбутнє, коли народ здатний народжувати таких титанів, Богданів — Богом даних героїв і так названих людьми “із любве”²⁶⁷ до нього та його національної місії.

Бароковим у ідейно-політичному та художньому виразах звучить некролог гетьманові, написаний Я. Єрlichem, в якому сконцентрована ненависть і гнів спольщеної української шляхти. Він є свідченням давньої національної біди, котра завжди поверталася для українців трагедією в їх боротьбі із завойовниками. Літописець відзначає: “Того ж місяця і часу (серпня 1657 р. — *М. К.*) смерть безбожного тирана й мордувальника Хмельницького в Чигрині, якого впродовж кількох тижнів зла хвороба мордувала, аж (нарешті?. — *М. К.*) його змордувала безбожного”²⁶⁸.

Ненависть до Б. Хмельницького супротивників, можливі спроби знищити його небезпідставно породжували чутки, гіпотези про насильницьку смерть. Прав-

доподібною виглядає гіпотеза, висвітлена козацькими літописцями: шляхтич Хрецонович²⁶⁹, “як казують нікоторие, что поляки хотячи Хмельницького умертвить, подослали якобы... дочери его сватать, которий притворно заручил бил оную, при от’езді же своем Хмельницького провожащаго его, зятя, водкою, ядом не скоро умерщвляющим, напоил, от какой приязни лядської Хмельницькій і живота лишился; что оний зять нікогда уже на Україну не явился”²⁷⁰.

Смерть Б. Хмельницького відкрила справжні наміри московського царя в його політичних розрахунках, пов’язаних із укладанням Переяславської угоди, міжнародною ситуацією довкола Української держави, відновленої гетьманом. Він захотів не мало, не багато, а гетьманської булави. Щоб впевненіше почуватися в новій ролі, вимагав від козацької старшини запровадження в усіх українських містах московських воевод, негайної сплати йому різних податків, депортації до Москви Ю. Хмельницького з усім родинним багатством, скорочення реєстру козаків до 12 тисяч (із 60!), обов’язкового забезпечення своїм воякам в Україні “стацій”.

На зібраній гетьманом І. Виговським козацькій раді, на якій військо познайомилося з вимогами царя, то це їм “не до смаку було. Посла того (царського. — *М. К.*) зневажили, кілька разів ударили кулаком, а потім і обухом гримнули, кажучи цьому послові, що і цареві вашому може так бути, якщо він нам буде наказувати й командувати, мовлячи: “Коли Хмель помер, який присягав цареві Московському, то з ним і присяга померла”²⁷¹.

Дані оповідання конкретизують тертя між козацькою старшиною та царським урядом, які виникли ще

²⁶⁶ Короткий опис Малоросії. — С. 249.

²⁶⁷ Літописець Дворецьких. — С. 229.

²⁶⁸ Єрлич Й. Літописець, або Кройнічка. — С. 209-210.

²⁶⁹ Лизогубівський літопис. — С. 17.

²⁷⁰ Короткий опис Малоросії. — С. 249.

²⁷¹ Єрлич Й. Літописець, або Кройнічка. — С. 210.

за життя Хмельницького. Вони виступають своєрідним композиційним обрамленням художнього змалювання теми Хмельниччини в літописанні. Якщо вона розпочалася з вибуху народного гніву проти соціального та національного гніту польською шляхтою, то закінчилася такою ж можливою ситуацією, пов'язаною з претензіями московського царя.

Зображена у творах художньо-експресивна героїко-епічна розповідь про надзвичайно складний і трагічний для України шлях розвитку Національно-Визвольної революції, який супроводжувався величезними людськими, матеріальними і духовними втратами, загибеллю тисяч найкращих і найвідданіших нації синів, закінчується риторичним запитанням, на яке повинна дати відповідь козацька старшина. Її відповідь царському послові, що зі смертю Б. Хмельницького померла й присяга цареві, вселяє до певної міри оптимізм, підказує, що наступив новий етап продовження визвольних дій.

Літописні оповідання, повість про Національно-Визвольну війну, за всієї байдужості до вірувань і забобнів, дотримуючись історичної правди, розкривають якусь провіденційно-історичну закономірність: Україна є своєрідним пеклом-чистилищем для свого народу, котрий до фанатизму або любить, або ненавидить її. Жити в цьому природному раї до неможливого важко йому. Люди пояснюють цю біду Божою карою за власні й попередників гріхи. Розуміють, що найбільшою бідою для них є природні багатства, які приваблюють сусідів, і власні незгоди, котрі ніяк не можуть подолати, тому Бог їх карає постійними випробуваннями. За всієї своєї заіндивідуалізованості, схильності до отаманщини й пристосуванства, українці все-таки пов'язують власну долю з діяльністю сильного й вольового "вождя", яким був Б. Хмельницький.

Відтворення літописцями аналізованих творів теми Національно-Визвольної війни під керівництвом

Б. Хмельницького в часі охоплює період його гетьманування: 1647-1657 рр., що підкреслюється хронологічним виділенням у літописі П. Симоновського та численними хронологіями XVIII ст., а в просторі — охопленням всієї етнічної території тієї доби, прилученням до неї окремих земель Білорусі.

Намагаючись, переважно, зосередитись на відтворенні теми через зображення воєн, битв, які є основним її змістом, автори паралельно розширюють тему складовими, які значно поглиблюють і розширюють основну. На їх погляд, успіх битви, війни залежить від рівня матеріальної та моральної підготовки армії, народу до неї, тому на дану тему постійно звертається увага, підкреслюється, що, окрім власного майна, грошей війни, повстанці використовують трофеї, конфісковане, відібране майно, коштовності в шляхти, євреїв, розбитої польської армії, татар, викупи від міст, фортець, полонених вельмож. Моральним натхненником, за їх переконаннями, були виключно озлобленість і ненависть до польської шляхти та армії, які жорстоко поводитися з українцями, з погордою й зневагою ставилися до козаків і старшини. Другим важливим чинником виступає релігійна проблема, котра тісно поєднується з третьою — прагненням визволитися з-під влади Речі Посполитої та відбудувати власну державу. У 1648 р. Б. Хмельницький заявив делегації Львова, що має намір дійти до Вісли, а далі чайками добратися до Варшави, а "потім і далі плисти, якщо би не були задоволені"²⁷² їхні вимоги. Літописці чомусь опускають відому заяву гетьмана польським послам у Переяславі 1649 р., що його князівство є "по Львів, Холм і Галич"²⁷³. Зате в 1655 р. Ян Божецький розповідає, що на переговорах зі львівською делегацією гетьман стверджував: "поки шабля козацька дійде, доти також і

²⁷² Спогади Самійла Кушевича. — С. 103.

²⁷³ Крип'якевич І. Історія України. — С. 188.

Козацька держава буде”²⁷⁴, маючи на увазі свої майбутні походи на Замостя, Люблін і Надвіслянщину, бо, оскільки, “паном усієї Руської землі є, то її нікому за будь-яких умов не віддасть”²⁷⁵. Козацькі літописці лише в оповіданнях під 1656 р. з гордістю описують встановлений державний кордон²⁷⁶.

Тему розбудови своєї держави літописці пов’язують виключно з діяльністю козацтва, не згадують про теоретичні та політичні обґрунтування православних ієрархів на противагу монастирським, підкреслюючи її світський характер.

Розповіді про активну участь у війні селян, шляхти надають темі загальнонародного вияву. Розуміючи політичну вагу даної реальності, літописці намагаються уконкретизувати їхні справи, для чого описують чи мимохіть згадують ті внески у визвольний рух, які вони чинили на фронтах, в тилу під час повстанських нападів чи репресій проти шляхти, євреїв, в обороні сіл, містечок від татарських чи шляхетських нападів.

Поруч із українцями у війні проти поляків брали участь як добровольці, так і наймане військо з волохів, сербів, німців, що допомагає досягнути той складний процес, який породжується війнами, під час яких переплітаються й проявляються рицарські чесноти з чисто меркантильними. Коли поруч, часто навіть в одній людині, співживуть воїнські благородство, патріотизм, шляхетність із нелюдською жорстокістю, підлістю та ницістю. Літописці пробують в описах батальних картин на прикладі окремих осіб психологічно умотивувати вчинки героїв оповідей, надати зображуваному неповторного забарвлення, емоційної наснаги, пам’ятаючи про повчально-просвітницьке спрямування творів. Такими епізодичними героями виступають безімен-

²⁷⁴ Щоденник облоги Львова 1655 р. — С. 133.

²⁷⁵ Там само. — С. 138.

²⁷⁶ Лизогубівський літопис. — С. 17 та ін.

ні шляхтич під час Збараської битви, який переправляв оточенням за допомогою лука повідомлення про наближення королівського війська; поранений козак, який під час битви під Берестечком знищив сотні польських вояків і прийняв смерть, а не королівську ласку; його вбивця—“москвитин”, численні козацькі розвідники, які, ризикуючи власним життям, працювали в арміях супротивників; селянські і міщанські ватажки, які, покочакувавшись, проводили локальні битви в різних кінцях України.

Складовою темою основної є участь у походах і битвах козацьких спільників — татар і московитів. Письменники реалістично відзначають їх воїнську завзятість, яка значно допомагала нашому війську долати упертий супротив польського. Одночасно вони, виконуючи накази свого уряду, шкодили козацтву, підривали його авторитет своєю жорстокістю до місцевого населення. Якщо татари, окрім нищення міст, сіл, вбивання людей, тисячами їх полонили, то московити прагнули терором викликати страх і покору.

Зради кримського хана у битвах під Зборовим, Берестечком і Жванцем зображені як політика, спрямована на недопущення відриву України від Польщі. Надаючи багато уваги описам цих фактів, літописці аргументують, що вибір Б. Хмельницького був вимушеним і стратегічно правильним у тих конкретних умовах. Аналогічний підхід у них і до трактування угоди з Московією. Оскільки козацько-шведська та козацько-угорська співпраця не розгорнулася в широку кампанію через хворобу гетьмана, то про них розповідь має фрагментарний характер, чим поглиблюється тема дипломатичної діяльності Б. Хмельницького як складової частини розвитку Національно-Визвольної війни.

Щодо зображення поляків, то автори не приховують своєї тенденційності, але, щедро описуючи вади суперників, правдиво зображують їхню військову вмілість, героїзм, патріотизм, створюють образ гідного супротивника.

Дана війна серед українства сприйнята переважно позитивно, особливо в низах. Частина спольщеної і не спольщеної шляхти, князівських родів, реєстрової старшини та козацтва хиталася залежно від обставин, інша її гілка відверто зайняла пропольську позицію.

Розвиток цієї теми допомагає письменникам реалістично змалювати соціальне розшарування народу, звернути увагу на вироблення в цієї частини інстинктів і свідомості пристосуванців, які значно ускладнювали хід війни, поглиблювали її національну трагічність. Звертається увага і на питання національної зради, як прояву їхньої аморальності й гріховності. Образ князя Я. Вишневецького, найвідомішого її представника і виразника, — лютого українофоба і людського ненависника; оточений ріками крові співвітчизників. Описана у творах погоня козаків за ним аж у межі Польщі, прокльони обграбованих ним львів'ян, решток стероризованих волинян і подолян, часті авторські репліки служать засторогою: найбільші тирани є породженнями з-поміж національних зрадників. Біда українців у тому, що в цій війні проти них воювала значна частина співвітчизників і, якщо відкинути польську версію її як громадянської ("домової") війни, а зосередитися на суто українському етнічному прояві, то вона має значне забарвлення даного явища. Акцентування на цій гіркій реалії спрямоване в майбутнє, виступає застереженням і осудом національної ганьби. Доморощені зрадники, очолені Я. Вишневецьким, зображені антиподами нового, що несе Національно-Визвольна війна; вони персоніфікують агресивність Польщі, уряд якої опирався на таких яничарів, що, природно, як підкреслюють літописці, значно поглибило міру гніву козаків і селян, які з не меншою злістю "помщалися". До зрадників прирівнюються шляхтичі-колоністи, які закріпачували селян, євреї-гендлярі, що закривали церкви, та єзуїти, переслідувачі православних. А в сукупності — це та частина польської репресивної машини в

Україні, яка спричинила Національно-Визвольну війну й найбільше винищувалася в її ході. Розкриття даної теми досить широке на сторінках літописів і надає їм змістові, війні виразного соціально-національного забарвлення, підтверджує справедливості козацьких обґрунтувань визвольного руху.

Про те, що програма Національно-Визвольної війни була цілеспрямовано опрацьована і не мала тотального руйнівного спрямування, дикої озлобленості, свідчить факт, що в її ході не зазнавали репресій уніати, прості віруючі-католики, вірмени, протестанти, шляхта, яка займала нейтральну позицію. Під час переговорів чи укладання договорів із супротивниками козацтво підгодовувало вічно страждення від голоду польське військо. Напротивагу полякам, які традиційно жорстоко ставилися до німецьких найманців, козацька старшина, як і інших полонених, не страчувала їх і не віддавала масово в полон татарам, а створювала умови для переходу на службу в козацькі полки. Рятуння міст Львова і Замостя від нищення татарами в 1648, а московитами в 1655 р. також підтверджує гуманне ставлення козацтва до людей, їх повагу до іновірців та їхньої культури, людської гідності.

Через розвиток даної теми, не дивлячись на природну для війни жорстокість, козацьке військо вигідно виділяється своєю гуманністю і людяністю на тлі взаємин зі супротивниками і спілльниками, для яких характерне упереджене національне й конфесійне людинонависництво.

Дипломатична й розвідувальна стратегія Б. Хмельницького зображена гнучко й різноманітно. Вона охоплює всі ділянки та етапи її ходу, спрямована на досягнення нагальних і перспективних цілей. Втягнення в орбіту державобудівного плану центральноєвропейських держав, уміння використати для подолання Польщі своїх і її супротивників, спрямувати перенесення театру війни на її територію в 1655 р., одержувати пе-

ремоги над польським військом при постійній загрозі зриву битв татарами чи московитами; добиватися створення умов для передислокації військ тоді, коли назріла потреба; розтягнути фронт на широкі територіальні обшири; збурити і привернути до себе підконтрольні Молдову, Білорусь — усе це було результатом великого полководницького і політичного таланту гетьмана і його соратників.

Тема взаємин між ними розкривається в зображенні суворої військової, ієрархічної дисципліни, досягнутої взаємним розумінням її потреби, особистими вольовими якостями Б. Хмельницького та високою фаховою підготовкою його “генералів”-полковників, їх патріотичною свідомістю. Усі ці якості забезпечували авторитет, мобільність війську, що сприяло швидкому й гнучкому їх перегрупованню, мобілізації та передислокації, котрі, в свою чергу, забезпечували раптовість атак і засади перемог у битвах.

Високо піднятий літописцями образ гетьмана Б. Хмельницького в ореолі всієї заслуженої ним слави і пам’яті у розкритті даної теми невідривно пов’язаний з діями, вчинками, свідомістю та воїнською майстерністю старшини, війська, а на образному рівні — з образами рідної України та її синів-полковників. У них, стверджують літописи, запорука успіху, бо вони в досяганні мети — єдині.

Документальні, статистичні, напівлегендарні свідчення, акценти, відтворені в літописних оповіданнях про війну, ускладнили, поглибили зображення людини взагалі, героїв творів зокрема, зробили їх зображення життєво протирічними, збагаченими індивідуальними рисами, правдивими. Ці надбання в літописних пам’ятках підтверджують, що бароко служило творчо для утвердження в літературі ідеї національного державобудівництва, осягнуло всю широту і протирічну глибину суспільства, тому допомагає зображувати людей різних станів і фахів, віросповідань і свідомості.

Воно осягнуло і людину як особистість з усіма її чеснотами і вадами з конкретною метою: описати нерозривність людини із суспільним, природним і духовно-культурним довкіллям. Підкреслити, що добробут і щастя людини залежать від неї самої, міри та якості її праці, служби, відданості національним і релігійним ідеалам. Літописці в описі війни та місця і долі людини в ній стоять на реалістично-романтизованих літературних і антропологічних світоглядних засадах, спрямованих у традиційну просвітницько-повчальну природу жанру. Вони підкреслюють, що успіх Національно-Визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького ґрунтується на усвідомленні козацькою старшиною, демократичними масами України, духівництвом нової істини: будь-яка справа добре завершується тоді, коли її виконавцями є ділові, чітко знаючі мету та шляхи її досягнення, господаровиті, люди, патріоти нації, країни, справи. Тобто, коли усвідомлюють усі, що настав час не мрій, стихійних бунтів і нарікань на долю, а раціональної діловитості, впертої боротьби за себе і всіх, де мое і наше є нерозривним у будь-якій справі. Раціоналізм класицизму і монархічного ладу для козацтва, як свідчать їх справи цього періоду, був важливим філософським підґрунтям. Він переплітався з традиційними республіканськими, анархічними тенденціями, створював своєрідний філософсько-світоглядний раціоналістично-романтичний сплав, притаманний етнопсихології нації. І. Рибчин називає його “соціопсихологічною динамікою”, яка найбільше проявляється в життєвому пориві: запорізькі козаки у своїй військовій практиці розраховували на такі внутрішні динамічні сили, “як завзяття, наполегливість, ентузіазм боротьби за свободу і добро своїх рідних”²⁷⁷. До них треба додати, акцентовані в літописах, славу, патріотизм, віру. Враховуючи логіку даної війни, попередніх і наступних, коза-

²⁷⁷ Рибчин І. Динаміка українського козацтва. — С. 35.

цтво висунуло низку особистостей, які надали їх рухові раціоналістично-прагматичного спрямування, долаючи негативні або некорисні для державотворчого життя риси національного характеру — хаос бунтів і повстань, легковажність і отаманщину, зрадництво. Ними були П. Конашевич-Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Виговський, П. Дорошенко, І. Мазепа, котрі керувалися в своїх діях розумним плануванням, раціональним комплексним підходом до справ та ідей²⁷⁸.

Висвітлена тема Національно-Визвольної війни довела, що в її ході українська нація відродила свою державу й спрямувала розвиток на її утвердження, оборону здобутих завоювань, налагодження повнокровного внутрішнього життя, вирішення проблем із сусідніми державами. Драматичне відтворення в літописах цієї війни з усіма її протиріччями, здобутками і втратами, увагою до її рушіїв — людей різних станів, об'єктивно-патріотичний підхід до неї переважної більшості літописців вилилися в значний духовний здобуток: створений панорамний літературний епос, пронизаний наскрізною героїко-патріотичною ідеєю, яка мажорно звучить козацтву. Козацтво ж виразило невмирущість державотворчої ідеї та незнищенність нації.

2.6. ТЕМА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (РУЇНИ) ТА ЇЇ НАСЛІДКІВ

Розкриття даної теми в аналізованих творах, за видимої тенденційності авторів, художньо та історично об'єктивне: вони прагнуть через описи найважливіших подій, політичних і військових акцій гетьманів, кошових, полковників змалювати складний і заплутаний розвиток державного ладу в Україні. Літописці єдині в трактуванні причин розв'язання, розвитку та закінчення громадянської війни — поєднанні внутрішніх де-

структивних чинників із зовнішніми втручаннями, які сприяли розвалові і нищенню України.

Каменем спотикання для тодішніх політиків-військовиків стали кілька принципово важливих проблем, від вирішення яких залежали державна і їхні долі. Як визначив історик І. Крип'якевич, після смерті Б. Хмельницького “постала криза в проводі”, що завершилася усуненням Ю. Хмельницького від гетьманства, бо висунена його батьком твереза прагматична ідея “спадщинної монархії була свіжа і не набула собі ще популярності в широких масах. Протидіяв їй січовий устрій, в якому вибір гетьмана був атрибутом ради. Прихильниками спадщинного гетьманства були тільки найближчі приятелі родини Хмельницьких і деякі далекозорі одиниці, які передбачали внутрішнє заміщення, що мусило прийти при елекційній системі. Може передсмертний заповіт старого гетьмана знайшов би загальне признание, якби Юрій Хмельницький був визначною індивідуальністю і якби була надія, що він стане продовжувати велике володіння батька”²⁷⁹.

Другою важливою проблемою були непевні взаємини з Московією, котра розпочала втручання у внутрішні справи України, чим викликала незадоволення серед значної частини старшини. Враховуючи дану ситуацію, польський уряд активізував дипломатичну діяльність, спрямовану на розрив українсько-московської угоди, зближення Московії з Річчю Посполитою. Дані заходи значно ускладнили як внутрішню політичну обстановку, так і міжнародне становище України, котрій реально загрожувала інтервенція з боку обох сусідніх держав-суперниць і претенденток на вирішальний вплив на неї.

Наступною проблемою було суперництво серед самої старшини в боротьбі за гетьманську булаву. Кожен

²⁷⁸ Рибчин І. Динаміка українського козацтва. — С. 93-94.

²⁷⁹ Крип'якевич І. Історія України. — С. 202.

явний і гіпотетичний претендент шукав підтримки як у козацтва, так і чужинців, що сприяло поширенню їхніх впливів на процес внутрішнього протиборства, а через нього на маси, прихильні до особи конкретного кандидата. Багато з них добивалися тимчасового урядування за рахунок інтересів держави, чим руйнували крихкі її основи.

Вичікувальна позиція решти європейських монархів, млява дипломатична діяльність гетьманів, перевага в їх програмах станovo-мілітарних інтересів, недооцінка Запорізької Січі — далеко не всі проблеми, котрі вимагали негайного вирішення.

Явне протиборство реєстровиків із січовиками за повноправну владу, за тип суспільного устрою стало визначальною причиною громадянської війни.

Літописці прагнуть описати дану тему різнобічно, аргументувати власне розуміння її ходу і одночасно висловити своє ставлення до героя розповіді. У їх підході до постатей “змінників” цареві надто багато акцентів вірнопідданства, котрі подеколи виходять за рамки моралі та етики, тому викликають сумнів щодо їхньої широти. Вони, швидше, є літературними штампами, своєрідною літературною езопівською мовою для тих літописців, які чітко стояли на самостійницьких державних позиціях, і переконаннями, вірою у власну правдивість, наприклад для москофіла, автора літопису Дворецьких.

Обрання гетьманом Івана Виговського викликало суперечну реакцію серед старшини. Автор літопису Дворецьких переконує, що новий володар є “лядзького духу”, “всей Україні ізводитель і згубца”²⁸⁰. М’якше, але підкреслюючи не тільки “хитрість”²⁸¹ гетьмана, “підкуп” ним боярина Хитрова²⁸², а й прагнення знай-

ти порозуміння з царем²⁸³, оповідають інші літописці; їх описи діяльності гетьмана яко володаря, окремі штрихи і натяки на реакцію царського уряду з приводу політики І. Виговського свідчать, що цар не змирився із непокірністю козаків до його вимог, тому вирішив *призначити* гетьманом свого ставленика: спочатку Силку, а згодом Безпалого, Іскру, бо надто виразна конфронтація М. Пушкаря, його самолюбиве прагнення за будь-яку ціну здобути гетьманську булаву, котре викликало обурення серед старшини, не відповідали мнiршим планам в Україні. Експансивна політика московського монарха зумовила Виговського укласти мирні договори з Кримом і Польщею, використати їхні війська проти Московії, обороняючи Україну від нового угарбання.

Другою причиною нарікань і незадоволення козацької старшини політикою гетьмана було рішення сформувати *регулярне* “власне” *наймане* військо зі своїх і чужинців, розуміючи, що в міжусобній війні, котру розв’язали М. Пушкар і цар, козацтво не може відіграти роль сильного карального меча²⁸⁴. Війна Виговського з Пушкарем фактично переросла в українсько-московську, бо, коли гетьман “вірного государева слугу гонил, воевал і убил”²⁸⁵, то на Лівобережжя вторгнулися царські війська під командуванням князя Г. Ромодановського²⁸⁶. Об’єднавшись із прикордонними полками І. Безпалого, запорізьцями Я. Барабаша, вони, тероризуючи місцеве населення, спалюючи міста (Лубни, Пирятин, Чорнухи, Горошин та ін.), спробували здійснити державний переворот.

Що ця акція була спланована в Кремлі, свідчить факт підтримки інвазії Ромодановського київським воєводою

²⁸⁰ Літопис Дворецьких. — С. 229.

²⁸¹ Симоновський П. Короткий опис... — С. 83.

²⁸² Короткий опис Малоросії. — С. 250.

²⁸³ Короткий літопис Малої Росії. — С. 57-58.

²⁸⁴ Там само. — С. 59.

²⁸⁵ Лизогубівський літопис. — С. 18.

²⁸⁶ Короткий літопис Малої Росії. — С. 65.

В. Шереметєвим, який розбив козацькі полки Д. Виговського і М. Яненка під Києвом, бо Данило “бил весел”²⁸⁷. Воеводі в Скавицькій битві допомагав київський полковник Василь Дворецький, літописець, котрий “заедно з воеводами бил” і “з царськими людми завше ізмінников, ходячи, воевал”²⁸⁸. Кияни, які підтримали гетьмана Виговського у війні проти нового загарбника, зазнали геноциду від московитів: окрім тисяч знищених людей, вони й “город Киев спалили весь”²⁸⁹.

Розпочата царем війна проти України засвідчила, що гетьман мусить шукати надійних спільників для боротьби проти нового загарбника. Маючи таких визначних політиків і дипломатів, як Ю. Немирич, П. Верещака, Сулима, підтримку з боку правобічних полковників, він укладає з Польщею Гадяцьку угоду, згідно якої Україна визнавалася суверенною державою — Руським князівством — під покровительством короля. Цей договір полегшував налагодження добросусідських взаємин із Кримом. У маніфесті до свого і європейських народів з приводу Гадяцької угоди І. Виговський підкреслює причини: “Ми, все Військо Запорізьке, заявляємо і свідчимо перед Богом і всім світом”, що “цар не виправдав надій України, не давав їй допомоги проти ворогів, умовлявся з Польщею про поневолення козаків, наказав ставити фортецю в Києві, щоб держати наряд в ярмі; царські воеводи відмовляли гетьманові почестей, підтримували бунти, нищили край, фальшиво інформували царя про події в Україні. Та зрада підступної Москви слідна в усьому: вона готує нам ярмо — насамперед домашньою, громадянською, військовою, тобто нашою власною зброєю, без ніякої вини нашої. Все те ми виявили для нашої невинності, а тепер примушені підняти законну оборону та вдатися до

²⁸⁷ Чернігівський літопис. — С. 63.

²⁸⁸ Літопис Дворецьких. — С. 229.

²⁸⁹ Чернігівський літопис. — С. 63.

сусідів з проханням про допомогу для своєї свободи. Не в нас лежить причина війни, що розгорілася”²⁹⁰.

Як би не ганьбили І. Виговського сучасники і нащадки, літописці підкреслюють героїчну велич перемоги гетьмана над московитами у битві під Конотопом, в якій він “Москву всю збил”²⁹¹, “російського війська до нісколько тисяч потеряно”²⁹², “ще ніколи не гинула така кількість значних і думних бояр, як тепер: триста і кількадесят”²⁹³. У всіх суперечках із царськими урядовцями гетьман завжди покликався на Березневі статті Б. Хмельницького та Гадяцьку угоду як документи, що відбивають державну самостійність України, визнають гетьманів повноправними володарями.

Промосковська партія козацької старшини, об’єднавши власні зусилля з царем, домоглася зрадою і підступністю, пошуками булави Г. Цюцюрою, заново обрати гетьманом Ю. Хмельницького. І. Виговський “Юрасю булаву отдал”, “Немирича чернь на штуки розсікла і Верещаку і Сулиму, которії пактов Гадяцьких в Варшаві достали”²⁹⁴.

Описи розправи над прихильниками І. Виговського, маючи натуралістичний вираз, зображені як страшна розв’язка після кульмінаційного тріумфу — Конотопської перемоги, що гарантувала зміцнення державності, наведення дисципліни у війську. Якщо козацькі літописці, звинувачуючи гетьмана в “зраді”, пом’якшують трагічні картини розправ використанням образів-кодів: “ляхов вибили”, Немирича “мужик стял косяю”²⁹⁵, його “чернь на штуки розсікла”²⁹⁶, то Я. Єрлич

²⁹⁰ Крип’якевич І. Історія України. — С. 208.

²⁹¹ Чернігівський літопис. — С. 64.

²⁹² Симоновський П. Короткий опис... — С. 84.

²⁹³ Єрлич Й. Літописець, або Кройнічка. — С. 234.

²⁹⁴ Лизогубівський літопис. — С. 19.

²⁹⁵ Чернігівський літопис. — С. 64.

²⁹⁶ Лизогубівський літопис. — С. 19; Короткий опис Малої Росії. — С. 255.

створює трагічні картини, спрямовані на засудження братовбивчої жорстокості, викриття царської тиранії над українцями. Ю. Хмельницький в змалюванні Єрлича виступає не тільки маріонетковим володарем, але і особою, позбавленою рицарської самоповаги. Він здійснює свій перший бойовий похід на столицю Чигирин, у якій перебувала дружина Виговського, і на тамтешній замок, де їх “тиждень здобував штурмом”²⁹⁷.

Катами українців зображені воєвода Шереметєв, цар і його опричники. Полоненого Данила Виговського привезли до Москви, де за наказом царя “його тиранськи мордували і нечуваним мукам піддавали, тобто паси з плечей дерли, за нігті, як на ногах, так і на руках, залізні спиці забивали, а потім жили під колінами перерізали й обценьками, так само і з рук; згодом наказав очі свердлом висвердлити й вуха, а, оскільки цього було мало, наказав у ті дири, в очні та вушні, розтопленого срібла налити, а труп назад зрайдцям королівським, козакам, до Хмельниченка і до дружини його відіслати, (оскільки) за ним рідна сестра Хмельниченкова була”²⁹⁸. Створений образ царя-ката надає оповіданню зловіщого передчуття такої ж долі для всієї України, поглиблює розуміння трагічності долі національних героїв, викликає обурення та гнів, спрямовані проти нового хижака.

Подальший висновок Єрлича виступає надзвичайно цінним історичним свідченням загальної ненависті до козацтва, українців, справжніх патріотів і героїв з боку як московитів, так і поляків та їх ландскнехтів — українських зрадників. Він щиросердно бажає: “Дай же, Пане Боже, щоб і кожному зрайдці така нагорода була; яка міра, так їм відміряно”, бо під час Національно-Визвольної війни Д. Виговський “і Люблін обдер і вніщо обернув, і жидів більше п’яти тисяч вирубав, окрім

²⁹⁷ *Єрлич Й.* Літописець, або Кройнічка. — С. 235.

²⁹⁸ Там само. — С. 236-237.

християн, і їх будинки попалив зі своєю ватагою розбійницькою, хлопською, козацькою”²⁹⁹. Розуміючи державницьке спрямування політики І. Виговського, літописець радіє, коли довідався про його усунення від влади: “А то тобі пиха наробила лиха”³⁰⁰. Але це прислів’я адресоване через образ гетьмана всьому козацтву, яке, на думку автора, перемігши поляків, до ладу не дійде.

У цьому емоційно напруженому оповіданні маємо змогу переконатися, що в ненависті до святої справи наших предків спільниками та однодумцями були як цар-тиран, так і шляхетський письменник-ідеолог, образи яких зливаються в один. Достоту, “правда — панська”, позбавлена гуманізму, про який чимало мовиться з боку шляхетських ідеологів.

Такий різнобічно розлогий аналіз доби гетьманського правління І. Виговського дає літописцям змогу зробити узагальнюючі висновки, що, незважаючи на серйозну загрозу, яка нависла над Україною з боку Московії, козацька старшина чітко розмежувалася на два протилежні табори — полонофілів і москвофілів, котрі в розв’язаній міжособній боротьбі, знищуючи себе, полегшують наступ на Україну царській репресивній владі. В оповіданнях змальовуються два трагічні образи — України та козака, терзаних і топтаних своїми й чужинцями через їх нерозважливість. Надавши творам високої психологічної експресивності, літописці надалі підтримують його відтворенням динаміки майже калейдоскопічних подій, які поглиблювали громадянську війну.

У відтворенні доби гетьманування Ю. Хмельницького описуються найважливіші факти з його політичної кар’єри, які мають виразний воїнський зміст: опускається розповідь про укладений ним з царем Переяс-

²⁹⁹ *Єрлич Й.* Літописець, або Кройнічка. — С. 236-237.

³⁰⁰ Там само. — С. 239.

лавський договір 1659 р., котрий не приніс бажаних результатів Україні. Літописці розуміють, що Ю. Хмельницький ще досить молодий і недосвідчений гетьман, що він служив символом для України, тому його хитання між царем і королем, залучення на свій бік кримських татар, з якими розплачувався людьми з “Канева і Корсуня з хоторами, допомагаючи їм зібрати його”³⁰¹, описують досить спокійно, без проклять і зайвих докорів, як це бачимо в розповідях про І. Виговського. Відчувається людське співчуття до нього, зла доля якого звела у герці зі своїми рідними І. Виговським, Я. Сомком, котрий також виступає символом трагедії України в громадянській війні. З іншого боку, в цю добу увиразнилися посягання Польщі та Московії на Україну; помітне поміж ними порозуміння в даному питанні, про що козаки добре знали. Хоча цар і король поспішили визнати гетьманом Ю. Хмельницького, але жоден з них йому не довіряв. Така ситуація породила взаємоозлобленість між усіма. Описувані події та історичні діячі відзначаються особливою жорстокістю, великими втратами: кожен поспішав якнайшвидше за будь-який рахунок добитися свого. Ю. Хмельницькому приходить на допомогу І. Сірко із січовиками, допомігши завоювати Чигирин як столицю для всієї України³⁰². Оскільки Україна в цей час уже чітко розділилася на два протилежні табори за зовнішньою орієнтацією: Правобережжя з потужною державотворчою старшиною з когорти Б. Хмельницького — на Польщу, та Лівобережжя із молодими й енергійними діячами, котрі більше дбали про особисте збагачення, ніж про державність, — на Московію³⁰³, то молодому гетьманові треба було докладати багато зусиль, аби не дати ворогам розірвати Україну, чого настирливо добивався цар,

³⁰¹ *Єрлич Й.* Літописець, або Кройнічка. — С. 255.

³⁰² Короткий опис Малоросії. — С. 256.

³⁰³ *Крип'якевич І.* Історія України. — С. 210-214.

втягуючи лівобережців в орбіту власних розрахунків. Вої військ Ю. Хмельницького то з поляками, то з московитами зображені ніби попередження останнім, що ще козацтво й Україна “мають порох у порохівницях”. Гетьманська рада, маневруючи поміж двома агресорами, вирішила зіштовхнути їх між собою, щоб таким чином полегшити власне становище, викроїти час для наведення порядку у власних внутрішніх справах. Проте, що гетьманський уряд посилено шукав виходу з кризи, свідчать літописці. Автори більшості творів Я. Сомка зараховують до супротивника Ю. Хмельницького³⁰⁴, як вірного москвофіла. Він вигнав із Лівобережжя польські війська Любомирського³⁰⁵, відомстивши за поразку під Чудновим у 1660 р.; разом із Ромдановським розбив козацько-польсько-татарські війська Юрія під Переяславом, Ірклієвим³⁰⁶. Сомко зображений особою, що прагне й добивається за допомогою московитів можливості стати повноправним усеукраїнським гетьманом. Хоча автор літопису Дворецьких вважає, що “Яким Сомко, намовившись з Хмельницьким, з своїм покровним, самовласне учинився на Задніпру гетьманом, якоби, царським. А потом з своєю старшиною послали із ради Козельської до короля, обещуючи ему своїми шаблями Україну в моц отдать. А потом той лист кроль цару до столиці отослав, об'ясняючи Сомкову к себi зичливість і вірність і за тоє їх Войсько Запорозьское погубило”³⁰⁷.

Ю. Хмельницький змушений діяти енергійно, спонукуваний військово-дипломатичною експансією сусідніх монархів, прагненням старшини навести лад у державі, оскільки значно зросла занархізованість частини козацт-

³⁰⁴ Лизогубівський літопис. — С. 20.

³⁰⁵ *Єрлич Й.* Літописець, або Кройнічка. — С. 243.

³⁰⁶ Лизогубівський літопис. — С. 20-21; Короткий літопис Малої Росії. — С. 75-76.

³⁰⁷ Літопис Дворецьких. — С. 230.

ва: на Волині “збойці-козаки” “від села до села ходячи, палили, людей невинних (шляхту. — М. К.) ловили, мордували, різним мукам піддавали, гумна випорожнюючи, збіжжя на Україну до Білої Церкви вивозили”³⁰⁸. Шляхта вимушена була масово тікати за Стир: у кого були добрі коні, то з тими Пан Бог був³⁰⁹. Щоб упоратися з нагальною потребою об’єднання внутрішніх сил, гетьман обрав пропольську орієнтацію. Він здійснює каральні експедиції обома боками Дніпра, щоб нейтралізувати промосковські осередки, “хотячи от его царського пресвітлого величества подбить под ляхи і оторвать край Задніпрський з-под Москви”³¹⁰, одержує над ними перемогу під Бужином, про яку літописці не згадують.

Зате про Чуднівську битву розповідають досить щедро. Причиною є не тільки поразка московсько-козацьких військ на Волині, які йшли “воювати Польщу” за наказом царя, але й вдячний матеріал для розкриття суперечностей між усіма учасниками. З одного боку, в описаному протиборстві між Польщею та Московією літописці мають нагоду підкреслити їхню настирливість і підступність у прагненні підкорити всю Україну. З іншого — козацтво зацікавлене, щоб позбутися хоча б одного супротивника, тому допомагає Польщі як менш небезпечній. По-третє (і це досить вагомо!) письменники підкреслюють, що московитам потрібна Україна без козаків. Воєвода Шереметев, перебуваючи в облозі, не міг вибачити собі того, що збуривши Польщу спільним з козаками походом, у якому він мріяв “самого короля в полон взять, а Краков облегли”³¹¹, але через зневажливе ставлення до козаків (“познавши, что напрасно с гетманом порознился”³¹²) зазнав такої ганьби. У ній

³⁰⁸ *Єрлич Й.* Літописець, або Кроїнічка. — С. 241.

³⁰⁹ Там само. — С. 240-241.

³¹⁰ Літопис Дворецьких. — С. 230.

³¹¹ Короткий опис Малоросії. — С. 256.

³¹² Там само. — С. 257.

він звинувачує не себе, а козаків і тому в пропонуваному полякам договорі на перемир’я “утрактовал”, “чтоб козаков, при нем сущих, видать татарам, войско російское с Киева выведши, ляхов туда впустити”³¹³. А, щоб супротивники переконалися в його щирості, то московити “уже начали татарам за хліб, за соль, за воду козаков отдавать”³¹⁴.

Ця ненависна зневага з боку московської влади до козацтва підштовхнула їх правовірного переяславського полковника Г. Цюцюру покинути військо Шереметєва і “с потерянiєм войска своего, сквозь татар”³¹⁵ пробиватися до Ю. Хмельницького; вона була застереженням, що Москва за рахунок України й козацтва буде вирішувати свої справи не лише з Польщею, але й з усіма її супротивниками. Оповідання про битви під Чудновим і Слободищами мають глибокий підтекст, трагічний зміст, підкреслюють патріотичні почуття авторів, які через різні самоцензурні перешкоди все-таки висловлювали власну незгоду з методами царської політики в Україні. По-четверте, поведінка гетьмана і його оточення, які не слухали порад І. Виговського раз і назавжди порвати з Московією, під час цієї кампанії засвідчили їх невпевненість у собі, нерішучість у підстоюванні власних планів, тому “нова польсько-українська згода пішла і тепер по лінії половичного полагдження, пішла не щиро і була тільки новим звеном дальших непорозумін”³¹⁶, бо польському урядові було нігідніше мати справу з Ю. Хмельницьким, аніж із І. Виговським³¹⁷.

³¹³ Короткий опис Малоросії. — С. 257.

³¹⁴ Там само.

³¹⁵ Там само.

³¹⁶ *Герасимчук В.* Чуднівська кампанія 1660 р.: Угода з козаками під Слободищами // ЗНТШ, 1913. — Т. СХІV. — С. 77.

³¹⁷ Там само. — С. 79-80.

По-п'яте, автори переконані, що коли поляки у власних розрахунках щодо української політики раді затримати при владі недосвідченого Ю. Хмельницького, то московити висувують енергійного Я. Сомка, його “покривного”. Таким чином, літописці підкреслюють, що вороги України будуть її нищити нашими руками, використовуючи для цього прорахунки, вади і хиби гетьманів, нацьковувати їх одного на іншого. Власне, коли цю політику зрозумів Ю. Хмельницький і побачив свою безсилість, то відмовився від булави й “чернцом зостал, в покуту удався, хочачи свою злост ізмінит”³¹⁸.

Літописні оповідання про гетьманування Ю. Хмельницького реалістично відтворюють процес поглиблення громадянської війни, зорієнтованого розколу на Лівобережну Україну, як відповідні зони впливу Московії та Польщі. Вони — емоційно напружені, хоча передають виразні ознаки розгубленості, втоми, недосвідченості гетьмана, старшини, козацтва. Але, попри всі трагічні колізії, виступ на політичну арену такої дієвої постаті як Я. Сомко, передається обнадійливо. Акцентування уваги на тому, що біда нації пов'язана з розгортанням боротьби за владу під чужою опікою, котра червоною ниткою проходить через цю добу, має свідому мету: підкреслити, що допоки українці не подолають у собі рецидиви самонедовіри, наївності, доти вони не подолають її. Чим більше претенденти на булаву орієнтуються на чужинців, тим трагічнішою постає доля держави. Прагнення виставити себе як найвідданішого прихильника обраного покровителя, штовхає ніжинського полковника В. Золотаренка зводити наклеп на Сомка перед царем, через що “оба в підозрінії стали”³¹⁹, а обраний гетьманом “самими” запорізьцями І. Брюховецький, знищивши обидвох, завоював таким чином собі прихильність московського монарха.

³¹⁸ Літопис Дворецьких. — С. 230.

³¹⁹ Короткий опис Малоросії. — С. 260.

Така нерозумна тактика боротьби за гетьманську булаву полегшила урядам Польщі та Московії втручання й нав'язування своїх умов претендентам, Україні, застала обраних гетьманів вірою і правдою-неправдою служити їм, жорстоко розправлятися зі своїм народом, який часто був проти цих обранців. І. Брюховецький, підбиваючи під своє управління Лівобережжя, “ходил под Кременчук і оний спалил”³²⁰. П. Тетеря, щоб зміцнити власні позиції, під час королівського походу на Глухів допомагав польському воєводі С. Чарнецькому (“т. є. малороссіянину і по вірі православному”³²¹) у знищенні міста Салтикова Дивиця, в якому “єдних вирубали, других в плін отдали татарам”³²². Побоюючись, аби не втратити гетьманство, Тетеря на угоду шляхті і жидам “веліл розстрілять І. Виговського”³²³, “оклеветал свого шурина, бившаго гетьмана, Юрія Хмельницького і митрополита ківського Іосифа Тукальського і Гуляницького к королю, которих тогдаж на заточеніє в другій город Малборг заслано”³²⁴. Вершиною жорстокості гетьмана до своїх супротивників була розправа над паволоцьким полковником І. Поповичем, описана Єрличем: Тетеря наказав, аби після накладеного тавра розпеченою цеглою або каменем віддали катові, “якого кат куди тягнув, то гетьман Тетеря не допускав жодного зрайдця до нього, а потім наказав катові розпечену шину до боку прикласти, а далі й катові наказав відійти, а сам гетьман, узявши каламар і папір, допитував зрайдцю, хто його на те спрямував, чи сам до того додумався, кого ще з полковників і сотників закликав (до повстання. — М. К.); ...йому згодом наказано руки і ноги повідрубувати”³²⁵.

³²⁰ Короткий опис Малоросії. — С. 262.

³²¹ Лизогубівський літопис. — С. 22.

³²² Короткий опис Малоросії. — С. 262.

³²³ Лизогубівський літопис. — С. 22.

³²⁴ Короткий опис Малоросії. — С. 263.

вати, якого тулуб лежав на пляцу (ще) кілька годин, а пізніше його спалено”³²⁵.

Моральна і політична деградація, що притаманна цим гетьманам, засуджувалася, як видно з літописів, сучасниками, хоча ці осуди були настільки мізерними і протирічними, що вони не відіграли належної ролі. Коли герой оборони Глухова у 1664 р. київський полковник В. Дворецький з розпачем і переконаністю стверджує, що “Нікгда, поки світ стоїт, ляхом не треба вірити”, бо ті переконані, що “Покол світ на землі стоїт, потол русин ляхові не будет братом”³²⁶, то треба, вірячи його словам, пам’ятати, що автор ратує за безмежну довіру й співпрацю з московитами. Єрлич, навпаки, проклинає. Жорстокості Тетері й Чарнецького на Правобережжі не знали меж; вони спонукали до повстання навіть власних дейнек, об’єднаних із міщанами Ставищ, до заклику ними на допомогу І. Брюховецького. Єзуїтство українців Тетері і Чарнецького з метою догодити Польщі зображується козацькими літописцями національною зрадою й ганьбою, а Єрличем — подвигом і героїзмом заради її порятунку. Ця антитеза також супроводжуватиме дану тему до кінця, підкреслюючи причини національної катастрофи, викликаючи в людей ненависть до зрадників і відступників, допомагаючи позбутися цієї ганебної риси, застерігаючи козацтво від мізерності та мерзенності у ставленні до патріотичних обов’язків.

Навіть І. Богун за те, що попереджав глухівську залогу про диверсії, чим спричинився до загибелі значної кількості польських вояків, бо вирішив виступити проти короля, був розстріляний “як здрайця”³²⁷. Розподіл України настільки поглибився, що спроби Брюховецького підкорити Правобережжя викликали спа-

³²⁵ Єрлич Й. Літописець, або Кройнічка. — С. 266.

³²⁶ Літопис Дворецьких. — С. 231.

³²⁷ Єрлич Й. Літописець, або Кройнічка. — С. 274.

*Троїцький собор
Густинського
монастиря*

*Цудинок Якова Лизогуба
у Чернігові*

Замок у Поморянах

*Церква
св. Параскеви у Плугові*

лах отаманщини: на зміну Тетері себе гетьманами “проголошують” Опара, Децик. Міжусобна боротьба посприяла посиленню нападів на Україну різних татарських орд, які безборонно знищували міста аж до Галичини, набирали полонених; поновленню репресій поляків на Правобережжі, які проводилися катами Чарнецьким і Маховським. Не відставали від них і московити: “Москва з Києва вночі напавши на залогу козацьку, вирубала тих, що були в замочку Бугайовському перед переходом до Білої Церкви залишені числом 200 осіб, яких до голови перебито”³²⁸. Літописці підкреслюють, що, окрім поляків, московитів, татар своїх людей тероризують і грабують створені з дейнек і татар банди, які просуваються майже всім Правобережжям.

Доведена до руїни Україна вимагала сильної гетьманської влади. Але укладена в 1667 р. між Польщею та Московією Андрусівська угода про розподіл між ними України ускладнила ситуацію, оприлюднила фальш цих держав, які прагнули руками українців, обдурюючи їх, тримати одна одну в напрузі. Заклик січовиків до повстання проти обох монархів, повстання отямленого Брюховецького та повстання проти нього на Лівобережжі; походи туди П. Дорошенка для підтримки повстанців і його перемоги над поляками, підтримка правобічного гетьмана січовиками, очоленими І. Сірком, засвідчують про новий обнадійливий сплеск національно-визвольного руху, який міг не лише зупинити громадянську війну, але й зміцнити Україну.

Літописці симпатизують гетьманові П. Дорошенкові, намагаються розповісти про всю складну й суперечливу його діяльність, спрямовану на зміцнення своєї влади, наведення порядку, дисципліни на Правобережжі, очищення його від поляків. Навчений досвідом Опари і попередників, страчених у Варшаві через те, що симпатизували туркам або московитам й були підступно

³²⁸ Єрлич Й. Літописець, або Кройнічка. — С. 267.

видані султаном королеві³²⁹, гетьман розраховував на внутрішні сили, об'єднані довкола нього, та татар. Він знає антипольську упередженість І. Брюховецького, цінує його перемоги проти Яблоновського, але й розуміє, що м'яка позиція останнього проти московитів згубить усі завоювання, тому “укорял чрез письма”, що допущені ним воєводи із залогами можуть легко впустити на Лівобережжя поляків після Андрусівської угоди й вся Україна знову буде загарбана, а “увольнений де народ, от польської роботи чрез мужество і кров свою свободившийся і волею Москві поклонившийся”, він (Брюховецький) “пустил еще ради тяжшого порабощенія воєводам”³³⁰.

Енергійна діяльність П. Дорошенка, підтримувана козаками Лівобережжя, увінчалася успіхом: звільненням цього краю з-під засилля московських воєвод, скиненням з гетьманства і стратою І. Брюховецького, якому “Бог отмстил” “за неповинную кров многих”³³¹.

Отамансько-анархічні настрої серед різнорангової старшини проявлялися за будь-якої нагоди. Досить було Дорошенкові відлучитися з Лівобережжя, як Д. Многогрішний, “вірний Російському Государству”³³² за підтримкою Ромодановського, який на півночі України руйнував міста, “учинен цілим гетманом”³³³. Запорізьці з партії І. Брюховецького обрали своїм гетьманом П. Суховія, прагнучи взяти під власну владу всю Україну. Ці події штовхали Дорошенка до вживання суворих заходів, до помилок.

Не бажаючи глибоко занурюватися в причини отаманщини, які були добре відомі сучасникам, літописці в гіркій та невтішній реальності шукають хоч децицію доб-

рих справ, зроблених свавільними синами Батьківщини. Вони переконані, що Дорошенко зміг би сам навести лад у цій міжусобній веремії, коли б ці гетьмани не опиралися на війська сусідніх володарів. Оскільки він не хотів поглиблювати руїну України, заново принадажувати сюди супротивників, то в своїй державницькій діяльності опирався на наймане військо, січовиків І. Сірка, кримських татар і вперто гасив розгнuzданість старшини. Лише тоді, коли побачив, що Московія й Польща через своїх ставлеників Многогрішного, Самойловича й Ханенка, запорізьців Суховія та Ю. Хмельницького майже згуртувалися проти нього, попросив протекторату в Туреччині, зацікавленої в недопусканні зростання могутності ні першої, ні другої.

Варта уваги ситуація, що склалася після даного факту. Авторі творів передають її, швидше всього, за інерцією, без глибокого осмислення подій. З одного боку, всім набридла безглузда внутрішня війна, постійні гетьманські перевороти, зради, втручання в їхні справи поляків, московитів, татар. Усі сподівалися на силу Дорошенка, але до його тверезого голосу не прислухалися. Коли ж він закликав на допомогу турків, то це багатьом не сподобалося, навіть Я. Єрлич дорікає, що «зрайця нецнотливий Дорошенко, Пана Бога не побоявся, турчинові Україну до послушенства піддавши»³³⁴. Уся причина в тому, що козацька старшина і пишалася, і ще більше боялася сили волі П. Дорошенка. Власне, цінуючи її, турки, маючи свої розрахунки, спрямовані проти Польщі, погодилися допомогти гетьманові, а поляки, в свою чергу, шукали з ним порозуміння, враховуючи турецький фактор³³⁵. Вимога від поляків Україні статусу на Гадяцьких пунктах³³⁶, уперта війна

³²⁹ Єрлич Й. Літописець, або Кройнічка. — С. 286.

³³⁰ Короткий опис Малоросії. — С. 267-268.

³³¹ Там само. — С. 269.

³³² Симоновський П. Короткий опис... — С. 95.

³³³ Лизогубівський літопис. — С. 26.

³³⁴ Єрлич Й. Літописець, або Кройнічка. — С. 320-321.

³³⁵ Літопис Дворецьких. — С. 232-233; Єрлич Й. Літописець, або Кройнічка. — С. 314.

³³⁶ Єрлич Й. Літописець, або Кройнічка. — С. 324.

за звільнення Поділля, Придніпров'я давали Дорошенкові підстави триматися при владі впевнено. Але жорстоке поводження з людьми турків, наступ на нього козацько-московських військ Самойловича та Ромодановського зривали усі задуми, бо розорені на Правобережжі міста, стероризований своїми й чужинцями народ, зумисні переселення людей з Правобережжя на Лівобережжя свідчили, що громадянська війна веде до катастрофи. Щоб не допустити повного краху України, гетьман добровільно відрікається влади на користь І. Самойловича.

Зображуючи дії Д. Многогрішного, літописці відзначають його твердість характеру, яка проявилася в утвердженні своєї влади, в розгортанні й утвердженні найманого війська як її гаранта, прийнятті Глухівських статей з Московією на засадах договору Б. Хмельницького. У діях П. Суховія підкреслюються його вдалі битви з московитами, а М. Ханенка — з татарами. Ці зблиски козацької рицарськості, як і подвиги війська полковника Мурашки при облозі Ладижина³³⁷, уманців — у битві з турками нагадують кращі традиції років Національно-Визвольної війни. Вони служать гірким докором своєму часові та його військово-політичним лідерам, які штовхнули країну у вир громадянської війни. Описи руйнувань міст, сіл, примусових переселень людей, їх полон і нищення козацькими спільниками — турками, татарами, поляками і московитами — у добу гетьманства Дорошенка за логікою свого змісту також засуджують свавільство і нерозважливість усіх гетьманів, а не тільки Дорошенка, які власні наміри, амбіції, домагання вигоди поставили вище за загальнодержавні потреби. Літописці, за всієї прореєстрової тенденційності, в цих розповідях відступають від корпоративної солідарності, оцінюють події з позицій синів Батьківщини. Дана їх позиція, пронизана почут-

³³⁷ Короткий літопис Малої Росії. — С. 119-121.

тями зажури, смутку; вона надає змістові творів, описуваній темі медитативного звучання, котре покликане викликати обурення минулим, спонукати до недопускання повторення помилок предків у майбутньому. Тому епіка попередніх епох, її мажорний тон набула нової якості, в котрій переплітається високе з низьким, громадське з особистим, жертвовно-героїчне з ницим і підступним. Життя і війна висунули на арену національної історії героїв і антигероїв, доброзичливців і зумисних лиходіїв, які в театрі людського буття виступають парами: І. Виговському протистоїть Ю. Хмельницький, Ю. Хмельницькому — Я. Сомко, Я. Сомкові — І. Брюховецький, І. Брюховецькому — П. Дорошенко, П. Дорошенкові — І. Самойлович, І. Самойловичу — Ю. Хмельницький, а їм усім — заздрісні вихідці зі старшини, що і створило замкнене коло, розірвати яке прагнули видатні особистості, але не змогли, здолані посередністю, підтриманою ворожою до України взаємонависною діадою — Московією та Польщею. Так художньо переконливо, без надмірного моралізування, а користуючись засадами барокового національного характеру та художнього стилю, письменники надають епічній розповіді трагічного вираження. Характерно, що кожен гетьман-наступник повторює те помилки, то здобутки здоланого попередника, чим підкреслюються не стільки традиційність їхніх справ, скільки традиційність долі державця в Україні. А вона, як бачимо, — трагічна й приречена на випробування безглуздістю.

Як зображують літописці, І. Самойлович, прагнучи об'єднати всю Україну під свій регімент, об'єднавши для цього власні зусилля з московськими прагненнями, домігся усунення з політичної арени П. Дорошенка. Найбільшими воїнськими досягненнями цього гетьмана були Чигиринські битви. Падіння гетьманської столиці — опори і символу державотворчих традицій козацтва, як казав П. Дорошенко, — з її потужною фор-

тецею зображене ніби передбаченням долі самого Самойловича.

Детальні описи Чигиринських битв 1677-1678 рр., в яких проявляли великі зусилля і героїзм усі війська воюючих супротивників, набувають епічного звучання в зображенні братовбивства козаків Ю. Хмельницького та І. Самойловича. Братовбивче нищення українців у результаті громадянської війни під стінами столичного Чигирина, звідки розпочалася громадянська війна, а перед нею Національно-Визвольна, тут і завершилася страшною і сумною картиною, котра звучить як реквієм козацькій звитязі і... нерозважливості послідовників Б. Хмельницького: у Чигирині “козаков знову турки осилили і урон великий козацькому і великоросійському войску зділав, з обозу свого козаков вигнали і подкопом Чигирин взяли”³³⁸.

Недолюблення літописцями І. Самойловича — на поверхні їхніх творів. Воно зумовлене самим гетьманом, який, утверджуючись при владі, надто дорого для України її здобув, покладаючись на Москву та облесливу старшину, яка підступно розправилася з його попередником Д. Многогрішним. Але зруйнування Чигирина, відмова московитів від допомоги у захисті Правобережжя, укладання ними з Польщею вічного миру, прагнення гетьмана встановити міцну владу, покінчити з громадянською війною, взяти під контроль Запорізьку Січ привели його до ідеї монархічного суспільства³³⁹, котру він настійно впроваджував у життя. І. Самойлович, враховуючи конкретну внутрішню й зовнішню ситуацію, не афішуючи, продовжує політику П. Дорошенка в орієнтації на Туреччину та Крим, як найвигіднішу для України в його час, про що так детально описала старшина в своєму доносі на нього³⁴⁰.

П. Симоновський у розповідях про доноси на цього гетьмана стародубського полковника Рославця, ніжинського протопопа С. Адамовича робить узагальнення про ще одну національну біду, породжену міжкозацькими усобицями, яка наробила Україні багато лиха, знищила найкращих її синів підступним ремеслом зрадників і задрісників, підтримуваних урядом Москви. Письменник з гіркотою пише: “Испепиливающая у Малороссіян от древности непостоянства і ненависті іскра еще і до тих пор не угасла. Только что Самойлович подтвержден Гетьманом, то... вщали на его доноси”³⁴¹.

Аристократизм І. Самойловича та його оточення, ведення до певної міри незалежницької політики, узаконеної ним договором з Московією на основі угоди Б. Хмельницького, сприяння ростові українського дідицтва та економічного зв'язку з Кримом і Туреччиною, не подобалися Москві, котра мусила терпіти його політику до певного часу, бо без козацтва її експансія на південь була неможливою. Це розумів і гетьман, тому прагнув надати Україні повноправних державних ознак. Він дбає про освіту, культуру, утримує упривілейоване охочекомонне військо, як опору свого володарства, упорядковує українсько-польський кордон “от Гомля по Сож-ріку до самого Рославля і поставил (там. — М. К.) по городам свої залоги, — ті землі к стародубовському полку определил”³⁴², мріючи про воз'єднання всієї України: «Бо вся тогочісна сторона Дніпра, Поділля, Волинь, Підляшшя, Підгір'я і вся Червона Русь, де стоять славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Заслав, Корець та інші, від початку існування тутешніх народів належали до російських (українських. — М. К.) монархів, і тільки сто років тому, з невеликим лишком, польське королівство ними заволоділо”³⁴³. У

³³⁸ Лизогубівський літопис. — С. 31.

³³⁹ Крип'якевич І. Історія України. — С. 223-225.

³⁴⁰ Симоновський П. Короткий опис... — С. 108-113.

³⁴¹ Симоновський П. Короткий опис... — С. 99.

³⁴² Короткий опис Малоросії. — С. 287.

³⁴³ Крип'якевич І. Історія України. — С. 225.

результаті укладання Московією миру з Польщею та утворенням “Святої Ліги” проти мусульман у 1686 р, було між ними домовлено, аби те, “что Гетьман по Сожі-ріке от’їхал от Польші і причислил полку Стародубовському, тому оп’ять по-прежнему оставаться при границах Польских”³⁴⁴. Такий “торг” Московією українськими землями глибоко обурих І. Самойловича, був супротивним його задумам і він висловився з погрозою: “Не так воно станеться, як Москва у своїх мирових умовах з поляками постановила, — зробимо так, як нам треба!”³⁴⁵

Із даної ситуації впливає логічна думка, що гетьман, знаючи невисокий полководницький хист Голіцина, безпорадність московських військ у боях з татарами й турками без козаків, міг думати про помсту царському урядові за його зрадницьку політику щодо України. І що так було, підтверджує донос на нього генеральної старшини, котра звинувачує, як і царський уряд, гетьмана в зриві походу на Крим у 1687 р. Вони, донощики, підкреслюють: “Сем’я його, Гетьманська, в нікое врем’я говорила женам особ Генеральных: “Сердит нині і великіє похвали чинить Иван мой на Москву; едва того не учинить, что учинил Иван Брюховецькій”³⁴⁶. А під час самого походу гетьман “говорил”: “Се неразумная война Московская коль нам вредительна! (підкреслення мое. — М. К.) ... не лучше ль било Москві дома в покої сидіть і своїх рубежей беречь, нежели с Кримом войну сію ненадобную заводить”³⁴⁷. Найвідвертіше з літописців пише автор Чернігівського (вид. О. Лазаревського) твору: “Самойловича, гетьмана козацького, з двома синами, взято на Сибір, що хотел зрадити Москву, а з Ордою братерство

імел”³⁴⁸. Найбільшим виявом володарського розуму гетьмана була його політика, спрямована не на обслуговування мілітарно-експансивних забаганок Москви, а творення власної держави, про що він уже відверто сказав генеральній старшині: “Когда возвратимся із Кримського походу, порадиєм лучше Малую Росію утвердить, і не так, как стоїт в прежних своїх статьях”³⁴⁹. Для досягнення даної мети гетьман розраховував, як і Б. Хмельницький, П. Дорошенко, на допомогу Криму, нищенню якого перешкоджав: закликав до дружби “с Государством Кримским”..., бо “когда б нам самопали козацькіє соединить с саблями Кримскими, сильні би били ми против всяких Монархов”³⁵⁰.

Літописні оповідання стверджують, що в особі гетьмана І. Самойловича Україна мала визначного політика, який зумів використати московські війська для свого утвердження, а згодом, переконавшись у потребі відбудувати власну державу і дбати тільки про неї, став на шлях протиборства. Його доля така ж трагічна, як і попередників, бо гетьман став черговою жертвою змов і зрадництва конкуруючої за булаву старшини, яка своїм вчинком вкотре оголила тактику борців за повнокровну незалежність, чим вельми ускладнила шлях до неї.

Автори літописів, використовуючи прийом композиційної антитези, доводять помилковість генеральної старшини реєстрового козацтва. Якщо І. Самойловичу вдалося навести на Лівобережжі спокій, упокорити бунти, анархічні повстання, що засвідчує стабільність у краї, то на Правобережжі, де польський уряд втручається в процес відновлення козацтва після П. Дорошенка й прагне взяти його під свій контроль, — продовжує панувати нестабільність. “Поставлений гетьманом” Куницький, хоча і одержав з козаками перемогу над білгородськими татарами, але, не дбаючи про них, покинув вояків серед

³⁴⁴ Симоновський П. Короткий опис... — С. 106.

³⁴⁵ Крип’якевич І. Історія України. — С. 225.

³⁴⁶ Симоновський П. Короткий опис... — С. 110.

³⁴⁷ Там само. — С. 111.

³⁴⁸ Чернігівський літопис // Архіви України. — 1989. — № 5. — С. 66.

³⁴⁹ Симоновський П. Короткий опис... — С. 111.

³⁵⁰ Там само. — С. 111.

бою “надіяся, что они, козаки, пропадут”³⁵¹. Після повернення козаків додому, вони цього гетьмана “убили”, оскільки переконалися, що польський уряд зацікавлений в їх нищенні, упокоренні. Посильний внесок у визволення Поділля зробив гетьман Могила, вигнавши звідти турків і “козаками городи осадил”³⁵². Дії цих гетьманів протиставлені діям Ю. Хмельницького та М. Яненка, котрі перед ними “город Канев атаковали і сожгли его со всіми жителями”³⁵³, а під Козельцем і Носівкою “многих людей в плін захватили”³⁵⁴. Дані акценти спрямовані на підтримку політики лівобічних гетьманів як гарантів захисту української ідеї після П. Дорошенка, зокрема нової політики І. Самойловича.

Літописці, завдяки різнобічному аналізу та зображенню складної політичної й соціальної ситуації в Україні в роки громадянської війни, підводять читачів до висновку про назрілу потребу міцної гетьманської влади, опертої на засадах монархізму; її прояви вбачають у зростанні національної козацької аристократії, практиці гетьманів оточувати себе діячами, вихідцями зі своєї родини, у намаганні підпорядкувати своїй владі запорізьців, у прагненні “самовластно владить... Малою Росією”³⁵⁵, в ігноруванні царських “грамот”, якщо вони не вигідні для них; у недопусканні змішаних шлюбів серед козацької старшини, у забороні ходу в Україні дешевих царських мідних грошей³⁵⁶, які підривали її економіку; у постійних претензіях на повновласність в усій Україні; у доріканні московитам, що “не саблю нас взяли”³⁵⁷; у введенні таких податків, які сприяли

зміцненню гетьманського уряду; в увазі до кордонів і намірах возз’єднати всі наші землі під однією булавою; у відстоюванні національних правових, господарських, суспільних, звичаєвих і соціальних традицій і норм. Усі ці якості мають прогресивне значення, вони спрямовані на забезпечення державотворчого процесу. Республіканські ідеї, втілювані запорізьцями, П. Дорошенком, не засуджуються, але в горнилі міжусобної війни вони були не дієвими, тому промонархічні настрої окремих гетьманів, внутрішня практика сусідів викликали симпатії. Козацька старшина зорієнтувалася, що за допомогою лише “козацьких хлібів” і монаршої платні вона ніколи не буде багатою, впливовою, тому, зберігаючи вірність становій традиції, ретельно дбала про утвердження засад аристократичного ладу. В гонитві за прибутками, впливами, посадами забувала про основу цього ладу — сувору ієрархічну підпорядкованість і дисципліну, тому опускалася до практики анархізму, добре відомої з традицій польської шляхти, нешляхетних прийомів і методів боротьби, чим руйнувала як власні, так і державобудівні соціально-політичні засади, кидаючи країну в прірву руїни.

З цього погляду літописці створюють оповідання, в яких поглиблена тема громадянської війни підтемою суспільно-філософського світогляду її діячів. У них виразно відтворене змагання та переплетіння шляхетсько-аристократичної ідеології, політики, світогляду з республіканською; національно-державотворчої з колоніальною; господарської з мілітарною; особистісної з державною, які виражали обличчя руїни, котрій притаманна “дивовижна і суперечлива мішанина героїзму і зради, пристрасного патріотизму і байдужості, хитрості і наївності, які творили тло гетьманської України, як це влучно зрозумів американський вчений В. Е. Д. Аллен”³⁵⁸.

³⁵¹ Лизогубівський літопис. — С. 33.

³⁵² Короткий опис Малоросії. — С. 287.

³⁵³ Симоновський П. Короткий опис... — С. 105.

³⁵⁴ Там само.

³⁵⁵ Там само. — С. 111.

³⁵⁶ Там само. — С. 114.

³⁵⁷ Там само. — С. 115.

³⁵⁸ Рибчин І. Динаміка українського козацтва. — С. 92.

Оповіді про громадянську війну, яка закінчилася в добу гетьманування І. Самойловича й призвела Україну до значної економічної та політичної руйни, завершуються доносом на цього володаря. Цей донос, як і донос на І. Виговського на її початку, становлять композиційний і літературно-психологічний прийом, що підкреслює думку про те, що значна частина генеральної старшини нічого не навчилася за тридцять років хаосу й страждань в розірваній навпіл Україні. Громадянська війна посприяла девальвації козацьких моральних цінностей у старшини, увиразнила соціальні протиріччя в стані та країні, зробила її більш уразливою для супротивників.

З літописних оповідань про громадянську війну постає тема потреби міцної гетьманської влади, здатної налагодити нормальне життя, забезпечити спокій та безпеку людей. Власне їй присвячені обширні розповіді про гетьманування Івана Мазепи. Зі змісту творів постає образ надзвичайно діяльного володаря, котрий весь час перебуває у вирі воєн, походів, зустрічей з царем. Відчутна чітка антипатія гетьмана до потенційних союзників, що вилилося в посилення татарських нападів на Слобожанщину й від неї до Карпат, загострення протистояння з ними, майже повна мовчанка про Запоріжжя. І. Мазепа діє повністю в гармонійному зв'язку з Петром І, як вірний і надійний спільник. Його занадто вірна служба цареві допомагала зростанню могутності сусідньої держави. Літописці жодним словом не обмовлюються про культурно-освітню, меценатську, господарську діяльність гетьмана, їх цікавить він як воїн-державець, тому його образ створений за законами монументального історизму: як справжній володар, він постійно в русі, динаміка якого проходить від приазовсько-чорноморських турецько-татарських міст через усю Україну на Польщу, Прибалтику. Усі бої, походи, в яких він бере участь, — переможні; вони приносять гетьманові славу і честь, повагу та визнання в козацтві, в царя, в сусідніх монархів. Він оточений ге-

нерацією славних і дієвих полковників: І. Обидовським, І. Мировичем, Я. Лизогубом, М. Миклашевським, К. Мокієвським, Боруховичем та ін., на яких сповна покладається. Його тверда владна рука, лицарська і дипломатична вмільсть, особисті людські якості притягують до себе соратників із козацтва, московської військової еліти. Успіхи Мазепи, як підкреслює П. Симоновський, досягнуті талантом і здібностями, великою енергією в діяльності, аристократичною гнучкістю й дипломатизмом. Він при королі Яні-Казимирі “ізучився чрезвычайно хорошо разных іскуств”, “он не токмо уміл хорошо танчить і їздить на лошадах, но і много профітовал в політичеських науках”³⁵⁹.

Літописці вбачають у гетьманові того володаря, який якраз і потрібен Україні: шляхетного аристократа, волюву й тверду в намірах особистість, яка нічим не поступається монархам, тому вони, зокрема П. Симоновський, автор Чернігівського літопису, досить уважні до різних деталей з його життя й кар’єри. Створений ними образ за глибиною розкриття зрідні образіві Б. Хмельницького, що підкреслює загальну до нього любов і надію суспільства. П. Симоновський, олітературнюючи образ І. Мазепи, використовує романтичну легенду польського шляхтича Пассека про його амурні взаємини з коханкою та жорстоке покарання за них: “Как скоро тот Господин узнал тоє їх тайнство, схватал его і веліл прив’язать к лошадиному хвосту і пустить в поле, лошадь же тая била козацькая... і біжала прямо степами, на Україну ж, таская за собою і бідного Мазепу, полумертва от болю і голоду. Козаки, сискав его на степу, приняли к себї, і так он между ними і ожился, послїдуя їм во многих експедициях с отлічієм от прочих ітот мала по малу в знаніє Козацькому Гетьману, а іменно, Дорошенку”³⁶⁰ дійшов.

³⁵⁹ Симоновський П. Короткий опис... — С. 116.

³⁶⁰ Там само.

П. Симоновський, як і інші літописці, переконаний, що Мазепа йшов до влади цілеспрямовано, вперто і розумно, набираючись досвіду на різних посадах, бо “по воспитанію своєму бил он человек так с умом, как і с куражем”³⁶¹. Він як “Генеральный Асаул коварной, кой по большой части под Самойловичем копал яму”³⁶². Відразу ж після обрання гетьманом у 1687 р. розправився з родиною Самойловича, його найвірнішими прихильниками, застерігаючись від старшинських змов, а “опасаясь, чтоб от беспорядочных Козацких по Україні поступок, не воспоследствовало б какого замішательства і бунту, для усмирення оних іспросил от князя Голіцина нісколько Великороссійських полков, между коими три тисячі человек ландміліції Смоленської піхоти, а тысяча конніци било, кої чрез нісколько времені стояли в Батурині, оберегая і самого Мазепу”³⁶³.

Його блискучі перемоги над татарами і турками під Кизикерменом, Таванню, Імубереком, Шинґиреем, Асламом; визначний внесок козаків Я. Лизогуба в завоюванні Азова в 1695-1696 рр., як і попередні кримські походи, дозволили правобічним козакам, очоленим Палієм, Самусем, Абазином, Іскрою, не тільки брати спільну участь у походах із реєстровиками, але і визнати І. Мазепу за “вишшаго гетмана” всієї України³⁶⁴, добитися їм повної господарської та військової самостійності на Правобережжі.

Процаристська орієнтація гетьмана викликала незадоволення в частини січовиків, які разом із татарами підтримали виступ “канцеляриста Мазепиного” Петрика проти нього в 1692-1696 рр., бо той скеровував свою політику на визволення Батьківщини з-під московської залежності, а в соціальному відношенні — з-

під влади реєстрової старшини³⁶⁵. Літописці стисло розповідають про три невдалі походи Петрика на Полтавщину, вважаючи, що гетьман правильно поступив, жорстоко придушуючи цей виступ, оскільки повстанці, з'єднавшись із татарами, “пустошили Полтавщину і Миргородчину”. Щоб надати своїм оповіданням глибокого тематичного і психологічного умотивування, підкреслити власну прогетьманську позицію, вони під 1696 р. розповідають, що приведені Петриком татари після чергової поразки “на Говтві Вечурку (Вечорку, Чурку, Вечірку. — М. К.), знатного ватага охотного, поймавши, безчеловічно мучили, і у живого серце виняв, спалили”³⁶⁶. Образ цього старшини зображений як символ жертвності нації в боротьбі за оборону Вітчизни від нападників і ворохобників, підкреслює нелюдську жорстокість татар і Петрика, який з ними з'єднався. Він виправдовує політику гетьмана в боротьбі з татарами і різними бунтівниками, закликає до її продовження і помсти, до згуртованості війська й старшини довкола нього. Зображені подальші переможні козацькі походи на татарсько-турецькі приморські міста разом із московитами, їхній героїзм звучать як справедлива відповідь на злочин татар у Говтві.

Не менші завзяття і героїзм проявляють козаки і гетьман у війнах Московії зі Швецією, походах у Польщу для підтримки царського ставленика короля Августа II, детронізованого шведським королем у 1704 р. під час шведсько-польської війни³⁶⁷.

Завойована гетьманом І. Мазепою довіра й повага у царя Петра I, його видима безвідмовна покора настіль-

³⁶¹ Симоновський П. Короткий опис... — С. 116.

³⁶² Там само.

³⁶³ Там само. — С. 116-117.

³⁶⁴ Короткий опис Малоросії. — С. 291.

³⁶⁵ Шевчук В. Політичний ідеаліст другої половини XVII століття Петро Іваненко (Петрик) і його спроба повторити чин Богдана Хмельницького // Розбудова держави, 1993. — № 5. — С. 47.

³⁶⁶ Короткий опис Малоросії. — С. 293.

³⁶⁷ Там само. — С. 298.

ки втягнули Україну в московську завойовницьку практику, що Петро I вирішив перевести козацтво на спільну з московитами “німецьку ексерцицію”. Відмова ж гетьмана підкоритися цьому прагненню, яке передбачало знищення козацтва, призвела до конфлікту між ним і царем³⁶⁸, що П. Симоновський вважає причиною “зради” “коварного Польського шляхтича”³⁶⁹. Решта літописців повідомляють про цей факт, як неочікуваний, хоча попередньо неодноразово говорили про гетьмана, як “зрадника”. Такий підхід автори використовують свідомо не лише тому, що Мазепа тримав свій задум у глибокій таємниці, пам’ятаючи про долю І. Самойловича, але й сприяв їм надати образу привабливої таємничості, котра логічно доповнювала попередню характеристику,

Якщо уважно приглянутися до літописних оповідань, які передують 1708 р., то побачимо, як письменники поступово підводять читача до позитивного сприймання рішення гетьмана. Козацтво, очолене дійсно талановитими полковниками, починаючи з 1694 р. проявляє великий героїзм і досвід у битвах з татарами і турками, у здобуванні їхніх міст-фортець з малими втратами. Вони захищали Батьківщину. Подальше втягання їх у російсько-шведську війну, втручання у внутрішні справи Польщі царським урядом, вимушене оголення півдня України для татар викликали незадоволення в усіх, в т. ч. і Мазепи. Втрати полковників І. Обидовського, Пашковського, М. Миклашевського, І. Мировича, тисяч козаків у непотрібних для України походах; податкове пограбування нашого народу на потреби війни яскраво засвідчували, що цар веде політику на поступове знищення козацтва. Примусові переведення з України найкращих церковних діячів до Московії без погодження з гетьманом, як і культурно-

³⁶⁸ Симоновський П. Короткий опис... — С. 121.

³⁶⁹ Там само.

освітніх діячів, будівництво Печерської фортеці в Києві руками і коштом козаків також були виразно спрямовані на свідомий підрив національної культури, гідності війська, гетьмана: Петро I доводив українцям, що тут він є господарем. Допомогти ж повернути Правобережжя, гетьманом якого був Мазепа, — не хотів.

Про загальне незадоволення політикою царя в Україні свідчить дане оповідання: “Как закладалась крѣпость, великое людам било воздыханіе і плач, понеже двори розметал, сади прекрасніе вирубали і жильцам велено, где хотять жить іскать. Но і самому Мазепі біла скорб не малая, понеже матір его гетманська біла ігуменією в Вознесенском панянском монастыру, шчо которий стоял бил противко самой святой брами Печерсько-лаврського монастыря — також бил упразнен і знесен на нижній Кієв, на Подол, на Житнее торжище, где церква Флора і Лавра — оная належала до тогож монастыря; а на мейсцу том устроїл по указу арсенал военній 1707 году Государ”³⁷⁰. Будівництво Печерської фортеці також свідчило, що цар може перенести театр війни зі шведами в Україну, що знову загрожувало руїною.

Українцям і козацтву, гетьманові, котрі в цю добу багато робили для відродження церков, як святинь національного духу, історичної пам’яті, відбудови зруйнованих міст і сіл, забезпечення елементарних умов для проживання людей після Руїни, заходи Петра I були свідченням брутальної зневаги їхніх законів, культури, святотатством, наругою над душею і тілом. Зверхнє і упереджене ставлення до них з боку московських військовиків, уряду, царя, за безкорисливої служби козацтва, колосальних витрат людських і матеріальних ресурсів на задоволення ненаситних завойовницьких прагнень Петра I були тими фактами, які змушували рятуватися від подальшої катастрофи. Найвлучніше охарактеризував причини війни Мазепи проти царя сам гетьман, зна-

³⁷⁰ Лизогубівський літопис. — С. 45-46.

ючи підступні наміри Петра І. У листі до польського короля С. Лещинського він запрошує його швидше об'єднати свої війська з козаками, щоб "соєдиненним оружєм умисли злия неприятельского Московского наміренія, в началі усмирить дракона, а наіпаче нині, когда начала Москва грамотами своїми простої бунтовати народ і гражданськую сочинять войну"³⁷¹.

Хоча літописці про ці біди пишуть досить обережно, занурюючи думки в підтекст, але зображені факти, події, висловлені мимохіть зауваження, репліки дають можливість прочитати їх думки, доповнити недомовлене. Взагалі, оповіді про гетьманів-борців проти Московії скомпоновані так, щоб читач знаходив у тексті тему для роздумів, спогадів, аналізу. Для цього літописці насичують зміст оповідань фактами, цифрами, запрограмовують тему, ідею, проблему, наснажують їх емоційними засобами, щоб зацікавити реципієнта для творчої пошукової праці над ним.

Письменники, знаючи про постійну опозицію до гетьмана з боку незадоволеної його політикою старшини, також формально й сухо повідомляють про знищення ним донощиків В. Кочубея та І. Іскри, які продовжили злу традицію часів громадянської війни. Спокійно-діловий тон їх повідомлень, порівнюючи з документальними даними доносу генеральної старшини на І. Самойловича, швидше покликаний підкреслити цей факт, як давню злу традицію, ніж висловити співчуття потерпілим. Якщо П. Симоновський стверджує, що донощики повідомили цареві про зносини гетьмана з королем С. Лещинським³⁷², то інші акцентують на "зрадництві" і наказові царя стратити донощиків, бо "їх повістям не вірив"³⁷³ і що Мазепа виконав вирок "про-

³⁷¹ Симоновський П. Короткий опис... — С. 158.

³⁷² Там само. — С. 121.

³⁷³ Чернігівський літопис // Киевская старина. 1890. — Т. XXIX. — С. 93.

тиву совісті своєю"³⁷⁴, що та інформація була "будто неправда їх і неправая посяжка на него"³⁷⁵. Розгортання даного сюжету в оповіданнях про гетьманування І. Мазепи та його перехід на бік шведів дає відповідь на це питання: він мусив так поступити, щоб запобігти зрадництву інших під час вирішальної акції, не допустити до її провалу, хоча, можливо, в душі і не бажав такої розв'язки³⁷⁶.

Та найважливішим аргументом на користь гіпотези про давню підготовку Мазепою розриву з Московією є його взаємини з правобічним полковником Семеном Палієм. В оповіданнях про відродження та дії тамтешнього козацтва С. Палій зображений справжнім талановитим полководцем, національним героєм, гідним величі Мазепи. Його блискучі перемоги над татарами і поляками, активна колонізаційна політика з односторонніми Самусем, Абазином, Іскрою посприяли швидкому заселенню Правобережжя втікачами з Волині, Галичини, Лівобережжя, Поділля. Фастівський полковник, по суті, став господарем цього краю³⁷⁷. Ці всі полковники визнали Мазепу гетьманом і Правобережної України. Самусь віддав йому "гетманство своє і клейноти", а сам "полковниковал в Бугославі"³⁷⁸. Зносини між гетьманом і Палієм були й раніше, але ближче вони познайомилися під час походу Мазепи на Правобережжя, в Галичину в зв'язку з окупацією Польщі шведами. Цей похід мав можливість завершитися об'єднанням усієї України, про що мріяли і гетьман, і Палій, але коли той підняв у 1702 р. повстання проти

³⁷⁴ Короткий опис Малоросії. — С. 300.

³⁷⁵ Лизогубівський літопис. — С. 46.

³⁷⁶ Крамар Є. Справа Кочубея й Іскри // Іван Мазепа і Москва: Історичні розвідки і статті. — К., 1994. — С. 104.

³⁷⁷ Короткий опис Малоросії. — С. 290-291; Короткий літопис Малої Росії. — С. 148.

³⁷⁸ Лизогубівський літопис. — С. 36.

Польщі, котре перекинулося й на Лівобережжя, Запоріжжя, то цар, не бажаючи ускладнювати взаємини зі своїм спільником проти Швеції королем Августом II, “заборонив Мазепі допомагати повстанцям, а від Палія зажадав припинити повстання і покоритися Польщі”³⁷⁹, хоча гетьман радив цареві скористатися нагодою і прийняти “під свою владу правобережну Україну, принаймні хоч Білу Церкву з Палієм”³⁸⁰. Другою офіційною причиною вважалось, що Палій не допускав до своїх маєтностей нікого з гетьманового оточення, котрі були поспіль вихідцями з Правобережжя, тому гетьман, знаючи Палія як щирого демократа, який “хотів удержати справжнє народоправство й такі порядки, які були хіба що на Запорізькій Січі”³⁸¹, не бажав ускладнювати внутрішній лад заристократизованої Гетьманщини, тому не поспішав докладати зусилля для об’єднання. Окрім того, Мазепа знав про величезну популярність Палія серед народу й розумів, що в разі об’єднання обох боків України, він, можливо, позбудеться гетьманської булави, опертої на виробленій аристократичній силі.

Насправді, на наш погляд, причини конфлікту, що виник між Мазепою й Палієм, значно глибші й пов’язані із довколоукраїнською політикою, котру, маючи свої наміри, гетьман враховував комплексно. Як прекрасний і досвідчений політик і дипломат, Мазепа розумів, що для царя “Україна була лише знаряддям для його власних цілей, які зовсім не були згідні з інтересами українськими. Мазепа хотів удержати за собою правобережну Україну. Цар Петро готовий був віддати її назад Польщі, аби тільки знайти в ній союзників проти Карла. Ходили чутки, що він готовий віддати Україну як компенсацію кому вгодно,— полякам, шве-

дам, аби тільки купити собі цією ціною шматок побережжя Балтійського моря. На Україні боялися, що коли Карл піде просто на Гетьманщину, то цар залишить її на власні сили, аби оборонити свої придбання на півночі й саму Москву. Все це утворювало в Україні незвичайно тривожний настрій і призводило до того, що українські патріоти разом із самим старим гетьманом мусили поважно задуматися над питанням, що далі буде з Україною й що далі їм треба робити”³⁸². Він бачив і переконався, що настала сприятлива пора для злуки, але політична ситуація вимагала ще різнобічної підготовчої праці. Лякала гетьмана і відверта “шведська орієнтація Палія, пов’язаного зі шведськофільськими колами Польщі, що вели боротьбу з королем Августом, якого підтримував Петро”³⁸³.

Треба сказати, що в цій складній ситуації гетьман допустився великої помилки, не приставши відкрито до пропозиції Палія. Зі всього видно, що тільки в цей час він починав обмірковувати план відриву від Московії і, напевне, не без впливу правобічних полковників. Симпатії до них вилилися в тому, що він не підтримав польського гетьмана в боротьбі з повстанцями, як того добивався Синявський, а після поразки повстання дав притулок і повсталім козакам і Самусеві у Гетьманщині³⁸⁴.

Про те, що Мазепа під час походу на Правобережжя займався цим питанням, свідчать і літописні оповідання. Причому, автори трактують його по-різному, в залежності від тієї інформації чи переказів, які були їм доступні. У них виражена притаманна гетьманові обережність, хитрість і всебічне врахування серйозного підходу до задуму.

³⁷⁹ Полонська-Василенко Н. Історія України: — Т. 2. — С. 144.

³⁸⁰ Дорошенко Д. Нарис історії України. — Т. 2. — С. 140-141.

³⁸¹ Там само. — С. 141.

³⁸² Дорошенко Д. Нарис історії України. — Т. 2. — С. 142-143.

³⁸³ Полонська-Василенко Н. Історія України: — Т. 2. — С. 145.

³⁸⁴ Дорошенко Д. Нарис історії України. — Т. 2. — С. 141.

Учасник тих подій, польський польний гетьман М. Вишневецький стверджує, що під час “бунту Самуся” у 1703 р. “Мазепа Білу Церкву відібрав”³⁸⁵ у поляків, таким чином заявивши про свою солідарність із тамтешніми козаками, власне право на край. П. Симоновський переконає, що тоді ж гетьман, маючи велику приязнь до себе від Самуся й Палія, “яко Польської шляхтич, боліе приятельствовав полякам, нежелі їм двум”, а “по усвітованію с Поляками, сискал причину на Палія, а... будучи і сам опасен в підприємтях своїх от него, взяв его под караул і сослал в ссилку на Сибір, какого слідствія опасался”³⁸⁶. У даному трактуванні причин конфлікту між ними бачимо, що гетьман з полковником мали розмову про ситуацію в Україні та вихід з неї і що, напевне, їхні погляди збігалися, але Мазепа вважав за краще усунути Палія від активної діяльності, ніж завчасно приступити до якихось конкретних дій. Г. Покас цей факт трактує на основі поєднання чуток, пущених, можливо, і самим гетьманом для дезінформації, та офіційних: “Мазепа, з наущення поляков, зискал причину на Палія, гніваюсь на его ж, Палієву, невістку і что Палій о намереніях худих Мазепиних з королем Шведцьким і поляками, будучи провідан, доносил г[осу]д[а]рю, взяв его под караул в Батурын, потом в ссилку на Сибір сослал”³⁸⁷.

Усі літописці підкреслюють зносини Мазепи з поляками, що дає підстави вважати 1704 рік початком підготовки гетьманом відриву України від Московії. Про те, що конфлікт Мазепи з Палієм набув легендарного змісту, якраз засвідчують літописи. Автор “Короткого літопису Малої Росії” стверджує, що в його основі лежить

³⁸⁵ Вишневецький Михайло. Хронографічні записки 1383-1731 рр. // ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. 81. — № 22. — 8 арк.

³⁸⁶ Симоновський П. Короткий опис... — С. 118.

³⁸⁷ Покас Г. Дві гісторії. — Арк. 46 зв.

прагнення гетьмана заволодіти великими багатствами Палія, через що він спочатку полковника ображав, а далі “погубить вздумал” і тому “взвіл на него нікоторий род преступлений, веліл взять его под караул, потом ограбя імініе его, в ссилку в Сибір сослал”³⁸⁸. Ця офіційна московська версія покликана нацьковувати людей на гетьмана і його пам’ять і по-своєму інтерпретується літописцями: “Мазепа.., обидивши в дому Палія, на остаток его чрез своє уданне оклеветал перед Царем і в Сибір заслано”³⁸⁹, він “вимислил зміну”³⁹⁰ “по злобі неправедной”³⁹¹.

Як би там не було, літописці все-таки опосередковано аргументували з різних боків причини повстання Мазепи з козаками проти царя, підкреслили, що в його добу він мав багато однодумців, які йшли своїм шляхом до цієї мети; що гетьман, зважившись на такий крок, тримаючи його у великій таємниці, доклав чимало зусиль, аби не допустити зриву й навмисне пішов на пожертвування Палієм, щоб ще глибше приховати свій намір і дезорієнтувати царя.

Справно виконуючи царські накази під час походу на Правобережжя, в Білорусь проти шведів, гетьман, як і його полковники, доводили свою відданість цареві перемогами, власними жертвами. Ці оповідання скомпоновані як розвиток дії перед кульмінацією. Вони насажені героїкою, епічним змістом, передчуттями, недомовленостями, посиленою увагою до дій царя, Меншикова, польських королів С. Лещинського, Августа II. Чернігівський літописець психологічно насажує розповіді описом місячного затемнення 1703 р., падіння “великого вогнистого змія” на “панство шведське”, яке бачили і в Польщі, і Білій Русі, і в Україні³⁹², а в

³⁸⁸ Короткий літопис Малої Росії. — С. 150.

³⁸⁹ Лизогубівський літопис. — С. 36.

³⁹⁰ Короткий опис Малоросії. — С. 291.

³⁹¹ Покас Г. Дві гісторії. — Арк. 62.

³⁹² Чернігівський літопис. — С. 93.

1707 р. над Польщею стояв “на небі меч, (спрямований) гострим кінцем догори”³⁹³. Нагнітання передбачень про катастрофу, що насувається на ці народи, психологічно посилюється розповіддю про страту В. Кочубея та І. Іскри, про повстання під проводом Булавіна, напад повстанців на Слобідські полки³⁹⁴ та їх участь у придушенні повстання³⁹⁵, успішні битви царя зі шведами.

Повідомлення про перехід Мазепи з козаками на бік Карла XII звучить неждано-вибухово для царя і багатьох козацьких старшин. Розповідь про цю подію — інформативна. Вона звучить як логічне завершення українсько-московських взаємин, підкреслює назрілу потребу боротися за свободу, державність як природну дію нації, рішучість гетьмана виконати свій синівський обов’язок перед Батьківщиною, народом і козацтвом.

Більшість літописців репресивні заходи царя в Батурині не описують або згадують похапцем, зосереджуючись на висвітленні виборів гетьманом Івана Скоропадського, Полтавської битви, поразки в ній шведсько-козацьких військ, втечі короля Карла XII і гетьмана Мазепи в Бендери. Та все-таки в літописах різнобічно змальовані події 1708-1709 рр. в Україні, пов’язані з новим національно-визвольним рухом. Основний акцент в оповіданнях покладений на зображення страшної ненависті царя, його урядовців до українців, козацтва, запорізьців. Такий підхід до теми гетьманування Мазепи ще раз засвідчує, що він правильно зробив, повставши проти тирана та його опричників. Підкреслювання, що своєю цареві “ізміною” гетьман Україні “много худа навел”³⁹⁶ доповнює попередню думку, воно співзвучне із закликком гетьмана до війська та народу,

³⁹³ Чернігівський літопис. — С. 93.

³⁹⁴ Там само.

³⁹⁵ *Квітка І.* Записки про Слобідські полки. — С. 11.

³⁹⁶ *Покас Г.* Дві гісторії. — Арк. 52 зв.

в якому аргументує потребу визволитися з-під влади тирана — царя, який вважає нашу націю “за худобу нетямущу і свій послід”³⁹⁷.

Кульмінацією подій 1708 р. був геноцид московських військ під командуванням О. Меншикова проти гетьманської столиці Батурина, в якому перебувала залога під орудою сердюцького полковника Чечеля, генерального осавула артилерії Кеніґсена, котрі вдало обороняли місто та жителів навколишніх сіл. Через зраду полковника Носа, який ввів до міста війська ворога³⁹⁸, Меншиков “їх *достал* і в оной начальников ізмінничих под караул *побрал*, которіє всі казнени (підкреслення мое. — *М. К.*) жорстокою смертю, а народ увесь, даже досущих, *виколол* і *вирубил* (підкреслення авторські чи переписувача. — *М. К.*), с коїх кров дорогами і улицами в Сейм-реку лилась, будто как обикновенно, навкола малиновая вода ідет, при том же і церквей божественних не пощажено, виждь ужасное христіян погубленіє за єдину злобу”³⁹⁹. Через зраду Чечелевого кума полковник був зловлений і йому “голову... в Глухові утято”⁴⁰⁰. Така ж доля спіткала Пилипа-“рєснта півчих”, вїята з Шептаків. Ф. Кеніґсену “перво очі вибрано, послі в Сумах... голову усічено і на столпі каменном також на шпичу желізную воткнуто”⁴⁰¹. “Много там людей пропало от меча, понеже збіг бил от всіх сел;... много ж в Сеймі потонуло людей, утікаючи чрез лед еще не кріпкий, много і погоріло, крившихся по хоромях, в ліохах, в погребях, в ямах, где паче подушилися, а на хоромях погоріли, ібо, хотя і витрубле-

³⁹⁷ *Мазепа Іван.* Маніфест до українського війська і народу 1708 р. // Іван Мазепа і Москва. — С. 49.

³⁹⁸ *Борщак І.* Мазепа, Орлик, Войнаровський: історичні есе. — Львів, 1991. — С. 78.

³⁹⁹ *Покас Г.* Дві гісторії. — Арк. 52.

⁴⁰⁰ Лизогубівський літопис. — С. 47.

⁴⁰¹ Там само.

ніе було престать от кровопролиття, однак виходящих от сокритія військо заюшенее, а паче рядовіе солдати, понапившіеся (понеже везді ізобиліе било всякого напою) кололи людей і рубали, а для того боячися прочіе в скритих містах сиділи, аж когда огонь обойшел весь город, і скритіе пострадали; мало еднак от огня спаслося і только одна хатка, под самою стіною вала от запада стоячая, уцілела неякогось старушка”⁴⁰².

Ці два оповідання розкривають не лише страшну трагедію геноциду в Батурині, але й в Україні. В них вкотре піднята тема національної зради та її наслідків. Зрада полковника Носа оплачена життям і будівлями всієї столиці. Зрада “кума” Чечеля — його життям. Літописці розповідають про неї в цей час неохоче, бо вона оцінювалася офіційною царською ідеологією як подвиг, вірнопідданство, тому наводять характерні приклади, котрі розкривають причини полтавської поразки. Від І. Мазепи Д. Апостол “тайно на путі отлучившись і отцуравшись его, в сторону государеву к великоросійському війську прибїгл., за что милость монаршую одержал”⁴⁰³, “тоє ж зділал і Іван Сулима”⁴⁰⁴.

Таким чином, письменники реалістично відтворюють складну ситуацію, в яку попав гетьман, об’єднавши свої війська зі шведськими: через невідготовленість старшини, козацтва, населення до даної акції, близькість московських військ — значна частина їх розгубилася, інші свідомо зрадили гетьмана. А оскільки цар оперативно скористався даною ситуацією і репресивними методами залякав обивателів, то ще і цим кроком ускладнив долю козацько-шведських військ, підтягнувши додатково свої, слобідські й донські козачі полки. Єдиною розрадою для гетьмана після побаченої катастрофи в Батурині, де в “місті й на передмісті було повно людської крові, калю-

⁴⁰² Лизогубівський літопис. — С. 47.

⁴⁰³ Короткий опис Малоросії. — С. 300.

⁴⁰⁴ Там само.

жами”⁴⁰⁵, після зрад багатьох полковників, йому анафеми та призначення в Глухові новим гетьманом І. Скоропадського, була підтримка запорізьких січовиків Костя Гордієнка та їх присяга на вірність гетьманові і Карлові XII. Невдала спроба царя підкупити запорізьку старшину за “п’ятсот золотих” і “двадцять тисяч рублів копійок”, козаків завершилася її руйнуванням, здійсненим московським і чигиринським полковниками Яковлевим і Галаганом. Напад на Січ після відходу козаків під Полтаву до Мазепи відбувся на “рештки запорізьців”, які “боронилися від них, стріляючи в них, що лише Симон Яковлевич і Галаган через штурм досягли їх, всіх повбивали й всі курені і всі їх запорізькі житла до ґрунту зруйнували”⁴⁰⁶.

Незгуртованість реєстрового козацтва, байдужість до національних справ слобідських козаків, які вірою й правдою служили Петрові І, заклик царя до селян за платню нищити шведів, розіслані ним і гетьманом Скоропадським універсали із закликом боротися проти Мазепи і короля, з погрозами і залякуваннями⁴⁰⁷ в разі не виконання вимог, ускладнювали розгортання підготовки до генеральної битви. Доводилося рахуватися й з тим фактом, що козаки і шведи прихильно ставилися до людей, не грабували їх, а купували в них усе необхідне, а “донці і великоросіяне напавши... зграбовали”⁴⁰⁸ й зумовили цим терором і універсалом напади простих людей на шведських воїнів “тайно і явно”, щоб довести свою відданість цареві.

Літописці дуже скупо розповідають про Полтавську битву: цар “с войсками великоросійськими і малорос-

⁴⁰⁵ Чернігівський літопис // Киевская старина. — 1890. — Т. XXIX. — С. 95.

⁴⁰⁶ Там само. — С. 95-96.

⁴⁰⁷ *Симоновський П.* Короткий опис... — С. 122-129, 130-138.

⁴⁰⁸ Лизогубівський літопис. — С. 48.

сійськими шведського короля Карла і військо його на баталії поразил, побідил і прогнал, а с ним і Мазепу за Дніпр, обоз же весь с амуніцією взял, і генералов і міністрів королевських с військом остальним живих в полон побрал под Переволочною; прочіі же в Дніпрі потопились. І тогда король шведській, забігши утеком в Бендери...”⁴⁰⁹ разом з Мазепою. Чернігівський літописець додає, що на “пляцу впало 18 тисяч і 746 шведів, а на три милі від Полтави по полях, лісах шведських трупів було повно, котрих москва, доганяючи, рубала, заколювала”⁴¹⁰, а з “московського війська в тій баталії вбито 1344 особи й поранено 3292 особи. (Взято) здобичі: триста гармат; флінтів та іншої військової зброї”⁴¹¹.

Характерною рисою аналізованих творів є небажання літописців детально описувати хід подій шведсько-українсько-московської війни 1708-1709 рр. Вони, користуючись класицистичною традицією розповідати стисло й переконливо про історичні події, змальовують національно-визвольну боротьбу І. Мазепи як подію, приречену на неуспіх, тому акцентують увагу на його причинах. Доводять, що основними причинами були слабка ідеологічна підготовленість козацтва, старшини, що засвідчує про добру утаємниченість задуму, відрив генеральної старшини та однодумців гетьмана від широких військових і цивільних кіл, невідпрацьованість тактики спільних дій шведського і козацького військ, вибух на поверхню суперечностей між реєстровою старшиною й гетьманом, що вилилася в їх зраду, пристосуванство, кар’єристські розрахунки, національний нігілізм⁴¹². У даному випадку запорізьці ще раз довели, що вони є справжніми виразниками загально-

⁴⁰⁹ Короткий опис Малоросії. — С. 301.

⁴¹⁰ Чернігівський літопис // Киевская старина. — 1890. — Т. XXIX. — С. 96.

⁴¹¹ Там само.

⁴¹² *Симоновський П.* Короткий опис... — С. 121-138.

національних прагнень, що для них добро і свобода Батьківщини є основною метою, а не власні розрахунки. Ідеологічна невідготовленість усіх верств народу до такого доленосного акту дала змогу цареві, опершись на духівництво, розірвати еліту на два протилежні табори — мазепинців і своїх вірнопідданців, а низи терором, залякуванням і закликком до мародерства, розбійництва — здеморалізувати. Цар використав давню національну ваду українського самоїдства як ефективну зброю проти гетьмана, скориставшись його прорахунками. Образами-символами поразки гетьмана, лєвова доля якої лежить на совісті реєстрової старшини, виступають персоніфіковані образи зради та її наслідку — отієї уцілілої в Батурині невеличкої осиротілої старої хатки. Вони уособлюють собою найбільше національне зло та його наслідки — вічних супутників долі українців, коли вони забувають про патріотичні обв’язки.

Побіжно-оглядові оповіді про “бунт” Мазепи та його результати є стихійним, в умовах колоніальної залежності країни, засобом морально-політичної підтримки, прагненням авторів зберегти для нащадків хоч децицю свідчень про той героїчно-трагічний зрив предків. Вони мають співчутливе спрямування до гетьмана, сподвижника Б. Хмельницького. Поразка І. Мазепи засвідчила, що ідея аристократично-монархічного ладу в Україні, котру він сповідував і утверджував на практиці, не набула загального сприйняття, не перемогла до кінця стихійно-бунтарську психологію в поспільстві та низах суспільства й козацтва, не виробила дієвої загальної психології канонічного ставлення до володаря. Але вона засвідчила наявність у суспільстві значних сил, відданих ідеї свободи Батьківщини.

Продовжувачем справи І. Мазепи літописці зображують Пилипа Орлика, який намагався підняти Україну на продовження боротьби з царатом. Вони, аби надати оповіданню динамізму, розповідають про Орликів похід 1711 р. на Правобережжя стисло, натякають на

довколоукраїнську дипломатичну війну між шведсько-турецько-татарсько-польським блоком і Московією. Зумисне описують розповідь про те загальне незадоволення, що охопило народ після Полтавської перемоги царя, котрий терором і репресіями залив усю Україну кров'ю. Тут вдруге (після І. Брюховецького) зустрічаємося із визнанням Слобожанщини невідривною частиною всієї України, другою спробою прилучити тамтешнє козацтво до спільної визвольної боротьби: “Как не стало Мазепи, то Філіпп Орлик, писар Генеральный, в Бендерах от короля шведського і запорожцов учинен гетманом, котрий писмами своїми лестними не токмо полки малоросійськіє, но і слободськіє к ізміні до себе подводил, і задніпрськіє полки, ово прелщая, ово на оние войною і разоренієм нападая с татарами і запорожцами собі покорял, і долго Україною колотил, пока, нічого не успівши, как состоял между Россією і Турчином, последователно же і татарами, мир”⁴¹³. Брак артилерії, зрада татар під Білою Церквою, підкуп Петром I під час програної ним Прутської битви турецького візира та “головних дорадників султана”, що й призвело до укладання Прутської угоди між Портою й Московією та зриву намірів гетьмана Орлика визволити Україну від московського панування, до передачі Правобережжя, обезлюдненого царем, Польщі⁴¹⁴.

Якщо реєстрове козацтво гетьмана І. Скоропадського після Полтавської баталії виключно захищало інтереси Московії, то запорізьці, що перебували на вигнанні в Туреччині, прагнули вплинути на процес пробудження народу та підняти його на боротьбу проти зміцнюючого свої позиції московського окупанта. Їхній підхід — загальноукраїнський, але, заручившись підтримкою

кримського хана, котрому загрожував цар, вони продовжували Орликову політику, починаючи зі Слобідської України, стероризованої царем під час розправи в Лебедині ⁴¹⁵. Разом із татарами запорізьці відзначилися у битві з московитами на Пруті ⁴¹⁶, того ж року “хан зі всіма ордами та маючи при собі тисячу яничарів і дві чи три тисячі запорожців, зробив похід на московські слободи. У харківському полку здобув два міста: Водолів і Мерехву, що називається Сірківкою. Коли прийшов до міста, що називається Вільне, тамтешній сотник на прізвище Пляка, перейшов на бік хана. У тому місті хан залишив свою президію. Так само він поступив у місті Кочережки...”

Пізніше, коли прийшла москва до тих містечок, Вільного та Кочережок, то забрали у свою землю всіх мешканців із жінками, дітьми, маєтками і татарською президією, а містечко геть зруйнували”⁴¹⁷.

Дане оповідання є лише в Чернігівському літописі. Завдяки ньому маємо змогу побачити плоди дипломатичної діяльності П. Орлика, спрямованої на визволення всієї етнічної території України до її провалу після Прутського договору. Воно фіксує один з численних випадків супротиву колонізаційному наступу Петра I, останні спроби протиборства з ним справжніх патріотів, які опинилися поза юрисдикцією царя.

У літописних оповіданнях, що відтворюють добу громадянської війни та гетьманування І. Мазепи і національно-визвольного повстання проти Московії, відбита цира зацікавленість авторів особами гетьманів, які виступають творцями національної історії. Письменники правдиво відтворюють і аргументують їхні дії, зобра-

⁴¹⁵ Дорошенко Д. Нарис історії України. — Т. 2. — С. 151-152.

⁴¹⁶ Лизогубівський літопис. — С. 50.

⁴¹⁷ Чернігівський літопис // Киевская старина. — 1890. — Т. XXIX. — С. 97.

⁴¹³ Короткий опис Малоросії. — С. 301-302; Лизогубівський літопис. — С. 49-50; Короткий літопис Малої Росії. — С. 167-168.

⁴¹⁴ Дорошенко Д. Нарис історії України. — Т. 2. — С. 156-157.

жуючи суперечність поглядів, вчинків, мотивують здобутки і втрати. Вони вбачають у кожній особі діяча, котрий безпосередньо причетний до творення історії *своїї держави*. Віддають належну шану тим, хто присвятив себе її розбудові, втративши все: І. Виговському, П. Дорошенкові, І. Самойловичу, І. Мазепі, П. Орлику, кошовим І. Сіркові, К. Гордієнкові. Жертвами сильніших діячів і підступності зображені Ю. Хмельницький, Д. Многогрішний. Справжніми авантюристами — М. Пушкар, П. Тетеря, П. Суховій, М. Ханенко, М. Яненко, котрі, маючи неабиякий таланти і популярність, тільки приносили шкоду державобудуванню, поглиблювали її руїну. Жертвами власних помилок і амбіцій зображені Я. Сомко та І. Брюховецький.

Цим оповіданням притаманна поглиблена увага до суперечностей між реєстровим і запорізьким козацтвом, які вилилися в громадянську війну. За всієї проєєстрової орієнтації письменники все-таки віддали належну їм шану як станом, що залишився до кінця вірним ідеї побудови незалежної держави, суспільної справедливості.

Авторський оптимізм згас із поразками Мазепи та Орлика і відбився на композиції, тематиці подальших оповідань. З крахом Мазепино повстання зазнала поразки й гетьмансько-аристократична інституція, яка одідижилася й настільки погрузла в міжусобних чварах, кар'єризмі, що майже повністю відійшла від принципів і засад козацтва як основної державобудівної та оборонної сили. Вона вже призвичаїлася до ролі підручних у царській політиці, що і стало причиною тиранії Петра I в Україні. Вони, гетьмани, генеральна старшина, — основні винуватці розподілу України за Андрусівським договором, початком колоніального наступу на нас після 1709 р.

У літописних оповіданнях з 1711 р. появляється новий головний герой — *козацькі полковники*. Гетьмани, які після Мазепи втратили володарську силу, зображуються покірними виконавцями волі й наказів царів. Інші

тони їх характеристики розкриваються в щоденниках-діаріях канцеляристів, які супроводжували І. Скоропадського, Д. Апостола до столиці Московії. Оскільки Україна стала значною маріонетковою потугою в руках царів, то героїко-епічний стиль, притаманний попереднім розповідям, зберігається в козацькому компліментарному літописанні, але з іншими ідейними акцентами: козаки вдало і героїчно воюють за московські інтереси, не чинять міжусобних чвар, бо підпорядковані не гетьманам-лібералам, а царям-тиранам.

З цього часу у літописців появляється увага до церковних і господарських справ, вони ширше цікавляться царськими особами, московськими військовими та урядовими чиновниками в Україні, чим підкреслюється її вступ під пряме управління монархів. В окремих місцях твори збагачені оповіданнями, в яких висвітлюються події доленосного для Гетьманщини характеру. Надаючи значну увагу царській адміністрації в Україні, письменники досягають значного ідеологічного та психологічного впливу на реципієнта, бо зображені дії української адміністрації на тлі їх зверхників мають чітко виражений оборонний або вимушено угодовський характер. У змісті літописів, що відтворюють помазепинську добу, подеколи прориваються сплески національної свідомості кращої еліти, котра не допускала повної упокоєності "освіченим" монархам.

Універсал гетьмана І. Скоропадського проти І. Мазепи, пронизаний вірнопідданською ідеологією та психологією, в творі П. Симоновського виступає найвлучнішим художньо-публіцистичним і документальним засобом викриття помилок цього діяча. Його інвективи проти "ізмінника", захист царя та ката "Менцикова", заклик до "єдиномислиної з нами по-прежньому вірности і склонности под високодержавную і кріпкую руку Православно Християнського нашого Монарха"⁴¹⁸ набувають

⁴¹⁸ Симоновський П. Короткий опис... — С. 129.

антитези до змісту подій, вчинків, які розвиваються в добу правління гетьмана, служать засобом самовикриття та докору, бо над гетьманом панує вже “кріпка рука” монарша, а не закони рицарства та патріотизму.

Через безкоментарні описи фактів і подій літописці відтворюють наступ царя на права українців, повне нехтування ним місцевої автономної влади з єдиною метою: стерти з пам’яті та свідомості народу і козацького керівництва будь-які ілюзії про самобутність, окремішність, державність. Помста за повстання Мазепи була повсюди очевидною, вона навіть не приховувалася, а по-фарисейськи обґрунтовувалася як виконання царем статей договору Б. Хмельницького.

Про наступ Петра I на права українців, козацтва, підкорення гетьмана його волі і потребам, про ігнорування ним думок наших провідників описують літописці з 1711 р., коли на вимогу Туреччини Скоропадський змушений був зруйнувати міста-фортеці Самару, Кам’яний Затон “по указу”⁴¹⁹ монаршому; разом з козаками для московського війська “мости будували на Дніпрі” від Лоева до Навозу, робили оборонний вал у Києві⁴²⁰. Щоб мати надійний контроль над гетьманом і полегшити утримування великої власної армії, цар добився “позволенія” в Скоропадського на постійне перебування й безкоштовне утримування в Гетьманщині його “дивізії” та забезпечення її кіньми тутешніми “обитателями”⁴²¹. Він же самочинно “перегнал на сію, лівую сторону Дніпра” людей з Правобережжя, котре “отдано ляхам”⁴²².

За умовами Прутського договору між Туреччиною й Московією в 1712 р. проводилося розмежування кордо-

⁴¹⁹ Лизогубівський літопис. — С. 50.

⁴²⁰ Чернігівський літопис // Киевская старина. — 1890. — Т. XXIX. — С. 98.

⁴²¹ Короткий опис Малоросії. — С. 302.

⁴²² Лизогубівський літопис. — С. 51.

нів між ними на півдні України “меж Орелю і Самарою”. Кордон позначався насипними “могилами”, які виступають у творі символами зруйнованої державності України, передвісниками майбутніх катастроф. Полювання царя за мазепинцями, депортація їх до Москви, як і їхніх родин, митрополита Йоасафа Кроковського, учених Києво-Могилянської академії на чолі з ректором Теофаном Прокоповичем⁴²³, навмисний вивід козаків з України для поступового їх знищення на лінійні роботи під Царицин⁴²⁴, каналні на Ладогу⁴²⁵, у закавказько-перський похід під Дербент⁴²⁶; введення драгунських військ у Гадяч⁴²⁷, розбійницьке захоплення Меншиковим козацьких земель у Почепській сотні й перетворення козаків у своїх кріпаків⁴²⁸; відмова в амністії тим козакам, які воювали на боці Мазепи⁴²⁹, накладання додаткових податків на користь монархії — всі ці руйнівні заходи царя спрямовані на дискредитацію уряду гетьмана, ламання духу опору в козацтві, на ліквідацію решток автономії України з переведенням її під безпосереднє монарше правління. Петро I започаткував процес перетворення України в колонію Московії через нищення найкращих її оборонних сил — козацтва, військової, церковної, культурної еліти, заміни національного законодавства московським. З літописів вимальовується не образ рицаря-козака, а образ козака-наймита, попихача й раба. Ця градація експресивно загострена й дає підстави авторам надалі більш опукло над реальним тлом зобразити образи нової генерації козаків-інтелектуалів, які не можуть примиритися з новою руїною в

⁴²³ Чернігівський літопис. — С. 98.

⁴²⁴ Короткий опис Малоросії. — С. 303.

⁴²⁵ Лизогубівський літопис. — С. 55.

⁴²⁶ Короткий опис Малоросії. — С. 307.

⁴²⁷ Там само. — С. 305.

⁴²⁸ Там само.

⁴²⁹ Там само.

нашій країні. Образ гетьмана Скоропадського все окресленіше набирає трагічних рис.

Про те, що з гетьманом Скоропадським цар і його фаворит О. Меншиков уже не хотіли рахуватися, хоча той докладає багато зусиль, аби не допустити нової руйни, повернути захоплені землі на Почепщині разом із козаками під його “регімент”, літописець розповідає, опираючись на факт, що в гетьманській столиці Глухові Меншиков “на площаді каменний столб зділать і с верху желізних п’ять спиць воткнуць веліл в наруганіє Гетману”⁴³⁰. “Незлагода”, що виникла між Скоропадським і Меншиковим, була однією з основних тем візиту гетьмана до Москви в 1722 р., де він “по-рабському молить разом з усіма малоросіянами”⁴³¹ царя припинити свідоме руйнування України, “бо козаки, як і посполиті, лишилися малочисленні, і того козаки витримати не можуть, щоб і драгун годувати, і вашій милості за званням своїм служити, як і нині під Лагоду і до Царицина двадцять тисяч козаків із Малої Росії вийшло, а двори їхні від годування драгун не вільні”⁴³².

Винесені на розгляд царя гетьманські пункти відтворюють страшне різнобічне пограбування України московськими військами, воеводами; втручання у внутрішні справи губернатора та його офіцерів, зволікання урядом призначення полковників, контроль за гетьманом двома полками, які в Глухові не тільки шпигують, але й “посполитих дуже утісняють у квартирах і провіанти від них собі забирають”⁴³³, а також сприяння московських урядовців захопленню козацьких земель розкольникими.

Зображена в літописах поїздка Скоропадського до Москви — це описана історія суцільних інтриг док-

ла України, принижень його владної та людської гідності з боку царя, випрошування в нього прав, які мали всі попередні гетьмани, вислуховування звинувачень тирана й розпусника в тому, що в козацьких “судах генеральних чиняться через хабарі і великі наклади численні неправди, від чого бідні козаки... і з правдою бувають обвинувачені; полковники... як козакам, так і посполитим чинять тяготи..., примушують козаків із козацької служби йти до себе в підданство”⁴³⁴ та в інших гріхах.

Реалістичність М. Ханенка в розкритті даної теми, завдяки використанню документів, допомагає письменникові художньо узагальнити висновок, що через зростання корумпованість і кругову поруку, які запанували після І. Мазепи серед генеральної та полкової старшини, котра недбало ставилася до службових обов’язків, а спрямувала енергію на одідичення, і цим самим допомагала цареві здійснювати репресії проти України, а Петро І їхніми прорахунками скористався вміло й своєчасно. Виправдання Скоропадського, що всі ці звинувачення “з несправедливості та злоби вашій величності донесено”⁴³⁵, що царські дії чиняться “супроти... договорів Богдана Хмельницького”⁴³⁶, закликання Петра І повернутися до обіцяних ним “милостивих... резолюцій” на основі Березневих статей Б. Хмельницького, задоволення у вірнопідданстві — не мали результату, бо вони йшли всупереч імператорським планам. Єдине, чим цар потішив старого гетьмана, — це сиріяння в поверненні козацьких земель, захоплених Меншиковим. А рішення про створення власного уряду в Україні — Малоросійської Колегії для “верхней апелляції да для зборів денежних і хлібних в казну государеву”⁴³⁷ фактич-

⁴³⁰ Короткий літопис Малої Росії. — С. 173.

⁴³¹ Ханенко М. Діаріуш або Журнал // Київська старовина, 1994. — № 1. — С. 12.

⁴³² Там само.

⁴³³ Там само. — С. 13.

⁴³⁴ Ханенко М. Діаріуш або Журнал. — С. 17-18.

⁴³⁵ Там само. — С. 19.

⁴³⁶ Там само.

⁴³⁷ Короткий опис Малоросії. — С. 306.

но означало, що цар гетьманському урядові не довіряє, що настав час його ліквідації, а за ним і автономії України. Власне, такий поворот подій перекреслив усі ілюзії промосковських старшин, очолених Скоропадським, і ще раз підкреслив хибність їхніх дум і дій й, зрештою, звів у могилу гетьмана.

Трагедія України, як і трагедія гетьмана Скоропадського, — закономірні, бо вони є результатом підміни старшиною національно-патріотичного козацько-рицарського духу, психології, свідомості угодовсько-прислужницькими якостями.

Про те, що не вся старшина потонула в корупції та угодовстві, свідчить діяльність наказного гетьмана Павла Полуботка, котрий, виражаючи інтереси стану, прагнув зупинити процес наступу царя на Україну, домогтися відновлення “прав і вольностей козацьких” на засадах договору Б. Хмельницького з Алексеем Михайловичем. Він, як представник старшини Мазепиного гарту, врахував у своїй діяльності вади козацького правління і розпочав його реорганізацію. Аби домогтися успіхів, організував збори підписів “Коломацьких чолобитних”, спрямованих на зміцнення автономної суверенності, чим і викликав гнів царя і був разом з генеральною старшиною ув’язнений у Петропавлівську фортецю. Власне, ця діяльність Полуботка знайшла висвітлення в літописних оповіданнях⁴³⁸.

Домагання козацькою старшиною своїх прав і привілеїв, розпочата нею плідна праця для наведення порядку й законності в усіх урядових структурах козацького правління, були протирічними царським задумам і практиці Малоросійської колегії, яка постійно дискредитувала козацьку владу, тому цар змушений був провести додаткові арешти в 1725 р. старшини Д. Апостола, Савича,

Жураковського, Лизогуба, а їхні “доми і маєтності” конфіскувати⁴³⁹. Змагання між козацькою свідомістю й самоповагою, відповідальністю за долю країни загострюється в цих історичних випробуваннях, тому літописці з відвертою симпатією розповідають про розпочату П. Полуботком боротьбу з царською руйнівною політикою в Україні. Реакція імператора на неї відтворена як помста, що виражалася заміною полковників-українців московитами, новими наборами по 10000 козаків і відправкою їх у походи на Сулак, в Гиляни, Дербент, аби “нікто без чувствованія гніва, от Височайшей власті послідовавшаго чрез зміну Мазепи, хотя бідной народ в том нікогда виноватим не бил, в Малой Россіи не оставался”⁴⁴⁰. Що це був спланований геноцид проти козацтва, відверто стверджує П. Симоновський: в Дербенті “они вовся і не нужни билі, однак із них нікоторіе прожили тамо от трьох до п’яти літ”⁴⁴¹ зі значними втратами через хвороби, голод і кліматичні умови. Вже після смерті Петра І цариця Катерина І вирішила пом’якшити такий спосіб нищення козацтва нанесенням йому морального удару. Літописець продовжує свою розповідь такою інвективою: “Сія ненадобность нещастних Малороссіян в таких походах может доказать із сего, что в 1726 году бил Указ таков, чтоб на Сулак в поход вислать козаков десять тысяч, ілі вмісто похода, заплатитъ деньгами”⁴⁴². На нанесену козакам моральну образу вони відповіли, що “от похода за стид откуповаться”⁴⁴³ не будуть, тоді Сенат видав указ “оставаться Козакам в домах і заплатитъ за каждого по четири рублі, почему в Малороссійскую Коллегію і заплачено сорок тысяч рублей”⁴⁴⁴.

⁴³⁸ Короткий опис Малоросії. — С. 308; Лизогубівський літопис. — С. 56; Симоновський П. Короткий опис... — С. 141; Покас Г. Дві гісторії. — 58 зв. арк.-59 арк.

⁴³⁹ Короткий літопис Малої Росії. — С. 182.

⁴⁴⁰ Симоновський П. Короткий опис... — С. 141.

⁴⁴¹ Там само. — С. 142.

⁴⁴² Там само.

⁴⁴³ Короткий опис Малоросії. — С. 311.

⁴⁴⁴ Симоновський П. Короткий опис... — С. 142.

Зміст цих інвектив розкриває ту зростаючу напруженість в українсько-московському протистоянні, що розпочалася з доби П. Полуботка, коли царський уряд змушений був іти на компроміс й дозволити після смерті Катерини I обрати нового гетьмана, урегулювати взаємини на засадах договорів з Б. Хмельницьким, ліквідувати ненависну здирницю Малоросійську колегію, через доноси і наклепи якої “много людей значних помордовано, здирства всяким образом вимишляно, кабали, будь-то в нужді позичал хто деньги, взимано, а тоє ділано, чтоб помочь в ділі чіім; такого фортелю употребляли члени колегійськіє, а что готовизною доіли, тоє не в числі — *видоіли добре Малоросію*”⁴⁴⁵ (підкреслення моє. — М. К.).

Цикл літописних оповідань про добу гетьманства І. Скоропадського та правління Малоросійської колегії тематично й різнобічно розкриває тему розплати України за втрачений шанс визволитися з-під “опіки” Московії. Літописці правдиво зображують важке становище всіх верств народу, ламання Петром I його волі, нищення генофонду як надійних засад для перетворення нашої Батьківщини в свою колонію. Письменники правдиво і логічно підводять до висновку, що причиною всіх бід була здеморалізована козацька старшина і лише після смерті І. Скоропадського, коли на арену політичного життя був обраний П. Полуботок, людина відвертого державницького світогляду, котра повела активну боротьбу з корупцією в суспільстві й козацькім стані, появилася нагода зберегти автономний устрій України.

Відновлення гетьманського правління було обнадійливим актом, радістю для всієї Гетьманщини. Автор однієї з редакцій Чернігівського літопису створює барокове, у формі натюрморту поширене оповідання, при-

свячене обранню Данила Апостола гетьманом⁴⁴⁶, в якому у всій величчї словесної краси описана церемонія, передане торжество національного духу і сподівань⁴⁴⁷. Сподівання нації були недаремними, бо гетьман Д. Апостол був із когорти тих мазепинців, які через відступництво та покаяння знову стали виразними прихильниками автономного устрою в Україні, продовжувачами справи П. Полуботка. Він, як показують літописці, бажаючи навести належний порядок і дисципліну в усіх сферах внутрішнього життя, повів рішучу боротьбу з різними вадами в козацькій адміністрації, судочинстві, економічно-податковій політиці, за що мав підтримку в царя Петра II. Якщо під час арешту в 1725 р. Д. Апостол, проживаючи в столиці, переважно займався пошуками протекції у князя О. Меншикова та інших царедворців, щоб позбутися напасті⁴⁴⁸, то в час свого візиту як гетьмана літописці зображують його державцем-патріотом. Маючи налагоджені контакти з московськими вельможами, керуючись потребою зміцнення власної влади та оборони України від колоніального пограбування та руйнації, він спочатку “просить” у царя сприяння та підтримки у вилученні від вдови гетьмана І. Скоропадського “військового скарбу”, привласненого нею завдяки “протекційній” грамоті Петра I, відклику з України полковників і урядників-московитів, яким притаманне свавілля у ставленні до місцевих людей, злочинство і жорстокість, “чого пред тим невожовалось”, розбійництво Яковлева, Хрущова, Потурницького, Єропкина⁴⁴⁹.

⁴⁴⁶ Чернігівський літопис // Україна: наука і культура. — К., 1989. — Вип. 23. — С. 220-221.

⁴⁴⁷ *Крекотень В. І.* Натюрморт як прийом художнього зображення в творчості українських прозаїків XVII і XVIII ст. — С. 208.

⁴⁴⁸ Щоденник гетьманича Петра Апостола // Киевская старина, 1895. — Кн. VII. — С. 134, 141 та ін.

⁴⁴⁹ Короткий журнал про поїздку до Москви ясновельможного його милості пана Данила Апостола... Року 1728 місяця

⁴⁴⁵ Лизогубівський літопис. — С. 55.

Усвідомлення гетьманом ваги відповідальності, що лежить на ньому, спонукає до рішучості та настирливості як у взаєминах зі своїми підлеглими, так і з царським урядом. Він домагається відновлення Київської митрополії, заборони кушівлі козацьких земель монастирями й духівництвом, відновлення діяльності судів у Гетьманщині згідно “книг прав Малоросійських”, обов’язкової платні за користування великоросами підводами, фуражем у місцевих людей; клопочеться: про повернення листів Полуботка та генеральної старшини, забраних у верхній суд; про заборону використовувати козаків і їхніх коней московськими офіцерами у приватних справах, про ліквідацію російських гарнізонів і комендантів в Україні там, де їх не було до гетьманування Скоропадського, оскільки вони чинять “обиди” людям; про повернення запорізьців в Україну та заборону підтримувати урядом тамтешніх донощиків, яких розплодилося надто багато; про збереження в Москві “Малоросійського двора”, про відкликання з України московитів-здирників, які не підлягають її судові; про ліквідацію Малоросійської колегії, яка навмисне підтримує неправильні дії росіян, спонукаючи їх до здирства⁴⁵⁰.

Вольова рука гетьмана Апостола спрямована на оборону козаків від закріпачення старшиною чи землевласниками, на оборону їхнього права варити горілку після сплати “покуховного”, займатися торгівлею, ремеслами, повертатися додому після тимчасового виїзду з України⁴⁵¹; вимагає від старшини наведення порядку на підпорядкованих їх урядові територіях, боротьби зі злочинцями, розбійництвом, оборони мешканців від

февруарія // *Судиенко М.* Материали для отечественной истории. — К., 1853. — Т. 1. — С. 17-21.

⁴⁵⁰ Короткий журнал про поїздку до Москви... Апостола. — С. 22-25.

⁴⁵¹ Там само. — С. 30.

свавілля московських вояків і офіцерів⁴⁵². Обороняючи низи від свавілля московського і козацької старшини, гетьман зажив великої слави і підтримки. Він прагне підняти економіку України, тому зацікавлює до торгівлі, виробництва старшину, козацтво, селян, дозволяє приїжджати на ярмарки жидам, але без права поселення на проживання, забороняє вивіз з країни золота й срібла.

Оскільки Д. Апостол вважає, що І. Мазепа та П. Полуботок правильно поступали у взаєминах з Петром І, то добивається звільнення із заслання їх учасників, повернення конфіскованих маєтків Полуботка його синам, приборкує свавільного лубенського полковника П. Мартоса, добивається відшкодувань, завданих людям військами генералів Вейсбаха, Дукласа, Ропла.

Літописці справедливо акцентують увагу на господарсько-політичній діяльності гетьмана, спрямованій на наведення порядку та підняття економіки після петровської руїни. Створений образ Д. Апостола досить привабливий як розбудовника-державця, котрий хоче працювати й щиро працює цілеспрямовано на досягнення мети, зберігаючи людяність і милосердя у ставленні до ображених і знедолених суспільством, суворопринциповим та наполегливим до свавільників, наклепників і донощиків⁴⁵³. Його провідними рисами виступають патріотизм, господаровитість, підприємливість і повага до законності. Викриваючи таке зло, як свавілля, жорстокість і злочинність полковників і чиновників-московитів, загальмував процес їх засилля в козацтві: у Стародубі 1729 року полковником став О. Дуров, “которий і хитростями великіе обиди і похи-

⁴⁵² Діаріуш гетьманської канцелярії за 1728 рік // ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. 1. — № 53762 (Лаз. 13/1). — Арк. 338-338 зв.

⁴⁵³ Короткий журнал про поїздку до Москви... Апостола. — С. 47.

щення ділал, за що з єдиномишленними своїми в Глухові сужен”⁴⁵⁴. Така програма була найбільш відповідною тому часові та умовам, тому виборені гетьманом “Рішительні пункти” були значним досягненням у політичному житті України в ту добу.

Після тимчасової відлиги за царювання Петра II, з приходом до влади Анни Іванівни, яка взяла курс на продовження політики Петра I, Україна знову втягується в мілітарну машину Російської імперії. Козаків і селян відправляють на лінійні роботи вздовж кордону на півдні, в польські походи проти короля С. Лещинського, де вони воювали щиро і з великими втратами, проявляючи жорстокість⁴⁵⁵.

“Закручування гвинтиків” царицею в Україні, котра вимагала козаків, податків, продуктів і фуражу співпало зі смертю Д. Апостола, про яку літописці відгукуються лаконічно, розуміючи, що його заходи й досягнення вже руйнуються в нього на очах колоніальною системою. Тому Г. Покас узагальнює тодішню думку: “Сей гетман в мужестві і ізрядном разсужденіі хотя і доволен бил, но дійствительного по волі і власті своєї управління не імил; і по главной своїй в Малой Росіі команді с приміру прежде бивших гетманов вольностей не нарушимую свою іміючи, что кому от себе і надал. По умертвіі все то уничтожено і премінено”⁴⁵⁶.

Становище України в добу царювання Анни Іванівни було таким же важким і жорстоким, як і при Петрі I. Введено нею Правління гетьманського уряду фактично працювало на підготовку та забезпечення російсько-турецької війни 1739 р. Літописці передають калейдоскопічні зміни керуючих гетьманським Правлінням “старих” московських князів і генералів. Особливо уважними до цих змін є автори “Короткого літопису

Малой Росіі” та Лизогубівського. Козацькі війська під командою полковників героїчно воюють в арміях Мініха і Лессія, здобуваючи Крим, Азов, Очаків, відбивають каральний напад кримських орд в 1737 р. на захищені Полтавський і Миргородський полки⁴⁵⁷, Слобожанщину⁴⁵⁸, які знищили й забрали в полон тисячі людей в Хотинській битві.

Цим оповіданням літописці надають епічного змісту, акцентуючи на героїзмі козацьких і московських військ, характерному творчому підходові старшини до тактики ведення боїв (Я. Лизогуб), сумлінно перераховують російських полководців, явно симпатизуючи Лессію та О. Рум’янцеву, які з повагою ставилися до наших вояків і народу.

Співчуваючи співвітчизникам, письменники описують, яким важким руйнівним вантажем лягли московсько-турецька війна, кримські походи на плечі простих людей. У 1737 р. “110,000 людей посполитих в погонщики пров[і]янта, а других на лінію виправлено з їх же скотом. Тогдаж особенно тридцать тисячей посполитих вислано для припроважденія судов разных: поромов, баржов і прочих чрез пороги к Очакову”⁴⁵⁹, де особливим героїзмом відзначилися запорізькі козаки⁴⁶⁰. Впродовж 1736-1739 рр. з України “воли брали под армію”⁴⁶¹ безоплатно, що підірвало господарства селян, як ніколи.

Оскільки майже усі літописці є щирими патріотами-державниками, то доля зруйнованого війнами народу їх глибоко хвилює. П. Симоновський прямо пише,

⁴⁵⁷ Лизогубівський літопис. — С. 65.

⁴⁵⁸ Покас Г. Дві гісторії. — Арк. 66 зв.-77.

⁴⁵⁹ Лизогубівський літопис. — С. 66.

⁴⁶⁰ Покас Г. Дві гісторії. — Арк. 70 зв.-71; Симоновський П. Короткий опис... — С.147.

⁴⁶¹ Ніжинський літопис // ЗНТШ. — Львів, 1996. — Т. 231. — С. 480.

⁴⁵⁴ Покас Г. Дві гісторії. — Арк. 63.

⁴⁵⁵ Лизогубівський літопис. — С. 60-62.

⁴⁵⁶ Покас Г. Дві гісторії. — Арк. 65 зв.

що в цих “Турецьких походах Малоросійській народ скільки нужд і обид внутрь і вні Малой Росії понес, світу ізвістно; он не токмо сам... службу Государеву нес, но і скот і імущество его в тих же походах армії великим пособієм били, яко на всі военніе тяжесті із Малой Росії до нісколько тисячей биков взято без платежа, а к нім і погонщиків до двадцати тисяч чоловік, із коїх рідко хто возвратился в дом свой”⁴⁶².

Письменники підкреслюють, що колоніальна машина в Україні запрацювала з новою силою завдяки солдафонській політиці фельдмаршала Мініха та інших чиновників, у яких “бідніє малоросіяне” захисту чи справедливості “получить не могли”⁴⁶³. Навпаки, на Слобідській Україні в додаток до різних бід, скасований дозвіл на “бывшее право занимать землі і прочія угодья”⁴⁶⁴, які є незайманими, а козаків почали переводити в московські драгуни⁴⁶⁵.

Особиста ненависть Мініха до українців і козаків була причиною багатьох народних бід. Г. Покас розповідає, що він “по злобной ненависти своей к малоросійському народу неізмислимие з вимислов своїх малоросіянам чинил обиди і протчие разоренія”⁴⁶⁶. Він прагнув, “чтоби тот народ ... вовся іскорених, ілі крайне в волностях їх умалих і разорить. Он малоросіяне в компанії военной публічно в войску називал г[осу]д[а]рству непотребними і мишами... пакостними.., козаков до своїх фурманов в погонщики і кухарам своїм за слуг”⁴⁶⁷ віддавав, усіляким чином зневажаючи їх честь, людську і національну гідність. В Україні з його дозволу “не только то, что к армії потрібно било, но,

⁴⁶² *Симоновський П.* Короткий опис... — С. 147.

⁴⁶³ Там само.

⁴⁶⁴ *Квітка І.* Історія Слобідських полків. — С. 14.

⁴⁶⁵ Там само. — С. 15.

⁴⁶⁶ *Покас Г.* Дві гісторії. — Арк. 71 зв.

⁴⁶⁷ Там само. — Арк. 72.

что толко і офіцерам пожелалось, все то забирали і гвалтом грабили, а при том людей малоросіяне, которіе на свою бідную обиду приговаривали і обстаївали, мучили і (до) полусмерті убивали і погонщиків к генеральному магазейну в поход взятих боліє 20000 чоловік умертвили в одной только компанії очаковської”⁴⁶⁸.

Спланований царським урядом геноцид нашого народу здійснювався методично і різноманітно. Такі катастрофічні справи вимагали активної патріотичної діяльності, спрямованої на порятунок автономії, а через неї і людей. Із середини 1730-х рр. передова старшина на різних рівнях піднімає питання про відновлення гетьманського правління як гаранта збереження самобутності та козацьких прав і привілеїв. Особливо ця кампанія зростає в добу царювання Єлизавети Петрівни, котра, завдяки родинним зв’язкам, ставилася доброзичливо до українців і козацтва. У цій дипломатичній акції велику роль зіграли депутати Я. Лизогуб, М. Ханенко, В. Гудович⁴⁶⁹. На шляху відновлення гетьманства цариця своїми указами забороняла введення кріпацтва, призупинила збір податків через неврожайні попередні роки, напади сарани та епідемію на худобу⁴⁷⁰, дозволила переведення українських справ із Сенату в Іноземну Колегію, що означало визнання України як автономної держави⁴⁷¹.

Процес “елекції” призначеного гетьманом Кирила Розумовського в Глухові літописці описують як перемогу справедливості, котру заслужив український народ жертвовною працею та військовими заслугами на користь Російської імперії. П. Симоновський⁴⁷²,

⁴⁶⁸ *Покас Г.* Дві гісторії. — Арк. 72.

⁴⁶⁹ *Покас Г.* Дві гісторії. — Арк. 82; Чернігівський літопис. — С. 225.

⁴⁷⁰ *Симоновський П.* Короткий опис... — С.148-149.

⁴⁷¹ Там само. — С. 149.

⁴⁷² Там само. — С. 150-159.

Г. Покас⁴⁷³ створюють панегірично-ритуальні барокові оповідання у формі натюрмортних картин, в яких на високому художньому рівні змальовується пишнота і урочистість давно очікуваної доленосної події, відсвяткувати яку до столиці з'їхалася козацька й церковна еліта з усієї України.

Із відновленням державності в Україні пов'язані значні сподівання. Прихід нової генерації національних політиків і військовиків привніс нове розуміння й трактування понять держави, володаря-державця. Факт підноситься як всесвітня подія, котра підкреслює людську та національну гідність нашого народу. Страшні роки царської руїни настільки допекли фізично і морально, що Г. Покас вдається до філософського обґрунтування виборів гетьмана, багатства й самотності України, її здобутків. Він звертається із закликом до К. Розумовського визволити Правобережну Україну⁴⁷⁴, радить йому повсюдно поводитися як справжньому володареві, другій особі в імперії після цариці, тому що його чин рівний «іноземним принцам»; він під час візитів до столиці повинен зупинятися лише в «єдного великого монаршого двора, ні в єдного із російських генералов не бивать»⁴⁷⁵.

Характерною рисою цих оповідань є виразна ненависть авторів до чужинецького панування в Україні, патріотична наснаженість, несприйнятність психології угодовства, пристосуванства, характерної діячам до доби Д. Апостола. Письменники пишуть від імені свого стану, але турбуються за долю всіх. Вони, навчені на помилках своїх батьків, клопочуться проблемами людської совісті, національної гордості та самоповаги. Такими свідомими власної величі та відповідальності хочуть бачити козацьку старшину, гетьмана, всіх краян. Г. Покас підкреслює, що аби «іміть... совершенно

понятіє о достоїнстві і великості великого генерала малороссійського, то должно іміть також познаніє і оної землі»⁴⁷⁶. Він виходить на аксіому, що тільки той народ, та нація, та держава живуть і розвиваються, які своєю згуртованістю, відданістю Батьківщині, любов'ю до неї, працею для неї живуть, в такому ж дусі виховують кожне покоління. Власне, письменник відбиває гетьманську або ставить перед ним свою програму збереження та розвитку України, її державності в єдності матеріально-духовно-військової діяльності еліти.

Зображений у творах гетьман К. Розумовський в 1750 р. виступає символом відродженої державності, опорою на майбутнє, причому символом освіченого володаря, що відповідав світоглядів та прагненням козацьких просвітників-державників. Описуючи державницьку діяльність гетьмана, досить суголосну з царською, літописці звертають увагу на посилене ним упорядкування господарсько-торговельної справи: закриття кордонів з Польщею, що значно зашкодило насиченню товарами ринку, заміни старих податків⁴⁷⁷, ревізію стану полків, прохання перенести українські справи з Іноземної колегії знову в Сенат, щоб вони там «головними всієї держави вважалися»⁴⁷⁸, мобілізацію для участі у війні з Пруссією, заготівлю «волів» і набір погоничів «в числі 8000, із котрих большая часть в послідованії померла, а самая малая в доми возвратилась»⁴⁷⁹. Оскільки гетьман багато часу проводив у Петербурзі, то його справами займалася Генеральна Канцелярія. Він же зайнявся реформою суду, всіх урядових структур, повернув під свою юрисдикцію м. Київ, завів військовий суд для захисту «подчиньонних от

⁴⁷³ Покас Г. Дві гісторії. — Арк. 82 зв.-90.

⁴⁷⁴ Там само. — Арк. 91-93.

⁴⁷⁵ Там само. — Арк. 93 зв.

⁴⁷⁶ Покас Г. Дві гісторії. — Арк. 91.

⁴⁷⁷ Ніжинський літопис. — С. 482.

⁴⁷⁸ Чернігівський літопис. — С. 228.

⁴⁷⁹ Короткий літопис Малої Росії. — С. 215.

⁴⁸⁰ Там само. — С. 225.

обид”⁴⁸⁰, назначив перепис населення⁴⁸¹, але Україна не мала очікуваних досягнень через промосковську зорієнтованість гетьмана

Рішення Катерини II “закінчити гру” з українською автономією автор “Короткого літопису Малої Росії” передає флегматично-спокійно: “Граф Кирила Григор’евич Разумовський *по его прошенію* получил увольнение от Гетманського чина, с оставленіем по жизнь его пенсіона Гетманського по 50000 рублей і с прибавкою еще 10000 рублей і с пожалованіем в собственное наслідство города Гадяча с Ключем, к нему принадлежащим і волості Биковської”⁴⁸². Автор, як прихильник правління Колегії, що замінила гетьманський уряд, створює розлогий панегірик її президентові та генерал-губернаторові П. Рум’янцеву, який з “матірнього попеченія” цариці Катерини II “крайне обрадовал весь Малоросійській народ”⁴⁸³.

Характерною рисою оповідань цього літопису, що розповідають про події з 1764 по 1775 рік є виразне примирення з трагедією, яка спіткала наш народ. Автор жодним словом не обмовився про якісь незадоволення серед війська чи старшини, про знищення козацтва в Слобожанщині і заміну його драгунами⁴⁸⁴, про знищення Запорізької Січі. Примирення з крахом решток державності країни виступає як ідеологічним, так і художнім контрастом, бароковою антитезою до епічного вираження жанру. Примирення чи усвідомлення історичної закономірності як результату українсько-московського співпрацювання під одним берлом?

Трансформація теми від героїки боротьби за державність і свободу через громадянську війну, що породила світоглядне та політично-економічне розшарування козацтва, до примирення з втратою держави, закріпачен-

⁴⁸¹ Чернігівський літопис. — С. 231.

⁴⁸² Короткий літопис Малої Росії. — С. 226-227.

⁴⁸³ Там само. — С. 228.

⁴⁸⁴ *Квітка І.* Історія Слобідських полків. — С. 20.

ням низів, знищенням війська, відтворила складний процес внутрішніх проблем: старшина, захоплена власними майновими справами, чинами та вигодами, віддала за них свій найбільший здобуток — Українську державу. Дана тема тісно пов’язана з двома наступними, які є її складовими, і мають творче літературне спрямування, притаманне особливостям змісту творів. Широке аргументування тем Національно-Визвольної війни, громадянської війни, Руїни та її наслідків у даному дослідженні зумовлене конкретним завданням. Воно оперте на наявний фактичний матеріал у пам’ятках, в яких тема козацької військової діяльності є провідною й визначальною. Вона суголосна тодішній тематиці основних козацьких літописів, героїко-баталістичній поезії, драмі “Милість Божа”, перегукується з тематикою монастирсько-церковних літописів, усною епічною поезією.

Оскільки авторами світських крайових літописів і компіляції переважно були козакофіли — козацькі канцеляристи і старшина різних рангів, міщани, духівництво, то вони зосередилися, закономірно, на тематичі основного державобудівного стану XVII-XVIII ст. Корпоративно-становна ідеологія, психологія, смаки визначають як тематику та проблематику аналізованих творів, так і їхній “значний публіцистичний заряд”⁴⁸⁵. Ці твори, в сукупності, розкриваючи дані теми, в центрі уваги поставили мілітарність, як основну справу козацького життя й політичної діяльності, через призму якої письменники-літописці висвітлили низку допоміжних тем, як складових основних. Якщо Національно-Визвольна війна зображена вершиною, кульмінацією їхньої діяльності, то громадянська і Руїна — як розвиток дії в зворотному напрямку до розв’язки. Розв’язкою сюжетів виступає ліквідація Гетьманщини, Запорізької Січі, Слобідських полків, як основних атрибутів і опор державницької автономії.

⁴⁸⁵ *Мыцык Ю.* Украинские летописи XVII века. — С. 73.

Літописці свідомо зосередилися на відтворенні діянь переважно реєстрового козацтва, бо воно мало реальну владу й несло відповідальність за долю України. Підхід до відтворення аналізованих тем ґрунтується на поєднанні різних літературних і світоглядних засад: правдивості, об'єктивізму, раціональної умотивованості, просвітницької повчальності, сплетених з художньою патетикою, експресивністю, естетизацією воїнських дій з усіма її протирічними проявами, воєн, героїзацією старшинської верстви. Значна доля художнього бачення описуваних подій пов'язана з особистісними смаками, підходами, розумінням описуваного конкретним літописцем. Незважаючи на суб'єктивно-об'єктивний підхід до зображення різних вад козацтва і тогочасної дійсності: підступності, жорстокості, пристосуванства, політичного флюгерства, автори все-таки досягають оптимістичного тону у відтворенні складних і суперечливих тем. Їхнє козацтво зображене набагато морально, фізично, гуманістично досконалішим, кращим, аніж їх зовнішні супротивники і спільники. У внутрішніх же проявах вони уподібнюються тим, що характерно для тодішньої доби, як епохи панування сили зброї та політичної підступності, котрі вилилися на теренах України, Польщі та Молдови спочатку в анархізм, а згодом у пристосуванство і нігілізм, які призвели до занепаду цих держав.

Кожен літописець, приступаючи до опрацювання даних тем, однозначно займав виразну політичну позицію, тому творив як письменник-ідеолог, речник і захисник ідейних, культурних, політичних і економічних засад свого стану, тому, зосередившись на ньому, майже залишав поза увагою життєві перипетії інших станів. Ця освячена віками традиційна практика⁴⁸⁶ дозволяла йому різнобічно проаналізувати закономірнос-

⁴⁸⁶ Марченко М. І. Українська історіографія: З давніх часів до середини XIX ст. — С. 33.

ті дій козацтва, надати їхнім зображуваним діям морально-етичного спрямування, винести власну естетичну оцінку, що впливала не з повчальних “промов” героїв чи власних роздумів, а з їхніх “вчинків”⁴⁸⁷. Це надавало літописам виразних літературних ознак. Висновки М. Максимовича, М. Грушевського, О. Білецького, О. Мишанича, що літописи є синтетичними “напівнауковими” і “напівлітературними” працями⁴⁸⁸ — справедливий. Засадничим є і висновок І. Франка, що відтворена в козацькому літописанні Самовидця, Граб'янки, Величка “і їх наступників та компіляторів” Хмельниччина є “конструкція більше літературна, ніж історична”, що вона є їх “головною заслугою”⁴⁸⁹. Проаналізований зміст і стиль цих пам'яток дає всі підстави стверджувати, що вони є історичною белетристикою, створеною за законами поетики риторичного мистецтва, в яких *головним героєм є національна історія*, персоніфікована в конкретних образах історичних діячів, національних героїв та їхніх антиподів — ворогів і відступників чи зрадників. Станові та художньо-просвітницькі засади світогляду літописців зумовлювали їх максимально відобразити й умотивувати військову та героїко-патріотичну, міжусобну боротьбу козацтва. Його прагнення, політичні розрахунки, програми, шляхи утвердження їх на практиці персоніфіковані через образи гетьманів, кошових, полковників, які створені згідно традицій національної книжної та усної героїчної епіки. Відтворення у літописах масового героїзму козацтва, селянства до і в роки Національно-Визвольної війни, особистої мужності та державної мудрості

⁴⁸⁷ Николаев С. И. Трактат С.-Х Любомирского о стиле. — С. 126.

⁴⁸⁸ Мишанич О. В. Українська література другої половини XVIII ст. і усна народна творчість. — К., 1988. — С. 260.

⁴⁸⁹ Франко І. Історія української літератури // Зібрання творів: У 50 т. — К., 1983. — Т. 40. — С. 331, 332.

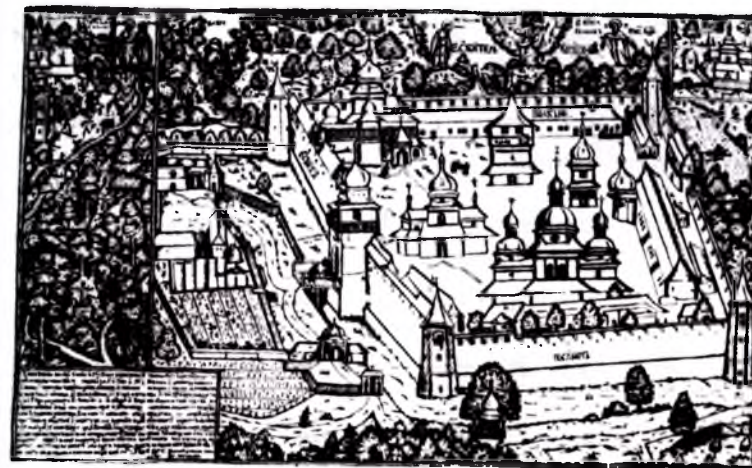
старшин, гетьманів; трагізму міжусобних гетьманських чвар, наполегливості й жертвовності в обороні України від татарських набігів, польсько-московсько-турецьких інтервенцій, колоніального наступу царизму, героїки походів проти ворогів і їх спільників; свідомо героїзація козацтва як державотворчої й духовної сили нації, поетизація їх рицарських чеснот, які закривають собою різні вади, що й надає козацькому літописанню, як і княжому взагалі, а світському крайовому, козацькому компілятивному зокрема, виразних ознак *національного літописного героїчного епосу*. Тому основою цього епосу є героїко-батальна тематика з культом “вождя”-гетьмана, полковника, генерального старшини, а тема мілітарного життя нації виступає наскрізною.

Власне, таким підходом керувалися літописці у виборі тематики, ідейного змісту⁴⁹⁰ та проблематики всіх творів, дотримуючись стилістичних приписів риторичного мистецтва та політичних вимог стану обґрунтувати заслужене право козацької старшини бути законними володарями в Україні. Даній меті, як це доведено в княжому літописанні, підпорядковані всі твори і цього жанру.

Розгортаючи сюжети довкола стрижневого питання цієї доби — влади і володаря, — літописці відтворили його жорстоку природу, але й надали йому гуманістичного спрямування через логічно-художнє умотивування справедливого права козацтва боротися й відстоювати свободу і незалежність нашого народу, його право на власну державу. Вироблена в козацько-церковних колах дана ідеологія на початку XVII ст., освячена церквою та пролитою кров'ю за неї, набула самобутньої юридично-звичаєвої законності і не потребувала, з по-

Преображенський собор Мгарського монастиря

Д. Сінкевич. Крехівський монастир. 1699

⁴⁹⁰ Єфремов С. Літописи називає ідеологічними працями // Єфремов С. Історія українського письменства / Передрук з IV вид. — Нью-Йорк, 1991. — С. 224.

негативним явищем. Завдяки такій історичній реалії в творах відсутня ортодоксальна упередженість до них, а, навпаки, підкреслюється зла історична іронія долі народу та його держави.

Усім своїм змістом і тематикою літописи відтворюють і підкреслюють, що основними їх героями є гетьмани, а в час їхньої відсутності — генеральна старшина та царські й королівські воєводи, намісники. Від їх розуму і діяльності залежить доля війська, України, їх добробут і безпека. Літописці сприймають централізовану міцну владу, як конче потрібну й корисну задля наведення порядку в суспільстві, тому схвалюють репресивні заходи гетьманів чи інших державців проти повстанців, бунтарів; їх позиція виражається в недостатній увазі до січового козацтва, у звинуваченні його у ворохобицтві. Вони замовчують про розгортання та досягнення Коліївщини, опришківського руху. Тенденційність літописців і політично-світоглядно, і літературно обгрунтована. Вони майже одноставно звертаються до одних і тих же тем, ідей, образів, героїв, історичних подій і фактів, вчинків, що відповідає теорії класицистичної єдності місця і часу, приписом жанрового традиціоналізму; сповідають раціоналістично-узагальнюючий з рисами ідеалізації чи деідеалізації підхід до героїв, явищ, до культивування власного стану⁴⁹¹; симпатизують монархічному устрою та спробам окремих гетьманів утвердити його в Україні; підтримують практику династичного призначення старшин, урядовців. Зображені ними батальні картини, політично-військові міждержавні дії мають міметично-катарсисне спрямування, покликане заперечити наявне задля утвердження бажаного, тобто так, як вимагали приписи поетик Аристотеля, класицистів, Теофана Прокоповича. Культ розумного володаря-гетьмана, висунутого з-поміж козацьких мас, у психо-

логії яких значне місце мала емоційність, також як і культ козацтва на протигагу іншим станам, менш чи зовсім недержавотворчих, підкреслене відбиття в творах світогляду, культури, смаків козацько-старшинського середовища говорить про те, що козацькі літописи та їхні компіляції є творами самобутнього *національного класицизму*, зорієнтованого на підтримку культури, політики еліти свого стану, її державності. Навіть той випадок, що окремі літописці обривають свої твори на роках закінчення кар'єри гетьманів ("Короткий опис Малоросії" на 1734 — році смерті Д. Апостола) чи приході до влади такого, який не зумів дати нового спрямування розвитку держави (П. Симоновський, Г. Покас на 1750 — році обрання гетьманом К. Розумовського), а також ведення власних родинних літописців представниками полковницьких родин (Дворецьких, Лизогубів, діаріушів П. Апостола, М. Ханенка, Я. Марковича) засвідчують аристократичну свідомість і сприйняття її культури. Якщо, за визначенням Д. Чижевського, "український класицизм був слабкий та мало виразний"⁴⁹² у XVII-XVIII ст., бо не мав монархічного політичного підґрунтя, то, переконаний, що поруч із шкільним класицизмом у драматургії, козацький літописний якраз і виконував свою функцію впродовж даної доби, задовольняючи різнобічні потреби української козацько-старшинської аристократії, як і монастирсько-літописний — церковної еліти.

Національний літописний класицизм не сповна відповідає канонічним ознакам європейського чи російського, бо він є породженням і потребою специфічних умов України. Він чітко проглядається у змісті творів (темах, ідеях, проблемах, класифікації героїв), а за формою є поєднанням бароко-просвітницьких стильових особливостей, переплетінням раціонально-естетичних авторських емоцій, оцінок, почуттів, підходів до зображуваного.

⁴⁹¹ *Наливайко Д. С.* Искусство: направления, течения, стили. — К., 1981. — С. 160-162.

⁴⁹² *Чижевський Д.* Історія української літератури. — С. 309.

Схильність і підтримка літописцями ідеї потреби міцної гетьманської влади, його державного та дипломатичного розуму, духовного аристократизму яскраво відбита якраз через засудження громадянської війни, Руїни та їх наслідків, які так широко і різнобічно змальовані в творах. Цим самим вони, по суті, підтримують ідею козацького регламентованого авторитаризму, прояви якого приносили державі користь, а не козацького республіканізму, що сприймався як безвідповідальна отаманщина, анархізм. З цього боку, створені образи гетьманів, як повноправних володарів України — Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи — відповідають їх розумінню особливостей Української держави, служать ідеалами для інших, усього козацтва і суспільства, виробленню в них державницької психології, світогляду, кодексу честі та самоповаги. Пошуки письменниками ідеалу національного володаря зупинені на цих постатях справедливо, бо вони, долаючи страшну фізичну й духовну руїну співвітчизників, економічну руїну країни, хоча не встигали довести до повного переможного кінця розпочату справу, віддали себе сповна служінню Батьківщині, розбудові в ній державності. Вони, як справжні патріоти, звалювали на себе весь тягар ударів підступного життя, долі, кар'єристів і авантюристів, чужинецьких завойовників й стали їхніми жертвами. Ці образи створені як образи національних велетів духу і мучеників, котрі, долаючи об'єктивні та суб'єктивні перешкоди, допускали вагомі помилки, але все-таки зуміли зберегти державу в тих умовах, надати їй розвиткові нових імпульсів. Літописці підкреслюють, що ці гетьмани-володарі стали жертвою історичного часу, агресивної щодо України московської та польської політики, вад національного характеру, людських помилок і недоліків, жорстоких законів у політиці. Ці, створені літописцями образи, залишилися в історії прапорами відродження, які закликали до боротьби за сво-

боду, державність; як неперехідні щаблі трагічно-оптимістичної долі та історії, діти й діячі свого часу, які мають великий вплив на формування національної самосвідомості українців. Через їхні образи, як і образи решти героїв літописних оповідань, письменники створюють монументальний образ України як земного чистилища, в якому її народ проходить випробування й очищення від набутої скверни, за що караний і Богом, і людьми. Висновок літописців співзвучний афоризмові І. Мазепи, котрий чимало розмірковував над причинами недолі власного народу й прийшов до справедливого висновку: “Самі себе звоювали”, бо “Всі покою щире прагнуть, А не в еден гуж всі тягнуть”⁴⁹³.

Власне, щоб позбутися цієї національної вади, яка стала однією з основних причин втрати Україною державності, письменники-літописці так щиро розкривали її причини, відтворюючи тему Національно-Визвольної, громадянської воєн, Руїни та поруйнаної доби, наповнюючи їх зміст власними міркуваннями, надаючи творам виразних ознак літописного героїчного епосу, створеного за розробленими ними засадами й ознаками національного літописного класицизму. Такий підхід надав їм непересічної історико-літературної вагності.

2.7. ТЕМА ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КОЗАЦТВА

У літописних оповіданнях аналізованих творів дана тема є другою після воїнсько-героїчної, хоча її розкриття має свої хронологічні підходи та особливості. Вона відбиває відверто позитивну естетизацію її складових — тему багатства, майна та шляхів швидкого збагачення, котрі супроводжували козацький стиль життя від їх

⁴⁹³ Мазепа Іван. Дума гетьмана // Борщак І., Мартен Р. Іван Мазепа. — К., 1991. — С. 12.

зародження до занепаду. Козацькі літописці-канцеляристи до неї ніколи не були байдужими і керувалися в своєму підході законами практичного раціоналізму: кожен воїн-фахівець, боронячи свободу людей, держави, живе зі свого ремесла. Він дорого — життям і здоров'ям — оплачує їх, тому по праву заслуговує на можливість і повагу. Заможне життя його, безпека рідних сприяють усвідомленню не лише своєї винятковості, але й важливості, потреби. Через них до нього приходить усвідомлення патріотичних ідей, що в сукупності створює міцний ґрунт для прояву героїчної звитяги, настирливого бажання проявити себе в бою. Оскільки в основі козацької свідомості лежить практика воїнів-землеробів, початкових “здобичників”, “уходників”, колоністів степу, то для них рицарські та землеробські, а згодом і торгово-промислові, чесноти були рівноправними. Прагнення здобути міцну владну руку, безпеку від будь-якого завойовника і земельно-виробничий простір керували його вчинками, вищими помислами — це щодо реєстрового козацтва, але і запорізьке — ці тимчасові воїни-монахи, своєрідні військові Ісусові брати — не відставали від них, але лише з тією різницею, що вся дана “політика” повинна проводитися за межами Січі, землі якої оберігали ревниво.

Оскільки крайові світські літописи та козацькі компіляції все-таки мають героїко-епічне спрямування, то тема господарювання козацтва в більшості творів “затінена” до доби гетьманування І. Скоропадського, а в пам'ятках кінця XVIII ст. є провідною.

Синтез суспільно-політичного, героїко-патріотичного, виробничо-побутового, згодом і інтимного змісту надають літописам ознак *пам'яток просвітницького класицизму, оздоблених стильовими ознаками бароко, преромантизму та побутовизму*. Переплетіння ідеологічної тенденційності, вираженої козакофільством, гетьманофільством, монархізмом наприкінці XVIII ст. з національною традиційною елітарною культурою, ети-

кою, естетикою, прив'язаністю до родовідної історичної пам'яті надають літописам самотутніх літературних ознак, які ґрунтуються не стільки на теоретичних підходах, скільки на реальному життєвому ґрунті, котрий постійно видозмінюється в своєму розвитку. Завдяки політичній нестабільності, в усій літературі XVII-XVIII ст. маємо співіснування (у літописах навіть у рамках одного твору) демократичних і консервативних, прогресивних і реакційних поглядів на національне життя. У пошуках і розкритті літературної моделі “дійсної людини” літописці створили засадничий образ *козака-шляхтича як воїна і господарника* з характером типового буржуа, який персоніфікує образ світської національної еліти, котра знову ж таки виражає соціальні та естетичні смаки і погляди просвітників-класицистів України. Оскільки основою класицистичної теорії для літописців були національні “історичні мотиви”, “прозовий епос”⁴⁹⁴, корисна повчальність, краса діянь і звершень козацького стану, то образи й справи старшини, досить рухливої й цілеспрямованої, відданої ідеалам розбудови держави, сповна відповідали цим вимогам.

За розповідями літописців, господарська діяльність козацтва розпочалася з “добичництва” в перекопських степах, де вони одночасно не лише полювали, але й “татар разбивают, обдирают і убивают”⁴⁹⁵. Згодом, заселивши дніпровські острови, до цього ремесла додали інше: торгові люди, що йшли на Москву, “турецькіє каравани разбивали, ограбляли, турков убивали і от них язика доставляли”⁴⁹⁶, чим робили для поляків значні послуги. Успіхи цих воїнів-колоністів у добуванні “козацьких хлібів”, поступовому освоєнні степу, вмілих і переможних битвах з татарами, в обороні заселе-

⁴⁹⁴ Чижевський Д. Історія української літератури. — С. 310.

⁴⁹⁵ Лукомський С. Зібрання історичне. — С. 325.

⁴⁹⁶ Там само. — С. 331-332

них територій України й Польщі, розвідницькій діяльності посприяли їхній легалізації та узаконенню польським королем, як окремого прикордонного Війська Запорізького з наділом “доброї і довольної землі” у пониззі Дніпра та наданням “особливих вольностей” і “привілеїв”⁴⁹⁷.

Як тільки запорізькі козаки успішно колонізували значну частину центральних земель України, забезпечили більш-менш стабільне життя на них, функціонування оборонних міст-фортець, підтримуваних королівською владою, С. Баторій, побоюючись зростання їхньої сили, наніс перший розкол у козацтві прийняттям на службу тільки частини — реєстровиків. Збагачення козакуючої шляхти викликало заздрість у центрально-польської та північноукраїнської, котра в час королівства Сигізмунда III почала наступ на ці землі, відбираючи в козаків і привласнюючи собі. Спроби перетворити значну частину покозаченої людності в “підданих”-кріпаків⁴⁹⁸ спричинили повстання під орудою К. Косинського та С. Наливайка й інших гетьманів.

У час розгортання козацьких повстань, Національно-Визвольної війни про господарські справи літописці згадують досить рідко, зосереджуючись на військових. Вони її дотично виражають через описи голодів, кліматичних умов, нападів сарани, пожеж, урожаїв і неурожаїв. Перелік завданих поляками козакам кривд, шкод, їх чолобитних⁴⁹⁹ до Хмельниччини відтворює збитки, завдані їхнім господарствам, їхні турботи про збереження власної економічної стабільності, як основи станової незалежності та могутності. Ці умови проходять червоною ниткою через усі договори з королями, царями, визначають причини повстань, приводять у діюче військо селянські маси, які не хотіли перебу-

вати у “рабстві”⁵⁰⁰. Обов’язковою умовою договорів з королями була вимога, як це бачимо в Зборівському, дозволу “цідити вино для їх собственого употреблення, а не для продажу”⁵⁰¹, хоча її козаки не дотримувалися, бо вона була однією з основних статей їх прибутків. Оскільки королівський уряд ніколи не дотримувався норм оплати за службу реєстровому козацтву, то це змушувало їх шукати власні джерела для самоутримання. Вимоги про оплату висуваються завжди поруч із відмовою компенсувати збитки, нанесені шляхті, через цю причину. Наступними джерелами їхніх прибутків були земельні наділи старшині, гетьманові “на булаву”, шинкування, торгівля рибою, ремісничими виробами. Щоб позбутися суперників у торгівлі, козаки весь час намагаються різними методами відсунути за межі власного осідку євреїв-торгівців, дбають про заселення своїх маєностей селянами-втікачами, шляхетськими підданими. У Білоцерківському договорі 1651 р. підкреслюється потреба переселити покозачене селянство, котре раніше було в підданстві, на королівські землі і не обкладати їх податками⁵⁰².

Літописці постійно акцентують увагу на питаннях податків, напруженості, яку вони викликали, бо козаки, фактично, перебували на самозабезпеченні, тому відмовлялися платити їх державі й слідкували за мірами оподаткування селян. З їх позицією уряд вимушений рахуватися, хоча в критичних ситуаціях прагнув “відірвати” хоч якусь дециму собі.

До Березневих статей 1654 р. Б. Хмельницького літописні оповідання про господарську діяльність козацтва розповідають явно сором’язливо, підкреслюють їх військову звитягу, ніби воно було другорядним у взаєминах з королівським урядом і місцевою шляхтою. Автори до та-

⁴⁹⁷ Симоновський П. Короткий опис... — С. 4.

⁴⁹⁸ Там само. — С. 9.

⁴⁹⁹ Короткий опис Малоросії. — С. 217.

⁵⁰⁰ Симоновський П. Короткий опис... — С. 62.

⁵⁰¹ Там само. — С. 35.

⁵⁰² Там само. — С. 64.

кого розкриття підходять свідомо, щоб витримати на поверхні героїко-епічний стиль розповіді, а соціально-економічні проблеми “втиснути” у підтекст як самодостатньо зрозумілі. Тому у творах панує образ козака-воїна, рицаря, котрий одночасно дбає і про матеріальні власні, народні потреби, захищає добробут, прагне жити замож-но, не шкодуючи заради цього сил, здоров'я, життя.

У розповідях з 1654 р. акцент зміщується вглиб пи-тання. У цьому документі відтворений факт, що в осо-бах козацької старшини маємо рівнозначних воїнів-рицарів і адміністраторів-господарників, для яких дер-жавні, воїнські та власні економічні питання є нероз-ривними. В їх вчинках, запитах і свідомості загально-суспільне і особистісне злиті до купи; вони є опорою і кермом війська і відбудованої держави — її представ-ляють, а вона уособлена ними. Тому основним, пер-шим, пунктом угоди є підтвердження прав і вольнос-тей козацьких, “как із віков бивало в войске Запорож-ськом”⁵⁰³. Щоб відчувати себе повноправними господа-рями України, старшина досягла визнання з боку царя, аби в містах урядниками були лише українці, на “геть-манську булаву” видається назавжди Чигиринське ста-роство. Козацьке майно має бути недоторканим ні-ким, а їхня служба, згідно рангів, має оплачуватися справно. Данину цареві сплачувати лише після взає-мної домовленості, а його воєводам в Україні — ні, хіба би ними були призначені українці. Домовлено про не-допускання посягань на вольності та права козацькі з боку царя, воєвод; про невтручання у внутрішні спра-ви та допомогу в утримуванні фортеці Кодак⁵⁰⁴. Досить переконливими є пункти про обов'язкове визнання пра-ва кожному полковникові, судді, осавулові мати влас-ні млини⁵⁰⁵, як гарантії їх додаткових прибутків. Та-

ким чином, дана угода підтвердила право козацької еліти займатися землеробською та мануфактурною й торговельною діяльністю, котра серед неї була вже тра-диційною. Тому в усіх наступних гетьмансько-царсь-ких угодах ці пункти підтверджуються як засадничі для козацької реєстрової старшини.

Розбудова української державності Б. Хмельниць-ким завершилася адміністративно-територіальною ре-формою — утворенням 15 полків, які лягли в основу подальшого управління. І. Виговський в Гадяцькій угоді з Польщею зберігає всю господарсько-майнову систему недоторканою, а Україну ділить на три вое-водства — Київське, Чернігівське, Брацлавське⁵⁰⁶.

Літописці розповідають про складні взаємини між козацькою та царською адміністраціями через прагнен-ня обох сторін взяти податкову політику під власний контроль. Це питання для українців було настільки болючим, що Польща в Гадяцькій угоді відмовилася від оподаткування нашої держави⁵⁰⁷, а Московія з доби гетьманування І. Брюховецького через своїх “цілува-льників-спищиків”, “комісарів” і збирачів податків, дозволених ним, з торгових і ярмаркових місць, від сохи і коня, маєтку та землі⁵⁰⁸ спровокувала бунт про-ти воевод і їх вигнання з Лівобережжя. Вони, розвива-ючи дану тему, підкреслюють, що московський уряд, який прагнув великих прибутків на свої безперервні війни, в Україні встановлював різні податки, до того незнані. Він дозволяв старшині, реєстровим козакам займатися винокурінням, зате на селян встановлював додаткові податки. Так само робили й гетьмани, особ-ливо І. Самойлович, встановивши покуховне та інші види податків. Особливо волонтаристськи поведився царський уряд на Слобожанщині, де переселенці з Пра-

⁵⁰³ *Симоновський П.* Короткий опис... — С. 75.

⁵⁰⁴ Там само. — С. 76-78.

⁵⁰⁵ Там само. — С. 76-77.

⁵⁰⁶ *Симоновський П.* Короткий опис... — С. 85.

⁵⁰⁷ Короткий літопис Малої Росії. — С. 61.

⁵⁰⁸ Там само. — С. 93.

вобережжя, Гетьманщини, заснувавши міста, фортеці, слободи повністю утримували п'ять козацьких полків за власний кошт. За це вони спочатку були звільнені від будь-яких податків, в т. ч. і з “винокуріння”, торгівлі, поземельного, але згодом були позбавлені цих прав; потім їх назад повернули, але додали на утримання драгунські московські полки, що призвело, через зби́дження поселенців, до занепаду тамтешнього козацтва⁵⁰⁹.

Козацька старшина ретельно слідкувала за господарськими справами, тому рішення Андрусівського договору між Московією та Польщею про повернення польській шляхті володінь, які стали козацькими, зустріла агресивно. Вона так само пильно стежила, щоб не допустити спалахи народних повстань проти себе, тому розповідь про таке повстання, що відбулося в 1687 р., охарактеризоване як “бунт черні” — козаків і селян, які “поміщиків своїх... до смерті поубивали, а паче орендаров грабили і мучили домагаясь денег, которих бунтовщиків усмирено потом воїнською рукою”⁵¹⁰. Щоб не дати можливості польській шляхті багатіти на Правобережжі за рахунок тамтешнього народу, І. Самойлович масово “переганяв” на Лівобережжя людей для потреб місцевої козацької шляхти⁵¹¹. Цього гетьмана літописці зображують явно найбільшим господарником з-поміж решти старшини. Він багато уваги надає веденню власного господарства, дбає про нього, про маєтки родини та оточення, любить хабарі, але одночасно дбає і про загальноукраїнську економіку. Виражаючи потреби і волю світського і воїнського дідицтва, обмежує обіг дешевих царських мідних копійок, ігнорує указ царя про підтримку Польщі торгівлею, а, навпаки, всупереч забороні, розвиває добрі ділові зносини з Кримом і Туреччиною⁵¹².

⁵⁰⁹ *Квітка І.* Історія Слобідських полків. — С. 9-17.

⁵¹⁰ *Короткий літопис Малої Росії.* — С. 142.

⁵¹¹ *Лизогубівський літопис.* — С. 31.

⁵¹² *Симоновський П.* Короткий опис... — С.112-114.

Літописцям до вподоби самостійницька господарсько-економічна політика українських володарів, тому вони намагаються всі її прояви описати, інколи підносячи окремих осіб чи факти до образного узагальнення. Так, С. Палія змальовують як “удільного князя”, котрий збирав для себе з усього Правобережжя, Полісся податки з пасік, “індукту”⁵¹³, а його козаки за оборону Польщі одержували платню і від папи римського⁵¹⁴. Гетьман І. Скоропадський, окрім щедрого дарувальника земель, маєтків, сіл старшині, рідним, зображений ревним захисником їхніх володінь. Довга справа з князем О. Меншиковим з приводу самовільного захоплення ним земель Почепської сотні, перетворення козаків у кріпаків, що закінчилася на користь гетьмана, зображена найбільшим досягненням його державницької кар’єри⁵¹⁵. Таким же ревним він зображений у відстоюванні прибутків із розпродажу горілки — нокуховного — для козаків, а від тютюну — для державної адміністрації; настирливий гетьман і в обороні прав українських купців вільно торгувати і поза межами країни, особливо волокном; у налагодженні поштового зв’язку, у виселенні з України розкольників, які захоплювали селянські й козацькі землі; у намаганні звільнити із заслання мазепинців та інших цареві “змінників”⁵¹⁶; у налагодженні взаємин між поміщиками та селянами.

Як і в створенні образу І. Скоропадського, літописці у змалюванні справ Д. Апостола також на друге місце відсувають військову тематику. Цей гетьман постає ревним оборонцем і виразником прав, інтересів козацької шляхти, державницької дисципліни й порядку в усіх

⁵¹³ *Короткий літопис Малої Росії.* — С. 147.

⁵¹⁴ *Симоновський П.* Короткий опис... — С. 118.

⁵¹⁵ *Ханенко Микола.* Діаріуш, або Щоденник // *Київська старовина*, 1994. — № 1. — С. 16-20.

⁵¹⁶ Там само. — С. 11, 12-13, 22, 23.

владних структурах і серед населення. Його прагнення навести законність у захисті прав і життя простих козаків і селян від свавільної козацької та московської старшини, розбійників⁵¹⁷ і грабіжників; виселення поза Україну корумпованих і злодійкуватих московських полковників і комендантів зреалізувалися рішучими заходами. Економічні та соціальні інтереси народу він захищає сприянням розвитку внутрішньої й зовнішньої торгівлі, зацікавленням старшини до потреби займатися нею, заборонаю вивозу з країни золота, срібла; недопусканням для проживання в Україні євреїв, дбанням про забезпечення належною платнею службовців різних рангів⁵¹⁸. Досить розумним був захід гетьмана на ліквідацію підтримки царським урядом донощиків, які в його обхід зводили різні наклепи⁵¹⁹.

Образ Д. Апостола-реформатора розкривається в його конкретних заходах, які згодом продовжує розвивати К. Розумовський, займаючись судовою, адміністративною, економічною реформами, відбудовою Батурина, організацією перепису населення. Цей гетьман добився зрівняння в правах і привілеях української шляхти з російським дворянством, а заборонаю вільного переходу селян від поміщиків затвердив початок їх закріпачення під приводом зменшення кількості “бродяг”⁵²⁰.

Зважаючи на “грубость времені тогдашнього”⁵²¹, літописці особливо детально розповідають про наступ московського колоніалізму на Гетьманщину, який особливо проявлявся в податковій та конфіскаційній по-

літиці. Царський уряд не лише мстив старшині за Мазепин виступ, за супротив П. Полуботка та його однодумців конфіскаціями їхніх маєтків, але й простому козацтву, десятки тисяч якого депортовано на Ладугу, будівництво Санкт-Петербурга, ліній під Царициним і на півдні України, звідки повернулося їх зовсім мало; селянам, у яких впродовж 1730-1760-х рр. безкоштовно для потреб армії забрано десятки тисяч волів, мір фуражу, зобов’язано утримувати армію. Окрім цих збитків, які методично руйнували економіку України, постійно відбиралися в козацтва землі для заселюваних колоністів: німців, сербів, молдован, московських урядників, щоб підірвати національний дух і уклад наших предків. Описана економічна руїна часів царювання Анни Іванівни, Катерини II зображена трагічною картиною, на тлі якої зростання могутності окремих старшинсько-поміщицьких родин сприймається, як гірка іронія національної долі. Співчуття літописців до цих перипетій — безперечне. Вони з особливою вдячністю розповідають про заходи генерального підскарбія А. Маркевича, який у 1728 р. зменшив податки, накладені Малоросійською колегією⁵²². Здирницька політика Гетьманського правління, “комісії економії”, в якій служив “только один персони із малоросійських, а протчі всі великоросійськіє”, що “правили по своїм прихотям болше з великою людей обидою, как їм только нравно, к неправедному обогащенію послужить могло”⁵²³, царського уряду; неврожаї, напади сарани, мори на людей і худобу довели до того, що цариця Єлизавета Петрівна двічі (в 1747 і 1755 рр.) вимушена була надавати допомогу, аби врятувати людей від крайнього занепаду⁵²⁴, скасовувати податки.

⁵²² Короткий опис Малоросії. — С. 313.

⁵²³ Покас Г. Дві гісторії. — Арк. 76 зв.

⁵²⁴ Симоновський П. Короткий опис... — С. 149; Короткий літопис Малої Росії. — С. 213-214.

⁵¹⁷ Діаріуш гетьманської канцелярії за 1728 рік // ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. 1. — № 53762 (Лаз. 13/1). — Арк. 338-338 зв.

⁵¹⁸ Короткий журнал про поїздку до Москви... Д. Апостола. — С. 17, 20-23, 26, 30, 51, 62, 84, 86-87.

⁵¹⁹ Там само. — С. 47.

⁵²⁰ Короткий літопис Малої Росії. — С. 223, 225.

⁵²¹ Там само. — С. 204.

Зрештою, знищення економічної могутності Гетьманщини заставило намісника і генерал-губернатора П. Рум'янцева вживати кардинальні заходи у боротьбі з корупцією в армії, особливо в розрахунках за фураж і харчі, щоб таким чином хоч трохи виправити варварську практику обдирання селян⁵²⁵.

Окрім господарсько-землеробської діяльності козачтво займалося будівництвом для московського війська мостів на Дніпрі, Києво-Печерської фортеці, валу⁵²⁶, міст на Слобожанщині, в Подніпров'ї. Напругу переговорів І. Скоропадського з царським урядом щодо відправки козаків на каналні та лінійні роботи передає "Діаріуш" М. Ханенка, в якому відбиті вживані заходи на захист їхнього життя.

Описані в діаріушах подорожі гетьманів І. Скоропадського та Д. Апостола до Москви, діяльність генеральної канцелярії розкривають закулісну дипломатичну працю автономного уряду, який значну частку своєї енергії віддавав на розгляд майнових, дисциплінарних, судових справ. Протистояння між законністю та вседозволеністю окремих осіб, між гетьманським і царським урядами створюють напружену динаміку оповідань, звісток, зауважень. Вони виразно розкривають навички московської бюрократії вирішувати будь-які справи стосовно України лише після особистих недармових з гетьманами зустрічей, обідів, вечер. Одночасно козацька старшина, набуваючи досвіду у цих взаєминах, і сама прагне таких контактів, бо вони полегшують їй можливість вирішувати власні справи — одержувати привілеї на довічну спадщину, пенсії для вдів, повертати відібрані маєтки нащадкам опальних діячів і т. і. Тому описані візити ввічливості та ділові зустрічі займають значну долю змісту цих діаріушів, в яких окреслена не тільки нова ідейно-тематична канва жанру,

⁵²⁵ Короткий літопис Малої Росії. — С. 231-233, 235-239.

⁵²⁶ Хронічка П. Полуботка. — С. 4-5.

але й новий бароковий стиль у зображенні пишноти прийомів, влаштованих ілюмінацій, прогулянок, обідів, що мають виразне гедоністичне спрямування. Ці картини зображені антитезою до відтворюваних літописцями бід і трагедій в Україні в дану добу, що значно охудожнило зміст творів, підкреслює ту велику прірву, що розділяла способи життя козацької та московської еліт, наших низів, які боролися за власне людське життя, та їх нових гнобителів.

Якщо в аналізованих творах козацька старшина зображена воїнами й господарниками, то в "Щоденниках" гетьманіча П. Апостола, С. Лашкевича, в "Описі життя" І. Острозького-Лохвицького, літописних замітках хорунжого В. Білозерського вона змальована, перш за все, дідами, для яких воїнська служба вже стала "ігом"⁵²⁷. Але даний висновок треба уточнити: П. Апостол — діяч першої половини XVIII ст. й описує події, що відбулися з ним дома та в Петербурзі 1725-1727 рр. під час його заручництва за звільненого батька, а решта письменників є діячами другої половини XVIII — поч. XIX ст. Об'єднує їх автообраз, оскільки розповідь ведеться від першої особи та про її ж таки справи.

Оскільки П. Апостол є членом надзвичайно багатой родини миргородського полковника Д. Апостола, то для нього опис майнового стану в різних селах і містечках, власної науки господарювання, судового вирішення суперечностей між селянами й панами, торгових справ, надбаних коштовностей, багатств на худобу, землю, людей приносить значне задоволення⁵²⁸. Стислий опис, наповнений статистичними даними, розрахований на

⁵²⁷ *Острозький-Лохвицький Іван*. Описаніє житія, діл, бідствій і разних приключеній, то есть Годспорик или странствіе в жизни сей // Киевская старина, 1886. — Т. XIV. — С. 363.

⁵²⁸ *Апостол П. Щоденник* // Киевская старина, 1895. — Т. VII. — С. 105, 107, 109, 110, 112, 113, 116, 117-118, 119.

усне відтворення оповідей, спогадів, описів. Він перший у жанрі літописання розкриває тему старшини як власників кріпаків: “Моя мати подарила Ломиковському мальчика в возросте чотырех лет”⁵²⁹, котра надалі вже не буде замовчуватися. Створеному письменником автообразу характерні риси дідича-просвітника, законаного в красу, знання, європейські мови, мистецтво, релігію, салонний етикет і обов’язкове працелюбство. Своєрідний симбіоз кріпосника і ліберала-буржуа, характерний для нашої козацької шляхти, переконливо відтворений у літописанні.

Спільною рисою творів С. Лашкевича, І. Острозького-Лохвицького, В. Білозерського, написаних у 1770-1820-х рр., є те, що їх автогерої представляють ту частину середньої козацької старшини, яка відійшла від активної військово-політичної діяльності, вміло поєднує поміщицьке господарювання з державною службою; їхній відхід від “політики” — це маска. Літописці-герої оповідей вчасно зорієнтувалися, що крах військової кар’єри, державницької козацької політики можна компенсувати лише економічним багатством, вигідною державною службою на користь Московії, котрі гарантують високу суспільну вагу в ситуації, що склалася не на користь України наприкінці XVIII ст. Якраз цей перехідний у свідомості та практиці старшини період є об’єктом письменницько-філософського обсервування⁵³⁰.

Хорунжий В. Білозерський, як господар і військовик, зосереджується в творі на умовах, які забезпечують йому заможне життя, тому уважно цікавиться погодними умовами, урожаєми, нальотами сарани і вірить в обов’язкове відродження козацтва, України, бо в 1796 р. новий цар Павло Петрович видав “указ”, “что

Малая Россія возвращается в прежніе права”⁵³¹. Розчарування автора охоплює лише тоді, коли замість “сподіваної волі” українці одержали “великіє дані”, яких ще “нікогда не бивало”: “І так вдвое людям біда наложена”. Цей висновок може стати загальним підсумком усієї теми, але Степан Лашкевич, земський суддя у Погарі, надвірний радник Новгород-Сіверського повіту і великий дідич вважає інакше. Для нього державна служба є другорядною, але потрібною, бо вона підтримує авторитет, силу впливу на знайомих і конкурентів. Як порядна людина, зрозумів, що лишень повна відданість господарській діяльності в даний час може вивести його в число наймаєтніших і впливовіших людей, тому сповна віддається вино- і горілковарінню, торгівлі ними і волокном, скуповуванню ґрунтів і “фурторів”, землеробству, розумному розселенню найманих робітників і підданих-кріпаків, людяному поводженню з ними, що приносить авторові величезні прибутки і багатства⁵³². Як людина освічена, розуміє і підкреслює це в творі: тільки за умови особистої енергійної праці, повсюдного контролю зможе досягнути бажаного, чим і займається із задоволенням.

Автообраз І. Острозького-Лохвицького як оповідача й головного героя твору створений на засадах філософського обґрунтування життєвих, побутових, інтимних людських цінностей. Для нього, сина сотника слобідського козацтва, служба в тамтешніх драгунських полках є “ігом”. Зображуючи наскрізь корумпований світ царських вельмож і чиновників, письменник зрозумів, що його не треба відкидати, а, навпаки, скористатися цими особливостями сповна. Він переконався, що осо-

⁵³¹ Літописні записки 1783-1811 рр. хорунжого Ніжинської полкової канцелярії Василя Осиповича Білозерського... // Киевская старина. — 1897. — Т. 59. — С. 65-66.

⁵³² Лашкевич Степан. Щоденник “Записка домашня” 1771 року // ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. — Спр. 766. — Арк. 24.

⁵²⁹ Апостол П. Щоденник. — С. 116.

⁵³⁰ Николайчик Ф. Род Лашкевичей и дневник одного из них // Киевская старина. — 1887. — Т. XII. — С. 116.

биста ініціативність, настирливість, хитрість, підтримані авторитетними знайомими, багатими рідними (шлюб — один із засобів прибутку) приносять людині та її родині добро. Тому, незважаючи на неодноразові розорення через пожежі, природні стихії, пограбування, слонівський дідич і одночасно курсько-белгородсько-новооскольський земський діяч постає талановитим господарем. Його доля — це доля нової генерації освічених і розумних козацьких кріпосників, які заради прибутку не лише успішно займаються землеробством, садівництвом, торгівлею, мануфактурним виробництвом (млини, вино, горілка), але й торгівлею кріпаками, незаконними акціями, за що двічі попадає у в'язницю.

І. Острозький-Лохвицький створив досконале художнє полотно, в якому зобразив і раціоналістично, і експресивно дану тему: господарювання і збагачення — мета життя і діяльності колишньої козацької старшини, загартованої в боях, і яка військову впевненість, цілеспрямованість і підступність перенесла у своє світське життя, досягаючи значного виграшу, маючи підтримку у влади на всіх рівнях. Конкуренція боротьба ведеться всіма засобами, тому в ній виграє той, як переконують письменники, хто спритніший і мудріший. Політика гетьмана Д. Апостола щодо активізації господарської діяльності знайшла реалізацію в козацько-старшинському середовищі непогано, особливо в другій половині XVIII ст. Якщо автор “Милості Божої” з цього приводу бідкається й нагадує козакам їхні рибальські обов’язки, то літописці не роблять з цього жодних проблем. Корекція морально-естетичних цінностей у прагматичному просвітницькому сторіччі припасується до життєвих вимог на ходу і не на користь національному суспільству.

Естетизація цієї боротьби виступає домінантою даного (“Опису життя”) і суголосних йому творів. Вона переконливо відбиває процес переорієнтації морально-

духовних цінностей козацької шляхти: від боротьби проти кріпацтва до його утвердження та торгівлі кріпаками⁵³³. Вони, новітні дідичі, намагаються розставити акценти на логічній закономірності історичного ходу. Привабливість нового суспільного ладу подається через відтворення його облагородженості, поскільки творцями виступають діяльні, освічені, розумні молоді люди, культурники, церковні ктитори, носії передового досвіду у господарюванні, монархісти і переконливі вороги Французької революції.

Автори цих останніх творів усім їх змістом доводять, що життя — це споконвічна боротьба за виживання. Вони створили переконливий образ нового українського дідича, якому притаманні риси феодала і буржуа, причому дідича, котрий визнає і представляє себе національним діячем. Якщо Лашкевич називає себе українцем, малоросом, то Острозький-Лохвицький — черкасом.

Літописці досягають літературного вираження теми завдяки естетизації простору і часу. Образ шляху пронизує цей жанр наскрізь. Він, час, настільки динамічний і переконливий, що не поступається образам шляху, які відтворюють і уособлюють бойовий рух козацтва. Але його відмінність полягає в тому, що він мирний, освячений їхньою, авторів-криторів і боголюбців, ученістю та красою творчої праці. Одночасно він такий же доленосно-руйнуючий, як і військовий, бо людським потребам і забаганкам немає меж. Отож, шлях від “козацьких хлібів”, які згуртували в одне ціле козаків у XV-XVI ст., до козацьких дідичів-кріпосників наприкінці XVIII — це історичний шлях якісного зростання старшини та її маєтностей. Ця “якість” зображена в літописанні раціоналістично, емоційно й переконливо.

⁵³³ *Острозький-Лохвицький І. Опис життя // Киевская старина. — 1886. — № 5. — С. 130; № 10. — С. 365.*

2.8. ТЕМА ПРИВАТНОГО ЖИТТЯ КОЗАЦЬКОГО СТАНУ

Героїко-епічне спрямування крайового світського і козацького компліятивного літописання, згідно давніх жанрових традицій, спричинює неувагу авторів до приватного життя героїв оповідей. Рідкісні вкраплення пов'язані з описом життя перших осіб. Ширше дану тему розвивають родинні хроніки, літописці, щоденники, створені наприкінці XVI-XVII ст. Зате у XVIII ст., зокрема в другій половині, під впливом провітницької родинної белетристики дана тема стає провідною в щоденниках літописного походження. Причому літописці вибирають з приватного життя лише такі факти, які додатково підкреслюють рівень відданості героя розповіді національно-патріотичним ідеям, а автори щоденників створюють побутові хроніки з яскравою політико-соціологічною характеристикою доби та вкрапленнями в неї героїчної епіки.

З аналізованих творів до Б. Хмельницького годі щонебудь довідатися про приватне життя когось із гетьманів. Воно — за кадром подій, але шляхи розгортання господарської діяльності дають підстави на певні здогади, узагальнення. І, що важливо, козачки відчували себе причетними і до чоловічих військових справ, бо, власне, з років Національно-Визвольної війни їхній образ епізодично починає з'являтися в творах: у 1651 р. в обороні “Трилисичого” (Трилісів?) від литовських військ загинули “самія жєнщини”, що “сражались косами”⁵³⁴. З погляду взаємозв'язку та впливу родинних справ на хід і долю національних, автори найширше розповідають про перипетії приватного життя Б. Хмельницького. Відібрання в нього маєтку в Суботові, “відмова” в поверненні і арешт його, бо “не достоїт де простому Козаку слободи селить”⁵³⁵ та віддання

⁵³⁴ Симоновський П. Короткий опис... — С. 60.

⁵³⁵ Короткий літопис Малої Росії. — С. 16.

забраного Чаплинському були тією краплею, котра розрослася в Національно-Визвольну війну проти Польщі. Зрив під орудою Б. Хмельницького одержав не тільки підтримку в сотень тисяч козаків і селян, а й численної родини гетьмана. Він сприяв обранню полковниками Д. Виговського, П. Тетері, З. Хмельницького, І. Нечая, Я. Сомка, М. Яненка, генеральним писарем І. Виговського. Значні сподівання гетьман покладав на сина Тимоша, розраховуючи на нього як на впливову особу в Молдові, тому його весілля з Лупулівною надавав виняткового значення в своїй дипломатично-стратегічній політиці. Обмірковуючи питання про династичне правління в Руському князівстві, Б. Хмельницький також розраховує на Тимоша як спадкоємця⁵³⁶, але його передчасна трагічна загибель не лише викликала помсту під час Жванецької битви, а й була “ударом Хмельницькому весьма... несносним”⁵³⁷. Мрія гетьмана про спадкову булаву запропонована ним, знайшла підтримку і в кандидатів на цю посаду: окрім М. Пушкаря, І. Виговський, П. Тетеря — покровні, а обраний гетьманом Ю. Хмельницький одержав опікунство також в особах трьох “усвоєних” (поріднених) Носача, Лісницького, Виговського⁵³⁸.

Літописці детальніше звертають увагу на дані факти з життєпису й політичної кар'єри гетьмана зумисне, щоб підкреслити прагнення Б. Хмельницького зміцнити відбудовану державу, надати їй оптимістичного образу, позбавленого непотрібного протистояння серед старшини в боротьбі за владу, а спрямувати її розвиток в русло міжнародного юридичного визнання як монархічного суспільства.

Ліризмом забарвлені скупі розповіді про друге одруження гетьмана зі своєю кумою “подстаростиною” Ча-

⁵³⁶ Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 2. — С. 31.

⁵³⁷ Симоновський П. Короткий опис... — С. 67.

⁵³⁸ Короткий опис Малоросії. — С. 250.

плинською в 1648 р., яка допомогла вирватися йому з в'язниці “при животі мужа єї”⁵³⁹, що насторожує читача, який добре знає, що Б. Хмельницький здійснив великий гріх цим своїм кроком, знехтувавши церковні приписи. Не описуючи глибше подружніх взаємин, літописці надають цьому фактові благородного лицарського забарвлення, а історики схильні його висвітлювати прозаїчно⁵⁴⁰.

Розлогі оповідання про громадянську війну після смерті Б. Хмельницького та Руїну розкривають глибоку трагедію родини Хмельницького, члени якої І. Виговський, Я. Сомко, П. Тетеря, Ю. Хмельницький та його “слуга” І. Брюховецький, М. Яненко були ключовими постатями в цій катастрофі з різною мірою вини і відповідальності. Практично, ця тема розкрила непередбаченість оточення великого гетьмана (за винятком І. Виговського) до продовження його справ у політичному, військовому, морально-психологічному двобої з внутрішніми супротивниками та зовнішніми ворогами.

Такий висновок зумовлює літописців звзити до мінімуму дану тему в описах гетьманування наступників Б. Хмельницького. Якщо в особі дружини І. Виговського О. Статкевичівни вони вбачають її як спільницю гетьмана в державотворчих справах, то одруження І. Брюховецького з безіменною донькою “знатнішого Царедворця”, одержання ним і полковниками чинів боярів⁵⁴¹ коштувало Гетьманщині багатьох державницьких втрат: появою в нових містах московських воєвод, накладанням ними нових податків, цебто, початком її поступової колонізації. Зображені образи дружин гетьманів, невісток набувають рис згубного для України і

козацтва характеру, тому літописці не обходять і цю біду, котра підривала авторитет і силу духу стану, вибираючи для цього влучні й переконливі приклади. У 1668 р. під час звільнення Лівобережжя від московських військ князя Ромодановського гетьман П. Дорошенко нерозважливо покинув військо на Д. Многогрішного й помчав до Чигирина, бо “з двора єго зайшла непотішна відомість, что жена єго, Дорошенка, чрез плот с молодшим гасає (то єсть, по простореченію, в гречку з молодшим от него по літам скакає), сиріч супружескую зміну учинила”⁵⁴², що обернулося для України новим розколом і загостренням Руїни, а не закінченням громадянської війни. І як закономірна помста Д. Многогрішному, котрий повівся у цій ситуації не по-лицарськи, — через кілька років його разом із родиною відправляють на заслання до Сибіру⁵⁴³.

Мотиви тяжіння приреченості і помсти над гетьманами, які випливають із зображених дій у їх боротьбі за владу, висять над ними як прокляття. Ці підсвідомі висновки напрошуються самі, тому літописці прагнуть обґрунтувати їх, вміло використовуючи прийом барокової антитези, котра розмежовує наміри володарів, шляхи їх досягнення, факти на двох рівнях: суспільному й приватному, котрі постійно перебувають між собою в опозиції. Напрошується своєрідне переконання: козак не повинен виходити з поля суспільної діяльності, бо втратить усі здобутки. Симпатії письменників на боці — класицистичних приписів світогляду, моралі, етики, які вкрай були потрібними нашим державцям. З цього погляду, крах кар'єри І. Самойловича зображений через і перебільшену увагу до майнових, службових справ своїх покровних, оточення, а не всієї України. І. Мазепа, як видно, недостатньо звертав увагу на весь загал, а задовольнявся забезпеченням потреб

⁵³⁹ Короткий опис Малоросії. — С. 233.

⁵⁴⁰ Ролле Й. Жінки при Чигиринському дворі. — К., 1994. — С. 16-20, 24-26.

⁵⁴¹ Короткий літопис Малої Росії. — С. 91.

⁵⁴² Лизогубівський літопис. — С. 26.

⁵⁴³ Короткий опис Малоросії. — С. 273.

оточення, рідних І. Обидовського, А. Войнаровського, окремих церковних діячів, які без супротиву віддали його за наказом царя анафемі; без особливих докорів сумління зрадили у вирішальну годину, а запорізьці, які явно не відчували великої турботи з боку гетьмана, підтримали його у виступі проти царя. Такий погляд переконливо виражений в описах діянь І. Скоропадського. Волею гри чи законів “театру маріонеток”, він став володарем України, але вже не таким, як його попередники, — яскравим представником і уособленням юридичної автономії, на звичаєвому та психологічному рівнях патронуваної самодостатньої держави, а володарем з повністю підконтрольною з боку царя обмеженою діяльністю та відповідальністю. Нав’язані Петром І йому правила “гри” звели державницьку гетьманову ініціативність до нуля, а натомість залишили для нього шпарину в господарській діяльності та пошуках протекціонізму серед вищого царського чиновництва. Це зумовлює літописців закцентувати на вимушених діях І. Скоропадського виконувати свою роль доволі непогано, хоча з повним усвідомленням незадрісного власного стану, розумінням катастрофічного сповзання України в колоніальну прірву. Його щирі чи нещирі родичання з Толстими, полковництво зятя⁵⁴⁴, яке започаткувало практику призначування на цю посаду московських пройдисвітів і здирників, також опираються на великий вплив дружини Насті, яка при живому гетьманові зуміла добитися від царя охоронної грамоти на всю їх майнову спадщину, а фактично привласнити військовий скарб і цим покласти хрест на найважливіші економічні опори реєстрового козацтва.

Літописці у розповідях про ці та пов’язані з ними інші факти знову мають можливість створювати потужне психологічне поле, розраховане викликати гнів і обурення в цнотливого козакофіла-державника і при-

⁵⁴⁴ Чернігівський літопис. — С. 98.

емне захоплення в одідичуваного нігіліста, який одержував моральну підтримку та орієнтацію для власних дій. Недарма вони солідаризуються з гетьманом Д. Апостолом, коли той клопочеться в Петра II про повернення “козацького скарбу” реєстровикам від Н. Скоропадської⁵⁴⁵. Як про узвичаєну традицію автори повідомляють про призначення синів гетьмана Апостола полковниками⁵⁴⁶, про полковництво нащадків В. Кочубея⁵⁴⁷, про покровного останнього гетьмана П. Розумовського в Ніжині⁵⁴⁸, кар’єри нащадків І. Скоропадського.

Дещо ширше про родинні справи розповідають літописці козацьких діячів, але з виразним дотриманням героїко-епічного змісту та стилю, хоча П. Полуботок та автор Сулимівської хронічки взагалі не звертали на них увагу. Досить тактовно у Лизогубівському літописі на тлі рицарських дій козацтва відтворений внесок чернігівських козаків і полковників Лизогубів у його розвиток, серед яких образ Якова Лизогуба вражає всією епічною потугою, блискучим талантом полководця та оборонця козацьких земель Стародубського полку від захоплення їх Меншиковим⁵⁴⁹. Автор твору цілеспрямовано дотримується погляду про потребу увіковічнити козацьку звитягу та ту її часточку, яку внесла його родина, не надто акцентуючи на політичних перипетіях, учасниками яких вони були.

Інший підхід ставить перед собою один з авторів літопису Дворецьких. Він підкреслено зображує одну з провідних ролей своєї родини в шкалі цінностей старшинської ієрархії: відданості Москві і гетьманові

⁵⁴⁵ Короткий журнал про поїздку до Москви... Д. Апостола. — С. 16.

⁵⁴⁶ Короткий літопис Малої Росії. — С. 189-190.

⁵⁴⁷ Ніжинський літопис. — С. 481.

⁵⁴⁸ Там само. — С. 482.

⁵⁴⁹ Лизогубівський літопис. — С. 53.

І. Брюховецькому та ті прикроці, що їх зазнав київський полковник Василь Дворецький від гетьмана П. Дорошенка за своє ревниве москвофільство. А осавул з Прилук Михайло Мовчан у “Записній книжці”⁵⁵⁰ прагне окремими оповіданнями та повідомленнями відтворити драматичне тло для козацтва другої половини XVII — першої третини XVIII ст., виражене у використанні військ не для потреб України; особисту участь у різних походах на боці московитів, які дозволяють відчутти погляд знизу на процес розшарування мобільності козацтва царськими урядами, на поступове навертання його у фарватер московського мілітаризму. Він як учасник майже 30 “баталій” і “вірної присяжної своєї рабської”⁵⁵¹ служби царям не тільки заслужив “військовий млин” від гетьмана І. Скоропадського, беззаперечне право на володіння землями, купленими в Талалаївці з підданими, але і “мирову” від “товариства куреня Талалаївського”⁵⁵². Автор виразно відстоює ідею й принципи свого життя: служи вірно — будеш мати мирно. Решта — в Божих руках. Дідові (М. Мовчана) надбання дозволили його онукові Андрієві Мазаракі вже виключно зосередитися в своїх записках на суто побутових темах і проблемах родинного життя: оповідах про народження і смерті, генеалогію греко-козацького роду Мазаракі та над упорядкуванням взаємин з попами села, визначенням мір оплати за їхні церковні послуги.

Дані “записки” з літературного погляду переконливо відбивають психологію поєднання в людині з козацько-старшинського середовища свідомості обов’язку воїна та господаря, відданості станові, присязі, зверхникові та оплати за службу й право бути дідичем і кріпосником. Вони розкривають майнові інтереси, праг-

нення людини жити заможнo і вільно як основні важелі, котрі не лише скеровували їх служити вірою й правдою московським зверхникам, бо ті вмiло скористалися ними в тактиці нiвеляції свiдомостi старшини, але i як споконвiчне прагнення кожної людини здобути для себе i нащадкiв добробут i достаток. Єдиним “але” виступає вибiр шляху для досягнення мети. М. Мовчан переконує, що він досяг усього чесно i законно, власною працею й вiрністю, що не суперечило нi практиці, нi філософії, нi моралі його стану. Він підтверджує бiльш прозоро, нiж деякі інші літописці, що талант справжнього козацького старшини виражений у двоєдиному значенні: суспільне i своє, які нічим не менші між собою. Таким чином, просвітницько-класицистичний індивідуалізм у поєднанні з аналогічною національною рисою, виробленою в сторічних битвах за виживання та утвердження козацтва як провідної верстви нації, допоміг його еліті виробити в собі засади свідомості й психології воїнсько-дідичного стану, затвердити його власною державною формою. Коли ж вона через об’єктивні та суб’єктивні причини виявилася на практиці не до кінця обдуманою й відшліфованою, слабшою в порівнянні з монархічною автократією, то вони поступилися мілітарною частиною, залишивши для себе, як власність, основу держави — землю i пов’язану з нею економіку з дармовим “виробничником” — “підданим” i найбільш прибуткову в Росії торгівлю спиртними напоями та волокном.

Зображені літописцями парадокси суспільної, станової свідомості, психології козацької старшини розкривають барокову природу козацтва, повну емоційних, побутових i світоглядних протиріч, які зламували засадничо потрібні для того часу сили волі, розважливості, терпіння, розраховані на витримку в часі та послух до тих гетьманів, які сповідували суворо раціоналістичний підхід у розбудові держави (Б. Хмельницький, І. Виговський, П. Дорошенко, І. Самойлович,

⁵⁵⁰ Літописні уривки, внесені до записної книжки Михайла Мовчана // Киевская старина, 1885. — № 1. — С. 57-84.

⁵⁵¹ Мовчан М. Літописні уривки. — С. 77.

⁵⁵² Там само. — С. 77.

І. Мазепа, П. Орлик). Імпульсивність характеру і постійне прагнення якнайшвидше здобути “заслужене”, чи що належиться “за рангом”, розпалювали гарячі голови і штовхали до пошуків “кращого”. Звідси походить незаздрісна звичка “якось то буде”, самовпевненість та вміння шукати вихід з будь-якої критичної ситуації, своєрідний наївний оптимізм і життєрадісність. Вони досить виразні, зрозумілі, коли на дану тему подивимося очима П. Апостола, С. Лашкевича, І. Острозького-Лохвицького.

П. Апостол, як людина, розумна, багата, молода і впевнена в недалекій гарній кар’єрі, бо за плечима має, хоч поки що опального, але могутнього і заслуженого батька-полковника, другу особу в царстві — князя О. Меншикова. Своє перебування в столичних заручниках спрямовує на особисте духовне та інтелектуальне збагачення, розширення кола знайомих і друзів серед елітарної молоді, впливових осіб чи не з усієї Європи. Все це йому потрібне, як він дає зрозуміти в “Щоденнику”, для справ: батькових і своїх. Набуті в столиці аристократично-просвітницький світогляд, смаки, етикет у сув’язі з природним розумом і чітким знанням, що він хоче і навіщо, виробили в нього навички прагматично-ділової людини, яка добре опанувала методу відкритої та кулуарної політики.

Вносячи, фактично, нову тему в національне літописання, він її розгортає через опис власного побутового життя в Петербурзі. Використання стислого “нотаткового” стилю надає змістові поглибленого підтекстуального виразу й часово-просторової динаміки. Ввесь хід думок автора спрямований в Україну для забезпечення успішного виконання задуму батька, його однодумців і власної перспективи. Створені ним *ідейно-тематично-образні колажі* “потрібних” справ і людей розкривають процес поглибленої політично-економічної реформи козацького устрою, задуманої Д. Апостолом і його оточенням. Син-літописець виконував роль у цій по-

трібній справі і “своєї людини”, і зв’язківця-координатора з колом Меншикова⁵⁵³, і практиканта з нової політології; його автообраз уособлює нову генерацію національних політиків, які заради порятунку автономії України сміливо вийшли поза межі традиційної козацької архаїки й для цього скористалися науково-практичними, культурними надбаннями Європи, познайомили з ними однодумців, запозичили в них методу підготовки військово-адміністративної ділової людини. Для цього він весь час перебуває в активному русі: вивчає чужі мови, читає і скуповує нову європейську літературу з різних галузей знань, газети; спілкується з різними людьми, відвідує культурні, різноконфесійні церковні, офіційні й неофіційні заходи; виконує доручення батька і Меншикова, перекладає рекламні етикетки, документи, працює на службових посадах, слідкує за кон’юктурою і перебігом політичних справ у царському уряді та довкола нього, ходом тут українських справ і ліпить із себе надійного заручника. Молодий Апостол вводить у тему мотиви кохання, подружньої вірності, щасливого материнства і батьківства; великосалонного етикету, щоденних кишенькових розходів, молодіжних вечірок, візитів і застілля, розумних витрат, позичок і пошуків коштів на погашення боргів, зміни мод; туги за родиною, Батьківщиною, синівської любові, відданості справі батьків, самоаналізу допущених помилок; поваги до опікуна Меншикова та інших старших “благодійників”, різних чужинців і серед них “молдавських князів”, як етнічних співвітчизників предків; до численної української громади в столиці та приїжджих у справах, друзів, до краси природи, міста та його ритму життя, культури, театру, мистецтва бандуристів, до зброї і т. ін. Написання щоденника французькою мовою також покликане засвід-

⁵⁵³ Лазаревский А. Дневник Петра Даниловича Апостола // Киевская старина. — 1895. — Т. VII. — С. 104.

чити в авторові особу нового європейського світогляду і моди. Створені ним алегорично-символічні образи шляху, листів; калейдоскопічні зміни часу і простору надають пам'ятці літературного звучання, ознак подорожніх нотаток, інкрустованих елементами просвітницького світогляду, сентиментальної родинно-побутової хроніки з вкрапленнями салонної пишноти *рококо*.

Якщо цю зображену напівідилію співставити з реальною українською дійсністю, то автор засобом психологічного паралелізму створив вагомий твір для роздумів, спогадів і порівнянь, окресливши в ньому аристократичну дійсність: держава — це вони і бути причетним до цього стану — щастя, насолода, тривоги і біди водночас, бо життя складне й звабливе. Подати руку допомоги і піднятися завжди буде кому: аби були вірні приятелі.

Значно заземленіше на ці проблеми дивиться С. Лашкевич, який на початку 1770-х рр. зрозумів, що доба козацтва минула і життя треба пригорнути до себе з усією вояцькою волею. Через створений автообраз він постає кмітливим дідичем і купцем, людиною, що намагається не втратити свої орієнтири в політиці. Але він, перш за все, є господарем і коханим чоловіком, батьком, сином; любителем компанійського життя, духівництва і церкви, ревним охоронцем національних звичаїв і обрядів. Своім образом і змістом твору автор надає жанрові виразного побутового спрямування на засадах української шляхетської свідомості. Одночасно С. Лашкевич, як підкреслює Ф. Николайчик, попри домашність його твору, яка надає йому ознак “культурно-історичної пам'ятки” з “яскравим моральним обличчям автора... і його життєвих обставин”⁵⁵⁴, продовжує ту давню українську традицію, коли грамотні люди, “через зосередження та замкнутість національного характеру, любили записувати пережите тіль-

⁵⁵⁴ Николайчик Ф. Род Лашкевичей и дневник одного из них. — С. 705.

ки для себе, для власної потіхи та повчання”⁵⁵⁵. Але письменник, хоча і “заганяє” свої політичні симпатії у підтекст, є добрим політиком: в міру потреби слідкує за ходом внутрішнього і міжнародного життя, процесом нівеляції України. Підкреслено доводить власну українськість, гордість за приналежність до національної шляхти і генетичну спорідненість з Центральною Україною, особливо з Києвом як на етнопсихологічному, культурному, звичаєвому рівнях, так і мовному.

Створені ним образи шляху, постійного руху в часі і просторі, господарства, ділової людини поглиблюють авторський образ як нової людини, що відповідає засадам ідеалу Просвітництва про синтез у людині “розуму й природи”⁵⁵⁶, таланту і бажання своєю діяльністю бути корисним собі і оточуючим без заглиблення в соціальні протиріччя.

Якщо слобожанин Ілля Квітка в своєму творі виключно акцентує увагу на процесі заселення краю козацькими родинами та на мірі внеску в нього полковницьких династій слобідського козацтва через розкриття особливостей військово-побутового життя краян і їх взаємин з царськими урядами⁵⁵⁷, то його сучасник І. Острозький-Лохвицький свідомо зупинився на белетристичному змалюванні складної соціально-психологічної і національно-культурної долі представника сотенної старшини, який не побажав бути іграшкою в руках корумпованої військово-світської адміністрації, а прокласти собі життя таким, яким він хоче мати, використовуючи для цього всі можливі методи, не ігноруючи і аморальними, бо в житті, на його думку, добро і зло, високе і низьке йдуть вкупі.

⁵⁵⁵ Николайчик Ф. Род Лашкевичей и дневник одного из них. — С. 716.

⁵⁵⁶ Наливайко Д. С. Искусство: направления, течения, стили. — С. 211.

⁵⁵⁷ Квітка І. Історія Слобідських полків. — С. 7-28.

Створений письменниками автообраз на тлі галереї добрих і злих персонажів різних рангів, чинів і станів нації характерний своєю філософсько-мистецькою індивідуалізацією. Він виражає типові риси службовця-дідача і мецената-естета, який переконаний, що коли навіть “багатство породжує розум” і довкола тебе лише тьма “рикаючих і проглотити хотящих”, а “благородніє ніскільки їм (тебе. — М. К.) презирають”, то шукай у світі “не великородства, а чоловіка по своєму нраву і обхожденію”⁵⁵⁸. Увесь твір яскраво розкриває образ діяльної й напруженої праці автора-героя розповіді над пошуком і утвердженням власного “я” в житті з критичним аналізом досягнень і прорахунків. Автор доводить, що він така ж земна людина, але й не така, як усі, бо має дар творчої особистості, філософа і доброго підприємця, і плодами свого розуму та праці щедро ділиться з людьми.

Джерелами своєї небуденності як письменника і особистості Іван Острозький-Лохвицький вважає родовідну від князів Острозьких; критичний підхід до аналізу причин батькових прикроців на службі Слонівського козачого сотника, від якого постійно вищі чини вимагали хабарів, а коли той не міг задовольняти їхні потреби, то терпів гоніння, принижування, покарання, що, зрештою, і завадило юнакові здобути ґрунтовну освіту через родинні нестатки. Він швидко зрозумів, що в світі панують вовчі закони, тому, аби в ньому мати змогу по-людськи жити, треба і самому ними користуватися. М’яко скориставшись даним висновком, герой-оповідач переконався у власній правоті. Він багато добився в житті, тому вміє радіти й цінувати красу, людей, рідних, друзів, дітей, працю і особливо розум. Він, як стоїк, повчає: “Бог с ним, обидяй да обидить і еще, а правда превратна не бивает”⁵⁵⁹; постійно

знаходить щиру розраду й пораду у складанні власних молитов до Бога. Таким чином, генетична історична пам’ять, самовіддана праця, подружжя і батьківська вірність і любов, глибока християнська віра — це ті основні засади, які складають суть щастя справжньої людини — переконує письменник. У цьому феномені бачимо перегук свідомості, філософських поглядів, морально-етичного вчення письменника із вченням свого сучасника і краянину Г. Сковороди.

Шаноба пам’яті предків виливається в Острозького-Лохвицького у вступну родовідну повість та постійні турботи про матір, сестер, рідних (а дехто з них із заздощів навіть шкодить героєві). Щире кохання до дружини, з якою повінчався з розрахунком на її гарний посаг, переноситься і на дітей, яких традиційно мають багато; дбає про освіту хлопців, вдале одруження доньок. Він любить і вміє цінувати красу, природу, кохається в них, тому постійно розмірковує на дану тему. Захоплюється архітектурними і релігійними пам’ятками, а під час поїздок до Петербурга, Москви відвідує театри, музеї, рецензує побачені вистави, картини, передає своє враження від величі будованого Ісаакіївського собору в столиці, скуповує мистецьки виготовлені речі, особливо годинники для хати, а дзвони для церкви. Він — прихильник цивілізованого поступу, удосконалення культури та її поширення серед низів. Побачивши будівлю старого Московського монетного двору, пише: «...виділ преогромное і древніє...зданіє, которое от ветхости начало уже валится. Боже всемогущий! Какови билі в древности огромные зданія, но не наблюдаена архитектура. А посему внутренность оних всегда имела превеликую темноту і кріпость. І сії, где стоят между новими архитектурными зданіями, то представляют нічто иное, как развалины гор. Но уже мало остается древняго, а обнаруживается болше новое і красивое, із коїх первой достоїн примічання воспитательной дом, загороднія і внутреннія государевы дворци, церкви і

⁵⁵⁸ *Острозький-Лохвицький І. Опис життя // Киевская старина, 1886. — № 2. — С. 363, 370.*

⁵⁵⁹ Там само. — № 4. — С. 739.

присутственнiя мiста i протчiя казеннiя i господських домов зданiя, а о внутреннем оних уборi писать оставляю, потому нинешнага свiта великолiпiї всiм iзвiстни”⁵⁶⁰. У побаченiй комедiї “Домовой” вiдзначає, що “сiє видiнне казалось мнi по новостi великим удивленiєм”⁵⁶¹, а iнтер’ер i церква Олександра Невського представляють “новий манiр i весма великеє художество” багатi i “високой весма роботи”⁵⁶². Як письменник i монархiст з однаковою пишнотою натюрмортного малюнку описує не тiльки етикет парадного виходу царицi на службу Богу, але й iнтер’ер Зимового палацу: “Тут достойни примiчанiя двi писання картини, iз коiх одна представляє полтавську баталiю, а друга побiду над генералом Левенгауптом”⁵⁶³.

Цi риси характеру автора-героя представляють його як високоосвiчену людину, ерудита i естета. Його шляхетнiсть i станове благородство не лише пiдкреслюють родовий аристократизм, але i вмiння опускатися на якийсь мент до рiвня своїх приятелiв, з якими не соромиться зрiдка “гульнути” за пляшкою, “пальнути” з “гарматки”, виписати гарячих паскiв поповi-п’яницi i добитися його звiльнення з парафiї. Глибоко вiруючий, морально вiвноважений, тому цих якостей вимагає i вiд священникiв.

Як батько — все робить, аби забезпечити дiтям “гарне” життя. Як чоловiк — старається, щоб дружина була щасливою i легко переносила удари долi, котрi постiйно падали на iх родину й маетки. Як син i брат — нiчого не шкодує, щоб рiдня проживала в достатку. Як зять — вiчно вдячний тестевi за допомогу й вiддячує їм за неї. Як товариш i приятель — рятує сирiт князя М. Друцького-Соколинського, позбавлених батьком спадщини, вiд

⁵⁶⁰ *Острозький-Лохвицький І. Опис життя // Киевская старина, 1886. — № 5 — С. 135.*

⁵⁶¹ Там само. — С. 137.

⁵⁶² Там само. — С. 138.

⁵⁶³ Там само. — С. 139.

розорення i краху. I так повсюдно в характерi й особi Острозького-Лохвицького переплiтаються рацiоналiстичнiсть, розрахунок, щедрiсть, вiрнiсть, iнтелiгентнiсть iз наiвним хлоп’яцтвом, жорстокiстю, карними вчинками. Як представник барокового козачого характеру, грає свою життєву роль доволi успiшно на фiлософських засадах просвiтницького класицизму. В його духовному свiтi настiльки переплелися природжена аристократична шляхетнiсть, козацько-дiдичницький практицизм, свiтогляд гуманiста i талант письменника-лiтописця, що створений ним твiр є художньо досконалим. За своїми стильовими ознаками йому притаманне поєднання просвiтницького реалiзму, сентименталiзму та бароко. Створенi образи шляху, рiдного краю, природи, родини, краси, вiри, молитви є духовними опорами людини, а образи родини, друзiв, iсторичної пам’ятi надають творовi поглибленої естетичностi та сентименталiзму. Власним образом i твором автор виражає оптимiстичнiсть елiти народу “черкаського”, яка почала цуратися i “простого сiльського одягу”, i мови. Ними вiн доводить, що щастя людини в її руках i, щоби його досягнути, кожному треба здобувати освiту, багато i творчо працювати, вести здоровий спiсiб життя, гiдний християнина, й тодi Бог допоможе здобути бажане. Вiдтворивши особливостi нацiонального життя на пiвнiчно-схiдних рубежах України — Новооскольщинi, письменник доводить, що пора козащини минула й за нею немає потреби шкодувати. Змирившись iз iсторичним процесом, треба самому рухатися вперед i цим сприяти суспiльному поступовi. Джерелом i обов’язком iнтелектуального, культурного й економiчного поступу вважає шляхетський стан, представником якого є. Його “Опис життя” є не “певною мiрою лiтературний твiр”, як вважав Ф. Николайчик⁵⁶⁴, а власне художнiм лiтописом побутового змiсту зi скла-

⁵⁶⁴ *Острозький-Лохвицький І. Опис життя // Киевская старина, 1886. — № 2. — С. 354.*

дною композиційно-сюжетною канвою, стилістикою. В ньому письменник розкрив тему потреби єдності долі особи з родиною, щастям яких вимірюється й оцінюється міра поваги до голови сім'ї та його таланту й талану.

У мирній світській праці герой бачить більшу користь для людини, ніж у військовій кар'єрі, де панують корупція і солдафонщина, приниження людської гідності. Цим твором письменник, фактично, став в опозицію до психології й практики царського мілітаризму, і в утраті Україною своїх збройних сил не бачив катастрофи, оскільки стояв на промонархічних засадах. Викладені в творі просвітницькі ідеї не лише суголосні зі вченням Г. Сковороди, але й програмами культурно-освітніх гуртків (академій) Гетьманщини й Слобідської України кінця XVIII ст., які готували нову генерацію діячів національного відродження та визвольного руху, натхненних ученням Г. Сковороди, громадянською позицією видатних представників тієї козацької старшини, котра не пішла на співпрацю з колоніальним режимом Катерини II.

Отже, у висвітленні даної теми письменники опиралися на реалії життя свого стану та просвітницьке філософічне тлумачення “природної людини” з її проблемами й потребами “життя розуму” та “життя серця”⁵⁶⁵ й обов'язковою національною традицією потреби подальшого утвердження християнської моралі, історичної пам'яті, які підкреслюють національну окремішність українців. Ці засади різнобічно описані в різножанровій літературі тієї доби, що дозволяє зробити висновок про естетизацію письменниками образу українця в XVI-XVIII ст. як самодостатнього виразника складної історії нації та носія самобутності.

⁵⁶⁵ *Наливайко Д. С.* Искусство: направления, течения, стили. — С. 216-217.

2.9. ТЕМИ ВІРИ, ЦЕРКОВНОГО Й КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ

Оскільки літописи за своїм призначенням є “ідеологічними працями” (С. Єфремов) й відбивають рівень національної свідомості авторів і нації свого часу, то в них маємо свідчення й розуміння даного явища в рівномірному прояві. Дехто з літописців у відступах, коментарях з приводу описуваної тієї чи іншої події, як це полюбляють автор літопису Дворецьких П. Симоновський, Я. Єрлич, М. Гунашевський, оцінюють загальну ситуацію, але переважно надають можливість говорити описуваним подіям, особам, їх вчинкам. Такий стилістичний прийом передає правдивість описуваного. І коли навіть про якийсь факт чи особу мовиться раз, то він за своїм значенням чи повчальністю був вагомим і вартим пам'яті поколінь, аналізу та висновків.

Власне, так треба розуміти ті нечисленні згадки питань віри, церковного життя чи культурного, котрі розсипані сторінками творів. Якщо Я. Єрлич і автори Чернігівського літопису, виданого О. Лазаревським, були особами з духовного стану, а автор Острозького літописця, напевне, з кола діячів місцевої академії, досить релігійно освічений, то, природно, вони на них звертають увагу ширше, ніж козацькі канцеляристи, а І. Острозький-Лохвицький, набагато релігійніший за С. Лашкевича, тому також більш пильніший до цього питання. Та основним принципом доволі скромної уваги до цих питань є чітке дотримання героїко-баталістичного спрямування творів літописцями, які дають можливість висловитися документам і подіям, що відбивають загальне їх визнання.

Питання православної віри було одним з центральних у взаєминах України з Польщею, тому козацтво піднімало його на щит в усіх своїх договорах, угодах, переговорах. Воно окреслене і в універсалі Б. Хмельницького 1648 р. й стало поштовхом до Переяславської угоди з Московією. Воно стало символом помсти

католицьким місіонерам, монахам з боку повсталих козацтва й селян. Гасло за волю і віру було досить дієвим у перші роки Національно-Визвольної війни, а згодом утратило свою актуальність і майже зійшло зі сторінок літописів, бо в жодному творі далі не піднімається питання релігійної нетерпимості. Мусоване православними церковниками питання унії також зрідка виникає в добу повстань К. Косинського, С. Наливайка, вбивства Антонія Грековича, зривається в роки Хмельниччини, Дорошенківщини і знімається остаточно. Оскільки в козацькому русі брали активну участь і греко-католики, то православні їх не переслідували і не було підстав його загострювати. Навіть перехід в унію єпископа Йосипа Шумлянського майже не завважений літописцями, окрім автора Чернігівського.

Усі ці факти стверджують, що питання віри козацтву багато важило у зовнішніх взаєминах. У боротьбі з татарами й турками вони захищали як Україну, так і християнське віровчення, а з поляками — національну церкву з її давніми звичаями, традиціями. Оскільки в обрядовості православних і уніатів немає різниці, то і не було причин взаємоворогування. А їхні зриви раніше були інспіровані церковними діячами. Окрім того, серед самого козацтва служили й проживали віруючі різних віровчень і це традиційно зумовлювало їхню толерантність.

Під'юджування козацтва бачимо з боку московських “правовірних” православних політиків, які намагалися руйнувати не лише католицькі, протестантські храми, але і нацьковували простолюд на І. Виговського, Ю. Немирича як на “католика” і “лютра”. Релігійну карту розігрує Петро I під час повстання І. Мазепи, залякуючи українців, що гетьман разом з королем Карлом XII “відлучать” їх від церкви, “обращая оныя в кирки свои Лютерскія й Униація”⁵⁶⁶.

⁵⁶⁶ Симоновський П. Короткий опис... — С. 133.

Наведені міркування свідчать, що козацькі ідеологи і літописці погоджувалися використовувати гасло віри, підняте церковниками, в тих випадках, коли воно було актуальним у боротьбі з Польщею, а далі дотримувалися панівного в Україні прихильного ставлення до чужовірців. Взаємини, дружба старшини з протестантами, католиками, магометанами, мішані шлюби (дружина Б. Хмельницького Чаплинська, його рятівник і полковник М. Кричевський — римо-католики), використання найманого війська, торговельні взаємини — усе стверджує визнання ними права сповідувати ту віру, котра є для людини рідною. Хоча у реєстровому і запорізькому військах ревниво дотримувалися православ'я. Зрештою, вони творили світські літописи і відбивали світську ідеологію.

Церковне життя ширше висвітлене в аналізованих творах. Об'єктами уваги виступають, в першу чергу, ті події, факти, особи, котрі мають загальне національне значення. Ширше розповідає С. Лукомський про Берестейську унію 1596 р., похапцем описують її автори Львівського, Острозького літописів, “Короткого опису Малоросії”, решта або згадують, або й ні. Причому М. Гунашевський переповідає події за “Пересторогою”, вживаючи ті ж штампі: король за прийняття унії, організаторам привілей “дал їм, що і до сего часу мучать християн, як слуги і предитечі антихристові”⁵⁶⁷; острозький літописець називає це “ерессю”, а козацький переконує, що вона спричинила повстання К. Косинського та С. Наливайка⁵⁶⁸. Про таку важливу подію як відновлення Київської митрополії в 1621 р. повідомляє тільки острозький літописець, бо Єрусалимський патріарх Феофан “много благочестія вніс в нашу землю”⁵⁶⁹, та автор Київського літопису переказує хід ви-

⁵⁶⁷ Львівський літопис і Острозький літописець. — С. 102.

⁵⁶⁸ Короткий літопис Малої Росії. — С. 215.

⁵⁶⁹ Львівський літопис і Острозький літописець. — С. 135.

свячування ієрархів⁵⁷⁰. (У літописному уривку, доданому до Київського літопису В. Антоновичем, автор наводить грамоти короля Сигізмунда III до патріарха і патріархову до запорізьців, з якої довідуємося, що згода участі козаків у Хотинській війні 1621 р. була за рукою дозволу короля на відновлення Київської православної митрополії⁵⁷¹). А ось про унію Української православної церкви з Московською 1686 р. всі літописи мовчать, а автор Чернігівського та Г. Покас повідомляють як про висвячення Московським патріархом “першого” Київського митрополита Гедеона Святополк-Четвертинського, прихильника цієї унії⁵⁷².

Традиційно героями літописних повідомлень виступають митрополити, окремі єпископи, архимандрити. У козацьких компіляціях, родинних хроніках про них до гетьманування І. Скоропадського мовиться від випадку до випадку. Вони згадують тільки Михайла Рогозу, Йову Борецького, Петра Могилу, Сильвестра Косова, Діонісія Балабана, Гедеона Четвертинського. Дещо ширше розповідають про Йосипа Нелюбовича-Тукальського як розумного порадника гетьмана П. Дорошенка. Зате докоряють йому Я. Єрлич і автор літопису Дворецьких. Уважним до церковних справ є автор Чернігівського літопису, котрий слідкує за київськими і чернігівськими “кафедровими” пересуваннями, особливо піклуючись про висвітлення діяльності Феодосія Углицького, пожеж в церквах. Він єдиний натякає на причину усунення Варлаама Ванатовича від архієпископства в Києві через “великий гнів” з Печерським монастирем, міським війтом і князем Трубецьким⁵⁷³.

⁵⁷⁰ Київський літопис. — С. 86

⁵⁷¹ Там само. — С. 87-90.

⁵⁷² Чернігівський літопис // Архіви України, 1989. — № 5. — С. 66; Покас Г. Дві гісторії. — Арк. 44.

⁵⁷³ Чернігівський літопис // Архіви України, 1989. — № 5. — С. 67.

Козацькі канцеляристи не обминають фактів про співпрацю ієрархів із гетьманами. Докоряє єпископові Мефодію за “клевету” на Я. Сомка перед царем з намови І. Брюховецького⁵⁷⁴, фіксує турбування долею Йоланна Максимовича П. Полуботком⁵⁷⁵, передають зміст “грамоти” козаків Я. Лизогуба Московському патріархові про здобуття Азова в 1696 р.⁵⁷⁶

З кінця XVII ст. царський уряд масово переводить найкращих церковних діячів України на різні кафедри й в навчальні заклади Московії. Таке оголення Української православної церкви — свідоме, бо на їх місця поступово призначаються великороси з метою утвердження злиття церков та русифікації української. Під час офіційної поїздки до Москви в 1722 р. гетьман І. Скоропадський мав тривалий “дискурс” з вивезеними з України ієрархами, зміст якого М. Ханенко не описує⁵⁷⁷. Одночасно письменник розповідає про досить часте висвячування в Синоді нових “бранців” з України та після їх службових митарств повернення окремих на Батьківщину⁵⁷⁸. Співпраця козацького уряду з церквою була тісною, але про неї літописці не розповідають, напевне, з суто тактичних міркувань, щоб не накликати зайвої підозри до духівництва з боку царату, який і так по-волюнтаристськи поведився з ним. Втручання гетьманських урядів у справи церкви не зафіксовані в жодному творі, але Д. Апостол вимагав і невтручання церкви в козацькі майнові, добивався заборони скуповувати духівництвом землі в козаків⁵⁷⁹;

⁵⁷⁴ Покас Г. Дві гісторії. — Арк. 27.

⁵⁷⁵ Хронічка П. Полуботка. — С. 5.

⁵⁷⁶ Лизогубівський літопис. — С. 39-41.

⁵⁷⁷ Ханенко Микола. Діаріуш // Київська старовина, 1993. — № 6. — С. 38.

⁵⁷⁸ Ханенко Микола. Діаріуш // Київська старовина, 1994. — № 1. — С. 17; 22.

⁵⁷⁹ Симоновський П. Короткий опис... — С. 144.

домагається відновлення Київської митрополії. Світські літописці, таким чином, меншою мірою політизують церкву, ніж монастирські, але і не заперечують її ролі та місця в тактиці гетьманів.

Дбаючи про розвиток духовності народу, увічнення свого імені, старшина постійно будувала церкви, допомагала діяльності монастирів. В аналізованих творах розповідається тільки про поховання гетьманів І. Скоропадського, Д. Апостола в церквах, збудованих ними. Зате І. Острозький-Лохвицький переконує, що кожен шляхетський діяч обов'язково повинен дбати про церкву, релігію не менше, ніж про свої господарські справи. Він дотримується давньої родинної традиції: любові та поваги до релігії, духівництва, бо серед предків були не лише ченці, священники, але й святий Федір Острозький, котрі розуміли її величезну вагу в житті та вихованні людини. Тому, як дідич, особливо ревниво дбає про будівництво в своєму селі нових церкви, дзвінниці, їх належного облаштування, оформлення, купує дзвони, займається добором справжніх пастирів, "виховує" негідного. Як глибоко віруюча особа, в цьому ж дусі виховує дітей, уважно слідкує за перебігом церковного життя в державі, будівництвом нових храмів. Під час постійних службових і ділових поїздок відвідує служби Божі, монастирі, в яких зберігаються моці святих, до яких має особливу прив'язаність. Провіденційність світогляду підтримує його оптимізм і людяність, почуття справедливості, співпереживання, совість, переконаність, що він постійно "укріплюється допомогою силнаго Владики". Навіть довгу хворобу зубів вилікував "молебнем", присвяченим мученикові Антипові. Письменник переконаний у цілющій силі молитви, котра щоденно супроводжує його впродовж усього життя. Через неї він очищується від усього недоброго, просить допомоги і заступництва в Бога, які обов'язково одержує. Він і сам складає вдячні, прохальні та покальні молитви. Особливо цікавою є молит-

Місто Глухів. Гравюра XVIII ст.

ГРАДЪ БАТУРИНЪ.

Місто Батурін. Гравюра XVIII ст.

*Шведський король
Карл XII*

Олександр Меншиков

ва до Семена Богоприємця з проханням допомогти визволитися з ув'язнення⁵⁸⁰.

Навіть наведені ці факти переконують, що літописці XVII-XVIII ст., як і все козацтво, розуміючи велику суспільну силу церкви та релігії в житті людини, держави дбали про них, робили посильний внесок у їхню розбудову. Вони були переконані, що віра і церква є складовою частиною людської свідомості, культури, політики козацтва, але не намагалися надати їм вирішального значення, щоб не підривати моральні їх застави, оберігали від компрометації, переслідувань з боку чужих монархів. Визнаючи церкву й духівництво своїми спільниками, козацькі ідеологи дбали про світське спрямування своєї політики, що відповідало гуманістично-класицистично-просвітницьким особливостям їхнього світогляду та безпосереднім вимогам життя. Вони не поділяли практику Петра I та інших монархів про підпорядкування церкви володареві, але й не відмовлялися від регулювання економічно-господарської їх діяльності, взаємин у цих питаннях зі світськими. Тобто, козацтво дивилося на церковну інституцію, як на самостійну духовну, покликану задовільняти відповідні потреби людей і суспільства. Решта її діяльності повинна регулюватися. У цьому підході відбита давня традиція козацтва, яке вважало себе світськими рицарями віри, оберігання християнської цнотливості церкви, а також застереження себе від ще одного потужного господарського суперника, яким вона ставала з початку XVII ст.

Розповіді літописців про особливості культурного життя та внеску козаків у його розвиток, природно, — скромні, бо не це завдання вони ставили перед собою, хоча і не оминають нагоди повідомити про знане. З особливою гордістю описують ктиторство гетьмана

⁵⁸⁰ *Острозький-Лохвицький І. Опис життя // Киевская старина, 1886. — № 10. — С. 362.*

П. Конашевича-Сагайдачного та всього козацького війська над Київським братством і “його школами”⁵⁸¹, вироблення кодексу національних законів під керівництвом Федора Чуйкевича, розбудову нових міст, фортець. Значну тривогу викликає постійне “переведення” на Московщину професорів Києво-Могилянської академії, ієрархів, у чому вони вбачали духовний наступ царизму. У локальному значенні ця тема виражена через відтворення процесу збирання власних бібліотек, архівів старшиною, передплатою газет, допомогою церкви, увагою до театру, архітектури, музеїв, подорожей. Усвідомлення власної гідності спричинює пошуки ними відомостей про генеалогічну історію родини, збирання відповідних документів, створення літописних родинних хронік, повістей, колекціювання зброї, речей, мистецьких творів, документів, книжок. Серед героїв оповідей бачимо низку діячів національної культури, письменників-богословів Петра Могили, Сильвестра Косіва, Інокентія Гізеля, Варлаама Крщоновича, Лазаря Барановича, Теофана Прокоповича, Лаврентія Горку та ін.; літописців Г. Граб’янку, Г. Покаса, А. Борзаковського, К. Івановича, Б. Балику, зодчого С. Брача, невідомих художників, кобзарів, співаків. Я. Єрлич записує в літопис сатиричні вірші про польських гетьманів Потоцьких, Калиновського, власний. Так же поступає один з авторів Київського, включивши панегірик князеві Лику. Безперечно, кожен літописець вважав свій твір конкретним внеском у культурний розвиток нації, тому намагався в ньому відтворити все те, що було корисне й цікаве для навчання нащадків. Г. Покас у передмові “До читача” підкреслює цю думку: “Вам, любомудрий читателю, для приємного припровадження нашого времени предложени с которой безстрастно і внімательно разсуждая; всі обстоятельства онаго народа і великость іх малороссійської

⁵⁸¹ Лизогубівський літопис. — С. 5.

нації ясно увидать возможе, і надіятися, что желаніе, по которому ми о других народах охотно знать хотім, вас і прочтенію сих гісторій учинить склонних”⁵⁸². І. Острозький-Лохвицький високо цінує слово і книжку, тому прагне все, що варте уваги і знань, описати. Під час ув’язнення сподівався, що зможе більше віддаватися творчості, бо “можно би било такової життя вести порядочної ежедневний і журнал, но как запрещено било тамо нікому не іміть бумаги і чернил, то в горестях провождаемая жизнь і нужним ділам, кої достопам’ятни бить би могли, отняла пам’ять навсегда”⁵⁸³.

Незважаючи на несприятливі суспільно-політичні, побутові умови, козацькі літописці прагнуть внести власну лепту в розвиток національної культури своєю творчістю, зафіксувати внесок їх стану в її матеріальну й духовну галузі. До даної теми підходять об’єктивно, з урахуванням делікатності питання, тому обирають метод не вихваляння чи самозадоволення, а недомовлення, бо переконані, що їх знання з цього питання явно недостатні, аби вести мову більш глибоко і розлогіше. Вони, радше, дотримуються думки, що збережені церкви, книжки, друкарні, документи, архіви, картини, зміст літописів набагато більше скажуть допитливому читачеві, який знайде там і відповідь на хвилюючі питання.

2.10. ТЕМА ГЕРОЇВ ТВОРІВ

Підхід до неї в аналізованих творах — різний. Козацькі канцеляристи та автори Львівського, Острозького, Чернігівського, Короткого Волинського і Київського літописів, родинних хронік козацьких діячів дотримуються давньої традиції розповідати про події та осіб

⁵⁸² Покас Г. Дві гісторії. — Арк. 1.

⁵⁸³ Острозький-Лохвицький І. Опис життя // Киевская старина. — 1886. — № 10. — С. 362.

загальнодержавного чи міжнародного значення. Автор Хмільницького літопису, Я. Єрлич, М. Мовчан, П. Апостол, С. Лашкевич, І. Острозький-Лохвицький, В. Білозерський значну увагу надають зображенню побутового, родинно-побутового життя, тому вводять у свої твори, поруч з історичними особами, неісторичних, розширюючи, таким чином, рамки жанру. Та з їх, авторського, погляду, зображені рідні, близькі, знайомі, піддані є конкретними людьми, що творять “малу” історію міста, села, роду, маєтку, здійснюють у неї певний внесок, тому заслуговують на пам’ять. Демократизуючи жанр, літописці урізноманітнюють і поглиблюють його зміст завдяки наповненню творів образами з різних станів, порушенням нових нетрадиційних тем і проблем. Вони надають “історичної перспективи... в соціальної функції”⁵⁸⁴ історичним і неісторичним особам.

У кожному творі зберігається ієрархічний підхід до героїв оповідань, який залежить від їх станово-соціального походження та ставленого перед собою літописцем конкретного завдання. Для автора “Короткого Волинського літопису”, який цікавиться й прагне переповісти історію України і свого краю, вартими уваги і пам’яті є державці: великі й литовські князі, митрополити, місцеві князі, які проявляли героїзм у боротьбі з татарами і найбільший, на його думку, син Волині, герой нації — великий литовський гетьман К. І. Острозький. Автор Київського літопису окрім великих литовських і московських князів, польських королів розповідає про польських і козацьких гетьманів, Лжедмитріїв, українських і київських церковників, уніатських сподвижників, міських війтів, бурмістрів, будівничих церков, священиків. У цьому літописі наглядно демонструє власне розуміння історії як результату дій і праці всіх суспільних

⁵⁸⁴ Лихачев Д. С. Человек в литературе Древней Руси // Избр. работы: В 3 т. — Л., 1987. — Т. 3. — С. 22.

верств, а літератури як потреби зображувати особливості їх життя. Проте, це не означає, що літописець не дотримується станової ідеології. Він переконаний і відображає її, одночасно вводячи в твір і нових героїв з кіл, з яких, напевне, походив.

Козацькі літописці в своїх творах дотримуються суто станової ідеології, тому переважно зосереджуються на героях, котрі репрезентують її на всіх щаблях розвитку і діяльності війська. Вони скрупульозно вишуковують у вітчизняній, зарубіжній літературі, документах, усних переказах будь-які відомості про всіх гетьманів, яких зображують згідно заслуг. Наступною фалангою виступають наказні гетьмани; третьою — генеральна старшина; четвертою — полковники; п’ятою — окремі, найвідоміші, запорізькі кошові; шостою — осавули, сотенні старшини, що здійснили відомі подвиги, вчинки, які мають яскраве повчальне спрямування; сьомою — козацтво — збірний (узагальнюючий) образ рядових вояків, усього війська.

Відповідно до козацької рангової ієрархії письменники зображують взаємини своєї старшини з іноземними державцями, володарями, дипломатами, військовими діячами, нашою церковною елітою. Автори ревниво слідкують за дотриманням усіх етикетних формальностей у розповідях як про спільників, так і супротивників, пам’ятаючи, що їхній твір є дзеркалом офіційної ідеології. Такі реалії зумовлюють їх бути досить перебірливими у доборі сюжетів і героїв оповідань, тактовними в оцінці, що змушує писати так, аби переважно розповідали зображені події, факти, герої, документи, статистика, чим і досягають охудожнення текстів. Усі ці закономірності стримують авторські емоції, надають героям літописів розважливості, стриманості, послухності до старших. Вихід когось із старшини з цієї рангової дисципліни, поваги, відповідальності породжує в нього прогресію зростання злих якостей: розбійницької отаманщини, бунтарства, жорстокості, злодійства, аморально-

сті. Власне, такими рисами наділені І. Брюховецький, П. Тетеря, П. Суховій, М. Ханенко, М. Яненко, Петрик, січовики, польські гетьмани часів Хмельниччини, їхні послідовники Чарнецький, Маховський, московські воеводи, намісники, татарські командири. Вони та їм подібні є носіями і творцями хаосу, який породжує зло, проти чого покликане воювати козацтво, тому літописці, як і реєстрова старшина, упереджено оцінюють бунтівливих осіб і їхні рухи.

У зображенні героїв-чужинців козацькі літописці дотримуються раціоналістичного підходу: наскільки той чи інший монарх, володар корисний чи небезпечний для їх справи. А духівництво поціновується за конкретну їхню працю, досягнення, спрямовані на допомогу козацтву, чи за мірою нанесених збитків, перешкод. Такий підхід авторів та ідеологів допомагав утвердженню в свідомості усіх суспільних верств переконання, що довкола козацтва, його програми повинна згуртуватися вся нація, чим гарантуватиметься успішна перемога в розбудові держави.

Автори родинних хронік, крайових літописів, позбавлені умов офіційності, мають змогу найбільш довільного підходу у доборі героїв, подій, фактів оповідань. Але вони, завдяки прихильності до загальнонаціональної ідеї, також не зловживають цим правом. Хмельницький літописець на перше місце виносить козацтво і його командування, котрі воюють проти поляків, далі — міщан Хмельника, львівських ієрархів, а на кінець поляків і татар як спільників козаків. М. Гунашевський до 1648 р. у Львівському літописі основним героєм зображує польську та українську різностанову шляхту, далі козаків, польських королів, молдовських господарів, духівництво і міщан, змінюючи акцент у бік козацтва в часи їх повстань, а з початку Хмельниччини виключно зосереджується на ньому.

Острозький літописець головним героєм зображує родину князів Острозьких, довкола розповіді про яких опи-

сує діяння українських і польських князів, великої шляхти, королів, молдовських господарів, московських великих князів, турецьких султанів. Аристократична світська група героїв доповнена церковними ієрархами. Як виходець із середнього стану, автор доволі широко розповідає про міщан, низове духівництво і козацтво, що сподіює твір з Київським літописом.

Ще ближчими, ніж Львівський, до загальноукраїнських є Чернігівський і Лизогубівський літописи. У першому звернена велика увага на місцевих ієрархів, а в другому відтворені образи династії козацьких діячів Лизогубів. Автор літопису Дворецьких зображує виключно діяння військового стану, тому героїв ділить на позитивних і негативних: до перших відносить Б. Хмельницького, полковника В. Дворецького, московських воевод та І. Брюховецького, до других — І. Виговського, П. Дорошенка, поляків.

Я. Єрлич, як виразник ідеології споляченої української шляхти, основними позитивними героями твору зображує польських королів, окрему велику і середню шляхту, в т. ч. й спольщену, котра не дотримувалася практики наїздів на чужі маєтки, дипломата С. Бенювського, воеводу С. Чарнецького. До негативних — козацтво, Б. Хмельницького, гетьманів непольської орієнтації, польську аристократію, зокрема протестантів, грабіжників С. Лаца, А. Тишу, всіх тих гетьманів, які програли бої козакам. Окрему групу репрезентують рідні письменника. У підході до вибору героїв Я. Єрлич керується принципом поєднання історичних осіб і кола власних знайомих і родини.

На таких же засадах побудовані “Записки” Б. Баляки, герої яких представляють його знайомих польсько-українських військових старшин, київських купців і супротивних їм “шишів”-розбійників та керівників московського ополчення князів Трубецького і Пожарського. У “Записках” М. Мовчана поруч із гетьманами П. Тетерею, І. Скоропадським, королями Яном-

Казимиром, Яном Собеським, ним самим діють козаки, селяни, священники його села.

Новий принцип добору героїв розповідей запроваджений П. Апостолом, С. Лашкевичем та І. Острозьким-Лохвицьким: усі вони є автогероями, знайомими із зображеними в творах героями, друзями, ріднею, підданими. Такий підхід дає можливість у центрі твору поставити свій автообраз, від якого ведеться розповідь, а решту героїв згрупувати у відповідності з потребою і важливістю контактування з ними. П. Апостол у “Щоденнику” на перше місце ставить петербурзьке оточення, серед якого перебуває: воно досить строкате — батько, дружина, українська козака старшина, ієрархи, які служать там, особисті друзі. З іншого — “потрібні люди”: князь О. Меншиков, уся двірська знать, московські офіцери, іноземці, ремісники, купці, слуги. В “українській” частині твору також чітко окреслене коло: козацька старшина, мати, дружина, брат, родина, слуги, наймані робітники, піддані, московські офіцери. Такий підбір різностанових героїв відразу вводить читача у різноманітність зацікавлень і діяльності оповідача, що обіцяє знайомство з різними відомостями. А оскільки автор написав щоденник “нотатковим” стилем, то ці записи явно розраховані на розшифрування, є джерелом для усних чи писемних оповідей.

У “Щоденнику” С. Лашкевича два головні герої: автор і природа. Довкола його діяльності зібрані інші герої: рідні, сусіди-шляхтичі, священники, знайомі, селяни, купці, піддані. Природа ж, її кліматичні умови спрямовують види і рід діяльності автора-оповідача, рівень його достатку. Літописець, здається, вперше в жанрі так багато уваги надав створенню образу погоди: у кожному записі анафорично розповідається про її особливості. Такий композиційний прийом зумовлений господарсько-просвітницьким підходом автора до побутової тематики.

Спражнім майстром побутового літописного малюнку був І. Острозький-Лохвицький. В “Описі життя”

створює також чотирьох головних героїв — автообраз оповідача, алегоричні образи віри, долі, краси. Усім змістом твору письменник доводить, що господарем долі є він, бо ніколи не втрачає віру в Бога і себе, що допомагає йому відчувати, творити, насолоджуватися красою життя. Підбір героїв оповідань здійснюється ним за чотирма спрямуваннями. До першої групи відносить членів родини як в минулому, так і сучасних. До другої — “потрібних” людей, які допомагають у кар’єрі, забезпечують замовлення на послуги — губернатор Зубов, віце-губернатор Карнеєв, дідич Шидловський. До третьої — особисті друзі — князь Друцький-Соколинський, Карнеєв, Панченко, Тев’яшов. До четвертої — знайомі, односельці, піддані, купці, співпрацівники. Філософсько-господарський раціоналістичний та естетичний підхід до життя і творчості допомагає письменникові створити колоритні, правдиві образи героїв оповідань, охудожнити літописну розповідь не лише низкою вставних позасюжетних творів, але й образами-символами праці, часу, шляху, краси, котрі відбивають естетику руху як основи життя, сповідувану автором.

Дотримуючись філософських антропологічних засад, літописці аналізованих творів вводять героями не лише чоловіків, але й жінок з усіх станів, що продиктовано як особливостями національного життя, так і значним зрушенням в утвердженні серед козацької та міської інтелігенції просвітницького світогляду. Підприємницько-господарський раціоналізм, поєднуючись із класицистично-становою епікою, якраз і спричинили самотність даних пам’яток, які в своїй концепції суголосні з монастирсько-церковними літописами, а в сукупності виражають загальну тенденцію демократизації жанру, наближення його до *побутово-родинної белетристики кінця XVIII ст.* Особливо цей процес помітний на принципах висвітлення тем та підбору героїв твору. Літописець мав усі підстави вважати, що за-

пропонована ним документально-художня модель певного відтинку національної історії стану, родини, особистої діяльності була не марною працею, а пошуком істини, історичної правди, які завжди були метою кожного письменника. В такому разі він ставав творцем, а його творіння творчим полотном.

ПРОБЛЕМАТИКА СВІТСЬКИХ КРАЙОВИХ ЛІТОПИСІВ І КОЗАЦЬКИХ ЛІТОПИСНИХ КОМПІЛЯЦІЙ XVI-XVIII СТ.

2.2.1. Проблема державності України. Вона найвиразніше окреслюється в творах героїко-патріотичної тематики і має різнотермінологічне вираження: країна, земля, панство, Україна, Мала Росія, наша земля-Україна. Зважаючи на історичний факт, що українці надто добре пам'ятали свою державність доби Київської Русі, в часи залежності предки дивилися на свій стан, як на тимчасове явище, бо разом із литовцями визволялися з-під татарської влади, об'єднавшись в унійне державне утворення; для такої ж боротьби об'єдналися з поляками. Вони психологічно й юридично визнають польського короля володарем — “великим князем” і “руських” земель, але справжніми господарями в Україні вважають своїх князів, які рівноправні з “литовськими” і разом підлягають королеві в мілітарних потребах. У XIV-XV ст. для українців “Якгайло, Віленській князь”, “Вітовт, кнежа Литовское”⁵⁸⁵; у XVI українські землі — “наші”, а поляки і русь⁵⁸⁶ — це різні народи, різні землі, самобутні, самодостатні, але зібрані в державне об'єднання для протистояння агресорам. Духовними і реальними опорами для такого по-

⁵⁸⁵ Київський літопис. — С. 73

⁵⁸⁶ Там само. — С. 76.

гляду служила повна самостійність українських князів у веденні внутрішньої політики, наявність до 1470 р. київського князя, а згодом воєвод-українців, Київської митрополії “всієї Русі”. Хоча введення інституції воєвод мислилося, як підрив державницької психології і практики, але вони одержали нову опору: козацтво з його правовими привілеями, землями, князями-гетьманами, столичною резиденцією в Трахтемирові⁵⁸⁷, Січчю. Покозачені люди, “розкидані на українській території, вважали за свою владу місцевих, звичайно, виборних отаманів, але, певне, дивилися на владу Низового війська, як на власну вищу інституцію”⁵⁸⁸. Такої ж думки дотримувалося й все поспільство, що допомагало їм оборонятися від господарської, політичної та духовної експансії. Це психологічно традиційне “забороло” в роки Національно-Визвольної війни та пізніші епохи постійно було в центрі уваги всіх політичних домагань козацтва. Але про нього мовиться переважно в документах або через дотичні ознаки дипломатичною мовою. У 1648 р. Б. Хмельницький, розсилаючи “полковників” з козаками на підняття народу для боротьби з поляками “на Білу Русь, на Сіверщину, на Поліссє, на руську Подоллю, на Волинь”⁵⁸⁹, цим самим окреслює кордони відвойовуваної держави. Наступного року він їх устанавлює “по Горинь і Случ і Пріпить... і по Каменець-Подольський”⁵⁹⁰, а згідно Зборівського договору — от Дністра... до границь Московських”⁵⁹¹; в 1651 р. через переселення людей на Слобожанщину — “аж до Дону”⁵⁹².

⁵⁸⁷ Симоновський П. Короткий опис... — С. 9.

⁵⁸⁸ Ефименко А. История украинского народа. — К., 1990. — С. 194.

⁵⁸⁹ Львівський літопис і Острозький літописець. — С. 121.

⁵⁹⁰ Там само. — С. 123.

⁵⁹¹ Там само. — С. 124.

⁵⁹² Покас Г. Дві гісторії. — Арк. 13 зв.

Як відзначають літописці, гетьман хоче, щоб українська “нація” завжди мала гетьмана-династа, свої традиційні “свободи і вольності” — закони, устрій, для чого визначає столицею Чигирин, проводить адміністративну реформу (поділ території на полки, підпорядковані лише йому)⁵⁹³, згідно якої там не повинні перебувати польські війська; визнаватиме “протекцію Польщі”⁵⁹⁴. Про те, що власне так було і так розуміли свою державність, засвідчує Я. Єрлич, саркастично відзначаючи, що при зустрічах із послами Б. Хмельницький поведився “як ніби Македонський” і навіть посмів з Польщею укласти договори за статтями, а не як її підданий⁵⁹⁵.

Таким чином, літописці визнають, що визначення прав “повного” гетьмана, кордонів України, її столиці, заведений новий адміністративний устрій, направлення до гетьмана іноземних послів, його опіка і заорука беретти “цілість України”⁵⁹⁶ і вольності, тобто, право на державність, якраз і є тими ознаками, що її гарантували. До них вони відносять політику гетьмана щодо забезпечення безпеки західних і північних кордонів, яку він проводив у Молдові та Білорусі. Б. Хмельницький розвинув заходи щодо утворення династичної держави — Князівства Руського, — котра повинна була юридично зрівняти його з усіма європейськими монархами, але розвиток подій завадив втіленню проекту в практику міжнародних взаємин. Тому в Березневих статтях 1654 р., визнаючи протекторат царя, гетьман зберіг усі засади України як окремої держави, яка й надалі житиме за власними законами, правами, матиме власні адміністрацію, армію, суд, міжнародні взаємини⁵⁹⁷.

Продовжувачем державобудівної політики Б. Хмельницького був І. Виговський, який у Гадяцькому договорі з Польщею значно поглибив засади монархічного ладу. Він хоче, щоб Велике Князівство Руське було очолене гетьманом, який одночасно є і Київським воеводою. Його владі підпорядкована вся Україна, котра матиме і власні гроші, власну вищу школу, єдину релігію. А запрошені, в разі потреби, польські війська будуть підпорядковуватися в Україні лишень гетьманові⁵⁹⁸. Ці ж самі вимоги він висунув у 1664 р. Туреччині, коли задумав “піддатися” султанові “зі всією Україною” за умови, що вона буде окремим князівством і султан допоможе боротися гетьману проти Польщі та Московії⁵⁹⁹. Як стверджують літописці, Гадяцька угода була найбільшим досягненням політичної та дипломатичної діяльності козацтва, тому П. Дорошенко у своїх договорах з Польщею 1668, 1670 і Туреччиною 1669 р. визнає їх протекторат на її засадах⁶⁰⁰. Вона, фактично, жила у політичних “торгах” гетьманів з Московією, подальшій державобудівній практиці І. Мазепи, П. Орлика.

Про те, що гетьмани і козацькі маси в XVII-XVIII ст., погоджуючись на автономну форму правління, намагалися утвердити повновладну державу, засвідчують дії І. Самойловича, І. Мазепи, П. Орлика і навіть К. Розумовського. У доносі на І. Самойловича старшина звинувачує його і в тому, що “самовластно владіє і хочет владіть Малою Россією”, прагне створити у ній нову державу “не так, как стоїт в прежніх своїх статтях”⁶⁰¹. І. Скоропадський в універсалі 1708 р. стверджує, що І. Мазепа був повним “самовластцем над народом нашим малоросійським”⁶⁰². П. Полуботок і

⁵⁹³ Симоновський П. Короткий опис... — С. 24, 35.

⁵⁹⁴ Там само. — С. 65.

⁵⁹⁵ Єрлич Й. Літописець, або Кроїнічка. — С. 144, 155-159.

⁵⁹⁶ Короткий опис Малоросії. — С. 236, 246.

⁵⁹⁷ Симоновський П. Короткий опис... — С. 75-77.

⁵⁹⁸ Симоновський П. Короткий опис... — С. 83-84.

⁵⁹⁹ Єрлич Й. Літописець, або Кроїнічка. — С. 272.

⁶⁰⁰ Там само. — С. 313, 320-321, 324.

⁶⁰¹ Симоновський П. Короткий опис... — С. 111.

⁶⁰² Там само. — С. 122.

вся старшина у Коломацьких статтях вимагають від Петра I підписання нової угоди за статтями Б. Хмельницького, а не пізніших гетьманів. Д. Апостол у 1728 р. також добивається укладання між ним і царем угоди за “пунктами” Б. Хмельницького, відстоює функціонування в Україні своїх законів, укладених у “Решительные пункты”⁶⁰³.

Боротьба з царськими урядами за гетьманську владу в 1730-1740-х рр. велася виключно за відновлення державності в тій формі, якою вона була за Б. Хмельницького. Та частина патріотичної старшини, яка її вела на всіх рівнях, повчає К. Розумовського, що в своїй діяльності він повинен домогтися від царського уряду розуміння, що вони, визнаючи і його володарем України, повинні визнати і факт наявності окремої держави, підлеглої йому, що в “оной землі” є свої права, звичаї, закони⁶⁰⁴. А якщо би йому докоряли, що Правобічна Україна не його, то він має довести, що вона “случайно, на врем'я досталась полякам”⁶⁰⁵. І взагалі, всіма своїми діями, поведінкою цей гетьман повинен довести, що він, як володар зрівні “іностранним принцам”⁶⁰⁶, і в переговорах з Московією повинен вести справу лише з монархом⁶⁰⁷.

Опрацювання цієї важливої проблеми в літописах ведеться цілеспрямовано й аргументовано: до падіння гетьманського уряду К. Розумовського в 1764 р. козацька старшина і низи вважали Україну, боролися за неї, як за повнокровну державу, котра визнає протекцію чужого монарха, бо так треба для боротьби зі спільними ворогами. Так було і в попередні, литовську і польську, епохи не тому, що українські діячі були са-

⁶⁰³ Покас Г. Дві гісторії. — Арк. 61 зв.-63.

⁶⁰⁴ Там само. — Арк. 91 зв.

⁶⁰⁵ Там само. — Арк. 93.

⁶⁰⁶ Там само. — Арк. 93 зв.

⁶⁰⁷ Там само.

мозакоханими й самовпевненими сліпцями, а тому, що вони в тих умовах робили все, аби бути господарями на своїй землі й, долаючи звиклі перешкоди, добиватися свого. Самі ж розуміли, що мали замало сил, аби протистояти довколишнім ворогам. Вироблений психологічний стереотип у низах про безперервну державність тільки допомагав їм у боротьбі за неї, тому його ніхто не руйнував, а, навпаки, підтримували віру, котра і відбита в аналізованих творах.

2.2.2. Проблема геноцидів. У своїх творах літописці прагнуть відтворювати дух народу в його віковій боротьбі з нападниками і чужинцями-завойовниками, зображуючи велику напругу воєн, повстань, жертвовність і терпеливість у допомозі козацтву, його спільникам. Одночасно вони змальовують і зазнану від них, спільників, наругу, приниження, пограбування, загибелі людей у татарських полонах, при захисті рідних міст і сіл.

Письменники, як сучасники і учасники чи очевидці бойових веремій, знають їм ціну, тому намагаються розкрити велич подвигу свого народу не ідеалізовано, суто мажорно, а через зображення всієї величі трагедії, якою є кожна війна, кожен бій, щоб, таким чином, віддати належну шану мільйонам жертв, які загинули за свободу України, спонукати людей пам'ятати й цінувати відвойовану державність, берегти її. Вони по художньому вміло використовують прийоми паралелізму, протиставлення в розповідях про бої, їх підготовку, перемоги чи поразки. Радість здобутих вікторій не затьмарюється розповідями про втрачених вояків, розорені й сплюндровані міста, краї, а, навпаки, виводять “на світ Божий” невідомих героїв, які залишилися поза увагою: мешканців тих міст і країв, сила горя яких за своєю величиною пропорційна силі радощів переможців. Літописці зображують процес перебігу історичних подій в Україні, як боротьбу ладу з хаосом, добра зі злом, де сили ладу й добра втілені в образах і діях

козацтва, а сили хаосу й зла — в діях їх супротивників. У роки громадянської війни вони зосереджуються на бароковій несталості людини, котра за своєю природою одночасно здатна творити і добро, і зло, що притаманне і козацтву. Такими ж стосовно українців зображені їх спільники: татари, поляки, московити, турки, котрі двоїстою політикою і поведінкою значно поглиблюють трагедію України. Якщо, в їх розумінні, світ — це театр, то українцям відведена роль трагічних акторів, яких карає і Бог, і люди за те, що вони не такі покірні долі, як інші. Фактично, описана національна історія XIV-XVIII ст. — це відтворена історія боротьби зі своєю злою долею.

Звернення уваги літописців на проблему долі людей зі знищених у війнах міст, сіл, фортець дає їм змогу порушити проблему геноцидів проти нашого народу, здійснюваних як чужинцями, так і козаками в роки громадянської війни чи під час походів на татар.

Гуманістично-патріотична позиція літописців зумовлює їх підходити до цієї проблеми не вузько, а з погляду аналізу проблем зв'язку людини із суспільством, місцем і роллю її в мілітаризованій державі; руйнівної сили психології завойовника, жорстокості, як породження завойовницької ідеології, котра доводить людину до рівня звіра; помсти, як результату плинності змінної долі.

Такі поглиблені філософсько-художні узагальнення виражені через оповідання, повідомлення про геноциди, допомагають письменникам досягти основної ідеї творів — підкреслити велику ціну свободи, волі, заплаченої народом взагалі, а козацтвом — зокрема. Вони наголошують, що кожен завойовник і нападник — жорстокий варвар і тому воювати проти нього — святий обов'язок і честь. Відтворені образи знищених в наших краях татарами, поляками, московитами міст стають образами-закликами до помсти, дієвими засобами в патріотичному вихованні. За неповними літописними

даними, впродовж лише XVII-XVIII ст. в Україні татари знищили 10 міст, турки — 7, поляки — 25, московити — 17. Ці дані підкреслюють, що обидва монархихристияни, які зобов'язувалися захищати українців від нападів мусульман, значно перевершили жорстокістю останніх. А оповідання про “спалені і вирубані” Батурин і Запорізьку Січ, насильно переселених українців з Правобережжя на Лівобережжя, зі слобідських Вільного і Кочережок у глибину Росії наглядно доводили, що царський уряд, як і королівський, проводять в Україні політику свідомого нищення народу. Ці висновки поглиблюються, коли письменники розповідають про знищення Чернігова у 1579 р. князями К.-В. Острозьким і М. Вишневецьким, щоб не залишився московитам; про розорення І. Брюховецьким на Лівобережжі в 1644 р. міст, які “піддалися” королеві, про вимушене знищення І. Скоропадським з наказу царя Самари, Кам'яного Затону в 1711 р., щоб не віддати їх туркам чи татарам. Отже, життя України під протекторатом чужої держави приносить лише біди, штовхає козацтво на злочини заради їх інтересів в Україні.

Зображені геноциди допомагають письменникам підкреслити їхнє ставлення до описуваних подій, спільників козаків, утверджувати думку про необхідність національної згуртованості та єдності довкола гетьманів-державників. Особливо виразною стає ця думка, коли вони розповідають про знищення козаками Канева, Сатанова, Корця, щоб догодити спільникам. Загальнолюдські співчуття, співпереживання пробиваються і в оповіданнях про таку ж долю жителів Яс, Кизикермена, Перекопа, Очакова та інших татарсько-турецьких міст, зруйнованих козаками і московитами. Розгул жорстокості, що панує на війнах, приносить не тільки славу, але і страждання. Якраз заслугою літописців є те, що вони крізь грім і блиск перемог військ побачили трагедії цивільних людей, прагнуть пробудити в читачів почуття співстраждань, очищення від злоби та ненависті. Співчуття до долі

рідного народу зумовлюють розуміння чужої біди — це, власне, й був християнський і просвітницький гуманізм. Літописці навіть і не допускають думки про поширення пацифістських настроїв, живучи в добу воєн і перерозподілу світу. Вони керуються людськими почуттями співстраждання, співпереживання, порівнюють долю свого народу із сусідніми, які так само терплять у цьому жорсткому світі, де ненажерливість володарів і їх оточення спричинює пануючі хаос і зло. Отже, для України і королівська Польща, і царська Московія були найбільшим злом, проти якого спрямована вся потуга козацьких воєн, їх політичних “хитрувань”. Таким же злом є Крим і Туреччина, які, не претендуючи надто на українські землі, зумисне заважають козакам ефективно воювати проти своїх сусідів, якісно господарювати, чим допомагають супротивникам. І третім ворогом козацтва є їхня політична недалекоглядність, отаманщина, через яку спричинюють багато трагедій.

Ставлячи проблему геноцидів, літописці одержують змогу загострювати увагу читача на потребі керуватися в своїх діях законами здорового глузду, патріотизму та поваги до людини. Вони засуджують колоніальні заходи Польщі й Московії, міжособні чвари серед козацтва. Героїко-епічному спрямуванню творів надають філософського змісту, наближуючи їх до документально-художніх публіцистичних трактатів. Мав рацію О. Барвінський, стверджуючи, що козацькі війни другої половини XVII ст. надали літописам “виразну ціху народного духу”, тобто допомогли побачити у вирі воєн і героїчне, і трагічне, і славу, і ганьбу, і злет людини як рицаря, і її падіння як особистості, бо громадянська війна не лише розкрила суперечливу природу стану, але й зумовила більш критичний підхід до оцінки. Таким чином, проблема геноцидів в Україні, порушена в літописах, розкрила жорстоку долю нації на всьому етнічному обширі й доводила, що доки не завойована повна незалежність, доти покращання не буде.

2.2.3. Проблеми повстань, бунтів, розбійництва, найманства. У підході до зображення історичних подій, осіб літописці керуються засадами правдивості та станової моралі й етики. Кожен письменник вважає за необхідне оновити традиційний жанр тематично, проблематично, ввести нові образи, дати їм власну повчально-естетичну оцінку. Таким підходом вони керуються в описах приватного життя. Своєрідним побутовим життям у козацькому та шляхетському станах вбачаються повстання, бунти, розбійництво, найманство, як прояви реакції групи чи значної кількості людей на конкретні політичні, економічні, військові, побутово-господарські заходи. Підхід до зображення даних проблем і їх морально-етичної оцінки в літописців — неоднозначні. Оскільки вони є виразниками панівної ідеології реєстрового козацтва чи прихильниками міцної монаршої влади, то бунти, розбійництво оцінюють негативно, хоча в підході до них і повстань явно панує двояке ставлення. Якщо ці бунти спричинені і спрямовані проти чужинців-загарбників, економічних утисків польською шляхтою, московськими воєводами селян, міщан, козаків, то вони класифікуються козацькими літописцями справедливими, потрібними, а польсько-шляхетськими засуджуються як злочинні. Коли ж бунти спрямовані проти гетьманів, законно обраних на посаду, козацької старшини або мають анархічний вияв, то прокозацькі літописці оцінюють їх негативно або замовчують, а прошляхетські трактують, як вічну рису українських селян, козаків, які ніколи нічим не задоволені, лише прагнуть займатися розбійництвом і гультьяйством. Такий протирічний підхід до оцінок має соціально-національну ідеологічну основу, носіями якої якраз і є літописи, в яких однозначно здійснюється й естетична оцінка зображуваного. Через призму соціально-національного підходу до проблеми добра і зла літописці доводять, що вони не є сталими величинами в

людському розумінні, їхній зміст залежить від наслідків і спрямування дій героїв оповідань.

Проблемі козацьких повстань літописці надають чимало уваги і доводять, що вона є складовою частиною національно-визвольної боротьби нації проти поляків, московитів; героїчними діями предків, гідними їх знання, пошани та пам'яті. Власне, так трактуються повстання під орудою М. Глинського, К. Косинського, С. Наливайка, М. Жмайла, Т. Федоровича, Павлюка, Я. Остряниці, селянсько-міщанські повстання проти польської шляхти в роки Національно-Визвольної війни, козацьких загонів у тилу⁶⁰⁸, повстання міщан Острога проти репресій католицької фанатки княгині Острозької⁶⁰⁹. Із самоцензурних засад літописці І. Мазепі, П. Орликові, запорізьцям за повстання проти Петра I дорікають, але оцінюють їх також позитивно.

До розряду бунтів, які спрямовані на задоволення своєкорисливих, а не загальнонаціональних, потреб козацькі письменники-літописці відносять бунти полковників Гладкого, Гуляницького та інших проти Б. Хмельницького, коли той намагався укласти угоду з Туреччиною; М. Пушкаря проти І. Виговського, “своєвольство” гетьманів Опари, Децика, Суховія, генеральної старшини проти Д. Многогрішного, Петрика проти І. Мазепи. Зловорожими трактують бунти низки дейнеків, левенців, волоцюг, розбійників, підтримуваних татарами, які, зібрані у ватаги, грабували села, міста, як це бачимо в діях Кияшка⁶¹⁰.

Власне таких бунтарів літописці вважають носіями жорстокості, егоїзму. Вони дискредитували козацтво, відривали його від важливих державотворчих справ, підривали віру й силу в нього, у праведність обраного шля-

ху, давали привід до втручання у внутрішні справи чужинцям. Оповіданням про бунти притаманна загострена публіцистичність. М. Гунашевський пафосно описує бунти шляхти проти короля — рокоші, конфедерації, що часто спричинювали розбійницькі “наїзди” одного шляхетського угруповання на інше, які закінчувалися безкарними погромами маєтків дідичів, садиб простих людей, котрим “шкоду чинили”⁶¹¹. Розгнuzданість польської шляхти, котра розхитувала державу, не лише викликала повстання в Україні, але й часто виливалася авантюрними походами в інші країни, як це було із Лжедмитріями, трагікомічною долею князя С. Корецького⁶¹². Особливо бичує авантюрно-розбійницьку шляхту Я. Єрлич, звинувачуючи її в усіх земних гріхах, у спричиненні Хмельниччини⁶¹³. Козацтво і розбійницька шляхта, як вважає письменник, подібні між собою в моральному та соціальному прагненнях і способах їх досягнень. Цей пропольський (багато в чому справедливий) погляд відбивається і на інших упереджених оцінках письменником дій козацтва.

Досить делікатним є ставлення літописців до бунту І. Брюховецького проти московських воєвод; бунту, який переріс у повстання козаків, очолених полковником І. Поповичем, проти гетьмана П. Тетері як польської маріонетки; “тихого” бунту І. Самойловича проти антикримської політики царського уряду. Всі вони вважають ці “бунти” потрібними й справедливими, хоча і обгортають у словесну сухозлотицю нібито вірноповідданського опису. Таким чином, козацькі літописці в оцінці повстань-бунтів “левенців”, “дейнек” не дотримуються сліпо станових приписів, а враховують конкретну причину, що

⁶¹¹ Львівський літопис і Острозький літописець. — С. 103, 131.

⁶¹² Там само. — С. 133-134.

⁶¹³ Єрлич Й. Літописець, або Кройнічка. — С. 87-88, 96-103.

⁶⁰⁸ Єрлич Й. Літописець, або Кройнічка. — С. 103, 104, 126, 127.

⁶⁰⁹ Львівський літопис і Острозький літописець. — С. 138.

⁶¹⁰ Короткий опис Малоросії. — С. 272.

зумовила постання, користь чи біду, принесені ними в Україну. Неоднозначно літописці і козацька старшина засуджують розбійництво цих сил (левенців і дейнек), непослух, отаманщину, вперто ратують за військову дисципліну, як надійний засіб подолання негараздів. Такий погляд відбився і на невідтримці старшиною повстань донських козаків під орудою Булавіна, Пугачова⁶¹⁴.

У часи XVI-XVIII ст. вояцьке найманство було поширеним і узаконеним явищем в усіх країнах, фахом тисяч чоловіків. Наймані війська постійно воювали в арміях Польщі проти козаків. Козаки, як найманці, воювали в різних європейських країнах, але літописці про ці факти не розповідають, зосередившись на подіях в Україні.

У всіх аналізованих творах досить скупо розповідається на цю тему, але порушена проблема окреслена виразно. Я. Єрлич, як і польська шляхта, відверто негативно ставиться до найманців, напевне, через постійні голоди в польському війську, борги в оплаті їм, бо, коли під час битви під Жванцем загинуло “20 тисяч німців”, автор жорстоко реагує: “виздыхали”⁶¹⁵. Літописці-канцеляристи, навпаки, — доброзичливо. Вони відзначають випадки переагітації польських найманців у козацьке військо під час Національно-Визвольної війни. Це військо гетьмани вважали надійним, тому Б. Хмельницький започаткував його формування як складову частину своїх збройних сил. У І. Виговського, П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи компанійські, сердюцькі полки складала значну частину найманого козацького війська. Серед козацтва чимало служило сербів, волохів, німців, з-поміж яких вийшли полковники, гетьман Д. Апостол. Власне, як до найманців підходили гетьмани, кошові у воєністичній татарських орд, розплачуючись з ними полоненими, дозволом набирати ясир.

⁶¹⁴ *Квітка І.* Історія Слобідських полків. — С. 11.

⁶¹⁵ *Єрлич Й.* Літописець, або Кроїнічка. — С. 175.

Таким чином, у підході до проблеми повстань, бунтів, літописці дотримуються морально-світоглядного критерію, викристалізованого в козацькому стані. Оскільки війна вважалася в рицарському середовищі “чесною і обов’язком”⁶¹⁶ кожного воїна, а “почування і уява”, “слава спонукали до вияву хоробрости”, були “головними переживаннями”, джерелом “пристрасті козацької маси”⁶¹⁷, то вони диференційовано підходять до їх зображення. Усі рухи, спрямовані на визволення України, вирішення соціальних проблем на користь козацтва, посліпства в боротьбі з чужинцями оцінюються позитивно, а ті, що спрямовані на задоволення суто приватних потреб окремих осіб чи груп, проти панування козацько-адміністративної системи — негативно. По суті, літописці підтримують ідею твердої володаревої влади стосовно підданих, тому засуджують козацько-селянські повстання проти власних нових господарів, жодним словом не згадують про гайдамацький рух. Про повстання 1697 р. одностайно негативно відгукуються: “Тогда чернь і мужики панов своїх, а паче ариндаров грабовали, а іних мучили, в смерть забивали, по городам і в войску; і полковника Прилуцкого Лазаря в войску (убили), аж бунтовщиков усмирено разными казнями смертными”⁶¹⁸.

Отже, усвідомлення літописцями потреби міцної влади дозволяє їм критично оцінювати дії кожного гетьмана, через що симпатії їхні завжди на боці тих, хто відповідав високим ідеалам, бо і крайове, і родинне, і комплілятивне літописання “зажди пов’язане із процесом розвитку держави як такої і відбивало потреби саме держави та етапи її самоусвідомлення”⁶¹⁹. Оскільки воїн

⁶¹⁶ *Хейзинга Й.* Осень Средневековья. — М., 1988. — С. 331.

⁶¹⁷ *Рибчин І.* Динаміка українського козацтва. — С. 33.

⁶¹⁸ Лизогубівський літопис. — С. 34.

⁶¹⁹ *Шевчук В.* Козацьке літописання як чинник державотворення // Розбудова держави. — 1992. — № 4. — С. 24.

у ту добу був уособленням нації, то він ніс повну відповідальність за її долю. Реалізувати її можна було за єдиної умови: військового диктату. Його підтримка і прагнення бачити досконалим зумовлюють літописців і поетів шукати й підтримувати в козацькому стані волю, розумову й чуттєво-емоційну функції, як провідні ознаки нової національної аристократії козацького походження, потрібні їй і для самореалізації, і для самоорганізації, аби забезпечити власні інтереси⁶²⁰. Усе це відповідало світоглядним і культурним засадам літописців-державників, які “описали тоді дії державців і полководців”⁶²¹ із засад класицизму, створивши його національний самобутній напрям, який ґрунтувався на політичних засадах державобудівництва й *міфотеорії хозаризму*.

2.2.4. Проблема свободи і волі. Порущуючи дані проблеми, літописці відштовхуються від засад власного гуманістично-просвітницького світогляду, приписів академічної поетики риторичного мистецтва слова, що вимагала “довір’я до людей, які заслуговують його”, і “незапалювання” захопленням чи гнівом⁶²² та наявного фактичного матеріалу і його трактування сучасниками. Оскільки “правове вчення” про мораль, — на думку просвітників, — основні в важелі перетворення людини та суспільства” і вони наповнювали “етику політикою, а політику — етикою”, а Я. Козельський визнавав право помсти за зло “у таких кривдах, на які немає закону”⁶²³, то розглядувані проблеми набували особливого значення для політичного протистояння загарбникам.

⁶²⁰ Парахонський Б. Генезис, структура і відновлення української нації // Там само. — С. 43.

⁶²¹ Куліш П. Обзор украинской словесности: Климентий // Основа. — 1861. — № 1-2. — С. 162.

⁶²² Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво. — С. 339.

⁶²³ Філософія просвітництва на Україні // Історія філософії на Україні. — Т. 1. — С. 352-353.

Письменники, не надто педалюючи цими поняттями у змісті творів, розповіді ведуть так, щоб вони сприймалися читачами однозначно. Носіями цих понять і проблем була нація взагалі, а кожен стан — зокрема, тому вони, порушені в літописах, сприяли ідейній єдності змісту творів, їх тенденційності, публіцистичному пафосові, бо “проблему свободи особистостей, що співробітничать”, належить розглядати як проблему контексту культури⁶²⁴.

Літописці XVII-XVIII ст. і як очевидці та учасники зображуваних подій мусили в творах піддавати критичному аналізу раціоналістично-емоційне розуміння, трактування та використовування понять волі і свободи старшиною, козаками, посполитими, аби не звульгаризувати історичну правду. І в своєму трактуванні волі та свободи вони перегукуються з висновками київських професорів, що воля людини, особистості керує її уявою та розумом⁶²⁵ на економічно-політичних засадах, потрібних нашій нації, що дії людини, породжені її волею, є завжди добровільними, а не примусовими⁶²⁶.

Поняття *волі* та *свободи* в розумінні наших предків — не тотожні. Воля виражає силу духу та цілеспрямованості, економічну незалежність людини як особи; вона термінологічно виступає синонімом і до поняття “свобода”, що означало економічно-політичну незалежність стану, народу, нації, держави. Термін “воля” козаки і літописці використовували для означення Божого, монаршого, гетьманового повеління, наказу, вимоги. Письменники, як на мене, досить аргументовано доводять, що психології українця будь-якого стану притаманний

⁶²⁴ Дьюї Д. Свобода і культура. // Зарубіжна філософія ХХ століття: У 6 кн. — К., 1993. — 6 кн. — С. 45.

⁶²⁵ Калиновський С. Етика // Памятники этической мысли на Украине XVII — первой половины XVIII ст. — К., 1987. — С. 138-139.

⁶²⁶ Кулябка С. Етика // Там само. — С. 286.

поглиблений раціоналізм, ошляхетнений комплексом емоційних якостей, які сприяють йому адаптуватися до будь-яких умов, ризикувати, терпіти кривди і самому бути кривдником. Історія нашого народу переконливо доводить, що, долаючи страшні руйнації, українці ніколи масово не покидали своєї землі, а, навпаки, вперто за неї трималися, знаючи, що кращої ніде немає. Власне, впертість і тверезий розрахунок лежать підмурівком національного емоційно забарвленого раціоналізму, найбільше вираженого в козаків і селян. Тому постійним рефреном через усі твори проходить думка, що козаки, одержавши юридично узаконене королем Сигізмундом I право на “козацькіє вольності”⁶²⁷, тобто право особистої й станової волі і свободи вільно користуватися своїми землями, весь час добиваються його підтвердження кожним новим монархом. Будь-який козацький виступ проти поляків, москowitzів, татар був потрактований вимушеною реакцією на порушення ними “прав і вольностей” козаків. Таким чином, згідно з кодексом рицарських чеснот, козацтво визнавало волю і свободу як юридично закріплені за заслуги непорушні засади свого стану, їхнє розуміння і тлумачення цих понять взяло на озброєння й селянство, що й об’єднало націю в згуртований політично-духовний організм, нездоланий для чужинців. Окрім того, політичне наповнення змісту цих понять виражене тим, що, як казав гетьман І. Свірговський, козацька воля (свідомість і бажання, боротьба проти будь-якого визискувача) спрямована і підпорядкована Божій волі, якою він благословив їх на завоювання її для себе та допомогу здобувати всім, хто терпить від “неприятелів”, тому нищення ворогів християнства, України, козацько-селянських мас є їх волею і Всевишнього⁶²⁸. Таким чином, *козацький стан уособлює ідеологему сво-*

⁶²⁷ Лукомський С. Зібрання історичне. — С. 329.

⁶²⁸ Там само. — С. 337, 343.

боди, а некозацький — неволі. Щоб позбутися такої несправедливої для України реальності, вони виконують свій синівський і рицарський, християнський обов’язок — звільняють рідну землю від різних кривдників. І не тільки звільняють, але й на прохання короля Владислава IV під час Національно-Визвольної війни “наводять порядок” із основними кривдниками і одночасно руйнівниками Польщі — її шляхтою. Тому для козаків життя — це свобода або смерть, “золота” свобода⁶²⁹, це панування законності, порядку. “Отняти” свободу, як це було після поразки повстання Павлюка в 1637 р.⁶³⁰, — означало узаконити хаос, утиски, біди в Україні. Козак, як персоніфікований носій ідеалів і реалій свободи, всіма діями протистоїть чужинцеві — носієві неволі, а згодом і власному дуці, якому програв через підтримку останнього чужинцем. Божа воля, передана козакам з усіма правами, які гарантують Україні і всім, хто обере їх (козаків) за оборонців, складається з таких *духовних опор людини, як віра, надія, патріотизм і цілісність Батьківщини*⁶³¹ — це повинна зрозуміти й визнати кожна людина. Тому в своєму першому універсалі Б. Хмельницький особливо акцентує на шляхетності козаків, які покликані її утверджувати на рідній землі, бо вони є носіями й гарантами свободи, руйнівниками “невільничого ярма”⁶³². Недарма люди назвали Зіновія Хмельницького Богданом: він Богом даний, щоб побороти кривду й неволю, узаконити волю й свободу як основні засади вільної Козацької держави⁶³³. Символом Князівства Руського був герб “Погоня” — козак-кавалерист, що нищить усіх ворогів⁶³⁴. Літописець підкреслює, коли московські

⁶²⁹ Київський літопис. — С. 91.

⁶³⁰ Короткий опис Малоросії. — С. 218.

⁶³¹ Симоновський П. Короткий опис... — С. 17.

⁶³² Там само. — С. 14, 16.

⁶³³ Там само. — С. 19.

⁶³⁴ Там само. — С. 113.

урядовці казали козацькій старшині, що вони їхні, то вона закривала їм роти фактом: не шаблюю нас завоювали, тому не маєте права на володіння в Україні⁶³⁵.

Завойовані зброєю й кров'ю освячені воля та свобода підкреслюють глибоко розвинений у предків інстинкт самозбереження⁶³⁶, оптимістичної віри в себе. Це особливо наглядно бачимо, коли порівнюємо розуміння свободи козаками та їхніми супротивниками. Якщо для козаків воля і свобода — це незалежність усіх українців у майновому, національному та політичному вимірах, то для польського шляхтича — це станова всюдозволеність, а для московита — свобода царського деспотизму (на що звернув увагу ще Юрій Немирич)⁶³⁷. У даному підході бачимо гуманістично-просвітницьке розуміння проблеми творцями козацької ідеології та літописцями, які підкреслюють змістом творів, що прагнуть козацтва зберігати здобуту волю для себе призвело їх до розуміння потреби свободи для всіх. Крах даної закономірності в добу Руїни знімає певною мірою романтичне сприйняття категорій і повертає на раціоналістичні засади, згідно яких літописці, враховуючи гіркий досвід отаманщини і анархізму, схильні до дозованої свободи для широких мас громадянства. Оскільки в українському сприйманні та трактуванні свободи об'єктивно переплетені національний індивідуалізм, емоційність, соціальні та національні проблеми, то літописці відбивають складний процес “маневрування” ідеологів козацтва, інтелігенції серед надто чутливих до волі і свободи мас, що логічно підводило до висновку про потребу в країні “міцної руки”, а, отже, і обмеження дії цих законів. Заходи І. Самойловича, І. Мазепи, Д. Апостола, К. Розумовського, схвалюва-

ні літописцями, заперечення практики повстань, бунтів якраз спрямовувалися на координацію особистої свободи людини із суспільною.

Таким чином, літописці виступають речниками справ і духу нації, протилежного природі анархізму⁶³⁸, з позицій класицистичної естетики, детально висвітлюють особливості психології та світогляду різних верств українців, підкреслюють їх свободолюбство⁶³⁹, протирічне розуміння й трактування понять свободи і волі на практиці козацькою елітою та поспільством, що і спричинювало суспільну анархію. Створеними образами волі й свободи, як фізично-духовної потуги нації, письменники не лише надають перевагу ідейній заангажованості, але й висвітлюють антитетичність проблем, схильючись до думки, що воля і свобода все-таки повинні об'єднати, а не роз'єднати націю. Тобто, до емоційного змісту понять потрібен раціоналістичний підхід, який здатний, обмежуючи хибну всюдозволеність, забезпечити перемогу розумної свободи і волі для всіх. Причому, сила волі повинна підпорядковувати собі усі сили емоцій та розуму, оперті на конкретну працю еліти і мас, і дати спрямування шляхові подальшого розвитку суспільства, бо “Україна... есть такова сторона, которая во всем иміет великое изобилие.., но в одном только недостаток иміет, что жителя ея в науках еще мало упражнялись... Разумовский туда привезет науки і художества”⁶⁴⁰. В освічених гетьманові та старшині, еліті, на думку літописців-просвітників, порядунок нації та розв'язання проблем суспільства, в якому мають панувати сила волі, сила духу та свободи.

⁶³⁸ Княжинський А. Дух нації: соціологічно-етнопсихологічна студія // НТШ. Бібліотека Українознавства. Ч. 6. — Нью-Йорк—Філадельфія—Мюнхен, 1959. — С. 15, 109.

⁶³⁹ Феденко П. Вплив історії на український народний характер // Науковий зб. УВУ в Празі. — Прага, 1942. — С. 383.

⁶⁴⁰ Покас Г. Дві історії. — Арк. 92.

⁶³⁵ Симоновський П. Короткий опис... — С. 113.

⁶³⁶ Рибчин І. Динаміка українського козацтва. — С. 10.

⁶³⁷ Брик М. Юрій Немирич на тлі історії України. — Львів, 1974. — С. 23.

2.2.5. Проблеми ворогів і спільників козацтва. Порушення цих проблем у літописанні викликане бажанням авторів підкреслити надзвичайно складні зовнішні та внутрішні ситуації, на тлі яких відроджувалася, розвивалася й зачала Українська держава. Вони звертають увагу на те, що потенційними спільниками українського народу, зацікавленими в перемозі Національно-Визвольної війни, були своя та грецька православна церква⁶⁴¹, а решта монархів, у кращому разі, зайняли вибічувальну позицію, симпатизуючи Польщі, бо боялися заворушень у себе, або ворожу. Якщо московський цар у 1650 р. на прохання Б. Хмельницького через визнання протекції над козаками допомогти у війні з поляками “желал лучше пользоваться бунтом їх, нежели апробовать авантаж, одержанной Хмельницьким над Поляками побіди”, бо схильний був до дотримання “древних с Польщею трактатов, нежели в нарушеніі їх”⁶⁴², то “цесар християнський і султан турецький” після угоди з царем “в злобу премінівшись, грозили ему і всей Україні войною”⁶⁴³. Літописці розуміють, що прагнення України до самостійності не відповідало намірам сусідніх монархів, кожен з яких бажав прилучити її до себе або спільно розірвати і хоч так знищити, бо усіх лякала потужна козацька армія. Маючи козацтво у власних руках, кожен з них ставав достатньо могутнім і міг впевнено контролювати розвиток життя у Центрально-Східній Європі. Багаті залюднені землі і могутнє козацьке військо були тією притягальною силою для чужинців, яка спричинювала більшість бід в Україні. Лише завдяки різнобічному підходові до внутрішніх і зовнішніх обставин, дипломатичному талантові Б. Хмельницькому вдавалося розрубувати “гордіїв вузол” на шиї нації, сплетений політиками довколишніх країн.

⁶⁴¹ Симоновський П. Короткий опис... — С. 56.

⁶⁴² Там само. — С. 42.

⁶⁴³ Короткий опис Малоросії. — С. 247.

Літописці не опускають нагоди, щоб при створюванні образів гетьманів не підкреслити їхні розумові та військові здібності, трагічність долі. Дані проблеми допомагають їм поглибити думку про залежність долі нації, країни від якостей володаря. Б. Хмельницький розуміє, що у розпочатій ним справі визволення України він не може розраховувати на сталість зовнішніх спільників, бо ті не зацікавлені у зростанні його могутності, тому пошуки різних спільників, їх нейтралізації щодо Батьківщини виправдовують здійснювані заходи. Особливо повчальним виглядає використання допомоги “зрадливих” татар, недопускання їх об’єднання з Польщею проти нього “для істреблення України”⁶⁴⁴ до тих пір, поки не була переведена в практичні дії угода з московським царем.

Імпонує літописцям і тактика психологічного тиску гетьмана на Польщу, Московію, Крим через намагання визнати протекторат Туреччини над Україною, за допомогою якого він добивався визнання своєї держави супротивниками, стабільної підтримки кримським ханом, схильності царя. Широка дипломатична діяльність гетьмана, його постійне “маневрування” серед володарів, внутрішньої опозиції дають можливість літописцям створити монументальний повчальний образ Б. Хмельницького, спроектувати його на порівняння з образами наступників. Ідею потреби бути державцем далекоглядним, завжди мати змогу політичного маневру, щоб не впасти в повну залежність від одного спільника, закладають письменники у розповіді про угоди гетьмана зі шведами, трансільванським князем Ю. Ракочим, з якими він намагався добитися ліквідації Польщі як держави, позбавити царя спроби переведення України на статус мілітарної маріонеткової автономії.

Утворення гетьманом українсько-татарського, українсько-московського, українсько-шведсько-семигородсь-

⁶⁴⁴ Симоновський П. Короткий опис... — С. 81.

кого “альянсів”, спроби утворення українсько-татарсько-турецького спрямовані на руйнування польсько-московського, недопускання утворення інших блоків на підтримку Польщі. Його договори з Польщею, Московією, відступ від них сприймалися звичайними заходами, викликаними пошуками безпрограшного доведення до кінця розпочатої справи, і відповідали тодішній практиці володарів, суголосній з висновком Н. Макиавеллі, що “розумний володар не може і не повинен залишатися вірним своїй обіцянці, якщо це шкодить його інтересам і якщо відпали причини, що зумовили обіцянку”⁶⁴⁵. Тобто, літописці сповна погоджуються з тезою, що для досягнення мети володар повинен пам’ятати про те, що сьогоднішні його спільники завтра будуть потенційними супротивниками і навпаки, бо у доборі їх кожен керується, в першу чергу, власними інтересами: зі зміною політичної ситуації змінюється і кон’юнктура.

Особливо наглядно ця закономірність розвинена в описах спільників і супротивників гетьманів І. Виговського, П. Дорошенка, Ю. Хмельницького, І. Мазепи. Закулісні “ігри” Московії та Польщі щодо розподілу України поміж собою, розпочаті Віленським договором між ними, не лише дали право Б. Хмельницькому вважати себе звільненим від умов Переяславської угоди, шукати шляхи втілення в життя політики українсько-шведсько-семигородського альянсу⁶⁴⁶, але й зрозуміти його сподвижниками, що для захисту своєї держави потрібні нові компромісні договори ще й з іншими володарями, бо інакше створюваний тандем Московії й Польщі її знищить.

Під таким кутом зору літописці відтворюють міжнародні взаємини гетьманів. Обрана ними стратегія одно-

часного використання Московії, Польщі як своїх спільників і ворогів мала значну небезпеку, бо ті, в свою чергу, дотримувалися аналогічної тактики використання України в суперництві між собою, що вело до її знищення. Договори І. Виговського, Ю. Хмельницького з Московією та Польщею підтверджували взаємовиключність суто пропольської чи промосковської орієнтації. Тому вони забезпечуються і підтримкою Криму, котра покликана була підсилити позиції України. “Неприятная судьбина”⁶⁴⁷ України, бо польські королі мають до неї “всегда... претензії”, їм тутешній народ “весьма нужен бил”⁶⁴⁸, а московський цар усе робить для того, щоб вигідніше продати їм Правобережжя, зумовлює П. Дорошенка після спроб розумного порозуміння з ними заручитися підтримкою Туреччини.

Письменники підкреслюють, що в такій складній ситуації Україна мала найлютішого ворога в особах недалекоглядних гетьманів-авантюристів, які розпалили громадянську війну; їхні амбіційні домагання, торгівля державницькими завоюваннями зі своїми московськими або польськими зверхниками нанівець зводили здобутки дійсно великих патріотів — Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка. Усе це дало підстави турецькому султанові “пользоватись возмущеніями і замішательством Малороссійського народа, кой пред тим бил ему опасним”⁶⁴⁹ так, щоб отямити їх. Жорстоке наведення турками порядку на Правобережжі, як бачимо з творів, довело край до занепаду, а Дорошенкову та Ю. Хмельницького політику до краху.

Таким чином, об’єктивний підхід літописців до проблеми дає їм змогу реалістично розкрити найбільшу ваду всього національно-визвольного руху — анархізм старшини як могильника всіх завоювань, що мав спі-

⁶⁴⁵ Макиавелли Н. Государь. — М., 1990. — С. 52.

⁶⁴⁶ Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 2. — С. 30-31.

⁶⁴⁷ Симоновський П. Короткий опис... — С. 86.

⁶⁴⁸ Там само. — С. 102.

⁶⁴⁹ Там само.

льниками польсько-московських загарбників. Тому тактика видимої співпраці з царським урядом гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи виходить логічно виправданою, бо вона спрямовувалась на подолання внутрішньої політично-економічної анархії, хоча і за рахунок втрати Правобережжя. Розуміння факту, що Україна волею авантюристів стала мілітарним додатком до Московії, зумовлює окремих гетьманів шукати вихід з катастрофічного стану: І. Самойлович у своїх задумах орієнтувався на традиційних спільників — Крим і Туреччину; І. Мазепа — Швецію та Польщу; П. Орлик — Крим, Туреччину та Європу; їхні тверезі розрахунки, великий авторитет і задуми знову були зірвані діями політичних домашніх пристосуванців і жорстокими царськими заходами. Автори оповідань підводять до думки, що внутрікозацький розкол між реєстровим і запорізьким військом, спричинений міжусобними чварами старшини і гетьманів, її (старшини) анархізм були основним злом і основним ворогом у державобудівному процесі. За силою руйнівної дії він був рівнозначним зовнішнім чинникам, бо спровокував своєю нестабільністю потенційних спільників не на допомогу, а на спроби і собі щось “урвати” від України.

Такий критичний підхід до проблем із засад раціоналізму дає творам яскраве просвітницько-дидактичне спрямування.

Автори, як патріоти Батьківщини, розкривають вину Польщі та Московії у нищенні України, їх загарбницьку ідеологію й тактику, але, одночасно, не замовчують “заслуг” козацької верхівки, котра допомогла досягти їм бажаної мети. Якщо літописцям була відома гіпотеза Н. Макиавеллі “союзницьке військо — це неминуча загибель того, хто його закликає”⁶⁵⁰, і висновок І. Мазепи: “Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для

себе надійного, щоб їх обминути”⁶⁵¹, то вони своїми творами нагадували й про четверте “провалля” — національні вади, які в Україні відіграли фатальну роль. Письменники, думаючи про майбутнє, повчають: якщо не позбудеться еліта ганебних навиків, не зробить висновок із минулих втрат, то жоден, навіть щирий, спільник ніколи не допоможе. Надаючи проблемам морально-етичного виразу, вони порушували проблему національної єдності як гаранта успіху, доводили, що Україні потрібне думаюче і одностайне козацтво, а не просто хвацькі рубаки людських голів, що цінувалися лише за ці якості польськими й московськими монархами, котрі все залежне від них зробили, аби сповна використати їх “рубацьку” силу й викинути на смітник історії. Висновки літописців, втілені в образи і зміст творів, за всієї симпатії до козацтва, мають глибокий підтекст: практикована виборна система управління не виправдала сподівань, бо “перевага маси над впливом гетьмана чи кошового отамана виявила себе шкідливою на протязі існування козацтва, шкідливою для цілої країни взагалі, бо через ту перевагу була унеможливлена постійність козацької політики”⁶⁵².

Різнобічно проаналізовані проблеми ворогів і спільників привели письменників до очікуваного висновку: коли саме козацтво стане собі спільником? Адже воно, судячи з історичних фактів громадянської війни, найбільше воювало поміж собою. Воно саме собі ворог. Дана станова трагедія обернулася в утрату держави й узаконення кріпацтва. Підходячи до проблеми з позицій просвітницької теорії самопізнання, літописці працювали на майбутнє, оголюючи всі виразки минулого в свідомості та діях національної опори — козацтва.

⁶⁵¹ Мазепа Іван. Промова “Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями” // Вивід прав України. — Львів, 1991. — С. 42.

⁶⁵² Рибчин І. Динаміка українського козацтва. — С. 39.

⁶⁵⁰ Макиавелли Н. Государь. — С. 41.

2.2.6. Проблеми національного характеру, козацької станової самосвідомості. Дані проблеми, порушували в літописах, є складовою їх змісту, бо автори ними не лише декларували власні ідейні позиції, тенденційність, але й розуміли, що їхнє бачення, відтворене в пам'ятках, є “виявом невидимого духа нації”⁶⁵³, “продуктом даної нації” “видимим знаком”⁶⁵⁴, покликаним формувати й зміцнювати національну самосвідомість українців. Роздуми письменників про працьовитість, войовничість, господаровитість свого народу і його безталання передаються в описах історичних фактів, які впливали на долю, руйнували її; на задуми, уклад життя, культуру, релігію, відображали самотність нації. Звернення до історії доби державної України-Руси давало змогу письменникам побачити коріння національного характеру сучасників: войовничість, патріотизм, працьовитість, високу духовність і імпульсивну отаманщину серед князівської еліти, котра допомогла татарам “на голову наших побити”⁶⁵⁵. Отже, безвідповідальність і анархізм князівсько-аристократичного стану руйнував не лише добробут людей, державу, але й свідомість людей. Почуттєвість стає виразною ознакою національного характеру, котра в багатьох випадках брала верх над раціоналізмом, практицизмом.

У русько-литовську добу вона (проблема національного характеру) поглиблюється за рахунок розвитку безупинних воєн з тевтонським орденом, поляками, татарами, московитами; внутрішніх міжусобних воєн, які заважали нормальному життю людей, сприяли асиміляції та індивідуалізації аристократії, низів. Одночасно краса і багатство природи, релігійність українців, їх землеробська працьовитість впливають на фор-

мування побутової й духовної естетичності, допитливості, схильності до творчої художньої, наукової діяльності. Розповіді в Короткому Волинському й Київському літописах про військово-церковні справи світської й духовної еліт, як і в попередні віки, в козацьких і крайових літописах про XVI — поч. XVII ст. засвідчують, що під впливом християнської ідеології та культури в народній психології утвердилися ідеологеми “соборності — етнічної, згодом національної”, “софійності (діалогічності), що породила українську філософію (кордоцентричності), філософію переживання (екзистенціальну за своїм характером). Кордоцентричність стала визначальною рисою українського менталітету”⁶⁵⁶.

Із активним виходом на історичну арену козацтва трагедія національної долі не зменшується, зате зростає можливість спочатку на забезпечення спокою, а згодом і відбудови держави. Загострюються риси станового індивідуалізму, утверджуються чесноти розуму і волі, як засадничі воїнсько-рицарські та господарсько-виробничі. Культурована міфотеорія сарматизму в князівсько-шляхетському середовищі перекреслила християнську ідею рівності людей перед Богом й утвердила ідею С. Оріховського про рівність аристократії між собою і перед законом як носіїв і виразників державобудівних устремлінь. Його суб'єкти Політії — “священник, король і лицар”⁶⁵⁷ ніби зійшли з тодішніх сторінок літописів і утворили окремішне суспільство у державі. Такий погляд тривав до кінця XVI — поч.

⁶⁵⁶ *Алексієвець М., Цвіркун В.* Типологія української національної культури: київсько-руський (середньовічний) і ренесансно-бароковий (козацький) типи // *Культурне Відродження в Україні.* — Львів, 1993. — С. 92.

⁶⁵⁷ *Сас П. С.* Оріховський, Й. Верещинський: політико-правові концепції державного устрою // *Україна—Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість.* — Вип. 1. — К., 1993. — С. 63.

⁶⁵³ *Княжинський А.* Дух нації: соціологічно-етнопсихологічна студія. — С. 6.

⁶⁵⁴ Там само. — С. 74.

⁶⁵⁵ *Київський літопис.* — С. 73.

XVII ст., доки Йосип Верещинський не обґрунтував “конституцію” Задніпровської козацької держави, очоленої спадковим князем⁶⁵⁸, а київське духівництво під орудою митрополита Йови Борецького в “Протестації” не задекларувало програму всьому козацтву, що “ми громадяни сеї землі, добре і чесно в домах шляхетських уроджені, в ній осідок, і оселі свої маємо, тут живемо явно”, тому вони повинні взяти в свої руки на терені України владу й надалі “турків і татар невірних стратити й громити”⁶⁵⁹, а з ними й поляків, звичайно.

Практично, на першу половину XVII ст. в окресленні літописців характер українця-шляхтича і українця-козака визначався шляхетською войовничістю, господаритістю, етнічним патріотизмом, релігійною свободою в аристократично-шляхетському та консервативності в селянсько-козацькому станах; любов’ю до краси, культури, освіти, нахилом до державобудівної свідомості, нетерпимістю до нападників і завойовників, до закріпачення з боку польської шляхти; індивідуалізмом, який не визнавав “суворої дисципліни й повного підпорядкування волі вищого” заради “інтересів” загалу, “власної користі”⁶⁶⁰, пристосовницькою свідомістю та національною байдужістю значної частини шляхти, міщанства, духівництва. По суті, нація за своєю свідомістю поділилася на два табори, які представляли всі стани: патріотів-українофілів і полонофілів. У зображенні літописців між ними точиться боротьба на усіх рівнях від повстання К. Косинського, Берестейської унії 1596 р. до Полтавської битви 1709 р.

Значним підйомом національної самосвідомості та гідності і корекцією характеру стала Хмельниччина, яка

⁶⁵⁸ Сас П. С. Оріховський, Й. Верещинський: політико-правові концепції державного устрою. — С. 65-66.

⁶⁵⁹ Протестація // Пам’ятки братських шкіл на Україні: кін. XVI — поч. XVII ст. — С. 324.

⁶⁶⁰ Мірчук І. Світогляд українського народу. — С. 236.

О. Тарасевич. Титул панегирика на честь Варлаама Ясинського. Київ, 1691.

Ікона Покрови в Сулимівці

посприяла згуртуванню народу, загостренню почуттів справедливості, рівноправності, самоповаги, жертвості заради перемоги над ворогами, творчої ініціативи, відваги. Гіркий досвід громадянської війни, трагедія Руїни, пропольські й промосковські ілюзії посприяли загостреному відчуттю справедливості і прав, невпевненості в собі, власній здатності раціоналістично вирішувати доленосні проблеми нації, пристосуванству, взаємнедовірі між станами, хворобливому індивідуалізму, запроданству і поруч з ними жертвості у відстоюванні себе, власних ідеалів, потреб; жорстокості до супротивників, бунтівливості і упокореності перед долею. Традиційні імпульсивність, хитруватість, довірливість, підсилені зневірою, сприяють утвердженню в значній частини наших людей різних стнів байдужості до національних ідеалів, державництва, згуртованості для перемоги над супротивником. Фізична і моральна перевага, зумисне підтримувана в Україні московськими і польськими урядами, підкупи ними шляхти, інтелігенції допомогли упокорити бунтівливий характер українця, його політичну самостійницьку наснаженість, національну згуртованість і, роз'єднавши, майже знівелювати на кінець XVII ст.

Таким чином, літописці реалістично відтворюють змінність характеру українця впродовж історичного розвитку під впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників, підкреслюють роль суспільства в його формуванні. Одночасно вони звертають увагу на засадничі незмінні риси, сформовані ще в княжу добу, які виражають самобутність народу: працьовитість, войовничість, індивідуалізм, бунтівливість, любов і схильність до прекрасного, творчої, інтелектуальної діяльності, релігійність, практичність, самоповагу, свободолюбство, патріотизм, меланхолійність як явища, породженого землеробсько-військовою природою нації⁶⁶¹.

⁶⁶¹ Мірчук І. Світогляд українського народу. — С. 231, 237-238.

Козакофілство літописців має не лише корпоративний характер, а швидше, загальнонаціональний, хоча письменники свідомо акцентують на станові, бо характерні йому риси в значній мірі притаманні усім станам народу. Козацтво ввїбрало в себе і відгранило як позитивні, так і негативні риси поспільства і шляхти, надавши їм загальнонаціонального вираження. Практиковане ним протиставлення себе усім іншим станам, “невістюхам”, викликане не стільки упередженістю до них, скільки підкресленням значимості козацтва в обороні народу, усвідомленні його виняткової жертвовності, постійної фахової небезпеки — своєрідний моральний стимул. Завдяки поєднанню військової діяльності з господарською, козацтво постійно перебувало в гуці загальнонародних проблем та уваги, що сприяло загостренню їхньої демократичної свідомості, почуттів справедливості. Це найкраще виливалося у соціально-національну позицію під час визвольних повстань, війн. Перебрання на себе і політичної влади в добу Хмельниччини та після неї посприяло становому розшаруванню, яке, на думку літописців, внесло значні корективи в їхню свідомість і практичну діяльність.

Внутрішня боротьба за маєтності, владу, політичні орієнтації окремих діячів на чужинців, нехтування ними загальнонародними правами посприяли утворенню серед козацької шляхти напряду, значна частина яких протиставила загальнонаціональним інтересам особисті. Притаманні їм кар’єризм, корумпованість, пристосуванство і захланність знецінили морально-етичні, воїнські якості стану, посприяли його дискредитації на міжнародному рівні, що поступово перетворювало козацтво із стану національного війська і влади в мілітарний додаток своєрідних узаконених “розбійників і своєвольців” до армій сусідніх монархів, а після вичерпання потреби в них, як воїнах, і до ганебного знищення.

Літописці прагнуть висвітлити історію козацтва та проблему його станової самосвідомості як рицарсько-

патріотичної, відштовхуючись від прикладів найвищого і найкращого його досягнення. Для цього вони зупиняються на фактах блискучих перемог над супротивниками, масового і персонального героїзму, вдалих політичних акцій, програм; розкривають механізми виховної діяльності старшини, яка прищеплювала такі якості війську. Б. Хмельницький в універсалі козацтво називає “особливо шляхетно урожоним”, нащадками “Савроматів і Русов”, “Роксоланов”, покликаних відвоювати “честь Козацькую”, продовжувати славу “власно-предковичної отчини нашої і Святого і Равноапостольного Князя Владимира Київського”. Вони, виконуючи свій патріотичний обов’язок, не повинні шкодувати “нецнотливих синів і брехунів”-супротивників, “своїх грабителів, озлобителів і супостатов”, а дбати про “цілость отчизни нашої України Малороссійської” і свою “честь... шляхетську”, про “нашую благочестивую і святую Віру”. Перемогу можна здобути тільки тоді, коли козаки надихнуться “прикладом старих і валечних, славних і многих в околичних народів сторонах предков своїх” і стануть під прапори визвольної війни “мужественно і небоязненно”. Для козака найпочеснішим дарунком долі є або перемога, або смерть і слава, відома вже “во всіх Європейських і інших странах”, а “упованіє наше (єже за Благочестіє умрети) будет безсмертія ісполнено і страдальческими вінци от Бога Вінчано”⁶⁶².

Окрім моральних підойм гетьман дбає і про матеріальні стимули, як справедливі потреби війська. Для нього, окрім “ненарушимої цілости давніх прав і вольностей”, “отваги рицарської”, буде великою потіхою, коли вони ворожими “добрами і імініями їх завладіють”⁶⁶³.

Іван Сірко виховує козаків розповідями про визначні здобутки у війнах з татарами, турками, про героїчні

⁶⁶² Симоновський П. Короткий опис... — С. 14-17.

⁶⁶³ Там само. — С. 16, 18.

подвиги кошових отаманів і гетьманів, “вождів наших Козацьких і Скіфославянських”, про яких “літописці Гречеськіє, Римськіє і Польськіє” пишуть як про “немерцающую славу”⁶⁶⁴. Кошовий переконує козаків і супротивників, що вони (козаки) ніколи не шукали чужого, а обороняють лише своє. Виховання козаків як воїнів справедливих і по-шляхетськи “цнотливих”, свідомих оборонців волі, Батьківщини, віри, покривджених зробило з них найпотужніше військо й опору нації, інших гноблених народів. Узагальнюючи цей досвід, П. Орлик підкреслював, що “козаки мають за собою право людське й природне, один з головних принципів котрого є: Народ завжди має право протестувати проти гніту і повернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слухний час”⁶⁶⁵.

Письменники намагаються зусібіч підкреслити, що основою нових нещасть для них було визнання гетьманом І. Брюховецьким царя за протектора козаків, що він “навіз” боярів у міста України, дозволив збирати податки “цареві” від плуга і коня⁶⁶⁶.

Літописці звертають увагу і на те, що козацька старшина, дбаючи про зміцнення власних суспільних і військових позицій, схильна до монархічного типу правління як найбільш стабільного, а низи — до виборно-республіканського. Протиріччя між ними були джерелом внутрішньої станової нестабільності, яка також руйнувала його, штовхала старшину до захоплення козацьких земель, закріпачення низової “черні”. Самоїдство і самонищення не могло не відбитися на псуванні рицарсько-шляхетних рис свідомості й характеру козацтва.

Літописці, як прихильники козацької ідеологічно-культурологічної міфотеорії хозаризму, погоджуються

з офіційною становою ідеологією, відбивають її в своїх творах через героїчно-епічний зміст, водночас не оминають нагоду (заради справедливості та повчання), не розкривати причини моральної девальвації. Їх увага до протиріч підкреслила життєдайність козацької самосвідомості і у важких станових перипетіях, оскільки кращих умов не мав жоден інший стан в Україні. Змальовані в творах протиріччя у свідомості, діях і вчинках козацтва засвідчили не лише прагнення їх сприяти самоудосконаленню стану до ідеалу, але й природні барокові засади характеру українців, ніби підсилені специфічними закономірностями “театру людського життя” (Діодор Сицилійський), що сприяло почерговим підйомам і падінням народу, поглибленню його трагічної долі. Ці риси вплинули і на природність розвитку стилю бароко, який панував у літературі від початку антипольських виступів козацтва до його знищення. Літописці, як і поети, підтвердили, що козацька тематика і проблематика була основною в світському письменстві, живила розвиток культури, хоча з 1654 р. мала ознаки “пропащого часу”⁶⁶⁷.

2.2.7. Проблема образів та ідеалів. Розвиток крайового та козацького літописання в XVI-XVIII ст. засвідчує, що наша культура розвивалася під значним впливом ідей “північного варіанта ренесансного гуманізму”, а її творці намагалися різнобічно “обґрунтувати національну самосвідомість та національну історіографію, що в епоху Відродження було проявом загальної тенденції до формування ранньої буржуазно-національної картини історії та історичної самосвідомості більшості європейських країн”⁶⁶⁸. Зображені в літописах події, образи

⁶⁶⁴ Симоновський П. Короткий опис... — С. 7.

⁶⁶⁵ Орлик П. Вивід прав України // Історія філософії України: Хрестоматія. — К., 1993. — С. 149.

⁶⁶⁶ Покас Г. Дві історії. — Арк. 30 зв.

⁶⁶⁷ Драгоманов М. П. Пропащий час: Українці під Московським царством (1654-1876) // Історія філософії на Україні: Хрестоматія. — С. 382.

⁶⁶⁸ Філософія Відродження на Україні. — К., 1990. — С. 159.

переконливо засвідчують, що методи і стилі діяльності козацтва, духівництва відповідали власне буржуазному світоглядові та практиці, започаткованій в добу Відродження. Притаманна цим станам активна динаміка воїнського, господарського, релігійного руху знаходила естетичне обґрунтування сучасниками і нащадками як позитивне явище. Тому цікавість до них була постійною, творчою і з повчальною метою, як того вимагала класицистично-просвітницька ідеологія та естетика.

Підхід літописців до образів оповідань має кілька специфічних жанрових закономірностей. І автори крайових, і компілятивних творів основними героями традиційно визнають відомих історичних діячів загальноукраїнського та міжнародного значення: великих князів, гетьманів, королів, царів, воєвод, церковних ієрархів. Літописці XVI ст. прагнуть охопити і відтворити історичний розвій з княжої доби і до їх сьогодення, підкреслюючи таким чином безперервність національного життя, особливості політичної думки свого часу. Ними були особи або духовного стану, або тісно з ним пов'язаного. Вони є виразними прихильниками міфотеорії сарматизму, тому проводять лінію родової спорідненості між великими українськими князями і їх найбільшими сучасними авторитетами-князями К. І. і В.-К. Острозькими, М. Вишневецьким. Династію великих литовських князів представляють або як окремішню, чужу, або як споріднену з українськими. З нею споріднилася польська королівська, що стала об'єктом зацікавлення для авторів Короткого Волинського, Київського, Острозького літописів, як представників династії Ягелла. Московських великих князів і царів представляють як окремих монархів. Таким чином, родовідна сучасних авторам українських князів прямо тягнеться від їх київських предків, в окремих — з домішкою литовської. Тому постаті таких сполячених князів, як Любомирські, Заславські, Вишневецькі, Збараські, Слуцькі та інші відносять до українців.

Після князів, королів їх цікавлять київські митрополити, місцеві єпископи, архімандрити як вищі чини церковної влади та їхні зверхники — патріархи, папи римські. Третю групу образів представляють козацькі та польські коронні гетьмани як талановиті й відважні полководці, які уславилися героїзмом у боротьбі з татарами і московитами. Четверту — окремі татарські хани та турецькі султани, хоча переважно вони зображуються через узагальнені образи “татар” і “турків”.

Крайові літописці, вихідці з низових верств населення, віддають належну увагу традиційним образам еліти, але значно ширше вводять у розповіді образи зі свого середовища. Автор Острозького літопису основними героями зображує династію княжого роду Острозьких та відповідне їх станові тло, представлене українськими і литовськими князями, польськими королями, московськими великими князями і царями, молдовськими господарями, гетьманами, церковними ієрархами. Але значна увага надана і місцевим священикам, середній шляхті, міщанам, які також вирішують нагальні проблеми суспільного життя.

М. Гунашевський у Львівському літописі головними героями зображує польських і українських гетьманів, козацьку старшину, місцеву войовничу шляхту, вводить образи знайомих церковників, міщан, рядових козаків, надаючи творові виразного героїко-епічного і демократичного спрямування. Кирило Іванович у своїй літописній записці “О церкві соборной мурованной...”, що входить до Короткого Київського літопису⁶⁶⁹, зображує будівничого Брача, священиків. Автор Хмільницького літопису порівну вводить у твір образи єпископів, українських і польських гетьманів та місцевих світських і церковних діячів, надавши творові локального характеру.

Козацькі канцеляристи і діячі в своїх творах дотримуються потреб станової ідеології — хозаризму. Але вони не замикаються лише на суто станових проблемах, а зо-

⁶⁶⁹ Київський літопис. — С. 81-85.

бражують козацтво у різнобічних внутрідержавних і міжнародних взаєминах. Першу фалангу головних героїв представляють гетьмани: від П. Лянцкоронського до К. Розумовського. Згідно ієрархічної етики та станових приписів вони зображені в спілкуванні з королями, царями, ханами, великими коронними гетьманами, московськими воєводами, митрополитами, єпископами. Образи трактуються як символи нації, тому відтворені різнобічно з підкреслюванням позитивних і негативних рис, які уособлюють і загальнонародні. Другу групу головних образів, найчисельнішу за кількістю, становлять козацькі полковники. Письменники зображенням постійного руху полковників підкреслюють, що на “козацьких генералах” лежить основний тягар усіх справ, що вони є осердям стану та основними втілювачами державницької політики. В їхніх образах, які в “Короткому описі Малоросії”, “Короткому літописі Малої Росії”, літописі П. Симоновського нараховують майже по сотні, автори виділяють три провідні риси: значний воїнсько-командирський і адміністративно-господарський досвід та індивідуалізм. Він одних штовхає на подвиги (М. Кривоніс, І. Богун, Мурашка, С. Палій), інших на отаманщину, зраду (М. Пушкар, П. Тетеря, М. Ханенко, В. Кочубей, І. Іскра). Канцеляристи схильні до поетизації дій полковників, а в літописах Дворецьких, Лизогубівському, “Історії Слобідських полків” І. Квітки, хроніці П. Полуботка їм надають перевагу над гетьманськими образами. Згідно рангових традицій, на третьому місці відтворені образи старшини Генеральної канцелярії. Далі вкраплюються образи поодиноких яскравих старшин сотенного рангу чи рядового козацтва (подвиг осавула Вечірки з усіх “Коротких” літописів, Римші чи козака Шевлюги з Львівського). Надто мало створено образів кошових Запорізької Січі: Барабаш, як супротивник І. Виговського, І. Сірко, П. Суховій, М. Ханенко, К. Гордієнко, І. Малашевич, який вивів з Туреччини назад в Україну січовиків у 1736 р. Така неухвага спричи-

нена взаємними тертями між реєстровим і січовим козацтвами. Досить часто письменники вдаються до узагальнюючого образу козацтва, козаків, в якому уособлені всі ранги. Такий же підхід притаманний узагальнюючим образам чужинців і військових формувань: москва, москвити, поляки, шведи, військо Ракочого, орда, сердюки, охочекомонні, компанійці, левенці.

Після образів гетьманів, полковників досить потужну групу становлять образи польських коронних, польних гетьманів і московських воєвод як безпосередніх командувачів і особистих супротивників або співників українського “генералітету”. Письменники намагаються не принижувати їхньої станової гідності, але в окремих випадках підкреслюють визначальні риси. Я. Вишневецькому, С. Чарнецькому, Маховському притаманна упередженість і жорстокість до українців, козаків, як і київським і лівобережним московським воєводам. Я. Єрлич їх представляє як героїв польської нації, хоча всіх польних і коронних гетьманів, які програвали битви козакам, називає гоноровими бездарами, самовпевненими чваньками і для їх висміювання в творі вміщує сатиричні козацькі вірші, спрямовані проти Потоцьких, Калиновського, Шемберка та інших “рицарів Ойчизни”. В образах московських князів, воєвод, більшості генералів, бояр, козацьких полковників XVIII ст. відбита гірка правда: вони намагаються якнайбільше пограбувати, принизити українця, козака, заставити його працювати на себе і воювати за них, а тлумачать такі свої дії як боротьбу за наведення порядку в Україні, бо козацький уряд не спроможний, нібито, виконувати свої функції. Особливо цинічними зображені Петро І, О. Меншиков, Мініх, Анна Іванівна, Катерина II. Справжніми дбайливцями, в яких “малоросіяне находили не менше мудраго і кроткого, как і благотворительного”⁶⁷⁰, зображені образи царських намісників генералів Кейта та П. і О. Рум’янцеви.

⁶⁷⁰ Короткий літопис Малої Росії. — С. 203.

Розкриваючи образи польських, московських, шведських, турецьких монархів, кримських ханів і молдовоських господарів крізь призму козацько-державницької ідеології, особливості гетьманських взаємин з ними, літописці створюють їхні образи як політиків і особистостей з подвійною мораллю: їх допомоги Україні, розраховані на забезпечення власних вигод, повертаються для нас ще більшою бідою. Іронічно-викривальний підхід до них допомагає письменникам поглибити трагічний образ України та українців як жертв історичної долі чи, як трактували богослови, “кари Божої за гріхи наші”. Пропонований ними оптимістичний вихід, пов’язаний з козацтвом та його елітою, котрі повинні зробити суворі висновки з минулого, аби не допустити помилок у майбутньому.

Підхід до образів ієрархів православної та католицької церков — традиційний: автори розповідають про очолення ними митрополій, єпархій, монастирів, їх смерті чи діяльність на утвердження унії. Але така увага має значно глибший підтекст; літописці погоджуються з позицією церкви щодо потреби глибокої виховної та просвітницької праці у стані, серед народу, аби надати йому, станові, нових ідейно-політичних засад, виховати нову генерацію Хмельницьких і Мазеп. Що така взаємодія між церквою та військом була, свідчать думки Лазаря Барановича: “У сумний час наш світську біду треба підсолоджувати найсолодшим Ісусом, всеблагим Богом”⁶⁷¹.

Створені образи козацької еліти та її справ і дій, баталій, походів надають літописам яскравого героїчно-епічного виразу. Через образи духівництва, смерті, втрат, України руйнованої, але не упокореної, письменники

досягають філософського обґрунтування епічного. Значно підсилюється думка про взаємозв’язок і взаємозалежність людини й нації, людини й суспільства, людини й держави; людини, нації з духовністю, історичною пам’яттю, космосом і Богом. Бароківі засади світогляду і характеру українців, поєднані з особливостями класицистично-просвітницької ідеології та культури з раціоналістичними вимогами часу і долі України, сприяли усвідомленню висновку, що “література українського бароко розглядає образ як спосіб існування небесної та земної ієрархії, особливий модус буття, одним із проявів якого є мистецтво взагалі й мистецтво слова зокрема”⁶⁷². Тобто, літописці ратують образами козацтва, творами за потребу виховання шляхетної особистості як гаранта новітнього провідника. Вони підтримують своїми творами висновок, що для українця краса, краса слова, пам’яті, музики, довкілля є невід’ємними складовими його духовного “я”, тому поглиблене охудожене відтворення трагічної історії зможе допомогти нації в подоланні своїх вад і помилок.

Автори щоденників літописного жанру — М. Ханенко, П. Апостол, анонімних записок зміщують акценти в композиційно-сюжетному поданні головних і другорядних героїв оповідей. У них центральними образами зображені гетьмани І. Скоропадський, Д. Апостол, які прибувають до столиць як державці України чи (як у “Щоденнику” П. Апостола) є заручником царського режиму тоді ще полковник Д. Апостол. У “Діаріуші” М. Ханенко Петра I і О. Меншикова зображує другорядними за сюжетною структурою головних образів, але основних за змістом. Усі церемоніально-двірські зустрічі гетьмана з численною урядовою елітою, що представляє в творі перше крило другорядних образів, покликані переконати гетьмана, що він, як і вони, за-

⁶⁷¹ Лист до сестри, монахині, від 17 січня 1668 р. // Переписка Лазаря Барановича, архієпископа Чернігівського и Новгород-Северського с разными лицами 1663-1675... // ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. 204. — № 46.

⁶⁷² Ушкалов Л. Світ українського бароко. — Харків, 1994. — С. 10.

лежить від волі царя та його фаворита. Настирливість Скоропадського увінчана частковим успіхом, але вона виглядає вагомою, бо описаний письменником блиск офіційних зустрічей, обідів, конфіденційних розмов, театральність відпочинку підкреслюють, що все це тло, а суть за словом імператора. Фактично цар розуміє, що його могутність тримається на плечах супротивників Скоропадського і Меншикова, тому компромісно задовольняє обидвох частковими поступками; загарбані Меншиковим зайві землі повертає козакам, а відібрану державність представляє, як найбільшу свободу, яка є на світі, здійснену відповідно, нібито, згідно з договором з Б. Хмельницького. Відкритому цинізму Петра І і Меншикова протиставлені гетьманова шляхетність і правота, як безсилі якості у деспотичному суспільстві.

Друге крило другорядних героїв займають українські старшини та церковні діячі, які підтримують вимоги гетьмана, догоджають цареві і все більше переконуються у власному безсиллі.

Четвертим головним образом “Щоденника” виступає автор М. Ханенко, який засобами слова по-мистецьки виразно і динамічно розкручує цей життєвий “машкарад” як закономірну долю України, її розплату за нерозважливість козацтва. Письменник вводить у твір низку епізодичних образів низової старшини, масштабів, посильних, бурмістрів, як виконавців волі та наказів гетьмана, вищої старшини, сумлінних виконавців своєї служби, праці.

Автор “Короткого щоденника про поїздку до Москви... Д. Апостола” головними образами зображує гетьмана і царя Петра II, яких єднає між собою спільне бажання принести Україні добро через виправлення зловживань і упередженостей Петра I. Другорядні герої представляють генеральну старшину, московських вельмож, які сприяють виконанню договору.

П. Апостол у своєму “Щоденнику” почергово змінює головні образи: спочатку — це він як оповідач (ав-

тообраз), згодом батько — полковник Д. Апостол і князь О. Меншиков, а накінець — знову автор і О. Меншиков. Така композиція твору допомагає авторові підкреслити залежність його і батька, як заручників, а через них і України, від волі та ласки великого князя і царського фаворита. Він вводить у твір значну частину образів селян, духівництва, рядових козаків, низової старшини, купців, слуг, як осіб, доля яких залежить, в свою чергу, від волі й долі його і батька. Автор, таким чином, доводить, що в існуючому суспільстві сповна панує ієрархічна взаємозалежність, а суспільство для людини є органом, в якому поруч із законністю панує й логіка випадковостей, котрі такі ж доленосні, як і воля й бажання. Ймовірність подолання чи застрахування себе від “гри” долі залежить в міру піднімання людини щаблями станив уверх, наявності в неї кола друзів і покровителів. Така логіка філософії життя зумовлює письменника звертати особливу увагу на образи батькових і своїх друзів, які становлять значну частину персонажів. Вони представляють козацький і духовний стани, московську столичну державну еліту, різнонаціональну впливову молодь, очолену О. Меншиковим. Їхнім образам характерна діловитість, інтелігентність, корпоративна єдність; вони відсувають на задній план образи рідних, які заклопотані забезпеченням заручників матеріальним достатком. Своїм твором автор намагається довести, що майбутнє України, людства пов’язане з практичною та діяльною молоддю, котра вмітиме розумно поєднувати раціональність, різнобічну освіченість, культурне виховання і національну свідомість. З цього приводу автообраз П. Апостола виступає переконливо повчальним.

С. Лашкевич центральним образом свого щоденника створює також автообраз, якому притаманна шляхетність духу і господарський практицизм, дієвість і підприємливість, буденний, насичений подіями ритм, житейська заземленість. Його духовними й матеріаль-

ними опорами зображені діти, дружина, рідні та друзі зі шляхетсько-козацького стану, духівництва. Автор прагне переконати себе і читачів, що лише за умови настирливої праці і бажання досягти успіху, поважно-го ставлення до справи і приятелів це людині під силу.

Таким чином, автори щоденників, створюючи образ приятеля-партнера у господарюванні, приятеля за духом поруч із образом козака-воїна і побратима, доводять, що побратимство для українців було невід'ємною частиною їх ментальності. І. Острозький-Лохвицький у некролозі своєму приятелю Іванові Панченку підкреслює, що той був "приятен, милостив і добродітелен ко всім і мні... і діла его пам'ятни будут многим на многие годы, а паче мні, яко его іскреннему другу і брату"⁶⁷³. Такими щирими приятелями письменник змальовує Карнеєва, князя М. Друцького-Соколинського, дідича Шидловського, полковника С. Тев'яшова, за допомогою яких зумів досягти значних успіхів і відповідно віддячуючи їм.

Якщо М. Мовчан у записці робить акцент на залежність своєї долі від вищих протекторів, зокрема гетьмана І. Скоропадського, то І. Острозький-Лохвицький через кілька десятків років доводить, що нові покоління дрібної старшини завдяки підприємливості вже приходять на порятунок малопрактичній аристократії (князеві Друцькому-Соколинському). У нього розвинута повага до гербової аристократії, представників влади (царської родини, губернаторів), але значно вище він, як і С. Лашкевич, цінує ділових представників свого стану. Цей письменник створює колоритний образ родини. Ним він доводить, якщо вона дружна, працьовита, має повагу до голови сім'ї, не спокушується на непевні джерела прибутків, то її чекає успіх.

Бароковою антитезою до образів друзів, здорової родини створені образи її ворогів, заздрісників.

⁶⁷³ *Острозький-Лохвицький І.* Опис життя // Киевская старина, 1886. — № 4. — С. 733.

І. Острозький-Лохвицький на побутовому рівні показує, що їх (покрєвних, суддів, воевод, губернаторів, злодіїв) об'єднує корумпованість, небажання багату і творчо працювати, а, користуючись владою і силою, вони відбирають надбане у слабших, зводять на них наклепи. У творі цього письменника, як і в П. Апостола, досить значну групу героїв становлять образи слуг, кріпаків, купців, селян, міщан, їхній (літописців) погляд на них відповідає становій класицистичній моралі: низам потрібне опікунство з боку шляхти, бо вони за своєю свідомістю, побутовими ворожнечами із-за меж, спадщин, низький рівень культури не здатні до здорового способу життя. виправдовуючи, таким чином, кріпосницький лад, письменники не замовчують рецидивів побутового ідіотизму, притаманного і їхньому станові. Переплетіння елементів критицизму з побутовизмом, сентименталізмом становлять особливості просвітницького реалізму в національному літописанні, в якому, поруч із героїчною епічністю романтичного спрямування, вже наявні виразні риси нового письменства з його критичністю до оточуючого життя.

Ознакою нового світобачення є образи зображених жінок; їх створення відбиває еволюцію жанрових традицій, світогляду літописців та поглядів людей на жінку. Для Федора Євлашевського в його дружині приваблює родовідна Ганни Болотівни та виконання ними подружніх обов'язків у "малженстві світом"⁶⁷⁴. Під впливом ренесансної естетики, життєвої дійсності наприкінці XVI — поч. XVII ст. наші письменники починають визнавати й утверджувати переконання, що жінка за своєю природою є такою ж повноцінною і повноправною особистістю, як і чоловіки. Що вони мають право на особисте щастя і можуть відстоювати його. Ламаються стереотипні погляди на жінку, як на додаток до утвердження чоловіків у

⁶⁷⁴ *Євлашевський Федір.* Щоденник // Помнікі мемуарнай літаратуры Беларусі XVII ст. — Мінск, 1983. — С. 41-42.

побутовому та соціальному житті, покірну вихователю дітей, домашню господиню: адже було загально визнано, що “побожна жінка шанує чоловіка і називає його, як Сарра Авраама — паном. І слушно, бо чоловік голова для своєї жінки, його створено раніше жінки і не він для неї, а вона для нього”⁶⁷⁵. Національні традиції пошанівку жінки як коханої, дружини, господині, матері та особистості, суворе життя, що спричинювало відлучування чоловіків на війни, породжувало поетизацію образу жінки в усній народній поезії, під впливом якої розвивалася тема кохання в книжній. І вони, в свою чергу, впливали на літописання.

Оскільки в ту добу в шляхетському середовищі майже всуціль панували традиції шлюбів за розрахунком, то в літописах Єрлича і Острозькому зображені романтичні образи бунтівниць проти нього. Донька князя Іллі Острозького дала згоду на викрадання її князем Дмитром Сангушком і втечу з ним до Чехії всупереч бажанню батьків одружити її з нелюбом⁶⁷⁶. Помста батьків коштувала життя коханому. Взагалі, тема кохання в літописах оповита в XVI-XVII ст. романтичним фаталізмом, злою помстою долі жінці за її спроби порушувати усталені традиції. Марина Мнішек через одруження зі Лжедмитрієм не лише втратила чоловіка, сина, але й сама пострижена в черниці⁶⁷⁷. Жорстока розплата чекала на зрадливих дружин гетьманів Б. Хмельницького, П. Дорошенка. Небажання авторів описувати взаємини подружнього життя зумовлюють їх інформативно повідомляти про народження, одруження, смерть доньок, дружин, матерів, сестер, як це бачимо в багатьох аналізованих пам’ятках. Другою причиною була героїко-епічна спрямованість творів. У цьому плані

⁶⁷⁵ Сакович Касіян. Аристотелівські проблеми // Пам’ятки братських шкіл на Україні. — С. 425.

⁶⁷⁶ Львівський літопис і Острозький літописець. — С. 127.

⁶⁷⁷ Там само. — С. 102-103.

образи дружини І. Виговського, жінок, що обороняли Трилисиче, свахи Б. Хмельницького Лупулихи як керівника оборони Яс, відповідають ідейному спрямуванню козацького літописання, підкреслюють трагічну долю жінок — патріоток і щасливо-обнадійливу долю України, коли її доньки нарівні з чоловіками захищають себе, дітей і Батьківщину.

Упередженість до одружень з чужинками була загальною у філософії побутового життя. Авантюрними рисами наділене оповідання Я. Єрлича про пограбування воеводи Замойського його дружиною-французенкою, коли той перебував на сеймі, та втечею її з нагробаним добром до Франції у 1661 р. Авторова повчальність полягає в тому, що “краще було дома одружитися зі шляхтянкою якоюсь польською, корисніше було би й пожиточно”⁶⁷⁸. Відстоювання письменником думки про потребу одружуватися за становими вимогами, але зі своїми співвітчизницями, наглядно підкреслена на прикладі дружини І. Брюховецького, доньки І. Скоропадського, які своїми одруженнями допомагали поглибленню наступу на Україну московитів, пограбування ними нашої країни.

Значна увага у літописах звернена на образи московських княгинь, царівен і цариць. Якщо про перших мовиться суто в етикетко-інформативному стилі, то образи цариць Софії Алексеевни, Катерини I виражають тенденцію зрівняння жінки-аристократки з чоловіками в здатності керувати державою. Вони — розумні, діяльні, хитрі, але їм ще не вистачає потрібних для політики царя таких рис, як брутальність, тверда самовпевненість, безмежна жорстокість. Такі риси вже притаманні їх наступницям Анні Іванівні, Катерині II, які своєю жорстокістю і цинізмом, відвертою українофобією були гідними і талановитими ученицями “генія зла” Петра I.

⁶⁷⁸ Єрлич Й. Літописець, або Кройнічка. — С. 252-253.

Досить розумною, людяною зображена цариця Єлизавета Петрівна. Її образіві притаманна ідеалізована щирість, порядність, християнська добродієність. Симпатії літописців до неї пов'язані з повагою цариці до українців, спричиненою одруженням з О. Розумовським. Відновлення гетьманства, повнокровної автономії, покращання економічного становища людей завдяки відміні різних податків, виділенню субсидій і допомозі простим людям у неврожайні роки, гальмуванню закріпачення селян — ці та інші заходи Єлизавети створили її образ, як надійної заступниці України, шанованої імператриці. Ці вчинки відсували на задній план вади та традиційні проблеми, характерні для XVIII ст.

Якщо в образі гетьманихи Насті Скоропадської літописці підкреслюють її егоїзм, прагнення якнайбільше розбагатити за рахунок козацтва, підвладствовування під моду царського двору, міщанські смаки, то дружину Д. Апостола зображують справжньою господинею, котра знає ціну собі, чоловікові, праці та Україні. Для неї поєднання загального з особистісним є здоровою життєвською і політичною потребою. Образи цих двох гетьманш — протилежні за всіма параметрами і представляють два типи українських шляхтянок. Перша — завжди зорієнтована на чуже, друга — на власне. Відповідно і психологія в одній — міщанська, в другій — повноправної діяльної і підприємливої дідички.

Напружене й жорстоке життя в Україні XIV-XVIII ст. сповнене великої звитяжності та жертвовності. Літописці щиро прагнуть “ради... добра”⁶⁷⁹ свого народу, виховання в нього воїнської звитяги, самоповаги, згуртованості, національної самосвідомості розповісти переконливо й правдиво про найважливіші події, осіб. Правдивість спонукає не обминати ганебні явища, вчинки заради “самолікування” від них. Рицарським чеснотам, які робили

⁶⁷⁹ Бобровиц Теофіл. Пересторога // Акты ЮЗР. — СПб., 1875. — Т. VIII. — С. 48.

честь козацтву, нації протиставляють наші вади як їх протилежності⁶⁸⁰, серед яких найганебнішою вважалось зрадливість взагалі, а національне зокрема, дотримуючись вимог Цицерона про потребу літописцеві “мати сміливість говорити правду”⁶⁸¹.

У відомому “ляменті” української православної церкви з приводу ополчення і відступництва десятків князівських і шляхетських родин Мелетій Смотрицький порушує проблему *національної зради*, називаючи їх, зрадливу аристократію, “злочинцями”⁶⁸². Власне такими вони були в житті і залишилися в свідомості сучасників і нащадків; їхні образи уособлені в образах Я. Вишневецького — “з руського коління ляха”⁶⁸³, С. Чарнецького, як найжорстокіших польських українофобів. Ще в 1648 р. Б. Хмельницький і М. Кривоніс “ганялися” за Я. Вишневецьким як катом і грабіжником України, який, утікаючи, навіть і у Львові “всі клейноти, і золото, і сребро от міщан і кляшторов, і костелов, і церквей поотбирал”⁶⁸⁴. Зображуючи дії, вчинки зрадників, письменники підкреслюють їхню жорстокість, як основний вияв морального занепаду цих діячів. Ідеолог спольщеної української шляхти Я. Ерлич запозичив у Мелетія Смотрицького форму плачу церкви і зі своїх позицій створює твір, в якому бідкається про занепад цих родин у Польщі: “...О, княжата Острозькі, Збараські, Заславські, Вишневецькі, Корецькі, Сангушки та інші княжата, панове Тенчинські, Сенявські, Згуркові, Язловецькі, Претвичеві, Зборовські, Струсеві, Гойські, з яких тільки одна пам'ять залишилася! Не стало вже цих захисників, філярів

⁶⁸⁰ Кониський Георгій. Етика. — С. 469.

⁶⁸¹ Прокопович Ф. Про мистецтво риторичне. — С. 346-347.

⁶⁸² Смотрицький М. Тренос // Українська література XVII ст. — К., 1987. — С. 85.

⁶⁸³ Львівський літопис і Острозький літописець. — С. 123.

⁶⁸⁴ Там само. — С. 122.

Корони Польської! Куди ділися і княжата Слуцькі?.. Зараз нам погано діється після ваших голів, і Пан Бог знає, що ще з нами далі буде”⁶⁸⁵.

Співставлення даних творів виразно переконує, що за своїми ознаками Національно-Визвольна війна під орудою Б. Хмельницького в значній мірі була і війною українців зі своїми покровними відступниками й зрадниками, які тому так ревниво захищали інтереси Польщі, бо знали, що на них чекає люта кара за зраду. Загін зрадників поповнювався і під час війни козаками, очоленими полковниками *Крисою та Балабаном*, тисячами шляхти (зокрема, рідними й синами Я. Єрлича). До рівня цих зрадників відносять і П. Тетерю, В. Кочубея, І. Іскру, страчених гетьманом І. Мазепою.

Виведені образи зрадників не лише порушують цю проблему як трагічну сторінку в національній самосвідомості, історії, але й привертають увагу до більш глобальної: трагедії самого зрадника як особи не потрібної нікому після вчиненого злочину. Усвідомлення її зумовлює їхню жорстокість і помсти колишньому рідному народові, яких бояться і ті, хто їх використав. Описувані літописцями дії та вчинки *Я. Вишневецького, С. Чарнецького П. Тетері* переконують, що психіка й мораль цих осіб були ущербними, що вони суперечать “природному нахилу людини як людини”⁶⁸⁶.

Образи зрадників надають літописним оповіданням драматичної напруги, підкреслюють супротивні моральні якості, котрі відігравали значну роль у формуванні культури. Вони уособлюють собою зло, що є супротивним патріотизмові-добрі і представляють “діаду” літописного героїчного епосу поруч із такими “діадами”, як верх-низ, небо-земля, своє-чуже, християнське-поганське, козацьке-шляхетське. Вони підкреслюють важкі шляхи очищення нації від ницого, котра проходила свої

⁶⁸⁵ *Єрлич Й.* Літописець, або Кройнічка. — С. 256-257.

⁶⁸⁶ *Кониський Георгій.* Етика. — С. 470.

етапи земного очищення в світовому театрі. Дана барокова антитеза значно поглиблювала процес олітературнення літописів на глибокому образно-психологічному рівні, привертала увагу до проблеми виховання гармонійної людини та її природи, що відповідала просвітницькій ідеології та естетиці вартостей.

З проблемами світського життя в Україні тісно перепліталися проблеми церковні. Літописці підкреслюють свою власну й станову відданість православній вірі. Створені ними образи ієрархів у Литовську добу відтворюють процес утвердження Київської митрополії, підтриманої великими литовськими і місцевими українськими князями, упередженість до спроб унії нашої церкви з католицькою. Берестейський собор 1596 р. та його ініціатори однозначно засуджуються: “Православній же во всяком гроді протестовали, токмо в Варшаві протестації їх не прийняли”⁶⁸⁷. Якщо образи уніатського духівництва створені як пастирів пропольської орієнтації, підтримуваних королем і шляхтою, то православного — як оборонців віри і національних інтересів. Особливо виразно ця ідея втілена в образі митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського, ідеолога гетьмана П. Дорошенка.

Попри нібито байдуже ставлення літописців до церковних справ, вони, насправді, досить виразно підкреслюють постійні зв’язки гетьманів, полковників, окремої старшини з духівництвом, спільні їхні пошуки компромісів з царськими урядами. Зображуючи Руїну в Україні як дітище московської тутешньої політики, письменники звертають увагу і на аналогічний стан у православній церкві, найталановитіших богословів якої постійно й настирливо забирали в Московію. Втручання царського уряду в ці справи видно з досить частих переведень ієрархів з однієї єпархії в іншу, з України в Московію й навпаки. Літописці схильні до думки про

⁶⁸⁷ *Лукомський Є.* Зібрання історичне. — С. 369.

користь співпраці козацтва і церкви. В образах полковника І. Поповича, сотника Ф. Лісовського розкриті явища *зміни духовного стану на світський*. Одночасно вони розкривають і такі негативні явища серед духівництва, як *доноси*, якими займався владики Мефодій на гетьмана Я. Сомка за проханням його, Сомкового конкурента І. Брюховецького⁶⁸⁸; *розбещеність* і *гультайство* попа М. Вилецького (Ніжинський літопис). Літописці, вбачаючи в церквах і монастирях серйозних конкурентів у господарському виробництві, підтримують заходи гетьмана Д. Апостола, спрямовані на заборону їм скуповувати козацькі землі, маєтності.

Створеним у літописах *образам духівництва* притаманні риси постійних жертв упередженості до них з боку польських та московських володарів. Загартовані боротьбою за українську церкву, зображені патріотами своєї країни, визначними теологами, культурними діячами, особами творчого пошуку удосконалення духовного світу мирян, шляхів захисту віри від псевдовчень і, одночасно, залежними й покірними виконавцями своєї ролі в деспотичній московській імперії, де церква перебуває у фактичному підпорядкуванні цареві.

Увага письменників до образу природи має раціоналістичний підхід у тих місцях, де описуються маєтності. Але вона набуває естетичної вартості в пейзажних картинах, зображених І. Острозьким-Лохвицьким, М. Ханенком чи психологічного контрасту в рідкісних звертаннях до неї у баталістичних оповіданнях, а в описі похорону гетьмана І. Скоропадського — метафори⁶⁸⁹. Літературних ознак літописам надають образи, що мають символічний зміст. Вони в поетиці творів несуть естетичне навантаження, є проявами текстового змісту, людських дій, вчинків, авторських оцінок написа-

ного. Центральним образом-символом зображений образ *козака-оборонця* й надії України, слави й совісті нації. Образ — надзвичайно місткий і багатогранний, динамічний і експресивний, який втілює в собі усі риси характеру нашого народу.

Другим образом-символом є *образ України*, який виражає надзвичайно складну і трагічну долю свого народу, постає земним чистилищем для нього за його гріхи і нерозважливості, самонеповагу та життєву наївність. Цьому образу притаманна епічно-лірична наповненість змісту, співчутливість і образа. Він тісно перегукується з образами України в книжній поезії XVII-XVIII ст.

Третім образом є *образ історичного шляху*, який проходить через історичний час і простір, пов'язуючи в одну цілість історію нашого народу, її спадковість, вираженість в долі, культурі, станах, їх взаємозалежності. Він — трагічне обличчя долі та праці, життєвого досвіду нації та його ігнорування поколіннями. Образ динамічний, з ознаками історичного оптимізму.

Четвертим символічним образом є *образ поля бою*, який втілює в собі Україну та її історичну долю як вічного місця прояву людської звитяги, ганьби, могилою для мільйонів людей. Він виражений *образами-кодами битв, війн*, розлогими батальними картинами, оповіданнями.

П'ятим символічним образом є *образ молитви* як втілення і вираження суб'єктивних людських сподівань, очищення людини від скверни та гріховності. Він супроводжує людей щоденно в праці, відпочинку, на полі бою, надихає їх на добро і співпереживання, підкреслює глибоку релігійність українців. Створені І. Острозьким-Лохвицьким молитви виражають прагнення людини здобути досконалість через подолання власних вад.

Шостим символічним образом є *образ гріха*, що уособлює комплекс вад українців, які постійно заважають їм стати повноцінними й повноправними володарями своєї долі й держави.

⁶⁸⁸ Покас Г. Дві історії. — Арк. 27.

⁶⁸⁹ Шевчук В. Малі українські літописи, хроніки та діарі-уші // Київська старовина. — 1993. — № 6. — С. 20.

Сьомим — *кари Божої і людської* за наші гріхи й незгуртованість.

Восьмим — *долі* — надзвичайно підступної, примхливої, жорстокої та привабливої, котра гартує українців і розчаровує, наснажує й штовхає на нерозумні дії, постійно випробовує їх на живучість і подає надію на покращання за умови подолання своїх вад, перемоги в характері, звичках, розважливості, раціоналізму над стихійністю, емоційністю та самовтихомирінням.

Цей образ породжує *образ-символ віри*, котрий є одним з основних у свідомості нації, підтримує її віру в себе, сприяє подоланню випробовувань долею і пошуків шляхів до визволення.

Із ним пов'язаний *образ-символ надії*, що виражає молитовне усвідомлення українцями своїх позитивних і негативних рис, дій та сподівань на подолання їх кожним наступним поколінням і виправленням помилок предків, завоювання ними свободи й незалежності,

З попередніми всіма образами пов'язаний *образ любові*, що виражає любов нації до рідного краю, життя, свободи, праці, творчості, освіти, краси, боротьби зі злом, несправедливістю, гнітом та іншими вадами. Він впливає на сентиментальність, імпульсивність національного характеру, надаючи йому християнсько-романтичного забарвлення.

Образ *ненависті* уособлює комплекс чеснот, вироблених життєвими умовами. Спрямований проти будь-якого замаху на особисту й національну свободу, віроломства, тиранії, топтання людської гідності.

Символічний *образ терпеливості* засвідчує значний рівень духовної та фізичної енергії нації, її постійну велику працю над накопиченням сил для боротьби за свої інтереси.

Образ-символ смерті трактується як “кінець битви”⁶⁹⁰ житейської, єдиної непідкупної істоти, що є карою і нагородою в залежності від того, хто що заслужив.

Ці образи-символи виокремлюють *образ-символ свободи (волі)*, який зображений вічною перспективою нації, джерелом натхнення для подолання незгод, злигоднів, протиріч, поразок, катастроф. *Образ-заклик* до єдності нації, повернення її на розумні засади розвитку задля майбутнього. Він об'єднує всі покоління в історичній ретроспективі й нагадує обов'язок кожного українця втілити мрію поколінь у реальність.

Образ-символ слави як духовної опори всіх поколінь нації особливо ретельно опрацьований в козацькій тематиці, де він поруч з *образом-символом честі*, *образом-символом рицарства* окреслює ореол козацького стану, а через нього нації з комплексом чеснот.

Таким же привабливим і нестійким є *образ-символ державності*, який надає життєдайної енергії кожному поколінню українців, часто втрачається в конкретному прояві через допущені помилки володарями та широкими суспільними масами. З ним перегукуються *образи-символи науки, досвіду, мудрості, освіти*, як вагомі духовні підойми нації в історичній перспективі. Згідно барокової поетики, цим образами протистоять *образи-символи зради, пристосуванства, зневіри, недолі, національних вад, чвар, отаманщини*, які підрубують потуги нації, її боротьбу за визволення, за встановлення демократичних засад у суспільстві.

Даний комплекс образів-символів характеризує нашу націю як високо духовну, котра у постійній боротьбі за виживання (через докладання величезних зусиль, подолання труднощів, небезпек і власних помилок) постійно самоудосконалюється, була і є творцем великих культурних надбань. Своєю духовністю вона зуміла витримати історичний удар із азіатською бездуховністю, зазнавала втрат, але залишалася непоборною, хоча й завойованою.

Поруч із цими основними образами-символами досить поширеними є образи *міст, фортець, маєтків, “вольностей”, кордонів держави, меж, винокурень, при-*

⁶⁹⁰ Сакович Касіян. Аристотелівські проблеми. — С. 431.

вілеїв, грамот, договорів, універсалів, що доповнюють характеристики військової й господарської діяльності козацтва. У них сконцентрований зміст їхньої праці, досягнень, втрат. Літописним оповіданням вони надіють документально-публіцистичного спрямування, художньої достовірності, історичної правдивості. За своєю змістом — прагматично-раціоналістичні, а в поєднанні з художньо-емоційними образами-персонажами становлять багату різнопалітрову канву образної системи літописів.

Оскільки літописці у своїй творчості виступають ідеологами козацького стану, то розроблені в творах образи-ідеали становлять важливий політичний і художній набуток. Одностайно майже всі автори визнають ним козака, що уособлює найкращі фізичні, воїнські, моральні, духовні надбання нації. За своїм характером і психолого-етнічними особливостями він злився з образом нації, що ще раз доводить його універсальність і загальне визнання, підкреслює глибоку давність появи, природність і багатовіковий взаємозв'язок між козацтвом і цивільним народом, спільність їх доль і мети.

Виходячи з усталеної закономірності філософських і естетичних засад просвітників, що для сучасників ідолом є яскраво виражений індивідуаліст з минулого, втілюючий у собі риси громадянина, патріота і підприємливого господарника, літописці до поняття ідеалу підходять диференційовано, бо він постає конкретним образом, який можна представити із суспільно-політичного, етичного та естетичного боків⁶⁹¹, є “вибраною із безлічі одиниць і випадковостей дійсністю, поскільки внутрішні засади проявляються в цьому зовнішньому існуванні живою індивідуальністю”⁶⁹².

⁶⁹¹ Фролова К. Творчий метод і естетичні категорії // Радянське літературознавство, 1984. — № 2. — С. 8.

⁶⁹² Гегель Г. В. Ф. Эстетика: В 4 т. — М., 1968. — Т. 1. — С. 165.

Для літописців XV-XVI ст. такими “живими індивідуальностями” були великі кийвські князі, князі М. Глинський і К. І. Острозький, як втілення державнобудівної та воїнської величі; богатиря Олександра Поповича, як його називає автор Короткого Волинського літопису. У XVII-XVIII ст. для літописців-канцеляристів, які цікавляться переважно козацькою добою, княжу символізує Володимир Святославич, як володар, що добився найбільшого розквіту “самодержавства” в різних проявах.

Естетизація воїнської, господарської та дипломатичної діяльності козацьких керманічів зумовлює авторів виокремлювати з еліти постаті, котрі найвиразніше втілюють ці якості. Серед гетьманів до Національно-Визвольної війни Д. Вишневецький втілює відважного жертвенника за “козацькі справи”, С. Наливайко уособлює діяча, котрий зумів найширше розгорнути повстанський рух, а Т. Федорович-Трясило як блискучого переможця добірного польського війська. Образ П. Конашевича-Сагайдачного виражає ідеал гетьмана-політика, який зумів, завдяки наведенню дисципліни у війську, одержати видатні перемоги на суші та воді над татарами, турками, добитися через компроміси з королем відносною стабільності в Україні, відновив Київську православну митрополію, підтримував розвиток освіти, культури. Він зображується автономним повноправним керівником України в складі Речі Посполитої, котрий довів козацтво до найбільших завоювань за всю попередню історію.

Однозначно Б. Хмельницького усі літописці зображують повноправним володарем України, реформатором її державно-адміністративного та військового устрою, найбільшим досягненням козацької військової та політичної праці. “Богом даний” Україні Богдан-гетьман не лише відновив державність, вивів її на міжнародну арену, утвердив козацтво державотворчим станом, але й був виразником його шляхетності, рицарсь-

кості. У творенні образу гетьмана літописці перегукуються з поетикою образу, створеного в усному героїчному епосі. Він постає втіленням найкращих духовних якостей народу, його воїнства, вмiлим і мужнім полководцем, тактиком і дипломатом — різнобічно обдарованим національним героєм. Його образ у живій народній пам'яті, як засвідчує Ніжинський літопис, у творах книжної літератури, зокрема в літописанні, постійно виступає духовним оберегом нації та ідеалом для наступних державобудівників ув обороні самостійності України. Літописні оповідання та повість про Хмельниччину детально відтворюють її перебіг і величний образ рушiя-гетьмана, який в надзвичайно складній внутрішній та зовнішній обстановці зумів довести до логічного завершення державотворчій процес.

У воїнсько-дипломатичному спрямуванні продовжувачами справи Б. Хмельницького зображені *І. Виговський, П. Дорошенко, І. Мазепа*, що уособлюють високі якості козацько-рицарських чеснот. *П. Орлик* виражає той тип гетьмана-державця, який намагається відвоювати державу з-під польсько-московської залежності у добу її нового занепаду, розраховуючи на нове підняття загальнонаціонального повстання та міжнародну підтримку.

В образах гетьманів *І. Самойловича* та *Д. Апостола* втілений ідеал мудрих господарників, які прагнуть надати козацькому стану, окрім мілітарної, економічну могутність через забезпечення йому широкого поля діяльності в землеробстві, мануфактурному виробництві, внутрішній та зовнішній торгівлі.

Серед полковників ідеалами рицарськості, мужності та полководства наділені образи *М. Кривоноса, І. Богуна, Г. Гуляницького, Я. Лизогуба, Мурашки, М. Миклашевського*, а кошових — *І. Сірка, К. Гордієнка*, низових старшин — *осавула Вечірки* — національного "Данко".

Гетьманський уряд символізував собою державність України. Боротьба за його відновлення після смерті

Д. Апостола була надзвичайно важливою й довготривалою. Це була боротьба проти наступу колоніального московського режиму. Величезна заслуга у позитивному вирішенні питання належить блискучим *старшинам-дипломатам Я. Лизогубові, М. Ханенкові та В. Гудовичу*, образи яких втілюють ідеали старшин-дипломатів, справжніх патріотів Батьківщини, котрі ще на 14 років врятували Україну від повної руйнації й продовжили традиції когорти дипломатів гетьманів *Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка*.

Канцелярська праця в гетьманському уряді — відповідальна і потребувала різнобічних знань, глибокої ерудиції та відповідальності. У постійних сутичках з контролюючою царською бюрократією доводилося відстоювати власні закони від підпорядкування їх московським, захищати покривджених від кривдників. Створені образи правника *Ф. Чуйкевича, канцеляриста П. Валькевича* представляють їх висококваліфікованими фахівцями, палкими патріотами і оборонцями козацтва, України від наступаючої колоніальної бюрократичної машини, як гордість рицарського стану й державотворчих сил нації.

Звернення літописців до образів-ідеалів надало творам вагомій тенденційності, епічного пафосу. Вони переконують, що козацтво в різних галузях своєї військової та політично-господарської діяльності висунуло визначних діячів, які служили орієнтирами для наступних поколінь різних станів нації; що воно прагнуло удосконалювати її, розуміючи складну ситуацію протиборства з практикою та ідеологією монархічного устрою. В літературному плані письменники, поруч з традиційними образами перших осіб держави, вводять *героїв оповідей з різних ієрархічних рангів*, чим надають творам демократичного, всестанового спрямування. Вони накресливали, таким чином, тематику та ідейне спрямування для історичних жанрів нової літератури, зберігали колорит свого часу як важливі чинники ідей-

но-стильового вираження. Просвітницький підхід до завдань літописної белетристики з орієнтацією на різностанових героїв письменства дозволив створити їм переконливі образи кращих синів народу як носіїв історичного досвіду минулого. Автори не захоплюються засобами поезики для увиразнення індивідуальних рис образів, а надають перевагу саморозкриттю образу через описані факти, вчинки, дії. Рушієм розвитку сюжету виступав сам образ, який в оповіданнях зливається з авторською оцінкою, має значні ознаки індивіда, котрий діє в стандартних і нестандартних ситуаціях, що вказує на новаторський підхід письменників до завдань жанру. Зображені образи-ідеали позначили вищий рівень шкали духовних цінностей козацтва, а літописам надали ознак героїчної епічної поеми⁶⁹³, тобто літописного епосу, створеного за законами класицистично-бароково-просвітницької риторичної поезики, так рясно поширюваної й улюбленої в нашій давній літературі.

⁶⁹³ *Боева Л.* Проблемы русской литературы XI-XVIII веков. — С. 190.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

СОБЛИВОСТІ СТИЛЮ КРАЙОВИХ МОНАСТИРСЬКО- ЦЕРКОВНИХ І СВІТСЬКИХ ЛІТОПИСІВ, КОЗАЦЬКИХ ЛІТОПИСНИХ КОМПЛЯЦІЙ XVIII ст.

Щоб зрозуміти стильову поліфонію літописів, треба спочатку вияснити низку загальних чинників, які впливали на жанр і його художню структуру. Літописці традиційно вважали і доводили, що мета їхньої творчості — ціннісна; нею вони несуть знання, культуру людям, виконують свій патріотичний обов'язок, бо в центрі їх уваги не абстрактна людина, а конкретні історичні і неісторичні постаті, про які щось відомо, тому вони своєю працею допомагають створити, доповнити їхній образ. Героями оповідей вибирають людей діяльних, зразкових у доброму або злому й доводять, що вартість людини на цьому світі вимірюється її активністю в пізнанні себе, довілля комплексно та самореалізації. Тому герої творів створені або мудрими, бо зуміли пізнати себе, світ і знайти власне місце в ньому, або нищими, не здатними до цього, тому й агресивними. Увага літописців до людини як особистості, що пізнає себе, світ, знаходить власне місце в ньому — є провідною рисою їх гуманістично-класицистично-просвітницького світогляду. Відштовхуючись від нього, вони у власній творчості не могли сповна дотримуватися приписів поетик і риторик, а вибирали з них ті поради, які відповідали їхній меті як творців, жанрові і не суперечили логіці та правді описуваного життя, яке белетризували раціонально, з використанням емоційності, патетики при створенні окремих картин чи в передачі сплеску почуттів, викликаних ними.

Письменники-літописці переважно зосереджуються довкола таких проявів людських дій і характерів, які відповідали сталим морально-етичним, громадсько-політич-

ним категоріям, котрі робили людину творцем життєвого прогресу й руху, а не пасивним споживачем результатів. У підході до них вони керуються комплексом філософсько-естетичних критеріїв, розроблених і втілюваних у життя та творчість гуманістами, барокістами, класицистами, просвітниками, які надавали пам'яткам XVII-XVIII ст. самобутнього виразу. Цими основними рисами комплексного значення в їх втіленні є: увага людини до самої себе, до суспільного життя, до активної участі в ньому, до духовної досконалості, до боротьби з власними та суспільними вадами; її раціоналізм і емоційність; увага до головних героїв як лідерів ("вождів") визвольної, національно-визвольної, державотворчої боротьби; удосконалення церковного життя, релігійного вчення, господарської активності; створення жанрових літописних різновидів — щоденників, діаріюшів, записок, нотаток, заміток.

Літописці створюють дві універсальні моделі образу ідеальної людини. Для світської — це образ духовно багатого і благородного, національно-свідомого діяльного *козака*. Для духівництва — це по-світськи активного, національно-свідомого, духовно творчого *монаха-просвітника*. В обох типах поєднані основні види станової діяльності: вояка, пастиря і як господарників, і політиків. Ці моделі ідеального образу є жанровим канонам, який виражає гармонію душі й тіла, розуму і серця людини.

Такий підхід літописців до власних творчих завдань зумовлює їх у творах поєднувати риси різних стилів, свідомості, естетики, що надає їм *ознак просвітницького бароко* (А. Валицька), *просвітницького класицизму* (Д. Наливайко), *ренесансно-бароково-класицистичного реалізму, романтичності*. Така поліфонія стильових рис засвідчує наявність окремого жанрового літописного стилю¹. Ця думка — переконлива і виважена, вона від-

¹ Лихачев Д. С. Смех в Древней Руси // Избр. работы. — Т. 2. — С. 351; Кухар-Онишко О. С. Індивідуальний стиль

стоювалася в поетиках Феофана Прокоповича і Порфирія Крайського. Тому можна погодитися з твердженням Ф. Штиха, що стиль виступає своєрідним вираженням духу і потреби часу, нації та особи, за допомогою якого досягається єдність і цілісність цього вираження², бо чистого стильового типу творчості не буває³. Він є індивідуальним вираженням художньої цілісності твору⁴. Індивідуальне вираження літописці підкреслюють розповіддю про описувані події від першої особи — автора, введенням у твір власного образу як оповідача, героя і носія ідеологічних та естетичних переконань, потреб, смаків; підбором для твору фактів, подій, героїв та їх документально-художнім відтворенням на основі поєднання жанрових традицій і власного новаторства. Водночас слід пам'ятати і суто жанрову особливість стилю літописів: він у значній мірі вказує на джерела, якими користувався автор. Якщо у відтворенні минулих історичних подій в одних оповіданнях автор описує їх стисло, а в інших поширено, то користувався різними джерелами⁵ і намагається зберегти особливості стилю попередників, довіряючи авторитетові їхнього змісту. В сукупності в літописі маємо творчий синтез авторських і часових світоглядно-тематично-стильових основ⁶.

письменника: генезис, структура, типологія. — К., 1985. — С. 41; Передрієнко В. А. Мова староукраїнських епістолярних пам'яток XVIII ст. // Жанри і стилі в історії української літературної мови. — К., 1989. — С. 94.

² Соколов А. И. Теория стиля. — М., 1968. — С. 18.

³ Ковалів Ю. І. Романтична стильова течія в українській радянській поезії 20-30-х років. — К., 1988. — С. 9.

⁴ Кухар-Онишко О. С. Індивідуальний стиль письменника. — С. 22; Костенко А. З. Діалектика художнього образу. — К., 1986. — С. 97, 110.

⁵ Єршов А. Про літописні джерела історичних праць Ст. Лукомського. — Б. м., 1928. — С. 111.

⁶ Павленко Г. І. Становлення історичної белетристики в давній українській літературі. — К., 1984. — С. 149.

Оскільки мовний стиль літератури формується і розвивається в рамках художнього, то, за всієї мовної строкатості пам'яток, історико-мемуарна проза XVI-XVIII ст. має значні “досягнення щодо розвиненості й синтаксичної впорядкованості фрази, вводу в тканину мови конструкцій документального, художнього жанрів...; ці літописи являли собою важливий етап у розвитку і вдосконаленні української прози”⁷. Вони вплинули на розвиток ділового, документального, художнього стилів, наблизили писемну мову до народнорозмовної; збагатили лексику великим пластом національної та чужомовної військової, церковної, господарської, освітньої, політичної термінології.

Але, все-таки, вміння автора “мовно об'єднувати в єдине ціле авторську, оповідну і персонажну площини в художньому творі є його індивідуальним стилем”⁸ у літературі XVI-XVIII ст., бо він ще мислить переважно і шаблонно, і поверхово, і станово, тому “автор та оповідач у художньому творі фактично не диференціювалися”⁹. Його стилеві в літописанні притаманні “любон до простоти”, “нахил до ясних, з певними приписами вибудованих рамок”, “прагнення до прозової ясності думки”, “зусилля виробити унормовану, нормалізовану, “чисту” мову”, “прагнення дати найточніший вислів”, досягнути “напруження руху, динаміки”¹⁰, доречно ввести новизну, яка би не руйнувала загальної канви твору, переконати, що краса людини і для лю-

⁷ Білодід І. К. Українська літературна мова другої половини XVI, XVII і XVIII ст. // Вибрані праці: В 3 т. — К., 1986. — Т. 2. — С. 149.

⁸ Ігнатенко М. А. Художнє мислення в історичному розвитку: До постановки питання // Сучасна наука про літературу. — К., 1985. — С. 233.

⁹ Там само. — С. 232.

¹⁰ Чижевський Д. Історія української літератури. — С. 28, 29.

дини залежить від її справ, бажань; утвердити в неї віру в перспективу як результат поєднання особистісного із загальним.

Осмилення минулої та сучасної історії зумовлює літописців уважно слідкувати за ідейним змістом попередніх пам'яток, налаштовуватися на їхні традиції й підпорядкувати власному задумові. Розгортання національно-визвольного руху, започатковане повстаннями К. Косинського, С. Наливайка, стратами І. Підкови та козацьких ватажків, загострена церковна криза після Берестейського собору 1596 р., — були тими джерелами, які надали жанрові нової ідеологічної виразності, національної спрямованості, вплинули на пошуки нових стилістичних ознак. Як пише Д. Лихачов, “з долями ідейного життя пов'язані всі зміни стилів”¹¹ з XVI ст. Оскільки політична орієнтація, смаки інтелігенції були різними, то наприкінці XVI — поч. XVII ст. “єдиного, що панував би над іншими, стилю ще не було”¹². Як і в епічній поезії, так і в заново відроджуваному літописанні, воїнська епіка та героїка козацтва стимулюють їх оспівування через відтворювання найвідоміших досягнень, постатей. Гетьмани, які своїми образами уособлюють все військо, православні ієрархи — віруючих і духівництво, зображуються у “виключно масштабних і містких образах”, що відбивало прив'язаність літописців до “монументальності та ідеальності”¹³, яку бачимо вже в Короткому Волинському, Київському, Львівському, Острозькому, Хмельницькому, Єрличевому літописах. Релігійна та станово-політична тріщини, які наскрізь пронизували українське суспільство, спо-

¹¹ Лихачев Д. М. Развитие русской литературы X-XVII веков: Эпохи и стили. — С. 168.

¹² Білецький О. І. Літературні стилі XVII і XVIII ст. // Збір. праць: У 5 т. — К., 1966. — Т. 5. — С. 398.

¹³ Наливайко Д. С. Искусство: направления, течения, стили. — С. 100.

нукають літописців відбивати її на військовому, побутовому і конфесійному рівнях, загострювати увагу на українсько-польському, пізніше — українсько-московському та внутрікозацькому протистоянні. Власні націотворчі визвольні потреби до Хмельниччини висунули плеяду визначних діячів козацтва, аристократії, духівництва, трагічні, драматичні долі яких не тільки відбивали особливості свого часу, але й заслуговували вічної пам'яті. Їх патріотична (козацької еліти), реформаторська (К.-В. Острозького, Іпатія Потія, П. Конашевича-Сагайлачного, Йови Борецького, Острозького, Київського церковно-літературних гуртків) діяльність, поява ідеологічних програм створюють сприятливий ґрунт для утвердження гуманістичних ренесансних ідей, використання давніх національних літописних традицій.

Національно-Визвольна війна під орудою Б. Хмельницького, громадянська війна, Руїна, нові спроби повного визволення України під керівництвом І. Мазепи, П. Орлика, автономістичні протиборства П. Полуботка, Д. Апостола, реформаційні заходи К. Розумовського, знищення Катериною II Гетьманщини, Запорізької Січі — це ті етапи, які також були джерелами для ідеологічно-стильових пошуків. Тому і світські, і монастирсько-церковні літописці, “як ідеологи нового ладу на Україні”¹⁴, “поважні представники козацької старшини”, духівництва, створюють пам'ятки “документами публіцистичними того часу, пам'ятками складних ідеологічних і політичних змін”¹⁵. Цей змістовно-світоглядний кістяк наповнювався раціоналістичними матеріалами, викладеними динамічно і різнобічно, якщо аналізувати твори сукупно. Дана реальність засвідчує, що кожен автор підходив до ідеологічно-мистецьких особливостей жанру з позицій представника

¹⁴ *Єфремов С.* Історія українського письменства. — С. 244.

¹⁵ *Шамрай А.* Українська література. — С. 34.

конкретного стану і через призму корпоративних потреб і власного хисту відтворював загальнонаціональні. Суб'єктивні засади автора сприяють відбору із загальних світоглядно-стильових чинників тих, які відповідали його концепції. Цивільні та військові літописці надають перевагу світській тематиці та проблематиці, церковні — поєднанню конфесійних зі світськими. Так твір за твором окреслюються *два літописні епоси: козацький і монастирський*. Творці обох відштовхуються від традицій княжого, західноруського літописання, історичних праць польських авторів XV-XVII ст., а у XVIII — і різних європейських, сучасних їм пошуків і знахідок у національній іншожанровій літературі. Велич розкріпаченого духу козацтва, духівництва, породжена визвольною та антикатолицькою боротьбою, вимагала зображувати героїв літописних оповідань посталями, гідними наслідування, переконливими речниками ідей свого стану, нації. Для цього письменники використовують весь відомий їм арсенал стильових прийомів і ознак.

З *монументального стилю літописів* княжої доби, як і литовської, літописці XVII-XVIII ст. запозичують особливості пропаганди державницької ідеології як боротьби за визволення України, її єдність, переважну увагу до справ і дій гетьманів і митрополитів; культивування патріотизму, воїнської героїки як основи відбудови та збереження державності, підкреслювання, що теперішні гетьмани є продовжувачами справ великих київських князів. За визначенням Д. Чижевського, стилістичні набутки XI ст. — обмежене вживання словесних прикрас, скупчення уваги на змісті, а не формі, нечисленні, але виразні, порівняння, любов до старих формул, афористичність наприкінці виразу, викладу, що виступає своєрідною словесною формулою¹⁶, — від-

¹⁶ *Чижевський Д.* Історія української літератури. — С. 74-75.

повідали потребам сучасного жанру і природно влилися в ідейно-стилістичну канву творів.

Із орнаментального стилю XII ст. (М. Гнатишак, Д. Чижевський) літописці запозичують монументальність¹⁷ у відтворенні козацьких походів, боїв, динаміку руху в просторі і часі, змінюваність тем розповідей, ускладнення творів іншими жанрами, стилями, наповнення змісту символічними образами, картинами. З набутків письменства XIV-XV ст. — психологізацію змісту риторично-стилістичними засобами, повчальністю, введенням канцелярської лексики; пожвавлення розповіді відтворенням розмов персонажів¹⁸; увагою до діяльності великих литовських гетьманів, князів, української аристократії цієї доби, зацікавлення польськими політичними справами.

Використання надбань національних традицій підкреслювало в літописцеві творчі засади; він усвідомлював себе вже не просто компілятором чи хроністом, а істориком-аналітиком і белетристом водночас. Переакцентація цих творчих основ зумовлює його поглиблено студіювати і використовувати набути новітньої літературознавчої, історичної, філософської, етичної наук, поглиблювати образну характеристику, підкреслювати індивідуальні риси героїв, співвідношення зі становими. Ренесансно-гуманістичні ідеї в літописанні мають достатньо виразні ознаки, виражені зображенням різностанової людини як особистості, культивуванням національно-визвольної ідеології, раціоналізму в політиці, господарюванні, свідомості людини. Герої оповідань зображуються активними творцями власної долі, що твердо вірять у себе, оптимістами, працелюбами, цікавими до краси, культури, науки, віри аристократами духу (князь В.-К. Острозький, гетьмани П. Са-

¹⁷ Чижевський Д. Історія української літератури. — С. 133-135; Лихачев Д. С. Епохи и стили. — С. 169.

¹⁸ Чижевський Д. Історія української літератури. — С. 211-212.

гйдачний, І. Виговський, І. Самойлович, І. Мазепа, митрополити Борецький, Могила, єпископ Копинський, ігумени Копистенський, Плетенецький та ін.), патріотами, живими втілювачами *сарматської ідеології*.

Всебічно розвинена людина доби Ренесансу, як зазначає Д. Чижевський, свої мрії про успіхи підсилює ентузіазмом, який притаманний нашому козацтву, чернецтву, вихідцям із середніх і низових станів, розвиваючи їхній індивідуалізм. Культивування світськості посприяло секуляризації жанру. Одночасно вчений підкреслює і вади, які принесли Ренесанс і Реформація: розвиток сваволі, егоїзму, денаціоналізації¹⁹, що лягли в основу національної трагедії, а в літописанні відображені другими темами і проблемами після героїки козацтва та працьовитості духівництва.

Ренесансний світогляд сприяв увазі до власного, масштабного. Він у поєднанні з попередніми національними жанровими традиціями утверджує “монументальність та ідеальність” пам’яток XVII ст., а через них і XVIII ст.; “переважання” створюваних письменниками “образів-типів”, які мають яскраво виражені індивідуальні риси. Літописні ренесансні стильові ознаки “внутрішньої розкованості”, “внутрішньої повноти зображення”²⁰ посприяли розкриттю роздвоєності свідомості, характеру людини, її вчинків, що в поєднанні з реаліями політичного розшарування українського суспільства, його протиріч із такими ж чинниками польського, антитетичного національного характеру лягли в засади нового стилю бароко. Створені літописні образи В.-К. Острозького, К. Косинського, С. Наливайка, Т. Трясила, П. Павлюка-Бута, Я. Остряниці, Михайла Рогози, Іпатія Потія, Кирила Терлецького, діяльних і бунтівливих шляхтичів, козаць-

¹⁹ Чижевський Д. Історія української літератури. — С. 213-217.

²⁰ Наливайко Д. С. Искусство: направления, течения, стили. — С. 100, 101.

ких мас, духівництва, котре шукає виходу із церковної кризи і з непримиренною “люття” “воює” зі супротивниками, визначають дану тезу. Відтворення причин блокування королівсько-шляхетської влади з католиками, а козацької з православними як соціально-національних проблем пояснюють особливості національного Гуманізму та Відродження як суто світського. Власне, вони зробили з духівництва спочатку повнокровних громадян, згодом патріотів України, її ідеологів, що в літописах і полемічній літературі найвиразніше відбито. Літописи Густинського, Мгарського, Межигірського, Добромилського, Підгорецького монастирів, діаріуші Филиповича, Туптала, родовідні, написані Копистенським, Могилою, Київський, Львівський, Острозький літописи сповна розкривають цю ідеологічно-стильову закономірність. Як замітив ще свого часу І. Свенцицький, постійна “українізація чужих запозичень у культурі”, наповнення їх своїм змістом є виявом творчого “я” письменника як митця²¹. Крайові літописці утвердили й розвинули гуманістичну думку про українців середніх і низових станів як народ, а не масу, чернь; що і вони мають національну самосвідомість; що і їхні прагнення та дії спрямовані на національну єдність, збереження етнічної самобутності і також вплинули на вироблення основ визвольної ідеології та її реалізації козацтвом. За крайовими літописцями пішли козацькі, які розкрили стратегію Б. Хмельницького як його опору на широкі верстви українців та забезпечення їм рівноправної свободи.

Ренесансно-гуманістична свідомість, стильові ознаки надали національній літературі взагалі, а крайовому літописанню зокрема, демократичного пафосу²² і

²¹ Свенцицький-Святицький І. Національне і інтернаціональне в письменстві і мистецтві Давньої України // Відбитка. — С. 436, 439.

²² Наливайко Д. С. Искусство: направления, течения, стили. — С. 85; Лихачев Д. С. Эпохи и стили. — С. 164.

актуальності. Вони посприяли виробленню й утвердженню нового кодексу чеснот, пов'язаного з козацько-церковною мораллю та етикою.

Створення аналізованих літописів переважно припадає на добу активного панування світогляду, моралі, етики, культури бароко в Україні, які мають виразні національні психологічні, світоглядні, побутові, культурні засади. У даному жанрі *стиль бароко* виражається поєднанням у творах світської та духовної тематики, моралі, етики; підкресленням у світогляді, вчинках, моралі героїв, їхній бурхливій і неоднозначній діяльності протиріч; поєднання в свідомості високих ідей з низькими вчинками, аристократично-феодальної та буржуазно-республіканської практики; у використанні поруч із розмовною національною мовою книжної, церковнослов'янської, польської, латинської; об'єктивної розповіді з легендарною, документальністю з чутками, реалістичного світогляду авторів із суб'єктивним, провіденціальним, вірою в забобони. Барокові світогляд та ідеологія, виробивши *міф про хозаризм козацтва*, змінили ним *аристократичний сарматський* і надали ідеології суто національного спрямування.

Барокова прив'язаність до історичної тематики, до людини як космічної істоти²³, здатної наперекір долі змінити природний хід розвитку (козацький республіканізм) і поєднати в собі високу, глобальну діяльність з дрібними буденними потребами, надають творам художньої конкретизації, пошвавлення, правдивості²⁴.

Художнє самоусвідомлення літератури як самодостатнього культурно-пізнавального виду діяльності людини, на переконання Д. Чижевського, збагатило і літописання світоглядними, стильовими бароковими ознаками. У них поєднуються національні традиції Серед-

²³ Наливайко Д. С. Искусство: направления, течения, стили. — С. 123-124.

²⁴ Лихачев Д. С. Эпохи и стили. — С. 169-170.

ньовіччя з досягненнями Відродження, що сприяло ускладненню стилю контрастністю: чергування видимої простоти зі значним підтекстом і велеречивої пишноти, нанизування різних тем, ідей, стильових ознак, світськості та релігійності, динамічного руху зі статикою, хаосу з гармонією, бурхливої зворушливості з надокучливою одноманітністю, антропоцентризму з теоцентризмом, універсальності з натуралізмом, гіперболізації з антитетикою²⁵, захопленості героями з упередженістю до них.

Літописи загального демократичного спрямування і літописи елітарної культурної традиції в Україні є не протилежними за своєю суттю пам'ятками, а доповненнями. Єднають їх центральні образи та ідеї, які виражають пошуки та утвердження нового козацько-церковного світогляду, опертого на лідера, “вождя”, гетьмана, ієрарха як осіб прогресивного руху. Тому селянин, ремісник, піп, митрополит і гетьман, як особистості, є рівноправними і рівноцінними, бо вони здобувають визнання за ознаками не родовідної, а таланту. Розкриті перспективи росту для будь-кого настільки збурили тодішнє суспільство, дали йому приплив великих творчих сил, що вже в XVII ст. літописці починають через образи гетьманів Самойловича, Мазепи буржуазній свідомості нації нав'язувати думки про регульовану (нормативну) свободу²⁶. Ця класицистична антитеза є раціональним висновком із реальної національної історії. Тому образи виразників козацької демократії: Б. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Сірка, С. Палія, Д. Апостола протиставлені адептам аристократизму: І. Виговському, Д. Многогрішному, І. Самойловичу, І. Мазепі, І. Скоропадському, К. Розумовському. А їм усім — призвідці анархії, хаосу, задрісники і бутівники.

²⁵ Чижевський Д. Історія української літератури. — С. 239-242, 288-292.

²⁶ Наливайко Д. С. Искусство: направления, течения, стили. — С. 124.

Монастирські літописці доповнюють воїнську тематику на побутовому рівні розповідями про бунти ченців (Густинський), монастирських підданих (Сатанівський), козацько-селянських мас, гайдамаків проти польської шляхти (Винницький), що дає змогу окреслити національно-соціальні проблеми як джерела бунтарської вдачі українців.

Бароковий стиль літописів як виразник тодішньої бурхливої, та непевної, дійсності передає особливості “неспокою, поривности, потужности і ніби недокінченности, незавершенности, намагаючи поєднати протилежности, навіть — “зударення”²⁷. Власне, цей “зудар” між бажаним, вимріяним і реальним, можливим уже створює прецедент конфліктності. Але дана “конфліктність” посприяла утвердитися в літературі героям з низів зі своєю становою свідомістю, культурою, психологією та потребами.

Якщо в книжній поезії та драматургії низи переважно виступали речниками побутовізму, то в літописах — його і соціальної та національної ідеології. Таким чином, бароко узаконило потребу розвитку художньої, документально-художньої літератури для всіх станів, наповненої як “серйозним” змістом (повчально-виховної), так і “легким” (розважальної) тематики. Повчальне спрямування літописів становить жанр у розряді “серйозної” белетристики всестанового значення, робить його відкритим для корисних і потрібних ідей, новацій, а історична хронологічність дозволяє письменникам надати їй конкретного обґрунтування на прикладах доль героїв оповідань, використовувати як фактичні, так і легендарно-міфологічні висновки своїх і чужих авторитетів. Відсутність реального прискіпливого цензурного контролю сприяє авторам брати на себе функції ідеологів свого часу і стану і з цих позицій,

²⁷ Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. — К., 1992. — С. 42.

через самоконтроль і власні смаки, потреби суспільства доповнювати традиційне новим. Так проникають у канву літописів XVII-XVIII ст. свідомість, ідеї та стильові ознаки класицизму, які в поєднанні з бароконими, надають творам глибокої змістовності та логічної емоційності.

Ознакою українського класицизму, як класицизму старшинсько-буржуазного середовища, є культивування людини справи і відданості, а не спадкового аристократа. Цей демократизм забезпечив у ньому місце ідеології і військовій, і політичній, і господарській — як трьом засадничим атрибутам національної державності.

Світська ідеологія та культура козацтва увиразнюються і в творчості монастирських літописців. Їхні українські літописи, зокрема православних, створюють культ єдності київських ієрархів і князів, а згодом і гетьманів, як основної сили нового державобудування. Поєднання в них церковної та світської тематики, проблематики, епічного стилю оповіді, зображення внеску ієрархів у політичні програми гетьманів у цьому спрямуванні споріднюють твори з козацькими літописами і також надають їм ознак пам'яток класицизму. Літописи греко-католицьких авторів, як і римо-католицьких, вірменських, хоча мають політичну сув'язь із польською королівською ідеологією, але відбивають реалії українського життя, тому не можуть залишатися за рамками даного спрямування.

Не підпадають під ознаки літописної класицистичної белетристики твори, написані попами, міщанами, дяками (Хмільницький, Гукливський, дрібні галицькі, закарпатські хронічки, записки), які створені на засадах просвітницької ідеології та культури.

Класицистичні основи та смаки письменників, які світоглядно схильні були до гетьманської конституційної монархії, виражаються наданням літописам раціоналістичного спрямування, культивуванням у творах образів дієвої особи з усіх станів, яка керується в жит-

ті розумом, а не емоціями; зображення її відданості суспільно-громадським справам, постійних пошуків самовизначення у військовій, церковній та господарській, упередженості до бунтівників. Твори написані тенденційно, з дидактичним ухилом і героїко-епічною тональністю. Як доводить Д. Чижевський, ідеалами краси жанру була велич справ, задумів і постатей, для відтворення якої теорії класицистів, зокрема Н. Буало, були не перешкодою, а засобом творчого підходу в межах жанрових рамок, оскільки головними героями пображувалися історичні постаті. Тому “велику роль грали історичні мотиви”, а поруч з ними “знайшлося місце і для гумору та сатири, для простої людини та навіть її мови, для сучасності та її потреб”²⁸. Антична канонічність у цьому жанрі замінена середньовічною княжою добою, а ідеал класицизму — писати просто, ясно, переконливо, викладати думки і описувати вчинки прозоро — став каноном для нього.

Феофан Прокопович у своїй риторичі навчає, що історичні події треба описувати “середнім стилем”, а Порфирій Крайський — “низьким”, і вони сходяться на думці про наявність у літописанні “історичного стилю”²⁹. Туптало ж ратував за надання жанрові виразного морально-етичного, а не лише політичного, спрямування. С.-Х. Любомирський у своєму вченні переконує, що треба у літописах описувати по-античному коротко і просто, але не промови, а вчинки і буденні справи героїв³⁰.

Усі ці класицистичні вимоги знайшли відбиття у практиці літописців, у творах яких переплітаються класи-

²⁸ Чижевський Д. Історія української літератури. — С. 310.

²⁹ Вомперский В. П. Стилистическое учение М. В. Ломоносова и теория трех стилей. — М., 1970. — С. 204.

³⁰ Любомирский С.-Х. Беседы о стиле / Николаев С. И. Трактат С.-Х. Любомирского о стиле // ТОДРЛ. — М., 1983. — С. 126.

цистичний раціоналізм із бароковою емоційністю, утворюючи тематично-стильову оригінальність пам'яток. У нашому бароко, як і в російському, немає чіткої межі між ним і класицизмом, бо обидва напрями слугували не придворному мистецтву заради естетичної насолоди, а для естетизації громадської справи як необхідності виживання нації в її боротьбі за державний суверенітет. Тому твердження Д. Наливайка про розвиток у Європі в XVII-XVIII ст. "барокового класицизму"³¹ щодо літописного жанру, книжної героїчної поезії, шкільної драматургії в Україні — справедливе. Естетизація минулого заради подолання негараздів у сучасному і недопускання колишніх помилок у майбутньому; естетизація працьовитої людини, її буденних справ нарівні з небуденними, підняття ідеалу господарника, ченця-господарника і богослова до рівня ідеалу воїна-рицаря — є ознаками *просвітницького спрямування літописів*. Як пише Д. Наливайко, "всій духовній культурі Просвітництва притаманна гостра зацікавленість соціальними й політичними проблемами"³².

Літописці у творах розвивають просвітницькі засади постійним художньо-аргументованим повчальним спрямуванням змісту і порушуваними в ньому темами, ідеями, проблемами; постійну увагу до розумної діяльності людини, до освіти, культури, літописання, до наукових і культурних надбань інших народів та використання їх в Україні, до створення образів діячів із низів; до написання творів різними мовами, що відбиває ренесансно-просвітницьку свідомість. Як і класицисти, просвітники — яскраві прихильники диктату розуму, тому раціоналізм у підході до змісту, образів, проблем, працелюбства, до реалізації особистості в громадсько-індивідуальній праці, підсилення своїх конк-

ретних справ патріотичними ідеями, обраними свідомо, — є тематично-стильовими ознаками. Образи В. Хмельницького, І. Самойловича, С. Палія, Д. Апостола, автообрази С. Лашкевича, І. Острозького-Лохвицького, Копинського, архимандритів Мгарського, Сатанівського, Підгорецького, Густинського монастирів, священиків Гукливської, Щебрешинської церков та ін. діячів поєднують у собі синтез воїнських, церковних чеснот із господарськими, що надає їм ознак конкретних "природних людей", котрі в своїй діяльності керуються законами розуму і доцільності. Праця ігуменів Густинського, Мгарського, Сатанівського монастирів над розбудовою обителів, як і останнього та Мотронинського у розширенні господарської діяльності, служить літописцям зразком для створення образів нової генерації підприємців, відображення творчої співпраці церкви і світської влади. Зображені образи ктиторів, лаврських ченців-просвітників представляють ту еліту, яка вдало поєднує виробничу та культурну діяльність.

Творче поєднання у творах героїчної епіки козацького стану з епікою буденних виробничих справ, затінення суто богослужбової діяльності церковників засвідчує глибоке сприймання вироблюваної ними естетики та філософії Просвітництва як актуальних і вирішальних чинників у суспільному прогресі. Літописці виступають носіями ідеології світського прогресу як рушійної сили в національному житті, але прогресу, обгородженого твердою і свідомою вірою в Бога; вірою, що корисні справи в однаковій мірі потрібні і людям, і Всевишньому. Таким чином, просвітники ввібрали у свою свідомість практику, морально-естетичні основи Гуманізму, Бароко, Класицизму і, творчо синтезувавши, надали їм подальшої життєвості в свою добу, коли поруч, у взаємодіях і взаємозв'язках вони розвивалися впродовж XVII-XVIII ст. Різниця полягає лише в тому, що у XVII ст. Просвітництво було ніби у затін-

³¹ Наливайко Д. С. Искусство: направления, течения, стили. — С. 143-144.

³² Там само. — С. 177.

ку решти напрямів, а з першої третини XVIII ст. воно висувається наперед. Просвітницька заглибленість у пошуку раціональної мотивації вчинків, дій героїв літописних оповідань, їх свідомості стримує авторів від їх невинуватого ідеалізації, захопленості, спрямовує на реалістичне відтворення суперечностей в окремій людині, станах, суспільстві, між державами. Ці суперечності, зі свого боку, стимулюють українську націю до творчої та визвольної діяльності, з іншого, — гальмують і руйнують її творчий розвиток.

Художня правдивість у зображенні історичних подій, фактів, осіб; увага до різних проблем станів, соціальних, національних протиріч; утвердження в літописах як рівновартісних за якістю діяльності героїні історичних і неісторичних є проявами реалістичних ознак на тематико-ідейному та стильовому рівнях. Літописці підводять читача до висновку, що щастя людини, націй залежить від рівня і якості їхньої свідомості, діяльності, відданості справі та впертої наполегливості в досяганні мети. Мірилом критеріїв повинні бути розумність, доцільність і виваженість, підсилені емоційністю, а не навпаки, як вийшло у козацтва. Віддаючи йому належну шану, літописці з другої половини XVIII ст. визнають монархічний абсолютизм перспективнішим за його здисципліновану твердість у порівнянні з козацькою демократією, забарвленою “своєвољством” та неугавним суперництвом у боротьбі за неспадкову владу, про що стримано пише П. Симонівський, напучує гетьмана К. Розумовського Г. Покас, а з неприхованим роздратуванням О. Безбородько, В. Рубан та І. Острозький-Лохвицький. Національні реалії спричинили упередженість до Французької революції з боку Острозького-Лохвицького, автора “Літописних заміток про події в Новоросії”.

Відкритість просвітницького напрямку та реальні процеси одідичення козацької старшини; вироблена традиція естетизації господарської праці вояків і мо-

нархів допомагали хроністам звертати належну увагу на побутове життя та проблеми свого середовища. Із ними вводяться в жанр літописання елементи сентименталізму, котрі надавали творам певного ліричного забарвлення. Вони притаманні літописним щоденникам приватного спрямування. Якщо для П. Апостола його суб’єктивні потреби були додатком до виконання громадських обов’язків, то С. Лашкевич у “Щоденнику” (1771) на перше місце ставить особисте життя та проблеми, пов’язані із задоволенням його потреб, а громадську діяльність відсуває на другий план. Його автотерої, в першу чергу, цікавиться щоденними погодними умовами, визначальними у веденні сільськогосподарського виробництва, тому акуратно записує їх до твору. Далі розповідає про господарські клопоти, радощі та родинне життя: про дітей, дружину, батьків, весілля, хрестини, обіди, вечірки з грою в карти, застіллям, взаємини з друзями. Створений ним світ буденного життя дідича покликаний переконати, що його щастя в тому, що він створив і як його шанують друзі, кріпаки, люблять рідні. Твір Лашкевича зрідка затьмарюється ніби мимохідними згадками про бунти конфедератів у Польщі, заворушення старообрядців, чергові війни Росії. Змальований автором заможний і приємний світ його життя, буцімто протиставлений оточуючому приватному, який панує поза межами його володіння і зацікавленя. *Автообраз дідича* і козацького старшини символізує в творі той ідеал, до якого тягнеться практична й активна громадська людина України.

Сентиментально-реалістична замальовка зроблена автором згідно з епічними традиціями літописання, без занурення у внутрішній світ персонажів. Цим підходом Апостола і Лашкевича до стилю опису матеріалу їхні твори — подібні; в них увиразнено, що автори не прагнуть розгортати свої розповіді в картини, а записують їх лише для пам’яті й наступного усного відновлення. І. Острозький-Лохвицький в “Описанії жи-

тія” (1771-1825) підходить до проблеми особистого життя, його опису із засад письменника-літописця, який добре знає літературу, культуру, закони поетики. Його автогерой — це особа складна і делікатна, котра зрозуміла, що коли живе серед вовків, то мусять по-вовчому вити, але, водночас, не хоче втратити власну багату душу. Тому він надає достатньо уваги зображенню в творі свого мікросвіту, який відгороджує його від довколишнього і оберігає від повної деградації. Як людина емоційна і прагматична, його автогерой знаходить розраду в забезпеченні добробуту, щастя рідних, у коханні, любові до краси, мистецтва, історії, у щирій вірі в Бога. Він не соромиться розповідати, як на шляху до самоудосконалення помиляється, падає ниць, піднімається, навчаючись на чужих і власних помилках. Автор доводить, що його автогерой є образом доброго, гуманного і морально чистого дідича, який дбає про подолання гріховності, аморальності в родині, серед підданих, духівництва. Він, як мала дитина, відкритий доброві та красі і, водночас, як ревливий оберігач станової моралі, не схвалює життєвий вибір поміщика-сентименталіста Одинцова одружитися з кріпачкою, не заперечує торгівлю кріпаками, на якій і сам добре заробляє. Авторіві сентенції, прислів'я, приказки про моральність людини, кохання, смерть, шахрайство, красу, еротичку підкреслюють творчий пошук письменника, спрямований на подолання жанрових традицій, надання літописові морально-етичних ознак, бо твір адресований нащадкам, які повинні знати все про предків і їх час задля відчуття і збереження родинної згуртованості, родової історичної пам'яті, самоповаги.

У творі Острозького-Лохвицького просвітницька повчальність, реалістичність і сентиментальність настільки органічно злиті, що він по праву є перехідним від жанру літописної родинної хроніки до жанру побутової родинної повісті XIX ст.

Паралельний розвиток у XVIII ст. великої кількості героїко-епічних козацьких літописів і незначної (нам відомої) побутово-родинних хронік підтверджує тезу, що, як старшина в житті, так і письменники в творах, надавали перевагу військовій діяльності, мілітарній тематиці як основним потребам українського суспільства. Ті, хто не задумувався над цими проблемами, зосереджувалися на виробничій та побутовій тематиці.

За визначенням Д. Лихачова, використання в літописах романтичних сюжетів пов'язано з белетризацією творів³³, яка у поєднанні з публіцистикою та документалістикою створювали жанрову і стильову самобутність, художньо-історичну правдивість і емоційність змісту. Крайові, канцелярські та монастирські літописці вдавалися до *романтизації минулої величі предків* нерівномірно. У ширших за обсягом творах, більших за часовою хронологією використання цього прийому виразніше, але не понадмірне, а, швидше, скромне. Авторіві Короткого Волинського літопису войовничість великих київських і литовських князів служить джерелом і натхненням для обґрунтування заслуг князя К. І. Острозького, який воїнськими подвигами і лицарською шляхетністю “уподобився” “Авню”, “Антіоху”, “Тигранісу”, “Александрю Македонському” у битвах з татарами та московитами. Як “вдатний руський витязь”, він служить ідеальним прикладом для нащадків у боротьбі із супротивниками. Для автора “Короткої історії про Києво-Печерську лавру” ідеалом лицаря віри та просвітництва є перші ігумени обителі Антоній та Федосій, які в княжу добу, завдяки власній самовідданій праці та благочестю, зв'язками з нашими монархами зуміли зробити монастир основним духовним центром держави, “Київською Палестиною”, утвердивши перемоги християнської віри та культури, визначивши на всі віки провідне місце монастиря в житті

³³ Лихачев Д. С. Эпохи и стили. — С. 164.

нації. Їх послідовниками в XVII ст. зображені Ісакій Копинський, Петро Могила, Йосип Нелюбович-Тукальський як пастирі-патріоти церкви, України, визначні церковні та державні діячі.

Крайові світські та козацько-канцелярські літописці відображають історію козацького стану в реалістично-романтичному піднесеному стилі. Особливо привабливими створюються образи перших запорізьких гетьманів XVI ст., їх наступників — бунтівників проти Польщі та Туреччини: Д. Вишневецького, І. Підкови, С. Наливайка, Т. Трясила, Павлюка, Остряниці, їхніх сподвижників — полковників Лободи, Мазепи, старшин Томиленка, Черняка, Гуні, Кизими, які віддали своє життя в боротьбі за свободу України. Для підкреслення величезної жертвності національних героїв, їх громадянської та духовної величі літописці використовують легенди про походження козацтва, мученицькі смерті “на гаку” Дмитра Вишневецького, “у мідяному волі” Наливайка, страту у Варшаві Остряниці, самозреченість і козацьку товариську відданість Черняка, жертвність сотника Кизима та його сина, осавула Вечірки, образи котрих зображені символами козацької та національної честі, жертвності й оптимізму; вони по-епічному монументально натхненні, жертвові й впливові на почуття, свідомість читачів.

На їхньому тлі образ Б. Хмельницького, Богом даного національного вождя, володаря, ввібрав у себе всі симпатії та сподівання як народу, так і літописців. Він зображений велетом національного духу, самосвідомості, козацької лицарськості. Він — ідеал і духовна опора всієї нації. Хоча, за всієї великої любові до нього, літописці все-таки не прагнуть зобразити героя за межами “природної” людини. Їхня образна романтизація — не самоцільна, а історично й художньо правдива, бо випливає з ваги конкретних справ і наслідків дій гетьмана. Він — “муж по-прямому імені гетьманського достойний, дерзновенний”, але водночас “многоразсудний,

бодрий і трудолюбивий... первій на баталію, послідний по баталії ісходил”³⁴. Розумна романтизація образу Б. Хмельницького відбивається й на подібному підході до створення образів М. Кривоноса, П. Дорошенка, І. Богуна, І. Мазепи, І. Сірка, С. Палія, Мурашки. Письменники не прагнуть виривати героїв оповідей із контексту історично складного й суперечливого, а в багатьох випадках і трагічного, національного життя, аби не надати їм неправдивого виразу.

Романтичного оптимістичного забарвлення набуває і трагічний образ-символ України: битой, паплюженої, обікраденої, зрадженої, згвалтованої, але не подоланої і духовно вищої за всіх своїх катів і супротивників, зрадників і колоборантів. Романтичне забарвлення притаманне і образам ділових ієрархів, монахів, дідичів, які виражають нові типи практичної світської й духовної шляхти, покликаної через економічне відродження України привести її до духовно-політичного. Виразно ці засади прослідковуються в діяльності греко-католицького духівництва, окремої козацької старшини, зображеної в літописах, через автообрази: Г. Покаса, П. Симоновського, С. Лукомського, з певною умовністю О. Безбородька та В. Рубана.

Героїзація минулого з княжої доби, Козаччини, культивування образу лицаря як особистості з винятковими фізичними, розумовими, духовними силами і здібностями, використання фольклорних скарбів (легенд, прислів'їв, приказок, порівнянь, тропів), духу суспільних нівів; цілеспрямована орієнтація на виховання національної самосвідомості в усіх станах мають романтичні ознаки в літописанні, які традиційно притаманні цьому жанрові, як і поетичному книжному чи усному епосові. Але романтизація ідейно-тематичного змісту і стилю творів є не самоцільлю, а свідомим творчим підходом авторів до героїзації чи антигероїзації образів, подій.

³⁴ Короткий опис Малоросії. — С. 249.

За визначенням Д. Чижевського, у національному письменстві “минуле романтичний письменник хоче бачити насамперед у його власному своєрідному забарвленні... не лише самих героїв, а й суспільство, маси, народи”³⁵. Виходячи із цих творчих засад, літописці уважні до долі людини, нації, творчої особи, стилю творів, збагачення його жанровими різновидами до наповнення змісту вставними сюжетами, невеликими іншожанровими творами, надання йому емоційності; до пошуків і визначень власного бачення та власної оцінки зображуваного, що також має ознаки романтичної естетики.

Оскільки літописання є книжним героїчним епосом, то для його означення в ідеологічно-світоглядному спрямуванні твердження Ф. Шеллінга є ніби висновком: “Боротьба між свободою і необхідністю вирішується тільки долею і ніби викликає її”³⁶, бо він розкриває причинність зображуваних національних катаклізмів. *Епічний підхід* літописців єднає козацькі, крайові та монастирсько-церковні пам’ятки між собою у відтворенні дій світської й церковної еліт як схвального, так і негативного проявів. Він (епічний підхід) допомагає розкривати великий внесок нації у створення собі небажаних, але, видно, неминучих перешкод, які виражалися ударними діями активних героїв і антигероїв: Б. Хмельницького і Я. Вишневецького, П. Дорошенка і П. Тетері, М. Ханенка і т. д. Центральними образами визвольних змагань і державобудування зображена найжертвовніша і найвитриваліша квадра: Б. Хмельницький, І. Виговський, П. Дорошенко, І. Мазепа як найвизначніші носії і виразники національної епічної героїки XVII — початку XVIII ст.

³⁵ Чижевський Д. Історія української літератури. — С. 359.

³⁶ Вступ до літературознавства: Хрестоматія. — К., 1995. — С. 200.

Епічна оповідь літописного стилю увиразнює громадянськість як об’єктивний чинник свідомості письменників, а через них і естетичну категорію. Вона проявляється в описах і оцінці рухів, воєн, міжетнічних і міжконфесійних взаємин, політичних, дипломатичних акцій, військових баталій державців.

Просвітницькі засади стилю сприяють поширенню в жанрі літописання побутовизму, естетичних і морально-етичних поцінувальних критеріїв, а бароко — реанімації вірувань, проявів забобонності, провіденціалізму, політематичності, поліпроблемності, багатобразності. Класицистично-просвітницький раціоналізм зумовлює естетизацію статистики, як мірила праці людини та її здобутків, серйозного ставлення до обов’язків і фактів, виміру впливу на добробут людини воєн і епідемій, кліматичних катаклізмів і бунтарських рухів.

Синтез усіх стильових ознак на ідейно-тематичному, жанровому рівнях доводить, що за своєю природою в літописах не можлива спокійна розповідь, бо вона завжди відтворює вагомі, вирішальні, доленосні факти, події з життя конкретної людини, стану, нації, в які закладені спресовані емоції автора, героя, громади, суспільства. Своєрідним методом реалізації цих емоцій служать діалоги, промови, молитви, риторичні фігури. Літописці намагаються зберегти в них риси індивідуальної мови персонажів, але авторська розповідь має виразні *ознаки діалогу письменника з героєм*.

Епічна традиція створювати зовнішньодієвий портрет героїв із кінця XVI ст. поступово доповнюється й елементами внутрішнього, що вимальовується авторською оцінкою дій, вчинків, мови персонажів. Більш зримо внутрішній портрет героїв відтворений в автообразах Афанасія Филиповича, Димитрія Туптала в їхніх “Діаріушах”, І. Острозького-Лохвицького в його “Описанії житія”.

Образна канва літописних творів досить поліфонічна. Зображення в них типових історичних обставин,

конфліктів зумовлює створення *образів-типів* видатних історичних осіб, яким характерна монументальність, внутрішня і зовнішня динаміка руху, соціальний, естетичний та національно-свідомісний вплив на читача: К. І. і В.-К. Острозьких, П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Мазепи, Д. Апостола, Іпатія Потія, Петра Могили, Ісайї Копинського, Йосипа Нелюбовича-Тукальського, С. Палія, П. Орлика. За допомогою естетизації цих образів літописці досягають поліфонічно-мажорного насичення творів вагомими дійовими емоціями, котрі постійно підштовхують читача до роздумів, до потреби наслідувати дії конкретних національних героїв.

Образ Я. Вишневецького, навпаки, виражає тип характеру національного зрадника; А. Кисіля — постаті, яка представляє крах української (та і польської в Україні) ідеології сарматизму, а образ К. Розумовського — крах ідеології хозаризму. Значним набутком літературної образної системи літописів є *образи доби*: козака, ченця, володаря, державця, старшини, найманця, селянина, попа, книжки, газети, літопису, збудованої пам'ятки культури (монастиря, церкви, школи, театру), матеріальної культури (млина, броварні, мануфактури, фільварку, кінного заводу), війни, геноциду, ясиру, повстання, голоду, мору, сарани. Вони надають творіві конкретно-історичних ознак.

Збірні образи козацтва, духівництва, монастиря, церкви виступають носіями ідей оборони людей, свободи духу. З образами урожаю-неврожаю у військовій тематиці пов'язані образи битв, походів, нападів, "козацьких хлібів" та їхніх результатів, а в монастирському — духовних досягнень. Із образами мору, сарани асоціюються напади татар, репресивні заходи польської шляхти, московського царизму. Ці образи вдало поєднують епічну та буденну тематику твору.

Образи аграрного, ремісничого, господарського, економічного, політичного, культурного, військового цик-

Козак-підпомічник. Літографія.

Запорожець XVIII ст. у повному озброєнні.
Малюнок і літографія Р. Жуковського.

лів утворюють узагальнюючий образ праці, спрямований на задоволення життя людини в просторі та часі, забезпечення себе плодами власної діяльності, завоювань нових обширів для проживання (сходу і півдня), який супроводжується образом людської крові, як символом втрат і натиску. Дані образи плідно працюють у творі на увиразнення національного характеру та історичної перспективи українців.

Традиційно ці образи переходять з твору в твір як у літописному, так і поетичному жанрах; вони пов'язують творчість тодішніх письменників із народною свідомістю, культурою, поезією; утворюють “відносно сталі, традиційний набір образних кліше”³⁷, котрі поєднані із “стилістичними штампами”³⁸ (фразами, реченнями, запозиченнями зі Святого Письма, візантійських хронік, давніх національних літописів, фольклорних творів), що надає пам'яткам сталої естетичної вартості, опертої на національні культурні та жанрові здобутки. Ця реальність ще раз підкреслює, наскільки естетично міцною була традиційність у поезиці давнього письменства і наскільки вона задовольняла смаки і потреби тодішніх читачів.

Оскільки довколишній світ, за вченням Діодора, постає для конкретної людини театром, в якому кожна особа виконує власну роль, то літописці, залежно від того, хто і як “грає” на цій життєвій сцені свою роль, скільки часу пройшло від зображуваних подій, описують або повідомляють про них або детально, обширно, або стисло, похапцем. Тому час у творах виступає і метафорою, і образом, які вимірюють якості людини. Лише монастирські хроністи прагнуть поєднати розпо-

³⁷ Крекотень В. Освітня реформа Петра Могили й утвердження бароко в українській поезії // ЗНТШ. — 1992. — Т. 223. — С. 24.

³⁸ Перетц В. До питання про літературні джерела давнього українського літопису. — Б. м. і р. — С. 214.

відь про вічне та плінне, а світські здебільшого зосереджуються на плінному. В сукупності вони виробили спільні ідеологеми-міфи: сарматський та хозарський, Київ — другий Єрусалим, Київ — Палестина, “Київ наш небо є” (Сильвестр Косів), які допомогли переходові філософії етноцентризму в патріотизм, фетишизації часу як одного з великих скарбів земної людини на її шляху до удосконалення. Як стверджує дослідник, “мислення, дійсне сприймання письменником світу і стиль — це різні прояви однієї й тієї ж внутрішньої неподільної творчої дії. І не можна, вивчаючи стиль більш-менш серйозно, не переходити постійно в галузь не тільки образів, але й ідей”³⁹.

Складовою частиною стилю літописців Козацької доби є і “короткі, сухо-схематичні змалювання, точніше навіть “шаблонові вислови”, суто “словесні формули”⁴⁰, що повідомляють про бої, перемоги, поразки, голод, мор, напади сарани, як, наприклад, “Кет вода була” (Керестурська хроніка); “У Буковині війна”, “Саранча біла” (Крехівський літопис). Але це не просто “шаблонові вислови”, а *образи-коди*, “*образи-кліше*” (В. Кречотень). Варті уваги висновки Т. Сушицького про “*стереотипні форми*” — “маніру однаково починати оповідання про похід князів”, невдалу облогу міста, “поміч Божу” тому, хто бореться зі злом⁴¹, нападами татар: “Владислав, крелевич польський, от Москви Смоленськ взяв, Москву збил”; “Богдан Хмельницький на Запорожжю повстал”; “Татари вибрали Острожок”, “Імбраїн Паша Чигирин з великим військом добивал турецьким і татарським, але... потім отступил додому” (Чернігівський літопис); “Божією благодатією начася

монастир Тригорський” (Острозький літопис). До цієї групи належать також “стереотипні форми” на кшталт “При великом королі Жикгимонті, а при воеводі Київськом, князі Василіі Острозьком” (Київський літопис); “за митрополита” такого-то, “за єпископа” такого-то, які служать засобом документалізації та локалізації події. За “*формулою запанування різних осіб*”⁴² літописці стисло повідомляють про зміни гетьманів, митрополитів, єпископів, архімандритів, аби зберегти достовірність хронології: “Послі того бил гетьман”; “Потом бил гетьман”; “Гетьман Богданко бил” (Лизогубівський літопис); “Феодосій Углицький стал архієпископом черніговським”; “Тоан Максимович зостал архієпископом черніговським” (Чернігівський літопис) і т. п. Аналогічний підхід до стислого відображення змін патріархів, королів, царів, римських пап. Використання в літописах образів-кліше, образів-кодів, “формул запанування різних осіб” поглиблено естетизує зміст творів, надає їм конкретної історичності, що увиразнює вагому історичну, національну та культурно-духовну вартість кожної особи для читача і сприяє реципієнтові прилучися почуттєво до цих безцінних скарбів, відчутти себе відповідальним за продовження їхніх справ, збереження пам’яті про них.

За “стилістичним штампом” переважно описуються явища природи, елементи пейзажу, батальних картин: Сагайдачний “ходил з ляхами на турки под Хотин, і, преславно побідивши, оного королевича висвободил от осади”; “Пом’янутий Петр Сагайдачний волохов воевал, против турка ходил” (Лизогубівський літопис); “Того ж року зимою, по Рождестві Христовом, гром великий гриміл і перуни били”; “Сніг на Вознесеніє Господне випал з морозом, же в полю, от великості снігу і зимна великого, овечки померзли” (Чернігівський літопис). Такий підхід автори використовують для пе-

³⁹ Чичерин А. В. Идеи и стиль: О природе поэтического слова. — М., 1968. — С. 30-31.

⁴⁰ Сушицький Т. Західно-руські літописи як пам’ятки літератури. — К., 1929. — Ч. 2. — С. 368.

⁴¹ Там само. — С. 376.

⁴² Сушицький Т. Західно-руські літописи. — С. 377.

редачі готового висновку про факт, сподіваючись, що читач своєю увагою доповнить розповідь детальніше й одержить додатково задоволення від власної розумової та творчої праці.

Найпоширенішим “стилістичним штампом” є традиційні “шаблонові стилістичні підхідки”⁴³ на позначення конкретного часу літописних оповідань, повідомлень: “в літо”, “года...”, “року...”, “того ж року”, “тогдаж”, “в том же року”, “того же часу”, “вліті”, “восени”, “зимою”, або “року 1613, місяця априля 15 дня”, інколи час конкретизується в годинах чи “по заході слонца”, “рано”, “вечером”. Часові “шаблонові стилістичні підхідки” в літописному змісті досягають високої естетичної ваги завдяки документалізації події, часу, місця, чим вони піднімають вартість твору, підкреслюючи його правдивість як найбільшу цінність жанру. Такого висновку прагне досягнути кожен письменник-літописець, тому намагається бути найуважнішим до часо-просторових ознак.

Найпоширенішим жанром викладу матеріалу є *літописне оповідання*, в якому автор прагне стисло, але виразно, розкрити тему розповіді, не збиваючись на інші: “Року 1509... князь Костентин (Острозький. — М. К.) на Кропивні ріці Москву побил, 80 тисячей, на день Рожества Пресвятиє Богородиці і церков там казал поставити” (Київський літопис). Якщо в конкретний час відбувається ще й інші визначні події, то літописець, залежно від їхньої ваги і власного розуміння, симпатії чи упередженості, про одну з них розповідає детальніше, а про інші — стисло, підкреслюючи їх паралельність чи протиставлення: “Року 1578 Татаро Дубна добивали — царь Перекопській с царевичі. Подкова, воевода Волошський, доросши літ своїх, низових козаков набравши, Петрила, воеводу Волошського, согнал, а сам на воеводстві осіл, за што король у Львові казал его стяти” (Київський літопис).

У роки, коли відбувається низка важливих подій загальнодержавного значення і в них беруть участь визначні особи, літописці розгортають свою оповідь у кілька сюжетних оповідань. Про ті події, як, наприклад, про хід Національно-Визвольної війни у 1648 р., в яких бере участь Б. Хмельницький, розповідають ширше і детальніше, а в яких героями виступають інші історичні особи, менші за значенням, ніж Б. Хмельницький: Ганжа, Остап Гоголь, Кривоніс, Я. Вишневецький, король, московські воеводи, цар тощо — стисліше, підкреслюючи і таким чином більшу для автора та українців вагу гетьмана та підвищену увагу суспільства і авторів до його постаті. Якщо головний герой бере участь у кількох подіях, то автор створює відповідну кількість оповідань⁴⁴. Така закономірність панує в стислих літописах, та і не тільки в них, бо композиція літопису спрямована на підсилення авторової позиції до зображуваного.

Одночасно повторюються розповіді про різні події, дії конкретних історичних постатей, які підкреслюють монументальність образів Хмельницького та його соратників і сподвижників, бо вони є найбільшим національним скарбом і заслуговують на поглиблену увагу та пошану.

В аналізованих творах переважає використання жанру літописного оповідання, а літописна повість створена лише П. Симоновським. Зосередженість літописів на більш динамічному жанрі літописного оповідання відповідає характерній для їхнього часу переконаності, що сила таланту людини співмірна динаміці її життя, рухові в часі і просторі. Основними ознаками козацького та церковного станів якраз і був неспокій, рух, що гармоніювало природі жанру і стану. Щоб надати літописові більш виразних літературних ознак, письменники використовують також прийом введення в канву оповідання різних за жанровими ознаками

⁴³ Сушицький Т. Західно-руські літописи. — С. 382.

⁴⁴ Лизогубівський літопис. — С. 8-9.

творів, традиції якого тягнуться ще з досвіду Біблії, візантійських хронік, національного літописання княжої доби. Світські автори надають перевагу легенді, яка підкреслено аргументує давність козацтва, котре, за їх твердженнями, походить від сарматів, хозарів, черкесів, дружинників великих князів, бродників, ухонників, литовських надвірних охоронців. Їм (літописцям) легенди дають змогу увиразнити велику силу волі, жертвовність воїнів у боротьбі із супротивниками (легенди про нелюдські страти С. Наливайка, Я. Остряниці) чи законність козацьких повстань, воєн (про викрадення Б. Хмельницьким “грамоти”, “листа” у Барабаша, про лист короля Владислава IV, в якому він дозволив розпочати війну проти шляхти), про появу нового єврейського месії в XVII ст. у творі Й. Єрлича. Легенди, як і чутки, перекази, допомагають авторам також підкреслити якусь позитивну чи негативну рису характеру, навиків героя оповідань (самовільство січовиків, прагнення Мазепи заволодіти маєтками Палія, його намагання “запродати” Україну Польщі, Швеції, яку поширювала царська адміністрація). Ці жанри одночасно служать для літописця літературно-композиційним прийомом та *ідеологічним штампом*. Світські літописці ним не зловживають у зображенні козацької історії, дотримуючись правила, що герой оповідання власними діями більше себе характеризує, ніж додаткові засоби, які не завжди сприяють увиразненню провідної думки чи риси.

У другій половині XVIII ст. літописці з метою більшої белетризації жанрової розповіді використовують біографічні повісті, сентенції, вставні новели, мандрівні сюжети про коханців, подорожні спогади, пейзажні картини, описи інтер’єрів, екстер’єрів, рецензії на містецькі твори, вистави, архітектурні пам’ятки (І. Острозький-Лохвицький); урізноманітнюють інформативність тексту за рахунок уваги до найрізноманітніших справ героїв, до підтексту твору. В оповіданнях роль

оповідачів виконує основна “*діада*” літопису: автор і герой. Перший веде розповідь постійно, а другий більше “розмовляє” вчинками, але в діалозі він висловлює ті думки, котрі розкривають ідею чи проблему твору. Письменники-літописці уникають використання полілогів, а суть розмов, рішень багатьох осіб передають описово, відтворюють окремі характерні репліки; аби не збивати динамічний ритм оповідань, швидкий розвиток подій, залишають можливість читачеві усно доповнювати оповіджене, заради чого їх словна влаштувають короткі речення, “телеграфуючі фрази”⁴⁵.

Монастирсько-церковні літописці також дотримуються тих самих приписів, що і світські. В їхніх творах основним жанром розповіді знову ж таки є оповідання. З метою охудожнення літописів вони звертаються до аплікації оповідей вставними жанрами, уривками з інших творів. У світській тематиці використовують знані в козацькому середовищі легенди про походження козаків, українців, міст, про покарання Наливайка, Остряниці, викрадення листа Б. Хмельницьким. У церковній — легенди, перекази про особливості заснування монастирів (“Коротка історія про Києво-Печерську лавру”, Сатанівський, Підгорецький, Мотронинський), церков (Підгорецький, діаріуш Филиповича). Автор Короткого Волинського літопису створює панегірик князеві К. І. Острозькому, в якому з патріотичних засад славить його, як видатного полководця і будівника церков, а густинський літописець за такі заслуги — князя Лика. Панегирики святим і будівничим Антонієві та Феодосієві створені в “Короткій історії про Києво-Печерську лавру”; Петрові Могилі — в Межигірському; Ісайї Копинському, Михайлові та Раїні Вишневецьким — у Густинському; архімандритам — у Сатанівському, Підгорецькому. Всі вони прославляються за визначні заслуги у розбудові монастирів, віровчення, християнської моралі.

⁴⁵ Чичерин А. В. Идеи и стиль. — С. 24.

Найбільш строкатим за жанровим складом є “Діаріуш” Филиповича, емоційний літопис антикатолицької боротьби автора⁴⁶, твір яскравої барокової белетристики. Написаний з приводу оправдання власних дій та засудження королівської політики підтримки уніатської церкви, твір скомпонований з низки художньо-публіцистичних різножанрових пам’яток, документів та художніх “вставок”-коментарів, які поєднують усі ці різножанрові твори в єдиний цілісний і надають йому “стрункості та логіки викладу”⁴⁷. “Діаріуш” Филиповича композиційно складається з трьох суплік, протесту, пояснювальних і актових записок, грамот, листів, статті “Причини поступку мого”, які мають виразну художню спрямованість, що дає підстави вважати його літературною містифікацією автора в окремих документальних жанрах. Суто художніми написані письменником картини містичного провидіння, “історія мандрів”, історія заснування Куп’ятицького монастиря, меморіал “Новини”, полемічний етюд “Фундамент непорядку костела римського”, “Приготоване на суд”, “Поради королеві”, “Про фундамент церковний” та “Автобіографія”⁴⁸.

За свідченням О. Коршунова, Филиповичеві літописні оповідання написані в жанрі “сказів”⁴⁹. Така форма дала можливість авторові широко характеризувати, окрім автообразу, і інших героїв творів, давати їм, суспільному ладові, церковним ієрархам, справам оцінку. Зображений ним автообраз поданий реалістично і по-бароковому в психологічних та ідейних суперечностях. Як православний консерватор, письменник надто емоційний у ставленні до неоднодумців, шляхти. Ба-

рокова антитеза пронизує зображений ним зовнішній і внутрішній світ *автора-героя* оповідань. Патетика розповіді, скарги на долю церкви, власну надають творові ліричного і морально-етичного забарвлення. “Оповідна манера письма, лаконізм, ліризми в “Історії мандрівки”, — пише О. Коршунов, — поєднуються з ораторською прозою суплік до короля; документальність фактів — із викривальним пафосом критики дій духовних і світських феодалів; проповідь “розумної мірності” в суспільному житті Речі Посполитої — з войовничою погрозою наступу безпощадного “божого суду” та із закликом до відкритої боротьби; дидактизм і шанобливе ставлення до глави держави в його “Пораді королеві” — з різкими докорами та ультимативними вимогами дотримуватися справедливості і т. і.”⁵⁰.

Строкатість стилю і композиційного складу “Діаріуша” робить пам’ятку цікавим жанровим різновидом літописання, виразного суспільно-біографічного спрямування, написану на засадах барокового стилю.

На противагу Филиповичеві, Димитрій Туптало у своєму “Діаріуші” традиційний жанр стриманіше урізноманітнює описами снів, листами, адресованими друзям-ієрархам, подорожніми записками. У “Літописі келійному” тлумачення старозаповітної біблійної історії переплітається з публіцистичними філіппіками на морально-соціальну тематику із сучасного йому життя. А Ф. Филипович у Баркулабівському літописі “використав свої власні спостереження, народні перекази (наприклад, про заснування Могилева), літописні записи попередників, оповідання старших сучасників, свідчення очевидців (детальний опис соборів у Берестю), а також включив офіційні документи, листи, привілеї, універсали”⁵¹.

⁴⁶ Коршунов А. Афанасий Филипович: Жизнь и творчество. — Минск, 1965. — С. 87.

⁴⁷ Там само. — С. 85.

⁴⁸ Там само. — С. 38-41, 59-61.

⁴⁹ Там само. — С. 41.

⁵⁰ Коршунов А. Афанасий Филипович. — С. 88.

⁵¹ Мальцев А. Н. Баркулабовская летопись // Археографический ежегодник за 1960 г. — М., 1962. — С. 293.

Наведені приклади і цитати засвідчують, що з кінця XVI ст. крайове монастирсько-церковне літописання значно поглиблює і розширює методи белетризації жанру, що є проявом загального гуманістичного і барокового спрямування в культурі. Про це свідчать і введення в канву творів віршів, як це зробив автор Київського літопису, присвятивши їх князеві С. Лику; а Й. Єрлич створив сам і переписав у інших авторів низку поезій на теми Національно-Визвольної війни та лицарських дій литовського гетьмана Гонзевського. Характерно, що ці поезії мають жанр епітафій-панегіриків (про Лика, Гонзевського) та сатиричних віршів, присвячених поразкам Потоцьких. Цим кроком літописці підкреслюють особисті симпатії та антипатії до героїв оповідань.

Як світські, так і церковні літописці традиційно з увагою та пошаною ставляться до документів. В аналізованих творах не всі рясно використовують їх. Якщо автори стислих хронік, літописців, як, наприклад, Межигірського, Добромільського, Крехівського, Керостурської хроніки їх уникають, то автори Лаврівського, Сатанівського, Підгорецького, Мгарського щедро опираються на документи, як на авторитетні джерела, що підтверджують правдивість оповідей, достовірність і законність описуваних фактів. Світські автори також підходять до документів двояко. Як стверджує Д. Лихачов, у літописах документалізм вирівнює авторський суб'єктивізм, наближує твори з оточуючим середовищем⁵² відтворенням офіційної думки.

Якщо в національному літописанні княжої доби широко культивується *етикетність* і письменник певною мірою виступає “церемоніймейстером”⁵³, то в пам'ятках XVI-XVIII ст. бачимо відступ від даної стано-

⁵² Лихачев Д. С. Человек в литературе Древней Руси. — С. 137.

⁵³ Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. — М., 1979. — С. 93.

вої і культурно-політичної традиції: “руйнування системи літературного етикету розпочалося ще в XVI ст., але повністю ця система не була зруйнована ні в XVI, ні в XVII ст., а в XVIII частково замінена іншою”⁵⁴. Автор Короткого Волинського літопису традиційно уважний до народжень, походів, виборів на престол, смертей великих київських, литовських, московських князів, польських королів, князів Волині; до змін через смерть і вибори київських, волинських ієрархів. Але він уже в окремих випадках нехтує офіційними титулами, спрощує їх до титулу просто “князь”, “король”, відкидаючи уточнюючі поширені прикладки, хоча з явною насолодою виписує повні титулатури улюблених світських і церковних діячів, додаючи від себе характеризуючі епітети: “великий воєвода і славний і великоумний князь Костентин Іванович Острозькій, пан віленській, староста луцький і брянславській і інших, маршалок Волинської землі”, “Жикгмунт Август, король польський, великий князь литовський і інших панств і дідич короля Жикгмунтов син і Казимира Ягайловича внук”. У літописах названі досить сухими і лаконічними титули турецьких, татарських, молдовських державців: султан, хан, господар з уточнюючим етнічним епітетом. Окрім реформаторсько-демократичних підходів літописців до титулів монархів і церковних владик, у відтворенні титулів молдовських, татарських, і турецьких володарів відчутна тенденційна упередженість авторів до цих країн і їхніх провідників.

У XVII і XVIII ст. літописці по-діловому повідомляють про зміни на королівських, царських, владичих престолах, про перевибори гетьманів, уникають панегірично-некрологічної характеристики можновладців. Вона можлива лише тоді, коли померлий був дійсно національним героєм (Б. Хмельницький, Петро Моги-

⁵⁴ Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. — С. 101.

ла) або особистим приятелем автора (Іван Панченко в творі І. Острозького-Лохвицького) чи його покровителем або ктитором монастирів, церков (Лико у Київському та Густинському літописах, гетьман Гонзовський у Єрличевому). Якщо прізвище героя досить часто повторюється в творі, то автори відкидають титули взагалі, щоб не переобтяжувати текст зайвими уповільнюючими ритм розповіді *титулярними штампами*, а пишуть коротко і образно: Б. Хмельницький, І. Виговський, П. Дорошенко, П. Тетеря і т. д.

Монастирсько-церковні літописці також дотримуються даного підходу стосовно світських діячів, а щодо релігійних, то схильні до традиційної етикетності, підкреслюючи нею міру благочестя особи: “Преосвященний архієпископ і митрополит Київський і всея Русі Мисаїл” (Кирило Іванович), “святий отець патріарха Єрусалимський”, хоча значно частіше вживається титул “патріарх”. Повніше його, як і інші, вживають лише в оповіданнях, які висвітлюють дуже важливі події: в даному разі мовиться про відновлення Київської митрополії.

Пишний бароковий титул вживають церковні літописці до образів ктиторів або особистих друзів чи покровителів. Автор літопису Мгарського монастиря титули І. Мазепи, Лазаря Барановича розгортає в етикетну замальовку: “Ясневельможний его милості пан Іоан Мазепа, гетьман войська їх царської пресвітлого величества Запорожського, повторний ктитор святія обители нашея”; “Превелебний г̃сподин отец(ь) Лазарь Баранович, архієпископ черніговський, новгородський і всего сівера”. Петро Могила у родовідних так величає себе і героїв його творів: “Петр Могила, милостію Божію архієпископ, митрополит Київський, Галицький і всія Россіи, Екзарха от Апостольського Фрону Константинопольського, Архімандрит Печерській”; “...благородний і благочестивий его милості пан Федор Проскура Суцанській, писар земський Воеводства Київсько-

го”; “Ясне вельможний пан его милості пан Томаш Замоиский на Замостю Подканцлер Коронний, Краковський, Книшинський, Гньондзький і прочая і прочая староста, Пан і добродій”.

Демократична природа козацького стану, ренесансно-просвітницький підхід до оцінювання осіб не за родовідною, а за їхніми здібностями і працею зумовлюють байдужість до певної міри літописців до аристократичної етикетності, хоча для підтримки “високого” стилю творів їх доречно і ненав’язливо використовують. Досить вільно поводячись із козацько-старшинськими титулами, автори на цей кшталт спрощують і чужі монарші, церковної еліти. Таким кроком одночасно вони надають творам демократичної безпосередності та динамічного ритму в розвиткові сюжету.

Втягування України в московську політичну систему, адміністративну залежність відбивається і на стилі відображення нашими літописцями офіційних титулів тамтешньої бюрократії. У XVII ст. для письменників характерний спрощений підхід: “Алексій Михайлович, цар московській” (Чернігівський літопис); “цар і великий князь Іван Васильевич всея Русі” (Баркулабівський). У XVIII ст., починаючи від доби Петра I, традиційні “вольності” дозволені, видно, лише стосовно українських та інших чужих державців, але не московських. А інтенсивність уживання офіційних титулів, особливо в щоденниках подорожей гетьманів І. Скоропадського і Д. Апостола до Москви, настільки щільна, що вони складають значну частину тексту і покликані викликати в читача покірність і повагу. Коли їх порівняти з українськими, то і усмішка не на користь цієї титулярної барокової пишноти. В контексті змісту творів, в яких описуються оборонні заходи гетьманів проти сваволі та московського беззаконня в Україні, то й роздратування, гнів. Психологічне навантаження московської офіційної пишноти і величі, непорушності, монументальності, закладене в стилістику етикетної

титулатури, для українців було суто формальним приписом і не більше. Тому його не ревниво дотримуються літописці, а в творах приватного характеру і зовсім вона зігнорована, в той час коли канцеляристи мали довідники титулів державців і змушені були дотримуватися всіх формальних приписів у цьому і дразливому, і смішному питанні.

Таким чином, використання етикетних ознак як стилістичного засобу образотворення в аналізованих пам'ятках має національну самобутність. Вони поступово набули спрощеності та ієрархічної конкретики для характеристики українських, польських діячів, традиційно були такими для характеристики татарських, турецьких, європейських державців, а після спрощення в XVI-XVII ст. московських заново набули середньовічної церемоніальності у XVIII ст., особливо в творах, котрі писалися як офіційні документи і пам'ятки гетьманської Генеральної канцелярії. Їм притаманні бароково-класицистичні ознаки монументальної статичності у філософсько-естетичному вимірі, невластива українцям схильність до формальної пишноти та нескромного гонору.

Для підкреслення монументальності та епічності розповіді письменники щедро використовують композиційно-стильовий *художній час* і *простір*. Лінійно розповідаючи про особливості зміни історичних діб, подій, осіб у часі, вони досягають виразного порівняння своєї епохи з попередніми і доводять, що в житті українців нічого у кращій бік, на жаль, не змінилося, хоча постійно змінювалися наші супротивники од печенігів до московитів. Трагічних рис *образові часу* надають образи і дії зовнішніх загарбників, внутрішні протиріччя поміж князями, гетьманами, церковною елітою. Акцентування уваги на війнах, битвах, постажах військовиків сприяє підкреслюванню плинності їхніх дій, динаміка яких досить рухома. Власне, динамічний рух людського життя, національних справ конретизується зображенням життя в просторі. Постійні

походи військ сушею і морем; поїздки владик, героїв оповідань, їхні результати мало засвідчують той величезний запас енергії народу, яка використовується нерационально, не завжди для власної користі, а змушує в кожен нову добу висувати нових діячів, які, підтримувані певними колами, масами народу пробують змінити історично несправедливу долю України й далі продовжують вести розпочаті попередниками справи, змагаючись з лихими підступами сусідів.

Літописний *“часопростір”* (*хронотоп*) створює два монументальні антитетичні образи: України та її недолі. Першим образом письменники доводять, що бідною для України, є її земля та не зцементований воєдино народ, а другим, що недоля за ці *“набутки”* постійно її карає до тих пір, доки українці не усвідомлять своєї вади і не поборють їх. У сукупності обидва образи представляють Україну, як земне чистилище для всіх її суспільних станів, але завдяки великій енергійній потенції нації, її потягові до освіти, культури, свободи, працелюбству, військовій рицарськості обнадіюють на кращу зміну. Вона (Україна) через внутрішні незгоди стає привабливим раєм для завойовників.

Літописний хронотоп виступає метафорою історичного шляху нації, *“визначає художню єдність”* творів жанру в їх *“ставленні до реальної дійсності... включає в себе поцінувальний момент, який може бути виділений з цілого художнього хронотопу тільки в абстрактному аналізі”*⁵⁵. Завдяки об'єктивно-суб'єктивній небайдужості письменників до долі України, їх пошукам відповідей на основне питання — свобода і держава — вони зуміли через ідейно-художній аналіз минулого і сучасного життя підказати вихід на майбутнє: через єдність нації у визвольній боротьбі з основними своїми супротивниками — московитами та поляками, власни-

⁵⁵ Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. — М., 1975. — С. 391.

ми вадами. Тому їхні проекції, які випливають зі змістів творів, мають ідейно-художнє вираження. “Часопростір” історичної України породжує низку образів-символів: військової канцелярії, маєтку, замку, монастиря, церкви, хати, мануфактури, як таких духовних оберегів, які й надалі притягуватимуть нові покоління до єдності, творитимуть повнокровну націю. Ці *локальні образи-терени* вливаються в більші — в образи села, міста, краю, Запорізької Січі, а дані — в єдиний — образ України, бо всі “часопросторові визначення в мистецтві та літературі невіддільні один від одного й завжди емоційно-ціннісно забарвлені”⁵⁶. Як писав дослідник, “проникнення в істину за допомогою символу — виходить з основного бажання наблизитися до пізнання зовнішнього світу”⁵⁷, а через нього і внутрішнього світу людини, стану, нації.

Синкретичне художнє мислення⁵⁸ літописців-просвітників, класицистів і барокістів зумовлює їх бути достатньо дбайливими у доборі образотворчих засобів. Вироблена ними віками традиція серйозної поваги до історичних осіб, як героїв оповідань, постійно знаходить своє вираження в підкреслюванні письменниками їхнього розуму, природних здібностей, нахилів, істини стосовно конкретного внеску в розвиток суспільства⁵⁹, які стали засадничими для всіх трьох напрямів творчості і відповідних стилів. Автори змушені рахуватися із серйозністю змісту творів, їх специфікою, спрямуванням на віки, тому в доборі тропів, фігур користуються підходом розумної достатності. Їхнє пра-

⁵⁶ *Бахтин М.* Вопросы литературы и эстетики. — С. 391.

⁵⁷ *Розенберг А.* До шукань стилю // Критика. — 1928. — № 4. — С. 124.

⁵⁸ *Смирнов А. А.* Литературная теория русского классицизма. — М., 1984. — С. 31.

⁵⁹ *Білецький О. І.* Літературні стилі XVII-XVIII ст. — С. 399.

вило — краще недомовити, ніж перестаратися — було досить ефективним і дієвим у формуванні смаків і стилістичних жанрових ознак. Даний підхід має естетичну природу і відповідає вимогам тодішньої теорії літератури, згідно якої “мова істориків не повинна бути негарною і вульгарною, тим більше треба уникати плекання її витонченості так, щоб читач уважав, що вона (історія) народжена самою справою, а не походить від мистецтва. Адже ж всяке захоплення зменшує достовірність розповіді”⁶⁰.

Як і письменники інших жанрів, літописці хочуть, щоб донесені до читача твори впливали на їхній розум і серце. Тому в органічній єдності логіки змісту з експресією форми, переданою в міру художньо забарвленою мовою, вбачають ту енергію, котра викликатиме відповідну реакцію реципієнта, своєрідну мистецьку монаду. Для них вчення Діонісія Галікарнаського про стиль історичного твору є найбільш сприятливим. Той повчав: “Дійсно, я не схвалюю грубої, простої і неопрацьованої промови в історичному творі. Я за таку промову, яка має щось поетичне, однак, не цілком поетична, а тільки виходить поза межі звичайної мови, бо ж немає нічого гідкішого і неприємнішого (для людей), ніж перенасиченість: міра корона в усьому”⁶¹.

Проблема komponування історичних подій, фактів у струнку центральну композиційну лінію зі значною кількістю сюжетних відгалужень вимагає від літописців мистецького хисту в змістовному їх обрамленні. Вони, занурюючись у минувшину, розкриваючи сучасність, маніпулюють стильовими особливостями, але все-таки прагнуть надати творові цілісності. Якщо у стислому описі подій такий підхід не викликає значних труднощів, то в обширному літописець повинен бути досвідченим майстром слова, пам’ятаючи пораду Квін-

⁶⁰ *Прокопович Ф.* Про риторичне мистецтво. — С. 351.

⁶¹ Там само. — С. 352.

тиліана: “Історія вимагає не так певного ритму, як якогось порядку і зв’язку (між подіями). Саме всі її частини пов’язані між собою, тому що вона швидше змінюється і протікає, наче люди, які, взявшись за руки, взаємно зміцнюють ходу, утримують інших і самі утримуються”⁶².

Враховуючи поради істориків, теоретичні вимоги риторик і поетик, досвід попередників, літописці XVI-XVIII ст. у доборі образотворчих засобів дотримуються певного порядку. Перш за все, вони дбають, щоб мовна форма була доступною і зрозумілою тому колу читачів, якому він адресований. Монастирські літописці православної конфесії переважно пишуть твори, адресовані їхньому стану, книжною мовою. У XVI ст. в її контекст вводять значний пласт церковнослов’янської лексики української редакції, а з XVII — усно-розмовної, наближаючи пам’ятки до читача із демократичних верств. До першої групи можна віднести Короткий Волинський, Густинський, Підгорецький літописи, до другої — Мгарський, Межигірський, Добромильський та ін. У XVIII ст. культивується суміш національної мови з російською, як це бачимо в “Короткій історії про Києво-Печерську лавру”. Церковні літописці переважно пишуть книжною мовою, наближеною до розмовної (Гукливський) або розмовною зі вкрапленнями книжної (більшість малих галицьких, закарпатських хронічок, записок), або суто місцевою діалектною (Керестурська хроніка, закарпатські).

Монастирські літописи греко-католиків здебільшого написані до XIX ст. польською мовою, інколи зі значними пластами латинської, вкрапленнями рідної (Лаврівський, Сатанівський літописи), а з початку XIX ст. польську мову починає витісняти німецька, а десь із середини — запановує українська літературна.

Римо-католицькі літописці використовують або польську мову з латинськими вкрапленнями, або, навпаки,

латинську з полонізмами (літописи Львівського кармелітського, Винницького капуцинського монастирів, Я. Х. Юзефовича). Кам’янецька хроніка написана вірменською і кипчацькою мовами.

Лексичні форми літописів відбивають загальні мовні національні тенденції XVI-XVIII ст.: її секуляризацію. Одночасно вони засвідчують мовну станову політику, об’єктивні та суб’єктивні процеси, смаки письменників. Носіями рідної мови були літописці, які походили із середніх та низових верств, вища православна ієрархія XVII ст., греко-католицька із середини XIX, козацькі канцеляристи XVII — першої половини XVIII ст. Процеси полонізації на Правобережжі, російщення на Лівобережжі хоча й відбилися на мовному рівні, але не вбили душі її носіїв. Вести мову про становий підхід у виборі мови, здається, буде зайвим. У нашій конкретиці основну роль відіграють політична ситуація та рівень освіти і традицій стану в конкретну добу. Як стверджує дослідник, у “жанрі літописання цієї доби характерне використання *трьох* основних тенденцій мовних засобів: 1) продовження традиції української книжної мови з виразною *основою* розмовної мови, 2) продовження традиції церковнослов’янської (слов’яно-руської) мови з *елементами* народнорозмовної мови, 3) використання книжної української мови, майже без елементів церковнослов’янських і полонізмів, але з дуже помітною кількістю елементів російської мови”⁶³.

Літописна лексика досить насичена професіоналізмами автохтонного та чужомовного походження. Українськими є слова на позначення військової, побутової термінології. Справжнім словником побутової, будівельної лексики є літопис Мгарського монастиря. На позначення сільськогосподарської праці, продукції також використовується національна лексика. Вона перева-

⁶² Пропопович Ф. Про риторичне мистецтво. — С. 352.

⁶³ Білодід І. К. Українська літературна мова другої половини XVI, XVII і XVIII ст. — С. 65-66.

жає і в суспільно-політичній та культурницькій термінології.

Церковна термінологія використовується на розкриття віровчення, конфесійного життя. Вона в основному чужомовного походження, хоча окремі слова — українського.

У XVI-XVII ст. в літописній лексиці використовується значний пласт полонізмів на позначення різних суспільно-політичних, військових, побутових явищ, дій, назв. Вживання польської лексики, яка відбивала добу входження України до Речі Посполитої, притаманне і церковним, і світським авторам зі всієї країни. Вона певною мірою підкреслювала шляхетність літописця та його стилю, відбивала взаємні мовні впливи, станова моду. У цю ж добу чужомовна лексика латинського, грецького походження на означення суспільних і церковних справ використовувалася досить скромно. Це була переважно юридична, політична, церковна та військова термінологія. Оскільки українці впродовж віків мають постійні взаємини з татарами, турками, то і їхня військова і суспільна термінологія вводиться у твори, але досить обмежено.

Значний приплив варваризмів у літописах розпочинається з XVIII ст., з петровської доби, коли цар заводив у своїх військах німецький стрій, сприяв службі в армії військовим фахівцям з усієї Європи. Другим джерелом були праці зарубіжних істориків, їхня художня література, з яких козацькі літописці-компілятори переносили суспільно-політичну, військову тамтешню термінологію. Особливо чужомовну військову термінологію полюбляють генеральні канцеляристи та автори компіляцій. З другої половини XVII ст. скромно починає проникати у літописи московська лексика на позначення суспільно-військової, економічної термінології. Порівнюючи з іншими варваризмами, вона малочисельна, але із середини XVIII ст. майже запановує в літературі, відбивши процес колонізації Гетьманщини і в духовному житті.

Кожен літописець, не залежно від того, чи він укладає поширений, чи стислий твір, обов'язково дбає про емоційну силу впливу змісту твору на читача, на пробудження в ньому творчої уяви, яка витікатиме з рівня знань і життєвого досвіду реципієнта. Такий підхід зумовлює автора по-творчому уважно і прискіпливо підходити до добору образотворчих засобів. Він постійно пам'ятає, що в його особі нерозривно поєднуються талант дослідника-історика і белетриста. Згідно жанрової традиції, белетризація літописних оповідань здійснюється диференційовано: більший за обсягом твір — більше, менший — менше. Основним мірилом белетризації виступає правдивість зображуваного, героїв оповідань, які мають у цьому неперевершену самодостатню естетичну вартість. Як писав О. Потебня, “щоб бути дидактиком і в той же час поетом, потрібно володіти любов'ю до істини, яка не допускає спотворення прикладу на угоду тому, що ним повинно бути доведено”⁶⁴. Тобто, добір тропів, стилістичних фігур здійснюється літописцем досить уважно, помірковано заради того, щоб вони не привносили у твір якихось відтінків двозначності, а лише підкреслювали в героєві, події, фактові найважливіше. Письменник повністю бере під логічний контроль емоції власні та героїв, бо переконаний, що його “об'єктивність виключає свавілля оповідача”⁶⁵, яке може порушувати історичну і художню правду.

Такі теоретично-методичні засади зумовлюють певну ієрархічність у використанні тропів і фігур. В аналізованих творах найважливішими є *epitети* різних видів, потім метафори, метонімії, синоніми, синекдохи, перифрази, тавтології, градації, порівняння, протиставлення, повтори, гіперболи, літоти, символи, різні види фразеологізмів.

⁶⁴ Потебня О. Мета в мистецтві. Чиста і дидактична поезія // Естетика і поетика слова. — К., 1985. — С. 284.

⁶⁵ Потебня О. Натхнення // Там само. — С. 288.

Серед *epitетів* найчастіше використовуються логічні, чим підкреслюються загальні властивості предметів, явищ, бо вони мають яскраве забарвлення зображального значення. У крайових світських літописах і літописних козацьких компіляціях вони складають певні групи: на означення воїнських справ, суспільно-політичних, особистої персонажової діяльності в господарюванні, церковної тематики, природних явищ. Художні епітети складають значно меншу групу, ніж логічні, але вони досить змістовні та експресивні, надають виразові чи образові яскравого означення. Деколи літописці розгортають епітети в словосполучення, надаючи, таким чином, поглибленої характеристики явищу чи особі: “*воїни вельми зморені*”, “*зима весма сніжня і долгая*”. У такому епітетному словосполученні-картинці основне смислове навантаження падає на перше і останнє слова, які підкреслюють об’єкт і наслідок дії. Традиційно улюбленим у літописців є епітет *великий* і похідні від нього: *славний, сильний*, що мають ідеологічно-поцінувальне значення. Схильність авторів до героїко-епічного стилю, козацько-рицарської чи церковно-господарської величі, поваги до зображуваних подій, осіб, незбагненність величі природних явищ зумовлює потребу у досить частому звертанні до епітетів, підсилюючи їх синонімічними прикладками *вельми, барзо, весма*: “*весна барзо сухая*”, “*воїни вельми зморені*”.

У літописному описі абстрактне слово в поєднанні з епітетом надають фразам, словосполученням, реченням виразної художньої забарвленості, яка відразу кидається у вічі читачеві, робить їх емоційно наснаженими: “*Потом весна була барзо сухая, не хотіло ся нічого родити, але і трави не було*” (Львівський літопис).

Монастирсько-церковні літописці дещо менше використовують епітети, ніж світські, але їх характеристичні ознаки достатньо образні. Вони більш щедріше їх використовують в описах природи, церковних і госпо-

дарських справ; скупіше — в описах воїнсько-політичних, що певною мірою можна відносити до смакових і тематичних зацікавлень авторів. Їхні епітети швидше відносяться до активної частини групи постійних: *зима твердая, морозіна, ласкава, вельми сніжня, злая, великая*. Улюблений поцінувально-ідейний епітет *великий* творить синонімічну пару з епітетом *сильний*, котрий також уживається часто. Обидва використовуються підсиленими прикладками-прислівниками *барзо, вельми, весма, зіло*. При значному використанні логічних епітетів художні не губляться в текстах творів, а, навпаки, надають їм літературної виразності, пафосу, експресії в описові того, якою відбувалася подія, яким був герой розповіді, які наслідки дій людей, природи довелося переживати і чому.

Після розглянутих видів епітетів найпоширенішим тропом є *метафора*. Увага до неї пояснюється прагненням літописців якнайекономніше надати розповідям художнього вираження. Даний троп у багатьох випадках компенсує в текстах нібито відсутній, за нашим сьогодишнім розумінням, художній підхід до викладу змісту літописів, оскільки “будь-яка змістовна метафора таїть у собі загадку (Аристотель), викликає подив (Брунер) і задоволення (Джерард), вона є невичерпним джерелом образів, думок, значень, інтенцій... Метафору постійно супроводжує специфічне поле зачарованості, “силові лінії” якого формують “диво” в галузі науки”⁶⁶. Актуальним для літописання залишається й твердження О. Потебні, що “необхідність метафори або метафоричного порівняння виявляється особливо наочно в тих випадках, коли нею виражаються складні й невиразні низки думок, збуджених невичерпною множиною дій, слів”⁶⁷. Літописцеві, змушеному

⁶⁶ Кулиев Г. Г. Метафора и научное познание. — Баку, 1987. — С. 118-119.

⁶⁷ Потебня О. Эстетика и поэтика слова. — С. 131-132.

відбирати, аналізувати значну кількість фактів із минулого, сучасності, часто із суперечливими оцінками, наслідками, давати їм суб'єктивно-об'єктивне трактування, метафора надає змогу об'єднати в одну думку попередні, думки героїв оповідань і авторові. Так утворюється *метафоричний узагальнюючий образ події*: “зділали войну под Кумейками”, “неповинниє клевети сплетша”, “приклонил войною под свою державу”.

Існує певна закономірність у використанні метафор літописцями: світські і монастирсько-церковні більшіє її використовують в описах своїх станових справ, природних явищ. Зростання кількості метафор залежить і від обсягу описів у творі. Серед цікавих *метафор-штампів* на кшталт “стоял обоз”, “а тепер идет война”, “подкало несчастье”, “звоню великих гвалт”, “с немалыми користями поверулся” та ін., які передають велику напругу козацько-ворожих протистоянь і політичних компромісів, письменники створюють справжні художньо змістовні тропи з образними ознаками: “Кров'ю ріки плинули”, “голод незносний почал тратити” польське військо, козаки “дві милі рубали” і “трупу полное поле начинили”, “гвалт гражданської войны возгораться начал” і т. ін. На означення природних явищ, церковних і господарських справ світськими і церковно-монастирськими літописцями використовуються майже одні й ті ж метафори-штампи: “земля тряслася”, “выпав сніг”, “сонце зійшло”, “церква ляментуєт”, “суд страшний пришол”, “на Бога помсту і оборону положил”, “образ променями виритий і обточоний”...

Досить поетичними є метафори, створені монастирсько-церковними літописцями, на означення військово-політичних справ, які передають ненависть до жорстокостей, любов і підтримку козацтва: “ляхи з козаками війну подняли”, “згублені мечем”, “хай піднесеться серце любов'ю до Бога і батьківщини”, “небо дасть нам нагороду”, “учинили мир”, “неправда людська все

покорила” та ін. Дані метафори характеризуються свіжістю образної думки, тонкою спостережливістю і обдуманістю, місткістю змісту тропів, що сприяло поглибленню белетризації літописів. Індивідуальний підхід письменників до образів, метафор розкриває особливості його стилю, спрямовані на розкриття внутрішнього світу героя. Тому в епічному підході літописців до героїв оповідань, метафори привідкривають їхні душі, психологічно наснажують текст: вони набирають емоційно-естетичного значення в жанрі, стають вагомим пластом його художньої канви.

У риторичних настановах авторам історичного жанру Феофан Прокопович радить використовувати “спокійні і повільні”, “скромні метафори та інші тропи”⁶⁸. Третім тропом за кількістю використання у літописах є *метонімія*, покликана виділяти в зображуваному характерні риси та відтворювати їх наглядно. Всі літописці звертаються до неї переважно в описах битв і їхніх наслідків, церковних клопотів і негараздів. Такий підхід не звужує поетику тропу, а поглиблює його. Письменники увиразнюють ним злитість долі особи з долею громади, стану, нації, їх взаємозалежність. *Метонімії* сприяють створенню в пам'ятках *образів-кодів*, *образів-символів* подій, битв, катастроф, станів, країв, міст, сіл, які вбирають у себе долі людей, учасників дій чи мешканців локальної території, виражають їх насиченим підтекстом. Оскільки на Україні в XVI-XVIII ст. найважливішими суспільними справами були оборонні, національно-визвольні війни, повстання, походи, козацькі та релігійні міжусобиці, то для їх літературного змалювання широко використовується метонімія. Причому, тропи створюються стислими реченнями-словами на вираження битв: “Ладизжин взят”, “Вітебськ вирубали”, “Люблин достали”. Ця форма поширюється і на опис заснувань чи відбудов міст, сіл

⁶⁸ Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво. — С. 353.

(“Самару устроїли”); пожеж (“Смоленськ погоріл”), повстань (“бунти були”), війн (“била Табуричина”); зміну династій (“сєде на престол”), упередженості царя до козацтва (“із амністії виключені”), перемоги над супротивниками (“турчин утік”), грабїжницьких нападів (“містечка розграблені”).

Особливу естетичну та пізнавальну вартість мають розгорнуті метонімії, які постають у літописах художніми образами-картинами трагічного змісту: “Польща упадаєт і до знищення приходить”, “Україну повоювали, села вибирали”, “Нїжин от ратних людей разорен і зажжон”, “Україна поддалася царю” та ін.

Якщо епітет виражає якісний бік характеру, вчинків героїв, подій; метафора розкриває сутність і особливості одного явища через перенесення ознак і властивостей з нього на інший за подібністю між ними, а метонімія виділяє найбільш характерні риси та у яскравій формі показує їх, то в сукупності вони створюють переконливі емоційні, динамічні почуття, які мають катарсисне й пізнавальне значення.

Біографічне спрямування літописів, увага до історичних осіб і традицій зображувати події через діяльність конкретної постаті, сприяють значному використанню *синекдохи* в кількісному вираженні подій: заміні множинності однією: “Б. Хмельницький царю поклонился”, “Наливайка под Лубнями напал Жолкевський”, “Меншиков Батурич спалил і вирубал”. Іншим видом *синекдохи* є вживання невизначеного числа замість визначеного: “кільконадцять тисяч війська”.

Для підсилення емоційності змісту, надання йому самобутньої художньої картинності, письменники часто використовують *перифраз*. Уникання прямих назв, заміна їх описовими якраз і становлять особливості літописних перифразів: “розтрощив собі голову вистрілом із пістолета” (самогубство), “війським ремеслом забавлялися тії пси” (турки), “лице незнаєме” (анонім), “жона Дорошенка чрез плот гасає, в гречку ска-

кає” (зраджує чоловікові), “булаву і гетьманство отдал” (владу), “голови хочемо покласти за батьківщину” (вмерти за неї, обороняючи), “пожегнався із світом” (помер), “нехристи” (турки, татари), “невірне, нечисте й фантастичне плем’я” (татари).

До використання перифразу літописці вдаються в тих кульмінаційних випадках сюжетної розповіді, коли треба підкреслити незвичний поворот у долі людини, найхарактерніші риси її занять або зміну їх на незвичні, зате доленосні для героїв оповідей; велику силу духу, волі, свою ненависть, глибоке обурення тим, про кого або про що оповідається. Літописні перифрази є проявами емоційно-психологічного суб’єктивізму автора, що надає тропам виразної поетичності.

Здавалось би, що героїзація козацьких, церковних і господарських справ змусять літописців щедро вдаватися до *гіперболізації*. Насправді ж письменники дотримуються об’єктивності, тому до даного тропу вдаються рідше, ніж до перифразу. До неї звертаються або у відтворенні найвищої міри людської напруги в боях (найчастіше), або в описах результатів боїв, або великого значення для їх завершення особистого героїзму полководців, природних катаклізмів: ворог “всіх людей вистинал”, під час голоду в польському війську “всіх людей больше двох сот піхоти і товаришов поїли”, І. Брюховецький і козаки поляків “на голову положили”, москалі піді Львовом “священників у церквах пекли”, промова коронного гетьмана К. Ходкевича перед боєм “лякливих зробила хоробрими, овець — львами”... Увага до гіпербол дозволяє літописцям підкреслити великий героїзм і жертвність українців у боротьбі за свободу слов’ян із нехристиянами. Дані тропи не порушують логіки об’єктивної розповіді, а надають художній правді глибшої вмотивованості.

На противагу гіперболі *літота* використовується досить рідко, бо письменники не бажають применшувати велич чи принижувати гідність подій, історичних осіб.

Вживаний троп підкреслює розміри (“*маленька кометка*”, “*маленький престіл*”), причину (“*маленька причина*”), народне іронічне прізвисько (“*Васюта Золотаренко*”, “*Юрась Хмельниченко*”), які надають особам ніжниського полковника жіночності, підкреслюють його несталість у поглядах і засобах боротьби за владу, а в гетьманові підкреслюється політична незрілість.

Значну увагу літописці надають *порівнянню*, справедливо вважаючи цей троп засобом, що увиразнює зображуване, робить його більш наочним і підкреслює авторову оцінку. Причому, вони схильні до використання розгорнутих порівнянь, що розкривають низку ознак особи, події, факту. Автори дбають про їх оригінальність і політичну заостреність у світській тематиці, духовну наповненість у церковній; про підкреслення винятковості, здивування від природних явищ, хоча нерідко використовують *порівняння-штампи*: падан “*великий град, як курячі яйця*” (Винницький літопис), “*град такий, якого ми ніколи не бачили*” (Сатанівський), “*зірка, як мітла*” (Чернігівський). Порівняння-штампи використовуються переважно в описах природних катаклізмів, боїв та їхніх наслідків.

Ненавість до ворогів, супротивників підкреслюється досить упереджено: “*князь Роман литвою і половцями, як бидлом орал*” (Кроковського), “*татар, как качок на воді с ружжа перестріляли*”, “*турки, как снопи падали*” (Лукомського), “*Поляков так були облегли зо вшистких сторон, же юж не могли що радити, як богач з Лазарем*” (Львівський), “*Ян Замойський сам през гори, яко пес утік*” (Острозький), *Петро I — дволикий Янус* (М. Ханенко). Схвальність економічного зростання братів по зброї: “*Палій, как би удільной какой господин*” (Симоновський). Гіркота розчарування, яка межує зі злістю: “*За Орликом пам’ять згасла, яко ізмінника клятвопреступного*” (Лизогубівський).

Православні покликані дбати, щоб “*душа правдивая, як голубиця*”, була у віруючих (Могила). Аби до-

сягнути такого рівня переконаності та розуміння потреби духовної чистоти, Афанасій Филипович стверджує, що він у своїх вчинках на оборону рідної церкви виступає, як “*Ілля Пророк*”, “*святий Павло*”, “*Давид*”. Тому для нього, як і інших письменників, уніати є “*здрайцями, кламцями, подхлібцями*”, а папа римський — біс, а його духівництво — вовки. Полемічна заостреність твору сприяє використанню традиційних *порівнянь-кlišе* з полемічної літератури: “*Кирил Луцький лукавий, как біс*” (Лукомський). Автор Кам’янецької хроніки закликає всіх християн до єдності у боротьбі з нехристиянами: хай Бог “*нашим християнським монархам подарує переможність, удачу й силу, як Олександрові Македонському*”.

У побутовому житті письменники підкреслюють винятковості осіб, явищ, речей, про яких розповідають: “*піраміди горіли, ніби діаманти*” (Ханенко), “*Одинцов з людьми був не як поміщик, а як друг і брат*”, Одинцов — “*осьмoe наше чудо*”, “*І я сіл, как рак на отмелі*” (Острозький-Лохвицький). Підхід до використання порівнянь у літописців має об’єктивно-суб’єктивні засади, тому вони допомагають надати творам і літописним оповіданням художньої забарвленості.

Таку ж функцію виконує стилістична *градація*, покликана психологічно наснажити текст відчуттями, які би будили в читача почуття протесту, ненависті до несправедливості, до ворога. Автори нанизують переважно вирази із зростаючим значенням, від нижчого до вищого, як засіб посилення емоційності. Градаціям притаманний фольклорний пафос у відтворенні ненависті до супротивників чи радості, захоплення від дій козацтва, свого духівництва: уніат православних “*злуплял, одбирал, нищил, звівеч оборочал, набожне сумління заборонял, прикрості і злості виражал і преслядовав*”, через що автор до короля “*не раз, не два вола-лем, волаю, верещу*” (Афанасій Филипович); ляхи мстились, озлобляли, убивали козаків, тому “*Дорошенко*

напал на них жестоко і порубал і город с женами і дітми спалил” (Короткий опис Малоросії), а поляки в Збаражі з голоду “консіє м’яса і собачіє, іспеклюю землю і шкурати з чоботів їли”; “Меншиков Батурич достал, побрал, виколол, вирубал” (Покаса). Значний вплив енергії градацій притаманний у підкресленні жорстокостей московсько-козацьких військ у ставленні до супротивників, у дискредитації козацтва їхніми антигоністами: “землю Кубанськую взяли, совсім сплюндрували, много ясиру в полон взяли і множество скота і бидла собі в добич получили” (Ніжинський); січовики — “сумасбродниє своєвольці крик, шум, а потом і драку жестокою... учинили”, вони — “гультайство, своєвольці, плути, злодії, разбойники” (Рубан).

Градацію літописці використовують як важливий ідеологічний, стилістичний засіб для надання описуваному виразного поцінувального спрямування, підкреслення суб’єктивної позиції щодо зображуваного. Часто письменники для ще більшого психологічно-емоційного насаження змісту твору вдаються до використання повторів на рівні окремих сполучників (юж-юж у Афанасія Филиповича), слів чи словосполучень, чим акцентують увагу на них і на їхній ролі у тексті. Значно більша увага звернена на тавтології з метою зосередження читача на мовленому, увиразнення та підвищення емоційності, ритмічності мови. Тавтології мають значний відбиток усно-розмовної традиції, фольклорної практики, що спричинює популярність фігури у літописанні, наближує жанр до ідейно-духовного спрямування усного героїчного епосу. Зразками найпоширеніших тавтологій є: “ярмо неволі”, “уважелем і уважаю”, “зацное зацному, достойное достойному”, “помалу-малу”, “усердіє ко усердію”, “мороз поморозил”, “обуз обузом”, “вголос голосно”, “справно справляють”, “друг друга”, “о спокоєнії примир’я”, татари піді Львовом “великое кровопролітіє христьянської крові проляли”, “увойшол утеком”, “чудесний фортель”...

До різновидів повторів відноситься полісиндетон, котрий значно рідше використовується, ніж у літописах княжої доби. Переважно ним виступають сполучники і, а, юж, или, сполучні слова которий, ніякий, какой-то, гди, яко, как, куда та ін., якими письменники уповільнюють ритм розповіді, підсилюють логічно-причинний зв’язок між сполучуваними словами: “А ніякий капітан, которий ся бул оженил ве Львові у пана Дзяного, у влоха, обнялся королеві, а найбільше духовним, на Україні, где Ніпр упадаєт в дунай, замок змурувати і місто осадити німцями, аби козаки не ходили на море, котрому дано скарби не маліі. І поїхал, і муровал, і люду щось мал много, кілька тисячей” (Львівський). Використання полісиндетону практикується в обширних оповіданнях, повістях, а оскільки значна частина матеріалу викладена в стислій формі, то широко використовуються асиндетони для підкреслення динаміки руху зображуваних подій, їхніх змін: “1579... Того же року саранча була. Князь Острозький, воевода киевський, Чернігова добувал. Року 1580. Ян Замойський гетьманом стал. Остіка за зраду стято” (Острозький літопис).

Оскільки анафорою переважно виступає хронологічне повторення дат, чим загострюється увага читача на часі проходження подій, то епіфора виконує вагому стилістичну функцію. Вона підкреслює результати, наслідки зображуваних подій, явищ для людини. Фігурою здебільшого виступають дієслова минулого часу, які підкреслюють доконаність факту, його правдивість, повчальне спрямування змісту: “Року 1580... Того же року Замойський Веліже і Усвят взял. Луки Великіі наші взяли, потом Озерища, Порфу, і Заволочье взяли” (Острозький). Поєднання в одному оповіданні тих самих анафор і епіфор підкреслює напружену динаміку розгортання подій, їх стрімку змінюваність і визначні заслуги організатора. Такі поетизовані уривки не є частими явищами у літописах, але вони підкреслюють

авторські симпатії чи антипатії, прагнення надати творові більш виразної літературної форми та увиразнення дієвої динаміки людських справ.

Барокова поетика літописів значно увиразнюється завдяки широкому використанню *антитези*, яка пронизує наскрізь весь твір, ділить героїв на два протилежні табори, підкреслює непостійність у людській свідомості, вчинках, складність взаємин між вождем (володарем) і масами, ідеалами та буденністю, суспільним раціоналізмом та індивідуалізмом. Підхід літописців до антитези двоякий: ширше протиставляють події, факти, особи через композиційно-сюжетні прийоми, чергують розповіді в одному оповіданні про дії супротивників зміною речень або їх частин: *“Тогдаж писал Хмельницькій до короля, жалуючися на гетьмана Калиновського, что прип’ятствовал дорогу сину его, идучему женитися, и ежели де что худое ділалось между ними, яко весельними людьми, просил за то прощєнія. Того года били королевськіє комісари у Хмельницького, жалуюсь на Гладкого, полковника Миргородського, которому Хмельницькій голову отсікти веліл, угожаючи і митикгуючи ляхов”* (Короткий опис Малоросії). *“1653 года. Король польській Ян Казимер командировал на Україну с войськом Чарнецького, но оного под Монастирищем Богун с козаками застрелили, войсько же его распудили і обоз взяли”* (Короткий опис Малоросії). Широко практикується почергова зміна оповідань про протилежних героїв розповіді. Цей стилістичний прийом дає більшу можливість авторові трохи докладніше розповісти про події, особи, глибше насажити тексти відповідними почуттєвими емоціями. Ним вони користуються навзагал, незалежно від обсягу твору, добиваючись художньої конкретики та громадянського пафосного звучання.

Другий підхід впливає із першого. Змальовуючи протистояння, протиборство супротивників, літописці поглиблюють свою думку окремими вагомими прикла-

дами, котрі ще глибше загострюють їх. Особливо часто письменники користуються ним для підкреслення зазіхань сусідів на Україну, на людське життя, майно: татарський хан у поляків *“дань взяв і примирився”*, московити *“готовизною доіли-видоіли добре Малоросію”*, *“на Сулак 10000 козаков ішло — оттуду ледво третяя доля возвратилась — вимерли”* (Лизогубівський); монахи були свого чину *“достойні, а іже недостойні”* (Густинський); православні *“благословєнні”*, а уніати *“проклятуці”*, унія зіштовхнула *“селян з селянами, міщан з міщанами, жолнірів з жолнірами... монахов з монахами”*; католицьке духовництво — корисливці, а православне — жертівні захисники віри та її служителі (Афанасій Филипович). Копистенський звертається до поширеного протиставлення, розгортаючи його в повчальну картину: з церковних книжок *“незбожний побожності навчається, вшєтєчник чистоти, піяниця трезвости, смілости боязливий, сталости ослабїлий, пишний покори, лакомий щодробливости, богатий даванья, убогий благодарєнія і вдячности, бідуючий терпєливости, немилосердний милости, окрутний ласковости, клямца і потворца правди, драпїжник й вивраное й свое власное роздавати”*.

Зрідка письменники для підсилення власного ставлення до зображуваного звертаються до оксиморона (*“гнів справедливий”*), іронії (*“Ото ж унія — лежить русь з поляками”* після Переяславської жорстокої битви 1630 року), сарказму (*“Ах, біда ж!”*, яким Афанасій Филипович розриває речення з погрозами королеві про пекло, якщо той не ліквідує унію. Автор Львівського літопису, засуджуючи міжшляхетські чвари, підкреслює: *“Знову Опалінський із Стадницьким о пса войну точил, і людей погубил много”*. Літописці значно ширше використовують риторичні фігури: *ствєрджєння* (*“Владико серцевидче!”*, *“Слава Богу!”*) (Острозький-Лохвицький); *звертання* (*“любимці мої”*, *“братія моя”*, *“мир вам, отці і братія”*) (Густинський). Афанасій Фи-

липович у запалі полеміки з уніатами розгортає риторичні запитальні речення в градацію. Він же вдається до барокового *топосу самоприниження*: “*Я то нещасливий Афанасій*”, яким підкреслює вигадану ним версію для нагнітання протистояння, що Бог нібито надав йому місію бути речником і попереджувачем про кару, яку чекає уніатів та їх заступників.

Спроби літописця Мгарського монастиря “блиснути” літературним хистом і висловити власну любов та повагу до митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського зумовлює використати *каламбур*: “*преосвященний Йосиф Нелюбович-Тукальський немовляц тука лстї іновірія*”, запозичений з епітафії владиці, написаний Варлаамом Ясинським, в якій автор зображує небіжчика “кріпким” захисником православія, відзначає шляхетний шлях його кар’єри. Любителем каламбурів були Лазар Баранович і Дмитрій Туптало. Перший з нагоди обрання Туптала ігуменом бажає йому “*з іменем Дмитрія... і Митри: Дмитрій хай одержить Митру*”, записаний літописцем у свій діаріуш.

Автори літописів уважні до культури мови, смислового та художнього значення слова. Дбаючи про стислість і виразність змісту творів, творчо працюють над добором лексики, прагнуть уникати надмірного повторення одних і тих же слів, використовуючи досить часто *синоніми* задля поглибленої передачі відтінків значень. Зі стилістичного боку синоніми використовуються для оцінки та емоційного забарвлення означуваного явища. Завдяки ним автори збагачують книжну мову, удосконалюють стиль і влучність та точність фрази. Світські твори багатші на синоніміку, ніж монастирсько-церковні. Найбільше синонімів підбирають для позначення походів, відступів війська, виборів володарів, їх відставок, до слів: *воїн, українець, татарин, турок, поляк, московит, православний, католик, протестант*; на позначення українців за крайовими назвами: *волинці, забужани, подоляни, слобожани*. Особ-

ливо уважні до синонімів Й. Єрлич та літописці-канцеляристи. Перший до слова “помер” використовує синоніми “*преставився*”, “*біг життя свого доконав*”, “*з цього світу зійшов*”, “*з цим світом розлучився*”, “*життя віддав Панові*”, “*віддав Богові дух*”, “*життя своє допровадив*”, “*з цим світом і дружиною і з дітьми розпрощався*”, “*життя сконав*”. З пропольської позиції до слова “*козаки*” вживає синоніми “*збойці*”, “*безбожні тиранни*”, “*здрайці*”, “*свавільники*”, “*опришки*”, “*кровопріяжники*”, “*гультайство*”, “*бунтівники*”; до слова “*шлях*” полюбляє синонім “*гостинець*”.

Наведені приклади показують, що в доборі синонімів літописці керуються ідеологічними, художніми та суб’єктивними засадами, тому їхня палітра досить різноманітна і художньо виразна.

Оскільки літописи мають барокову поетику і антитеза широко використовується на ідейному та лексичному рівнях, то до *антонімів* автори звертаються досить рідко. Вони більше відчутні на ідейно-становому протиріччі: *козаки-ляхи, козаки-татари, козаки-турки, козаки-московити, реєстровики-запорізьці*. Деколи письменники поглиблюють антитезу антонімами: кримський хан у 1655 р. Б. Хмельницького “*стращал велими*”, а гетьман “*обличал умисл їх*”, “*іго лядське — освободженіє*”; під час боротьби за гетьманство до воеводи Хитрова М. Пушкара “*бив чолобиття*”, а І. Виговський “*дари слав*”; “*цар татарський*” Черкаси “*добувал*”, а не здобувши “*поєднал*”; “*козаковати*” — “*мужиковати*”, “*взяв*”-“*пустив*” та ін.

За всього намагання бути стриманими в оцінці героїв оповідань, особливо супротивників українців, козаків, літописці під впливом власних емоцій інколи використовують навіть і *вульгаризми*, надаючи висловам характерного побутового спрямування: Виговський “*здох, собака*” (літопис Дворецьких), турецький султан “*здох*” (Острозький), татари — “*мерзость*” (Київський), “*блядуєт*” (Лукомського).

Як показує аналіз образотворчих і стилістичних засобів літописів, вони, особливо у світських, переважно усно-розмовного та фольклорного походження, що засвідчує намагання письменників надати творам національного характеру, зв'язок літописів з фольклором, естетизацію усно-розмовної мови. Автори послідовно дотримуються героїко-патріотичного духу оповідей, паралельно створюючи усному героїчному епосові *книжний літописний*. Як стверджує дослідник, “фольклор вчив літописця лаконічно і просто викладати свої думки, коротко, але образно, з емоційною піднесеністю описувати історичні факти”⁶⁹. Особливо виразно ці впливи відчутні у вживанні фразеологізмів, прислів'їв, приказок, які надають висловлюваній думці афористичності, образам — художньої узагальненості, поглибленості думці про історичного та неісторичного героя. Вони ніби “доповнюють розповідь про якусь подію, того чи іншого героя, є, так би мовити, підсумком сказаного”⁷⁰. Але літописці, перш за все, є письменниками синтезу та аналітичності, тому надають стилеві “мальовничості”⁷¹ використанням фразеологізмів, прислів'їв, приказок, які збільшують вагу простої мови в творах, що допомагає їм дещо “прикривати” тенденційність оповідей, підсилювати “історично-епічний стиль” оповідань⁷². Письменники дбали не про пишномовність, а белетризацію та художньо-логічну переконливість змісту, в чому дані крилаті вислови були доцільними та незамінними стислими художніми узагальненнями повчального спрямування.

⁶⁹ Грицай М. С. Давня українська проза: Роль фольклору у формуванні образного мислення українських прозаїків XVI — початку XVIII ст. — К., 1975. — С. 99-100.

⁷⁰ Мишанич О. В. Українська література другої половини XVIII ст. і усна народна творчість. — С. 313.

⁷¹ Чижевський Д. Історія української літератури. — С. 289.

⁷² Там само.

Церква Миколая Горішнього в Середньому Водяному.
Середина XVII ст.

Дзвіниця вірменського храму св. Миколая
у Кам'янці-Подільському. XVII ст.

Фразеологічний пласт в аналізованих творах досить значний. Автори ним підкреслюють *войовничість і рицарськість* козацтва (*“отримати звитяжство”, “золота свобода”, “козакувати”*); *наслідки спустошливих воєн* (*“нога би їх не вийшла”, “шкода незлічоная”*); *зраду* (*“з руського покоління лях”*); *репресії чи обмеження реєстрів козаків* (*“мужиковати”*); *ненависть до чужинців* (*“антихрист”*); *підкуп* (*“замазати очі”*). Значна частина фразеологізмів стосується церковного життя і ганебної традиції наших попів ходити до московського царя просити допомогу на підтримку православної церкви (*“іти по ялмужну”, “у духовній справі блудити”*). “Діаріуш” Туптала є справжньою енциклопедією народної, книжної, авторської мудрості, якою він підкреслює власне розуміння християнського благочестя, місії та місця духівництва в житті суспільства, розвиткові культури, віри, його особистих якостей як пастиря, вдячності Богові за життя, розум, здоров'я. Вони відгранені письменником до рівня морально-етичних сентенцій: *“Блудний син”, “суджено голову скласти”, “дяка Богові”, “не аз лі тя ізбрах”, “великий стовп церковний”, “весь храм тіла мого”* та ін.

Письменники також широко використовують у літописах *прислів'я* народного, книжного та авторського походження. Їх потужна висока художня форма, глибокий зміст, повчальність співпадають зі стилем літописів і надають творам значного художнього забарвлення. Літописці використовують їх здебільшого для підкреслення *переможної величі козацтва* (*“Отож, турці, ваша пиха наробила вам лиха”*; *“Козаки, яко одної віри питомці”*); *складних і суперечливих взаємин з поляками* (*“Не дармо земля тряслася: трясли і ляхи козаків”*; *“Нікгде, поки світ стоїть, ляхом не треба вірити”, “Поколь світ на землі стоїть, потоль русин ляхові не будет братом”*); *з московитами* (*“Купила нині Москва собі лихо за свої денгі”*). І. Острозький-Лохвицький підкреслює ними різні складні випадки в житті

дідача, його кра'єрі, в моральних зламах і пошуках духовних опор: “За правду умереть всегда готов”, “Примиренный друг надьожин битъ не может”; “Пусть умру і я с хліба куском, да на місті покойном таком” (перегукується з відомим афоризмом Г. Сковороди: можливо були знайомі?); “Отягчу руки златом, умяхчу серце мздою, хотя би он бил і свят, потягнет за мною” (перегук з афоризмом з драми Георгія Кониського “Воскресіння мертвих”); “А діло з'їдало серце, как ржа желізо”... Його “Описаніє житія”, як і “Діаріуш” Туптала, значно наближені до типових морально-етичних літописів завдяки, власне, великій насиченості змісту творів фразеологізмами, сентенціями, прислів'ями, приказками повчального змісту.

Духівництво прислів'я спрямовує на розкриття моральних взаємин між людьми, людиною та суспільством, підкреслює ними потребу оптимістичної віри у власні сили та Божу допомогу в добрих справах: “Треба розуму, а не шнура” (Афанасій Филипович); “Той не дасть, хто нічого не має”, “Задуми за морем, а смерті за плечима”; “Все то змішав, як горох з капустою”; “Що іншому даєш, те завжди у себе будеш мати” (Димитрій Туптало).

Через зміст прислів'їв літописці приєднуються до народних думок, висновків попередників-книжників про конкретні явища, події, людські характери; засвідчують власну обізнаність із літературою різних часів і народів, прагнуть, аби їхні твори мали виразні риси гуманістично-просвітницького спрямування.

Децю більший потяг у літописців до *приказок*, які, поруч із прислів'ями, поглиблюють художнє та морально-дидактичне спрямування творів. Автори також їх використовують для *розкриття різнобічного й суперечливого козацького життя та їх військових справ*: “Мало людем било отради: будутъ пам'ятати ту експедицію в Збараж”; “Не душечка загинула, не душечка в орду пошла”; “В убієнні тих псов поганов волю нашу

потішиш”; “Постинали тих, которіє с ляхами преставали”; “Їх добре наші усперли”; “Єще-де козацька мати не умерла”; “Іскра вірности їх к отечеству єще зовсім не угасла”; “Віть за віть”; “Не раз крила осмалили”; “Війна годується грішми, війна звеселяється кров'ю”; “Мовчить учення під час шуму зброї”...

Філософія суспільного та буденного життя людини не тільки різноманітна, але й суперечлива. Для літописців, особливо Туптала, Острозького-Лохвицького, характерне прагнення допомагати людині не втратити добре ім'я, душу, совість у щоденних випробуваннях. Розмірковуючи над різними конкретними випадками, свідками яких вони є, письменники власні висновки вкладають у приказки, які набирають у контексті творів ознак образних експресивних повчань: “Житіє скончал і сажень землі тілу своєму только всего занял, да і то в глубині”; “При сухом дереві і сирое мусіло горіть”; “Посреді скорпієв живу я”; “Нужда єсть преізрадный учитель” (І. Острозький-Лохвицький), “Любов все терпить і всі гріхи покриває”; “І мухам властивий гнів”; “Гідним — гідне!”; “Для хруща завжди живемо навиками”, “Часто і добра надія нас обдурює”, “Безводними бувають деколи каміння”; “Гілка під тягарем завжди плодоносить”; “Подружнє законне життя не є блудом”; “Мої недруги перо від руки відкидають”; “Домовина перед очима стоїть” (Димитрій Туптало).

Таким чином, фразеологізми, прислів'я, приказки є значним художнім надбанням літописців, які ними сприяли белетризації жанрового стилю через поглиблення лаконічності міркувань, описів та оцінок зображуваного, ускладнювали образну структуру творів. Вони спрямовані на підкреслення гуманістично-патріотичного підходу письменників до героїв оповідань та просвітницької повчальності читачів. Відбиваючи вікову мудрість народу, книжників, літописці плідно створюють і власні влучні перлини, котрі стають набутком загально-національної літератури. В першу чергу це стосу-

ється творчого доробку М. Гунашевського, Дмитрія Туптала, І. Острозького-Лохвицького. Їхній стиль, а також стиль Афанасія Филиповича, дає підстави стверджувати, що ці автори надавали перевагу художньому підходові до жанру над історичним і писали свої твори як письменники історичного жанру, поступово торуючи шлях до виокремлення історії в окрему галузь науки із синкретичної белетристики, а літописанню, як історичному письменству, надавали самовартісних жанрових ознак.

Бароково-класицистично-просвітницький підхід літописців до жанрів, творча праця над їх белетризацією — не однакові, хоча даний факт не дає підстав ігнорувати кожну пам'ятку. Вони — різні за художніми ознаками, але кожна по-своєму цікава прагненням автора внести посильну лепту в розвиток літератури. Вони відбивають історичні реалії поширеності освіти, потреби у красному письменстві та потягові до нього у різних суспільних станах. Їх об'єднує спільна переконаність, що життя кожної людини, справи кожного покоління варті художнього осмислення та відтворення, чим і займалися у власних творіннях. Тому, поруч із суворою оповіддю про воїнські, церковні справи, господарські клопоти, письменники вихлюпують у зміст творів такі перлини, які значно збагачують художній світогляд, мислення, смаки їх сучасників, були невід'ємними складовими їхнього культурного життя. Це — легенди, зразки забобонних вірувань, перекази про мори, сарану, бурі, нетипових героїв-шукачів пригод (Сангушка, Корецького), передсмертні візії значних державців (Замойського), спроби портретів власних ідеалів, друзів (князя В.-К. Острозького, Б. Хмельницького, І. Панченка). Введення цих усних пам'яток, поруч із пейзажами, замальовками, образною системою, тропами, стилістичними фігурами, документами, ідейно-публіцистичною, тематичною, проблемною тенденційністю творів, якраз і складає композиційно-словесний кістяк лі-

тописного стилю. Стилю історико-літературного жанру, точніше: *літописного епосу на тему Козаччини, літописного монастирського епосу і церковного літописного епосу*. Життєствердна спрямованість літописів зумовлює ігнорування авторами таких барокових тем, як “суета”, “пам'ятай про смерть”, “життя є сном”, які були не властивими динаміці та колізіям національного життя в XVI-XVIII ст., зате різнобічно розкрили епічну тему на суспільно-громадському, воїнському, побутовому, філософському та культурному рівнях. Письменники широко обґрунтували тезу, що краса життя в його дієвості, а діяльність є красою, вираженою “природою” людини. Такими ж діяльними постають і *літописці* як творці духовної краси, опори національної історичної пам'яті — основи національної самосвідомості. Суспільні та суб'єктивні зміни поступово впливали на зміни стилю консервативного жанру, але без спроб його руйнування, а, навпаки, удосконалення через розширення тематичних, проблемних рамок, образної системи та включення в нього набутків сучасних їм стилів. Синкретизм літописів зберігся завдяки поєднанню письменниками в творах окремих, важливих для них і жанру, засад Гуманізму, Класицизму, Бароко, Просвітництва в один *бароково-класицистично-просвітницький* напрям, а відповідно і *стиль* зі своєю шкалою естетичних цінностей, згідно якої краса, користь і самодостатність людини вимірюються комплексом її релігійних, воїнських, господарських, національних і культурних засад. Тобто, людина повинна бути не просто людиною, а особистістю, здатною вміти аналізувати особливості довколишнього життя в минулому, сучасному прояві, щоб знайти своє місце в майбутньому. А такі завдання підвладні лише епічному жанрові, тому *козацький, монастирський та церковний епоси* були породжені назрілими об'єктивними становими причинами і зобразили їх відповідно до змінюваних філософсько-естетичних потреб станів.

Стилістика крайових світських і монастирсько-церковних літописів компіляцій козацького літописання, співмірна зі стилістикою основних великих літописів козацької тематики, що дає підстави стверджувати про їхні взаємозв'язки та взаємовпливи, а, й отже, про поступальний загальнонаціональний розвиток жанру, який відповідав об'єднуючим культурно-світоглядним тенденціям нації, постійно діленої чужинецькими державними кордонами.

Розквіт даного жанру в XVI-XVIII ст. є ще одним свідченням з життя нашої нації, що для неї вага і сила історико-літературної белетристики мала неперехідне політичне та естетичне значення, гуртувала народ різних країв України в єдиний організм, націлений на відвоювання втраченої державності, повернення собі належного місця в колі європейських культур.

ИСНОВКИ

Комплексний аналіз тематики, проблематики, стилів крайового літописання ще раз переконує, що сучасній науці не можна ігнорувати дані історико-літературні явища, бо вони виражають етапний процес *поширеного* розвитку національного красного письменства в усіх станах нації на всьому обширі її розселення впродовж трьох сторіч; вони задовольняли ідеологічні та естетичні потреби людей засобами відтворення їх історичного розвитку, опису буденного життя та героїчної боротьби за свободу, незалежність і єдність.

Джерелами розвитку літописних жанрів були складні умови суспільно-політичного життя, національно-визвольної боротьби з усіма її суперечностями; боротьби із зовнішніми агресорами, внутрішні релігійні протистояння, нерівнозначна діяльність козацтва та його внутріштанові проблеми; процес завершення формування нації, відбудова держави та її втрата через цілеспрямоване руйнування Московією й Польщею. На світоглядно-духовному рівні воно ґрунтувалося на утвердженні в національній культурі засад Гуманізму, Реформації, Відродження, Бароко, Класицизму, Просвітництва як складових ознак тематики, проблематики, ідей та стилів жанрових видів.

Політематичність і поліпроблемність літописів вимагали різноманітних стильових прийомів для їх відтворення, введення в твори багатьох груп образів, їх класифікації згідно заслуг в суспільно-державній, церковній та становій діяльності.

Для зображення важливих, етапних справ, дій світської та церковної еліти літописці використовують *епічний* та *монументальний* стилі, за допомогою яких розкривають велич фізично-матеріального та духовного руху в хронологічному часі і просторі. *Гуманістично-ренесансний* стиль — для зображення різностанової людини як особистості і її права на власну соціальну й національну свободу, рівноправність. *Класицистичний* стиль — для розкриття тематики, проблематики елітарного життя, культивування переваг громадського, недооцінювання приватного. *Бароковий* стиль — для розкриття протирічних засад природи людини, її свідомості, дій, вчинків, поєднання світської та релігійної тематики, проблематики, моральності, як визначальних у житті нації. *Просвітницький* стиль виражається у повчально-раціоналістичному спрямуванні змісту творів, у зображенні діяльності героїв як носіїв цих ідей. Риси *романтичного* стилю проявляються в героїзації діяльності козацтва, державного життя в княжу добу, козацької та церковної еліти, а *сентиментального* стилю — у підході до розкриття переживань автора-оповідача про побутові, родинні справи, подружні взаємини, кохання. Постійне прагнення авторів зображувати сучасні їм події правдиво, об'єктивно, мотивовано сприяють *реалістичності* оповідей, а в описах битв, стихій, голодів часто літописці звертаються до засобів *натуралізму*.

Завдяки розвиткові літописних записок на книжках, приватного літописання, значна увага звернена на *побутовий підхід* у зображенні домашніх справ, спілкування з друзями, ріднею, службовцями, відпочинку. Він поширюється і на інші жанрові різновиди в описах кліматично-погодних явищ, голодів, морів, урожаїв і неурожаїв, цін на продукти, в описах фізичної праці селян, ремісників. Майже всім літописцям притаманна *провіденційність* у тлумаченні природних явищ, аномалій, голодів, воєн, повстань як кари Бо-

жої, у використанні забобонів, вірувань як історико-культурних явищ. Вони цілеспрямовано естетизують, окрім військових і церковних справ, фізичну, інтелектуальну, мистецьку працю, побут, раціоналістичний розрахунок, користь, збагачення, станові мораль, етику, звичаї, традиції, гармонійність особи, жанру літописання, протиставлення власного чужому у світоглядних і етнічних вимірах. *Естетичний* підхід притаманний описам краси храмів, будівель, природи, героїчного, документів, добору лексики та стилів творчості. *Громадянський* підхід панує в описах та поцінуванні військових і церковних рухів, справ, міжетнічних і міжконфесійних взаємин, політичних і дипломатичних акцій, у визначенні козацтва і духівництва як провідних державотворчих станів. Віра у власну правоту та право і потребу нації відбудувати свою державу, навести в ній лад забезпечує творам *оптимістичне* вираження. Громадянська позиція літописців та їхній оптимізм забезпечують пам'яткам *мотивовану тенденційність*, яка є ознакою жанру та класицистично-бароково-просвітницької естетики, котру він виражає в дані культурні епохи.

Літописець, як діяч свого часу, сформований на ідеалах станової, національної та європейської культур, досягнення яких реалізує в залежності від рівня освіченості та життєвого досвіду. Одночасно рівень світогляду автора реалізується в творі і залежно від мети, поставленої перед собою, та кола реципієнтів, яким адресований твір.

Тематика та проблематика малих літописів, хронічок є змістовним тлом для крайових. Монастирські пам'ятки переважно детальніше розвивають теми суспільного, політичного, військового, церковного життя, проектуючи ідею нерозривності загальноукраїнського та місцевого, підкреслюючи взаємозв'язок духовного й світського життя. У проблематиці літописці піднімають питання, що мають виключно загальнонаціональ-

не значення. Автори явно надають перевагу світським проблемам, бо переконані, що від якості їх вирішення залежать церковні, тому духівництво щиро включилося в загальнонаціональний суспільний рух, надаючи йому духовного забарвлення. А опис внутріцерковних справ зводять до зображення розбудови храмів, монастирів, маєтків, проповідницької та просвітницької діяльності, тісних взаємин із світською владою, впливовими особами. Під пером літописців монастирі постають, як важливі духовно-просвітницькі та господарсько-політичні центри.

У сукупному вираженні основними героями творів національно-культурного та політичного життя XVI-XVIII ст. зображені козацтво і духівництво як носії й виразники всестанових прагнень і досягнень, сподівань і втрат на тернистому історичному шляху України. Тому *образи козака* та *ченця* є центральними, але, згідно класицистичної естетики та літописної традиції, персоніфіковані в образах *ієрарха* і *гетьмана* конкретного часу.

На ідейно-тематичному, проблемному рівнях літописці цілеспрямовано доводять, що будь-який розрахунок на корисну для України допомогу з боку московитів, поляків, татар, турків у розбудові держави — величезна помилка, бо всі вони зацікавлені у супротивному. Ні козацтво, ні церква не виконали своєї історичної місії через внутрішні незгоди, хоча зробили надзвичайно багато для завоювання свободи, відновлення державності в Україні, бо ці вади, підсилені загарбницькою політикою сусідніх монархів, звели нанівець усі їхні справи. Створені образи діяльної у військовому, господарському, духовному та просвітницькому спрямуванні козацької й церковної еліти наділені рисами оптимізму, переконливості про незнищенність волелюбного духу українців. Влане, заради майбутнього і написані *літописні козацький героїчний, монастирський та церковний епоси*.

Реальні соціальні, національні та політичні події в Україні, безпосередня участь у них літописців, вади національно-визвольного та державобудівного руху зумовлюють письменників другої половини XVII-XVIII ст. схилитися до ідеології та практики монархічного ладу як ефективнішого, ніж козацька демократія. Ці причини викликають симпатії до класицистичної естетики, яка в поєднанні з жанровими традиціями, естетикою Відродження, Бароко, Просвітництва сприяє наданню творам раціоналістично-емоційних і повчальних ознак. Найбільш актуальні ідеї втілюються в образах тих героїв, які своєю діяльністю довели їм відданість. Літописці чітко дотримуються образної ієрархії. У монастирських пам'ятках основними героями зображені ігумени, митрополити, козацькі гетьмани, ктитори; у світських — гетьмани, полковники, генеральна старшина. Вони змальовані лідерами національно-визвольного, просвітницького та економічного руху. Поруч з ними зображуються сусідні державці, полководці, воеводи. Представники інших станів зображені узагальнено, а герої небуденних подій, подвигів — персоніфіковано.

У церковних, приватних літописах, щоденниках, діаріушах, літописних записках і еліта, і низи персоніфіковані. *Портрети героїв* мають зовнішній вираз через описи їхніх справ і вчинків; елементи внутрішнього відтворення притаманні автообrazам літописців Афанасія Филиповича, Димитрія Туптала, Івана Острозького-Лохвицького, гетьмана І. Скоропадського в діаріуші М. Ханенка.

Для белетризації оповідей літописці зображують типові обставини, конфлікти, в яких діють герої, що сприяє підвищенню динаміки розповіді. Типовими рисами, притаманними конкретній добі козацького руху, наділені образи князів К. І. та К. В. Острозьких, гетьманів Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоро-

падського, Д. Апостола. Вони зображені монументально, в дієвій динаміці, мають національно-свідомісний, естетичний вплив на читача. Такими ж позитивними емоціями наповнені образи Петра Могили, Ісайї Копинського, Йосипа Нелюбовича-Тукальського, монастирських ігуменів. А. Кисіль змальований типом, що виражає крах сарматської української та польської в Україні, а К. Розумовський — хозарської ідеології. Я. Вишневецький — тип національного зрадника, а автообрази Афанасія Филиповича — тип православного ченця-полеміста, Димитрія Туптала — письменника і богослова-просвітника, І. Острозького-Лохвицького — дідича й службовця промонархічної промосковської орієнтації, просвітника-митця, який вийшов із козацько-старшинського стану.

Надзвичайно складна, широка і змістовно багата система *образів-символів*. Центральними з них є образи України, Києва, Запорізької Січі, історії, пам'яті, добра, зла, волі, долі, свободи, любові, ненависті, праці, часу, договору, документа, помсти, які виражають весь спектр морально-етичних, світоглядних і патріотичних переконань, почуттів. Велику групу представляють *образи-символи доби*: козака, ченця, державця, інтелігента, татарина, турка, шведа, угра, жовніра, найманця-воїна, селянина, ремісника, збудованих, ретставрованих, куплених, завойованих церкви, монастиря, млина, театру, мануфактури, маєтку, Руїни, кривди, зради, війни, голоду, геноциду, урожаю (природного і як військового трофею — “козацьких хлібів”), шляху, руху, газети, книжки, числа, ціни, муру, кордону, Криму, Степу, міста, фортеці та ін. Усі вони виражають мету, наслідки людської діяльності та нагороди або відплати за неї. Увиразнення часу, місця дії досягається за допомогою образів-речей: видів зброї, хреста, ікони, знарядь праці, одягу. Сукупна система образів поглиблює зміст творів, їхній підтекст, що розширює його стислі рамки. Причому, вона є спільною для

світських і монастирсько-церковних літописів, що засвідчує подібність поглядів на світ і суспільно-політичні події, проблеми, естетичні та морально-етичні переконання та смаки авторів пам'яток.

І духівництво, і козацькі канцеляристи надають перевагу становим проблемам і традиціям, поглядам, але усвідомлюють, що творять для широких читацьких мас, тому намагаються дотримуватися християнських і гуманістичних чеснот, проповідують їх як протипагу людській жорстокості, аморальності. Національно-визвольний рух українців трактують як справедливий, потрібний, корисний і богоугодний. Вони не розпалюють міжнаціональної ворожнечі, але справедливо підкреслюють потребу неминучої відплати за чинені чужинцями кривди, біди, геноциди. Визвольні рухи в літописах зображують як оборонні проти завойовників, а не загарбницькі, як трактували їх Й. Єрлич та інші сполячені літописці Вкраїни.

У підході до зображення національного та соціального, міжнародного життя автори керуються об'єктивними засадами, але в історико-літературному трактуванні дотримуються і значного суб'єктивізму, тенденційності, як того вимагали приписи класицистичних курсів з поезики та риторики, літературні канони жанру.

Автообрази літописців досить виразні. Їм притаманна чітка визначеність. Письменники свідомо поступають як ідеологи свого стану, нації, церкви. Монастирські відмовляються від міжконфесійної полеміки, засуджують, як і світські літописці, шляхетські, селянсько-козацькі бунти; в оцінюванні подій поступають як громадяни своєї країни. У розкритті за зображенні православно-католицького протистояння Афанасій Филипович з позицій православного полеміста вміло використовує суто літературні прийоми “топосу нескромності”, психологічного нагнітання поруч із побутовою та політичною авантюриною. Туптало в діаріуші, в

розповідях про власну письменницьку та пастирську діяльність, звертається до “топосу скромності”, яким гармонійно підкреслює свою християнську гуманність за твердої громадсько-патріотичної позиції.

Переважання літературного підходу над історичним притаманне “Повісті про перемогу над турками” із Супральського літопису, діаріушам Филиповича, Туптала, “Короткій історії про Києво-Печерську лавру”, “Описанію життя” Острозького-Лохвицького. Проте, кожен літописець дбайливо використовує літературні засоби оповіді, розгортаючи порічні чи поденні повідомлення в літописні оповідання, замальовки, новели, шкідці чи повісті, не завжди дотримуючись настанов історичної риторики. Навіть у “сухих” покрайніх записках за наявності цікавого сюжету та місця в книжці подибуються художньо забарвленні оповідання.

У літописних жанрових різновидах маємо синтез історії та красного письменства, які, не претендуючи на виключність, створюють неповторні *художньо-документальні історичні нариси, записки*. Завдяки хронологічному підходові до минулих і сучасних важливих подій, відтворенню справ, дій, вчинків історичних осіб, аналізу причин, які зумовлювали перемоги, здобутки або поразки, трагедії в долі нації, яскраве повчальне спрямування, визначається актуальність літописів у кожную добу. Заради недопускання повторення помилок предків, збереження історичної пам’яті роду, стану, опису заслуг церкви, монастиря перед своїм народом; заради виховання національно свідомого українця, патріота і захисника Батьківщини, “вождя” народу творилися ці та інші твори, пам’ятаючи, що Батьківщина починається з батьківщини.

Розвиток крайового, родинного, приватного літописання, покрайніх літописних записок, козацьких літописних компіляцій засвідчив високу національну свідомість предків, популярність жанру в його різновидах, освіченість широких верств люду, творчий літера-

турний процес на всій етнічній Україні серед усіх суспільних станів, що є найбільшим свідченням демократичного спрямування давнього письменства, вагомої сили слова в свідомості, характері, культурі нації; прагнення предків, долаючи геноциди завойовників, зберегти власну самобутність, довести нащадкам історичну правду про особливості життя в їхній час. Ці твори яскраво підкреслюють, що творцями і героями національної літератури були представники всіх станів, віросповідань, політичних та культурних орієнтацій, які по-своєму любили Батьківщину, слово, бажали їм добра. Ідеологічна тенденційність пам’яток є ознакою того, що письменство народу, який бореться за свободу, відбудовує державу, не може розвиватися поза політикою, що *класицистично-просвітницьке спрямування* творів надає перевагу раціоналістичним підходам і ознакам над суто розважально-емоційними чи інформативними.

Літописні жанри наочно демонструють діалектичну закономірність про безперервний генетичний зв’язок між минулим, теперішнім і майбутнім у свідомості, культурі, історії нації та її носіях і творця. Зважаючи на ці висновки, віриться, що такий непересічний і важливий пласт літератури та історії сповна відродиться в нашій історії літератури й далі служитиме з користю, як і предкам.

Історико-літературна роль монастирського літописання XVI-XVIII ст. полягає в тому, що воно сміливо сприйняло й *розвинуло класицистично-бароково-просвітницьку ідеологію та естетику*, підхопило націю- і державотворчу, закріпило причетність до неї монашого стану, солідаризуючись із аналогічною позицією козацького стану. Завдяки цим творам монахи-літописці зуміли відтворити значну роль монастирів у розвитку національної культури, зокрема літератури, підкреслити власну відповідальність і розуміння, що українські церкви є невід’ємною частиною національного організму, й докладали доступних їм зусиль для покращання долі свого наро-

ду, виховання його в душі гуманістично-християнських і національно-патріотичних чеснот.

Дані твори чутливо враховували історичну змінність у політичному, духовному, економічному житті, тому цілеспрямовано культивували ідеї раціоналістичної діяльності всіх станів, втілюючи їх в образах ігуменів, козацької старшини, господарників-дідичів, селян, ремісників, купців і торгівців. Монастирське літописання через систему образів осіб з усіх станів демократизувало жанр, проклало шлях розвитку нової реалістичної демократичної літератури України, одухотворяючи її гуманістичними ідеями та естетикою. Широко відтворюючи роль і місце монастирських осередків у різнобічному житті нації, культивуючи засади буржуазного світогляду, філософії та господарювання, вони надали образам творів переконливості, а своїм пам'яткам ознак *монастирського епосу*.

Ці ж ідеї та спрямування на вужчому, локальнішому рівні, через зображення діяльності церковних громад, зацікавленості авторів крайовим, національним і міжнародним життям, розвивалися в *церковному літописанні*. Воно зосередилося на естетизації особливостей суспільної позиції, життя та світогляду низових станів країни, утвердивши даний пласт демократичної літератури як невіддільної частини загальноукраїнського письменства з позиції просвітницького реалізму. Воно доповнило конкретними здобутками та особливостями загальну тенденцію етапної ролі духівництва у розвитку рідної літератури, котра задовольняла національні та естетичні потреби читачів з усіх суспільних станів. Через зображення особливостей життя українців, їхніх взаємин між собою, із сусідніми народами, державами-завойовницями дане літописання також має ознаки *церковного епосу*.

Акцентування монастирсько-церковних літописців на активних патріотичних, гуманістичних, християнських, громадянських діях героїв творів, як носіях но-

вих раціоналістичних та естетичних ідей, дозволило творам утвердитися на засадах *класицистично-просвітницької культури та ідеології*.

Світські крайові, родинні, приватні літописи, компіляції козацького літописання XVIII ст. зосереджені на різнобічному відтворенні героїки козацького стану та обґрунтуванні його внутрішніх протиріч і вад, якостей і здобутків. Другою основною тематикою творів є *зображення поступового наростання економічної потуги старшини*, її одідичення та обуржуазнення. Акцентуючи на мілітарній і господарській силі стану, як основних опорах могутності й запоруки існування держави, літописці переконливо розкривають в образах героїв оповідань потужні сили, здатні забезпечити державність і незалежність України. Поруч із культивуванням національної самосвідомості, особистої громадянської активності козацтва, письменники реалістично відображають міжнародну змову московських і польських монархів проти України, які все зробили, щоб, використовуючи внутрішні протиріччя між козацькою старшиною, знищити Українську державу, перетворити її на свої колонії.

Підтримуючи ідеологічно-естетичний, громадянський напрям монастирсько-церковного літописання, але виразно виокремлюючи свій стан з-поміж інших, крайові світські і козацько-канцелярські літописці створили ще один *літописний героїчний козацький епос* на засадах бароково-класицистично-просвітницького вчення. Своїми творами вони доповнили й конкретизували ідейно-художні здобутки козацького літописання XVII-XVIII ст. Разом з ним і монастирсько-церковним представляють самобутню *белетристику історичної тематики національної класицистичної літератури*, яка лежить у підмурівках нового романтичного і реалістичного письменства. А *образи козака і монаха є її символами, кодами національного духу та культури XVI-XVIII ст.*

Широкий розвиток крайового монастирсько-церковного й світського літописання на всьому етнічному обширі України впродовж XVI-XVIII ст., їхня громадянська й духовна наснаженість переконливо засвідчують, що в основі збереження самобутності українців від Попраду й до Дону, у вихованні нашої національної самосвідомості, попри трагічну історію нації та її розірваність між чужими державами, духівництво й козаки, як політично й культурнотворчо найактивніші стани, їхня літературна спадщина, зокрема літописання, зіграли етапну роль. Генетичний зв'язок з нею подальшої національної ідеології та культури — неспростовний аргумент на користь даного висновку.

СПИСОК АНАЛІЗОВАНИХ ЛІТОПИСІВ

Монастирсько-церковні

1. Відомість про Миколаївський Медведівський монастир // ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. 2. — Спр. 5992.
2. Відомість про Мотронинський монастир св. Трійці // ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. 2. — Спр. 3581.
3. *Горленко Йоасаф*. Путішевствіє в світі сем грішника Йоасафа, ігумена Мгарського // ЧИОНЛ. — 1891. — Кн. 5. — Отд. III. — С. 98-102.
4. *Гріґашій Михайло*. Гукливській літопис // ЗНТШ. — Львів, 1911. — Т. 160. — Кн. 4. — С. 73-82.
5. Добромильський літопис // Сборник летописей. — К., 1888. — С. 239-240.
6. *Добрянський Антоній*. Короткі записки історичеськіі о місті Самборі // Зоря Галицька яко Альбум на год 1860. — Львів, 1860. — С. 350-355.
7. Довгобрідський літопис // Историческая записка о Холмской Руси и о г. Холме, о судьбах унии в Холмском крае и о современном положении в нем униатского вопроса. — СПб., 1897.
8. Кам'янецька хроніка // Жовтень. — 1985. — № 4. — С. 95-108.
9. Керестурська хроніка // ЗНТШ. — Львів, 1903. — Т. 53. — С. 7-9.
10. *Копистенський Захарія*. Родовідна князів Святополк-Четвертинських // Приложения з першому тому исследования заслуженного профессора протоиерея Федора Титова «Типография Киево-Печерской лавры. Исторический очерк: 1606-1616-1721». — К., 1918. — С. 69-72.

11. Коротка історія про Києво-Печерську лавру // ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. — Спр. 390 п/194.

12. Короткий Волинський літопис // ПСРЛ. — М., 1980. — Т. 35. — С. 118-127.

13. Короткі літописи Варлаама Ясинського та Йонаса Кроковського / *Мыцык Ю. А.* Украинские краткие летописцы конца XVII — начала XVIII вв. // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. — Днепропетровск, 1978. — С. 34-41.

14. Лаврівська хроніка // ЗЧСВВ. — Рим, 1954. — Т. 2 (8). — Вип. 1-2. — С. 63-94, 408-418.

15. *Линовецький Іван-Карло.* Хроніка Щебрешинської церкви // *Гербачевский Ф.* Русские древности и памятники Холмско-Подляшской Руси (Люблинской и Седлецкой губернии). — Варшава, 1892. — С. 42-43.

16. Літопис Густинського монастиря // ЧИОИДР. — М., 1848. — Кн. 8. — С. 1-76.

17. Літопис Львівського кармелітського монастиря // Сборник летописей. — К., 1888. — С. 241-245.

18. Літопис Винницького капуцинського монастиря // *Щипович И.* Летопись Винницкого капуцинского кляштора. — Каменец-Подольск, 1902.

19. Літопис Крехівського монастиря // ЗНТШ. — Львів, 1904. — Т. 62. — С. 1-3.

20. Літопис Сатанівського василіянського монастиря // *Сицинский Е.* Материалы для истории монастырей Подольской епархии. — Каменец-Подольск, 1891. — С. 151-194.

21. Літописець, то есть Крѣйника // ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. VIII. — Спр. 41м/45.

22. Літописна повість «Перемога над турками під Хотиним» з літопису Супрасльського монастиря // Археологический сборник документов, относящийся к истории Северо-Западной Руси. — Вильно, 1870. — С. 98-107.

23. Літописні замітки про події в Новоросії // Киевская старина. — 1890. — № 3-4. — С. 65-69.

24. Малі хронічки, літописці, покрайні записи з Галичини // *Петрушевич А. С.* Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. — Львов, 1874; Сводная Галицко-русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года. — Львов, 1887; Сводная Галицко-русская летопись с 1772 до конца 1800 года. — Львов, 1889; *Свенцицкий И. С.* Церковно- и русско-славянские рукописи Публичной библиотеки Народного Дома во Львове. — СПб., 1904; *Крип'якевич І. П.* Літописи XVI-XVIII ст. в Галичині // Историчні джерела та їх використання. — К., 1964. — Вип. 1. — С. 63-80.

25. *Могила Петро.* Родовідні Т. Замойського і Ф. Проскури-Суцанського // Приложения к первому тому исследования... Феодора Титова... — С. 242-245, 357-361.

26. Межигірський літопис // Сборник летописей. — К., 1888. — С. 93-100.

27. Покрайні записи із Закарпаття // *Панькевич І.* Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах // Науковий збірник товариства «Просвіта»: Річник V. — Ужгород, 1937; *Панькевич І.* Культурно-історичне значення покрайніх записів // Матеріали до історії мови південно-карпатських українців: Науковий збірник Музею української культури в Свиднику. — Пряшів, 1970. — Т. 4. — Кн. 2. — С. 11-160.

28. Путнянський I літопис // Славяно-молдавские летописи XV-XVI вв. — М., 1976. — С. 62-67.

29. Путнянський II літопис // Там само. — С. 68-74.

30. Синопис Підгорецько-Пліснеського монастиря // ЗЧСВВ. — Жовква, 1925. — Т. 1. — Вип. 1-3. — С. 92-103, 306-313; Т. 1. — Вип. 4. — С. 580-591; Т. 3. — Вип. 1-2. — С. 150-164; 1928. — Т. 3. — Вип. 1-2. — С. 156-164; *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. — К., 1980. — Т. 28. — С. 323-329.

31. *Туптало Димитрій.* Діаріуш грішного ієромонаха Димитрія, постриженця Кириловського Київського монастиря. — М., 1781.

32. *Туптало Дмитрій*. Літописець келійний // ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. 30. — Спр. 95.
33. Уривки з літопису Мгарського монастиря // Киевская старина. — 1889. — № 4. — С. 37-52; № 6. — С. 53-76.
34. *Филипович Афанасій*. Діаріуш Берестейського ігумена // Русская историческая библиотека. — 1878. — Т. 4. — С. 49-156.
35. *Филипович Федір*. Баркулабівський літопис // *Кулиш П. А.* Материалы истории воссоединения Руси. — М., 1877. — Т. 1. — С. 45-88.
36. Хронічка Мотронинського монастиря // Южно-русские летописи, открытые и изданные *Н. Белозерским*. — К., 1856. — Т. 1. — С. 7.
37. Хронічка чудес образу Божої Матері з Отрозького монастиря // *Гербачевський Ф.* Русские древности и памятники Холмско-Подляшской Руси. — С. 68-69.
38. *Юзефович Ян*. Літопис подій у південній Русі // Сборник летописей. — К. 1888. — С. 113-212.

Крайові світські літописи

1. *Апостол Петро*. Щоденник // Киевская старина. — 1895. — № 7. — С. 100-155.
2. Львівський літопис і Острозький літописець. — К., 1971.
3. *Балика Божко*. О Москві і о Дмитрію, царику московськом ложном // Киевская старина. — 1882. — Т. 8. — Кн. 7. — С. 97-105.
4. *Бобрович Теофіл*. Пересторога // АЮЗР. — СПб., 1875. — Т. 8. — С. 46-48.
5. *Божецький Ян*. Щоденник облоги Львова військами Б. Хмельницького у 1655 р. // Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1913. — Т. 6. — С. 123-151.
6. *Бінвільський Ян*. Фрагмент з літопису // Писемність Київської Русі і становлення української літера-

тури: Збірник наукових праць. — К., 1988. — С. 103-112.

7. *Білозерський Василь*. Записка оставшимся по нас о разних в Малой Росіі отмінах // Киевская старина. — 1897. — № 12. — С. 65-66.

8. Вишневецький Михайло. Хронічка “Для пам’яті, що якого року відбувалося” // ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. 81. — Спр. 22.

9. *Галуговський Семен*. О російських князствах і народех їх // Писемність Київської Русі і становлення української літератури: Збірник наукових праць. — С. 235-236.

10. Деякі деталі з життя В. Л. Кочубея та його дружини / *Клепацький П.* Невідомий мемуар з часів Шведчини // Україна. — 1929. — Кн. 5-6. — С. 3-6.

11. Діаріуш Гетьманської канцелярії за 1728 р. “Протокол отпускних за гетьмана Апостола 1728 года” // ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. 1. — Спр. 53762 (Лаз. 13/1).

12. Діаріуш Гетьманської канцелярії за 1750 р. “Регістер” // ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. 1. — Спр. 53764-53968 (Лаз. 13/3).

13. Домашній літописець Барських // Странствовання Василья Григоровича-Барского по святым местам Востока с 1723 по 1747 г. Ч. 1. — СПб., 1885. — С. 107-112.

14. *Єрлич Йоакім*. Літописець, або Кройнічка різних справ і дій давніх і сучасних часів... // Южно-русские летописи. — К., 1916. — С. 33-390.

15. Журнал, сі есть насущная записка діл, в войсковой енеральной канцелярії приключившихся... 1722-1723 років // ЧИОНЛ. — К., 1898. — Кн. 12. — С. 92-145.

16. *Зарульський Станіслав*. Описаніє о Малой Росіі і Україні // ЧИОИДР. — М., 1848. — Кн. 8. — С. 1-28.

17. Здобуте Львова через шведів в р. 1704 // Зоря. — 1899. — № 21. — С. 363-364.

18. *Євлашевський Федір*. Щоденник новгородського підсудка // Киевская старина. — 1886. — № 1. — С. 124-160.

19. *Квітка Ілля*. Записки о Слободських полках с начала їх поселенія до 1766 года // Прибавления к «Статистическому листку» 1883 года. — Х., 1883.

20. *Квітка Ілля*. Старинні замітки о роді Горленків // ЧИОНЛ. — К., 1891. — Кн. 5. — Отд. III. — С. 87-106.

21. Київський літопис 1241-1621 рр. // Сборник летописей. — К., 1888. — С. 71-92.

22. Короткий Переяславський літописець XVIII ст. // IP НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. 1. — Спр. 64344.

23. “Кройніка” 1636 р. // Український науковий збірник. — М., 1915. — С. 21-30.

24. *Кушевич Самуїл*. Листи про облогу Львова 1648 р. // Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1898. — Т. 4. — С. 84-129; Жовтень, 1980. — № 1. — С. 114-127; № 2. — С. 130-136; № 3. — С. 99-106.

25. *Кунащак Петро*. Родинна хроніка // Жовтень. — 1987. — № 4.

26. *Лашкевич Степан*. Щоденник “Записка домашняя ежедневная” // IP НБУ ім. В. І. Вернадського. — Спр. 766.

27. Літописець в Руських і Польських що ся сторонах діяло і якого року (Чернігівський) // Киевская старина. — 1890. — Кн. 4. — С. 70-104; Україна: Наука і культура. — К., 1989. — Вип. 23. — С. 220-231; Архіви України. — 1989. — № 5. — С. 56-67.

28. Літописець Дворецьких // Летописи и хроники. — М., 1984. — С. 219-234.

29. *Лукомський Стефан*. Автобіографічна “сказка” // Киевская старина. — 1890. — № 9. — С. 477-485.

30. *Маркович Яків* (старший). Хронічка // Дневник Генерального подскарбия Якова Марковича: 1717-1767 гг. — К., 1893. — Ч. 1. — С. 241-247.

31. *Маркович Яків* (молодший). Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях. — СПб., 1798.

32. *Милорадович Андрій*. Короткий опис собору Переображенського в Чернігівській фортеці // IP НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. 2. — Спр. 5967.

33. *Мовчан Михайло, Мазаракі Андрій*. Літописні записки // Киевская старина. — 1885. — № 1. — С. 57-84.

34. Ніжинський літопис // IP НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. 1. — № 11870.

35. Повість про те, що трапилося на Україні з того часу, як вона Литвою завойована // ЧИОИДР. — М., 1848. — Кн. 5. — С. 1-16.

36. *Полуботок Павло*. Хронічка 1452-1715 рр. // Дневник Генерального подскарбия Якова Марковича. — С. 1-5.

37. *Острозький-Лохвицький Іван*. Описаніє життя, бідствій і розних приключеній, то есть Годспорик ілі странствіє в жизни сей // Киевская старина. — 1886. — Т. 14. — Кн. 2. — С. 350-370; Т. 14. — Кн. 3. — С. 561-569; Т. 14. — Кн. 4. — С. 729-762; Т. 14. — Кн. 5. — С. 130-145; Т. 14. — Кн. 10. — С. 330-368; Т. 14. — Кн. 11. — С. 472-499; Т. 14. — Кн. 12. — С. 627-663.

38. Сулимівська хронічка // Киевская старина. — 1893. — № 3. — С. 680-682.

39. Уривок із записок аноніма про Коліївщину // Киевская старина. — 1882. — № 11. — С. 349-353.

40. Уривок із літопису // Черниговские губернские ведомости. — 1858. — № 8. — С. 73.

41. Хмільницький літопис // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. — К., 1878. — С. 77-81.

42. Хроніка подій історії Литви: 1256-1607 // IP НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. 81. — Спр. 24.

43. Хронічка подій 1646-1655 рр. // Документы об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. — К., 1965. — С. 9-14.

44. *Ханенко Микола*. Діаріуш, або Журнал // Київська старовина. — 1993. — № 6. — С. 21-47; 1994. — № 1. — С. 10-34.

45. *Шафонський Опанас*. Записки про Малу Росію // Черниговского наместничества топографическое описание. — Чернігів, 1786.

46. Щоденник походу проти козаків запорозьких 1625 р. // Сборник летописей. — К., 1888. — С. 103-112.

Козацькі компіляції

1. *Безбородько Олександр, Рубан Василь*. Короткий літопис Малої Росії. — СПб., 1777.

2. *Білогруд Онисим*. Опис короткий про Малоросійський народ // ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. 1. — Спр. 7379.

3. Коротке літозображення знаменитих і пам'яті гідних дій і випадків описування, що якого року в Україні малоросійській чинилося найпаче, хто власне коли був козацьким гетьманом, та про інші пригоди від Росії, коротко // Южнорусские летописи. — К., 1856. — С. 53-106.

4. Кройніка, тобто Літописець із різних багатьох кройників // ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. 1. — Спр. 165/6105.

5. *Леванідов Андрей*. Малоросійський літописець // Національний музей у Львові. — Ш. Ркк. 526.

6. *Лизогуб Яків*. Літопис, або Опис короткий відоміших дій і випадків, що якого року чинилося в Україні малоросійській по обох боках Дніпра і хто власне, коли гетьманом був козацьким (Лизогубівський літопис) // Сборник летописей. — К., 1888. — С. 3-69.

8. Літописець про Малу Росію, або Скорочена історія про козацьких гетьманів... // ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. — Ф. 71. — Спр. 6699.

9. *Лукомський Стефан*. Зібрання історичне // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. — С. 325-372.

10. *Плиска Максим*. Короткий опис Малоросії // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. — С. 211-319.

11. *Покас Григорій*. Дві історії Малоросійських Козаків // НБ ХДУ. — № 135 с.

12. *Рігельман Олександр*. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К., 1994.

13. *Симоновський Петро*. Короткий опис про козацький малоросійський народ і про військові його справи, зібраний з різних історій чужоземних, німецьких — Бішінга, латинської — Безальді, французької Шевальє і рукописів руських, через бунчукового товариша Петра Симоновського, 1756 року // ЧИОИДР. — М., 1847. — № 2. — С. 1-159.

14. Хронологія високославних ясневельможних гетьманів: 1506-1765 // Южнорусские летописи. — К., 1856. — С. 109-124.

15. *Шафонський Опанас*. Поіменний перепис Малоросійських хетманів, коли хто і з якого боку Дніпра був, з коротким описом їх справ: 1505-1782 // Южнорусские летописи. — К., 1856. — С. 127-140.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Акты ЮЗР	— Акты Юго-Западной Руси.
ЗНТШ	— Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка.
ЗЧСВВ	— Записки Чину Святого Василя Великого в Жовкві, Римі.
ИОРЯИС	— Историческое Общество русского языка и словесности.
ІР НБУ	— Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.
ЛНВ	— Літературно-науковий вісник.
НБ ХНУ	— Наукова бібліотека Харківського національного університету ім. В. Каразіна.
НТШ	— Наукове товариство ім. Т. Шевченка в Україні, Америці, Західній Європі.
ТОДРЛ	— Труды Общества древнерусской литературы.
УВУ	— Український вільний університет у Празі, Мюнхені.
УІЖ	— Український історичний журнал.
ЧИОИДР	— Чтения императорского Общества истории Древней России.
ЧИОНЛ	— Чтения Исторического Общества им. Нестора Летописца (в Києві).
ЧОИДР	— Чтения Общества истории Древней России.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абазин Андрій, козацький правобічний полковник — 604, 609	Андрушівський (Андрушувський) Іван, піп із с. Бедевлі на Мараморощині — 159
Август II, польський король — 233, 605, 610, 611, 613	Аниченко В. В., білоруський мовознавець — 460
Авель, біблійний герой, син Адама — 60, 785	Анна, свята християнського віровчення — 112
Авраам, біблійний герой — 748	Анна Іоанівна, російська імператриця — 21, 515, 634, 661, 741, 749
Агоп, кам'янецький хроніст, брат Аксента — 126, 212	Антоній Печерський, український церковний діяч, святий — 80, 85 — 89, 110, 166, 299, 300, 301, 309, 310, 785, 799
Адам, біблійний герой, першолюдина — 482	Антоній, святий — 112
Адамович Симеон, ніжинський протопіп, донощик — 597	Антонович Володимир, український історик — 32, 33, 485, 486, 688
Азам, турецький візир — 221	Антип, святий великомученик — 690
Акакій, святий подвижник християнства — 85	Антіох, один із царів держави Селевкідів у 312—364 рр. до н. е. — 494, 785
Аксент, кам'янецький хроніст, брат Агопа — 126, 212 — 215, 218, 220, 265	Анчевський, львівський бургомістр — 272
Александр Казимирович, польський король — 492	Апанович Олена, український історик — 32, 34, 235, 386
Алексієвець Леся, історик культури — 729	Апостол Данило, гетьман України — 499, 616, 623,
Алексей Михайлович, московський цар — 258, 554, 555, 565, 580, 628, 805	
Андрій з Гірки, український князь на Лемківщині — 350	

- 628, 631 — 634, 638, 647, 649, 659, 660, 662, 663, 666, 673, 676, 677, 689, 690, 706, 714, 720, 743 — 745, 754, 760, 761, 770, 776, 781, 790, 805, 844
- Апостол Петро, козацький полковник, мемуарист — 14, 320, 473, 631, 649, 663, 664, 676, 677, 696, 700, 743 — 745, 747, 783
- Арандаренко Тимофій, запорізький гетьман — 498
- Арефа, святий подвижник християнства — 85
- Аристотель, грецький філософ, ритор — 11, 16, 314, 322, 418, 422, 431, 648, 815
- Артемій, святий подвижник християнства — 85
- Аскольд (Оскольд), український середньовічний монарх — 479
- Аттила (Аттіла), вождь гуннів у V ст. — 540
- Афанасій, монах-афоніт — 87
- Ахрыменка П. П. (Охріменко П. П.), український літературознавець — 18, 460
- Багалій Дмитро, український історик і літературознавець — 33, 468
- Базилевич Йоаникій, греко-католицький церковно-освітній, культурний діяч, історик — 196, 199
- Балобан, учасник цецорської битви — 213
- Балабан Гедеон, львівський православний єпископ — 185, 186
- Балабан Діонісій, київський православний митрополит — 305, 688
- Балабан, полковник козацького війська, яке воювало на боці поляків проти військ Б. Хмельницького — 547, 752
- Балика Богдан (Божко), мемуарист XVII ст. — 604, 699
- Бантиш-Каменський Дмитро, український історик — 11
- Бантиш-Каменський Микола, український історик — 11
- Бапטיста Іван, український зодчий XVII ст. — 93, 318
- Барабаш Іван, черкаський козацький полковник — 531, 532, 798
- Барабаш Яків, запорізький кошовий — 577, 740
- Баранович Лазар, чернігівський православний архієпископ, проповідник, поет XVII ст. — 59, 168, 255, 286, 332, 335, 694, 742, 804, 826
- Барвінський Олександр, український історик і літературознавець — 710
- Барські, київська міщанська родина — 14, 474
- Батий, татаро-монгольський хан — 72, 125, 202, 203, 480, 481
- Ваторій Стефан, польський король — 497, 654
- Вахтін Михайл, російський літературознавець і естетик — 457, 807, 808
- Вачинський Андрій, мукачівський греко-католицький єпископ — 199
- Вевзо Олександр, український історик — 32, 34
- Везбородько Олександр, козацький літописець, канцлер в уряді Катерини II — 24, 32, 33, 474, 496, 782, 787
- Везпалій Іван, генеральний суддя, козацький ставленник царя на гетьмана — 577
- Веринда Памво, поет і мовознавець, друкар XVII ст. — 7
- Веньовський Станіслав, польський дипломат — 699
- Верлинський Максим, український історик — 426
- Вернард, монах-капуцин — 111
- Вельський Йоахім, польський хроніст — 488
- Вируля Мадський, літературний герой (запорізький гетьман у XVI ст.) — 497
- Вичок, молдавський гетьман — 212
- Білецький Леонід, український літературознавець — 37
- Білецький Олександр, український літературознавець — 39, 643, 769, 808
- Білецький-Носенко Павло, письменник, мовознавець, педагог XIX ст. — 7
- Білицький Ждан, український поет XVI ст., придворний поет князя М. Вишневецького — 222
- Білогруд Онисим, козацький полковник і літописець XVIII ст. — 473
- Білодід Іван, український мовознавець — 39, 459, 460, 768, 811
- Білозерський Василь, козацький хорунжий, хроніст XVIII ст. — 13, 320, 473, 663 — 665, 696
- Білозерський Микола, український історик — 32, 33, 224, 498, 499
- Білянський Петро, греко-католицький єпископ — 179
- Більхівський (Булхувський) Андрій, піп із с. Бедевлі на Мараморощині — 159
- Більхівський Василь, ієрей із с. Бедевлі на Мараморощині — 159
- Бінвільський Ян, козацький літописець XVII ст. — 479, 480
- Бітпер, польський офіцер періоду Національно-Ви-

- звольної війни під орудою Б. Хмельницького — 541
- Бобрович Теофіл, письменник XVII ст. — 385, 750
- Бог (Всевишній, Господь, Господь Бог), отець і творець усього сущого — 53, 54, 56, 60, 63, 66, 80, 85 — 87, 89, 91, 96, 98, 106, 110, 116, 118, 120 — 123, 125, 140 — 143, 149, 151, 157, 161, 162, 164, 166, 180, 183, 184, 193, 215, 218, 221, 263, 267, 273, 278, 280, 286, 300, 301, 303, 320, 322, 330, 331, 332, 334, 335, 338, 353, 362, 364, 367, 369, 370 — 372, 379, 398 — 402, 404, 405, 408, 410, 413, 421, 422, 424, 429 — 432, 434, 435, 439, 441, 443 — 445, 448, 452 — 455, 512, 533, 536, 537, 564, 566, 578, 580, 584, 592, 593, 674, 681 — 683, 690, 707, 708, 717 — 719, 729, 735, 742, 743, 752, 756, 759, 784, 786, 794, 816, 821, 826, 827, 831, 832, 840
- Богданко (Микошинський) Федір, запорізький гетьман — 516, 517, 795
- Богоприємець Семен, святий — 693
- Богун Іван, козацький полковник — 588, 740, 760, 787, 824
- Бодянський Осип, український літературознавець, історик — 32
- Боева Людмила, болгарський літературознавець — 18, 20, 36, 55, 339, 361, 392, 762
- Божа Мати (Богородиця, Пресвята Діва), мати Ісуса Христа Марія, свята — 74, 85, 87, 102, 103, 110, 112, 128, 257, 300, 303, 330, 331, 439, 444, 796
- Божецький Ян, українсько-польський хроніст XVII ст. — 16, 126, 558, 567
- Болеслав Кривоустий, польський король — 302, 350
- Болотівна Ганна, дружина мемуариста Федора Єлишевського — 747
- Болтін Іван, російський історик XVIII ст. — 487
- Боняк, воловецький хан — 62, 350
- Борецький Йов, київський православний митрополит, освітньо-культурний діяч — 52, 55, 102, 167, 176, 255, 267, 305, 376, 393, 688, 730, 770, 773
- Берзаковський Андрій, козацький канцелярист і мемуарист XVIII ст. — 694
- Борис, святий, український князь, син Володимира (Великого) Святого — 62
- Бородавка Яків, запорізький гетьман — 217, 265, 497, 518, 519
- Борухович Михайло, козацький полковник — 603
- Борщак Ілько, український історик — 615, 651
- Бочковський Ольгерд, етнолог — 382, 385, 456
- Братковський Данило, поет XVII ст., волинський шляхтич — 78
- Брач[і] Себастьян, київський зодчий XVII ст. італійського походження — див. Прач
- Брик Михайло, український історик — 720
- Брояк Максим, селянин-бунтівник XVIII ст. з Поділля — 108, 318
- Брунер Джером, американський психолог — 815
- Брюховецький Іван, гетьман України — 24, 35, 240, 258, 276, 285, 353, 395, 437, 441, 498, 502, 504, 507, 509, 586 — 588, 591, 592, 595, 598, 620, 622, 657, 670, 674, 689, 698, 699, 709, 713, 736, 749, 754, 819
- Буало Ніколя, французький літературознавець XVII ст. — 39, 314, 779
- Бубновський Леонтій, запорізький гетьман — 498
- Булавін Кондрат, керівник повстання в Московії у 1707 — 1708 рр. — 614, 714
- Бутурлін Василій, московський дипломат і полководець XVII ст. — 559
- Ваврик Михайло, український історик — 32, 77
- Вайтовіч Н., білоруський літературознавець — 461
- Валентій, монах-капуцин — 111
- Валицька А., російський літературознавець — 766
- Валькевич Павло, козацький канцелярист — 761
- Вальцель Оскар, німецький мистецтвознавець — 39
- Ванатович Варлаам, київський православний архієпископ — 688
- Варвара, свята великомучениця — 333, 334, 434, 445
- Варлаам, киево-печерський ігумен — 80, 86, 87, 309
- Василь Великий, діяч християнського віровчення, святий, письменник, Каппадокійський митрополит — 175, 198
- Василь, ігумен Густинського монастиря — 303
- Василь, літописець Підгорецького монастиря — 63, 64, 467
- Ващенко Григорій, український педагог, психолог — 387, 398, 414
- Вейсбах Йоганн, російський генерал — 633
- Величенко Степан, український історик — 376, 512
- Величко Самійло, козацький літописець XVIII ст. — 18, 33, 34, 320, 473

- Велінг Отто, шведський генерал — 233
- Величковський Іван, поет XVII ст. — 255
- Верещака Прокіп, козацький дипломат XVII ст. — 578, 579
- Верещинський Йосип, український римо-католицький і політичний діяч, Київський єпископ, поет XVI ст. — 729, 730
- Вечірка (Вечорка, Вечурка, Чурка) Яків, видатний козак, герой боїв з татарами, гадацький міський сотник, полковий суддя — 605, 740, 760, 786
- Виговський Данило, козацький полковник — 240, 578, 580, 669
- Виговський Іван, гетьман України — 24, 35, 228, 240, 258, 276, 285, 345, 346, 351, 352, 355, 387, 425, 438, 441, 498, 502 — 504, 514, 547, 559, 563, 565, 574, 576 — 582, 585, 587, 595, 602, 622, 647, 650, 657, 669, 670, 675, 686, 699, 705, 712, 714, 724, 725, 740, 749, 760, 761, 763, 776, 788, 804, 827, 843
- Вилецький М., піп-гультай — 754
- Виноградов Віктор, російський мовознавець — 39
- Вислоцька, ктиторка Сатанівського монастиря — 414
- Височан Семен, козацький полковник — 272
- Вишенський Іван, письменник-полеміст — 78, 193, 306, 332
- Вишневецька Раїна, княгиня-меценатка — 89, 799
- Вишневецький Дмитро, князь, засновник Запорізької Січі, запорізький гетьман — 205, 361, 497, 515, 759, 786
- Вишневецький Михайло, князь, запорізький гетьман у XVI ст. — 222, 709, 738
- Вишневецький Михайло, князь, меценат XVII ст., чоловік Раїни Вишневецької — 88, 89, 91, 121, 183, 184, 376, 401, 799
- Вишневецький Михайло, польський польний гетьман, українсько-польський хроніст XVIII ст. — 14, 15, 473, 612
- Вишневецький Ярема, князь — 227, 416, 423, 432, 437, 535, 541, 570, 741, 751, 752, 788, 790, 797, 844
- Вишневецькі, княжий український рід — 292, 344, 738, 751
- Вітовт, великий литовський князь — 494, 702
- Вітошинський Филімон, монах-бунтівник — 179, 306
- Владислав IV, польський король — 215, 222, 273, 289, 329, 344, 368, 373, 492, 518, 529 — 532, 537, 538, 719, 794, 798
- Возняк Михайло, український літературознавець — 7, 29, 30, 31, 267
- Войнаровський Андрій, козацький діяч — 672
- Волков Анатолій, український літературознавець — 297
- Волович Антоній-Еразм, український римо-католицький єпископ — 112
- Володимир Мономах, український середньовічний монарх — 118, 201, 274, 367, 379, 396, 401, 425, 480, 490
- Володимир Святославич (Великий), святий, український середньовічний монарх — 62, 80, 118, 201, 258, 267, 298, 397, 425, 480, 481, 735, 759
- Волхвиня Зореслава, український історик — 478
- Волянський, греко-католицький хроніст XVIII ст. — 199
- Вольські Віталі, білоруський літературознавець — 18
- Вомперський В. П., російський літературознавець — 39, 779
- Всеволод Ярославич, середньовічний український монарх — 350
- Всеслав Полоцький, великий князь — 309
- В'ятко, міфологічний прабацько в'ятичів — 479
- Габсбурги, династія австрійських імператорів — 236
- Гаврило, Молдо-Валахійський, згодом Український православний митрополит наприкінці XVIII ст. — 195
- Гавриляшко, волоський господар — 294
- Галуговський Семен, козацький літописець XVII ст. — 14, 15, 475, 476
- Гвагнін Александер (Гваньїні Алессандро), польський історик XVI ст. — 15, 484, 486, 488
- Гегель Георг-Вільгельм-Фрідріх, німецький філософ і естетик — 758
- Герасимчук Василь, український історик — 585
- Гербачевський Федір (Феодор), український історик — 74, 102, 128
- Гірей Мегмет, кримський хан — 223, 444
- Гіршман Михайло, український літературознавець — 39
- Гладкий Матвій, козацький полковник — 712, 824
- Глинський Богдан, князь, прикордонний староста — 497
- Глинський Михайло, князь, український державно-

- політичний діяч — 481, 493, 494, 712, 759
- Гліб, святий, український князь, син Володимира Святого — 62
- Гліб, рязанський князь — 202
- Гнатишак Микола, український літературознавець — 26, 38, 39, 772
- Гнатюк Володимир, український літературознавець і фольклорист — 32
- Гоголь Остап, козацький полковник, гетьман — 797
- Годимарський, мукачівський греко-католицький єпископ — 236
- Гойські, українсько-польський княжий рід — 751
- Головацький Петро, козацький полковник — 272
- Голубовський Петро, український історик — 381
- Гомер, син Яфета, міфічний пращур європейців — 483
- Гонорат, монах-капуцин, бунтівник — 179, 306
- Горацій, давньоримський поет — 16
- Горбань Микола, український історик — 32, 33, 468
- Горбачевський Іпатій, ігумен Мгарського монастиря, літописець — 93, 94, 301, 344
- Горват, греко-католицький владика в Керестурі — 101
- Горленко Лазар, козацький полковник — 715
- Гордієнко Кость, запорізький кошовий — 508, 617, 622, 740, 760
- Горка Лаврентій, церковний діяч, драматург XVIII ст. — 694
- Горобець Володимир, український мовознавець — 14, 17
- Граб'янка Григорій, козацький полковник і літописець — 18, 33, 34, 320, 473, 483, 694
- Граціані Каспар, молдавський господар — 212, 294
- Грекович Антоній, греко-католицький ієрарх XVII ст. — 176, 304, 686
- Григор, святий — 125
- Григорій, хлопчик-вихрест — 189
- Грицай Михайло, український літературознавець — 12, 17, 19, 34, 36, 490, 828
- Грушевський Михайло, державний діяч, український історик і літературознавець — 7, 27, 29, 31, 33, 36, 381, 425, 474, 475, 485, 643
- Грушевський Олександр, брат Михайла, історик і літературознавець — 33
- Гудович Василь, козацький старшина XVIII ст. — 637, 761
- Гуляницький Григорій, козацький полковник XVII ст. — 587, 712, 760
- Гульський, греко-католицький священник, український просвітник — 97
- Гунашевський Михайло, козацький дипломат і літописець XVII ст. — 12, 521, 522, 524, 685, 687, 698, 713, 739, 834
- Гуня Дмитро, запорізький гетьман, керівник козацького повстання — 270, 527, 528, 786
- Гуцаленко Т. М., український історик — 75
- Гаванський Григорій, літописець — 62, 63, 197, 308, 326, 327, 348, 463
- Галаган Гнат, козацький полковник, руйнівник Запорізької Січі у 1709 р. за наказом Петра I — 508, 617
- Галга Султан, кримський хан — 389
- Галатовський Йоаникій, церковний діяч, письменник-проповідник XVII ст. — 57, 255, 335, 364
- Ганжа Іван, козацький полковник — 797
- Гедимін, основоположник литовської монаршої династії — 481, 492
- Гізель (Кгізель) Інокентій, церковно-освітній діяч і письменник XVII ст. — 167, 335, 694
- Годунов Борис, московський цар — 292
- Голіцин Васілій, московський воєвода — 276, 598
- Гонзевський Вікентій, литовський гетьман XVII ст. — 802, 804
- Грігаший Михайло, закарпатський літописець XVIII ст. — 102, 152, 155, 244, 250, 289, 308, 326, 327, 378, 467
- Грозний Іван, московський цар — 292, 293, 805
- Дабринін М. К., білоруський літературознавець — 18
- Давид, біблійний герой — 331, 433, 821
- Давид, московський піп-розкольник — 311
- Данило Галицький, український монарх — 480
- Данило Паломник, український церковний діяч, письменник XII ст. — 93
- Данилович Іван, воєвода руський в XVII ст. — 525
- Дашкевич Микола, український літературознавець — 37, 377
- Дашкович Євстахій (Остап), запорізький гетьман — 487, 497
- Дворецький Василь, козацький полковник, літописець XVII ст. — 24, 509,

- 510, 547, 578, 588, 674, 699
- Дворецький Іван, син Василя, літописець XVII ст. — 24, 320
- Дворецькі, козацький рід — 473, 503, 552, 553, 557, 564, 576, 578, 583, 586, 588, 593, 649, 673, 685, 688, 699, 740, 827
- Дем'янський Яків, літописець XVIII ст. — 71, 104, 203, 403, 467
- Денгоф (Денхоф), офіцер польського війська у 1621 р. — 213, 369
- Децик (Дацько Васильович), Данило, козацький гетьман-самозванець — 591, 712
- Дзик Мелетій, київський православний ієрарх XVII ст. — 167, 332
- Дзира Ярослав, український історик — 34, 249
- Дзяний, львівський міщанин — 823
- Дівович Семен, козацький старшина і поет XVIII ст. — 496
- Дівочка Онисифор, київський православний митрополит XVI ст. — 166, 303, 305
- Дідинський, козацький старшина на Поділлі — 279
- Діодор (Сицилійський), грецький античний історик — 438, 737, 793
- Діонісій Ареопагіт, афінський єпископ I ст. н. е. — 418
- Діонісій Галікарнаський, давньоримський ритор, історик — 809
- Дір, український середньовічний монарх — 479
- Дітинський (Дітинецький) Станіслав, дідич-меценат XVIII ст. з Поділля — 96, 184, 315
- Дмитрієва Руфіна, російський літературознавець — 33
- Добриловський Юліан, греко-католицький церковний діяч і письменник XVIII ст. — 196
- Довга Леся, український філософ — 418, 430
- Довгович Василь, освітній діяч, поет кінця XVIII — першої пол. XIX ст. — 196
- Довнар-Запольський Митрофан, український історик — 32, 327
- Доманицький Василь, український історик і літературознавець — 264
- Домбровський Володимир, український літературознавець — 18, 26
- Домбровський Іван (Ян), український поет XVII ст. — 393
- Донської Дмитрій, московський великий князь — 480
- Донцов Дмитро, український літературознавець і публіцист — 37
- Дорошенко Дмитро, український історик — 485, 530, 610, 611, 620, 621
- Дорошенко Михайло, запорізький гетьман — 498, 521
- Дорошенко Петро, гетьман України — 35, 208 — 210, 228, 230, 276, 285, 345, 346, 351, 352, 355, 356, 387, 389, 414, 425 — 427, 438, 441, 502 — 504, 507, 508, 574, 591 — 596, 599 — 601, 603, 622, 650, 671, 674, 675, 688, 699, 705, 714, 724, 725, 748, 753, 760, 761, 776, 787, 788, 790, 804, 818, 821, 843
- Дорошкевич Олександр, український літературознавець — 31
- Досифей, ієросхимонах, агіограф — 301
- Драгоманов Михайло, український історик і літературознавець — 375, 737
- Дружина (безіменна) гетьмана України Д. Апостола — 750
- Друцький-Соколинський Михайло, український князь XVIII ст. — 685, 701, 746
- Дубина, сотник надвірних козаків на Поділлі — 279
- Дуклас, російський генерал — 633
- Дуліб (Дуліп), міфичний прабатько дулібів (дуліпів, волинян) — 479
- Дуров О., російський полковник в козацькому війську XVIII ст. — 633
- Дьомін А. С., російський літературознавець — 404
- Дьюї Джон, американський філософ — 717
- Євлашевський Федір, українсько-білоруський мемуарист XVII ст. — 18, 747
- Євсей, Призренський митрополит — 179
- Єгидвус Пруський, міфологічний батько Литвоса, засновника Литви — 482
- Єлизавета, свята — 112
- Єлизавета Петрівна, російська імператриця — 243, 637, 661
- Єміліан, святий мученик — 137
- Єрлич Яким (Йоахім), український літописець XVII ст. — 24, 32, 223, 473, 509, 522, 535 — 539, 542 — 545, 549, 551, 553, 555, 557 — 560, 563 — 565, 579 — 584, 587, 588, 591 — 593, 685, 688, 694, 696, 699, 704, 705, 712 — 714, 741, 748, 749, 751, 752, 769, 798, 802, 804, 827, 845

Єропкін, російський полковник у козацькому війську XVIII ст. — 631

Єршов Аркадій, український історик — 32, 33, 37, 767

Єфименко Олександра, український історик — 703

Єфремов Сергій, український літературознавець — 12, 29, 31, 36, 644, 685, 770

Жданович (Адамович) Антон, козацький полковник — 561, 562

Жигимонт (Сигізмунд)-Август, польський король — 803

Жигимонт (Сигізмунд) I, польський король — 493, 718, 803

Жигимонт (Сигізмунд) III Ваза, польський король — 292, 373, 519, 654, 688, 795

Житецький Павло, український мовознавець і літературознавець — 17, 34, 36

Жмайло Марко, запорізький гетьман, ватаг козацького повстання — 268, 501, 712

Жолкевський (Жолковський), канцлер Речі Посполитої — 213, 521, 818

Жолкевський-молодший, учасник Хотинської війни — 213

Жоравинський Станіслав, польський парламентар під час Хотинської війни — 221

Завроцький Домінік, український мемуарист XVIII ст. — 368

Заїка, винницький знахар — 160

Заклинський Корнило, український історик і літературознавець — 33

Залізо (Желізо) Йов, архімандрит і засновник Почаївської лаври, письменник, святий — 301

Замойський Олександр, польський магнат — 536

Замойський Томаш, польський державно-культурний освітній діяч — 55, 344, 401, 805, 834

Замойський Ян, канцлер, великий коронний гетьман — 749, 820, 823

Замостянин Радомич, літописець XVII ст. — 230, 308, 389

Зарульський Станіслав, хроніст XVIII ст. — 13, 508, 509

Заславські, князі — 738, 751

Заточник Данило, український поет XIII ст. — 332, 367

Збараські, князі — 738, 751

Зборовський Самійло, прикордонний староста, запорізький гетьман — 497

Зборовські, князі — 751

Згурки, князі — 751

Земка Тарасій, друкар, поет XVII ст. — 122, 123

Зизаній Стефан, братський діяч, письменник-полеміст — 186, 316

Зілинський Орест, український літературознавець — 31, 32

Зіновіїв Климентій, український поет XVII ст. — 78, 94, 255, 441

Золотаренко Василь, козацький полковник — 586, 820

Золотаренко Іван, козацький полковник, наказний гетьман — 555

Зубов, курський губернатор XVIII ст. — 701

Зубрицький Денис (Діонісій), український історик — 185, 231

Йоасаф, церковний діяч, засновник Густинського монастиря — 88, 89

Йосип, хлопець-вихрест — 189

Йосиф, отець-монах, капуцин — 115

Йосиф II Габсбург, австрійський імператор — 77, 102, 105, 128, 250, 290, 360

Іафет (Яфет), прабатько європейців, син Ноя — 120

Іакинф (Якинф), святий, мученик — 137

Іваненко Федір, майстер-скляр XVII ст. — 93

Іван Васильович, див. Грозний I. В.

Іванович Йосип, художник XVII ст. — 93, 318

Іванович Кирило, літописець XVII ст. — 14, 318, 694, 739, 804

Іваньо Іван, український філософ і літературознавець — 375, 380

Івоня (Івонія), молдавський господар — 516

Ігнатенко Микола, український літературознавець — 768

Ігнатій з Любарова, агіограф — 301

Ігор Рюрикович, український середньовічний монарх — 201, 480

Ізяслав Святославич, український середньовічний монарх — 309

Ізяслав Ярославич, український середньовічний монарх — 86, 87, 89, 309, 310, 350

Іконников Володимир, український історик і літературознавець — 33, 468

Іларіон, Київський митрополит і письменник XI ст. — 80

- Ілюміната, свята — 112
Ілля, святий, пророк — 149, 249, 821
Ільїн, капітан російського війська — 359
Імбраїн (Ібрагім) паша, турецький полководець — 794
Іоан (Іван), святий — 112
Іринарх, проігумен Густинського монастиря — 303
Іринкович Антін, львівський священник і хроніст XVI ст. — 249
Ісаїв Петро, український історик — 385
Ісіченко Юрій (архієпископ Ігор), український церковний діяч і літературознавець — 412, 476, 477
Іскорка, запорізький гетьман — 497
Іскра Іван, козацький полковник, донощик на І. Мазепу — 608, 614, 740, 752
Іскра Іван, царський ставленник на гетьмана супроти І. Виговського — 577
Іскра Захар, правобічний козацький полковник — 604, 609
Іслам-Гірей, кримський хан — 556
Ісус Христос (Спас), Син Божий, засновник християнства — 53, 54, 70, 89, 103, 110, 128, 198, 218, 331, 334, 410, 451, 476, 652, 742, 795
Каєтан, монах-капуцин — 111
Казимир III, польський король — 492, 493
Казимир IV Ягайлович, литовський великий князь і польський король — 493, 803
Калиновський, кам'янецький староста — 212
Калиновський Мартин, польський польний гетьман у 1648 р. — 271, 549, 694, 741, 824
Калиновський Людвик, князь-меценат, ктитор Винницького монастиря капучинів у XVIII ст. — 111, 112, 115, 184, 315, 317
Калиновський Стефан, український освітній діяч, філософ XVIII ст. — 717
Калнишевський Петро, запорізький кошовий — 508
Кальнофойський Афанасій, письменник-богослов XVII ст. — 335
Кантемири, волоський княжий рід — 532
Карєєв Ніколай, російський літературознавець — 29
Карл XII, шведський король — 233, 514, 610, 611, 614, 617, 618, 686
Карнеєв, курський віце-губернатор у XVIII ст. — 701, 746
Катерина I, російська імператриця — 629, 630, 749
Катерина II, російська імператриця — 21, 71, 79, 80, 105, 244, 246, 500, 508, 640, 647, 661, 684, 741, 749, 770
Квінтиліан, давньоримський письменник I ст. н. е. — 810
Квітка Ілля, літописець та історик — 13, 473, 504, 507, 614, 636, 640, 658, 679, 714, 740
Квітки, козацький слобідський рід — 473
Кейт, російський генерал, намісник в Україні у XVIII ст. — 741
Кеменій Валтасар (Кемені Балтазар), брат семигородського князя Юрія Ракочого — 235
Кенігсен Фрідріх, козацький генеральний осавул від артилерії — 615
Кешпен П., російський історик — 224
Кизим, козацький старшина, один з керівників повстання 1638 р. — 528, 786
Кий, один із засновників Києва, давньоукраїнський монарх — 395, 478 — 480
Кимиковський Яків, козак-запорожець, герой поеми Мартина Пашковського
«Дії турецькі і змагання козацькі з татарами» (XVII ст.) — 189
Кисіль Адам, дипломат XVII ст., прихильник пропольської орієнтації в державотворенні — 437, 538, 790, 844
Кишка, хроніст XVII ст. — 207
Кияшко, ватажок великого загону розбійників, які діяли під виглядом козаків на Правобережжі у XVII ст. — 712
Кішка Самійло, запорізький гетьман — 262, 353, 497
Клаусбунд, шведський генерал — 233
Кленович Себастьян-Фабіан, український поет XVI ст. — 78
Клепацький (Клепатський) Павло, український історик — 32, 33, 468
Кміта Філон, прикордонний староста — 497
Кмітич Криштоф, прикордонний староста — 497
Княгиницький Йов, церковний діяч, засновник Манявського православного скиту, монах-афоніт — 301
Княжинський Антін, український соціолог і психолог — 37, 721, 728
Ковалів Юрій, український літературознавець — 767

- Козак, міфічний прадавній вождь і засновник козацтва українського — 482, 484
- Козельський Яків, український філософ XVIII ст. — 716
- Комарницький Ілля, засновник церкви у м. Самборі — 167
- Конашевич-Сагайдачний Петро, запорізький гетьман (див. Сагайдачний Петро).
- Конєцпольський Станіслав, польський гетьман — 213, 521, 523, 525, 527, 528, 532, 536, 541, 550
- Кониський Георгій, український церковно-освітній діяч, філософ і письменник XVIII ст. — 418, 422, 751, 752, 832
- Кононович Сава, запорізький гетьман — 526
- Копинський Ісайя, київський православний митрополит, проповідник, письменник XVII ст. — 55, 57, 89, 91, 121, 122, 167, 183, 301, 305, 344, 365, 369, 376, 378, 773, 781, 786, 790, 799, 844
- Копистенський Захарія, церковний православний діяч, письменник XVII ст. — 32, 55, 117 — 122, 166, 304, 340, 344, 347, 352, 372, 376, 383, 384, 395 — 397, 401, 405, 413, 425, 451, 459, 460, 773, 774, 825
- Корецькі, князі — 213, 751
- Корецький Самійло, князь-авантюрист XVII ст. — 713, 834
- Коростенський Семен, літописець XVII ст. — 138, 161, 235, 467
- Коршунов Александр, білоруський літературознавець — 18, 800, 801
- Коряк Володимир, український літературознавець — 30
- Косаківський Ілля, літописець XVII ст. — 137
- Косий Іван, запорізький гетьман — 263, 353, 390
- Косинський Криштоф, запорізький гетьман — 140, 190, 260, 497, 501, 513, 517, 520, 654, 686, 687, 712, 730, 769, 773
- Косів Сильвестр, київський православний митрополит і письменник XVII ст. — 305, 393, 432, 688, 694, 794
- Костенко Анатолій, український літературознавець — 436, 767
- Костянтин Порфирогенний (Багрянородний), візантійський імператор — 485
- Кохановський Пантелеймон, літописець XVII ст. — 15, 19
- Коховський Веспасіан, польський хроніст — 484
- Коцкевич Дорош, запорізький гетьман — 498
- Кочубей Василь, генеральний козацький писар, донощик на І. Мазепу — 608, 614, 673, 740, 752
- Крайський Порфирій, освітній діяч, ритор XVIII ст. — 767, 779
- Крамар Євген, український історик — 609
- Крекотень Володимир, український літературознавець — 39, 404, 631, 793, 794
- Кременецький Гаврило, київський православний митрополит XVIII ст. — 79
- Кривоніс Максим, козацький полковник — 534, 740, 751, 760, 787, 797
- Кривоніс Олександр, козацький полковник — 562
- Крижановський Аристарх, український літературознавець — 33, 60
- Крип'якевич Іван, український історик — 18, 32, 33, 62, 132 — 134, 140, 144, 163, 197, 229, 249, 263, 270, 324, 340, 426, 428, 468, 555, 561, 567, 575, 579, 582, 596 — 598
- Криса Михайло, полковник козацького війська, що воювало проти військ Б. Хмельницького на боці поляків — 752
- Кричевський Михайло, козацький полковник — 543, 687
- Кроковський Йоасаф, київський православний митрополит, письменник — 48, 139, 140, 162, 168, 190, 201, 202, 208, 209, 224, 227, 229, 234, 241, 247, 257, 258, 260, 270, 274, 275, 289, 320, 328, 383, 420, 451, 460, 625, 820
- Крщонович Варлаам, поет, гравер, друкар XVII ст. — 694
- Кулієв Г. Г., азербайджанський літературознавець — 815
- Куліш Пантелеймон, український історик, літературознавець, письменник — 32, 99, 716
- Кулябка Сильвестр, церковно-освітній діяч і філософ XVIII ст. — 717
- Куницький Степан, правобережний гетьман — 599
- Кунцевич Йоасафат, святий, греко-католицький ієрарх XVII ст. — 176, 179, 198, 304
- Кухар-Онишко Олександр, український літературознавець — 39, 766, 767
- Куцкович Іван, запорізький гетьман — 263, 264, 353, 390

- Кушевич Самійло, українсько-польський мемуарист XVII ст. — 16, 126, 240, 535, 536, 567
- Лазар, біблійний герой — 820
- Лазаревський Олександр, український історик — 32, 598, 677, 685
- Ларчанка М. Р., білоруський літературознавець — 18, 460
- Лашкевич Степан, хроніст XVIII ст. — 13, 14, 320, 473, 663 — 665, 667, 676, 678, 685, 696, 700, 745, 746, 781, 783
- Лащ Самійло, польський полководець — 227, 523, 527, 536, 699
- Лебедович (Лебедев) Варнава, ігумен Межигірського православного монастиря — 167
- Леванідов Андрій, український літописець XVIII ст. — 33
- Левенгаупт, генерал шведської армії — 682
- Левицький Орест, український історик — 16, 32, 33, 193, 468
- Леонтій, святий — 85
- Лепкий Богдан, український літературознавець і письменник — 26
- Лессій (Леслі), російський генерал XVIII ст. — 635
- Лещинський Станіслав, польський король — 233, 608, 613, 634
- Лех (Лех), міфологічний прабатько ляхів (поляків) — 476, 482
- Лжедмитрій I (Отреп'єв Григорій, Дмитро Іванович, Дмитро Нагий), політичний авантюрист, претендент на московський царський престол — 292 — 294
- Лжедмитрій II (Іван (Ян) Луба), політичний авантюрист, претендент на московський царський престол — 329
- Лжедмитрії, авантюристи-претенденти на московський царський престол — 357, 358, 373, 696, 713, 748
- Либідь, сестра засновників Києва братів Кия, Хорива, Щека — 478, 480
- Лизогуб Яків, козацький полковник — 589, 603, 604, 689, 760
- Лизогуб Яків, козацький старшина, дипломат і літописець XVIII ст. — 24, 320, 635, 637, 673, 761
- Лизогуби, козацько-старшинський рід — 649, 673, 699
- Лико Семен, князь-меценат, підстароста черкаський — 694, 799, 802, 804
- Линовецький Іван-Карло, хроніст XVIII ст. — 73 — 75, 102, 326
- Липа Юрій, український політичний діяч, публіцист і письменник — 18, 37
- Лисецький Михайло, дяк-хроніст XVIII ст. — 144, 208, 326
- Литвиненко Марія, український історик — 34
- Литвос, міфологічний пращур литовців — 482
- Лихачов Д. С., російський літературознавець — 18, 36, 38, 39, 58, 299, 386, 392, 393, 427, 437, 452, 454, 455, 696, 766, 769, 772, 774, 775, 785, 802, 803
- Лісецький Йоан, греко-католицький священник-літописець — 98
- Лісницький Григорій, козацький полковник — 669
- Лісовський Федір, козацький сотник і священник — 754
- Лісовський, польський шляхтич-бунтар, засновник «лісовчиків» — 294
- Лобода Федір, козацький полковник, повстанець — 786
- Логодовський, дідич з Яворівщини, кат українців — 229
- Лойка А. А., білоруський літературознавець — 18
- Ломиковський Іван, козацький діяч XVIII ст., генеральний обозний — 664
- Ломиковський Парфеній, ігумен Підгорецького монастиря — 96, 301, 344, 378
- Ломоносов Михайл, російський вчений і письменник — 779
- Лосицький Михайло, церковний православний діяч і літописець XVII ст. — 87, 386
- Лукіан, давньогрецький письменник-сатирик — 349
- Лукомський Стефан, козацький старшина і літописець XVIII ст. — 15, 16, 33, 320, 473, 474, 486, 488, 489, 497 — 499, 516, 517, 653, 687, 718, 753, 767, 787, 820, 821, 827
- Лупул Василь, молдавський господар, сват Б. Хмельницького — 544, 550
- Лупулиха, дружина В. Лупула, героїня оборони м. Яс — 749
- Лупулівна Розанда, донька В. Лупула, дружина Т. Хмельницького — 550, 669
- Луценко Юрій, український літературознавець — 26, 34
- Лучкай Михайло, український мовознавець та історик — 196

- Любинський Йоан, греко-католицький ієрарх на Поділлі — 179
- Любомирський Юрій, князь, військовий діяч — 538, 583
- Любомирський С.-Х., польський теоретик класицизму — 39, 643, 779
- Любомирський, польського магнат, діяч конфедерації — 283
- Любомирські, князі — 738
- Людовик, святий — 112
- Лянцкоронський Предслав, запорізький гетьман — 497, 513, 515, 740
- Лянцкоронський Станіслав — 552
- Мазаракі Андрій, автор літописних записок, онук прилуцького осавула М. Мовчана — 674
- Мазепа Іван, гетьман України — 21, 24, 35, 40, 68, 71, 92, 94, 184, 202, 231, 232 — 234, 258, 276, 277, 285, 314, 315, 328, 332, 344, 345, 350, 353, 356, 359, 369, 377, 387, 390, 395, 397, 403, 414, 425, 438, 441, 446, 498, 499, 502, 508, 513, 514, 574, 602 — 625, 627 — 629, 633, 647, 650, 651, 661, 671, 676, 686, 705, 712, 714, 720, 724, 726, 727, 742, 752, 760, 770, 773, 776, 787, 788, 790, 798, 804, 843
- Мазепа Адам-Степан, козацький полковник, батько І. Мазепи — 786
- Макарій Чорт, київський митрополит — 166
- Македонський Олександр — 218, 478, 545, 704, 785, 821
- Макіавеллі Нікколо, італійський політичний діяч і письменник — 724, 726
- Максимович Йоан, український церковно-освітній православний діяч, тобольський митрополит, поет, святий — 336, 400, 689, 795
- Максимович Михайло, український історик, літературознавець, мовознавець, фольклорист — 11, 17, 31 — 33, 165, 174, 425, 643
- Максимович, греко-католицький хроніст — 199
- Маланюк Євген, український поет і літературознавець — 37, 777
- Малашевич Іван, запорізький кошовий — 740
- Мальцев Олександр, білоруський історик — 32, 460, 801
- Мамай, хан Золотої Орди — 480
- Марія-Тереза, австрійська імператриця — 250, 290
- Маркевич Андрій, генеральний козацький підскарбій — 661
- Маркевич Микола, український історик і поет — 11
- Маркевич Олексій, український історик — 33
- Марків Іван, ієрей із с. Бедєвлі на Мараморощині — 159
- Маркович Яків, старший, козацький генеральний підскарбій і хроніст — 14, 320, 473, 493, 649
- Маркович Яків-молодший, український історик-романтик — 11, 13, 474, 478, 481, 487, 490, 491
- Марс, римський міфологічний бог війни — 287, 298, 357
- Мартен Рене, французький історик — 651
- Мартос Павло, козацький полковник — 633
- Марр Ніколай, російський мовознавець — 474
- Марченко Михайло, український історик — 12, 33, 642
- Мар'ямка, мати єврейки-вихрестки з XVI ст. — 188
- Матхаузерова Светла, чеський літературознавець — 451, 452
- Маховський Себастьян, польський військовий діяч XVII ст. — 356, 423, 591, 741
- Мацієвич Арсеній, український православний митрополит-бунтар, письменник — 313
- Мельник Михайло, селянин-критик XVIII ст. — 96, 315
- Меншиков Олександр, російський державний діяч — 242, 613, 615, 623, 625 — 627, 631, 659, 673, 676, 677, 700, 741, 743 — 745, 818, 822
- Мефодій Филімонович, український єпископ, донощик в II пол. XVII ст. — 689, 754
- Меховський (Меховіта) Матвій, польський історик — 477
- Мигаль, помічник молдовського господаря С. Могили — 262
- Мигден, литовський князь — 492
- Миклашевський Михайло, козацький полковник — 603, 606, 760
- Минко, запорізький гетьман — 497
- Мирович Іван, козацький полковник — 603, 606
- Мисаїл, київський митрополит — 804
- Михаїл Федорович, московський цар — 103, 185
- Михальський Доротеї, греко-католицький хроніст XVIII ст. — 199

- Мицик Юрій, український історик — 12, 32, 34, 60, 87, 139, 481, 510, 641
- Мишавецький, єзуїт, активний учасник боїв проти козацьких військ у роки Національно-Визвольної війни 1648—1657 рр. — 541
- Мишанич Олекса, український літературознавець — 12, 17, 31, 34, 36, 643, 828
- Мініх Бургардт-Христофор, російський фельдмаршал XVIII ст. — 635, 636, 741
- Мірзоев В. Г., російський літературознавець — 446, 453
- Мірчук Іван, український психолог — 37, 411, 730, 733
- Мнішек Марина, дружина Лжедмитрія I — 748
- Многогрішний Дем'ян, гетьман України — 240, 258, 276, 285, 592 — 594, 596, 622, 671, 712, 776
- Мовчан Михайло, козацький осавул, автор літописних записок — 320, 674, 675, 696, 699, 746
- Могила Андрій, правобічний гетьман — 600
- Могила Петро, київський православний митрополит, освітньо-церковний діяч, письменник, святий — 7, 8, 55, 57, 78, 90, 103, 122, 123, 143, 166, 167, 172, 177, 189, 192, 303 — 305, 320, 331, 335, 340, 344, 345, 352, 365, 369, 372, 378, 383, 385, 401, 413, 432, 433, 438, 448, 451, 460, 688, 694, 773, 774, 786, 790, 793, 799, 803, 804, 820, 844
- Могила Симеон, молдавський господар — 262
- Могилинецький Іван, греко-католицький церковний діяч і мовознавець — 196
- Мойсей, старозаповітний пророк — 331, 433
- Москаль Сава, запорізький гетьман — 270
- Мосох, міфологічний пращур московитів — 482
- Мурава, легендарний князь муравлянів — 482
- Мурашка Денис, козацький полковник — 594, 740, 760, 787
- Мутяниця Стефан, будівничий і сніцар XVII ст. — 93, 318
- Назаревський Олександр, український літературознавець — 154, 444
- Назіанзин Григорій (Богослов), християнський теолог і ритор, константинопольський патріарх IV ст. — 16
- Наливайко Дмитро, український літературознавець — 39, 338, 417, 477, 648, 679, 684, 766, 769, 773 — 776, 780
- Наливайко Северин, запорізький гетьман — 190, 257, 258, 260, 261, 351, 387, 390, 429, 495, 497, 498, 501, 517, 654, 686, 687, 712, 759, 769, 773, 786, 798, 799, 818
- Небаба Мартин, козацький полковник — 548
- Нелюбович-Тукальський Йосип, київський православний митрополит — 167, 305, 332, 448, 587, 688, 753, 786, 790, 826, 844
- Немирич Юрій, державний діяч XVII ст. — 437, 578, 579, 686
- Нерунович Інокентій, освітній діяч, драматург XVIII ст. — 255
- Нестор Літописець, церковно-культурний діяч, святий, літописець XII ст. — 265, 379
- Нечай Іван, козацький полковник — 669
- Нечуй-Левицький Іван, український письменник і літературознавець — 30
- Никифор Азар Протасій, протосинкел Вселенського патріарха на Берестейському православному соборі 1596 р. — 191
- Никін, киево-печерський ігумен XI ст. — 80, 309
- Николайчик Федір, український історик — 32, 664, 678, 679, 683
- Николаєв С. І., російський літературознавець — 643, 779
- Німчук Василь, український мовознавець — 458
- Ніс Іван, козацький полковник, зрадник Батурина у 1708 р. — 615, 616
- Ной, біблійний герой, рятівник людства — 396
- Носач Тимофій, козацький полковник — 669
- Обидовський Іван, козацький полковник — 603, 606, 672
- Огієнко Іван, митрополит української автокефальної церкви, історик, культуролог, літературознавець і мовознавець — 51
- Оглоблин Олександр, український історик — 33, 393
- Огоновський Омелян, український літературознавець — 33
- Одинцов, дідич-сентименталіст зі Слобідської України у XVIII ст. — 784, 821
- Одонацер (Ордонатер) легендарний володар у ранньому Середньовіччі, вождь племені ругів (русів) — 479
- Олег, український середньовічний монарх — 201, 267, 480

- Олег Святославич, великий чернігівський князь — 350
- Олександр Невський, князь, святий — 682
- Олексій (Алексій) церковник із с. Бедевлі на Мораморощині — 139
- Олена, візантійська імператриця, свята — 62
- Олесницький, польський сенатор у 1650 р. — 552
- Ольгерд, великий литовський князь — 344
- Ольгердовичі, династія литовських князів — 480
- Оношкевич, запорізький писар — 270
- Опалінський, польський шляхтич — 825
- Опара Степан, гетьман-самозванець — 591, 712
- Орест, святий — 334, 445
- Оріховський Станіслав, український письменник і філософ XVI ст. — 729, 730
- Орлик Пилип, гетьман України, поет, хроніст — 24, 40, 320, 508, 514, 619, 620 — 622, 676, 705, 712, 726, 736, 760, 770, 790, 820
- Осман, турецький султан — 215, 216, 220, 374, 439
- Остік, польський шляхтич — 823
- Острозька Алоїза, княгиня, католицька фанатка, вну-
- ка К.-В. Острозького — 712
- Острозький Василь-Костянтин, князь, державно-політичний і культурно-освітній діяч, письменник, меценат — 172, 222, 316, 369, 738, 770, 773, 790, 795, 823, 834, 843
- Острозький-Лохвицький Іван, літописець — 12, 24, 35, 663 — 667, 676, 679 — 683, 685, 690, 693, 695, 696, 700, 746, 747, 754, 755, 781 — 784, 789, 798, 804, 821, 825, 831, 833, 834, 843, 844, 846
- Острозький Ілля, український князь — 748
- Острозький Костянтин Іванович, український князь, державно-політичний діяч, полководець, батько князя В.-К. Острозького, герой літописних оповідей — 481, 489, 493, 494, 696, 709, 738, 759, 790, 796, 799, 803, 843
- Острозький Федір, український князь, святий — 690
- Острозькі, князі — 680, 698, 739, 751
- Остророг Миколай, польський полководець — 535
- Остряниця (Острянин) Яків, запорізький гетьман, керівник повстання 1638 року — 227, 270, 387, 497, 501, 524, 525, 527, 528, 712, 773, 786, 798, 799
- Отреп'єв Гришка, московський авантюрист — див. Лжедмитрій I
- Павленко Ганна, український літературознавець — 297, 767
- Павло, апостол — 52, 112, 142, 331, 364, 821
- Павло Петрович, російський імператор — 664
- Павловський Адам, брацлавський монах-капуцин — 111
- Павлюк-Бут Павло, козацький гетьман, керівник повстання 1637 року — 90, 227, 268, 387, 497, 501, 524 — 527, 712, 773, 786
- Палій Семен, козацький полковник — 277, 508, 604, 609 — 613, 659, 740, 776, 781, 787, 790, 798, 820
- Памво, святий мученик — 137
- Панченко Іван, слобідський селянин, приятель літописця І. Острозького-Лохвицького — 701, 746, 804, 834
- Панчоха, повстанець з війська гетьмана С. Наливайка — 261
- Панькевич Іван, український мово- і літературо-
- знавець — 32, 34, 116, 132, 134, 135, 137, 155, 158, 187, 236, 384
- Параскевія Федорівна, московська цариця — 311
- Парахонський Борис, український етнолог — 716
- Пассек Ян, польський шляхтич, автор легенди про І. Мазепу-джигуна — 603
- Пафнутій, ігумен Мотронинського монастиря — 104
- Пац С., польський магнат — 182, 536
- Пац Юрій, київський воєвода, прикордонний староста — 497
- Пашковський Мартин, український поет і історик XVII ст. — 189, 223
- Пашковський Григорій, козацький полковник — 606
- Пеєр Франц, німецький художник XVII ст. — 102
- Пекалід Симон, поет XVI ст. — 222
- Пекарський, польський шляхтич, який вчинив замах на короля Жигимонта III — 373
- Передрієнко В. А., український мовознавець — 767
- Перетц Володимир, український літературознавець — 38, 793
- Петрик (Петро Іваненко), запорізький канцелярист, організатор козаць-

- кого бунту проти гетьмана І. Мазепи — 604, 605, 698, 712
- Петрило, молдовський господар — 516, 796
- Петро, апостол — 142, 331
- Петро I, російський імператор — 21, 66, 68, 242, 258, 277, 312, 314, 353, 373, 398, 441, 508, 514, 602, 605 — 607, 610, 611, 617, 620, 621, 624 — 627, 629 — 631, 634, 672, 686, 693, 706, 712, 741, 743, 744, 749, 805, 820
- Петро II, російський імператор — 631, 634, 673, 744
- Петровський Микола, український історик — 32, 33
- Петрушевич Антоній, український історик і літературознавець — 32, 131, 133, 139, 150, 158, 163, 204 — 211, 229 — 233, 236, 237, 241, 243 — 245, 251, 252, 271 — 275, 277, 282, 352, 358, 359, 389, 426
- Пилип, реєнт з м. Батурина — 615
- Півторакожух Карпо, запорізький гетьман — 528
- Підкова Іван, козацький гетьман — 161, 260, 361, 387, 495, 497, 498, 516, 517, 769, 786, 796
- Платон, грецький філософ — 418
- Плетенецький Єлисей, киево-печерський архімандрит, письменник — 121, 166, 405, 773
- Плиска Максим, літописець XVIII ст. — 12, 24
- Пляка, козацький сотник з м. Вільне — 621
- Подобайло Семен (?), козацький полковник — 543
- Пожарський, московський князь — 699
- Покас Григорій, козацький літописець XVIII ст. — 15, 24, 33, 320, 474, 484, 485, 503, 509, 529, 546, 552, 553, 612 — 615, 628, 634 — 639, 649, 661, 688, 689, 694, 695, 703, 706, 721, 736, 754, 782, 787
- Полетика Василь, український історик — 11
- Полетика Григорій, український історик, ймовірний автор «Історії русів» — 11, 474, 487
- Полієвкт, святий — 85
- Полозович Семен, прикордонний староста — 497
- Полонська-Василенко Наталія, український історик — 34, 204, 486, 610, 611, 669, 724
- Полуботок Павло, наказний козацький гетьман, хроніст — 14, 320, 473, 493, 553, 628 — 631, 633, 661, 662, 673, 689, 705, 740, 770
- Понятовський Станіслав-Август, польський король — 244, 245, 283, 290
- Попович Іван, козацький полковник, священник — 587, 713, 754
- Попович Олександр (Олексій, Олеша), український билинний богатир — 759
- Порфирій, монах Мгарського монастиря — 177, 319
- Поршаницький Варлаам, ігумен Львівського монастиря св. Івана Богослова — 274
- Потій Іпатій, греко-католицький митрополит, письменник-полеміст — 167, 192, 198, 303, 305, 329, 770, 773, 790
- Поспелов Григорій, російський літературознавець — 39
- Потебня Олександр, український мово- і літературознавець — 813, 815
- Потоцький Йосип, польський гетьман — 197
- Потоцький Гнат, маршалок Брацлавської конфедерації — 279
- Потоцький Микола, польський коронний гетьман у 1648 р. — 227, 271, 369, 526, 534, 537, 549, 694, 741, 802
- Потоцький М., польський магнат XVIII ст., ктитор Сатанівського монастиря — 184, 317
- Потоцький Стефан, польський польний гетьман, син Миколи Потоцького — 534, 694, 741, 802
- Потоцький Франц, граф, воєвода Київський, ктитор Лаврівського монастиря — 184
- Потоцький, каштелян, учасник Хотинської війни — 214, 215
- Потоцький, супротивник Л. Калиновського — 115, 315
- Потоцькі, магнати — 107
- Потурницький, російський полковник в козацькому війську — 631
- Потьомкін Григорій, російський державний діяч, намісник в Україні у XVIII ст. — 195
- Прач (Брачі) Севастян, київський будівничий у XVII ст. — 318, 694, 739
- Претвич Бернард, прикордонний староста — 497
- Претвичі, польський шляхетський рід — 751
- Прижов Іван, російський літературознавець — 26
- Прокопович Теофан, український церковно-освітній діяч, письменник і літературознавець XVIII ст. — 11, 16, 39, 255, 314, 349, 350, 418, 422, 437, 438, 458, 519, 625, 648, 716, 751, 767, 779, 809, 810, 817
- Проскура-Суцанський Федір, київський міський

- писар XVII ст. — 55, 123, 344, 385, 401, 432, 433, 804
- Проскури-Суцанські, київський міщанський рід — 352
- Протасович Йона, український церковний діяч — 72
- Птоломей, давньогрецький астроном — 476
- Пугачов (Пугач) Омелян, керівник селянської війни в Росії XVIII ст. — 714
- Пулаский Казимир, маршалок Барської конфедерації — 279, 282
- Путивець (Путивлець) Йосип, запорізький гетьман — 527
- Пушкар Мартин, козацький полковник — 240, 441, 563, 577, 622, 669, 712, 740, 827
- П'ясецький Павло, польський історик — 482
- П'ятигорець Т., запорізький гетьман — 497
- Радзивілл, литовський князь — 63
- Радзивілл Януш, литовський князь, полководець — 227, 275, 397, 432, 548
- Радзикович Володимир, український літературознавець — 19
- Радивиловській Антоній, церковний діяч, письменник XVII ст. — 255, 335
- Радим, легендарний пращур радимичів — 479
- Ракоцій Георгій (Юрій), угорський князь — 235, 236, 359, 562, 563, 723, 741
- Ракоці (Ракоці), династія угорських державців — 236
- Ракушка-Романовський Роман (Самовидець), козацький літописець — 18, 320, 473
- Ратговський, винницький міський райця — 283
- Ребіндер Борис, український історик — 478
- Рен, російський генерал — 242
- Рибчин Іван, український психолог — 37, 423, 424, 431, 435, 481, 573, 574, 601, 715, 720, 727
- Рилло Максиміліан, український греко-католицький митрополит — 245
- Римша, козацький осавулгерой — 740
- Рігельман Олександр, український літописець XVIII ст. — 33, 488
- Рішельє Дюк де, перший Одеський губернатор — 174
- Рогатинець Юрій (Григорій), вожак Львівського братства — 186
- Рогоза Михайло, український православний, перший греко-католицький митрополит — 305, 688, 773
- Розенберг А., український літературознавець — 808
- Розумовський Кирило, гетьман України — 408, 498, 637 — 640, 649, 660, 705, 706, 720, 721, 740, 770, 776, 782, 790, 844
- Розумовський Олексій, брат Кирила, чоловік імператриці Єлизавети Петрівни — 750
- Розумовський П., покровний гетьмана — 673
- Ролле Йосип, польський історик — 670
- Романенчук Богдан, український літературознавець — 15
- Роман Мстиславич, великий галицький князь — 201, 258, 820
- Роменець Володимир, український психолог — 37, 510, 550
- Ромодановський Грігорій, московський князь, полководець — 577, 583, 592, 594
- Ропп (Реоп), російський генерал — 633
- Рославець Петро, козацький полковник, донощик — 597
- Рох, святий — 112
- Рубан Василь, український поет і літописець XVIII ст. — 24, 32, 33, 486, 496, 497, 507, 508, 515, 553, 782, 787, 822
- Рудницький Стефан, український історик — 521, 522
- Ружинський Євстахій (Остап), запорізький гетьман — 515
- Ружинські (Богдан, Євстахій, Михайло, Олександр), князі, запорізькі гетьмани у XVI ст. — 497
- Рум'янцев Олександр, російський намісник в Україні, полководець, батько Петра Рум'янцева — 635, 741
- Рум'янцев Петро, російський намісник в Україні, генерал-губернатор — 640, 662, 741
- Рус, міфологічний прабатько русів-українців — 476
- Русинович Макарій, ігумен Мгарського монастиря — 94, 301, 305, 344, 378, 448
- Рутський Вельямин, греко-католицький митрополит, письменник — 167, 176, 177, 182, 198
- Рюрик, засновник династії київських Рюриковичів, великий князь — 483
- Савицький, ієромонах Мгарського монастиря — 94
- Савицький Варлаам, ігумен Сатанівського монастиря — 106, 370, 448

- Савич, козацький старшина — 628
- Савул, повстанець із війська гетьмана С. Наливайка — 261
- Сагайдачний (Жонашевич-Сагайдачний) Петро, запорізький гетьман — 55, 214, 215, 217, 220, 222, 258, 265, 266, 268, 274, 285, 315, 345, 350, 352, 368, 369, 390, 397, 414, 425, 438, 497, 498, 518, 519, 574, 694, 770, 773, 790, 795, 843
- Садковський Віктор, український православний єпископ — 196
- Сакович Касіян, католицький церковний діяч, філософ, поет XVII ст. — 222, 255, 266, 748, 756
- Самовидець — див. Ракушка-Романовський Роман
- Самойлович Іван, гетьман України — 24, 35, 92, 94, 177, 178, 184, 240, 258, 276, 285, 314, 315, 328, 332, 344, 350, 352, 369, 377, 387, 390, 395, 403, 414, 438, 441, 502, 508, 593 — 600, 602, 606, 608, 622, 647, 650, 657, 658, 671, 675, 705, 713, 714, 720, 726, 760, 763, 776, 781, 843
- Самусь Самійло, правобічний козацький полковник — 604, 609, 611, 612
- Сангушки, українсько-польський княжий рід — 751
- Сангушко Дмитро, український князь-авантюрист — 748, 834
- Сапіга Лев, польський полководець — 534
- Сарра, біблійна героїня — 748
- Сас Петро, український історик — 729, 730
- Сварник Іван, український історик і літературознавець — 32
- Свенцицький Іларіон, український літературо- і мистецтвознавець — 32, 134, 276, 774
- Свидзинський Павло, хроніст XVIII ст. — 144, 161, 326, 346
- Свірговський Іван, запорізький гетьман — 497, 516, 517, 718
- Святополк-Михайло, український середньовічний монарх — 302
- Святополк-Четвертинський Геден, київський православний митрополит — 332, 688
- Святополк-Четвертинський Стефан, князь — 117, 376, 401
- Святополк-Четвертинські (Четвертинські), князі — 344, 347, 352, 395, 401, 405, 425, 459, 646
- Святослав Ігоревич, український середньовічний монарх — 201, 298, 315, 395, 425, 480
- Святослав Ярославич, український середньовічний монарх — 86, 87, 89, 309, 310
- Святський Д. О., російський астроном — 134, 164
- Сенявський (Синявський), польський полководець — 214, 243, 535, 611
- Сенявські (Синявські), польський магнатський рід — 107, 315, 751
- Сигізмунд I — див. Жигимонт I
- Сигізмунд II — див. Жигимонт II
- Силка Іван, ставленник царя на гетьмана — 577
- Сильницький Модест, ігумен Сатанівського монастиря — 106
- Симеон, монах-варяг XI ст. — 85, 87
- Симеон (Семен) Олелькович, київський князь XV ст. — 492
- Симонова К. С., український мовознавець — 458
- Симоновський Петро, козацький старшина і літописець XVIII ст. — 12, 24, 33, 39, 320, 474, 485, 495, 497, 502, 503, 507, 509, 524, 526, 527, 529, 531, 533, 540 — 548, 550, 552, 553, 555, 557, 567, 576, 579, 592, 596 — 600, 603, 604, 606, 608, 612, 617, 618, 623, 628, 629, 635 — 637, 649, 654 — 659, 661, 668, 669, 685, 686, 689, 703 — 705, 719, 720, 722, 723, 725, 735, 736, 740, 782, 787, 797
- Сірко Іван, запорізький кошовий — 503, 504, 507, 508, 582, 591, 593, 622, 735, 740, 760, 776, 787
- Сіцинський Юхим, український історик — 32, 76, 106
- Скалозуб Федір, запорізький гетьман — 497
- Скапа М., депутат від Запоріжжя на всеросійських зборах депутатів 1768 р. — 500
- Скарга Петро, польський богослов і письменник полеміст XVI ст. — 192
- Скидан (Семен) Карпо, козацький полковник — 227, 270
- Сковорода Григорій, український філософ і письменник XVIII ст. — 78, 319, 681, 684, 832
- Скоропадська Настя, дружина гетьмана І. Скоропадського — 631, 672, 673, 750
- Скоропадський Іван, гетьман України — 456, 514, 614, 617, 620, 623, 624, 626 — 628, 630 — 632,

- 652, 659, 662, 672 — 674, 688 — 690, 699, 705, 709, 743, 744, 746, 749, 754, 776, 805, 843
- Скуминович, греко-католицький діяч — 193
- Слуцькі, князі — 738, 752
- Смаль-Стоцький Степан, український історик і філолог — 248, 249
- Смирнов А. А., російський літературознавець — 26, 808
- Смотрицький Герасим, освітній діяч, письменник-полеміст — 78, 143
- Смотрицький Мелетій (син Герасима), церковно-освітній православно-греко-католицький діяч, мовознавець і письменник-полеміст — 193, 510, 751
- Собеський Якуб, польський парламентар під час Хотинської війни — 221
- Собеський Ян, польський король — 209, 210, 230, 295, 310, 356, 389, 439
- Содомина, жона Симеонова, львівська міщанка — 274
- Созанський, греко-католицький священник-просвітник — 97
- Соколов А., російський літературознавець — 39, 767
- Соломирецький Богдан, князь XVI-XVII ст. — 184, 186, 264, 316
- Сомко Яким, козацький гетьман — 353, 441, 503, 582, 583, 586, 595, 622, 669, 670, 689, 754
- Сорочинський Корнило, греко-католицький церковний діяч і хроніст XVIII ст. — 199
- Софія Алексеевна, московська царівна — 749
- Софонович Феодосій, православний церковний діяч, літописець — 19, 33, 386
- Стадницький, польський шляхтич — 825
- Станіслав, гвардіан монахів-капуцинів — 111
- Статкевичівна Олена, дружина гетьмана І. Виговського — 670
- Стенбек (Стенбок), шведський генерал — 233
- Степан, медведівський міщанин, ктитор Мотронинського монастиря — 316, 317
- Стефан, святий — 445
- Стирка (Олена), вихрестка в Баркулабова — 188, 180
- Стороженки, козацький старшинський рід — 473
- Страбон, давньогрецький географ та історик — 470
- Стрийковський Матвій, польський хроніст і поет — 479, 484
- Стрипський Гіядор, український історик — 32
- Струсі, польський шляхетський рід — 751
- Струсь, польський військовий діяч — 213
- Судієнко Михайло, український історик і публікатор — 632
- Сулима Іван, козацький полковник — 616
- Сулима Самійло, запорізький гетьман — 525
- Сулима, дипломат XVII ст. — 578, 579
- Сулименко, козак, отаман — 210
- Сулими, козацько-старшинський рід — 473
- Сумцов Микола, український літературознавець — 37, 393, 398
- Суховій Петро, запорізький гетьман — 416, 428, 507, 592 — 594, 622, 698, 712, 740
- Сушицький Теоктист, український літературознавець — 794 — 796
- Тамерлан (Тімур), середньовіатський полководець і правитель — 541
- Теп'яшов Степан, слобідський дідич і громадський діяч, приятель Г. Сковороди, літописця І. Острозького-Лохвицького — 701-746
- Тенчинські, польський магнатський рід — 751
- Терлецький Кирило, Луцький греко-католицький єпископ — 192, 303, 305, 773, 821
- Тетеря Павло, гетьман України — 35, 353, 390, 395, 416, 437, 503, 563, 587, 588, 591, 622, 669, 670, 698, 699, 713, 740, 752, 788, 804
- Тиграніс, давньовірменський полководець — 785
- Тимківський Ілля, український культурно-освітній діяч XIX ст., мемуарист — 174
- Тимофієвич Симеон, український мовознавець XVII ст. — 459
- Титов Федір, український історик і літературознавець — 32, 117, 123
- Тихомиров Міхаїл, російський історик — 32
- Тиша А. (Биковський), магнат XVII ст. — 536, 699
- Тишкевич Криштоф, польський військовий діяч — 213
- Толочко Петро, український історик — 19
- Толсті, російські аристократи, свати гетьмана І. Скоропадського — 672
- Толстой Петро, зять гетьмана І. Скоропадського, козацький полковник — 672
- Томашівський Стефан, український історик — 33
- Томашик — див. Томиленко

- Томиленко Василь, один з керівників козацького повстання 1637 р. — 227, 268, 527, 786
- Томуїленко, наказний гетьман — 555
- Терський Ілля, ігумен Густинського монастиря — 90, 301
- Транквіліон-Ставровецький Кирило, греко-католицький церковний діяч, філософ і письменник, друкар — 335
- Трубецький, російський князь — 688, 699
- Трясило Тарас — див. Федорович-Трясило Тарас
- Туманський Федір, український культурний діяч, історик XVIII ст. — 32
- Туптало Димитрій (Димитрій Ростовський), діяч православний української церкви, Ростовський митрополит, письменник, святий — 48, 53 — 55, 57, 66 — 70, 78, 255, 311 — 315, 320, 328, 332, 333, 335 — 338, 340, 344, 346, 348, 350, 352, 365, 372, 373, 383, 391, 398 — 401, 403, 410, 413, 421, 433, 434, 436, 438, 445, 447, 448, 451, 455, 460, 466, 468, 774, 779, 789, 801, 826, 831 — 834, 843 — 846
- Углицький Теодосій (Феодосій), Чернігівський православний архієпископ, письменник, святий — 688, 795
- Улащик Н. Н., білоруський історик і літературознавець — 18, 461
- Уманський Іван, український поет XVIII ст. — 256
- Ушкалов Леонід, український літературознавець — 335, 743
- Фальківський Іриней (Іван), український православний церковно-освітній діяч, вчений, письменник, літописець кінця XVIII — поч. XIX ст. — 474
- Фаренсбах, польський військовий діяч — 213
- Феденко Панас, український історик і літературознавець — 37, 411, 721
- Федірканичів (Федурканичів) Шимон, піп с. Бедовлі на Мараморощині — 159
- Федорович-Трясило Тарас, запорізький гетьман — 227, 268, 497, 501, 522, 523, 712, 759, 773, 786
- Фекета, визначний угорський розвідник періоду Хотинської війни — 216, 369
- Фелікс, святий — 112
- Феодор, святий — 85
- Феодосій (Теодосій) Печерський, видатний церковний діяч, ігумен Києво-Печерського монастиря, письменник, святий — 80, 85 — 89, 110, 166, 167, 299, 300, 301, 303, 309, 310, 785, 799
- Феофан, Єрусалимський патріарх XVII ст. — 687
- Филипович Афанасій, український братсько-церковний діяч, архимандрит Берестейського монастиря, письменник-літописець, святий XVII ст. — 17, 18, 48, 53 — 55, 57, 102 — 104, 185, 190, 192 — 194, 273, 289, 301, 302, 320, 328 — 332, 338, 340, 344, 345, 348, 364, 372, 373, 376, 383, 388, 398, 400, 410, 413, 414, 421, 428, 429, 433, 436, 438, 444, 445, 447, 449, 451, 460, 466, 468, 774, 789, 799, 800, 801, 821, 822, 825, 826, 832, 834, 843 — 846
- Филипович Гнат, греко-католицький церковний діяч, літописець XVIII ст. — 64 — 66
- Филипович Федір, священник, українсько-білоруський літописець XVII ст. — 100, 101, 124, 140, 141, 143, 151, 158, 186, 189, 190, 197, 237, 260, 262, 264, 279, 282, 291, 307, 308, 316, 326, 327, 351, 801
- Фіоль Швайпольт (Святополк), український друкар — 120
- Фірлей Анджей, польський полководець XVII ст. — 535, 540
- Франко Іван, український письменник і літературознавець — 18, 26, 28, 31 — 33, 36, 63, 282, 283, 512, 643
- Фролова Клавдія, український літературознавець — 758
- Ханенко Микола, козацький старшина, дипломат і літописець XVIII ст. — 14, 17, 320, 473, 626, 627, 637, 649, 659, 662, 689, 743, 744, 754, 761, 820, 821, 843
- Ханенко Михайло, гетьман України — 346, 353, 507, 593, 594, 622, 698, 740, 788
- Харакаш (Харакай), турецький полководець періоду Хотинської війни — 215, 374
- Хейзінга Йохан, голландський історик — 715
- Хитрово Богдан, російський боярин і воевода — 576
- Хмельницький Богдан, гетьман України — 16, 20,

35, 60, 138, 144, 162, 202, 207, 229, 235, 238, 258, 268, 270 — 275, 285, 305, 321, 345, 352, 355, 356, 359, 368, 369, 377, 387, 389, 390, 396, 414, 425, 427, 429, 438, 441, 497, 498, 501 — 503, 507, 531 — 535, 540 — 552, 554 — 567, 569, 571 — 575, 579, 582, 594, 596, 597, 599, 603, 605, 619, 624, 628, 630, 647, 650, 655, 657, 668, 669, 670, 675, 685, 687, 699, 703 — 706, 712, 714, 719, 722 — 725, 735, 742, 744, 748, 749, 751, 752, 759 — 761, 770, 774, 776, 781, 786; 788, 790, 794, 797, 798, 799, 803, 804, 818, 824, 827, 834

Хмельницький Венжик, запорізький гетьман — 497

Хмельницький Захар, козацький полковник, брат Б. Хмельницького — 669

Хмельницький Тиміш, військовий діяч, старший син Б. Хмельницького — 361, 544, 549 — 551, 669

Хмельницький Юрій, гетьман України, молодший син Б. Хмельницького — 24, 208, 228, 231, 240, 346, 370, 397, 441, 498, 499, 502, 561, 563, 565, 575, 579, 580 — 583, 585 — 587, 593, 595, 596, 600, 622, 647, 669, 670, 724, 725, 820

Ходкевич Кароль, польський коронний гетьман — 215, 219 — 222, 357, 369, 439, 819

Ходкевич Х., польський магнат — 182

Хорив, давньоукраїнський монарх, один із засновників Києва — 478 — 480

Хрещонович, польський шляхтич, гіпотетичний вбивця гетьмана Б. Хмельницького — 565

Хрущов, російський полковник у козацькому війську XVIII ст. — 631

Цвайг Г. М., російський літературознавець — 26

Цвіркун В., український культуролог — 729

Цицерон, давньоримський філософ, оратор і письменник — 751

Цюцюра (Цицюра) Григорій, козацький полковник — 579, 585

Чамярицькі В. А., білоруський літературознавець — 18

Чаплинська, дружина чигиринського підстарости — 670, 687

Чаплинський, чигиринський підстароста — 273, 531, 532, 669

Чарнецький Стефан, польський воєвода і полководець XVII ст. — 230, 236, 346, 356, 416, 423, 437, 550, 587, 588, 591, 699, 741, 751, 752, 824

Чарторийський Адам, князь, польський полководець — 184, 290

Ченевський Йосип, греко-католицький місіонер XVIII ст. — 243

Чемберлен Гаустон-Стюарт, англійський етнолог — 462

Чепіга Інна, український мовознавець — 459

Червінська О. В., український літературознавець — 299

Черняк Сахно, козацький старшина, повстанець 1637 р. — 786

Чесновський, староста містечка Уланова — 278

Четвертинські — див. Святополк-Четвертинські — 118, 119

Чех, міфологічний прабатько чехів — 482

Чечіль Дмитро, сердюцький козачий полковник, оборонець м. Батурина — 615, 616

Чечуга Павло, один з керівників козацького повстання 1637 р. — 527

Чижевський Дмитро, український філософ і літературознавець — 11, 26, 29, 31, 36, 39, 367, 375, 450, 649, 653, 768, 771 — 773, 776, 779, 788, 828

Чингісхан, монгольський хан і полководець — 203

Чичерін А., російський літературознавець — 39, 794, 799

Чорная Л. А., російський літературознавець — 367

Чуйкевич Федір, видатний козацький правознавець XVIII ст. — 694, 761

Чурпек Іван, закарпатський хроніст — 131

Шамрай Агапій, український літературознавець — 31, 770

Шах Яків, запорізький гетьман — 497, 516, 517

Шафонський Опанас, український історик і літописець — 33, 474, 479, 482, 483, 487, 488, 499

Шевлюга Степан, козак-герой, сотник з Кобиляк — 740

Шевчук Валерій, український письменник і літературознавець — 14, 34, 605, 715, 754

Шеллінг Фрідріх-Вільгельм-Йозеф, німецький філософ — 788

Шемберг Яцек, польський комісар періоду початку Національно-Визвольної

- війни під проводом Б. Хмельницького — 534, 741
- Шептицький Афанасій, греко-католицький єпископ — 106, 167
- Шереметьєв (Шереметєв, Шеремет) В., російський воєвода в Україні — 162, 227, 228, 240, 358, 397, 578, 584, 585
- Шидловецький Криштоф, самбірський староста — 208
- Шидловський, слобідський дідич XVIII ст. — 701, 746
- Шин-Гірей, кримсько-татарський хан — 223
- Шляпкин М. А., російський літературознавець — 66, 313
- Шпитковський Іван, український історик і літературознавець — 33, 64 — 66, 368
- Штих Ф., німецький літературознавець — 767
- Шугуров Микола, український історик і літературознавець — 32
- Шуйський Василій, московський цар — 293
- Шумлянський Афанасій, греко-католицький єпископ — 96
- Шумлянський Йосип, греко-католицький єпископ і поет — 185, 686
- Щек, давньоукраїнський монарх і один із засновників Києва — 478 — 480
- Щепанський Йоаникій, ком'янецький монах — 150
- Щипович Іван, український історик — 32
- Юзефович Ян-Хома, українсько-польський літописець XVII ст. — 24, 811
- Юркевич Памфил, український філософ — 27
- Юстина, свята — 112
- Яблоновський, польський магнат, брацлавський воєвода — 105, 317
- Яблоновський Станіслав, коронний обозний, руський воєвода — 592
- Яворський Стефан, український православний церковний та освітній діяч, філософ і письменник — 69, 315, 335, 400, 410
- Ягелло (Ягайло), литовський великий князь, польський король — 492, 709, 738
- Язловецькі, польський магнатський рід — 751
- Яків, святий — 85
- Яковлев Симон, російський полковник, руйнівник Запорізької Січі в 1700 році — 508, 617, 631
- Яковенко Наталія, український історик — 372
- Яло Непомук, святий — 112
- Ян-Казимир, польський король — 72, 227, 231, 356, 357, 432, 543, 551, 552, 560, 603, 699, 824
- Ян-Ольбрахт, польський король — 208
- Яненко Михайло, козацький полковник — 578, 600, 622, 669, 670, 698
- Янів Володимир, український психолог і греко-католицький діяч — 424
- Янош, гетьман військ угорського князя Ю. Ракоczego — 236
- Янус, римський міфологічний бог, в сучасному трактуванні символ лицемірства — 820
- Ярослав Мудрий, український середньовічний монарх — 425, 480
- Ясинський Варлаам, київський православний митрополит і письменник — 48, 158, 168, 190, 208, 227, 229, 234, 241, 247, 255, 257, 258, 260, 270, 274, 275, 289, 320, 328, 332, 383, 438, 451, 460, 826
- Яфет, син Ноя, міфічний прабатько європейців — 267, 396, 397, 479, 482, 483

МІСТ

Від автора	5
Вступ	9

Розділ перший

Тематика і проблематика

монастирсько-церковних літописів	41
--	----

1.1. Місце творчості духівництва в суспільному житті України XVI-XVIII ст.	45
1.2. Обґрунтування потреби створення літописів	58
1.3. Будівництво монастирів, церков і їхня господарська діяльність	78
1.4. Доля духовних скарбів	116
1.5. Природні явища, стихійні біди та їх наслідки	132
1.6. Церковне життя	165
1.7. Завоювання України чужинцями	200
1.8. Козацько-селянські повстання і війни	255
1.9. Життя та державницькі справи чужинців	288
1.10. Образ людини в монастирсько-церковних літописах	296

Проблематика монастирсько-церковного літописання

1.1.1. Проблема національної самосвідомості народу	339
1.1.2. Проблеми воїнських справ	349
1.1.3. Проблеми воїнських справ сусідніх народів ..	354

1.1.4. Проблема волі	362
1.1.5. Проблеми слави/неслави, ганьби	367
1.1.6. Проблеми ідеалів	374
1.1.7. Проблема етнічної самосвідомості	381
1.1.8. Проблема трактування героя твору	386
1.1.9. Проблема виховання національного патріотизму	393
1.1.10. Проблема праці та майнового збагачення	399
1.1.11. Проблема зв'язку людини зі суспільством	408
1.1.12. Проблема самоповаги	412
1.1.13. Проблеми любови та ненависті	417
1.1.14. Проблема державності України	424
1.1.15. Проблема ворога і спільника	427
1.1.16. Проблема катарсису	431
1.1.17. Проблема образів	435
1.1.18. Проблема створення образу- ідеологеми історичної пам'яті	446
1.1.19. Проблема образу літописця	447
1.1.20. Проблема художнього часу та художнього простору	450
1.1.21. Проблема мови	458
1.1.22. Проблема жанру	463

Розділ другий

Тематика і проблематика світських крайових, родинних літописів і козацьких літописних компіляцій і щоденників	471
2.1. Тема розуміння національної історії та походження козацтва	475
2.2. Тема внутрішнього життя України XIV- XVIII ст. передумови виходу та вихід на історичну арену козацтва.....	491
2.3. Тема запорізького козацтва	501

2.4. Тема реєстрового козацтва до Хмельниччини ..	511
2.5. Тема Національно-Визвольної війни	530
2.6. Тема громадянської війни (Руїни) та її наслідків	574
2.7. Тема господарської діяльності козацтва	651
2.8. Тема приватного життя козацького стану	668
2.9. Теми віри, церковного й культурного життя	685
2.10. Тема героїв творів	695

Проблематика світських крайових літописів і козацьких літописних компіляцій XVI-XVIII ст.

2.2.1. Проблема державності України	702
2.2.2. Проблема геноцидів	707
2.2.3. Проблеми повстань, бунтів, розбійництва, найманства	711
2.2.4. Проблеми свободи і волі	716
2.2.5. Проблеми ворогів і спільників козацтва	722
2.2.6. Проблеми національного характеру, козацької станової самосвідомості	728
2.2.7. Проблема образів та ідеалів	737

Розділ третій

Особливості стилю крайових
монастирсько-церковних і світських літописів,
козацьких літописних компіляцій XVIII ст.

763	
Висновки	837
Список аналізованих літописів	851
Список скорочень	860
Іменний покажчик	861

Наукове видання

Микола Корпанюк

**“СЛОВО. ХРЕСТ. ШАБЛЯ
(УКРАЇНСЬКЕ МОНАСТИРСЬКО-ЦЕРКОВНЕ,
СВІТСЬКЕ КРАЙОВЕ ЛІТОПИСАННЯ
XVI-XVIII ст., КОМПІЛЯЦІЇ КОЗАЦЬКОГО
ЛІТОПИСАННЯ XVIII ст. ЯК ІСТОРИКО-
ЛІТЕРАТУРНЕ ЯВИЩЕ)”**

Відповідальний за випуск *Ростислав Семків*

Верстка *Віталія Михайловського*

Підписано до друку 25. 05. 2005.

Формат 84×108^{1/32}. Папір офсетний.

Друк офсетний.

Друк ВВП «Місіонер». Зам № 230

«Смолоскип»

04071, Київ, вул. Межигірська, 21.

Тел. і факс: (044) 425-23-93.

E-mail: mbf@smoloskyp.kiev.ua

<http://www.smoloskyp.kiev.ua>

Державний реєстраційний номер

№ 0250 від 26. 07. 1999.

Корпанюк М.

К68 “СЛОВО. ХРЕСТ. ШАБЛЯ (УКРАЇНСЬКЕ МОНАСТИРСЬКО-ЦЕРКОВНЕ, СВІТСЬКЕ КРАЙОВЕ ЛІТОПИСАННЯ XVI-XVIII ст., КОМПІЛЯЦІЇ КОЗАЦЬКОГО ЛІТОПИСАННЯ XVIII ст. ЯК ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНЕ ЯВИЩЕ)”. — К.: Смолоскип, 2005. — 904 с.

ISBN 966-8499-19-0

Монографія є першим науковим літературознавчим дослідженням великого пласта національної культури, створеної давньою українською, польською, латинською, російською мовами, яка розвивалася на всьому українському просторі — від Попраду до Дону — і впливала на розвиток духовності нації, оберігала її від денационалізації.

Монографія розрахована на фахівців-медієвістів та широке читацьке коло.

НБ ПНУС

700447

ББК 83.3(4УКР)1

Микола Корпанюк — доктор філології, професор Переяслав-Хмельницького державного університету ім. Г. Сковороди, Київських Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова та "Україна".

Родом із с. Вербовець Косівського р-ну Івано-Франківської обл.

Вищу освіту здобув на українському відділенні філологічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Фахівець у галузі української літературної медієвістики, українсько-польського та українсько-російського літературного порубіжжя. Керує підготовкою аспірантів.

Автор монографій "Історія українського письменства X-XVIII ст." (1991), "Крайове монастирсько-церковне літописання XVI-XVIII сторіч як історико-літературне явище" (1997), "Дзвін предківської слави ("Слово про Ігорів похід" в опрацюванні Михайла Максимовича)" (2003), "Слово і дух України княжої та України козацької (Михайло Максимович — дослідник давньої національної літератури)" (2004), "Українська література: методичні рекомендації" (2004) та більше сотні наукових статей.

ІБ ПНУС

700447

